॥ ಶ್ರೀ ಗುರುಭ್ಯೋ ನಮಃ ॥೧ ಸ್ವಸ್ತಿ [illegible]

[illegible] ನಮಃ ॥೧॥ [illegible]

[illegible] ॥೪॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥೪॥ [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
॥೧೦॥ [illegible] ॥ಶ್ರೀ
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ತಃ ತ್ರೀ ಸ್ವಾತ್ಮ [illegible] ದಿಸ ತ್ರಿ। ವಿಯಂದಾ ದಿಸ ಲೈಶಾತ ವಿತಾರ [illegible]
[illegible] ॥ ೧ ॥ ೨ ॥ ಶ್ರೀ ನಾರದ ಉವಾಚ ಸಂಜೀವಂ [illegible] ಸರ್ವಲೋಕ ತಃ ಸರ್ವ
[illegible] ದಾತ್ರೈ ನಾ [illegible] ಸದ ಯೊ॥ ೧೨ ॥ [illegible]
ದಿಂ [illegible] ಸರ್ವದಾನ [illegible] ದಿಸಂ ನಾ [illegible]
[illegible] ಸಯೊ॥ ೧ ॥ ೧ ॥ [illegible] ನಾಂ [illegible]
[illegible] ॥ ೧ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ ೧ ॥ [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

४ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ಅಯ್ಯ [illegible] ದಾಂ ತ್ತೆ ಷ [illegible] ಯ ಕ್ಷ್ಯ ೨೨ಃ ಘನ ಫಲ್ಗು ಣಿ ತ ಯ ಕ್ಷೆ ನ ತ ಪ್ಪಿಂ ಕ್ಷೆ ಕ್ಷ್ಯ [illegible]

ರ [illegible] ೧೨ ೪.೦೨ ದಾ ತ್ಯಾಂ ಉ ರ್ವ ಚ ಘ್ನ ನಿ ಯಾಂ ತ್ರ ತ್ತ್ವಂ ೫ ರ ಸ್ತ್ವ ತಿ ಬಸ್ವ ಯ ತ್ತೆ ಯ

ಸ್ವ ಕ್ಷೆ ಜ್ಞೆ ಶ ತ್ತ ಪ್ಪಿಂ ಕ್ಷೆ ಕ್ಷ್ಯ ವ ಧಾ ರಯ ॥ ೭ ॥ ಕ್ಷ ನ [illegible] ಪಲ ದಾಂ ತ್ರ ತ್ತ್ವಂ ಯ

ಸ್ವ ವ [illegible] ಯ ತ್ತೆ ಅಪ ತ್ತಾಂ । ಬ್ದಿ ರಾಂ ನಾಂ ಪಿಕ್ಕು ಕ್ಕು ಕ್ಷೆ ಂ ಕ [illegible] ಕ್ಷೆ ತ್ತ್ವ ವ ಧಾ

ಅಯ್ಯ [illegible] ೫ ತ್ತ ಕ್ಷಂ ಪ ದಾ ಕ್ಷಾ । ನಿ [illegible] ಕ್ಷೆ ದಾಂ ತ್ರ [illegible] ಶ್ರೀಂ ತ್ತ ತ್ತೆ ಘ ನಾಂ ತಾಂ ದಾಂ

ತ್ರ ನ ತ್ತ [illegible] ಫಲ ಪ್ತ [illegible] ಪದಾ ಫ ಅಯ್ಯಃ ೪೮೦ [illegible] ನಂ ನ [illegible]

ವ ಠ ಕ್ಷೆ ನಂ ದಾ ತ್ರ [illegible] ನ ಬ್ರ [illegible] ನ ತ್ತಃ । ೦ ಬು ಕ್ಷೆ [illegible] ತ್ತೆ ನ ದಾ ತ್ತ

[illegible] ಕ್ಷೆ [illegible] ಃ ನ ತ್ತಃ ೪೮ [illegible] ಉ ತ್ತ ಷ್ಟಿ [illegible] ಯ ಬಾ ಕ್ಷ್ಮಾ ತ್ತೆ ಶಾ ಕ್ಷ್ಯ

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

||೧೦|| [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

೪೪ [illegible] ॥ ೧ ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

2500-255

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ಆಸ್ಯನಸ್ಯ ತತ್ರ [illegible] ತ್ರಿನಾ [illegible] ಸ್ಯಾತ್ [illegible] ತೈ

[illegible] ಭಾದಿ: [illegible] ಭಾ [illegible] ನಾ [illegible]

[illegible] ಭಾ [illegible] ನಾಂ ಭಾ [illegible] ತ್ತು

[illegible] ತೇ: । [illegible]

[illegible] ತೈನಕ್ಷತ್ರ [illegible]

[illegible] ಭಾಧ: । [illegible]

ತೇ: । ತಥಾ [illegible] ಭಾ [illegible]

ತ್ರಿನ [illegible] ಸ್ಯಾತ್ [illegible] ತೇ: । [illegible]

ಸ್ಥಾನ ತೈನಕ್ಷ [illegible] ತೇ: । [illegible]

శ్రీ॥ దత్తాయోత్తుని [illegible] ద్వైం [illegible] సాక్షాత్ [illegible] తత్త్వ [illegible] తత్వః । తాదృశ [illegible]

[illegible] యాదినా [illegible] తత్వః । తానిశ్రుతీనాం [illegible] ప్రత్యక్ష [illegible]

నాగసా [illegible] లక్షణ [illegible] ప్రతిపక్షప్రసంగ [illegible] ప్రతిపక్షప్రసం

ణాం ప్రతిపక్షప్రసంగాభావేత్తు ద్వైతశ్రుతీనాం [illegible] శ్రుతేః ప్రసంగాత్ [illegible]

[illegible] ద్వైతశ్రుతీనాం [illegible] ప్రసంగాత్ [illegible]

ద్వైతశ్రుతీనాం [illegible] తద [illegible] తః [illegible] వృత్తి [illegible] వృత్తి

[illegible] ద్వైతశ్రుతీనాం [illegible] వృత్తౌ [illegible] తదుక్తం [illegible]

[illegible] తః [illegible] వృత్తౌ [illegible] తః [illegible] వృత్తి [illegible]

వృత్తిః [illegible] తః [illegible]

[illegible] వృత్తి [illegible]

[illegible] వృత్తి [illegible]

[illegible] తః [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ప్రతిష్ఠత్వం ఘటత్వాదివిశిష్టం యస్య ప్రతిష్ఠత్వం తత్ప్రమాతృభిన్నత్వం యత్కించ ఘటత్వాదేరంతః క
రణావచ్ఛిన్నవృత్తిత్వాభేదః అనుమితయః ప్రాయోమతి ఘటాస్తు ఘటత్వేనాదా తతి ఘటత్వవద్వృత్తిప్ర
మాతృభేదేనాపి రాజవకీకర్య సం తత్ప్రమాతృసత్త్వే ప్రమాతృకత్వాభావః తథా చ ఘటత్వాది ౩
సత్త్వవన్నిష్ఠభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వం విశిష్టం చ తద్వ్యవస్థాపకం ఘటత్వాదిసత్త్వాద్ధిష్ఠాయ సత్త్వం యథా అనే ౦
పి తస్య సత్త్వం అతః కారణాత్ విశిష్టం చ తత్ప్రమాతృత్వం ప్రకారేణ ప్రమాతృభేదత్వమేవేతి
ప్రమాతృభేదత్వస్య ఘటత్వాద్యధిష్ఠానస్య ప్రమాతృసత్త్వే ఘటత్వాదిసత్త్వాదేవ తిష్ఠత్వం ఘటా
దేరభేదస్థత్వం అనుమితాద్యధికం తత్కారణమప్రసిద్ధ్యాదిరితి ఘటాభావవత్వ్యవచ్ఛి ౩
న్నభేదత్వస్య ప్రమాతృభేదత్వాత్ కార్యత్వం చ ప్రామాణ్యాదిసత్త్వాత్ ప్రమాతృసత్త్వాభావేనేతి తాత్ప
ర్యః కించ అపి ధర్మధర్మ్యాదినిష్ఠభేదానుమితాద్యధిష్ఠితధర్మధర్మితయోః ప్రతిష్ఠత్వాప
త్తిః ధర్మాద్యవచ్ఛిన్నభేదత్వస్య ప్రమాతృభేదత్వాభిన్నత్వయోః ధర్మాదిసత్త్వయోః ప్రమాతృ
సత్త్వరూపిరీకాభేదతిష్ఠత్వమాగత్యస్యాపి విశిష్టం విశిష్టానుమితౌ తత్ కించ అపి తూ ఘట ఇత్యప్ర
తిష్ఠత్వే ఘటగతప్రమాణాదేః ప్రతిష్ఠత్వాపత్తిః రూపావచ్ఛిన్నభేదత్వస్య ప్రమాణావచ్ఛిన్న
తత్స్వభేదకత్వం రూపావచ్ఛిన్నభేదత్వస్య ప్రమాతృభేదత్వాద్ఘటాదౌ ప్రమాణావచ్ఛిన్నభేదత్వ
స్యాపి ప్రమాతృభేదకత్వం ప్రమాణాదీనాం ప్రమాతృసత్త్వే సత్త్వాత్ కార్యాభావాదితి చేన్న

౪౩ అక్క

||౩౮||

తత్తదాకారవృత్త్యుపహితత్వేనాభివ్యక్తప్రమాతృవిశేషణతాయాశ్చ తయాపాకారవృత్తిదశాయాంసుఖమాన
కారవృత్త్యభావేపి సుఖాకారవృత్త్యుపహితప్రమాతృచైతన్యాభిన్నసత్తాకత్వాభావేనాతివ్యాప్త్య
భావాత్ ఏవం వృత్త్యావ్యాప్తిః ఉపవచ్ఛిన్నయా వృత్త్యైవ చరవృత్త్యేకాకారేణ తత్తదాకారవృ
త్త్యుపహితచైతన్యఘటితలక్షణాభావాదితి చేన్న ఉపవచ్ఛిన్నయా వృత్త్యా వృత్తేరపి విషయత్వ
ప్రసక్తివిషయత్వేనానుభవసిద్ధత్వేన విషయాకారవృత్త్యుపహితప్రమాతృచైతన్యాభిన్నసత్తాకత్వ
సత్త్వాత్ [illegible] ఏవం చాంతఃకరణతద్ధర్మాదీనాం కేవలసాక్షివిషయత్వే తత్తదాకార
వృత్త్యనుపగమే కథం లక్షణసమన్వయః తత్రనాప్తివ్యాప్తిః చాంతఃకరణతద్ధర్మాదీనాం వృత్తివిషయ
త్వాభ్యుపగమే కేవలసాక్షివేద్యత్వాభ్యుపగమవిరోధ ఇతి వాచ్యం [illegible] వృత్తిం వినా సాక్షివేద్య
త్వం కేవలసాక్షివేద్యత్వం కింత్విం [illegible] ప్రమాణవ్యాపారం [illegible]
[illegible] విషయత్వం [illegible] అంతఃకరణవృత్తికల్ప
[illegible] తదభ్యుపగమాత్ [illegible]
చాంతఃకరణతద్ధర్మాదీను కేవలసాక్షివేద్యేషు వృత్త్యుపహితచైతన్యఘటితలక్షణస్యాసంభావ
ప్తిః తదయం నిష్కర్షః సుఖాకారవృత్త్యుపహితప్రమాతృచైతన్యసత్తాతిరిక్తసత్తారాహిత్యం [illegible]
[illegible] విషయత్వం [illegible] తత్రసంయోగసంయుక్తతాదా

త్యాదీనాం సన్నికర్షాణాం చైత్రాభిన్నం చ కర్తృత్వ బోధే యోగాకాంక్షా ప్రవృత్తి హేతు విరోధా
సంభవేన యోగ్యతాయాః స్వకరణమితి చేత్ న ప్రవృత్తి ప్రతిబంధకస్య తః కరణానాం మనసా బుద్ధి రూపం
కారకత్వమితి వాచ్యాయాః తదుక్తం మనసా బుద్ధి రూపం త్వం కరణానాం తయోః సంశ
యోర్యోగ్యతా యోగ్యకరణం విషయో ఇమ ఇతి తత్ ప్రత్యక్షం ద్వివిధం సవికల్పకం నిర్వికల్ప.
కంచేతి తత్ర సవికల్పకం త్రిజ్ఞాపనం హి శాబ్దం యథా ఘటం జానామీతి నిర్వికల్ప
కం తు సంసర్గానవగాహి శాబ్దం యథా సోయం దేవదత్తః తత్వమసీత్యాది వాక్యజన్యం
శాబ్దం కేవలం శాబ్దం ప్రత్యక్షం ఇంద్రియాజన్యత్వాదితి చేత్ న్యాయేంద్రియజన్యత్వం
ప్రత్యక్షత్వే తంత్రం దూషితత్వాత్ కింతు యోగ్యవర్తమాన విషయ చైతన్యాభిన్నత్వమితి
కం తథా చ సోయం దేవదత్త ఇత్యాది వాక్యజన్య శాబ్దస్య సన్నికృష్ట విషయతయా బహి
ర్నిఃసృతాంతః కరణవృత్త్యభ్యుపగమే దేవదత్తావచ్ఛిన్న చైతన్యస్య తదాకారవృత్త్యవచ్ఛిన్న
చైతన్యాభిన్నతయా సోయం దేవదత్త ఇతి వాక్యజన్య శాబ్దస్య ప్రత్యక్షత్వం ఏవం తత్వమస్య
ది వాక్యజన్య శాబ్దస్యాపి ప్రత్యక్షత్వం తత్ర ప్రమాతురేవ విషయత్వాత్ తయోరభేదస్య
స్పష్టత్వాత్ ఉక్తవాక్యజన్య శాబ్దస్య పదార్థ సంసర్గానవగాహితయా కథం నిర్వికల్పకత్వం।
ఉచ్యతే వాక్యజన్య శాబ్దం విశేష్యవిశేషణయోః పదార్థ సంసర్గత్వం తంత్రం అభిమత సంస

॥శ్రీ॥

౨

గ్రహాళ్ళవాక్యగమ్యత్వాపత్తేః కిం తు తాత్పర్యవిషయత్వం ప్రకృతే చ సదేవ సోమ్యేదమ
గ్ర ఆసీదిత్యుపక్రమ్య తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీత్యుపసంహారేణ విశుద్ధబ్రహ్మణి
వేదాంతానాం తాత్పర్యమవసితమితి కథం తాత్పర్యావిషయసంసర్గబోధ్యత్వమ్ ఇద
మేవ తత్త్వమసీత్యాదివాక్యానామఖండార్థత్వం యత్సంసర్గావగాహియథార్థజ్ఞా
నజనకత్వం తదన్యత్వం సంసర్గాసంగిసమ్యగ్ధీహేతుతా యా గిరామియం। ఉక్తాఖండార్థ
తా యద్వా తత్ప్రాతిపదికార్థతేతి ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరత్వం వాఖండార్థత్వమితి
చతుర్థపాదార్థః తచ్చ ప్రత్యక్షం ద్వివిధం జీవసాక్షి ఈశ్వరసాక్షి చేతి తత్ర జీవసా
క్షి నామాంతఃకరణావచ్ఛిన్నచైతన్యం తత్సాక్షిత్వమంతఃకరణోపహితచైతన్యం అంతఃక
రణస్య విశేషణత్వోపాధిత్వాభ్యాం జీవసాక్షిభేదః విశేషణత్వం చ కార్యాన్వయిత్వే స
తి వ్యావర్తకత్వం ఉపాధిత్వం కార్యానన్వయిత్వే వ్యావర్తకత్వం రూపవిశిష్టో
ఘటో అనిత్య ఇత్యత్ర రూపం విశేషణం కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛిన్నః శబ్దః శ్రోత్రమిత్యత్ర కర్ణ
శష్కులీ ఉపాధిః అయమేవోపాధిర్నైయాయికైః పరిచాయక ఇత్యుచ్యతే ప్రకృతే చాం
తఃకరణస్య జడతయా విషయావభాసకత్వాయోగాత్ విషయావభాసకచైతన్యోపా
ధిత్వం అయం జీవసాక్షి ప్రత్యాత్మం నానా ఏకత్వే మైత్రావగతే చైత్రస్యాప్యనుసంధానప్రసం

గః। ఈశ్వరస్య సాక్షిత్వం మాయోపహితం చైతన్యం తచ్చైకం తదుపాధిభూతమాయా
యా ఏకత్వాత్। ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే ఇత్యత్ర మాయాభిరితి బహు
వచనస్య మాయాగతశక్తివిశేషాభిప్రాయత్వం మాయాగతసత్త్వరజస్తమోగుణాభిప్రా
యత్వం వా ఉపపద్యతే। మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరం। తదవయవ
భూతైస్తు వ్యాప్తం సర్వమిదం జగత్ ఇతి శ్రుతేః। యాని మాయామయాని మాయయా తత్త్వవిద్యాస్తు వైకరః।
అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీః ప్రజాః సృజమానాం సరూపాం। అజో హ్యేకో
జుషమాణోఽనుశేతే జహాత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్య ఇత్యాదిశ్రుతిష్వేకవచనబలేన లాఘ
వానుగృహీతేన మాయామాయైకత్వం నిశ్చీయతే। తత్ర తదుపహితచైతన్యమీశ్వరసా
క్షి తత్ప్రాగాదిత [illegible] మాయామాయాల్పత్వాదిత్యాత్మమాయామయావచ్ఛిన్నచైతన్యం పరమేశ్వరః మా
యామాయావిశేషణత్వేన ఈశ్వరత్వం ఉపాధిత్వేన సాక్షిత్వమీశ్వరత్వసాక్షిత్వయోర్భేదః। న తు
ధర్మిణోరీశ్వరసాక్షిణోః। స చ పరమేశ్వర ఏకోఽపి స్వోపాధిభూతమాయానిష్ఠసత్త్వరజ
స్తమోగుణభేదేన బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరాదిశబ్దవాచ్యతాం భజతే। న చ ఈశ్వరసాక్షిణో
రనాదిత్వే తద్దృష్టత్వబహూనాం ప్రజాయేయేతి ఆదౌ సృష్టిపూర్వసమయే పరమేశ్వర
స్యాగంతుకమీక్షణాదివృత్తిమాయాం కథముపపద్యతే। ఉచ్యతే। [illegible] ప్రయస్తస్య [illegible]

ష్టాదికారణావశ్యేర్వాప్యోపాధ్యం తః కేరణాన్యవృత్తిభేదాభావం యంతేతథాప్యబ్యవహారప్రాంతిక
మర్ధవశ్యేరపరమిశ్రరేణాపాధిభ్యూహాత్మమాయాంయాం వృత్తివిశేషాణ్ణధమిదాం ప్రష్టవ్యమిదమిదా
కం పాలంయితవ్యమిదమిదాకం సంహూర్తవ్యమిత్యాద్యకారాభావం యంత్రేత్రాసాం వృత్తీనాం సాధి
త్వాత్తత్ప్రతిబింబితచైతన్యమపిసాక్షిత్వం భవతి చ వం సాక్షిణ్యవిధ్యః ప్రత్యక్షేప్యవిద్యం ప్ర
త్యక్షత్వం బద్ధియగతం జ్ఞప్తిగతం చ రూపితం తత్ర జ్ఞప్తిగతప్రత్యక్షత్వమూపమాన్యలక్షణం
చిత్వమేవపర్ధతేనావచ్ఛిన్నా తాదాత్మవశాద్ధ్యాకారవృత్త్యుపహితచైతన్యస్యాభేదాత్. శ
స్యప్రకాశతంయా ప్రత్యక్షతావత్తత్ర విషయం యా. శ ప్రత్యక్షత్వం పూర్వోక్తయాక్షేపత్వం తస్యభ్రూం
త్రితయాపప్రత్యక్షేణాతివ్యాప్తిః ప్రమాప్రమాసాధారణా ప్రత్యక్షత్వమాత్రేన చర్చితస్య
పిలక్షుతాపత్యయిదాతుప్రత్యక్షప్రమాయాం ఆవలక్షణం. ప్రక్షవ్యం. తదా పూర్వోక్తలక్షణాశ్చ
బాధితత్వం విషయవిశేషణం. తేనయం శుక్తిరూప్యాదిభ్రమసప్య సంహారకాలే బాధితవిషయ
ప్రాతిభాసికరజతాదివిషయకతాపత్తేః సువిసంవాదిప్రవృత్తౌ భ్రాంతిపి జ్ఞానపితస్య ప్రాతి
భాసికత్వత్వాభావాత్ప్రత్యక్షరజతాదివిషయకత్వేన ప్రమాణాం. దేశాం. తేరరజతస్య ప్రత్యక్షస్య వత్తద్వి
షయత్వసంభవాదితి చేత్ తస్యాప్యుక్తిశ్యాపేక్షయా ప్రత్యక్షవిషయతాయంతేనాగాంతర్ధబద్ధ
రం తత్రప్రతాయపత్తిః జ్ఞానస్యప్రతాయప్తిశ్చేత్తదవవశాద్ధి ప్రత్యక్షతాయపత్యావనమార్థ

మూర్తో భేదప్రసంగాత్ తస్య చైతన్యాంశత్వ దశాయాం తద్ధతావంయమానావభాసకత్వం యుక్తా
తమాపి తస్య తమఃపదార్థత్వాదితి చేన్న చైతన్యేపి లోకసిద్ధస్య సుప్రాతిభాసికస్య తా
దాదికాకింతు విలక్షణస్యైవ తథాహి కాకాదిదోషదూషితలోచనస్య పురోవర్తిద్రవ్య
సంయోగాదిదమాకారా భాసచక్షుర్దాకారా చక్షురిదంతా కారగా వృత్తిరుదేతి తస్యాం
చవృత్త్యామిదమవచ్ఛిన్నచైతన్యం ప్రతిబింబతి తత్ర పూర్వోక్తరీత్యా వృత్తేర్నిర్గమనేనేదమ
వచ్ఛిన్నచైతన్యం ప్రమాతృచైతన్యం చాభిన్నం భవతి తత్ర ప్రమాతృచైతన్యాభిన్నవిషయచై
తన్యనిష్ఠా శుక్తిత్వప్రకారికా విద్యా కాచాదిదోషసహకృతా రజతాకారేణ ఇతి
రజతసంస్కారసధ్రీచీనా కాచాదిదోషసమవహితా రజతరూపార్థాకారేణ రజతజ్ఞా
నాభాసాకారేణ చ పరిణమతే పరిణామోపాదానసమసత్తాకకార్యాపత్తిః వివ
ర్తోపాదానవిషమసత్తాకకార్యాపత్తిః ప్రాతిభాసికరజతం వివర్తపక్షేణ
పరిణామశ్చైతన్యాపేక్షయా వివర్తప్రతిబింబావిద్యాపేక్షయా పరిణామ ఇతి
ధిష్ఠానే ఇదమవచ్ఛిన్నచైతన్యే అస్తి సత్యరూప ఇదం సర్వం ప్రాతిభాసికాధిష్ఠానే ప్రతి
ష్ఠితం యమాత్రస్య చైతన్యస్య రజత సత్యత్వ మిదం రజతమితి పురోవర్తినా తాదాత్మ్యం
ఉపపత్తేయం ధ్యానం తత్ర అత్ర రజత ... ఇత్యేవం పరంపరా ...
... ప్రతిబింబే ... ఇదమ

శుక్త్య

॥౩౫

౬ వభృత్సులతదభిజ్ఞార్కైద్యైరేదిమెతోవభేదకతంయూరబితసులపురెతోవర్తిర్గసంసగప్రుతర్పయుల
పఠదలతెతసులవిషయపవైతర్కలసులతదంతఃకరణోపహితచైతన్యాభ్యంతరంయాహావిషయ
చైతన్యలఅభిలప్తవపిరబితం సాక్షిణోభిలప్తింకేవలసాక్షివెదిగంసుఖాదికవకేలవెదపిమి
ధుప తిబాచలతెర్కసాక్షిణోభిస్త్యైలహంరబితమితిప్రతీతిః సాక్షిలహంసుఖీతివదతిచెదు
చలతెర్కహాసుఖాదీనామంతఃకరణోవచ్ఛిన్నచైతన్యనిష్ఠావిద్యాకార్యత్వప్రయుక్తమహంసు
ఖీతిబాధ్యేకంసుఖాదీనాం ఘటాదివచ్ఛిన్నచైతన్యలవాధాభ్యాంతఃకరణమయసులయదాకాశా
కభవబాధితసంస్కారసహకృతావిద్యాకార్యత్వం తద్వత్తదాకారాకారభవవిషయత్వమితిచా
సుగతంరయష్మకంతథాఘటదమాకాశాకారభవసంస్కారసహకృతావిద్యాకార్యత్వాల్
ఘటాదేరిదమాకారభవవిషయత్వం అహమాకారాకారభవసంస్కారసహకృతావిద్యాకార్య
త్వాదంతఃకరణాదేరహమాకారభవవిషయత్వం శరీరేంద్రియాదేరుభయవిధాకారభవాహిత
సంస్కారసహకృతావిద్యాకార్యత్వాదుభయవిధాకారభవవిషయత్వం తథాహ్యుభయవిధా
కభవః ఇదం శరీరం అహం మనుష్యః అహం బ్రాహ్మణః ఇదం చక్షుః అహం కాణః ఇదం శ్రోత్ర
మహం బధిర ఇతి ప్రత్యక్షత్వాత్ భాసకరబితసులప్రమాత్యచైతన్యాభ్యైదమవచ్ఛిన్నచైత
న్యేస్థావిద్యాకార్యత్వేపిదంరబితమితిసతులప్తలంయులదమాకారాకారభవాహితసంస్కార
బికలతాదిదమాకారాకారభవవిషయత్వాత్ స్వహంరబితమితసహామాకారాకారభవవి

సంయుక్తత్వసంబంధయోః కిం చైవమపి మిథ్యాత్వే చిత్తస్య తస్మాత్ సాక్షిసంబంధితయా భ్రాం
సంభవేచ్చిత్తకోశకత్వాకారా భాసకతయా పావిద్యావృత్తేరభ్యుపగమః కిమర్థమితి చేత్
అవిద్యావృత్తిత్వేన కల్పితత్వే హి తత్ర భ్రమస్తత్ర తత్ర భావేనావిషయాపత్తేస్తయా
చిత్తస్య [illegible] సిద్ధయే తదభ్యుపగమాత్ కిం చ [illegible] వృత్తేః చిత్తాకారకవృత్తేర్హి
ప్రతిబింబమేకైకవిషయత్వే తదవచ్ఛిన్నచిత్తాకారాభ్యుపగమే శుక్తౌ భ్రమసిద్ధిరితి చే
న్న వృత్తిద్వయప్రతిబింబితచైతన్యస్యైకస్య సత్యమిథ్యావస్తుతాదాత్మ్యాపత్త్యా
భ్రమస్య చైకాకారత్వేన తత్సాక్షి చిత్తాకారస్య తత్త్వాపత్తేః తథా ప్రమాణాయ
మానప్రమాణాభావే సత్యప్రదాయికారాంశసిద్ధాంతేఽపి శాంతరీయ చిత్తస్య
దాఢ్యకార్యమిథ్యాత్వమితి కథం శుక్తిరూప్యయోస్తాదాత్మ్యలక్షణ్యమితి చేత్ తన్న తేషు ప్రపం
చస్య సత్త్వాపి తత్సిద్ధౌ చక్షురాదేః కల్పితత్వం తత్ర సత్యత్వమపి తత్తదైవ యా
మకం తదేవప్రభావవిశేషాదికం మమాంశయుక్తం విపరీతకారణాభావే విద్యమానే
తస్మై [illegible] చేత్ శుక్తిరూప్యయోర్భేదాభావే విద్యమానే తథా హి గంతుం
కేనాపి తత్ప్రాతిభాసికత్వే ప్రత్యయాచ్ఛేద్యత్వ పృష్టే వివిధరథా దర్శనం
గంతుం కేనాపి తత్ప్రాతిభాసికత్వే తస్య స్పష్టం తత్ప్రమాణం భూత
రథాదేః స్వరూపమాత్రేణావభాసకత్వే తత్ర రథాదిసృష్టిః కల్పనాకారణాదితి

బలీరథాంబః స్వలత్రివరాత్రా భుజుధగమెరథిం పక్షాంబుమిస్పష్టైరథం వరా ద్రాక్ష్యముతాంబదుశుభవవి
౧౦ కెరాథాపత్తేః అథరథాత్రథం యెరాగాంప్రథః స్వబాతన్నితాంబది థాం దిస్పష్టిప్రతిపాదకశ్రుతివిహో
థాంపత్తెప్రతన్తెచ్చుక్తి రూప్తవక్షప్తిపలబ్ధరథాంద యెరాపిప్రాతిభాసికాః యూవర్తిత భాస
వయుపతిక్షం తెరసుస్పష్టైరథాందబధిక్షారతయెరాపలభువరాదెళ్వవిశేషహాంబపితదాం అసక్తి
కృష్టాతంవాం అరవరబకెయుల క్షాంతిభాసిక్షదెశెరాం భుజుధగకత్రవిబః తథాభరథా థాంబసాక్షి
త్రితిబలీగుదైతరబసెబవస్వయం ప్రకాశ్వరథాందబధిక్షారతబలీప్రతీయులవరాకైంశిహిరథాదిర
స్రాతెబవప్రతీయుల తత్రితిసద్రూపెణాప్రతీయులవరాకంబైతరుబమెవాథిక్షారం దిశ్వవిజ్ఞానాదేరపి
బదథుబస్రప్రాతిభాసికః రథాదిం త్రింయుగ్రాహాలత్యమపిప్రాతిభాసికం తదాసవెరం త్రింయూగా
వయువరవరాత్ అహం గబ ఇతిప్రతీతాంబపాదకం తుపూర్వవిశ్వరసరయులం స్పష్టగబాదయో
పిహూత్రాద్రాయూపరిణామా ఇతికెబలీ అంతఃకరణాదశ్యాతత్రైరిణామ ఇతబపశె రసుగజా
దెః శుద్ధచైతన్యాబధుస్తత్త్వె ఇదాకంతతాసక్షాత్కారాభాసెరభ్రాగశపిస్వప్నపలబ్ధగజాందయో
పుశవర్తెరరబహుబతెకారబవిరాశ్వాద్వివిధః కళ్పరుపాదారాశెరక్షితత్త్వవిరుబరాలవృపార
దారెఆదౌబాధః ధృతింయుక్తమ్రవృత్తేః అదుసుకారణామధిక్షారతత్తహంక్షాత్కారః తెరవిరెరాపాదార
భూతాంతారాఅవిదాబయాతిరవృత్తేః తదిహంబ్రహ్మాహంక్షాత్కారాభావాత్ స్వప్నప్రపంచెరావరా

బాధితా। యుక్తప్రకారేణ గృహీతాబాధితవిశేషాదివృత్తిత్వం తేనైవ యోగ్యస్వభావే భూతే ద్రావిడో
2 పవితాశ్రయగబాధివృత్త్యాశేష విశేషాధః ఏవం వహ్నిశక్తిరూపవ్యాప్యవ్యాప్యవచ్ఛిన్నతయా తద్వహ్నితోలా
విదాధికారవ్యాప్తేః తత్ర శక్తిరితి బాధకే తద్బాధకే సహకారకత్వసంబాధః ఏవం లావిదాధికా
రవ్యాప్తేః తయాలావిదాధిరహా ప్రపూర్వహేత్వాత్త్వాత్ శైశక్తివృత్తేః యథా శక్తిత్వబాధకే వృత్తేః
తయా రచితసంతత్ర శక్తిత్వబాధకే వృత్తివిశేషత్వం వహ్నిసంప్రకారేణ గృహీతవిశేషగతశక్తా
రచితసంప్రతిభాసమయోగత్వాత్ భాసమానమిదం రచితమితి త్రికాలికే సిద్ధబాధకే సంసర్గాభావే
కింతు ఇదానీమిదం రచితమితి ఇదానీం భవతోః స్వావ్యయమితి వదితవ్యే తదుదాహృతే తత్ర రచితతాభావ
వచ్ఛిన్నప్రతియోగికో భావో న సిద్ధ్యతి ఇతి చేత్ కింతు తాత్కాలికపరమార్థతావచ్ఛిన్నప్రాతిభాసికరచిత
ప్రతియోగికః వ్యధికరణధర్మావచ్ఛిన్నప్రతియోగికో భావో భవతి సంప్రాతిభాసిక
రచితపారమార్థికత్వమధిగతం ప్రాగభావమిప్రతియోగితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నబాధకాభావప్ర
తిపన్నోపపత్తిః అవగమే ప్రతిపన్నోపాధిసంబంధత్వాత్ అవిరోధాత్ సంభవే రచితపార
మార్థికత్వమవచ్ఛేదకమిత్యరచితపదవైయర్థ్యమితి తదవచ్ఛిన్నరచిత స్వప్నే తదవభి
భావప్రత్యక్షం వర్తత ఇతి చేత్ పారమార్థికత్వసామానాధికరణ్యప్రచితప్రాతిభాసికం భవే రచిత
ప్రపారమార్థికత్వవృత్తేః భవప్రమాణయుక్తాశేషయుక్తపక్షే తత్ర ప్రాతిభాసిక
వృత్తిర్నిర్వాచ్యతా భావేంద్రియసన్నికర్షాభావానుపాకరణతాభావవ్యాప్తికభానసంభ

౩౪

వాక్యప్రవృత్తిరేవ చారీయమానం ప్రత్యక్షత్వం యత్ర చక్షుః సంయుక్త లౌకిక ప్రత్యక్షం ప్రమాణం తదుభయ
౧౧ వర్ధానాదసంనికర్షం ప్రతిక్షణం సన్నికర్షం తత్ర ప్రాహ ప్రత్యక్షం ప్రాతిభాసికం ప్రాహ తత్వం నిర్వ
ర్రియతే ఇతి చేత్ ఇష్టాపత్తేః ఏవం ప్రత్యక్షం నిరూపయతి తత్ర ప్రత్యక్షం హి మానస లక్షణం సుగమేవం య
థార్థ ప్రత్యక్ష లక్షణం సద్భావ వదనీయం ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షం ప్రత్యక్షం ప్రకారాం తత్ర ద్వివిధం ఇంద్రియ బాహ్యం
తదభావం చేతి తత్రాంత్రియం మానసం సుఖాది ప్రత్యక్షం మనసా ఇంద్రియం సుగ్రాహ్యం ఇంద్రియాణి పంచ
ఘ్రాణ రసన చక్షుః శ్రోత్ర త్వచః సర్వాణి ఇంద్రియాణి స్పర్శవదయుతసంయుక్తాదేవ ప్రత్యక్షజ్ఞానం జ
నయంతి తత్ర ఘ్రాణ రసన త్వగింద్రియాణి స్పర్శవత్సంయుక్తాదేవ ధర్మసమవాయేన బాహ్యేనయంతి చక్షుః
శ్రోత్రం తు స్పర్శవదవిషయం దేశాంతరస్థ విషయం గ్రాహకత్వాత్ తైః శ్రోత్రమాకాశచక్షుస్తేజస తదవచ్ఛిన్న
తయా దేశాంతర విషయం భాసయతి తత్ర అంశభాగ చక్షుషోః సంయోగః శ్రుత ఇతి వితర్కం న్యా
యేనైక దేశ చక్షుః ప్రతి దేశే తత్ర చక్షుః ప్రవృత్తి కల్పనానుసారం కల్పనానుసారం తత్ర చక్షుః సంయోగః శ్రుత
ఇత్యాది ప్రత్యక్షం సప్రపంచం కల్పనానుసారం సాధితం ॥ ఇతి దివం నావనార్థం ప్రత్యక్షం ॥ ఇతి
శ్రీ ధర్మరాజాధ్వరీంద్ర విరచితాయాం వేదాంతపరిభాషాయాం ప్రత్యక్ష పరిచ్ఛేదః ॥
అథానుమానం నిరూప్యతే ॥ అనుమితికరణమనుమానం ॥ అనుమితిశ్చ వ్యాప్తిజ్ఞానత్వేన వ్యాప్తి జ్ఞా
నజన్యా వ్యాప్తి జ్ఞానానువ్యవసాయాదిష్వతివ్యాప్తి వారణాయ అనుమితిత్వం అనుమితికరణం చ

వ్యాప్తిజ్ఞానం తత్సంస్కారశ్చ వా తత్ర వ్యాప్యాకారః తు తృతీయలింగపరామర్శోఽనుమితౌ కరణం తత్
హ్యానుమితిహేతుత్వాత్ సిద్ధాంతే తత్కరణత్వసంభవాత్ [illegible] సంస్కారజన్యత్వేనానుమితేః
స్మృతిత్వాపత్తేః స్మృతిప్రాగభావజన్యత్వస్య సంస్కారమాత్రజన్యత్వస్య వా స్మృతిత్వప్రయోజకత్వ
యా సంస్కారధ్వంససహకారేణ సంస్కారజన్యత్వస్య ప్రయోజకత్వే చ యత్ర వ్యాప్తిస్మర
ణానుమితిస్తత్ర కథం సంస్కారనాశః తు [illegible] వ్యాప్తిస్మృతిస్థలే [illegible] సంస్కారస్య వానుమితిహే
తుత్వే [illegible] స్మృతేః సంస్కారనాశకత్వే [illegible] స్మృతిధారా [illegible] సంస్కారాద
నుమిత్యాపత్తేః తదుద్బోధ [illegible] ధూమవాన్ [illegible] పక్షధర్మ
తాజ్ఞానే [illegible] వ్యాప్తి [illegible] సంస్కారోద్బోధే సతి [illegible] అనుమితి
రనుమితిర్భవతి తు [illegible] వ్యాప్తిస్మరణ [illegible] ధూమవాన్ [illegible] అనుమిత్యాపత్తి
ష్టజ్ఞానం [illegible] వ్యాప్తిజ్ఞానం [illegible] జ్ఞా
నం [illegible] పక్షధర్మతాజ్ఞానం [illegible] జ్ఞాన [illegible]
[illegible] అనుమితిత్వం [illegible] వ్యాప్తి [illegible]
[illegible]
[illegible]

౧౬౪

పారదశ్వర్స్యవప్రంయోజకత్వాత్తత్ప్రయుక్తమూర్వపుష్యయురూపమేకమేవరేత్యుక్తేవలాత్యయూసవర్
సాంఖ్యపిధర్మసాంఖ్యస్యకృతిప్రత్యక్షత్వాత్తస్యంతాభావప్రతియోగిత్వేనాతస్యంతాభావప్రతియోగిసాధ్యకత్వ

౨౨ రూపకేవలాత్యయితాఖ్యసిద్ధిః సాంఖ్యవర్షసాంఖ్యవృత్తికేకత్వంసాధ్యంభావేనధర్మాభావకేరూపితేవాచ్య
త్వేబాధ్యసాంఖ్యసాధ్యకసాధ్యత్వసమితావకపయోగాత్కత్వంతదింధరాదారవక్త్యయవాచ్యపదవిదు
షోపివవృత్తికేకవాచ్యత్వబాధ్యదసమితిః అర్థాత్ప్రత్యుత్పన్నాదిభిర్వస్తాపవస్తునఅతఃవాకంరూపసప్రా
క్యంయివృత్తికేకరూపత్వంవృత్తికేకవాచ్యత్వబాధ్యసాధ్యసమితిహేతువ్యాప్తత్వాత్సమవాయంధ్యవిధంసాధ్య
ధర్మాధర్మభేదేకత్రిసాధ్యధర్మతత్త్వమేవమాధర్మంతదసాధ్యంయసాధ్యంసాధ్యయాదవాదయవిషయ
దాయ ఃఅవయవాత్మత్వంయవప్రతిబాధ్యహేతూదాహరణారూపాః ఉదాహరణోపనయనిగ
మనరూపావాక్యప్రంచఅవంయవత్వంయేనేవవాచ్యప్రపత్తుధర్మతయాసాధ్యదర్శనంభవేనా
వయవవ్యంయసాధ్యధర్మత్వాత్అవయవేనూహేరూపితేతస్మాత్ప్రత్యక్షభిన్నబలమిత్యాద్యసిద్ధిః
తథాహిప్రత్యక్షభిన్నసాధనంమిత్యాద్యప్రత్యక్షభిన్నత్వాత్యదిదంతదిదంయథాశుక్తిరూపంరజత్వ
ప్రాంతాసిద్ధిః తసాధ్యంధర్మతత్వాత్సామాన్యంతోబాధకత్వంశుక్తిరూపబాధ్యవిషయావ్యాప్తంమిత్యాద్యత్వేప్ర
త్యక్షభిన్నత్వస్యవప్రంయోజకత్వాత్మిత్యాద్యత్వంబాధ్యత్వంయతాభ్యంతరూపవస్తుత్వాత్తస్యంతాభావప్ర
తియోగిత్వంఅభివతదవసంభవవారణంయరూపత్వదవధారణంతదవారణంయతదుక్తంస
వేదానంపిభావానాంసబాధ్యయత్వేకసంవస్తుప్రతియోగిత్వంతస్యంతాభావంప్రతిమ్యాహ్యత్వేతి ॥

ద్యాపత్తయః । పటపత్త్వం యుక్తం తత్వం తాభావప్రతియోగిపటత్వాత్పటః । తత్ర వదిత్యు[illegible]

త్త్వప్రమాణాం తదుక్తం । అథ [illegible] తత్వం తాభావ సప్రతియోగిక [illegible] అథ [illegible] తత్వ [illegible]

హా [illegible] గుణాది ప్రతి [illegible] ఘటాద్యర్థా [illegible] అస్తి ఘట ఇతి ప్రత్యక్షబాధః । అధిష్ఠాన బ్రహ్మసత్తాయా [illegible]

యత్వయా ఘటాదే సత్వ త్వాసిద్ధేః [illegible] బ్రహ్మణా [illegible] బాధ్య [illegible] విషయత్వమితి

పాపత్వం [illegible] ఘటాదేః ప్రత్యక్ష [illegible] తాత్విక [illegible] ప్రత్యక్ష [illegible]

గత్వేన యథా అస్త్యత్ర బ్రహ్మణో [illegible] సిద్ధేః [illegible] యుక్తం [illegible]

త్వమితి [illegible] గుణాదీనాం బ్రహ్మణో [illegible] ప్రత్యయతా [illegible]

యమా యా సిద్ధేః అస్తు వా బ్రహ్మణో ద్రవ్యత్వం తథాపి [illegible] బాధ్యత్వాది [illegible]

విషయత్వే విరోధః । యద్యపి [illegible] తత్వ త్వం [illegible] బ్రహ్మణా [illegible]

త్వమాకాశాదేః ప్రాతిభాసిక [illegible] తత్వత్వం శుక్తి [illegible] తథా ఘటః [illegible] ప్రత్యక్ష [illegible]

సత్వ [illegible] విషయత్వే [illegible] అస్తి [illegible] బ్రహ్మణో ఘటాదే [illegible]

మార్థిక [illegible] విరోధః అస్తు [illegible] పారమార్థిక [illegible] ప్రతియోగి [illegible]

త్వం తాభావ [illegible] తస్మాదుపపన్నం మిథ్యాత్వ [illegible] ॥ ఇత్యు [illegible]

దః ॥ ॥ అధిష్ఠాన [illegible] ॥ [illegible]

దృష్టానాం [illegible] ప్రతి [illegible]

[illegible]

హా
తాపవభేదకతావదితి విశిష్టస్య సమాసార్థత్వం సంబంధపదార్థాన్వయబోధవిరహప్రసక్తేరేయప్రవృ
త్తినైవ తదవచ్ఛేదకత్వేనాభేదప్రవృత్తివిశిష్టస్య సమాసార్థత్వేనాపి మస్త్వప్రవృత్త్యన్వయబోధవిరహ
ప్రసక్తేస్తాదృశావచ్ఛేదకతావభావాత్ అమస్త్వంతు నైవం వాచకత్వంసంబంధాంశేపి
తేతావత్పదార్థస్య తత్ప్రకారకత్వప్రయోజకత్వం విరహవదంశాభావాత్ తథాచ
తాత్పర్యవిషయ [redacted] సంసర్గాభావః ఉక్తరీత్యా పదార్థతావచ్ఛేదకసంసర్గస్య బాధాభావాత్
తాసప్రభావపతితాత్మనైవ తథావచ [redacted] దితావదావపిత్యాత్పర్యవిషయతాపన్నసంసర్గస్యబాధా
దేవాన్వయతాతత్ప్రయోజనాదివాకైవస్య పవా [redacted] భేదబాధేపి లక్షణాస్యతాభేదబాధాభావాదేవాన్వయ
తా ఆసత్తిజ్ఞానపదత్వేనపదార్థాంశేపస్థితిః వాక్యాంతరోపస్థితపదార్థాన్వయబోధాభావాత్
పదత్వేనేతి అతఏవాశ్రుతకల్పితపదార్థాన్వయబోధవత్తదావత్తదవచ్ఛేదకత్వేనపదార్థప్ర
దాధాత్వమాత్ర అతఏవ శక్తిలక్షణాన్యతరసంబంధేన పదప్రయోగః పదార్థో ద్వివిధః
శక్యోలక్ష్యశ్చేతి తత్ర శక్యార్థవపదార్థవత్త్వవ్యుత్పత్తిః తత్పదార్థవిషయకబోధ
రాకారాకృతివిశిష్టవస్తువిశేషవృత్తిః సాచశక్తిః పదార్థయోః తత్సంబంధవిశేషలక్షణా
వాంత్రసపదార్థాః తత్రతత్పదార్థబోధకపదార్థత్వసంబంధమాత్రతాదృశశక్య
శక్తివిషయత్వం [strikethrough] శక్యత్వం తచ్చతాదృశవాక్యైః వృత్తిరావారంబంధనతాత్పర్యశక్తి
తథాదిపదార్థవ్యక్తిభానమితి ప్రాచీనమతం ఇత్యాహుః సమాసాభావత్వం తత్తాదితి బ్రూమః ।। ప్రకృత + 3

త్త

యద్వా
గర్వ
వ్యాపార
శక్యత్వ
గ్రాహ్య

౩౮

పదశక్తిజ్ఞానం జాతాం తు పదజ్ఞానాపేక్షాతుః తువక్తృత్వే శక్తిజ్ఞానం కారణం [illegible] శక్తిజ్ఞా
నసతి వక్తృశక్తిజ్ఞానం విద్యావక్తృత్వనిశ్చయం [illegible] లక్ష్యయ శక్తిః స్వరూపసతీ
సిద్ధాంతః జ్ఞానం తు మారే శక్తి [illegible] వృత్తిరేవ [illegible]
[illegible] యథా [illegible] లక్షణా తథా [illegible]
లక్షణా తదుక్తం [illegible] ఇతి [illegible] అర్థలక్ష్యపదార్థ [illegible]
లక్షణా విషయో లక్ష్యః। లక్షణా చ ద్వివిధా కేవలలక్షణా లక్షితలక్షణా చేతి। తత్ర శక్యసాక్షాత్సంబంధః
కేవలలక్షణా యథా గంగాయాం ఘోష ఇత్యత్ర ప్రవాహసాక్షాత్సంబంధిని తీరే గంగాపదస్య కేవలల
క్షణా। యత్ర శక్యపరంపరాసంబంధేనార్థాంతరప్రతీతిస్తత్ర లక్షితలక్షణా యథా ద్విరేఫపదస్య రేఫ
ద్వయసంయుక్తభ్రమరపదఘటితపరంపరాసంబంధేన మధుకరే వృత్తిః। గౌణ్యపి లక్షితలక్షణైవ సింహ
పదవాచ్యసంబంధిక్రౌర్యాదిసంబంధేన మాణవకే సంప్రతీతేః। ప్రకారాంతరేణ లక్షణా త్రివిధా జహ
ల్లక్షణా అజహల్లక్షణా జహదజహల్లక్షణా చేతి। శక్యమనంతర్భావ్య యత్రార్థాంతరప్రతీతిః
తత్ర జహల్లక్షణా యథా విషం భుంక్ష్వేతి అత్ర స్వార్థపరిత్యాగేన శత్రుగృహభోజననివృత్తిర్ల
క్ష్యతే। యత్ర శక్యమంతర్భావ్యైవార్థాంతరప్రతీతిస్తత్రాజహల్లక్షణా యథా శుక్లః పట ఇతి అత్ర
హి శుక్లశబ్దః స్వార్థం శుక్లగుణమంతర్భావ్యైవ తద్వతి ద్రవ్యే లక్షణయా వర్తతే। యత్ర హి విశిష్ట యు
వాచకః శబ్దః ఏకదేశం విహాయైకదేశే వర్తతే తత్ర జహదజహల్లక్షణా యథా సోఽయం దేవదత్త ఇ

తిలత్ర్యసాంపదద్వయయువాచవంతోః విశిష్టంతోఃశ్రైకాఖ్యసపప్త్రాపదద్వయయసవివిశేషవతూత్రపర
త్వలక్షణయయథాత్త్వమసాంత్రావచ్ఛాతత్త్వదవాచవసవసర్వజ్ఞాత్వాదివిశిష్టసవత్త్వపదవాచవ
రాంతః శరగావిశిష్టైకాఖ్యంతోగాద్విశవసిద్ధవర్ణం స్వరూపేలక్షణేతిసాం॰ప్రదాంయుక్తాః॥ వయం
తుబ్రూమః సాంయుం దేవదత్తస్త్వయమసాత్రాబ్దావిశిష్టవాచకపదారామెకదేశపరత్వేపికలక్ష
ణాశక్యపక్షేతవిశిష్టయోరైక్యంయూరుపపత్త్యావిశేషవయోః శక్యపక్షాపితయోరెవాక్యయూవిశో
ధాత్రంయథాఘుటైణాలవ ఇతవత్రఘటపదవా[illegible]కదేశఘటత్వహావంతోగవత్వేపియోగవఘుట వృక్షై
తవశ్రావసహాలకతవతాపక్యయః యత్రపదాతైకదేశసవివిశేషణాతంతోపస్థితిస్తత్రప్రస్తుతంత్రైరప
త్వసవ స్థితయెలక్షణయథాః తైణావఘుటఇతవత్రఘటపదాద్ఘుటపదశక్యావహత్వంత్రైవలసుపస్థితావత
ద్వపస్థితవర్ణం ఘటఘటసవఘుటత్వేలక్షణాబవమెవతత్త్వమసిహత్యాదివాక్యేలక్షణాశక్యావసవతం
త్రైవణ్యాపస్థితంతోస్తత్త్వంపదార్థయోరభేదాన్వయంయబోధోబాధకాభావాత్ [illegible] భాగేనేహాఘు
టః ఘటశూన్యంఘుటవరయోతావచ్ఛఘుటత్వగెహాత్వాదేరిఖిలాన్యంయేయోగవతయూతత్రాపి
ఘటాదిపదార్థంవిశిష్టవరత్రపరత్వేలక్షణేత్వహావతతస్తత్త్వమసావిభాగలవణాభావాత్॥
లక్షణేత్యత్రశబ్దపగమవాదెరఖహూదచిహాల్లక్షణేణదాహార్గం తథాకైఘ్నవధిరక్షవతాయిత్యా
దశమవతత్రకాశత్వాదికవరితావగెకాశ్శవదధువవఘూతకత్త్వపురసాన్తేగాకాకైలకాశైవశబ్ద
సవప్రవృత్తైః లక్షణాయాబిం తుతాన్తరావసుపపత్తైవరత్వస్యంయూరుపపత్తేః కాకైఘ్నాదధిరక్షవతా

మితిప్రత్యక్షంయాముపపత్తిప్రభావాత్ స్వగతానాంయాం. మీరుణ్ణతాత్పర్యాతాత్పర్యానుపపత్తేరపి భావాల్లక్ష్య
ణాపదమాత్రవృత్తిః కింతువాక్యవృత్తిరపి యథాగభీరాయాంనద్యాంఘోష ఇతిపదస్యపదాయస్యతీరల
క్షణాపదవాక్యస్యాపిశక్తతయాశక్యసంబంధరూపాలక్షణాపి సంభవతి శక్యత్వంయత్పదసంబంధి
నత్వాప్యతితత్సంబంధోలక్షణాశక్తివాక్యాప్యత్వంయథాపదార్థః తథావాక్యార్థోపి త్వనక్షణాపదస
పపత్తిః ఏవమర్థవాదవాక్యానాం. నిత్యత్వలక్షణార్థవాదగతపదానాం ప్రాశస్త్యలక్షణాభ్యుప
గమేవనైకపదే తల్లక్షణాయామతదుపస్థితిసంభవే పదానాంతీరస్థైర్యంధర్మైరూపవిధ్యపేక్షితప్రా
శస్త్యరూపపదార్థప్రతీయతే తయార్థవాదపదానాంచపదస్యయితయాపదం స
ప్తధిసాపేక్షవాక్యంభవతి తదర్థవాదపదానాంపదైకవాక్యతాస్వతంత్రవాక్యైకవాక్యతాయ
త్రప్రతీయతే భిన్నంభిన్నతయాసంసర్గప్రతిపాదకయోరుభయోర్వాక్యయోరాకాంక్షావశాదేకవాక్య
వాక్యార్థబోధకత్వంయథాదర్శపూర్ణమాసాభ్యాంస్వర్గకామోయజేతేత్యాదివాక్యానాం
సమిధోయజతీత్యాదివాక్యానాం. ఉపకారాపేక్షితాంగానాం. విభాగబోధకతయా ఏకవాక్యతా
తదుక్తం. భట్టపాదైః స్వార్థబోధసమర్థానామంగాంగిత్వాద్యపేక్షయా వాక్యానామేకవాక్యత్వం
పునః సంహత్యజాయతే ఇతి ఏవంచవిధ్యర్థవాదయోః ఏకవాక్యతః తదుపస్థితిస్థాపత్తిః సాధన
బాధకహేతుః తత్వాక్యంయత్ర త్రిదశక్రతాత్ ఏవంపరవాక్యార్థబోధేవాంతరవాక్యార్థబోధ
హేతుః తత్వాక్యంయాదృక్ధారణాత్ క్రమప్రాప్తం. తాత్పర్యం. వికల్పతే. తత్రతత్ప్రతీతిప్రయో
ప్రతీతత్వంతాత్పర్యం. అర్థజ్ఞానవిశేషశ్చ ప్రతీతవేదవాక్యార్థప్రతీయమానభావప్రసంగాతిల

యథా ధాతుపకాల వచనత్వాన్న ఇతి విశేషణద్వయం తత్ర తాత్పర్య భ్రమనిరాసాయ భావాత్మకే వశతయా
తాత్పర్యవిషయత్వాభావాదిత్యాశయః ఇతి శబ్దార్థనిరూపణ పదార్థ ప్రత్యయః యదర్థ
నాత్ప్రత్యయత్తత్ర ప్రకృతిర్విశేషణం తాత్పర్యం నాస్తి ఇతి వాక్యం నాస్తి ఘటః ప్రకృత్యర్థ యో
గాంశే ఘటాభావః ప్రకృత్యర్థ విశేషణ యోగ్యమిత్యర్థవాక్యం ఘటాభావః ఘటవిశేషణం ఘటవిశేష
తాళి మిత్యభావత్వేన ప్రతీయమానాభావః ప్రతియోగితయా ప్రతీతఃయుక్తః తదా ఘటాభావః
ప్రకృత్యర్థ విశేషణ యోగ్యతా తాత్పర్య విషయత్వాభావాత్ యథా ఘటాభావ ప్రకృతిబోధకం
౩ ప్రతియోగి తత్ప్రత్యయోగ్యతయా ప్రతీయమానాభావ తాత్పర్య విశేషణం తథా చ యద్వాక్యం
యత్ప్రత్యయయోగ్యత్వే సతి యదర్థప్రతియోగికాభావ ప్రతీతిం తద్వాక్యం తత్ప్రకృత్యర్థ విశేష
త్వే సతి తదభావ తాత్పర్యవిషయ ప్రతియోగికాభావ ప్రతియోగితా భావాత్ తత్ప్రతీతి
ర్వాచ్యః యథా ప్రతియోగితయా ప్రతీతి తదభావ ప్రతీతిః తదర్థప్రతియోగితా తత్ప్రతీతి తత్త్వ
వివక్షిత విశేషణ ప్రతియోగికాభావ తాత్పర్య వృత్తి విశేష్యత్వాభావ తత్ర తాత్పర్యా
యోగ్యతాత్పర్యాదితి విశేషణం ప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వ తత్ప్రకృత్యర్థ విశేష్య ప్రతియోగి
తా ఇతి తాత్పర్య విషయత్వ విశేషణం తాత్పర్య విశేషణ ప్రతియోగితా ప్రతీతి యోగ్య
ప్రతియోగితా తాత్పర్య ప్రకారతా తాత్పర్య విశేష్యతా వివక్షితా ప్రకృత్యర్థ సంసర్గ
తత్త్వ ప్రతియోగితా తాత్పర్య విషయత్వం తదభావ ప్రతియోగితా వాక్యం తాత్పర్య
సంసర్గ యోగ్యతా తత్త్వ ప్రతియోగితా విశేషణం తాత్పర్య విషయత్వం ప్రత్యయ తాత్పర్య

శ్రీ ||

[illegible]

[illegible]

[illegible] పౌరుషేయత్వం [illegible] అపౌరుషేయత్వ [illegible]
[illegible] పౌరుషేయత్వం [illegible]
[illegible] పౌరుషేయత్వం [illegible]
[illegible]
[illegible] అపౌరుషేయ [illegible]
[illegible] పౌరుషేయత్వం [illegible] అపౌరుషేయ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ తత్రాపి పాదవ్యాఖ్యానే [illegible] తత్రాపి పాదవ్యాఖ్యానే [illegible] ఉపపాదకం
[illegible] తత్రాపి పాద [illegible] ఉపపాదకం
[illegible] ఉపపాదకం
[illegible] ఉపపాదకం [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

౧౨ [illegible]

మితరభేదం విరోధ ఉపపన్నమిత్యాది విజ్ఞానే సవికల్పకలౌకికత్వవిషయసంయోగః ప్రతియోగి
తరభేదం కల్పయతి ॥ —— ఇత్యధికరణప్రత్యక్షపరిచ్ఛేదః ॥ —— ఇదానీం అనుపలబ్ధిప్రమాణం నిరూ
అభావ పయతి ॥ —— ఇ జ్ఞాతకరణాజన్యాభావానుభవాసాధారణకారణమనుపలబ్ధిరూపం ప్రమాణం । అనుమా
న జన్యాతి ప్రయోగాభావాన్ ఇమితి హేతావనుమానాద్యజన్యత్వాత్ అభావానుభవాసాధారణకారణత్వం । అదృ
ష్టాది సాధారణకారణేతి వ్యావృత్తి । అభావానుభవజన్యసాధారణకారణేతి సంస్కా
రవ్యావృత్తి । అనుభవపదేన స్మృతివ్యావృత్తి । అభావానుభవేతి అనుపలబ్ధిరభావప్రత్యక్ష
తా । అన్వయవ్యభావాదితి వ్యాప్తి । ధర్మాధర్మాద్యనుపలబ్ధిర్వ్యావర్తిత । ఏవం యోగ్యానుప
లబ్ధిరభావప్రమాణం కారణం । సా చ యోగ్యానుపలబ్ధిః । కిం యోగ్యస్యానుపలబ్ధిః యోగ్యే
అనుపలబ్ధిః ఉత యోగ్యాధికరణే ప్రతియోగ్యనుపలబ్ధిః । నాద్యః । స్తంభే పిశాచాభావప్రత్య
క్షత్వాపత్తేః । న ద్వితీయః । అత్ర ధర్మాధర్మాద్యభావప్రత్యక్షత్వాపత్తేః । యోగ్యస్య
అనుపలబ్ధి ఇతి కర్మధారయసమాసే తు అనుపలబ్ధేః యోగ్యత్వం ప్రతియోగి
ప్రతియోగి సత్త్వప్రసంజితప్రతియోగికత్వం యథా భూతలే ఘటో యద్యభవిష్యత్ తర్హి ప్రత్యక్షేణ
అధికరణే తర్కితః ప్రసంజిత ప్రతియోగికం యత్ ప్రతియోగ్యుపలబ్ధిరూపం యు
క్తాసు ఉపలంభస్తత్ప్రతియోగ్యనుపలబ్ధిరేవ యోగ్యానుపలబ్ధిః తద్విశిష్టాభావ విషయత్వ
దితి । తత్ర పలంభః స్తంభాదౌ పిశాచాభావప్రత్యక్షం భూతలే ఘటాభావ
ప్రత్యుపలబ్ధిః । అంధకారే తు తాదృశ ప్రతియోగి భావానుపలబ్ధిః న తు అభావప్రత్యక్షం
భవత్యత్ర ప్రత్యక్ష తత్ర అభావానుపలబ్ధిః । అత్ర ధర్మాదిసత్త్వే అనుమీయతే ఇతి

13బ [illegible]
[illegible]
౧౮ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

కారణాభావాదౌ [illegible] కార్యానుపపత్తిరితి చేన్న [illegible] ఘటోత్పత్తి [illegible] ఘట [illegible] ప్రాగభావ [illegible]
[illegible] ఘట [illegible] ప్రాగభావ
[illegible] ఘటప్రాగభావ [illegible]
ప్రతియోగి [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] సిద్ధాన్త [illegible]
నను । సంసర్గాభావశ్చతుర్విధః ప్రాగభావః ప్రధ్వంసాభావోऽత్యన్తాభావోऽన్యోన్యాభావశ్చేతి । [illegible]
[illegible] ప్రాగభావః [illegible] ప్రాగభావః [illegible]
తత్ర [illegible] ప్రాగభావః [illegible] ధ్వంస [illegible]
F ర్హ [illegible] ధ్వంస [illegible] ప్రాగభావ
ధ్వంస [illegible] ప్రాగభావ [illegible] ధ్వంస [illegible]
ఇతి [illegible]

ఐకీ॥ ధర్యస్య ప్రత్యక్షబాధ్యత్వే వస్తుత్వేయం వక్తవ్యం తాం తాత్పర్యయది తద్ధ్వంసాధికరణం చేత్ తర్హి తదా అసిద్ధిః అ
తోపి తత్ప్రతియోగికధ్వంసస్యాధికరణే ప్రతియోగ్యభావస్యాధిక్యాత్ తదా అత్యంతాభావ దుక్తం । అధిష్ఠానా
౧౯ వస్థాయా హానాత్ కల్పితవస్తుని ఇతి । ఏవం శుక్తిరూపాధికరణే విద్యమానాపి ఇదం రూపవస్తు ప్రత్యక్షత్వేనైవ । యత్రా
ధికరణే యస్య కాలత్రయేప్యభావః సోత్యంతాభావః యథా వాయౌ రూపాత్యంతాభావః సోపి వియదాది
తద్ధర్మస్య ప్రతియోగినో యద్ధర్మావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకో యస్యాభావః । అయమేవ భావాభావభేదః పృథక్త్వం
చేతి వ్యవహ్రియతే భేదానిరుక్తిః పృథక్త్వావదా ప్రమాణాభావాత్ । అయం చ ద్వివిధః । ప్రత్యభావః అధికరణ
౬ సర్వసాధారణాదిః । యథా ఘటే పటభేదః । అధికరణస్వరూపాదితిరిక్తో భిన్నో వా ఏవం యథా ఘటే పుస్తకభేదః ప్రమాణావా
జీవభేదః ద్వివిధో వివిధో వా ధర్మప్రతియోగికో వా భవతి । తత్త్వత్రయం తత్త్వసంబంధ ... భావాత్
ప్రకరణభేదో ద్వివిధః సోపాధికో నిరుపాధికశ్చ । తత్ర సోపాధిః సత్తాయాం వ్యాప్యత్వే సత్యవ్యాప్తత్వం సోపాధికత్వం తద్వ్యా
పకత్వం నిరుపాధికత్వం । తత్ర దేహే యథా ఏకస్యైవాకాశస్య ఘటాద్యుపాధిభేదే భేదః యథా చైకస్యైవ
సూర్యస్య జలభాజనభేదే భేదః తథా చైకస్యైవ ప్రత్యగాత్మనః అంతఃకరణభేదాద్ భేదః నిరుపాధికభేదో యథా ఘ
టపటభేదః స్వరూపేణాపి ప్రసంగభేదాదపి భ్రమః అర్థాదవిద్యాకృతభేదాభావాత్ ... విద్యా
౧౮ దివ్యత్వే తాదాత్మ్యం తర్కేణ ... తదుక్తం । సుశిక్షితో బ్రాహ్మణో ... అక్షయం భవతి ... యం సాధకస్య ప్రకల్పితః । కించ
పశ్యన్ సంసారం తత్ర వా తద్వికల్పితమితి అతఏవ వికల్పదోషాద్ ... నిత్యం ... వ్యక్తం ...
తత్ప్రతిపక్షో దోషాదాలక్షణే భావత్వవిశేషణం ఏవం ... భావానాం ... ఉపలబ్ధి
యత్ర ప్రతీతిస్తత్రోపలబ్ధిప్రాకట్యం ... ప్రమాణాదీనాం ప్రామాణ్యం స్వత ఏవోత్పద్యతే ...

యతే చ । తథాహి । స్మృత్యనుభవసాధారణం సంవాదిప్రవృత్త్యనుకూలం తద్వతి తత్ప్రకారకత్వం
ప్రామాణ్యం తచ్చ జ్ఞానసామాన్యసామగ్రీప్రయోజ్యం న త్వధికగుణాపేక్షతే ప్రమామాత్రే అను
గతగుణాభావాత్ । నాపి ప్రత్యక్షప్రమాయాం భూయోవయవేంద్రియసన్నికర్షో గుణః రూపాదిప్ర
త్యక్షే ఆత్మప్రత్యక్షే చ తదభావాత్ సత్యపి తస్మిన్ పీతః శంఖ ఇతి ప్రత్యక్షస్య భ్రమత్వాచ్చ । అత ఏవ
సల్లింగపరామర్శాదికమనుమిత్యాదిప్రమాయాం గుణః । అసల్లింగపరామర్శస్థలేపి విషయాబా
ధే అనుమిత్యాదేః ప్రమాణత్వాత్ । ఏవం చ ప్రమాయా జ్ఞానసామాన్యసామగ్రీప్రయో
జ్యత్వాదుత్పత్తౌ స్వతస్త్వం దోషాభావస్య హేతుత్వేపి జ్ఞానాంతరానపేక్షత్వం స్వతస్త్వమితి స్వతస్త్వం జ్ఞప్తౌ చ
స్వాభావికాగుణాపేక్షణాయా ఏవ ప్రామాణ్యస్య స్వతః । స్వతో గ్రాహ్యత్వం చ దో
షాభావే సతి యావత్స్వాశ్రయగ్రాహకసామగ్రీగ్రాహ్యత్వం స్వాశ్రయో వృత్తిజ్ఞానం తద్గ్రాహకం సాక్షి
జ్ఞానం తేన వృత్తిజ్ఞానే గృహ్యమాణే తద్గతప్రామాణ్యమపి గృహ్యతే న చైవం ప్రామాణ్యసంశ
యానుపపత్తిః తత్ర సంశయానురోధేన దోషస్యాపి సత్త్వేన దోషాభావఘటితస్వాశ్రయగ్రాహకా
భావేన ప్రామాణ్యగ్రహస్యాభావాత్ యద్వా స్వాశ్రయగ్రాహకగ్రాహ్యయోగ్యత్వం స్వ
తస్త్వం సంశయస్థలే ప్రామాణ్యస్యోక్తయోగ్యతాసంభవేపి దోషవశాదగ్రహః ఇతి సంశయానుప
పత్తిః అప్రామాణ్యం తు న జ్ఞానసామాన్యసామగ్రీప్రయోజ్యం ప్రమాయామప్రామాణ్యాపత్తేః కిం
తు దోషప్రయోజ్యం నాప్యప్రామాణ్యం యావత్స్వాశ్రయగ్రాహకగ్రాహ్యం అప్రామాణ్యఘటక
తదభావవత్త్వాదేః వృత్తిజ్ఞానానుపనీతత్వేన సాక్షిణా గ్రహీతుమశక్యత్వాత్ విసంవాదిప్రవృత్త్యాదిలిం
గకానుమిత్యాదివిషయ ఇతి పరత ఏవాప్రామాణ్యముత్పద్యతే జ్ఞాయతే చేతి ॥ ఇత్యనుపలబ్ధి
పరిచ్ఛేదః ॥

ue/u

ఏవం చ రూపవాన్ ప్రమాణానాం ప్రామాణ్యం ద్వివిధం। వ్యావహారిక తత్త్వావేదకత్వం పారమార్థికతత్త్వా
౨౦ వేదకత్వం చేతి తత్ర ప్రత్యక్షాదీనాం వ్యావహారికప్రమాణానాం వ్యావహారికతత్త్వావేదకత్వం ప్రామాణ్యం।
తత్త్వావేదకత్వం వ్యవహారదశాయాం బాధాభావాత్ శ్రుతీనాం తు వేదాంతవాక్యానాం సదేవ సౌమ్య
ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యాదీనాం తత్త్వమస్యాదీనాం చ తత్త్వావేదకత్వం కాలత్రయే అబాధితత్వా
త్ తదుక్తం తత్త్వం పదార్థ బ్రహ్మణో ధర్మమితి ప్రథమతత్త్వం ప్రమాణలక్షణం ప్రమాణాభావం నిరూపితే। తత్ర
లక్షణం ద్వివిధం। స్వరూపలక్షణం తటస్థలక్షణం చేతి। తత్ర స్వరూపమేవ లక్షణం। యథా। సత్యం జ్ఞాన
మనంతం బ్రహ్మేతి। అత్ర సత్యాదికం స్వరూపలక్షణం। సత్యాదిపదానామనృతవ్యావృత్తిభావకత్వం లక్షణత్వ
మితి విశిష్టస్యైవ బ్రహ్మత్వం ధర్మధర్మిభావకల్పనం లక్షణత్వసంభవాత్ తదుక్తం। ఆనందో విష
యానుభవో నిత్యత్వం చేతి ధర్మాః సంతి। అపృథక్త్వేపి పృథగివావభాసంత ఇతి తటస్థలక్షణం కాదాచిత్క
త్వే సతి వ్యావర్తకం తదేవ యథా గంధవత్త్వం పృథివీలక్షణం మహాప్రళయేపి
పరమాణుషు ఘటాదిషు గంధాభావాత్ ప్రకృతే చ జగజ్జన్మాదికారణత్వం అత్ర జగద్
శబ్దేన వికృతం కార్యత్వం చ కర్తృత్వం అత్రేదం విధానం నిమిత్తోపాదానకర్తృత్వం చ తదనుకూలత
దుపాదానగోచరాపరోక్ష జ్ఞాన చికీర్షా కృతిమత్త్వం ఈశ్వరస్య తావదుపాదానగోచరాపరోక్ష
జ్ఞానసద్భావే చ యః సర్వజ్ఞః సర్వవిత్ యస్య జ్ఞానమయం తపః తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జా
యతే ఇత్యాది శ్రుతిరేవ తాదృశ చికీర్షాసద్భావే చ సోకామయత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి

శ్రుతిమార్గేణ తాదృశశక్తిసద్భావేచ తత్స్వరూపస్య తత్తాద్విధానశ్రుత్యంశస్యేహాదర్శితమగర్భేలక్షణాత్ర
యపివక్ష్యతే। అద్విధాపత్తేరవిశేషేణాత్ర్యుపపత్తేః అతఏవచ గత్యన్తరత్వేధ్యేహాక్షేపపరిగతపరత్వేలక్ష
ణోప్రతిపత్తేః ఏవంచ లక్షణేనసంపద్యతే బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వే దికారణత్వే చ యతేవాణ్వాదిః
తారశాంయం తత్రశ్రుతిమార్గేణ యదాశ్రయః భిలబిగతపర్యాదార్త్యం బ్రహ్మణో లక్షణం ఉపాదానత్వం
చ బిగదధావ్యసాధిష్ఠానత్వం జగదాకారేణ పరిణామమస్మాకం మతం యాధిష్ఠానత్వం వా బతాదృశమిథ్యా
పాదానత్వమభ్యుపేత్య ఇదం సర్వం యదయమాత్మా ప్రపత్తవ్యా భవితబహుస్యాం ప్రజాయేయేతి తా
దిశ్రుతిషు బ్రహ్మప్రపంచయోస్తాదాత్మ్యవ్యపదేశః ఘటః సన్ ఘటోభాతి ఘట ఇష్టం ఇత్యాదిలౌకిక
వ్యపదేశ్యోపి సద్రూపబ్రహ్మత్వాధ్యాసాత్ సర్వం దాత్మకత్వ ధ్యాసాద్యుపపన్న ఇష్టత్వవ్యవహా
[illegible] రశ్చ ఉపాధితత్రావధ్యాసాత్త్ర్యాదిష్టత్వవ్యవహారాపత్తిరితి చేన్న అతోపిగతిః మిథ్యాత్వసమర్థనం చ
దిమిత్యసత్తావిశేషు ఇత్యభ్యుపగమేదుః ఖాదౌ సత్వం దాద్యధ్యాసాదిధ్యాసాభావాత్
[illegible] బిగతేశ్వరేశ్వరపాలన త్వయవ్యవహారస్య అవిద్యాపరిణామత్వేనాపి ప్రపంచం పాత్ అన్తర్యామి
యం రూపం సామథ్యం వశం అవయవత్వం బ్రహ్మరూపంబిగద్రూపం తత్తేనాధ్యయమితి అత్రచ
గతేనా బన్ధస్వరూపతే అత్రపర్గదవ్యాప్తేపరమేశ్వరః స్వబీవరాత్ప్రపంచవైచిత్ర్యహేతుప్రాణి [illegible]
కర్మసహకృతో పరమేశ్వరరూపేతశక్తి విశేషవిశిష్టపరంపరాతః సర్వమరూపాత్మికజలప్రవాహం
చంప్రథమం బుద్ధ్వా వాకలంకపిల్లిదం కరోమాయామితిసంకల్పయతితద్వైతత బహుస్యాం ప్రజాయేయ

సోకామయత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి [illegible] తతః [illegible] పంచభూతా[illegible] పంచీకృ[illegible]
౨౧ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

తేషాం చతుర్ధార్ధవిభజ్య తేషాం చతుర్ణాంశానాం స్వాంశాదిషు సంయోజనాత్ పంచీకరణం భవతి తేభ్యో విరాడ్రూపమపి।
తదేవమేకైకస్య భూతస్యార్ధం స్వార్ధం త్యక్త్వా మర్ధం తదితరచతుర్విధభూతసంయుక్తమితి పంచీకరణం ప్రాహుః।
స్థూలకార్యోత్పత్తిర్వాచ్యదివ్యవహారః। తదుక్తం। ద్వైధం విధాయ చైకైకం చతుర్ధా ప్రథమం పునః స్వస్వేతరద్వితీయాంశైర్యోజనాత్పంచపంచతే।
భూతైరిత్యాది। స్థూలశరీరం పంచీకృతభూతకార్యం కర్మజన్యం సుఖదుఃఖాదిభోగాయతనం శరీరం। తత్పంచీకరణం యదుక్తం బుద్ధిర్జ్ఞానేంద్రియాణి పంచ।
కర్మేంద్రియపంచకమేవం ప్రాణాదిపంచకం మనశ్చ బుద్ధిరితి సప్తదశకం। తదుక్తం। పంచప్రాణమనోబుద్ధిదశేంద్రియసమన్వితం। అపంచీకృతభూతోత్థం సూక్ష్మాంగం భోగసాధనం। తచ్చ ద్వివిధం। పరమపరం చేతి।
౨౦౫ పరం హిరణ్యగర్భశరీరం। అపరమస్మదాదిలింగశరీరం। తత్ర హిరణ్యగర్భలింగశరీరం మహత్తత్త్వం।
అస్మదాదిలింగశరీరం చ బ్రహ్మాండాన్తర్వర్తిలోకానామధిష్ఠానం। ఏవం తత్త్వసముదాయముక్తేః భూతైః పంచభూతైః స్థూల
భూమయః। తత్ర సప్త స్వర్గమహర్జనస్తపఃసత్యాత్మకా ఊర్ధ్వలోకాః సప్త అతలవితలసుతలతలా
తలరసాతలమహాతలపాతాళాఖ్యాధోలోకాః సప్త ఏకవింశతిబ్రహ్మాండసహస్రాణ్యనేకానిచ
తదంతర్వర్తిచతుర్విధభూతశరీరాణి చోత్పద్యన్తే। తత్ర జరాయుజాణ్డజస్వేదజోద్భిజ్జాః
జరాయుజాః మనుష్యపశ్వాదిశరీరాణి। అణ్డజాః పక్షిసర్పాదిశరీరాణి। స్వేదజాః
యూకామశకాదిశరీరాణి। ఉద్భిజ్జాః భూమిముద్భిద్య జాయమానా వృక్షాదిశరీరాణి। వృక్షాదీనామపి
ఫలభోగాయతనత్వాచ్ఛరీరత్వం। తత్ర పరమేశ్వరస్య సమష్టిలింగశరీరోపాధిత్వాత్ సప్తదశావయవో
పేతలింగశరీరోపహితో హిరణ్యగర్భః స్థూలశరీరోపహితో విరాడ్ విశ్వేశ్వరః ఇతి సకలప్రపంచ

ప్రతి ॥ వృత్తౌ వికారకాలేన భేదాభావాత్ తాదాత్మ్యమయుక్తమిత్యత ఆహ తాదాత్మ్యేనావస్థానాత్ కారణప్రవిష్టకారణ
౨౨ రూపేణావిక్రియమాణత్వాత్ ఇతి శ్రుతేః । వికారకాలే భేదాభావాన్ నామరూపాత్మకత్వాద్యుక్తధర్మైః పృథక్త్వేనాభివ్యక్తత్వాత్
శక్తిరిత్యుచ్యమానః అత్రైవ పురుషార్థ ప్రత్యేతి । ప్రదిశ్యతే సభూతమాత్రాదావ్యక్తం సమవర్తత । వికారకాలే
భేదః సమవర్తత ఇతి శ్రుతేః । ఏవం భూతభౌతికస్య ప్రళయకాలేఽపి తాదాత్మ్యేనావస్థానం ప్రళయేఽపి కారణాత్మ
నా । ప్రళయేఽపి నామరూపాత్మకత్వాభావాత్ । సకలకార్యనాశః । సత్యమేవ । ప్రళయప్రాకృతేష్వపి ముక్తిస్తు శక్త్యాత్మనా తిష్ఠతి । తత్ర
ప్రళయప్రళయః సుషుప్తిః । తత్ర సకలకార్యవిలయసమయే ... సామాన్యధర్మేణ సంస్కారాత్మనా
తదా కారణాత్మనావస్థానం । తేన సుషుప్తేర్నిత్యసంసారః సుఖదుఃఖాద్యనుపపత్తిః । ఏవం సత్యే సంసృష్టేః ।
అనుపపన్నం తః కారణాత్మనావస్థితత్వాత్ తదర్థప్రాణాదిక్రియాయా అనుపపత్తిః । వస్తుతః శక్త్యాత్మనావస్థానే
తదుపలబ్ధేః పురుషాంతరవిశ్రమమాత్రత్వాత్ సుషుప్తేర్వైలక్షణ్యం భవతి । ప్రళయే సుప్తస్యాపి
తాదాత్మ్యేన సుషుప్తస్య లింగశరీరసంస్కారాత్మనావస్థానాత్ ప్రవర్తతే । ప్రళయే సర్వలోకానాం తదాత్మ్యమితి
వైలక్షణ్యాత్ । యదా ప్రళయః కారణాత్మనావస్థితశక్తిః । తస్మాచ్ఛక్తిః శక్త్యాత్మనా శక్తిరిత్యుక్తమితి । తత్ర తాదాత్మ్యే శక్తిర్విశిష్టా
తః కారణాత్మనా సుషుప్తావినాశః । సాక్షిణోఽయం శక్తిర్విశిష్టస్య ప్రాణాదివ్యవహారాయ విరుద్ధం । యదా తా
వత్సుప్తః పురుషః కిమపి న వేదేతి । అథ స్వప్నాన్ ఏకధా భవతి । అథైనం వాక్ సర్వైర్నామభిః సహాప్యే
తి । సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతి స్వమపీతో భవతీత్యాదిశ్రుతిభ్యః సుషుప్తౌ యా ప్రాణకల్
తప్రళయస్తు కార్యబ్రహ్మవినాశే ముక్తః సకలకార్యనాశః । యదా తు ప్రాకృతప్రళయేషు ప్రహ్లాద

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अखण्डार्थनिरूपणम्

श्रीगुरुभ्यो नमः कलये मूर्ध्नि कैवल्यकमलोद्धारवेदिकां श्रीरामभद्रभगवत्पादाब्जपादुकां १ अद्वैतसिद्धितआख्या स्वी
कृतस्थापितेनैव वर्त्मना तत्त्वमस्यादिवाक्यानामखण्डार्थो निरूप्यते २ इह खलु प्राणिमात्रस्य सुखमेव स्वरसतः इष्टमिति सर्वानु
भवसिद्धं साक्षिकं तच्चात्मैव तस्यैव स्वारसिकेष्टत्वात् एवं सुखस्यात्मत्वादेव सत्यप्येकत्वे नित्यत्वे निरतिशयत्वे नित्यप्राप्तत्वेनानाद्यनि
र्वचनीयाविद्यावृतत्वात्तथात्वभ्रमेणैहिकामुष्मिकनानाविधसुखलिप्सया तत्साधनमुपायमनुतिष्ठन् तज्जन्यसुखाभासान् दुः
खमिश्राननुभवन् दुरन्तदुर्वारसंसारचक्रे बम्भ्रमीति सर्वो जन्तुः तत्र कश्चित् कुतश्चित् प्राक्तनामितपुण्यपुञ्जसञ्जनितनिरवग्रहपर
नुग्रहा मेश्वरात्सांसारिकसुखेषु कृतकत्वानुमानानुगृहीतया तद्यथेह १ कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र चितो लोकः क्षीयत इत्यादिश्रु पुण्य
सा क्षयिष्णुत्वावगमात् निर्विण्णधीः एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सु
खं शाश्वतं नेतरेषामिति श्रुतेरद्वैतात्मदर्शनस्य नित्यसुखोपायतामवधार्य तद्दिदृक्षते तदद्वैतस्य नित्यनिरतिशयसुखैकरसस्वस
रूपाज्ञाननिबन्धनमिति तदज्ञानापनयनेन सुखसाम्राज्ये तमभिषेचयितुं तादृशात्मतत्त्वबोधयित्री भगवती श्रुतिः तत्त्वमस्यह
ब्रह्मास्मीत्याद्या सपरिकरा प्रवृत्ता सा चापाततो विरुद्धार्थतया प्रतीयमानानपुमर्थाय कल्प्यत इति तदर्थस्फुटतरमिह निरूप्य
ते ननु यदुक्तं सुखं नित्यनिरतिशयमिति तद्युक्तं सुखमात्रस्य साधनाधीनतायास्तत्तारतम्यप्रयुक्ततारतम्यस्य च सर्वजनीनत्वात्
स्त

१ अत एव तस्यात्मत्वोक्तिरप्ययुक्ता आत्मनः सिद्धत्वादेकत्वाच्च अत एव तस्य स्वारसिकेच्छानुपपदप्रेमास्पदत्वलक्षणसुखलक्षण
त्वात् सुखत्वसिद्धेरसिद्धैकरूपस्यास्य सुखस्य व्यंजकमनोवृत्तेः सुकृतसाध्यत्वात्साध्यतायाः सुकृततारतम्यप्रयुक्तौ व्यंजकमनोवृत्तिवै
शिष्ट्यतारतम्यात्तारतम्यस्यानुभवादिति निरस्तं सिद्धेरूपाविरहादुक्तलक्षणासिद्धेः नहि सुखस्यादित्वं रहस्यमिति कश्चिद्दृष्ट
ति एतेनात्मरूपसुखस्याविद्यावृततारतम्यतादिभिर्माद्यमाणत्वमिति प्रत्युक्तं आत्मन्यज्ञानासंभवात् मानज्ञानाभीत्यनु
भवात् मत्ताने भाभिस्त्वनुवादायोगात् ननु सुखमहमस्वाप्समिति स्मृतिस्तदभिलापकस्य सौषुप्तानुभवसिद्धमात्मनः सुखत्वमि
ति शंक्यं नामार्थधात्वर्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्त्या सुखस्वापपदयोर्व्यंजकयोरभेदोपचारेण सुखमित्यस्य स्वापक्रियाविशेषणत्वे
नात्मविशेषणत्वात् अन्यथा सुखसन्नस्वाप्समित्यापत्तेः ननु सुषुप्तौ कुतः सुखसामग्र्यभावात् मैवं हि कमनःसंनिकर्षाभावाच्च स्वापे
स्य सुखव्यंजकत्वासंभवात् इत्यत्रात्मन एव स्वप्रकाशसुखत्वकल्पनेन सौषुप्तानुभवउपपादनीय इति चेत्तर्हि स्वापाव्यवहितपूर्व
क्षणे शय्यामृदुस्पर्शादिजन्यसुखस्यात्र तदनन्तरक्षणपर्यन्तानुवृत्तिमात्रं प्रकल्प्यतं अन्तरिन्द्रियस्याविषयत्वेपस्वप्रकाशत्वाभ्युपगम
नैव सौषुप्तसुखे तदनुभवसंस्कारस्मृतीनामुपपादनसम्भवात् स्वापस्य स्वप्रकाशप्रचुरसुखैकव्यतिकरात्सुखाभेदाभिलापसंभवा
त्वात् स्वापस्य स्वप्रकाशात्मभावेऽस्य तत्त्वतादृशसुखभास्यत्वस्यापि संभवात् त्वदुक्तकल्पनस्य सुखमात्रे धर्मेकार्यत्वग्राहिमानबा १

२ मानेन सुखमस्वाप्समिति सुखाभेदाभि

पितत्वात् तत्र तत्र चेष्टाद्यनुपपत्तेः न च तथात्वे विषयत्वानभ्युपगमेनानुभवसमानविषयत्वनियतसंस्कारस्मृत्योस्तत्र दुरुपपा
दनत्वात् स्वप्रकाशस्यात्मसुखस्य चतत्वाव्याघातेन स्मृत्यागाद्भ्योरपि सर्वदानन्दानुभवापत्त्या कदाचिदपि दुःखाननुभवप्रसंगाच्च अथ
वान्नाद्यं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति श्रुत्या कर्मविदालनः स्वप्रकाशत्वसिद्धावपि सुखत्वे मानाभावात् बालजन्यसुखस्येव नापि
स्वविषयत्वं स्वप्रकाशात्मभास्यत्वादेवसोऽनुभवसुखस्फूर्तिरुपपादनीयानीहि एषोऽस्य परमानंद इति श्रुतिरात्मनः सुखत्वे मानं न २
नु संबंधार्थषष्ठ्यास्य षष्ठेऽद्वैतावगमात् न च विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतिः तत्र मानं ततो ब्रह्मणि तत्सिद्धावपि आत्मनि तदसिद्धेः
न च त्यात्मा ब्रह्मवन्तिनाहं ब्रह्मेति प्रत्यक्षेण संसारित्वासंसारित्वादिविरुद्धधर्मलिंगकानुमानेन तस्य भेदस्य तथाचाद्वा सुपर्णेत्यादि
श्रुत्याविरोधेन त्वमसीत्यादिवाक्यात्तदभेदप्रमानुदयात् वस्तुतस्तु ब्रह्मणोऽपि न सुखत्वं दुःखाभावस्यानंदपदवाच्यत्वादानंदश्रुतिषु
ल्लाभिधानाद्दुःखश्रुतावानंदमिति क्लीबत्वस्य श्रुत्यादित्वकल्पनेन नमस्त्वर्थीयाच्प्रत्ययसंपातत्वेनैव निर्वाहात् तथा नंदत्वस्यैवा
सिद्धेः तस्मान्निरतिशयसुखतद्रूपात्मतद्ज्ञानतत्तद्बंधत्वं निरतिशयपुरुषार्थत्वम् ब्रह्मात्मतात्त्विकत्वाज्ञानं प्रयोजनमभिदानज्ञानापत
त्वमस्यादिवाक्यजन्यवृत्तिरपि तु जीवब्रह्मत्वारोपेणोपासनार्थेति॥ ॥ अत्रोच्यते यद्यपि सिद्धता हानन्यहं स्यामीतिनेच्छानथापि
सदाभयासनन्ददात्वनमात्रवाभासत्वतोभाविसर्वकालसंबंधित्वरूपमस्तातत्वगोचरामार्वजनीनासावात्मनःऽस्वताभावेऽनु
स्वत

पपन्नासुखमपि स्वतइष्टतच्छेदेवसदातननत्वेनेष्यते नन्वेयमिच्छादेहसंघातनत्वगोचरेतिशंक्यं देहस्यतद्विषयत्वेप्यहमिहैवास्मीति
२ मत्ययेऽन्नात्मगतैतद्देशमात्रसंबंधनिरूपितविशेष्यतायांतादृश्यसंबंधेनावच्छेदकतयाविषयत्ववदात्मगतसदातनत्वनिरूपितविशे
ष्यतायांतादात्म्यसंबंधेनावच्छेदकतयैवविषयतातस्यदेहसदातनत्वाविषयकत्वाद्बाल्यस्थाविरयोः स्वप्नजागरयोश्चदेहस्या
न्यान्यत्वेप्यनुवर्तमानायाः तस्याबाल्याद्यनुगतात्मैकविषयत्वौचित्याच्च नचात्मनः सुखसाधनत्वतयासुखार्थत्वोपाधिकीसेच्छान
स्वारसिकीतिशंक्यं तर्हिसुखस्यापिभोगसाधनतयातदुपाधिकीसास्यात् अथप्रयुज्यमानस्यैवसुखस्यपुरुषार्थत्वात्तस्यपुरुषार्थ
त्वोपपादकंभोगसाधनत्वमितिनसुखंभोगशेषोभोगएवतुसुखशेषइतिनतत्रतदुपाधिकीसेतिचेत्तर्ह्यात्मापिसाधितमेवसुखं
भुंक्तइतितस्यभोक्तृत्वोपपादकंसुखसाधनत्वमितिनात्मासुखशेषः सुखमेवात्मशेषइतिनतत्रतदुपाधिकीसाकिंतुस्वारसिकी
३ अतएवफलंपुरुषार्थत्वादितिभगवान्जैमिनिः स्वर्गादिसुखस्यपुरुषशेषत्वमाह अतएवनवाअरेसर्वस्यकामायसर्वंप्रियंभव
त्यात्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवतीतिसर्वस्यैववैषयिकसुखस्यात्मभोग्यत्वादेवतत्साधनानांप्रियत्वेतत्साधनस्यसर्वस्यसु
खस्यस्वारसिकप्रेमास्पदत्वंप्रतिषिध्यात्मनएवतत्प्रतिपादनेननस्यानन्यशेषतांसर्वशेषित्वंप्रतिपादयंतीतस्यैवनिरतिश
यसुखत्वमाह तस्यतादृशसुखत्वेपितुसुखाभासेच्छिद्यात्तदर्थप्रवृत्तिहेतुरन्वक्षमेवदृश्यतेऽप्यतेश्च तावन्मनइतिषष्ठीभाष्य २

त्वार्थकाम्यतश्चेन्नि कामः सुखं तथा चात्मभोग्यसुखायेत्यर्थः किंचात्मनः सुखार्थत्वेऽप्यात्मतमत्वाभिमतेन केनचित्कारणेनास्मिन्नेत
त्सुखं भविष्यतीति प्रतीतावितस्य मुख्यस्यात्तरत्र सुखं प्रत्याशाभावादात्मनि प्रेमा न भवेत् न च तस्य सुखप्रत्याशाभावेऽपि प्रेमास्तीति
दुःखाभावरूपप्रयोजनमस्ति साधयिष्यत्यस्मिन् प्रेमोपपत्तिरिति वाच्यं सुखाभावनिश्चये सुखाभिव्यञ्जकस्य दुःखाभावस्यानु
पयोगेनानभिलषणीयत्वात् सति दुःखे सुखस्याननुभवात् प्रमितिचानुभवाद्वारोद्धाहेन दुःखस्य भारोत्तारणे भारापनीयो
दानीमस्मि सुखीति दुःखाभावस्य सुखाभिव्यञ्जकत्वेनाः सार्वजनीकत्वेन स्वतंत्रप्रयोजनत्वाभावात् तस्येव सुखतारकस्यैवा
ल कस्य दुःखमपि न जातु भविष्यतीति निश्चितवतस्तस्य दुःखाभावमिषाधयिषायाप्यसंभवाच्च न च सुखस्यापि दुःखाभा
मवि वशेषत्वसंभवाद्वैपरीत्ये विनिगमनाद्वाद्वयोरपि स्वतंत्रप्रयोजनत्वमिति शङ्क्यं विनापि सुखं दुःखसामग्र्यभावकाले दुःखाभा
वतोऽननुभवयोः सत्वेन तस्य तत्रावश्यकत्वात् स्वारसिकेच्छाजनकत्वे सुखज्ञानत्वमेव स्यात् दुःखाभावज्ञानत्वस्य सुखदुःखा
भावान्यतरज्ञानत्वस्य नावच्छेदकत्वे गौरवात् यत्तु भारोत्तारणस्य सुखविशेषहेतुत्वं दुःखपर इति तत्र सुखमेवाधिकाभावा
सामग्र्यभावेन जन्यसुखासंभवेऽप्यात्मस्वरूपसुखस्यैवाभिव्यक्तेः संस्कारप्राबल्येन धर्मत्वेन भानस्य चोपपत्तेः तदिदमभिप्रेत्यैव
स्वारसिकेच्छत्वेन सुखत्वे विधायकतया आत्मनः सुखं सुखत्वं नाम जातिजन्यरतिरिति प्रमाणात् सुखमहमस्मीति प्रतीतेः सुखं मे स्या

३ इतीच्छादुःखानुभवश्चानानुपपन्नः॥१॥ अत एवात्मा सुखत्वेन प्रतीयते स्वरसतस्तत्स्फुरतीति विप्रतिषिद्धमिति निरस्तं आनुभविकत्वेनापप्र
नुयोऽप्यलीतस्वरूपसुखे स्वप्रकाशतया स्वात्मसिके छाया आवरणविरोधिप्रमाणानुदयेन सुखमित्यप्रतीते अपपत्ते आवरण
भासकतया स्वरूपप्रकाशस्य तद्विरोधित्वाच्च एतेन सुखस्वरूपआभास्वरूपेण भासमानोपि कथमिष्टः स्यात् सुखेच्छा या सुख
त्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वादित्यपास्तं सुखत्वप्रकारकेच्छायामेवच तादृशज्ञानापेक्षणात् अहंत्वप्रकारकेच्छायां स्वरूपेण सुखा
त्मकभानस्यैवच अनुभवलाघवाभ्यां हेतुत्वकल्पनात् अथवाहंत्वप्रकारकेवाविद्यावृत्तिरंतःकरणवृत्तिः वा उक्तेच्छाहेतुरिति नका
प्यनुपपत्तिः नचाहंत्वप्रकारकेच्छायां अहमर्थस्य विषयत्वात् तस्य चाहंत्वयोऽतःकरणविशिष्टचिद्रूपत्वाभ्युपगमात् अंतःकरण
भ स्याप्युक्तप्रमास्पदत्वापत्त्या सुखतापतेः रात्मान्यत्वसुखमितिसिद्धांतोविरुध्येतेति वाच्यं न स्यादिच्छाविषयतायाः स्वाद्यत्मेन
सुखाहमर्थे तावच्छेदकत्वे यत्र निबंधनतया तत्र वर्तते सुखगतसुखत्वविषयतावच्छेद्रमप्रेमास्पदत्वप्रयोजकत्वात् साय
च्छास्वत्रजागरयोः सदा हेतुसमवाभ्यानाभारारूपेके वव समत्पदं तत्त्वं तस्य पाववंतःकरणस्थितिसतात् वाहागोचर
वसंतरानुदयप्रसंगः शानुच्छादीनां युगपदुत्पत्तिसंभवादिति वाच्यं अंतःकरणस्य सावयवत्वोपगमात् दृशावधानदृशावच्छेद
कभेदेन तदुभययोगपद्याविरोधात् तस्मादात्मनः सिद्धं परमप्रेमास्पदत्वं यत्तु मां कश्चानो मामीतिनानुभवः भवतु इतितन्न तथापि मांत ३

हतो न ज्ञानाभीयात्मतत्त्वज्ञानस्यानुभाविकत्वात् अन्यथा तद्विचारशास्त्रप्रणयनायानर्थक्यप्रसंगात् अत एव
न मामभीत्यनुवादतद्वारे न व्याघातः स्वप्रकाशतया स्वरूपानुवादस्य तत्त्वतस्तद्ज्ञानानुभवस्य चाविरोधात् ॥ ॥ एवं चात्मा
सुखं परमप्रेमास्पदत्वात् पराभिमतसुखवदिति प्रयोगः अत्र न पक्षतावच्छेदकमहंपदवाच्यविशेष्यत्वं साध्यतावच्छेदकं
सुखपदवाच्यविशेष्यत्वं विपक्षे हेतूच्छित्तिस्तर्कः एवं सुखमहमस्वाप्समिति स्मृतिकल्प्यसौषुप्तानुभवादप्यात्मनः सु
खत्वं स्वप्नसुखापारव्यवहितपूर्वक्षणे शय्यामृदुस्पर्शादिजन्यसुखस्य तद्व्यक्षणपर्यंतानुवृत्तिप्रकल्पनेत्यादि तदसत् प्र
तिपुरुषं सुषुप्त्यनुत्पादनेषु तदव्यवहितपूर्वक्षणघनतानां सुखानां नियमेनानुत्पत्तेः तेषां चाविरानुवृत्तिस्वप्रकाशत्वे चेति कल्प
महत् नैगौरवादेकस्यैव नित्यस्यात्मनः स्वप्रकाशसुखत्वकल्पनौचित्यात् तस्यैव च स्वप्रकाशसुखस्याविद्याविषयत्वे सति अपरो
क्षव्यवहारयोग्यतायाः स्वप्रकाशलक्षणस्य सत्त्वात् सविषयत्वाभावेऽपि सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति सुखेन
स्मर्यमाणयोः स्वापाज्ञानयोः अध्यासितत्वादात्मसंबंधेनाभासकतया पूर्वानुभूतत्वरूपत्वात् तादात्म्यस्य च स्वरूपेणाभासभा
सकोभयनिष्ठतया तेन संबंधेन सुखस्वापाज्ञानत्रितयगोचरसंस्कारहेतुत्वात् न सुखादिस्मृत्यनुपपत्तिः यद्यपि संस्कारे

४ नाममूलाज्ञानस्यसूक्ष्मावस्थारूपोनाशः एवंचिरन्वयनाशाभ्युपगमात् अतिरिक्तसंस्कारस्यतस्यचविषयत्वस्यचैवकल्पनेगौरवा
च्च सच नित्यसुखप्रकाशस्य न संभवति तथापि भासकसुखचैतन्यस्यस्वसंसृष्टय किंचिदज्ञानस्यनाशेपि तद्विशिष्टरूपेणानाशा
त् तस्यैवभासकभास्योभयविषयकसंस्कारलोपगमात् तत्स्मृत्युपपत्तिः अथवा प्रबोधे सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमि
ल ■भिलापस्वरूपसुखस्यनिर्धर्मकत्वेनसुखपदलक्षितशुद्धसुखस्यपूर्वोक्तरीत्या स्वापक्रियाविशेषणत्वागमात् सुषुप्तावहं
काराभावेनाहंपदात्तमधिरूपाभ्यां लक्षितेऽहंकारनिकृष्टसाक्षिण्यस्वाप्समिति स्वपिधात्वर्थभूतमनोलयोपलक्षितमूलाज्ञानाव
स्थाविशेषरूपस्वापक्रियासंसर्गरूपस्य न किंचिदवेदिषमिति संभावितसर्वविषयकाज्ञानसंसर्गस्य चापगमात् तदनुरोधेन सुषुप्तौ शुद्ध
सुखाभिन्नस्वापप्रकारिकोक्ताज्ञानप्रकारिका च विशुद्धसाक्षिविषयिका विद्यावृत्तिरेव स्वसमानाकारसंस्कारजनिका कल्प्यते
साक्षिणा स्वापाज्ञानोभयस्वरूपमात्रभानेपि स्वापादिविशिष्टसंग्रहे सविषयकत्वानुपपत्या तदयोगात् तद्ग्राहकवृत्तेरवश्यमभ्युप
यत्वात् अन्यथोक्तविशिष्टाविलापायोगात् न च विशिष्टवृत्तावहंकारस्य निमितत्वात् सुषुप्तौ च तदभावात् कथमुक्ताविद्यावृत्तिसमु
द्भव इति वाच्यं अविद्यावृत्तावहंकारस्य निमित्तत्वे मानाभावात् न च ज्ञातातिरिक्तभानस्याकिंचित्प्रकारकत्वप्रसङ्गात् शुद्धसुखभानानुपपत्तिरिति ४

ग्रांक्यं उक्तनियमकस्येंद्रियकप्रत्यक्षस्थले तत्तदर्थेसंनिकर्षादिसामग्रीप्रयुक्तत्वात् अनुमितौ यत्प्रमावछिन्नपक्षसाध्यगोचरपरामर्शस्तत्प्रमावछिन्नतद्विषयिणीसेतिकार्यकार
णभावस्थलेलब्धत्वाच्च दुःखस्थलेपि तत्तद्धर्मावच्छेदेन ज्ञातिलक्षणाग्रहनिबंधनत्वात् प्रकृते त्वविद्यावृत्तेर्नानात्वे प्रयोजकाभावेन दुःखसुखभानोपपत्तेः अस्मिन्मते सुखस्यात्मत्वात् सर्वा
नुगतनित्यत्वेन जातिरूपत्वाच्च। सा च स्मृतिकल्पत्वाद्योग्यतया संस्कारवन्न साक्षिभास्या नापि स्वावछिन्नचिद्भास्या। अन्यथा सुखस्वापाज्ञानान्यनुभवन्न स्वाप्समिति स्मर्यापत्तेः
उक्तं च विद्यारण्यगुरुभिः अंतर्मुखो यत्र आनंदमयो ब्रह्मसुखं तदा भुंक्ते चिद्बिंबरक्ताभिरज्ञानासन्नवृत्तिभिः अज्ञानवृत्तय सूक्ष्मा इति एवं च विशिष्टवृत्तावहंकारस्यानिमित्तत्वान्नियमे
पि न क्षतिः सूक्ष्माविद्यावृत्तौ सूक्ष्मावस्थस्यैव तस्य निमित्तत्वसंभवात् उक्ताविद्यावृत्तिः साक्षिभास्येत्यपि केचित् स्मृतेरप्यप्रमात्वाद्विद्यावृत्तेरेव अज्ञानस्मृत्यनुभवत्वेप्यधिक
रण्यसा च प्रबोधध्यस्ताहंकारसाक्षिण्यध्यस्येतनास्वाप्समितिनाहंकारविषयिणी स्मृतिः तस्य संनिहितत्वेन साक्षिप्रत्यक्षत्वात् स्मृतेरसन्निहितविषयत्वनियमात् तदध्यास
हेतुश्च संस्कारः पूर्वपूर्वप्रबोधजस्मृत्यहंकाराध्यासजन्यः सा च स्वसुषुप्तौ साक्षिसुखाज्ञानत्रितयस्वरूपमात्रभासते स्मृतिहेतुसंस्कारश्च साक्ष्यादित्रितयाकालनिर्विकल्पका
विद्यावृत्तित्रयेणैकयैव वा तत्समूहालंबनवृत्त्या जन्यते स्मृतिरपि तत्समानाकारा निर्विकल्पकरूपैव प्रबोधस्मृत्या सह साक्षिण्यध्यस्यमानस्य वर्तमानतया प्रत्यक्षस्याप्यहंका स्यु
रस्य स्मर्यमाणाभिन्नसाक्षिणि तादात्म्येनाध्यासात् स्मर्यमाणत्वाभिमानेन भूतलकारात्तमपुरुषाभिलाप इत्याहुः स्यादेतत् अहमर्थस्य वर्तमानतया प्रत्यक्षत्वात् स्मरणे सोषु
प्तसुखसाक्षिणोपि नित्यतयातदविशेषात्स्मृतिविषयत्वसंभवः अज्ञानस्यापि यावत्स्वसमानविषयकज्ञानोदयमनुवर्तमानत्वात् तदसंभव एवेति चेन्न सुषुप्त्यवस्था
या अतीतत्वेन तद्विशिष्टत्वरूपेण सुखादीनामप्यतीतत्वेन तत्संभवात् वार्तिककाररीत्या तु सुखसाक्ष्यज्ञानां सामर्थ्यं तत्संवेदनानुमानत्वेन प्रत्यक्षत्वात् स्वापस्यातीतत्वात् स्मृ न
तिः अज्ञानानामपि सर्वेषामतीतत्वाभावेपि जागराद्यक्षणे यद्विषयकं ज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयकाज्ञानस्य नष्टत्वात् तस्यैव स्मर्यमाणत्वेपि तत्सवलितानामज्ञानान्तराणामपि
दि न किंचिदवेदिषमिति सामान्यतः स्वस्वेतरसर्वगोचरमेकमेव समूहालंबनरूपमज्ञानं जागराद्यक्षणजन्येन नाहं ज्ञानेन समूहालंबनज्ञानेन निवृत्तं स्मर्यते नाज्ञानान्तरस्य।
देतत्सुखमहम×स्वाप्समित्यादिविशेषेण स्मर्यमाणवदभिलापाभावेन कुसुमितमितिवत् अथवा न किंचिदवेदिषमि×स्वाप्समिति न सौषुप्तसुखस्मृतिः किंतु दुःखाभावानुमितिः

[illegible] रत्न ४ त

५ सुषुप्तिकालीन आत्मा दुःखाभाववानं दुःखसामग्रीशून्यत्वात् सुखकालिकात्मवदित्यनुमानसंभवात् सौषुप्तदुःखाभावे सुखत्वारूस्योपचारिकत्वात् अन्यथा कुस
नियसुखकल्पनागौरवादिति चेन्न स्वप्रकाशसाक्षिप्रद्वेषिणस्तार्किकस्य कदाचिदपि सुषुप्तिमपरिचिन्वतस्यात्कपक्षपरिज्ञानासंभवेनोक्तानुमानानुदयात् तत्कालुनादि
सामान्यलक्षणप्रत्यासत्यात्तत्परिचयापगमे सुषुप्तित्वरूपेण तदपरिचयात् तत्तद्घटितानुमानस्य कालांतरीय दुःखाभावसाधारण्यादर्थांतरादिनास्वाभिमतासिद्धेः नन्वहोरा
त्रस्य प्रहराष्टकरूपत्वं जानता प्रहरद्वयं सुप्तोत्थितेन प्रहरषट्कं जागरकालत्वेन ज्ञातं तत्परिशेषादवशिष्टप्रहरद्वयस्य वस्तुतः सुप्तिकालस्य सुज्ञानत्वात् कालीनात्मन्युक्त
साध्यानुमितौ नानुपपत्तिः एवं सर्वसुषुप्तिषु तत्तत्कालपरिचयो द्रष्टव्य इति चेन्न अहोरात्रपरिमाणादिविवेकरहितानामपि मुग्धबालप्रभृतीनां तद्विवेकवतामपि विनैव तत्प्रति
सन्धानं सुखमहमस्वाप्समित्यनुभवसत्त्वात् उक्तप्रहरद्वयत्वेन तत्कालज्ञानेपि सुप्तेरज्ञानात् स्वाप्समित्यभिलापासंभवाच्च न ह्युक्तप्रहरद्वयकालसंबंध एव सुप्तिः नवा तत्काली
नात्मन्याप्यविशेषगुणाभावः आद्यस्य जाग्रत्पुरुषांतरसाधारण्यात् तस्यापि तदा स्वापप्रसक्तिर्व्यवहारापत्तेः द्वितीयस्य प्रसिद्धपुरुषांतरे तदा ज्ञानाद्यन्यतमसत्वात् न च यस्य
यत्कालवस्तुत उक्तगुणाभावः तत्कालस्तस्य सुप्तिरिति वाच्यं पुरुषाणामानन्त्यात् प्रतिपुरुषं सुप्तिकालानामानन्त्यादनियतपरिमाणत्वाच्च स्वपिधातोर्व्यवस्थितानां
अस्वाप्सं नार्थकत्वापत्तेः मम तु अस्वाप्समित्यनुगताकारस्मृतिहेतुत्वानुभवसाक्षिकः प्रलीनमनः स्वाज्ञानावस्थाविशेषनिष्ठजातिविशेष इत्यनुगमात् एकार्थकत्वोपपत्तिः परेषु
नाडीविशेषमनःसंयोगः सुषुप्तिरिति तत्तु न तस्यातीन्द्रियत्वेनाबालगोपालं अस्वाप्समिति स्मृतिहेतुप्रत्यक्षायोग्यत्वात् श्रुतिविरोधाच्च यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सो
म्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति प्राणमेवाप्यश्रयत प्राणबंधनं हि सोम्य मन इत्यादिषु प्रलीनमनस्कब्रह्माभिन्नस्वरूपाज्ञा
नावस्थाविशेषस्य सुषुप्तित्वोक्तेः श्रुतौ सता ब्रह्मणा प्राणमेव ब्रह्मैव प्राणबंधनं ब्रह्मस्थानकं मनः मनउपाधिको जीवः तदेवं सौषुप्तसुखानुभवादपि सिद्धमात्मनः सुखत्वं न
चैवं सुखमात्मस्य धर्मकार्यत्वग्राहिमानविरोधः तत्तद्विषयतावच्छेदकत्वे जात्यनेकमपीतत्तद्विजातीयसुखत्वेषु हेतुत्वावश्यकत्वेन धर्मत्वेन सुखत्वे न तत्तु हेतुमत्त्वे मानाभावात्
तन्मानस्य सुखत्वजनकमनोवृत्तिविषयत्वाच्च सुखस्य स्रक्चंदनसुखमित्याद्युपाधिं विना स्वतोभेदमानाभावेनैकव्यक्तित्वात् तत्र सुखत्वं न द्वात्रजात्यसंभवेन सुखव्यंजक ५

त

मनोवृत्तिष्वेव तत्तज्ज्ञातेः स्वीकारात् तत्तदवच्छिन्नासु तासु स्वतन्त्रसुखजन्यत्वव्यवस्थानात् एतेन सुखतारतम्यानुभवो व्याख्यातः तस्य चैककेवलदिव्यतारतम्यप्रयुक्तत्वात् एकं चानि
रतिशयत्वमपि सुखस्य निरातंके ताद्रूगात्मस्वरूपत्वात्तस्य अत एवैषोऽस्य परम आनन्द इति श्रुतौ षष्ठ्या राहोः शिर इतिवदभेदसाधिका एष एव परम आनन्द इत्यभेदश्रुतेश्च अत एव
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्याप्यात्मनः सुखत्वसिद्धिः ब्रह्मात्माभेदस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थस्य सपरिकरमग्रे निरूपयिष्यमाणत्वात् न चोक्तश्रुतावानन्दमिति क्लीबत्वस्य म
त्वर्थीयप्रत्ययनिर्वाहितया ब्रह्मणोऽप्यानन्दवत्त्वमेव नानन्दत्वमिति वाच्यम् प्रत्यया बहुलमिति स्मरणात् श्रुतौ लिङ्गव्यत्ययस्य बहुलमुपलम्भाच्च क्लीबत्वानुरोधेन व
स्मु मत्वर्थीयात्वस्याकल्पनीयत्वात् आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति श्रुतौ लिङ्गे नेन आनन्दपदेन ब्रह्मपदसामानाधिकरण्यस्यानन्यथासिद्धत्वाच्च तदेवं श्रुतियुक्त्यनुभवै
रात्मस्वरूपमेवानन्दं निरतिशयस्वप्रकाशसुखमिति सिद्धं ननु किमिदमात्मनः स्वप्रकाशत्वं स्वस्य प्रकाशः स्वप्रकाशत्वं चेत् षष्ठ्यर्थस्य कर्तृत्वे स्वजन्यत्वापत्तिः क
र्मत्वे स्वविषयत्वापत्तिः न चेष्टापत्तिः विषयविषयीभावस्य भेदैकाधिकरण्यनियमात् जडबोधात्मकत्वापत्त्या सांशत्वापत्तेश्च स्वपदस्य स्वीयार्थत्वे षष्ठ्यर्थस्य च
कर्तृत्वे स्वीयजन्यत्वापत्तिः कर्मत्वे स्वस्य परप्रकाश्यत्वेऽप्युपपत्तिः स्वं प्रकाशयतीति व्युत्पत्तौ कर्तृकर्मविरोधः जडबोधात्मकत्वाद्यापत्तेश्च स्वपदस्य स्वीयार्थत्वे स्वस्य
परप्रकाश्यत्वेऽप्युपपत्तिः स्वप्रकाशनायस्य यथैव षष्ठ्यर्थस्य कर्तृकर्मत्वयोः स्वजन्यत्वे स्वविषयत्वापत्तिः उक्तकर्तृषष्ठीपक्षेषु सर्वत्र परप्रकाश्यत्वाविरोधश्च स्वप
स्व दस्य कर्तृकर्मरूपस्वीयार्थत्वे षष्ठ्यर्थस्य च कर्मत्वेन तदुभयवैपरीत्ये च कर्मकर्तृत्वविरोधः न च पारिभाषिकं तत् तदनिर्वचनात् न च संविदविषयत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविष
यत्वयोग्यत्वं तदुक्तमिति वाच्यं संविदो व्यवहारमात्रं प्रति विषयतासंबन्धेन हेतुत्वात्तदविषयस्य व्यवहारविषयत्वव्याघातादिति चेन्न वेदस्वरूपात्र स्वरूपवाची स्वप्रका न्ये
शयितस्य च विग्रहे तत्सूनोः किंज्योतिरयं पुरुष इति बहुव्रीहिणैव आत्मनः स्वपरसाधारणव्यवहारसामान्यसाधनज्योतिः प्रश्ने आदित्यज्योतिः सम्राडिति बहुव्री
चे हिणोत्तरदर्शनात् न च प्रश्नान्तरस्याः षष्ठीतत्पुरुष इत्यनुमितव्य आदित्येनैवायं ज्योतिषास्त इत्युत्तरवाक्यासंगतेः तथा सत्यमितव्याप्ते आदित्यैयाप्तत्वल्क्ष्य चन्द्रमस्यत्वामि
तेऽग्नावग्नौ ताया वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चरमपर्यायप्रश्ने बहुव्रीहेरात्मैवास्य ज्योतिरित्युत्तरे तथैव विग्रहदर्शनादुक्तसमासस्य श्रुतितात्पर्यसिद्धत्वात् तत्र चावि

स

६ ग्रहवाक्यात्सर्वनाम्नोपरितनषष्ठ्यर्थरूपकारकत्वंउपकारश्चांतःकरणतादात्म्याध्यासप्रयुक्तप्रमातृरूपोपिन्नात्मकर्तृकसर्वव्यवहार आत्मनैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येती
त्यात्मकर्तृकव्यवहारमात्रोपलक्षणेनात्मरूपज्योतिषएवतत्रसाधनत्वालोकः उपकार्यत्वंचप्रमातृत्वेनोपकारकत्वंतुप्रकाशरूपेणेतिरूपभेदान्नैकस्यापकार्युपकारकभावानुपपत्तिः व्यवहारश्चापरो
क्षज्ञानसाध्यःश्रुतौतद्धेतोर्ज्योतिःपदप्रयोगस्वारस्यात्केचित्तुपरोक्षज्ञानसाध्याप्यात्याहुः तत्रनात्मन्यापवेशनगमनचिकीर्षितकरणपुनरागमनादिव्यवहारेचिदात्मनोनावृत्तस्वतादात्म्य
रूपाविषयतासंबंधेनहेतुत्वंप्यात्मनिनाहंव्यवहारसंभवेनप्रमलक्षणघारूपेणपरोक्षाध्यैरपरोक्षस्याद्यभिलापरूपंचहेतुत्ववाच्यंतत्रप्रमहेतुत्वमुपपादितंप्राक्तद्दुदवाभिला
पेध्यनावृतस्वतादात्म्यसंबंधेनहेतुतायावद्विदेहकैवल्यंबाधिताबाधितसाधारणस्यदृश्यत्वतादात्म्यस्यसत्वात्तादात्म्यस्यहेतुतावच्छेदकतादात्म्यत्वेनैववत्तेनात्मनिस्वप्रतियो
गिकत्वविशिष्टरूपेणतस्याभावेपिनक्षतिःतथाचालोकस्यस्वप्रत्यक्षेस्वजन्यत्वेसास्मिन्स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगस्यालोकांतरप्रतियोगिकसंयोगस्यवानपेक्षावाच्चित:
स्याभिलापस्यास्मिन्स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यरूपस्वविषयत्वस्यस्वातिरिक्तचित्प्रतियोगिकतादात्म्यरूपस्यवाविषयत्वस्यानपेक्षणात् चिद्विषयत्वंसत्यपरोक्षा
भिलापयोग्यत्वंस्वप्रकाशलक्षणमभिप्रेत्यश्रुतिराह अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिरितिअनेनचिद्विषयत्वव्यवहारघातइतिनिरस्तंश्रुतावात्मनैवायंज्योतिषेत्येवकारेणास्व
यंज्योतिरितिस्वयंशब्देनचवेत्तिचिदंतरविषयत्वप्रतिषेधात् अन्यथानवस्थादोषात्स्वविषयत्वस्यचाभिन्नयोरेवसंबंधइतिनियमविरोधेनहेयत्वात्लक्षणेघटादिवारणा
यसत्यंतंतुच्छवारणायविशेष्यदलंस्वापादिकालिकात्मनिअव्याप्तिवारणाययोग्यत्वंएतच्चलक्षणंव्यवहारांगमतात्विकंनचतर्हिमिथ्याभूतस्यस्वप्रकाशत्वस्याधिकर
णेतदत्यंताभावावृत्त्यभावात् अत्रस्वप्रकाशत्वस्याप्यापत्तिः अस्वप्रकाशत्वस्यस्वप्रकाशेचांशेत्यंताभावरूपत्वेनतस्यमिथ्यात्वोपपादकस्येष्टत्वात् निरवच्छि
य न्नस्वाधिकरणवृत्त्यंताभावप्रतियोगित्वस्येवमिथ्यात्वात्तस्यव्यावहारिकत्वेसमसत्ताकयोरपिप्रतियोगितदभावयोः स्वप्रतियोगि × शुक्तिकैरजततदभावयोरवि
कावच्छेदेनैकाधिकरण्यादुभयमिथ्यात्वानुपपत्तेः प्रातिभासिकत्वेचप्रतियोग्यविधातित्वात् पारमार्थिकत्वंचात्मातिरिक्तस्यानाशंकनीयमेवआत्मरूपत्वेतुतदधिष्ठा
नत्वादेवनतद्विरोधःएवंस्वप्रकाशान्योन्याभावरूपत्वेपिद्रष्टव्यं।नात्विकंतुलक्षणमुक्तलक्षणोपलक्षितस्वरूपमेवप्रमाणेतुअनुमानंविर्दार्शितात्मासंविदविषयःसं
विन्वात्व्यतिरेकेणघटवदितिप्रयोगः नचासिद्धिःसंविदएवात्मत्वात् तद्भेदमानाभावात् नचजानामीत्याश्रयाश्रयीभावानुभवस्तत्साधकः ज्ञानस्यात्मगो

स्वरूपाभिमतानुव्यवसायस्थानीयनित्यसाक्षिसंविद एवास्माभिरात्मत्वाभ्युपगमात् तेनैवैकेन जानाम्यहं सुखी दुःखी गामिहं [illegible] करोमी
त्यादिसर्वमनोवृत्तिगोचरव्यवहारोपपत्तावनंतज्ञानादि[illegible]तकल्पनानौचित्यात् अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मेत्यादिश्रुतेश्च नात्मानु
न व्यवसायभेदः नचैवं वेदित्याख्यातेन धात्वर्थस्यानुव्यवसायस्याश्रयत्वेनैवात्माऽवगम्यत इति वाच्यं उक्तगौरवशंकया संविताप्रकाशात्मत्वेऽत्र
वाख्यातार्थाश्रयत्वविवक्षायाः प्रतिबंधाद्दिना वा विषयितालक्षणात् तेन चानुव्यवस्यामीत्याख्याताभिलापादनुव्यवसायस्य प्रमा
तृधर्मत्वप्रतीतिरिति वाच्यं तादृशानुभवस्य नैयायिकातिरिक्तैः कैरपि तांत्रिकैरनंगीकारात् उक्ताभिलापस्य प्रतिपत्तेः तदंगीकारेऽपि प्रमातृधर्मव्य
वसायरूपांतःकरणवृत्तावनुव्यवसायात्मकसाक्षिणः प्रतिबिंबितत्वप्रयुक्तात् सोऽनानुव्यवसायात्मभेदिका संविदात्मनोः संबंधानिरूपणा
श्रयाश्रयिभावस्य दुरुपपादत्वात् समवायस्य स्वतंत्रकैरेव दूषितत्वान्निरवयवात्मनि कृत्स्नैकदेशविकल्पासहज्ञानपरिणामाणांसंभव
नतत्तादात्म्यासंभवाच्च अत्र च पक्षतावच्छेदकमात्मपदवाच्यविशेष्यत्वं साध्यतावच्छेदकं संविद्विषयभेदोपलक्षितस्वरूपत्वं विपक्षे प्रा
माणिकानवस्था भेदैकाधिकरण्यनियतसंबंधत्वविरुद्धत्वाविषयत्वं वा स्यादिति बाधकस्तर्कः नेच संवित्संविद्विषयः व्यवहार्यत्वात् घ
टवत् विपक्षे संविदो विषयितासंबंधेन व्यवहारहेतुत्वभंगप्रसंगो बाधकस्तर्क इति वाच्यं अविषयत्वानुमानस्य श्रुत्यानुगुण्येन प्राब
ल्यात् संविद्व्यवहारस्य संविद्विषयत्वापेक्षां विनैवालोकचाक्षुषदृष्टांतेनोपपादितत्वाच्च तदेवमात्मन एव निरतिशयस्वप्रकाश
सुखत्वेऽप्यज्ञानावृतत्वादेव संसारदशायामहं सुखमित्या[illegible]प्रतीतिः स्यादेतत् अज्ञानस्य ज्ञानाभावरूपस्य स्वप्रकाशात्मनि सत्त्वेऽपि

अखं. वा.

नेतेनतत्रापरोक्षव्यवहारप्रतिबंधरूपावरणसंभवः अभावस्य कार्यप्रतिबंधकत्वात् अन्यथात्मगोचरज्ञानस्यप्रतिबंधकाभा
६ ध वविषयात्मव्यवहारहेतुत्वापत्त्यातत्रोक्तस्वप्रकाशत्वव्याघातात् नचतमोवदावरणं तत् तस्यन अर्थोल्लिखितधीविषयत्वेनज्ञान
विरुद्धत्वस्वाभाव्यात् धर्मविरुद्धत्वस्वाभाव्याद्विवाधर्मस्य अतएवतमोवदावरकत्वमपीतिवाच्यं तर्हितमसइवतस्यस्वाश्रयावर
कत्वंस्यात् तच्चप्रमातुस्तदाश्रयत्वेनतस्यैवावृतत्वंस्यान्नप्रकाशसुखस्यनचतत्त्वेष्टं स्वप्रकाशसुखस्यतदाश्रयत्वे[illegible]
[illegible]तस्यतदावृतस्यस्वरूपेणभानंनस्यान्नहिसंतमसावृत्तोघटादिः स्वरूपेणापिभासेतनजानामीतिप्रमात्राश्रयत्वानुभव
विरोधश्च एतेनप्रमात्रानतस्याश्रयोनापिविषयः सुषुप्तौप्रमातुरभावेऽपितदनुभवस्योपपादितत्वात् किंतुनत्वमस्यहंन
जानामीत्यभिलापात्तच्छतत्वपदस्वारस्यादहंपदोत्तमपुरुषाभ्यांलक्षणयाहमर्थनिष्कृष्टचिन्मात्रस्यद्वितीययाविषयत्वस्या
ख्यातेनाश्रयत्वस्यचलाभात्तस्यैवतदाश्रयविषयोभयरूपत्वंतदुक्तंसंक्षेपशारीरके ६७ आश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिर्वि
भागचितिरेवकेवलापूर्वसिद्धतमसोहिपश्चिमोनाश्रयोभवतिनापिगोचरइत्यादिनिरस्तं भानावरणयोर्युगपदेकत्र
विरोधापरिहारात् आनुभाविकत्वेनपर्यनुयोगइत्यपिमुग्धदर्शनंदेहात्मभावनभानेऽप्यचंद्रमादर्शकत्वाद ८
रपिप्रामाणिकत्वापत्तेः तस्मादात्मतत्त्वंनजानामीत्यनुभवमदेस्यात्मनः आत्मत्वसामान्येनैवज्ञानेस्वेतरसर्वभेदप्रकारकज्ञानाभावरवत्तत्वाभावं
र्थं
ओतमाच्चनस्वप्रकाशत्वानापिसुख

सा १ व २ नत्र २

रूपश्च तस्यैवैभास्पदत्वं तु वस्तुत्वाभावात्ते अप्रयोजकं च ॥ नं स्वप्नजागरयोर्भानसंमुलभं सम्भुत्तौ अयोग्ये प्रमाभावादेवन तदपक्षोनित्वेत्तु मेवं ॥ मम तत्वं नजानामीत्यनुभवविरोध
त त्वज्ञानसामान्याभावस्य विषयो भवतु न तु तद्विशेषाभावस्य ज्ञानसामान्य स्य वैशिष्ट्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वं प्रतीत्यस्य चेदुच्यते अभावप्रत्यक्षप्रतियोगितावच्छेदक
प्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात्तत्प्रकृते च तत्वज्ञानस्य तदवच्छेदकत्वात्तस्य च ज्ञातत्वेन तद्घटकत्वेन तस्यापि ज्ञाततया तज्ज्ञानसामान्याभावरूपविषयाभावात्तस्या ज्ञा
तत्वेन तद्घटहेतुत्वाभावादेव तत्वावच्छेदकस्य तत्कालीनज्ञानस्य संभवेन तदुत्तरक्षणे विषयस्य सत्वात्तद्घट इति वाच्यं ॥ प्रत्यक्षे विषयसंनिकर्षयोरपि हेतुत्वात्तयोश्चैकविनश्य त
द्वस्थज्ञानक्षणे दुःसंपादत्वेन तत्प्रत्यक्षासंभवात् एतेन तत्वत्वयावद्विशेषाभावकूटस्यैकानुभवविषयत्वं व्याख्यातं तत्राप्युक्तज्ञानसत्वे तत्कूटरूपविषया
च भावस्य दसत्वेन तद्घटहेतुभाव इति साम्यात् ॥ एतेन तत्वज्ञानेऽस्यत्वसामान्यतोज्ञानेऽपि विशेषतो ज्ञानाभावश्च तदनुभवविषय इति निरस्तं तदापि तद्विशेषज्ञानत्व
स्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तज्ज्ञानसत्वासत्वाभ्यामुक्तदोषानिस्तारात् ॥ अत एव तत्वज्ञानत्वस्य परोक्षज्ञानसंशयसावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वात् यपि साक्षा
कारस्य निश्चयस्य निरवच्छिन्नप्रकारकत्वात् ज्ञानस्य चाभावस्तद्विषय इति प्रत्यापत्रयुक्तः न जनामीत्यत्र प्रतियोगिनि ज्ञानत्वस्यैव साक्षात्कारत्वस्य निश्चय
त्वस्य निरवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वस्य चानुल्लेखाद्घटवदनुभवस्य ग्राह्यत्वानतिप्रसंगात् ॥ किंच तत्वत्वविशेषविषयकसाक्षात्कारत्वादिधर्मस्य कुत्र
प्रसिद्धिः यदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावस्य प्रत्यक्षत्वं ईश्वरीयस्य तत्वज्ञानत्वस्य साक्षात्कारत्वान्यतमत्वधर्मस्य प्रत्यक्षायोगाद् ईश्वरे चैतस्मिन्नसा
मान्यासंभवः शुकादिषु तत्वसाक्षात्कारस्यागमसिद्धत्वात् दृष्टान्तेन ईश्वरस्यापि साक्षात्कारयोग्यत्वानुमानात् कश्चिदाशिष्टः न चानंतनद्सा
धारणधर्मरूपाणामननुगतत्वेन तद्व्याप्यतावच्छेदकरूपापरिचयात् आदशागमम जानतोऽपि तत्वत्वेन ज्ञानानुभवदर्शनात् निरवच्छिन्नप्रकारतानुत्वे

तू २

८॥ दभिमत्तात्मनत्वस्य स्वेनत्सर्वभेदरूपस्यानुपपन्नत्वेव भेदस्यान्योन्याभावरूपत्वाद्भावविषयिविकल्पकास्यचालीकत्वसंभवात् । कणादकल्पितविशेषस्य
स्वसिद्ध्यधीनसिद्धिकासंभेदकल्पस्यान्योन्याश्रयदुष्टत्वेनासंप्रतिपन्नत्वात् ॥ किंचोक्तसर्वविधोपिज्ञानाभावाज्ञानविरोधी वाच्यः ४ ज्ञानादिज्ञानेन
घ्रमित्यनुभवात्सचनप्रागभावस्तस्यावाभ्यामनंगीकारात् नापितदन्योन्याभावस्तस्यमदनित्यत्वात्सामकास्येत्ताभावत्वेपितस्यनवसादित्वाद
ज्ञानस्येचमत्यानादित्वाभ्युपगमात्तेनतदन्यथाशिद्ध्ययोगात्तथापितदनादित्वोपगमेनन्निर्विवादादभावोज्ञानानच्छ्ठिति वाकेनाप्यन
दानीमि नुभवात् किंचिदिहघटाभावोनास्तिघटोस्तीत्यनुभवात्तस्याधिकरणप्रतियोगिप्रतिसमयमुत्पत्तिविनाशवत्तित्वे प्रमाणाभावादप्रामाणिक
महागौरवदुष्टानंतत्त्वकल्पनानोपितत्याद्विदीयैरपिसर्वैस्तदसंप्रतिपत्तश्च अतो ज्ञानविरुद्धस्वभावमभावविलक्षणमज्ञानमुक्तः अभावविषयः
ननुक्तवापि ज्ञानसामान्यविरुद्धत्वेनवक्तव्ये तेनाविरोधानिरूपकज्ञानस्यज्ञानत्वसामान्यविरुद्धाज्ञानरूपविषयाभावत्वादसवेउक्ता विषयस्वेपि
हेत्वभावात्तुकेनदस्यहः ४ एवंनिर्विषयाज्ञानग्रहायोगात्सविषयज्ञानस्वसामस्वयात् एवदोषः इति चेन्न । अज्ञानस्य हि ज्ञाने साक्षिरूपं तद्वृत्त्यज्ञा
नमात्येनाखंडधर्मरूपमाभासत्वेनज्ञानविरोधित्वेनानिभविरोधिनिरूपकज्ञानापेक्षा अज्ञानमितिनोघिष्टिताभिलापस्तुपायत्वेनास्वंडरूपे अ
या णगृहीतस्याप्यधर्मपदेनाभिलापवल्लक्षणास्युपपन्नः ४ ज्ञानविरोधित्वेनग्रहणं तुयाकिंचिद्ज्ञानात्माक्षणतदज्ञाननाशमनुभूयमानतदन्व
यव्यतिरेकतज्जातीयत्वग्रहाधीनंज्ञानस्येवसंनिकर्षादिजन्यसंविदात्मनिबिंबगतत्वप्रतिबिंबगतत्वप्रतिबिंबगतो वा साक्षिव्यावृत्तजातिविरोध ।
तेनाज्ञानस्यजानत्वावच्छिन्नविरोधित्वेपि नसाक्षाद्विरोधित्वेस त्वंजानामीतिसर्वत्वादिसाक्षिणिज्ञाधातुप्रयोगस्तत्र वृत्तिप्रतिबिंबद्वाराज्ञा ॥

संबंध नत्वजानामीत्याननुभवात्॥ एवं सर्ववस्तु ज्ञाततयाज्ञाततया वा साक्षिभास्यमिति सिद्धांताद्ज्ञानविषयस्याप्यज्ञानेन सह साक्षिणैव ग्रहणं गत
द्विषयज्ञानमादायोक्तदोषः॥ अज्ञानसाक्षिणोरविरोधाद्ज्ञानविशिष्टविषयस्य प्रमाणचैतन्यग्राह्यत्वे स्वोक्तविरोधप्रसरात्। ननु घटादिविषयविशिष्ट
ज्ञानसाधकः साक्षी घटं न जानामीत्याकारावाच्यः॥ सर्वत्र संभवति। उक्तकारे अज्ञानाश्रयस्यापि भानात्तस्य तु भाविद्रूपत्वेन साक्षिविद्रूपस्य तदसंभवात्
व एतेन मम तत्त्वं न जानामीत्यनुभवोऽपि व्याख्यातः॥ तत्र अज्ञानस्य चिद्विषयकत्वस्यापि भानात्तत्र असंभवादिति चेन्न। स्वविषयाज्ञानस्वरूपमात्रे साक्षिभास्य
तस्य चित्संसर्गित्वेन चिन्मात्रविषयत्वे नाकारविद्यावृत्तिविशिष्टस्येति साकारात्। किंतु साक्षिणाज्ञानस्वरूपविशिष्टे तस्य चिन्मात्राश्रयाविषयकत्वं जडस्य तदा
श्रयत्वासंभवेन पारिशेष्यगम्येन जानामीत्यहंकारस्याज्ञानाश्रयत्वोल्लेखवत्तु तस्य तादृशाविनाताद्यभ्युपगन्तव्यात्॥ न चैवमभावरूपमेवाज्ञानं न साक्षिभास्य
मनुपपत्तिसाम्यात्। किं तस्याभावविलक्षणत्वात्॥ कथं च न वायोस्तस्यापि प्रत्यभावत्वेनावेद्य धर्मरूपेण साक्षिविषयत्वे प्रतियोगिज्ञानानपेक्षणात्
सति प्रतियोगिनिरूपितत्वेन ग्रहणं तु तथा गृहीतघटाद्यभावसाधर्म्यग्रहाधीनमन्यस्य आचार्यैर्वक्ष्यमाणत्वात्। स्वप्नजागरितेषु स्फुरितं भावाभावौ धियस्तथा॥ यो
व वेद्यविकल्पः साक्षी सोऽहमित्यर्थः॥ धारयेत्तत्र ज्ञानाभावस्य साक्षिवेद्यत्वमुक्तमिति तात्पर्यम्॥ साक्षिणः साक्षाद्विषयावभासकत्वनियमाद्भावस्य च प्रति
योग्यर्थविषयकप्रत्यक्षविषयत्वस्य सर्वलौकिकपरीक्षकसंप्रतिपन्नत्वात्। अन्यथानैयत्यदृष्टानुभवप्रसंगात्॥ प्रतियोगिज्ञानस्य च सविज्ञानसामा
न्याभावरूपविषयासंभवः॥ तदसत्त्वविषयसंभवेऽपि तत्र स्वस्य प्रतियोग्यर्थविषयकसाक्षिविषयत्वासंभव इति वैषम्यात्॥ अत एवाभावस्य तावद्भा
वत्वाद्यधीसत्त्वविरोध्यर्थको न विरहार्थकः॥ अथवा भावर्थमापाद्य किंचिद्ज्ञानविरहार्थको नञ् तु ज्ञानसामान्यविरहार्थक इति बोध्यम्। अथ विषयावि
शेषिताज्ञानग्रहस्यानियतसाक्षिरूपत्वमनुपपन्नं विशिष्टज्ञानविशेषणं ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य

अ०उा०५

॥६॥ हेतुत्वादन्यथादंडोरक्तोनवेतिसंदेहदशायामपिरक्तदंडवानितिज्ञानोपपत्तेरितिचेन्नातन्नाद्विशिष्टप्रत्यक्षेतत्तद्विशेषणविशेष्य[illegible]संनिकर्षस्य
तदसंसर्गाग्रहस्यचहेतुत्वेनैवोपपत्तेः।उक्तसंशयदशायामपिविशेष्येविशेषणंतत्रचविशेषणांतरमितिन्यायेनैवरक्तदंडवानित्याकारकज्ञानोपपत्तो
त[illegible]विशिष्टस्यवैशिष्ट्यमितिन्यायनिर्बंधाभावात्॥विशिष्टानुमित्यादौतुतत्साद्विशिष्टपरामर्शोत्पादिनैवोपपत्तौविशेषणज्ञानत्वादिनोक्तहेतु
त्वेमानाभावाद्विशिष्टज्ञानादिरूपपराभिमतास्वरूपज्ञानेव्यभिचारवारणायजन्यत्वेसतितद्विशेषणावश्यकत्वाच्चयानिसाक्षिण्यप्रसंगाच्चनचज्ञानस्यावि
द्याश्रयत्वंविद्विषयकत्वंचयदुक्तंतत्राद्यंतावदसंभविआश्रयाश्रयिभावसंबंधस्यमूलसंबंधसापेक्षत्वात्तस्यचनिष्प्रदेशात्मनिप्रदेशावृत्तिनियततयासंयो
गस्यासंभवात्समवायस्यत्वयानंगीकारात्॥तादात्म्यस्यचात्यंतभिन्नयोश्चिदज्ञानयोरनुपपत्तेः।स्वरूपस्यचात्यंतभिन्नयोश्चिदज्ञानयोरनुपपत्तेःस्व
रूपस्यचासंबंधत्वात्स्वस्यस्वसंबंधत्वेस्वयंस्वीयमितिसंबंधभवापत्तेः।एवंद्वितीयमप्यसंभविविषयविषयिभावस्यतत्स्वरूपत्वेस्वरूपस्यसर्वसाधारण्यात्
सर्वसर्वस्याविषयाविषयीचयापत्तेः।विषयस्याविषयिणिश्चैकरूपतयाविशेष्यतयाप्रकारतादिभेदस्यदुःसंपादत्वाच्च।अतिरिक्तत्वेकुःसपदार्थानंतर्भावेणा
यभ प्रामाणिकत्वात्।विषयविषयित्वाद्यतिरिक्तत्वेअनवस्थानाच्च।एतेनाज्ञानस्यसाक्षिविषयत्वंव्याख्यातमितिचेन्न।अज्ञानस्यसाक्षिविषयत्वेनावृत्तस्य
साक्षिणितादात्म्येनाध्यस्तत्वमेव[illegible]दृश्यमात्रस्यहिविषयत्वेआध्यासिकंचित्तादात्म्यंतादात्म्यंचअयंघटोघटोऽयंनीलमुत्पलमित्यादौसंयोग।
तनुदत् समवायातिरिक्तंपरैरपिसंप्रतिपन्नमेव।दृश्ययोरत्यंतभिन्नयोस्तस्यबाधितत्वेनमिथ्यापर्यायमनिर्वाच्यपर्यवसानात्।नहीदंरजतमितिप्रतीतंपुरोवर्तिनि
त रजततादात्म्यंसद्बाधानुपपत्तेः।नाप्यसत्।आपरोक्ष्यानुपपत्तेः।नापिसदसत्।मिथस्सत्वयोर्विरोधात्।अतश्चतुर्थप्रकारमनिर्वाच्यत्वंसिध्यतिसतीति
चैवंरजतस्यतादात्म्यमारोपितंतादात्म्यंरजतंवस्याविनिगमो[illegible]भात्तरजतंतत्तादात्म्यंचमिथ्यैवोभयबाधाच्च।तदुभयमारोपितंफलितार्थः।एतेनअसद्

ना

॥६॥

ति

वरजतं भातीत्यसत्ख्यातिः ॥ सदेव तद्ज्ञानीयं सत्ख्यातिः ॥ क्षणिकविज्ञानरूपात्मभिन्नमेव रजतमिदंत्वेन भातीत्यात्मख्यातिः ॥ इदमिति
पुरोवर्ति नाग्रहणं रजतमिति रजतस्य स्मरणं तयोश्च ग्रहणस्मरणयोस्तद्विषययोश्च असंसर्गाग्रहणात्तद्विशिष्टव्यवहार इत्यख्या
तिः ॥ देशान्तरवृत्तिरजतस्य पुरोवर्तित्वेन भानमित्यन्यथाख्यातिश्च परास्ता । आद्यद्वितीयपक्षयोरख्यातिबाधानुपपत्तेरेव तृतीये रजत
इदंत्वस्यारोपः ॥ इदंत्वेन रजतस्यैव वा स्वीकारे तदुभयारोपे सदसदादिविकल्पेनाक्षेपाच्च तुर्ये रजतत्वप्रकारकपुरोवर्तिविशेष्य
कप्रवृत्तिप्रति तादृशज्ञानत्वेन हेतुतायाः ॥ सत्यरजतप्रवृत्तौ क्लृप्तायाः ॥ इदं हि बाधनहेतुत्वेन कल्पने गौरवात्पंचमी । असंनिकृष्टरजत
स्य प्रत्यक्षत्वायोगेन तत्र ज्ञानलक्षणसंनिकर्षेति कल्पने गौरवात् । एतेन रजतांशे प्रत्यक्षत्वेऽपि ... । रजतपुरोवर्तितादात्म्यस्य
अत्यन्ताप्रसिद्धत्वात् तत्र गत्यभावात् निर्विषयज्ञानापत्तेर्विज्ञानवादापत्तेः ॥ तस्य मिथ्याभूतस्य तत्रोत्पत्तेरावश्यकत्वात् सादि
तादात्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोग्यन्यतरोत्पत्तिसमयोत्पत्तिकत्वनियमात् । तत्र च पूर्वविशिष्टपुरोवर्तिन्यविशिष्टरजतस्यैवोत्पत्तिकल्प
नोचितत्वात् तत एव प्रत्यक्षोपपत्तेः । रजतांशे ज्ञानलक्षणसंनिकर्षकल्पनवैयर्थ्यात् । न च सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभचाक्षुषा
य ज्ञानसंनिकर्षस्यावश्यकल्पनीयत्वात् विशिष्टप्रत्यक्षस्य विशेषणविशेष्येन्द्रियसंनिकर्षजन्यत्वे संसर्गाग्रहरूपसामग्र्येवाप

पश्चात्संसर्गसंनिकर्षानपेक्षत्वात्॥ ज्ञातांशे ज्ञानलक्षणासंनिकर्षेणैव तात्पदार्थसंसर्गकल्पनादिग्रहणेप्यक्षोपपत्तेरितिवाच्यं। सौर
भपदार्थस्मरणीयत्वेनानुभवात्। तदंशे गन्धस्य चंदनत्वलिंगानुमितेरेवोपपत्तेः तत्रालौकिकसंनिकर्षस्याकल्पनीयत्वात्। घटंपश्यामीत्यनुव्यवसायस्यज्ञा
नांशेमानसत्वेपि विषयांशे चक्षुरादिसंनिकर्षकालीनतया चक्षुरादितैविनश्यदवस्थसंनिकर्षस्य हेतुत्वेन व्यवसायस्येव स्थितिक्षणोत्पन्न
संस्कारोद्बोधकत्वात्। अनुव्यवसायस्य विषयांशे स्मृतित्वापत्तेः भ्रमात्मिकानुभवस्तु प्रसादिनत्वाच्चाक्षुषत्वानुभवेन न च सोऽभ्रमश्चाक्षुषत्वानेनु
भवेन च संभ्रमः॥ व१ मनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्यानुमित्यादौ मानसत्वे। विषयांशे परामर्शादिकालीनतयानुमितित्वादिस्मरामीत्यनुव्यवसाय
स्य स्मृत्यंशे मानसत्वे विषयांशे उद्बुद्धसंस्कारका[illegible]लीनतया स्मृतित्वं जातिसांकर्यस्य समग्रीद्वययोगपद्यप्रसुक्ततया[illegible]तद्दूषकत्वाबीजाभावा
द्धादोषत्वात्॥ मन्मते त्वनुव्यवसायस्य नियसाक्षिरूपत्वान्न संनिकर्षापेक्षा। एतेन प्रत्यभिज्ञा व्याख्याता। इदं रजतमित्यत्र यक्षरूपात्मतांशे स्मृति
रूपत्तिकाव्यादौ च प्रतिशिष्टसंसर्गके स्मृतिसंभवात् लौकिकसंसर्गकेवावश्यकत्वात्तत्पदार्थस्मरणात् तद्विशिष्टप्रत्यक्षमपकल्प्यैव तत्तत्पदस्मृतेरेव
कल्पनात्। त्राद्यस्यायोग्यताज्ञानेनाप्रतिबध्यतायाश्च कल्पनस्य कुसुमादौ तत्पदस्मृतिजनितपदार्थस्मृतिजन्यत्वाद्बाधादेवतद्वाक्या
विरचनोपपत्तेश्च। पदरूपकुलसंनिकर्षकल्पनमपेक्ष्य कुसुमकारणान्यपदत्तदर्थोभयस्मरणावृत्तिकल्पनस्यादोषत्वात्। अथवानो
वितृप्तिभाजनव्यक्तेर्वैशिष्ट्यकार्यकारणभावग्रहेत्तत्तत्स्पृशभाजनत्वसामान्यावच्छेदेन तद्ग्रहबलादेवानुत्पिहेतुतद्भाजनप्रवृत्तिचेत्तस्यद

ज्ञानत्वसामान्यावच्छेदेन॥तत्समभिव्याहृततत्पदार्थनिष्ठभेदविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयताशालिबाधजनकत्वग्रहबलादेव तत्तत्पदप्रयो
गापपत्तेः४भ्रमत्वेन तत्तत्पदार्थस्मृतिसहकृतेन साक्षिणा एवानिर्वाच्यतत्तत्संसर्गकतत्तद्विशिष्टप्रत्यक्षोपपत्तेश्च तदर्थमणुक्तसन्निकर्षाकल्पनात्स्येति नाय
त्रस्मृतपदार्थसंसर्गबाधबुद्धिसत्त्वेन साक्षिकभ्रमासंभवात् आहार्यभ्रमस्येवालीकार्यतयात्रेच्छाया एव दोषत्वेन कल्प्यत्वात् तेनैव तत्रानि
र्वाच्यसंसर्गोत्पत्तिसंभवात् संसर्गज्ञानत्वमपेक्ष्य संसर्गत्वस्यैव दोषजन्यतावच्छेदकत्वे५लाघवात् तत्पदार्थानां च स्मृतिद्वारा साक्षिभास्यत्वात् त
न्निरूपितवैस्य साध्यत्वात् संसर्गस्य साक्षिसुग्रहत्वात् एतेन शुक्तिरजतादावपि तादृशप्रक्रिया व्याख्याता। तत्रापि रजतज्ञानत्वमपेक्ष्य रजतत्वस्यैव
दोषजन्यतावच्छेदकत्वे लाघवात् तस्य च साक्षिण्यध्यासिकतादात्म्यसंबंधेन तद्भास्यत्वोपपत्तेः४न च रजतत्वेन दोषजन्यतावच्छेदकत्वे तस्य
सत्यरजतेऽपि सत्त्वेनातिप्रसक्तत्वात् एतेनाकसंसर्गत्वमपि व्याख्यातमिति वाच्यं तद्व्यासज्यत्वस्यापि लाभवृत्तित्वेन तत्साम्यात् अथ रज
ताभाववद्विशेष्यकरजतप्रकारकज्ञानत्वादिकं तदवच्छेदकमिति चेत् तर्हि रजताभाववन्निष्ठरजतत्वादिकमेव तदस्तु तत्रापि लघुत्वात्
न च रजतप्रकारतानिरूपिततादात्म्यसंसर्गकविषयतानिरूपितरजताभाववद्विशेष्यतासंबंधेन ज्ञानमेव दोषजन्यमिति मतमपि त
ल्लाघवमिति वाच्यं उक्तसंबंधमपेक्ष्य तादात्म्यस्यैव लघुत्वात् संबंधलाघवस्यापि नियामकत्वादेवं च रजतभ्रमविषयाः यावन्तो बाध्याः

॥३२॥ तेसर्वसाक्षिण्यस्ताउस्पर्थंतेतवेत्रश्दंजत्तंजतमिदमियाकारद्वयानुरोधादिदमवच्छिन्नेसाक्षिणिजत्तंतत्तादात्म्यंजत
त्संसर्गाजत्तावच्छिन्नेदंमस्तादात्म्यंइदंवसंसर्गश्चाध्यस्येते।एवंअंतरेष्वपिद्रष्टव्यं॥७॥स्यादेतत्नु।अंतःकरणोपहित
नु साक्षिचैतन्यस्यसुकावसंबंधाःकथंबहिस्त्रनुभूयमानजत्तस्यसाक्षिणितादात्म्येनाध्यासःसाक्षिणःप्रत्यक्षत्वंकथंवासा
क्षितादात्म्यापन्नस्यतस्यांतःकरणवदहंत्वेनसुखादिवद्दाहमर्थधर्मत्वेनाप्रतीतेःकथंजत्तस्यकुत्स्नसामग्रीविनेवोत्पत्ति च
रितिचेन्न।एषखहिस्वप्रकाशसंविद्रूपएवात्मांतःकरणोपहितरूपेणसाक्षी।स्युनःतस्यैवतद्नुपाहितब्रह्मरूपेणवियदादिस
कलभूतभौतिकप्रपंचकारणतायाःसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्युपक्रम्यतस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइत्यादिश्रुत्या
प्रमितत्वात्तत्कारणतायाश्चतदात्मानंस्वयमकुरुतेतिश्रुतावात्मानमितिद्वितीययावृत्तिकर्मत्वेनोपादानरूपायाअकुरुतेत्या नत
ख्यातेनकर्तृत्वरूपायाश्चावगतत्वात्रवोपादानत्वस्यंतादात्म्यरूपस्यकार्यजडप्रपंचविलक्षणसच्चिदेकरसब्रह्मण्यनावि
कस्यासंभवादाध्यासिकत्वाशोप्रपंचस्यतादात्म्यमभ्युपेतंतादात्म्येनप्रपंचावेद्यविगमाज्ञानेनानात्मिकिंचनेतिब्रह्मणिप्रती
कार्य२

यमानस्य प्रपंचस्यानंतरैव निरवच्छिन्नत्वाभावाच्च प्रपंचस्याप्यध्यस्तसंनिधेस्तदंतर्गतत्वात् ॥ अध्यासादेरपि ब्रह्मचैतन्ये अध्यस्तत्वात् ॥ तत्साक्षिब्रह्मचैतन्यापे
क्षया स्वरूपेण भिन्नयोः ॥ अतः अंतःकरणरूपोपाधिभेदेनाभिन्नतेपि ॥ तेषु जीवेषु दारानिर्गतांतःकरणवृत्तिसंबंधे सति तद्भावात् ॥ अंतःकरणरूपोपाध्योः
भेदे ज्ञास्यतः संप्रसादादुपहितयोरपि तत्साक्षिब्रह्मचैतन्ययोरैक्यसंपत्तौ ब्रह्मचैतन्याध्यस्तत्वात् ॥ तेरपि साक्षिचैतन्याध्यस्तत्वसंपत्तौ ॥ अतः साक्षिप्रत्यक्षत्वं तत्र तु
अनुपहितब्रह्मचैतन्याध्यस्तरजतस्यापि साक्ष्यध्यस्तत्वसंपत्तौ साक्षिप्रत्यक्षत्वसंनिधिः ॥ एतावांस्तु विशेषः ॥ व्यवहारिकं तु अध्यस्तं न प्रपंचस्य पायेत ब्रह्म तत्सा
क्षात्कारमबाध्यत्वात्तस्य व्यावहारिकत्वं ॥ शुक्तिरजतादेस्तु तदभावेपि बाध्यत्वात् प्रातिभासिकत्वमिति ॥ तस्य च रजतस्य रदृते नैव पूर्वपूर्वाध्याससंस्कारान्नावेता
दिना प्रतीतेन सामग्री तु शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठ [illegible] तत्वतस्स्वरूपात्तु नाशाने दुष्टेंद्रियसंनिकर्षसु खं सत्ता रजतरूपेण परि
णामतः इति परिणामस्तूपादानं तु अवच्छिन्नचैतन्यस्य विवर्तोपादानकारणं तदधीनसत्ताकं कार्यं परिणामः तदधीनसत्ताकं तु विवर्त इति ॥ परिणामि
विवर्तलक्षणात् अदृष्टादिकं तु निमित्तमिति न काप्यनुपपत्तिः एवं च व्याख्यातितकस्य तु अध्यासादेरनिर्वाचकस्य रजतादेराध्यासिकसाक्षिभास
स्यादेव साक्षिप्रत्यक्षत्वं अज्ञानस्यापि तत एव तथात्वमिति स्थितं ॥ अनावृतचित्तस्य स्वगतप्रत्यक्षत्वसंपादनं अंतःकरणतत्संसारस्य
तत्संबंधस्यैव चैतन्यावरणत्वप्रयोजकतया तदुपहितत्वं दृष्टप्रत्यासत्तिः निसाधकत्वात् ॥ इदमपरोक्षत्वं तु अनावृतत्वमेव प्रत्यक्षत्वस्य चारणावि
षयत्वसामान्यं तु ज्ञानमात्रवृत्तसाधारणं विषयान्मतद्वेच प्रकृतत्वादिसिद्धेनव्यवस्थितत्वे यथा रूढीतत्र दंडनिष्ठाचितादात्म्यप्रकारेण तत्र तदुपानि च्छंदुपलक्षणं
[illegible] प्रकारत्वेनेति संप्रसादमिति सांतरितविषयत्वेन सुखमानेष्टं विशेषणेति च यथा हि परैः पुरुषगतविषयतासंयोगगतविषयतावच्छेदिकास्यातिवि

दा ४ दं

विशेष्यतेति विशेष्यतावच्छिन्नसंयोगगतविषयतायां संसर्गकविषयतेति सांसर्गिकविषयतागतउक्तावच्छिन्नतावच्छेदिका इत्युक्तविषयताप्रकारतेति
१२ प्रकारतागतअवच्छेदकतावच्छेदिका इत्यागतविषयतावच्छेदकतात्व्य प्रकारतेति न तस्यो विषयताकल्पते ॥ तथास्माभिरपि पुरुषादिगतत्वितादात्म्या
न्यवउक्तावच्छेदकतादिधर्मकाणि विशेष्यतादयस्वीक्रियन्ते परंतु परैः विशेष्यतादिषु विशेष्यतावादयस्त्रयाः सर्वासु विषयतासु विषयतासमवाम्मि
तेऽखंडधर्मावच्छेदः कल्प्यते अस्माभिस्तु पुरुषादिगतत्वितादात्म्येष्ववउक्तावच्छेदकतादीनि स्वीकृतान्येव अवच्छेदकप्रकारतावादीनि नातिरि
क्तानि विषयतासंचतानतिरिक्तविंनतादात्म्यात्तरसंप्रतिपन्नत्वतादात्म्ये अखंडतस्यैवउक्तानि तान्येषु सर्वं च कल्प्यत इति लाघवं ॥ यद्यपि परैरप्युक्तावि दा
उक्ता षयतासु अवच्छेदकतादीन्येव प्रकारतादीनीति स्वीकर्तुं शक्यं तेन यद्यपि विषयतासमवाये कल्प्यमिति विशेषः ॥ तादात्म्यगतविषयतानुतादात्म्यस्वरूप
मतिरिक्तैवेति पराभिमतविषयतागतविषयतया तु न्ययोगस्य मरदन्तु बोध्यं ॥ इदं निज्ञानं इत्युरस्यो यप्रकारत्वकं तदुभयविशेष्यकं वा अस्मन्मते
प्रत्यक्षमात्रस्य धावकत्वात् चिद्विशिष्टज्ञानमात्रस्य [illegible] जनो इत्यस्य वा चिन्मकारता कदाचिद्विशेष्यते तत्र किं विनिगमकमिति चिं
तानवसरइति संक्षेपः ॥ एवं ज्ञानस्य चिन्मात्राभिन्नत्वमुपपादितं उक्तविषयस्वरूपचितादात्म्यस्यैव [illegible] नस्य तन्मूलसंबंध [illegible] कस्य चित्वया
नस्य च सन्नियामकत्वेपि [illegible] चिन्मात्रविषयकत्वं तु नमुख्यं ॥ [illegible]
पि [illegible] ज्ञानस्य [illegible] दर्पणवत् स्वच्छस्याकारार्पकत्वं [illegible]
नस्य विषयित्वं एवं ज्ञानेच्छाप्रयत्नकारणानामपि चिद्रूपविषयत्वं बोध्यं ॥ तासां अज्ञानेन [illegible] सर्वस्य जडस्य सामान्येन प्रकाश १२
न्य

त्रा रस्य भासकत्वात्संभवाच्च नहि संशयविपर्ययविषयत्वं चाज्ञाने साक्षिप्रत्यक्षमिति स्थितं तच्चानादि सर्वसंसारमूलप्रकृतिशब्द ॥ मायां तु प्र
कृतिं विद्यादिति श्रुतेः प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपीति स्मृतेश्च ॥ न च मायाज्ञानयोर्भेदः मायात्वमविद्यात्वं स्वयमेव भवतीति श्रुतेः तरत्यविद्यां
विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ॥ योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः इति विष्णुपुराणे ॥ तयोः सामानाधिकरण्यनिर्देशेन ऐक्यावगमाच्च ॥ तदेतदपि
तृ मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेः परमेश्वरवशवर्तित्वात् जगतः ईश्वरव्यामोहकत्वात् मायेति जीवमोहकत्वादविद्येति च रूपभेदेन व्यपदेशभेदोपपत्तेः ॥ तच्चाज्ञा
नं स्वप्रकाशपरमानंदचिद्रूपमात्मानं भासमानमप्यावरणशक्त्यासंतमावृ[illegible] विक्षेपशक्त्यासंतं विक्षिपति सति भाति न प्रकाशते इति नास्ति न भातीति स
व्यवहारोपपादनसामर्थ्यस्य आवरणशक्तित्वात् स्वरूपविपरीतरूपापादनसामर्थ्यस्य च विक्षेपशक्तित्वात् स चात्र विपरीतरूपलक्षणो विक्षेपः
निर्विकल्पस्यात्मनो दर्पणस्थमुखस्य अज्ञानस्य चैव बिंबप्रतिबिंबभावेन भेदः ॥ प्रतिबिंबभूतजीवस्य अंतःकरणसंस्कारविशिष्टअज्ञानप्रेरणापे
कार्टं देनाज्ञानभेदेनैव व्यापारः अंतःकरणोपाधिकस्य प्रमातृत्वस्य कर्तृत्वसुखदुःखादिधर्मसंसर्गतद्भोग्यस्य भूतभौतिकप्रपंचो भोगायतनानि देवतिर्यङ्म
नुष्यादिनानाशरीराणि भोगसाधनानि च तानि कर्मेन्द्रियाणि भोगश्च सुखदुःखानुभवरूपमेवमादिः अयमनाद्यंतो दुरंतः संसारानर्थरूपः अविद्यापरिणामरूप
नमानानि नित्यानीहारगतप्रवृत्ता रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ॥ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्या
हुर्मनीषिणः तदेतत्सर्वं व्याप्तमात्मा तत्त्वं नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते इत्यादिश्रुतिभ्यः अयं च जीवेश्वरजगद्भेदभ्रमो यावदिति सर्वसंसारस्य हेतुः द्वितीया
द्वै भयं भवतीति श्रुतेः न चायं निवर्तनं च प्रागुक्तं निरसनिरतिशयपरमानंदरूपस्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्य चैतन्यस्य साक्षाद्द्वितीयासत्तज्ज्ञानमेवाज्ञाननाशकं ज्ञानं तेन मुक्तिर्जन्म विभेद न
जनकज्ञानेनाशमाप्नोतीति गते आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतं कल्पयिष्यति ॥ तदेवं समस्तदिग्भेदस्य तस्याज्ञानस्यात्मवेदरितिस्थिते तन्निवर्तनेन निवर्तकं पर

१ मपुंपिप्रापकं चउक्त्यातत्त्वज्ञानं अज्ञानस्य समानविषयकज्ञाननिवर्त्यत्वनियमात्॥ तरति शोकमात्मविदिति ब्रह्मविदाप्नोति परमिति च श्रुतेः तज्ज्ञानार्थमेव च स
परिकरमहावाक्यप्रवृत्तिर्न तु जीवे ब्रह्मत्वारोपेणोपासनार्था ज्ञानादज्ञाननिवृत्तेः दृष्टफलत्वेन दृष्टार्थत्वेन परमपुरुषार्थहेतुत्वेन च सप्रदृष्टार्थत्वस्य अदृष्ट
न्यस्य नाम्ना नियमेन फलश्रुतिफलत्वस्य च कल्पनानौचित्यात्॥ महावाक्यस्य च परिकरः तत्र तित्रः सर्वविदः तत्र कर्मोपासनविधिभागः तत्तत्प्रयोगोपि नं
तरीयकपापक्षयद्वारा वाक्यार्थज्ञानोपयिकचित्तशुध्यर्थत्वेन संयोगपृथक्त्वन्यायेन वा ज्ञानसाधनश्रवणादिप्रवृत्तेः विविदिषार्थत्वेनोपयुक्तः ध
र्मेणपापमपनुदतीति मतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिश्रुतेः स्थात्विकाम्यापारमणाधिकरणोक्तकार्यकारणानन्यत्वन्यायेन
२ शाय ब्रह्मणो द्वितीयस्योपपादकानि उक्तं हि यदानं सत्पतिश्रुतिस्तत्त्वमसि श्वेतकेतो॥ तैत्तिरीयके प्रपंचस्यानृतत्वमेवमवधीयति॥ नेह नानास्ति किंचनेत्यादि यस्य त्विवाक्या
रोपितप्रपंचनिषेधकतया ध्यारोपापवादन्यायेन ब्रह्मणो निष्प्रपंचत्वोपपादकानि॥ सत्यं ज्ञानमनंतं योयं विज्ञानमयः प्राणेषु अस्थूलमनण्वप्राणोह्यम
ग्र नादिसादीनि विधिमुखेन निषेधमुखेन तत्त्वंपदार्थशोधनेन तत्पदलक्ष्यशुद्धचित्समर्पकतया उरवंडार्थपरमहावाक्यस्य अवान्तरवाक्यानि उक्तपरिकरोपेतानि
चतत्वमस्यादिवाक्यानि तत्पदवाच्य ईशजीवयोः किंचित्त्व सर्वज्ञत्वादिविरुद्धधर्मयोरभेदबोधनासंभवात् भागत्यागलक्षणया तदवाच्यतावच्छेदक
स्वर्गादिहेतुतात्रयं श्रुतीनां नित्ये तत्स्वनानात्वितयेत्यपरस्मिंस्तदघटिततत्त्वमसिवाक्यप्रवृत्तेः नचैकैकहेतुत्वेन तदवच्छेदकान्नस्यादिति वाच्यं॥ तपासति
त तत्पदस्य लक्ष्यत्वमस्यार्थकसंबंधादिपदस्य बनानार्थकत्वापत्तेः तस्माद्वेतुतात्रयं व्यासज्यवृत्तिरेवैतावच्छेदकमिति स्वीकार्यमिति ॥ क्वचित्तु तत्पदत्वा
वच्छेदकतावच्छेदकं आगमाधिवस्था त्रयतत्त्वमयोस्वनं तत्तत्र पञ्जीयपदस्य घटितत्त्वमस्यादिवाक्यप्रवृत्तेः उक्तयुक्त्याप्येकाद्वच्छेदक्या
याः शक्यतावच्छेदकत्वस्यौचित्यात्॥ वस्तुतस्तु स्वर्गादिहेतुतात्रयं आगमादित्रयं च तत्पदशक्यतावच्छेदकं स्वर्गकाम्नेति

लयकालेऽस्ति साध्यभावात् ९ प्रति २

साध्याभावात्॥ स्थितिकाले सर्गाद्यभावात्। एवं जागरादेरपि परस्परव्यभिचारित्वात्॥ किं च विधाबिंबत्वं तस्य दृश्यमानावच्छेदकं तत्प्रतिबिं
त्वं त्वंपदार्थस्यतावच्छेदकं अथवा स्वनिरूपितबिंबत्वसंबंधेन प्रविधालस दृश्यतावच्छेदिका स्वनिरूपितबिंबत्वसंबंधेन तु त्वंपदार्थस्यता
वच्छेदिका। बिंबत्वं स्वघटकत्व्यसन्निहितत्वविशेषः। न च युक्तमविरोधितधर्मैवत्वेन च प्रतिबिंबत्वे जातिविशेषो वा नोत तथा च बिंबत्वप्रतिबिंबत्व
दृश्विनाभूतसर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वादिविरुद्धधर्मयोस्तत्त्वंपदवाच्ययोरैक्यस्य बाधितत्वात् तदुभयानुगतचैतन्यलक्षणा महावाक्यान्यखंडमि
दैकरसमात्मतत्त्वं प्रमापयंतीति तत्प्रकारः प्रदर्श्यते॥ ॥५॥ ॥तत्र वाक्यस्याखंडार्थत्वं सांसर्गिकविषयताऽनिरूपितजनकतावच्छेदकं
रूपसत्तानेरत्वप्रकारकपदार्थविशेष्यकज्ञानत्वं न सत्तोन्तरत्वविशिष्टतत्पदत्वं समानाधिकरणेन स्वसत्त्वाद्यधिकरणो सत्यत्वादिविशिष्टशक्तिता
वक्ष्यमाणानित्यासत्यत्वाद्युपलक्षितनिरुपाधिलक्षकतावच्छेदकनिरुपाधित्वे च रोक्तविधिनाऽरुधीजनकतावच्छेदकं सत्याद्यपदोत्तरत्वप्रकारक
ज्ञानादिपदविशेष्यकज्ञानत्वमिति लक्षणासमन्वयः॥ एवं तत्त्वमसिवाक्ये तत्त्वंपदयोरुक्तविंबत्वाद्युपलक्षितनिरुपाधिलक्षकतावन्निरुपा
धिज्ञोच्चरोक्तविधयाऽनिरूपितजनकतावच्छेदकं तत्पदोत्तरत्वप्रकारकत्वंपदविशेष्यकज्ञानत्वमिति लक्षणासमन्वयः॥ अत्र लक्षणघटकज
नकतावच्छेदकस्यासाधारणत्वावच्छिन्ननिरूपितादिनानेनरूपेणानिवेश्यते। गौरवात्फलाभावाच्च॥ किं तूक्तरूपानिरूपितत्वेन तथा चोक्तरी
त्यं घटादिक्रमपीति न। जनकतावच्छेदकं तदंगतं अतस्तद्धारणापपत्तेः स्यादिसंसर्गपरवाक्यचारणायानिरूपितानं यदि तु घटः कलशः

१४ इतिपर्यायपदानांघटव्यक्तिमात्रानुभवेआकांक्षादिसंभवादखंडार्थत्वेसंभवेपिपदद्वयार्थपरस्परभेदधीप्रसक्त्यभावेनतद्विरोधिनिःश्रयपरस्पर
योजनाभावात्तत्राखंडार्थत्वेनतान्त्रिकैरव्यवहारात्लक्षणत्वमभ्युपेयते।तदाअपर्यायत्वेसतीतिरेषएवमेवोद्धेशस्यादावेवसंगतोबोध्यः॥नन्व प्य
ज्ञातिपरिक्रमसमानार्थकमथमाद्याः ज्ञातिपदैकपर्यायत्वात्अखंडार्थप्रसक्तिःस्वरूपार्थत्वपरिमाणमात्रतासपेक्षत्वात्ननुकविषयता
शून्यशूरादसंभेमेप्रतिपन्नमपितत्संभवइतिचेन्न।प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रइत्यादिसर्वलक्षणवाक्येषुसोयमित्यादिप्रत्यभिज्ञापकवाक्येषुतदाव च
श्यकत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वात्।ननुकिंवत्रऔपगवःकोपयःपावकादित्यादिप्रश्नोत्तरेषुएकदेशान्वयेनवृक्षावनंस्यादितोदीर्घोलोहि
तास्वऔपगवस्त्रीतोयंसप्तनौपयःपावकस्वित्यादिषुलक्षणवाक्येनाखंडार्थत्वाभिमतेषुअव्याप्तिः।लक्ष्यस्यैवचनस्यैकदेशेनान्वयिनत्व
पयः संसृष्टरूपत्वात्।औपगवस्यप्रकृतिप्रत्ययार्थसंसृष्टरूपत्वात्पावकपोदृष्टावगतत्वादिस्यसंसृष्टरूपत्वात्।अतःप्रकृष्टप्रकाशादि
वाक्येष्वव्याप्तिःसर्वत्रलक्ष्यतावच्छेदकस्यचंद्रत्वादेर्विभक्त्यर्थलिंगसंख्यादेश्चसंसर्गभानादितिचेन्न।सर्वत्रैकदेशानुपलक्षितत्वरूपस्वरूप
स्य पमात्रस्यजिज्ञासितप्रतिपादनपरत्वाद्नस्याजिज्ञासितत्वेनअप्रतिपाद्यत्वात्।स्फुटंभविष्यतिचैतदग्रेस्वजनकस्मृतिगोचराव्यावृत्ति त
ष[illegible]निरूपितत्वेनवाजनकताविशेषणीभासंसर्गपरत्वोपवारयितुंअविषयकेत्यनेनतज्ज्ञानविशेष्यत्वजनकस्मृतिगोचरा
येगवादिपदार्थान्तरन्यतेसंसर्गविषयकत्वात्तज्जनकतापात्रस्योक्तविषयतानिरूपितत्वात्द्वारणामखंडार्थस्यकुत्राऽसिद्ध्यत्वात्स १४

जनक२

मवः तत्त्वं स्मृतिगोचरे इति। तथा च तस्य लक्षणाजन्यस्मृतिगोचरत्वेन तदन्यत्वाभावान्नासंभवः सर्वस्य प्रमेयादिपदात्स्मृतिसंभवेन स्मृतिगो तिं
चरान्यस्याप्रसिद्ध्या असंभवः अतः स्वजनकेति स्मृतिविशेषणं तथा च स्वस्य शाब्दस्य लक्षणाघटकत्वानिरूपकत्वाभिमतशाब्दधीपरत्वात्
तज्जनकस्मृतेश्च तु स्य वाक्यान्तर्गतपदलक्ष्यार्थस्यैव गोचरत्वात् तदन्यस्य च वाक्यतत्संसर्गादेः प्रसिद्धत्वान्नोक्तासंभवः अन्विताभिधानवा
दे मते प्रतिपत्तव्यपदार्थसंसर्गप्रतिपत्तयोः यत्र नार्थसंसर्गेऽचना न्नाशाब्दशाब्दकेऽतिप्रसिद्धान्वयवादेश्च संसर्गे तत्पदेऽप्यशाब्दे तीये वचनानुपपत्तिः घे
धी लक्षणायाः सत्त्वेऽपि स्वरूपसतोरेव तयोः स्वीकारात्तत्तच्छाब्दजनने स्मृतिविशेषसंसर्गपरत्वाकल्पनान्नातिव्याप्तिः उक्तचेद्लक्षणदूषणत्वं तीपि
कायां संसर्गांशे संसर्गस्यधीहेतुतायामिति यं तु क्वचित्स्वार्थतायद्वा तत्प्रतिपदिकार्थत्वेन अन्वये इति प्रागायंलक्षणामुक्ते संसर्गांसे
गीयत्वेन सांसर्गिकविषयताशाब्दत्वोक्तौ तत्र न्यायतृतीये प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रतिपदिकार्थमात्रार्थकत्वपरेण प्रादिपादिकजन्यस्व
जनकस्मृतिगोचरत्वाविषयकत्वोक्तौ अपतौ वाक्यार्थविषयकत्वं तत्त्वं सांसर्गिकविषयताशून्यशाब्दधीविषयत्वं स्वजनकस्मृतिगोचरा
न्याविषयकशाब्दधीविषयत्वं वा तदप्युक्तं कल्पतरौ अविशिष्टसमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितं एकं चेदं तन्निष्ठानामुक्तं प्रतिपेदि
रदितिआधस्याविशेषणसत्त्वेन स्वचनात्तृतीयस्यैकस्मिन्नस्तत्वेनउक्तस्मृतिगोचरान्यप्रकारतापरेणास्वचनात्वं लक्षणेऽस्तिले
प्रयुज्यते ससादिवाक्यं सांसर्गिकविषयताशून्यधीजनकस्वजनकस्मृतिगोचरान्याविषयकधीजनकवानादेशाता सार्थकत्वात्प्रकृष्ट
तृ

प्रकाशत्वं द्रू इति वाच्यं न संसर्गधिया सिद्धसाधनमर्थांतरं वारयितुं शस्यांतं ज्ञानान्यवार्थांतरवारणाय धीपदं न चाभिधोहेतुरूक्ता सर्वेमानाभा
१८ वाद्यतिवाच्यं तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति एकधैवानुद्रष्टव्यं मपं चोपशमः शिवोद्वैतः प्रपंचोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंते स आत्मा स विज्ञेय इत्यादि
तरद्रूपमभयं मत्स्वरूपं ब्रह्मभवति य एवं वेद न स पश्यन्मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखतां सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इत्यादि श्रुतिभ्यस्तस्य तन्मानत्वात् तत्र स्वरूपमात्रस्य
ज्ञानव्यतापाश्रयत्वज्ञानस्य च दोषतायाः तन्मात्रज्ञानस्यैव फलयतायाः उक्तत्वात् फलवत्त्वेन च श्रुतेस्तात्पर्यात् तच्च तमेव स्पष्टं पूर्वप्रकृतस्य हस्त
शीर्षत्वादिधर्मविशिष्टपरामर्शिनोक्तविधज्ञानाभावाद् इति वाच्यं न धर्मस्योपलक्षितत्वेन स्वरूपबोधोपायत्वात् स्वरूपस्यैव पूर्णानंदत्वेन पर
मपुरुषार्थतया दृष्टत्वात् अन्यथा एकधैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतिविरोधात् एकधेति एकविषयतां यथा भवति तथेत्यर्थः न च धात्व
र्थस्य प्रकारतानियतत्वेन एकप्रकारकत्वं तदर्थ इति न निर्विकल्पकतासिद्धिरिति शंक्यं तस्य विमतवाक्यार्थत्वेनापि प्रसिद्धेः न च ज्ञानबोधे
नानाप्रकारकत्वाद्रूपभावेन एकप्रकारकत्वस्य दुरूपपादत्वात् मम तु लक्षणिकनिर्विकल्पकबोधे एकविषयताया निरपवादत्वात् एव त
चनाप्रयोजकत्वं श्रुतिगृहीततात्पर्यानुपपत्तिलक्षणविपक्षबाधकतर्कसत्त्वात् अत एव च विमलं नानिर्विकल्पकधीजनकं तादृशधी
जनकत्वात् संमतवदिति सत्प्रतिपक्षतापि निरस्ता तात्पर्यवत्त्वादिनिर्विकल्पकजननेन बाधकाभावाच्च तस्य ज्ञानत्वस्यैव सविकल्पक
त्वव्याप्यत्वे मानाभावात् तर्कस्य तत्राप्रयोजकत्वात् अलक्षणावाक्यत्वस्योपाधित्वाच्च लक्षणावाक्यानां सर्वेषां संदिग्धसाध्यकतया १९

न्य

पक्षतेन तद्भिन्नेषेव साध्यव्यापकतानिश्चयप्रकृते अंशोत्तरत्वापत्त्यादितर्कसत्त्वाच्च अधीरित्यभगवोन्नमेति व्युत्पन्नस्वरूपमात्रनस्य पक्षतात् अतएव
अविमतं निर्विषयकधीजनकं मो सर्गिरुग्णियमतो रूपस्वधीतासर्वेकत्वाद् इहीकमसी साहित्याप्यपराभोसत्याप्यमिति निरस्तं मनन्दे कत्वाभिस्तर्कं
त्वाभ्यां वैयम्यात् अथेदं वा यितं ग्रन्थविषयकसमप्रकारकसंशयनिरासनसमप्रकारकज्ञाननिवर्तकत्वास्यस्य तत्समानप्रकारकप्रमाजनकत्वा च तथ्य
भावेन साध्याभाववनिश्चयादिरिति चेन्न ज्ञानाज्ञानयोः समानविषयतायां तेनैव निवर्त्यनिवर्तकभावात् अन्यथा समानविषयकत्वादेरपि भि शो
वेद्यपतयागोरवात् इत्यसाधवच्छिन्नविषयताकज्ञानानां घटत्वाधवच्छिन्नविषयताकज्ञानानां च समानविषयताविरहेणाद्यत्वाभाव प्रकारक
या ज्ञानानां घटत्वाप्रकारकज्ञाननिवर्तिनस्तु तस्तु समानविषयकत्वेनैव तद्भावः इत्यत्वघटत्वादि विशिष्टानां विशेषणभेदेन भेदादेवानतिप्रसंगात्
दि परस्येव जातिमानिति सर्वज्ञानानुघटत्वादिप्रकारकज्ञाननिरनिस्यात् अनवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वनिवेशे यद्यत्तत्तादिशज्ञानात् तदनिवृत्ति
चे स्यात् गौरवं तथा च तत्तज्ज्ञाननिष्ठप्रतियोगितासंबंधेन नाशप्रतिस्वविषयताद्यवच्छेदकविषयतासंबंधेन स्वविषयविषयकत्वसंबंधेन वा प्रमात्वेन हे
तुता हि लाज्ञाननिष्ठप्रतियोगितासंबंधेन नाशं प्रति स्वविषयविषयकत्वसंबंधेन प्रमात्वेन हेतुता एवं च तत्र प्रमापादनं तदज्ञाननिवर्तकत्वाद्रूपर्य
पनिवर्तितम् ज्ञानस्याखंडं चिन्मात्रगोचरत्वेन निर्विकल्पकस्यैवानिरासनिति निष्कर्षः तेन निर्विकल्पकत्वात् तादृशापरोक्षप्रमा स्वविषये
नास्तीति [illegible] व्यवहारापादकमज्ञानं निवर्तयति अपरोक्षप्रमा तु न भवतीति व्यवहारापादकमपीति विवेकः नच लक्षणावासस्त्वादि [illegible]

रा भाव

१६ विकल्पकमाराय अर्थान्तराभिनिवाच्यां सत्त्वस्य वा धाविभूतत्वरूपत्वेन ज्ञानत्वादेश्च तत्त्रीदुरिशिष्टत्वरूपत्वेन अनन्तत्वस्यांतत्त्वाभावविशिष्ट
न त्वरूपतोतद्बोधस्य निर्विकल्पकत्वायोगात् सत्यत्वादिविशेषणानां अखण्डधर्मत्वेपि मिथ्यात्वात् तज्ज्ञानस्य वाधकत्वार्थत्वात्त् नश्कतेर्मुख्यता
स्याप्रसिद्धत्वेन तदधीनलक्षणाया अनवतारात् नापिदृष्टान्तस्य साध्यसाधनवैकल्यं तथाहि अस्मिन्ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इति चन्द्रस्वरूपमात्रजिज्ञासा
या तस्य प्रश्नस्य उत्तरं प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यं तस्य [struck-through, illegible] न तावच्चन्द्रस्य प्रकृष्टप्रकाशसंसर्गोर्थः नहि तत्र संसर्गो जिज्ञासितः कश्च
न्द्र इति समानाधिकरणपदद्वयप्रयोगबलात्तस्य जिज्ञासितप्रतियोगिकभेदरूपत्वेन ज्ञानत्वावगमात् किं संसर्ग इति प्रश्नापत्तेश्च नापि प्रकृष्टप्रकाशरू
पसंसर्गिनिरूपकः प्रकारो जिज्ञासितः तदा कीदृगित्य प्रश्नः स्यात् तथा न तरसामर्थ्यात् किंनारस्य कीदृशो लक्षणा इति वाच्यं अनुपपत्त्यभावादुत्तर
स्य अखण्डार्थत्वेनाप्युपपत्तेः न चोत्तरस्य संवेदलक्षणां विना अखण्डार्थबोधायोगात् तावत् किंशब्दस्यैव कस्य लक्षणेति वाच्यम् एकस्याप्युपक्रमस्थ
त्वात् असञ्जातविरोधित्वेन मुख्यार्थतोचितत्वात् तदनुरोधेनेतरपदानां इय कस्यैकदेशादानलक्षणा भागलक्षणाया गौरवावहत्वात् एतेन चन्द्रपदस्य व
चन्द्रपदवाच्यो लक्षणया कश्चन्द्रपदवाच्य इत्यर्थकमिति निरस्तं प्रश्नोत्तरस्य चन्द्रस्य पदद्वयस्य संबन्धिमुख्या
र्थत्यागेन गुरुतरदेहघटितलक्षणापेक्षया वरं नाम पिबा स्यैकदेशमादाय लघुतरजहदजहल्लक्षणाया जातित्वात्किमनेनेति त्वाशिष्टलक्षणापी
अखण्डार्थकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् अत एव चन्द्रपदस्य चन्द्रेतरव्यावर्तने चन्द्रेतरव्यावर्तकवान्तवालक्षणया प्रश्नोत्तरसामानाधिकरण्यं निरस्तं नहि चन्द्रे
तरव्यावृत्तत्वादिना जिज्ञासायां प्रश्नस्य तदुत्तरार्थबोधस्य च चन्द्रज्ञानाधीनत्वेन परस्पराश्रयत्वाच्चापत्तिः किन्तु पीतरव्यावृत्तत्वादिमात्रेणानुयोग १६

पिसाततथातस्मस्मादेवैत्यर्थादुत्तरस्यानुवादकतापत्तेश्च चंद्रोनाम कश्चिच्चंद्रपदवाच्यस्त्वं द्वेतरव्यावृत्त इत्यादिज्ञानमिच्छंपरं न जानामि
२ तमेव जिज्ञासये इति न च इमात्रा ज्ञानजिज्ञासायो ऽस्य प्रश्नमनुवादाश्च न च तस्युत्तरेप्रश्नप्रकाशाग्रहणमयुक्तमिति जिज्ञासितत्वादिति वाच्यं ॥ ते
न विनाचंद्र इत्येतावता तज्जिज्ञासानिवर्तकबोधस्य जनयितुमशक्यतया तद्विशिष्टबोधद्वारा तज्जननाय प्रश्नोत्तरस्य सर्वेषां तद्ग्रहणासंभवात्स
र्वेलुच्चंद्र इत्येवबोधइति किमयुक्तं अथ नारकस्य बोधइपेमानाभावः ॥ शास्त्रपाजे इति मुख्यार्थान्वयबोधस्य पुनर्लक्षणया बोधीतरजननेश्रोतरस्य विरम्य
व्यापारापत्तिश्चेति चेन्न लक्षणया वाक्यार्थत्वं द्वे असाधारणधर्मवैशिष्ट्यमवगाह्य सतद्वारा चंद्रमवसितवानस्मीति सार्वजनीनानुभवसिद्धत्वात् मुख्य
तात्पर्यविषयबोधएव विरम्य व्यापारस्य दोषत्वात् अर्थवादवाक्यानां शास्त्रपास्वार्थबोधजननद्वारैव लक्षणया प्रशस्त्यबोधकत्वाच्च ॥ न चोक्ता
नुभवो वाक्यापगमितासाधारणधर्मलिंगकचंद्रस्वरूपानुमितिविषयकत्वाति खुवचो स्वरूपबोधस्य निर्विकल्पकत्वस्वीकारात् अनुमि
तेश्च सप्रकारकत्वनियमात् उक्तानुभवस्य तद्विषयकत्वासंभवात् न चोक्तलिंगकव्याप्तिनिष्प्रकारकानुमितिरेव तत्र जायते न निष्प्रकारक
ज्ञानाद्धीः अन्यथा वह्निमत्प्रश्नोत्तरे धूमो ऽस्तीति वाक्ये ऽपि धूमपदस्य वह्नौ लक्षणापत्तेरिति वाच्यं तत्र धूमज्ञानाद्वह्निमनुमिनोमीति ता
त्पर्येण धूमपदप्रयोगे तात्पर्यविरोधेन वह्निलक्षणानवतारात् वह्निज्ञानादलात्पर्ये तु स्वापनेपदप्रयोगे धूमपदप्रयोगानौचित्यात्
इहत्वन्यस्याप्रकृष्टादिपदप्रयोगात् अजिज्ञासितस्य मारण्निपरत्वानुपपत्तेश्च अज्ञातधर्मिकानुमितेरसंभवेन धर्मिणश्च द्रस्यैव

११ ज्ञापनीयत्वात् तज्ज्ञानस्य चोक्तवाक्येनोक्तलक्षणयैव जननीयतया तस्य प्रमवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। यदि तत्र साक्षाद्वृत्तिपरप्रयोगसम्भवेपि लैङ्गि
कवन्हिधीतात्पर्येण लाक्षणिकवन्हिशब्दतात्पर्येणापि तत्प्रयोगो नियम्यते तदा तत्रापि केन लक्षणा[illegible]गार्थेन स्यादेतत् चैत्र न जा
नामीत्यनुभवस्य चैत्रत्वविशिष्टविषयकत्वावगमात् तज्ज्ञानासाधारणः तथात्वं प्रश्नोत्तरयोरपि विशिष्टपरत्वावश्यंभावे न तत्र तज्ज्ञानो निर्विकल्पकधीरि ना
ति चेन्न। विशिष्टस्य विशेष्यविशेषणतत्संसर्गरूपत्वात् तत्र रूपप्रकाराद्यवैशिष्ट्यस्य चैत्रत्वतत्संसर्गयोर्बोधितत्वया तद्धीद्वारकतद्बोधस्य तत्र जनन
यितुमशक्यत्वाद्वक्ष्यमाणरीत्या विपर्ययविरोधिव्यक्तिमात्रगोचरत्वाद्वा साक्षात्कारे जनिते तन्नान्तरीयकतया चैत्रत्वादिबोधस्य सिद्धत्वेन प्र यत्न
श्नोत्तरयोर्व्यक्तिमात्रबोधे एव तात्पर्यपर्यवसानात् विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे तस्याखण्डत्वेन तद्बोधस्य निर्विकल्पकत्वावश्यंभावात् अत्र च
पर्यवसितव्यक्तिमात्रबोधस्यैव वाक्येन साक्षाल्लक्षणया जननसम्भवे अवान्तरतात्पर्यद्वारभूतबोधान्तरस्वीकारो व्यर्थ इति वाच्यं। प्रकृष्ट
वि प्रकाशवैशिष्ट्यधीद्वारकत्वेन ज्ञातस्य व्यक्तिमात्रबोधस्य प्रकृष्टप्रकाशव्यावर्तकविलक्षणविषयतया अलाभात् अत एकस्याप्युद्देश्यवि
धेयभावो लक्ष्यलक्षणभावादिरूपत्रिलक्षणो वक्ष्यमाणरीत्याद्युक्तः। ननु विषयविशेषाभावेपि अत्र हेतुधर्मज्ञानान्तराज्ञानभिदा निर
न्तरज्ञानात् तन्निरस्तमित्यत्र शंकितेयामकाभिनिवेदः। सोपदेशज्ञानस्य असाधारणधर्मवैशिष्ट्यबोधरूपसङ्कार्यसम्भवाधानेएवेतिग्रह
णा अत एव चैत्रस्वरूपस्य प्रत्यक्षतोज्ञातत्वात्तस्मात् प्रादिवैयर्थ्याभिप्रायेपि निरस्तं। नन्वेवं प्रकृष्टप्रकाशवाक्यदृष्टान्ते साध्यसाधनयोरवैकल्या
मवधानम् ११

दनुमानमनाविलं ॥ ६ ॥ एवं लक्षणवाक्यत्वमपुंक्तसाध्यहेतुकत्वं च यावंति लक्षणवाक्यानि तन्मात्रमुख्यविशेष्यधीमुख्यविशेष्यत्वं
ननु सत्त्वादिवाक्ये लक्षणवाक्यत्वमसिद्धं तस्य लक्ष्ये असाधारणधर्मसंबंधबोधकवाक्यत्वं न च निसंबंधे त्वं भाषितत्वार्थकं प्रमाणं भ
वतीति चेन्न सत्त्वाद्युपलक्षितस्वरूपस्यैव तेन लक्षणतया सर्वथानपेक्षणात् अत एव लक्ष्यासंताभिन्नं स्वरूपलक्षणं तद्भिन्नं व्या
वर्तकं तटस्थलक्षणमिति विभागः न हि धर्मत्वेन संबंधव्यावर्तकं लक्षणं संततैव्यर्थ्यात् स्वरूपतादात्म्यापन्नप्रकृष्टप्रकाशत्वादिवारणा
यां स्वेति स्वरूपवारणाय भिन्नमिति द्रव्यपृथिव्यादौ लक्ष्ये सत्ताद्रव्यत्वादिवारणाय व्यावर्तकमिति ननु गवादिलक्षणेऽपि सास्नाद्युपल
क्षितगोव्यक्तेरेव सर्वतो व्यावर्तकत्वांगीकारात् उक्तविभागासिद्धिरिति चेन्न लक्षणांशगतपदस्य स्वविशेष्यस्यैव यत्र लक्ष्यत्वं तत्र स्व
रूपलक्षणं अन्यत्र तटस्थलक्षणमिति व्यवहारस्य विवक्षितत्वात् अत्र च बाधजाड्यपरिच्छेदभ्रमवारणाय क्रमेण सत्यज्ञानानंतपदानि
मिलितानि लक्षणं न स्वातिव्याप्त्यादिवारणायैव लक्षणपदानीत्यस्माकं कुलधर्मः किंतु विवक्षितसाध्यर्थाभिन तटस्थलक्षणो द्वितीयसिध्यर्थ
सर्गसिद्धिरिति लक्षणे यदत्र यावत् अन्यथा शून्यमतेऽनंतत्वोपलक्षितस्वरूपत्वमनंतेऽप्यस्तीत्यन्यायमतेऽपि सत्यत्वोपलक्षितस्वरूपत्वं परादौ सर्वत्राप्य
स्तीति तथात्वे सति ज्ञानत्वोपलक्षितस्वरूपत्वे ज्ञानेऽप्यस्तीति न व्यावर्तकतया सत्यज्ञानानंतपदसार्थक्ये अपि अनंतपदेऽकाशादेर्देशकालवस्तुरूपानंत परिछेद
याभावोपलक्षितस्वरूपतयाऽऽकाशब्रह्मणोरन्येऽपि च निस्वरूपे अप्रसक्त्या सत्यज्ञानपदवैफल्यानपायात् एवं च दुःखरूपत्वादिभ्रमवारणाय

१८ आनेशादिपदान्यप्युपसंहर्तव्यानि अत एव गुणोपसंहारवादे आनंदादयः प्रधानस्येत्यधिकरणे भावरूपविशेषणानां मानंदादीनां अक्षर
धियांत्विति अवरोधः इत्यधिकरणे अभावरूपविशेषणानां चास्थूलादीनां शाखांतरस्थानां उपसंहार उक्तः सर्वैरपि पदैः स्वार्थोपलक्षिताखंडभि
न्नमात्रबोधस्य लक्षणया जनने सर्वत्र द्विपरीतन्नमवश्यं स्वीकरणीयस्य प्रयोजनत्वात् तत्रावबोधोपलक्षितचित् समर्दस्येंद्रियसन्निकर्षादिजन्यां प
तःकरणवृत्त्युपलक्षितविशिष्टज्ञानपदस्य चंदनसंयोगादिजन्यतद्रूपलक्षितविज्ञानेदपदस्य लाक्षणिकोऽर्थः एवं परांतराणामपि बोध्यं सत्या
दिपदवाच्यार्थस्तु बाधाभावादिविशिष्टः अत एव लक्ष्याभेदेऽपि वाच्यभेदान्नपर्यायता एतेन गंगापदलक्ष्यस्य गंगात्ववत्त्वसत्यादिपदलक्ष्यस्यापि
दिय सत्यादिस्याप्यापत्तौ जहल्लक्षणायामेव तद्दोषादित्यजहदजहल्लक्षणांगीकारात् स्यादेतत् लक्ष्यसमर्पकत्वं ब्रह्मपदे नैव मे सति सत्यात्मके
न संकोचकाभावेन निरंकुशेश्वरादिमहाविनाशधजाड्यादिसर्वदोषास्पदत्वासात् तदवस्थमेव सत्यादिपदवैयर्थ्यं न हि बाधाभावं संनिनिरंकुशत्वं च सरूप
बाधिरिति नेत्र सत्यं ब्रह्मपरासामान्यतः प्रतीतस्यैवोत्कर्षस्य विशेषलक्षणस्य मननायपदांतरापेक्षेत्यदोषः अत्र लक्ष्यलक्षणयोरैक्येऽप्यन्ना
तत्वेनोद्देश्यता अज्ञाननिवर्तकत्वेनाविषयत्वे न विधेयताप्युपपन्ना न सुदेश्यतात्वविरोधितात्वव्याप्यं नवाविधेयतात्वप्रकारतात्वव्याप्यं
त भेदत्वलेपटत्वस्यादेश्यभिचारात् तथा चोद्देश्यतात्वं वैसांसर्गिकविषयतानिरूपकत्वनियतविरोधितात्वादिव्याप्यत्वात्त्वात्राखंडार्थतेतिप
रास्तं न च उद्देश्यताविधेयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावावश्यकत्वात् ज्ञानस्य च सांसर्गिकविषयतानिरूपितत्वनियतत्वाच्चाखंडार्थ

तेनिरूपितं सांसर्गिकविषयतायाः प्रकारतादिनिरूपितत्वेऽपि सांसर्गिकविषयतानिरूपितत्वाभावेन व्यभिचारात् तत्रिपमासिद्धेः लक्ष्यल
क्षणाभावस्तु वं ऽपदलक्षणाज्ञानजन्यवित्वरूपमात्रोपस्थितिरूपान्तःकरणवृत्तिविषयत्वेन लक्ष्यत्वं साध्यादिपदलक्षणाज्ञानजन्यता
वच्छिन्नविषयत्वेन लक्षणत्वमिति बोध्यं । उक्तविषयत्वेन प्रथमं साध्यसिद्धि ... गृहीतस्यान्यतादि ... नानुमितिहेतुपरामर्शविषयत्वप
समर्थस्यान्यतादिव्यापकाभावप्रतियोग्युक्तसाध्यादिपदजन्यवृत्तिविषयवान्यथ ... पदजन्यतावच्छेदकवृत्तिविषयइत्यर्थापत्तिप्रसंगेनुयदुःस्वप
दलक्ष्यं साध्यादिपदलक्ष्यं ... पमरंउकारधियोप्रमिततन्नत्रान्तादिप्रसेरविनाऽनुपपन्नमिसा ... रायायान्यथानुपपत्तिधियः ... नुपपन्नं
लक्ष्यं हेतुपपन्नं तल्लक्षणमिति लक्ष्यलक्षणोनेतरभेदसिद्धिः नापिविरुद्धो हेतुलक्षणवाक्यस्य सर्वप्रकारधीजनकत्वव्यासेर्निरस्तत्वात् । न तु किंच
दृष्टमिथ्यासाधारणधर्मप्रश्नोत्तरेभरूपप्रकारतादिवाक्ये व्यभिचारशंकितेऽज्ञातत्वादिनत्वं दृष्टधर्मविशिष्टपरत्वमप्रश्नोत्तरत्वापत्तेः । किंतु प्रकर्षाश्रयोपः
प्रकारोत्त ... स्वरूपपरत्वं तथा च प्रकर्षोपलक्षितस्य कारणान्तरस्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वादखण्डार्थत्वैवात्र संभावितं सर्वत्र तिसाधनेषु प्रश्नोत्तरवेष्य
धिकरणरूपः प्रतिकूलतर्कोऽवसेयः विमतं ... प्रातिपदिकार्थविशेष्यमात्रपरं तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वात् यद्यन्मात्रप्रश्नोत्तरं तत्तन्मात्रपरं यथा प्रकृष्टप्रका
शादिवाक्यमिसपि प्रयुज्यते न च स्यादिवाक्ये कश्चि ... द्रतिवत् किं प्रश्नेऽपि प्रश्नवाक्यस्यादर्शनादुत्तरसामर्थ्याल्लब्धः कल्पनीयेतस्मिन्सः सत्वत्वादिवि
शिष्टपरमेव तत्कल्पता तथा चासिद्धिरिति वाच्यं दृष्टान्ते प्रकृष्टप्रकाशादिनिशितोषणे सत्यपि विशेषणपरप्रश्नवाक्यकल्पनेनेहापितस्याक
ल्पनीयत्वात् किंतु कश्चि ... द्रतिवत् किं ... प्रश्ने वक्तव्ये कल्पनात् न तु तथाविधेवाक्ये स्नानमयरत्वादित्वं परार्थवाक्यपक्षीकृत्यान्यसाध्यसाध
नेऽक्रकेहेतोरसिद्धिः तत्प्रश्नेकलमआत्मेस्य ... कतरसआत्मेत्यत्रवैतरेयकवाक्ये वावकतां जानिपारिप्रश्नेऽउत्तमचतुर्थ्योरेकतरस्यनिर्धारणेऽउत्तम

लक्षण

त्व

२१५

०१२२

र:

१९ जिदितिसूत्राभ्यां आख्याख्यर्थकतया निर्णीते कतमादिपदप्रयोगादिति चेन्न कतमः सर्वस्मे सैतरेयकवाक्यस्य पूर्वं कोपमात्मेति स्वरूपमात्रप्रश्नसत्वात् कतरदस्मस्व
जघन्यस्य स्वरूपबोधद्वाराभूतार्थो वांतरतात्सर्यसत्वे पि मुख्यतात्सर्याभावात् अत एवोत्तरं वाक्ये येन वा पश्यति येन वा शृणोतीत्यादिनादर्शनादिकचिन्मात्ररूपेणाप्येन
घटितं तदात्मरूपमिति निर्णीतं न हि दर्शनादिकं किंचिद्धर्मविशिष्टात्मघटितं एवं कतमत्से आ ति काजसनेयिवाक्यस्य आत्मेति स्वज्योतिर्भगवत्यात्मनेत्यथओ
य निषात्से पस्तोतरस्यादिपूर्ववाक्योक्तस्य प्रश्नेयोनि : शृदित व्यवहारप्रयोजकत्वेनाचिन्मात्ररूपात्मस्वरूपस्योक्तत्वेन मन आदात्मस्वरूपत्वविप्रतिपत्तिनिजस्मै
य र्शनिरासायोक्तस्य कतम आत्मेत्यादिव्यवहारप्रयोजकचिन्मात्रविषयकत्वं न हि जातिविशिष्टात्मनि व्यवहारप्रयोजिकाधिकत्वसत्वापारका सामा
मारोपहिता अत एव स एष नेति नेत्यात्मा स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष आनंदो अजर इत्यनतरवाक्येषु रुधातमात्मनहुक्ता
अभयं वै जनकप्राप्तोसि अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेत्युक्तं न नृसर्वस्यापुत्तरस्य प्रश्नाभिधारित धर्मिनिष्ठानिर्धारिते कधर्मपरत्वमभ्युपेयं तथ्य अन्यथा प्रश्नान धिक
विषयत्वेनोत्तरत्वमेव न स्यात् प्रश्न एवोत्तरं स्यात् तथा च धिरुष्यो हेतुरिति चेन्न अनधिकविषयत्वेप्यसाधारणधर्मविशिष्टधीद्वारा निर्धारित स्वरूप
निर्धारणे नैवोत्तरत्वोपपत्तेः प्रश्नस्य च तथात्वेनानुत्तरत्वात् एवं च समासादिवाक्यार्थोप्यत्र प्रातिपदिकार्थमात्रं तन्मात्रप्रश्नोत्तरवाक्यार्थत्वादिसा
दिव्याप दीपावलीस्थमप्यनुमाने साधुस्यादेतत् प्रातिपदिकार्थत्वमात्रत्वसाध्योपि नाखण्डार्थत्वसिद्धिः स्वार्थो द्रव्यं तथा लिंगं संख्याधमी दयो
पि च नामार्थपंचकमाहुरथ त्रिकमथापरे इति वैयाकरणोक्त पंचकस्य त्रिकस्य वा प्रातिपदिकार्थत्वोक्ते आत्मादिचतुष्कविशिष्टस्य नाभिलिं
ग विशिष्टस्य वा द्रव्यस्य ततः प्रतीतेः स्वार्थो जातिर्द्रव्यं व्यक्तिः लिंगं स्त्रीत्वादि कर्मादयः कारकाणि अन्विताभिधानेकदेशिमते चान्वितस्यैव प्रा
पदिकार्थत्वाच्च अभिहितान्वयवादिमते पि जातिविशिष्टापाएवमुक्ते प्रातिपदिकार्थत्वपक्षे प्रातिपदिकार्थस्यैव विशिष्टत्वाच्च नाना १९

वेनशक्त्याव्यक्तेराक्षेपलभ्यत्वमितिमतेप्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वेनविशेष्यचंद्रादिपरत्वंनस्यात् जातिपरत्वमेवस्यात् अस्यपदस्ययौगिकत्वेनमुत्तरम

त्रप्रातिपदिकार्थस्यविशिष्टत्वाच्चेतिचेन्नप्रातिपदिकार्थविशेष्यमात्रपरत्वस्यसाधकत्वात् स्वार्थोद्रव्यमित्यादावपिअनभ्युपगमपराहतेर्द्रव्यमि

त्यादिपराद्गुणकर्मणोरत्रास्तेरन्यथाद्रव्यमित्युक्तेनीलंपीतंवान्वेतिनवेतिसंदेहानापत्तेःनचविशेषजिज्ञासान्यथानुपपत्त्यैतस्यसामान्याकारेणैव

प्रातिपदिकार्थत्वमितिवाच्यंद्रव्यत्वाद्याक्षिप्तसामान्यज्ञानादेवतज्जिज्ञासोपपत्तेःसंख्याकर्मत्वादीनांचयत्रनविभक्त्याक्षेपस्तत्रैवप्रासेअन्विता

दि भिधानेकदेशिमतमपिनयुक्तिसहंअन्वयस्यआकांक्षाधीनत्वात्पदार्थमात्रशक्त्यादेवसिद्धेअन्वयांशेस्वरूपसतीशक्तिरित्येवअनुभवजनक

त्वाद्रूपशक्तेस्तत्रापिसत्त्वात्सैवपदार्थविशेष्यताज्ञानसंसर्गेपदार्थस्मृतिद्वाराअन्वयज्ञानानुभवानुकूलासैवचपदार्थेअभिधावाचकतेतिचेदुच्यते

अतएवप्रातिपदिकार्थपर्यालोचनेनापिनाखण्डार्थत्वहानिःननुसत्यादिवाक्येसत्यविशेषणेषुसार्थवादविधिवाक्येप्राशस्त्यइवरक्तपरन्याये

नआकांक्षोत्थापनीयेतिचेन्नकर्मणिप्राशस्त्यस्यप्ररोचनयावगतिर्विशेषासिद्धेआकांक्षितत्वेपिप्रकृतेसत्यत्वादेस्वरूपमात्रजिज्ञासितत्वे

नैकबोधेनआकांक्षितत्वात् नतद्द्वारत्वेनैवतदुपस्थापनात् एवंचत्रिगुणाकर्णगतप्रश्नोत्तरयोःसर्वत्रश्रूयमाणविशेषणाजिज्ञासितस्वरूपो ना

पलक्षणत्वेनस्वरूपान्वयोव्याख्यातःननुवैसगुणागस्यस्यापित्वम्बुभुत्सायांकर्मकांडस्यापिकर्मबुभुत्सायांचिकित्सादिशास्त्रस्या

प्योषधादिबुभुत्सायामखण्डत्वप्रसंगात्खण्डकर्मौषधादिपरत्वस्यादितिनकुत्रापिविशिष्टोपाख्यार्थस्यात्नचतत्रबाधकाभाव

वात् कर्मादिविशेषेन तन्नद्विशेषणावैशिष्ट्यस्य प्रकृष्टप्रकारणादिवन्मानां तत्राप्रासत्वात्तद्विशिष्टपरत्वमिति वाच्यं ॥ सत्यत्वादिविशेषणानाम
२० पीवाधकाभावादपूर्वत्वात्र कथंचित्प्राप्तेः सगुणब्रह्मकर्मोपध्यादिविशेषेष्वपि सत्वात्र सगुणब्रह्मोपासनायां लोयन्तन्ने फलानां स्वेत्र
ग्रामादिवदुपायसाध्यतायाः प्रसिद्धत्वात् एवं कर्मोपधफलानामपि सर्वत्रसामान्यतः उपायमात्रप्रसिद्धानानुपपत्तं करणमिति न्यायेनो
गसहितस्यैव फलसाधनत्वप्रसिद्धौ किंतत्फलसाधनेकानिर्दिष्टं गाम्भीतितत्स्वरूपमात्रस्य वजिज्ञासेति तन्नद्धाध्यानानां तत्स्वरूपमा
त्रपरत्वमिति स्तुवत्वादिमिचन्नैवं लौकिकफलकेषु तदुक्तप्रकार सम्भवेपि सोमसवनाश्वमेधमसीपस्तरोरणपार्णवादिनानाविशेषण
शारीर विशिष्टस्य सत्यलोकादेस्तेलोक्यसगुणसायुज्यादेश्च फलस्य तन्निरूपितसाधनताविशिष्टध्यानादेस्तद्विषयस्य च सगुणब्रह्मणो
मनोमयत्वादिनानागुणविशिष्टस्य एवं पंचदुःखेन संभिन्नमित्याधुक्तलक्षणस्वर्गादेस्वरूपस्य तन्निरूपितसाधनताविशिष्टयागादेस्त
त्रयस्यैदेवतायैतद्विषयहीतं स्यात् तांध्याय द्रव्यदृष्ट्यन्नि सोधयगात धेयप्रभावस्य वज्रहस्तादिनानागुणविशिष्टस्येन्द्रादेश्च कथ
मपिमानांतराप्राप्तेराग मैकसमधिगम्यत्वाल्लत्तद्ध्यानानां विशिष्टपरत्वावश्यकत्वात् नैवंविधानामर्थवादार्थत्वेपि क्षति न
विरहात्तेन च मनोमयत्वव्रज्रहस्तादेरूपलक्षणत्वमेवास्तु किं विशेषणत्वेनेति वाच्यं ध्यानेन च यापनेः ध्यानोपाहि विशिष्टमेवध्यायेति अ

२०

गु॰ अ॰ न्यथा तत्र गुणफलश्रवणविरोधात् न च तर्हि सगुणवाक्यानां सत्यत्वे विदन्यमिथ्यात्वविशिष्टपरत्वेन प्रामाण्यायोगः कर्मकाण्ड
व्यावहारिकप्रामाण्याविरोधात् यदुक्तं सत्यत्वादिविशेषणानामपि बाधकाभावादिति तन्न एकधैवानुद्रष्टव्यमित्यने
काकारनिषेधकानामुदरमन्तरं कुरुते इत्यादिभेदनिषेधकानां केवलो निर्गुणश्चेति गुणनिषेधकानामिकर्मवादिनी
प्रमितिद्वितीयमात्रनिषेधकानां च वाक्यानां सर्वतोऽनवच्छिन्नवस्तुपराणां तत्र ब्रह्मशब्दयोश्च बाधकत्वात् स्वरूपेण द्वारेन
योपातानामपि सत्यत्वादीनां पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधसंभवात् तावतैव तेषां पारमार्थिकत्वापहारेण मिथ्यात्वसि
द्धेः पारमार्थिकत्वं च सर्वं परमार्थज्ञानाबाध्यत्वं तु व्यवसायसिद्धः परमते ब्रह्मसाधारणं सिद्धान्ते ब्रह्मासाधारणो विषय
ताविशेषः एतेनोक्ताकाराद्यभावानां स्वरूपात्मकत्वेन सत्यत्वादिबाधकताविशेष्यस्य विशेषणैर्विरोधात् मिथ्याप्र
तियोगिकत्वेन मिथ्यात्वे तु सुतरां तद्बाधकतातद्विशेषात् । अन्यथा विपरीतबाध्यबाधकतापत्तिरिति परास्तं आद्ये
विशेषणा विशेष्यस्य स्वरूपेणाविरोधेऽप्युक्ताभाववत्त्वेन पारमार्थिकत्वापहारेणाविरोधस्य दुर्वारत्वात् द्वितीयेऽप्यत एव विशेषाभाव
दु त्वेऽप्युक्तमेव परीत्या प्रापत्तेश्च अत एव न प्रतियोग्यभावयोः सहद्वारत्वानुपपत्तिरित्यपि न शंक्यं पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्र
तियोगिताकानामभावानां स्वप्रतियोगिस्वरूपसहभावोपपत्तेः न चाभावप्रतियोगिविशेषणानां बाधकवाक्यान्तरादर्शना

२५२

२१ दमिथ्यात्वे द्वैतापत्तिरिति वाच्यं अनंतादिपदगतनञर्थोद्यनंतत्वरूपेण सत्यत्वमपि बाध्यते अन्यथा सर्वेनैवानंतत्वापत्त्या वाक्य
स्य संकुचितार्थतापत्तेः एवमन्यत्रापि ब्रह्मपदादौ नेह नानास्तीत्यादेश्च निरंकुशो बोधो बोध्यः यतो वाचो निवर्तंत इति वाक्य
स्य खेन सहैव वाङ्मानस निषेधकत्ववत् न चैवं बाधितबोधकश्रुतीनाम प्रामाण्यापत्तिः सत्यत्वादीनां पारमार्थिकत्वाबाधि
तप्रतियोगिताकतदभावानां च व्यावहारिकतया तत्रांशे व्यावहारिकप्रामाण्योपपत्तेः परमतात्पर्यविषय एव अखंडार्थवि
ति तत्त्वावेदकप्रामाण्यात् नन्वेते हेतवः प्रतिकूलतर्कपराहताः तथाहि सत्यादिवाक्यानामखंडार्थत्वे वाक्यत्वमेव न स्यात्
पदपदार्थव्यवहितोत्तरत्वप्रकारत्वविशेष्यकज्ञानं विना पदज्ञानस्य तत्पदार्थप्रकारकत्वाभिविशेष्यकपदार्थसंसर्गकशाब्द
बोधा बोधाभावनत्वे तत्पदव्यवहितोत्तरत्वं तादृशाभावत्वं तत्पदस्य तादृशबोधे आकांक्षा तज्ज्ञानं द्वितीयं स्वरूपसत्
रणं पदस्य यत्संसर्गो यन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगी तस्य तत्र शाब्दबोधे संसर्गमर्यादया भानम् अव्यवधाने
त्तिः न संसर्गप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिः नन्वेतत्त्रयमखंडार्थत्वे संभवतीति चेन्न तात्पर्याविषयसंसर्गेपि आकांक्षाप्रत्या
तात्पर्यविषयत्वस्यावश्यं वाच्यत्वात् तात्पर्यविषयशाब्दबोधाभावनत्वमित्येवानिवेशं न तत्प्रकारके सादिविषयध्यात्
एवं स्वाश्रयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेन व्यावहारिकानिश्चितं यद्यत्तत्तदन्यत्वं तात्पर्यविषयाविधेयानिरूपितयोग्यता ननु २१

यस्य यः संसर्गस्तद्युक्तरूपा यत्र बाधिता बाधिततात्पर्यविषयसंसर्गद्वयसंभवस्तत्र बाधिततात्पर्यविषयकेति व्याप्तिस्ते नियोगितां
तं घटादावप्यस्ततत्तत्र पाणिनिभिन्नतभिन्नतिभिन्नभाविषयाभिधानमिति वाक्यं व्यावर्तिताविधेयेति अत्र मिथ्यात्वस्यैव विधेयत्वात्तत्र न दोषः
आसत्तिरपि यादृशशाब्दबोधे स्वप्रयोज्ययत्पदार्थोपस्थितिसंबंधेनोत्ताकांक्षाज्ञानं हेतुस्तादृशबोधे तादृशाकांक्षाज्ञानप्रयोज्य
तत्पदार्थोपस्थितिः न त्वव्यवधानेनाद्युक्तरूपासंसर्गनिवेशे गौरवात् न च विपरीतं गौरवं तत्राप्यव्यवधानशब्दस्य प्रयोज्यताघ
कत्वानश्यकत्वात् अन्यथैकोपस्थितिकाले परोपस्थितेर्नाशादसंभवात् समूहालंबनोपस्थिते अगिरिभुक्तमग्निमान् देवदत्तेन
त्याघनासत्तस्थलेऽपि सत्त्वात् एकपदार्थस्याप्यपरवेऽस्य तात्पर्यविषयत्वेनानुपपत्तेर्यत्र च साधारणरूपेणैकः पदार्थो ज्ञातस्तत्र
पदार्थान्तरविशिष्टः स प्रतिपाद्यते यत्र तु स तथा न ज्ञातः तत्र स न शक्यः पदार्थान्तरे विशिष्टमिति स तदेव प्रतिपाद्यः तत्रैव
वाक्यपरिसमाप्तेः प्रकृष्टत्वसत्त्वादेस्तद्वारकसत्त्वप्रबोधस्यवोपगमोति ॥ अत्रेदमध्यादि ॥ येन वाक्येन यो वैशिष्ट्यावगा
हिशाब्दानुभवो जन्यते तद्वारकबोधके तद्धाकपगे तद्गताकांक्षायोग्यतासत्तिहेतुत्वे मानाभावः तथाय धूमो वह्निमिति वाक्य
स्यैवह्न्यादिबोधद्वय सत्त्वादिवाक्यस्याप्याकांक्षादिसहितस्य सत्यत्वादिवैशिष्ट्यविषयकशाब्दानुभवजनकेऽपि तद्वारकार्थ
ज्ञार्थबोधेऽपि न हेतुत्वं एतावांस्तु विशेषः पदार्थस्यानुमितित्वेन तदजन्यत्वं द्वितीयस्य पदलक्षणाजन्यत्वेन शाब्दत्वेऽपि संस

22 गाविषयकत्वेन तद्जन्यत्वं संसर्गशाब्दबोधस्यैव तत्स्वीकारात् विशिष्टार्थेपदवृत्तिज्ञानस्यैवाकांक्षादिसहकारित्वकल्पनात् अस्य
ज्ञाक्याप्यानुभवे तु तात्पर्यज्ञानादिसहकृतस्य शुद्धलक्षणाज्ञानस्यैव हेतुत्वं निराकांक्षादौ मद्धट इत्यादौ च शुद्धलक्षणाज्ञा
नस्य कदाचित्सत्वेपि पदविशेषसमभिव्याहारज्ञानजन्यशाब्दबोधस्य द्वारभूतस्य संस्कारस्याभावे हेतानाखंडार्थबो
धइतिष्ठ वाक्यत्वानुपपत्तिलक्षणा प्रतिकूलतर्क इति चेन्न एव विचारानुपपत्तिरूपः प्रतिकूलतर्कः अज्ञातत्वं विषयः विष
यस्वरूपनिर्धारणाधीनं च प्रयोजनं मुक्तिः तन्निर्धारणं चोक्ताखंडार्थज्ञानं पूर्वपक्षसिद्धांतौ च कल्पितप्रकारानवलंबिनौ सं
शयोपि कल्पितसमानधर्मधीजन्य एवेत्यनुपपत्तिविरहात् न च सिद्धांतस्य कल्पितप्रकारावलंबित्वे विचारात्तत्प्रकारकनिर्ण
य एव स्यात् न तु शुद्धस्वरूपनिर्णय इति वाच्यं विचारस्य स्वजनितप्रकारनिर्णयद्वारा तदुपलक्षितशुद्धस्वरूपनिर्णयपर्य
वसानात् ॥ सत्यादिपदलक्षणाविचारः ॥ ७ ॥ ननु एवं सत्यादिपदानां लक्षणा न स्यात् अशक्यसदृशान्वयप्रतियोग्युपस्थि
तिरूपायास्तस्या असंभवात् गौणी वा रूपा यासदृशेति तद्धीनस्यान्वयानुपपत्तेरभावाच्चेति चेन्न दृश्यादिपदार्थोपस्थितिः ननु
सैव हेतुः अतः शक्यसंबंधो लक्षणा सच प्रकृते प्यस्त्येव उपस्थितिरूपत्वेपि नातः परविषयानुकूलोपस्थितिरेव सा न तु लक्ष
णाज्ञानामर्थविषयतादयुपस्थितौ हेतत्वात् बीजं च तात्पर्यानुपपत्तिरेव न तद् एव सत्यादिपदे शक्तिजन्यसत्यतादिबोधिस्य वा 22

धर्मद्वारा लक्षणयाखंडार्थबोधे सत्यनुमानादर्थापत्त्या वानन्तादिव्यावृत्तिरिति पक्षावुपपादितः इदानीं मुखतो वैशिष्ट्यधी
सामर्थ्यसिद्धानन्तादिव्यावृत्तिद्वारा खंडार्थबोध इति पक्षः प्रदर्श्यते तत्र हि सत्ये ब्रह्मणि सत्यादिशब्दाद्व्यावृत्तिद्वारा पर्यवस्यं
तीति ननु कथं वैशिष्ट्यबोधाल्लाक्षणिकव्यावृत्तिसिद्धिः सत्यत्वादेः पराभिमतसत्तादिजातिरूपत्वेन सत्तायाः सर्वत्र घटादौ ज्ञानत्वस्य
च घटज्ञानेऽज्ञानत्वस्य जन्यानन्देऽनुगतत्वात् यद्यधिष्ठानतया सर्वानुगतचिद्रूपसत्तानन्तवृत्तिविशेषणधीभेदभिन्नाभिव्यक्त्यनु
गतजातिविशेषो ज्ञानत्वानंदत्वादिरूपश्चेत् तेन तादृशचिद्रूपसत्तायाः सर्वानुगतत्वाद्व्यावर्त्तकत्वेन तत्र तद्वैशिष्ट्यानुपप
त्तिश्च वैशिष्ट्यस्य भेदसापेक्षत्वादिति चेन्न सर्वानुगतत्वेऽपि तद्धर्मत्वाभावेन तद्व्यावर्तकत्वोपपत्तेः कल्पितधर्मत्वेन तद्वैशि
ष्ट्योपपत्तेश्च सत्यं ज्ञानं सत्यस्य सत्यं मिलितत्वादिश्रौतप्रयोगानुरोधेन लक्षणया अभिन्नेऽपि कल्पनेऽपि घटादौ न तत्कल्पनात् घट
सत्त्विति सांव्यावहारिकसत्त्वप्रतीतेस्तदधिष्ठानचिद्रूपसत्तादात्म्यादेवक्रमादेवोपपत्तेः क्वचिदाकारे तस्या जातित्वेऽपि
रव्यनुगतत्वमात्रसाम्यात् उक्तताद्रूप्यस्यागन्तुकदोषजन्यत्वाभावाच्चानवच्छिन्नस्यैव सत्त्वव्यवहारप्रयोजकत्वात् शुक्ति
रजतेऽपि तत्संगः अथवा मायोपाहितरूपेण तद्वैशिष्ट्यमस्तु अधिष्ठानतादात्म्यस्योपाहितेऽपि सत्त्वात् ननु तर्हि घटादिसा
धारण्यमिति चेन्न किं तावता सत्यत्वज्ञानस्यानन्तत्वज्ञानाविरोधितमात्रत्वमानिवृत्तिरूपप्रयोजनं नासते॥ तदुक्तं सत्यता
दिविशिष्टशबलब्रह्मवाचिनां सत्यादिपदानां शुद्धब्रह्मणि लक्षणेति तादृशसत्यत्वादेः शबलधर्मतया शुद्धलक्षणत्वानापत्ति

रितिचेन्न दृश्यत्वात् तदुपलक्षितशुक्तिरूप्यस्यैवस्वरूपलक्षणत्वांगीकारात् अनन्वनन्ततादिव्यावृत्तीनां सत्यत्वे प्रवर्तकानामपि सत्तापत्तिः
व्यावहारिकाणां पारमार्थिकव्यावृत्तसाधारणत्वात् मिथ्यात्वे ब्रह्मण्यनृतत्वादेर्ब्रह्मसमसत्ताकत्वापत्तिः शुक्तेः शुक्तित्वव्यावृत्तेर्मिथ्या
त्वे शुक्तित्वस्य शुक्तिसमसत्ताकत्ववदितिचेन्न उभयथाप्यदोषात् नह्ययं पारमार्थिकबोधकत्वं पारमार्थिकस्येति नियमः नगनागादि
गज वर्णानामारोपितह्रस्वत्वदीर्घत्वादिधर्मविधर्मापारमार्थिकानामिति रज्जुजागरादिबोधकत्वदर्शनात् दोषाप्रयुक्तभानविषयत्वस्यैव सत्त्वप्रयोजकत्वात्
नापि व्यावृत्तिबोधकव्यावृत्तिसमसत्ताकमिति नियमः स्वप्नांगनादेरपि स्वतनयसुखस्यसुखान्तरव्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वात् कारणसमकार्यव्यावर्तकता
ततत्र भ्रमते स्वप्नोपि सत्य एवेति वाच्यं तर्हि तस्य सर्वथा पारमार्थिकत्वे व्यावहारिकत्वपारमार्थिकत्वविभागावेक्ष्यासांकर्यस्यानौचित्यात् मन्मतेतु व्याव
हारिकस्येव वेदादेः पारमार्थिकब्रह्मबोधकत्वस्वीकारात् तदेवं व्यावृत्तेः सत्यत्वेन कोपि दोषः तन्मिथ्यात्वेपि नानृतत्वस्य ब्रह्मणि प्रतीतस्य ब्रह्मसम
सत्ताकत्वापत्तिः एकबाधकबाध्यत्वस्योभयत्र तुल्यत्वात् व्यावृत्तिबाधकाबाध्यस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकस्य यावदधिकसत्ताकत्वं नत्वेकबाधक
स्या बाध्यत्वमपि स्वाप्नरजतव्यावृत्तेः स्वाप्नरजते मिथ्यात्वेपि तदपेक्षयाधिकसत्ताकत्वात् शुक्तिरूप्येव जागरबाध्यत्वात् प्रकृतेपि व्यावृत्तिबाधप्रयोजकस्य
दृश्यत्वादेरेवानृतत्वादिबाधप्रयोजकत्वात् एतेनानृतत्वादिभ्रान्तिनिरासार्थमिथ्याबोधेन भ्रान्त्यन्तरजननमनुचितम् नन्व्यावृत्तीनामार्थिकत्वेना
शाब्दत्वात् श्रुतेर्भ्रमकत्वमितिवाच्यं अनृतत्वादीनामार्थिकत्वेप्यंतत्रयपदादिव्यावृत्तीनामनृतादिपदवाच्यजनकत्वात् एवं नेह नानास्तीत्यादि
वाक्यबोधितव्यावृत्तीनां वाच्यत्वनिकत्वात् सत्यादिपदानामपि मिथ्यासत्त्वादिबोधकत्वाच्चेति परास्तं मिथ्यावपाखननादि
धीद्वारा सत्यत्ववरप्राशस्त्यादिबोधेन च पारमार्थिकब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारोपायत्वेनोक्तसकलमिथ्याबोधनस्य परमपुरुषार्थफ २३

स्यादेतत् अन्वतादिव्यावृत्तिधियामखंडबोधद्वारत्वेन पदार्थोपस्थितिविषयानवावीतरवाक्यार्थविषया आर्थिकत्वाभ्युपगमात् न च जातिशक्ति-
मते आर्थिकव्यक्तिधियः कारकव्यक्तिरूपविशेषणार्थकत्ववद खंडव्यावृत्तिविशेषणार्थकत्वरूपद्वारत्वं संभवति अखंडबुद्धेर्निष्प्रकारकत्वा
दिति चेन्नैवं अखंडधीप्रतिबंधकान्तत्वसंशयेऽपि च न विधेयात्वसंभवात् ब्रह्मान्वेति नेति संशये सति सत्यादिपदैरज्ञाननिवर्तकाखंडबो
धानुदयात् विचारसहकृतसत्यादिपदजन्यसत्यत्वादिविशिष्टनिश्चयेन तस्मिन्नुक्तसंशयप्रतिबंधे सति तदुदयादुक्तद्वारत्वस्यान्वय न
व्यतिरेकसिद्धत्वात् ॥ ७ ॥ एवं पदलक्षणापक्षे समाहिते केचित्तत्त्ववाक्यलक्षणामाहुर्नपदे यथा गंभीरायां नद्यां घोषः प्रतिवसतीत्यत्र गंभी
रनद्योः शब्दाभ्यां परस्परमन्वयबोधानंतरं वस्तुगत्या विशिष्टार्थसंबंधितीरं तीरत्वेन लक्ष्यते तथा सत्यादिपदैः शब्दाभ्यां परस्परविशिष्टार्थबोध
नानंतरं वस्तुगत्या तत्संबंध्यखंडस्वरूपं लक्ष्यते स्वशक्यसंबंधस्य पदलक्षणात्ववत् स्वबोध्यसंबंधस्य शक्यावाक्यलक्षणात्वात् स्वबो
ध्यत्वं स्वजन्यशाब्दधीविषयत्वं यद्यपि वृत्तिपदधर्मस्तथापि वाक्यधर्मः शाब्दग्रहस्तदा शक्यधाश्च बोध्यसंबंधत्वमनुगतं लक्षणाप्रयुक्तं तत्तत्पदार्थ
बोधश्च स्मृतिशाब्दान्यतरः तेन शक्तिज्ञानसहकृतपदज्ञानजन्यस्मृतिशाब्दान्यतरविषयसंबंधः फलितस्तथा च तद्बोध्यं च पदार्थरूपं यथा गं
गापदस्य प्रवाहः क्वचिद्वाक्यार्थरूपं यथा गंभीरनदीपदयोर्गंभीराभिन्ननदी द्वयोरपि तदनुभावकात् परं तु दृष्टान्ते अननुगतत्वात्तीरत्वेन लक्ष्यतावच्छे
दकमपेक्ष्यते नेहेति विशेषः ननु सत्यज्ञानादिपदानां सत्यत्वज्ञानत्वादिविशिष्टवाचित्वात् विशेषणभेदाच्च विशिष्टभेदस्यावश्यंभावित्वाद्भिन्नानां वा
भेदसंसर्गस्य वाचितत्वात् समानाधिकरणपदेषु च संसर्गांतरासंभवात् कथं परस्परविशिष्टार्थबोधकता येन तद्बोध्यसंबंधात् लक्षणास्यादिति चेन्न का

शाब्दबोधे बाधबुद्धेरप्रतिबंधकतायाः कलहस्थलोदाहरणेन प्रागुक्तत्वात्। बाधाबाध्यसाधारणबाध्यसंबंधस्यैव लक्षणात्वस्वीकारात् उपहितशक्तिरिति पक्षे सत्यत्वादु
पहितपरस्परतादात्म्यापन्नवाक्यार्थरूपस्य बोध्यस्य बाधितस्यैव सत्त्वाच्च न च तर्हि स एवास्तु वाक्यप्रमेयः किमखंडलक्षणयेति शंक्यं न विशेषतात्पर्यबाधापत्तेः न
च्यते हि तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमिति न चैवमेकस्य शब्दस्य शक्तिलक्षणाभ्यां स्वार्थशाब्दजनने युगपद्वृत्तिद्वयविरोधदोषः शतवाच्यं एकेनैव शब्देन शक्तिल
क्षणाभ्यामुपस्थितयोः परस्परान्वयबाध एव तद्दूषणात् इह च शक्तिबोध्यस्य लक्षणानन्वयात् अन्यथा अर्थवादस्य शक्तिजन्यस्वार्थान्वयबोधद्वारा लक्षणया प्र
शस्तबोधकत्वानापत्तेः ननु गभीरादिवाक्येपि प्रत्येकपद एव लक्षणा न चैवं गभीरतीरं नदीतीरं लाभेन नयमतो विशिष्टतीरलाभो न स्यादिति वाच्यं सहप्रयोगबलात्स
मुच्चायकत्वाभावाच्च द्वाभ्यामपि पदाभ्यामेकस्यैव तीरस्य लक्षतया तत्तुल्यस्यार्थसमाजकत्वात् नन्वतीरस्य विफलत्वादनुपस्थितिप्रसंगः नदीगभीरपदस्य हि
गभीरसंबंधिमात्रलक्षणा नदीपदस्य च नदीसंबंधितीरं तथा च विभक्तेः साधुत्वात् पदयोः सामानाधिकरण्याच्च गभीरवान् तीरसंबंध्यभिन्न
स्य नदीतीरस्य लाभः यदि त्वेवं गभीरवाप्यादिसंबंध्यपि न नदीतीरमादाय अप्युपपद्यानियमेन गभीरनदीतीरलाभानापत्तिः तदा नदीपदस्यैवास्तु वस्तुतो गभीरनदी
संबंधिनि तीरत्वेन लक्षणा गभीरपदं तु तात्पर्यग्राहकमिति चेन्न विनिगमनाविरहेण द्वयोरपि पदयोर्लक्षणावश्यंभावात्॥ इष्टापत्तौ विफलत्वादनुपस्थितिप्रसंगात्त
स्मात् समुदायप्रयोगस्य शक्त्या विशिष्टबोधद्वारेव तीरलक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वात् न प्रत्येकपदलक्षणा यैर्न वा साक्षात्समुदायलक्षणा एतेन विशिष्टबोधद्वारा
प्येकस्य नदीपदस्यैव लक्षणा विशिष्टतद्बोध्यत्वस्यापि सत्त्वादिति ~~निरस्तं~~॥ तद्गभीरपदबोध्यत्वस्यापि सत्त्वेन विनिगमनाविरहात्॥ न च विशेषणविभक्तेः
साधुत्वार्थत्वात् गभीरपदलक्षणायां नदीपदोत्तरविभक्त्यर्थानन्वयो विनिगमक इति वाच्यं॥ विशिष्टबोधसमये ग [illegible]

निरस्तं। ६

नीरपदस्य। विशेषणपदस्यापि विशिष्टसंबंधिलक्षणासमये विशेष्यपदस्यात् विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थकत्वमित्यप्यसत्॥ अभेदार्थकत्वस्य नैयायिकैः प्रसक्तमन्वयस्य च मीमांसके
अरुणाधिकरणविशेषस्य अभ्युपगमात्॥ नदीमन्तीरलक्षणायां तदुत्तरविभक्त्यर्थान्वयः॥ तस्याः प्रकृतिस्थात्॥ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमात्॥ नचा
मिश्रतेन लक्षणायां घोषस्य तीराधेयताप्रतीतेस्तदर्थकपदाभावात्॥ तदंतलक्षिततीरस्य घोषेण त्रिपदाचासत्ताकेऽन्वयबाधः॥ अव्युत्पत्तेश्च तीरस्यानामार्थत्वात्॥ भेदेन
अन्वये व्युत्पत्तिः॥ विभक्त्यर्थमात्रस्याभावात्॥ नच नस्येन अर्थवत्वात् नामत्वमिति वाच्यं॥ अर्थवत्त्वेपि प्रातिपदिकत्वस्य कृत्तद्धितसमासाश्चेति सूत्रे समासग्रहणेन नि
यमितत्वेन समासव्यतिरिक्तवाक्यस्य प्रातिपदिकत्वपर्यायनमतासंभवात्॥ अन्यथा सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सूत्रेण सप्तमीलोपापत्तेः अत एव न घोषमित्यतोपरि सुब्रह्मण्या
लुप्त्वाधेयताप्रतीतिरिति परास्तं॥ अप्रातिपदिकात्सुबुत्पत्तेरिति चेन्नैवं॥ नचाभिसन्तस्यैव गम्भीरनद्याधिकरणकत्वरूपवाक्यार्थनिरूपितस्वावच्छिन्नघोषत्वसं
योगसंबंधेन तीरलक्षणा तस्य च लाक्षणिकवाक्यार्थत्वं तस्य प्रतिवसति क्रियायां आधेयतया अन्वयः॥ यस्य गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गाभावनरूपवाक्यार्थस्य
नदी दर्शनक्रियायां अन्वय इति वैयाकरणप्रधानानुसारिणः॥ गुप्तगम्भीरपदाभ्यां तीरलक्षणा न यो लक्षयोत्तरविभक्तिप्रतिपाद्यत्वविधानानुपपत्तेः॥ नदर्थान्वयानुपप
ती त्तेः॥ नचैवं प्रणालीमा विशिष्टैरन्वास नियमासिद्धिः॥ विशिष्टस्य बोध्यसंबंधलक्षणालक्षणामहिम्नैव तत्सिद्धिः॥ नचैवं पदस्य लक्षणा न वाक्यस्य स्यादिति
वाच्यं॥ बोध्यसंबंधरूपायाः तस्याः पदजन्यबोधपरिणतोपाः प्रत्येकपदस्य वसंभवात् एकस्यार्थस्य एकरूपावच्छिन्नस्य नानापदैर्लक्षणायाः एव वाक्यलक्षणात्वात्॥ न
चैवं लक्षणाद्वयापत्तिः विरुद्धरूपस्य स्यादिति प्रसंगः बोध्यस्य विशिष्टस्य एकत्वात् तत्संबंधरूपायाः तस्या अप्येकत्वात् न च लक्षकपदभेदात् लक्षणाभेदः पर्यायशक्ति
पदभेदेपि शक्त्यैक्यवल्लक्षणैक्यस्यापि तदुपपत्तेः॥ वाक्यभेदे समवेताक्षेपादन्तबोध्यभेदे वा लक्षणाभेदात् वाक्यसंबंधरूपलक्षणाभेदस्य वाक्यभेदप्रयुक्तत्वं नबो
ध्यसंबंधरूपायाः अपि लक्षणायाः भेदस्य बोध्यभेदप्रयुक्तत्वौचित्यात्॥ ननु किमनया विशिष्टबोध्यसंबंधेन लक्षणा न हि गम्भीरापि ननदीरूपतत्त्वविभक्त्यर्थीय ना।

कर्मत्वेन

२५ न प्रामसमस्तगंभीरान्वयायोगात् न च विशेषणविभक्त्यभावात् गंभीरनदीपदाभ्यां गंभीरनदीरूपविशिष्टबोधेन संबंधिनि उपस्थिततीरे विभक्त्यर्थान्वयइति वाच्यं ॥ विशेष्य
विशेष्यभावस्य समानविभक्तपदार्थान्वति त्वज्ञानाधीनत्वेन ततः प्राक् तद्रूपाज्ञानाल्लाभाविदितिचेन्न ॥ पदार्थानामभेदान्वयस्यौत्सर्गिकत्वात् बाधकवशादेव क्वचित् समासात् भिन्न
अर्था पिसमासविभक्त्यालोचनां लाघवेन निषादस्थपतिमधिकरणन्यायेन अभेदेन विशेषणविशेष्यभावस्य सुज्ञानत्वात् ॥ अन्यथा निषादपदस्य स्थपतिपदसमानो समानवि
त भक्तिसाधारण्यो अनिर्णयापत्तेः ॥ प्रासादपर्यंके शेते इत्यत्र समानविभक्तिकत्वादभेदेन विशेषणविशेष्यभावप्रसंगाच्च ॥ अपतत्र निषादपदस्य निषादसंबंधिनि लक्षणपगौरव
। भियाभेदान्वयसागः एतत्तु गंभीरपदस्य स्वोत्तरविभक्त्यर्थद्वारा स्वार्थस्य न यासहभेदान्वयबाधनेन किंचिद्गौरवमिति वैषम्यमिति चेन्न ॥ अत्रापि गंभीरपदार्थज्ञानवि
ख गंभीरमिसाकांक्षार्थविशेष्यपदांतरकल्पनागौरवापि यास्तुतनदीपदेनैव तै[illegible]मनोचित्यात् ॥ गंभीरपदस्य गंभीरनद्यर्थकत्वात् दधिकरणकन्याया अत्रैव सा
म्य ॥ भेदान्वयसागरतिन्यायसाम्यादिति नैयायिकमतानुसारिणः ॥ धविशिष्टरूपबोध्यसंबंधेन लक्षणायां नेत्युदाहरणं कारकाणां क्रियान्वयनियमेन परस्प
मन्वयात् गंभीरनदीरूपविशिष्टस्य बोध्यस्य अभावात् किंतु गंभीरपदस्य गंभीरनदीसंबंधित्वेन नदीपदस्य च तीरत्वेन तीरलक्षणायां तत्कारकयोः अरुणाधिक
रणन्यायेन क्रियान्वये सति पाक्षिकपदद्वयन्ययोः अभेदान्वयः न च गंभीरपदस्यापि वक्ष्यमाणगत्या विशिष्टसंबंधिनि तीरत्वेनैव लक्षणास्तु किमुक्तविशिष्टसंबंधि
त्वेनेति वाच्यं ॥ पदांतरवैयर्थ्यापातात् ॥ तात्पर्यमाहकस्य विनिगमनाविरहेण द्वयोर्लक्षणायां द्विरूपास्थितिवैफल्यापत्तेः ॥ रूपभेदेन तदुपस्थितावदोषात् ॥ पदयो
रेमात् गंभीरसंबंधितीरे नदीसंबंधिनि च लक्षणायां नदीसंबंधिनः तीरस्य चाप्यादि गंभीरान्तरसंबंधमादायापि पार्ष्णिकान्वयप्र[illegible]मानियमेन गंभीरनद्य
ताभापत्तेः न चोक्तरूपाभ्यां पदयोर्लक्षणायां विनिगमनाविरह इति वाच्यं ॥ तया विशेषणविशेष्यपदस्यैव पुरस्फूर्तिकत्वेन तदविघातेन चैत्तलक्षणकत्वौचित्यस्यैव
विनिगमकत्वात् ॥ अत्र वाक्यलक्षणव्यवहारस्तु पदद्वयस्य पार्ष्णिकान्वयमहिम्नैकस्मिन्नर्थे पर्यवसानमात्रप्रयुक्तः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वाक्यस्य प्रकृत्य २५

तु

र्थान्वितकारकरूपविशिष्टबोध्यसंबंधेन क्रियाकारकसंसर्गलक्षणा यास्तु सर्ववाक्यसाधारण्यात्तत्रैवाभिनिवेष्टव्यं तस्मादत्रासाधारणोदाहरणमर्थवाद
वाक्यं तत्रविशिष्टवाक्यार्थसंबंधेन बलवदनिष्टाननुबंधित्वरूपप्राशस्त्यलक्षणाया निर्विवादत्वादितिमीमांसकपथानुसारिणः॥ ७ स्यादेतत्॥ अर्थ॰
वादेष्वपि वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीत्यत्र तावद्वायुः शीघ्रतमः तं स्वेन भागधेयेनश्वेतपशुद्रव्ये
णायजमानउपधावति आश्रयते तदुद्देशेन द्रव्यस्य त्यागं यजतीति यावत् स वायुरेवैनं यजमानं भूतिं गमयतीति क्षिप्रदेवताकत्वप्रयुक्तक्षिप्रफ॥
लकत्वरूपप्राशस्त्यलभ्यार्थेन प्राशस्त्येन स्तुतिसंभवात् तदतिरिक्तबलवदनिष्टाननुबंधित्वरूपप्राशस्त्यं न लक्षणीयं नैवाबाधस्य विध्यनपेक्षितत्वा चाघ
दितरस्यानिष्टं पप्रवृत्तये तदपेक्षितत्वात्तस्यैव लक्षणेति वाच्यं फलार्थिनां क्षाणिकात्स्वेष्टनात् कर्मणः फलसंभावनाव्युदासाय तस्यैव विध्य
पेक्षितत्वात् नच गमयतीति वर्तमाननिर्देशाद्बाधितार्थकः गमयिष्यतीत्येतावन्मात्रस्य लक्षणीयत्वात् अत एव स एवैनमित्येवकारस्वा
रस्येन कर्मव्यवच्छेदकेनाकासंभवान्नाव्युदासनात् वा दविहिते बलवदनिष्टप्रसक्त्यभावेन तस्यैवानपेक्षितत्वाच्च न चाहिंसातः तत्प्रसक्तिर र
गुष्ठामिति चेन्न नाभ्यादिष्वधिकरणे तन्निरासात् तथाच प्रयुक्तवाक्यार्थस्य बलवदनिष्टाननुबंधित्वविनानुपपत्त्यभावेन तत्तत्स्तुतेकल्पना नु
राक्रप याः आ[illegible]त्वात् तत्सत्त्वे वा तेन तदाक्षेपस्यैव सुलभत्वेन लक्षणावैयर्थ्यात् हिंसारहितकर्मणि तदनपेक्षणाच्च॥ उपधावतिपदेनैव तत्
द्विशिष्टतार्थलक्षणासंभवात् वाक्यलक्षणानवकाशाच्च॥ न चाध्वरमीमांसकमते चेतनदेवताविरहे कितत्दर्थपरत्वे प्रामाण्यापत्तेरेव
वा

न ख

२८ विध्यपेक्षितत्वेन कल्पकतिवाच्यं। ब्रह्ममीमांसकमतेतदनन्तोकत्वस्य देवताधिकरणाद्यर्थवादसंप्रतिपन्नेरेवात्रपूर्ववादित्वात्। नचोक्तवाक्यउक्तगतः
र्थेक भस्येपिवपोत्खेदनन्यायेनैकवाक्यतार्थपुरुषार्थत्ववाच्यास्यानरभावेसर्वार्थवादानांसंभवदर्थकत्वेनापिव्याख्यानादन्यथातद्वाक्यविशिष्टार्थस्येवाभावेनत
द्विधिनिराकांक्षलक्षणा स्याप्यसंभवात्। वपोत्खेदनवाक्यवयःप्रजाकामःस्यात्सएवैनंप्राजापत्येभ्यजंतुपरमाललभेतेतिप्रशस्तपश्वर्थिनाविहितकर्म
नृ णिसर्वप्रजस्यप्रमहामहिमप्रजापतिवपोत्खेदनेबहुजातीयद्रव्यकत्वेनतादृशस्वत्ताकत्वेनस्वप्रशस्तपशुफलकत्वरूपप्राशस्त्यलाभादेवंतत्रैनत नत्र
दर्थघटितप्राशस्त्यस्यलघुत्वादिनिचमेवं। शेवाद्याराधितराजादित्याद्वद्गं भागाद्याराधितत्तदेवतानंतद्वारादीश्वराप्तसंनिहितफलला
भस्यलौकन्यायसिद्धत्वात्पुनरर्थवादेनतत्रदृक्तिवेद्यर्थानुफललाभातिक्षिप्रत्वादिस्यसनिप्रतिबंधकबाधितत्वादर्भानिचनुकरीत्यत्वात्
नृ भूतिकामइत्यत्रककामपदस्वारस्याद्यथाकाममेवफललाभप्रतीतेश्चापृथगवर्त्मत्वात्क्षिप्रफलत्वादिरूपप्राशस्त्यस्य विध्यनपेक्षित
त्वात्। उक्तप्राशस्त्यज्ञानवत्तापिकर्मप्रयोज्यसुखापेक्षयातात्कालिकायासुखदुःखस्याधिवत्तभोस्याप्रवृत्तिप्रतिबंधकसंभवात्तत
त्पुरस्सायप्रवृत्तिप्रतिबंधकद्वेषाविषयदुःखाजनकत्वरूपबलवदनिष्टाननुबंधित्वस्येवप्राशस्त्यस्यविध्यपेक्षितत्वात्तस्यचार्थवादबोधितत्वेन
क्षिप्रफलदत्वेनक्षिप्रप्रसादसौलभ्यगुरुत्वादिप्राशस्त्यसामानाधिकरण्यसंबंधेनलक्षितस्यविध्यर्थप्रवर्तनारूपशाब्दीभावनायामितिकर्त
व्यतयान्वयः। उक्तंहि। लिंगाभिदाभेवचशाब्दीभावनाभाव्याचतस्याःपुरुषप्रवृत्तिः। संबंधबोधःकरणंतदीयंप्ररोचनाचांगतयोप रो
युज्यतइति। एवंसर्वार्थवादेषुवर्ण्यमानस्यगुणस्यदोषस्यवास्वस्वाश्रयेषुनिरूढप्राशस्त्यनतदुपरितेनचप्रवृत्तिनि २८

र्यद

प्रतिबंधकद्वेषविषयदुःखजनकत्वरूपेणाप्राशस्त्येन सामानाधिकरण्यसंबंधसत्वात्तद्गुणदोषलक्षितयोस्तयोरुक्तरीत्या विधिप्रतिषेधार्थप्रवर्त्तनानिवर्त्तनान्वयो बोध्यः॥ न चास्य प्राशस्त्ये
स्यैकेन पदेन लक्षणा संभवति प्राशस्त्यसंबंधाभावाद्विनिगमनाविरहादितरवैयर्थ्यापाताच्च यत्तूक्तमुक्तं प्राशस्त्यं विनार्थवादस्यानुपपत्त्यभावान्न तेन तदाक्षेप इति तदिष्यत एव लक्षणावादिना तदेवमर्थवादवा
क्यार्थलक्षणा निर्विवादा एवमर्थमंतर्वेदि यूपं मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीत्याद्यन्यदपि पूर्वतंत्रप्रतिपन्नमत्रोदाहर्तव्यं एवं च विवरणे ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचारो लक्ष्यत इति॥ संक्षेपशारीरके च यज्ञायुधिपदेन
यजमानो लक्ष्यत इत्युक्तिर्वाक्यलक्षणयैवोपपन्ना तेषां सुबंतत्वेन लक्षणपदत्वेपि प्रकृते लक्षणपदत्वाभावेन वाक्यसंबंधरूपाया लक्षणाया अयोगात् स्वज्ञाप्यसंबंधरूपायास्तु यौगिकपद
समुदायेपि वाक्यस्थानीये उपपत्तेः पदस्यार्थविशेषतात्पर्यानुपपत्त्या या लक्षणा सा पदलक्षणा या तु वाक्यस्याकांक्षानुपपत्त्या सा वाक्यलक्षणेति व्यवस्थोपपत्तेः स्यादेतत् तात्पर्यानुपपत्ति
र्लक्षणाबीजं न प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यापेक्षया अभिधेयान्वयस्य लघुत्वात्तदनुपपत्तिरेव तद्बीजं यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रापि भोजनप्रयोजनकप्रवेशान्वयानुपपत्त्यैव यष्टिधरल ना
क्षणा न च तत्र प्रवेशनत्वेन प्रवेशनविशेषतात्पर्यगृहीत्वैव तदन्वयानुपपत्तिर्ग्राह्या अन्यथा प्रवेशनांतरतात्पर्यग्रहे उक्तप्रवेशनान्वयानुपपत्तेः किंचित्करत्वात् तथा चोपजीव्यत्वात् तात्प
या र्यमेवानुपपत्त्या लक्षणाकल्पकमस्त्विति वाच्यं संभवति लघौ तत्कल्पकत्वे गुरोरुपजीव्यत्वेनाकिंचित्करत्वात् व्यवहारे आनयनादिकार्यान्वितरूपेण तद्वाक्यतात्पर्यग्राहकप्रमाण
स्योपजीव्यत्वेपि केवलपदार्थशक्तिलाघवेन बाधदर्शनात् एतेन प्रवेशनांतरतात्पर्यग्रहः प्रत्युक्तः तत्रापि लघुनैवान्वयेन तत्कल्पनौचित्यात् अन्वयप्रतियोगितत्तत्पदार्थनिवेशगौरवे
तु तात्पर्यविषयतत्तन्निवेशगौरवेण सममिति चेन्न एवं अपौरुषेयवेदे उच्चरितत्वघटिततात्पर्यस्य आश्रयासिद्ध्या निरधिकरणन्यायबाधितत्वादिदंसाधारणस्य तत्समाशकत्व
रूपस्यैव तात्पर्यस्य अभ्युपगंतव्यत्वात् प्रमात्वस्य च जातित्वात् उक्ततात्पर्यस्याभिधेयान्वयापेक्षया गुरुत्वाभावात् प्रत्युत गंगापदस्य घोषपदाभिधेयान्वितस्वार्थकत्वानुपपत्तिरेव
तया वाच्याप्रतीतिप्रमाशक्तत्वानुपपत्तिरिति तत्रैव गौरवं तस्मात्तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं तदेवं वाक्यलक्षणापक्षेपि सत्यादिवाक्यस्याखंडार्थत्वमुपपन्नं॥ अथै क
वं सर्वपदानां लाक्षणिकत्वे वाक्यार्थानुभवो न स्यात् लाक्षणिकस्याननुभावकत्वात् इति चेन्नैष दोषः शक्तत्वे ह्यनुभावकत्वं तत्र न तु न ... कत्वे गौरवात् लाक्षणिकमपि पद
कंचिच्छक्तमेव अभिहितान्वयवादिभिरनुभाविकं सर्वलाक्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च तन्मते हि पदाभिहितैः पदार्थैः सर्वैरेव लक्षणया स्वान्वयोनुभाव्यते न तु पदैः तेषां पदार्थो
पस्थितावेवोपक्षयेणान्वयाननुभावकत्वात् पदानां पदार्थैः सहानुभावकत्वरूपमूलसंबंधसत्वे हि संबंधिदर्शनात् संबंध्यंतरस्मृतिरिति न्यायेन हस्तिना स्वहस्तिपकदर्श

२८ नासदज्ञानात्पदार्थस्यस्मृतिरेवस्यात् नन्वेवंपदज्ञानजन्यपदार्थज्ञानेनतत्रोल्लेखनियतंस्मृतित्वमनुभूयतेपदजन्यस्मृतौनतत्रोसंस्कारानुद्बोधरूपप्रमोषात्तदनुल्लेखः पदाज
न्यस्मृतौचतदप्रमोषात्तदुल्लेखइत्युपपत्त्यामूलसंबंधकल्पनस्यचतत्रस्मृतित्वसिध्यधीनत्वेनपरस्पराश्रयात् नचस्मृतिभिन्नज्ञानस्यानुभवत्वनियमात् अनुभवस्यचअज्ञा
तगोचरत्वनियमात्पदार्थस्यचज्ञातपूर्वस्यैवपदाद्बुध्यमानत्वात्पदजन्यपदार्थज्ञानंनानुभवेनापिस्मृतिरितिज्ञानमेवनस्यादितिवाच्यंभ्रमप्रमाविलक्षणनिर्विकल्पकव
त्स्मृत्यनुभवविलक्षणस्यापिज्ञानस्यप्रमाणबलायातस्याभ्युपेयत्वात् एवंचपदशक्तिज्ञानजन्यस्मृत्यनुभवविलक्षणज्ञानविषयीभूताःपदार्थाअभिहिताइत्युच्यंते शक्ति
श्चाभिधानामपदार्थांतरंपदधर्मस्तज्ज्ञानंचान्वयव्यतिरेकाभ्यांतत्त्वेनैवपदार्थोपस्थितौहेतुः ननुसंबंधज्ञानविधयातथात्वेतदुपस्थितेःस्मृतित्वापत्तेरुक्तत्वात्शक्तेःसंबंध
त्वाकल्पनात् अभिहिताश्चपदार्थाजातिरूपाआक्षिप्तव्यक्तिकाआकांक्षाद्यनुसारेणस्वान्वयमनुभावयंतीतिवाक्यार्थोलक्ष्यतइत्युच्यते पदबोध्यशक्यपदार्थबोध्य
लक्ष्यमितिनियमात् यद्यपिलक्ष्यस्यतीरादेःपदाभिहितपदार्थस्मार्यत्वमस्तिनतुवाक्यार्थस्यतस्यापूर्वत्वेनअनुभाव्यत्वात् तथापिपदार्थबोध्यत्वमादायलक्ष्यत्वव्य
न पदेशः अतएवपदार्थपदार्थलक्षणायांपूर्वसंबंधज्ञानापेक्षातस्यस्मार्यत्वात् नतुवाक्यार्थलक्षणायांतस्यानुभाव्यत्वात् अतएवापूर्ववाक्यार्थशक्यसंबंधितया
ज्ञातुमशक्यःकथंलक्ष्येतयथास्तिपदार्थनिष्ठंचलक्षणंपदेषूपचर्यस्वबोध्यसंबंधोलक्षणेतिलक्षणालक्षणाकिंत्वतदनुपचारेतुपदार्थसंबंधएवलक्षणाएवंचसर्वत्र
वाक्यार्थेसर्वेषांपदार्थानांपदानांवालक्षकत्वेप्यन्वयानुभावकत्ववत्सत्यादिपदानामपिसर्वेषांलक्षकत्वेपिनानुभावकत्वानुपपत्तिः नन्वेवमभिहितान्वयवादेतद
नुपपत्तेरभावेप्यन्विताभिधानवादेस्यादेवसातन्मतेह्यनुभावकत्वमेवपदानांशक्यत्वं नचैवंमूलसंबंधसत्वात्पदजन्यपदार्थज्ञानेस्मृतिःस्यादितिवाच्यंइष्टत्वात्पूर्वम
तेष्वभिधारूपशक्तिःपदार्थसंबंधस्यसत्वात्तेनैवमूलसंबंधेनतत्रस्मृतित्वस्यदुर्वारत्वात्संबंधस्यसतःसंबंधत्वेनकल्प्यतइत्यभिधानमात्रत्वात् अतएवतत्रतत्रानु
ल्लेखायप्रमोषकल्पनंनदोषः परंतुसाशक्तिरन्वयांशेकुत्रास्वरूपसतीआनुभाविकानतुज्ञातासतीस्मारकतयाअर्थांशेतुज्ञातैवानुभाविकानतुज्ञानंचघटपदंघटत्वानु
भवजनकमित्यादिरूपंतज्ज्ञानजन्यस्मृतिश्चपदज्ञानाजन्यस्मृतिसाधारण्येनसंबंधदर्शनन्यायजन्यैवार्थानुभवहेतुर्नतुपदशक्तिश्चविशिष्टशक्तिज्ञानजन्यत्वेनातएव २८

नपा

न्वया

हारमित्यादौनपिधानादिपदकल्पनारूपोध्याहारःकिंत्वर्थाध्याहारःपुष्पेभ्यइत्यादौक्वचिच्चतुर्थीविभक्तिसाधुत्वार्थंस्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारःननुपदार्थस्मृतेरनन्वयानुभ
वापत्तेस्तत्रशाब्दत्वंतुहारपुष्पादिपदजन्यानुभवत्वेनैवनपदजन्योपस्थितिजन्यानुभवत्वेनगौरवात्एवंस्थितेलाक्षणिकमप्यननुभावकंचेदन्वयानुभवजननसामर्थ्यमेव
शक्तिरितिलाक्षणिकस्यापिशक्तत्वापत्त्यामुख्यजघन्यविभागासंभवेनलिंगाधिकरणभंगप्रसंगःतत्रहिबर्हिर्देवसदनंदामीत्यादिमंत्राणांश्रुत्याविनियुक्तानांमुख्यजघन्यत्वा
र्थेलिंगाद्विनियोगःउभयोरपिशब्दत्वाविशेषादितिप्राप्तेश्रुत्याप्रथमप्रतीतत्वेहिमुख्यत्वंशक्यसंबंधेनपश्चात्प्रतीतत्वंचजघन्यत्वंप्रथमप्रतीतेर्विनियोगेनैवमंत्रस्य घ
नैराकांक्ष्यात्शक्यसंबंधिनमनेकत्वेनाविनिगमनान्मुख्यार्थनानात्वेतात्पर्यविशेषग्राहकस्याविनिगमकत्वात्तदभावेनानामुख्यार्थविनियोगस्यशक्तत्वात्शक्त्याबो
त्प धकत्वंसामर्थ्यापेक्षयाशक्यसंबंधेनबोधकत्वरूपसामर्थ्यस्यगौरवाच्चमुख्यत्वेविनियोगोनजघन्यइतिसिद्धांतेतमर्थाभिधानसंयोगादित्यादिसूत्रेअतोलाक्षणि
वा कस्याननुभावकत्वात्सर्वेलाक्षणिकेत्वेकथंकार्यार्थानुभवइतिचेन्नसत्यादिपदानांसत्यत्वादिविशिष्टशक्तानांशक्त्येकदेशत्यागायलक्षणास्वीकारेविशिष्टविष
यकानुभवविशेष्यशक्यांशेऽनुभावकत्वस्यसत्त्वात्वाक्यस्यैवानुभावकत्वेनशक्तमेवानुभावकमितिनियमाक्षतेःएतदर्थमेवलक्षणायामजहतीत्यपिस्वीकारःजहती
न्यलक्षणा नुशक्यैकदेशत्यागायैवातोजहदजहल्लक्षणान्यलक्षणायामेवलाक्षणिकमननुभावकंननुसंक्षेपशारीरकसाभासाज्ञानवादीयदिभवतिपुनर्ब्रह्मशब्दःतथाहिशा
दोऽहंकारवाचीभवतितुजहतीलक्षणातत्रपक्षइतिजहल्लक्षणास्यापुक्तेस्तत्रकथंशक्यैकदेशस्यापिभानसंभवइतिचेन्नअस्मिन्पक्षेऽन्विताभिधानवा
दास्युपगमात्वादद्वयाश्रयणेतुजहदजहल्लक्षणापक्षएवतद्योतितत्रैवअभिहितघटनायदातदानीस्मृतिसमबुद्धियुगपदेवयतःपदद्वयंपुनरन्विताभिधान
पदयुगलास्मृतियुगमेवपूर्वमितियदाभिहितान्वयवादःस्वीक्रियतेतदापदस्मृत्यनुभवविलक्षणांपदार्थबुद्धिंजनयतीतिस्वीक्रियतेअन्विताभिधानस्वी
कारेतुपदास्मृतिरेवजायतइतिस्वीक्रियतइत्यर्थःपदइतिद्विवचनंयुगादिपदस्याविवक्षितार्थकत्वेनसत्यपदादीनानापदजन्यज्ञानलाभःपदद्वयंब्रह्म
पिपूर्वंलाक्षणिकशब्दबोधात्वागित्यर्थःनैयायिकमतेतुतदद्वैतवादद्वयंवक्तिभूतमितिननुदुपपाद्यतइतितत्सदर्थबोधकसत्याधनानरवाक्यारवंडार्थतोपपत्तेः४

रिति

एवंयोयंविज्ञानमयःप्राणेषुहृद्यन्तर्ज्योतिरितिपदार्थशोधकावान्तरवाक्यमपियोग्यमित्यपरोक्षनिर्देशः विज्ञानमयः अविवेकेनबुध्यातादात्म्यापन्नत्वात्तन्मयः प्राणेषुव्यतिरेक
२८ प्रदर्शनार्थासप्तमीयथावृक्षेषुपाषाणइतिसामीप्यलक्षणा तथाचप्राणेभ्योव्यतिरिक्तः योहियेषुभवतितस्यतद्व्यतिरेकात्पाषाणेषुवृक्षस्येवननुप्राणेषुप्राणजाती
येवबुद्धिःस्यात् अतोबुद्धिरेवनबुद्धिप्रायइत्याशंक्याहहृदीति। हृच्छब्देनहृदयपुण्डरीकगतबुद्धिलक्षणयापूर्ववत्तद्व्यतिरिक्तइत्यर्थः अन्तरितिबुद्धिवृत्तिव्यतिरिक्त
इत्यर्थः उक्तसर्वव्यतिरिक्तत्वेहेतुः ज्योतिःपुरुषइतिचित्स्वरूपत्वाज्जडपरिच्छिन्नेभ्योबुध्यादिभ्योभिन्नइतिभाष्यव्याख्यातानांपदानांशक्यार्थानांपरोक्षत्वबुद्धि
प्रायत्वप्राणादिव्यतिरिक्तत्वचित्त्वपूर्णत्वरूपनानाविधधर्मविशिष्टार्थबाधनद्वाराधर्मिमात्रचित्स्वरूपलक्षणयाअखण्डार्थत्वोपपत्तिः उक्तावान्तरवाक्यसहकारि
धात्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानामखण्डार्थप्रमाजनकत्वेनतत्सहकारित्वोपप्रदर्शइष्यते तत्रायंप्रयोगः उक्तमहावाक्यानिसांसर्गिकविषयत्वात्तदन्यप्रमाजनकानि
तात्पर्य नाखण्डार्थप्रमाजनकानि तत्सामान्यमित्यादिवाक्यवत् नचासिद्धिः प्रागेवनिरस्तत्वात् नापिदृष्टान्तः साध्यसाधनविकलः तत्रहिनतावत्तत्तदताविशिष्टयोरभेदसं
सर्गः प्रतिपाद्यः अन्यतरविशेषणस्यान्यतरविशेषणविशेष्याभ्यामभेदापत्तेः अन्यथातयोर्विशेषणत्वायोगात् विशेषणान्वयान्वितत्वेसतिव्यावर्तकस्यविशेषणत्वात्
किंचविशेषणभेदेविशिष्टयोरपिभेदात्तदभेदबोधनेबाधापत्तिः अतएवनतदुपहितयोरभेदबोधः उपाधिभेदेसत्युपहितयोर्भेदात् नचोक्तभेदमानाभावः तत्सत्यावि
शिष्टघटवद्रूतत्सदभिन्नमित्याकारात् विशिष्टस्यवैशिष्ट्यमितिरीत्याजाताज्ञानात्तविशिष्टविशेषणंतत्रचविशेषणान्तरमितिरीत्याज्ञातेरुक्ताकारएवज्ञानवैलक्षण्यस्यैव
तत्साधकत्वात् तत्रह्याद्येभूतलंप्रतियोगिस्पर्शविशिष्टोघटोविशेषणंद्वितीयेकेवलघटइतिविषयवैलक्षण्यादेवाकज्ञानयोर्वैलक्षण्यमुपपादनीयंनहिविषयभेदंप
ह्येणज्ञानस्वरूपभूतानांनधर्मभूतानांवाविषयत्वानावैलक्षण्यात्तदुपपादनंयुक्तं विज्ञानवादप्रसंगात् प्रपञ्चितंचैतन्महताप्रबन्धेनचन्द्रिकाकृता एवमुपाधि
भेदादुपहितभेदोपिद्रष्टव्यः तत्रापिरक्तदण्डवानयंकःइत्यत्रविशिष्टस्योपाधित्वमितिन्यायेनज्ञानात्ज्ञानादुपाधयउपाधिःतत्रवान्योविशेषणमितिन्यायेनज्ञातेउक्ताकारए
वज्ञानवैलक्षण्यस्यतत्साधकत्वात् आद्यपुरुषस्यरक्तविशिष्टदण्डउपाधिःप्रकारतयाभासतेद्वितीयेकेवलइतिपूर्वन्यायसाम्यादस्यापिप्रकारस्यावशापाद्युपपन्नत्वात् अथान्यतरोपहितस्यअन्यत
रोपलक्षितेन

२८

णत्वात्२। पत्र३

नसहत्वादाभ्यस्यसमानाद्बोधो यो मुख्यावृत्तिधीविशेष्यप्रकारतयाभासमानत्वे सति विशेष्यान्वय्यनन्वितो व्यावर्तकत्वेस्योपाधित्वादुक्तभासमानत्वेतदन्यस्यो
त्वव्यावर्तकस्यैवोपलक्षणत्वात् तदन्यतरस्यैव भक्तेर्द्वितान्यतरस्मिंश्च संभवादिति चेन्न। विनिगमनाविरहेणोभयोरुपाधित्वस्योपलक्षणत्वस्य वा प्राप्तेरुपहितयोरैक्ये त
भेदेन तदभेदस्य बाधितत्वादुभयोरुपलक्षितत्वे परिशेषात्तदुपलक्षितवस्तुनः शुद्धव्यक्तिमात्रत्वेनैव सहाभेदस्य तत्संसर्गस्यासंभवादन्यथा घटो घट इति प्रयोगो पत्ते तत्समासपद
द्वयस्य तत्तेदन्तारूपविशेषणत्यागेन विशेष्यमात्रादानलक्षणजहदजहल्लक्षणया अखण्डतत्स्वरूपमात्रेत् ज्ञानप्रमानिर्विकल्पकं केचिन्न गमसाध्यसाधनविकलता प नात्प
अपि प्रागयं देवदत्त इति ज्ञाने प्रत्यक्षपक्षे वाक्यपदद्वयजनितोपस्थितिरूपाभिज्ञयोस्तद्व्यक्तिस्वरूपं भात्तं भवतावानवपत ज्ञान्य शाब्दप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविषयत्वथापितस्यतत्त्वे
ण्या मिदं वापास्थितिरूपद्वारकतत्स्वरूपवैलक्षण्यान्तदज्ञाननिवर्तनेन तद्द्वन्द्वभ्रमनिवर्तकत्वस्य मन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टत्वात् एवं तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वेपदवाच्यतावच्छेदकांशमा
याबिंबप्रतिबिंबविशिष्टयोर्भेदसंसर्गे बाधेन सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वादिधर्मसांकर्यप्रसंगः। अन्यतरविशेषणविशेष्याभ्यामभेदप्रसंगः। उपहितयोर्भेदबोधने
बाधप्रसंगः। अन्यतरविशिष्टस्याप्यन्यतरोपहिते अन्यतरोपलक्षितेन वा अभेदस्य बाधेन विशेषणस्य अन्यतरोपलक्षिताभ्यामभेदप्रसंगः सर्वत्र तादात्म्य
बाधेन विशेषणयोः परस्परतादात्म्यमित्यादिदोषप्रसंगः। तादात्म्यस्य भेदाभेदरूपत्वात् भेदाभेदयोश्चैकत्र विरोधादन्यतरस्य मिथ्यात्वादेतत्स्विदन्यमात्रस्य मि
थ्यात्वात्तद्बोधकवाक्यस्याप्रामाण्यप्रसंगः। तज्जन्यज्ञानस्य च भ्रमत्वेन संसारनिदानाज्ञानानिवर्तकत्वेनानिर्मोक्षप्रसंगः एकधैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचनेत्यादि
श्रुतिप्रमिताखण्डतात्पर्यविरोधप्रसंगश्च तस्मादस्य पदद्वयस्य तत्त्वदाद्यतावच्छेदकरूपविशेषणत्यागेन तदुपलक्षितविशेष्यचिन्मात्रादानलक्षणजहदजहल्ल परि
क्षणयाऽखण्डप्रत्यग्ब्रह्मसाक्षात्काररूपान्तःकरणवृत्तिर्जायते तद्वृत्तिसाक्षात्कारत्वमकृत्रिमं॥ ॥६॥ ॥स्यादेतत् यदुक्तं महावाक्यानां नामखण्डवाक्य

× अन्यतरविशेषणस्य ५

महकारेणस्वार्थप्रमापकत्वमितितदयुक्तं। तत्रतदुत्पादकानुपलंभात्॥ नचमहावाक्यवागतत्त्वमस्यादिपदलक्षणीयार्थस्योत्पादनंतदुपकारइतिवाच्यं॥ अवां
तरवाक्यागततत्त्वमस्यादिपदलक्षणीयार्थश्रुत्पादनयाभपिवाक्यांतरापेक्षयांतत्रापितथैवेत्यनवस्थानात् अथतत्रप्राचीनोक्तरीत्या १ घुत्यनिर्विकल्पकावि३
यावृत्याशुद्धसाक्षिचैतन्यस्यत्रिधा॥ एकोदेवःसाक्षीचेता इतिश्रुतेश्चतस्यैकस्यापिरूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवेतिश्रुत्यामायोपाधिकबिंबप्रतिबिंबभावेनस्थितत्वात्तत्रापा
तंत्राभ्यांतत्त्वंपदवाच्येश्वरजीवरूपत्वावगमात्तत्रतत्पदार्थनिरूपकतत्त्वमस्यादिवाक्यअबाध्यस्वरूपसत्यत्वादिधर्मविशिष्टरूपेणतत्त्वमस्यादिपदशक्यतायामात्मदृशा
शाक्यसंबंधेनतत्त्वसाक्ष्युपलक्षिततस्मिंस्तत्त्वमस्यादिपदलक्षणायाश्चसंग्रहात्॥ एवंत्वमर्थनिरूपकविज्ञानमयादिवाक्यबुद्धिमयत्वादिधर्मविशिष्टस्यतस्यवि वा
ज्ञानमयादिपदशक्यतायास्तत्संबंधेनबुद्धिमत्त्वाद्युपलक्षितेतस्मिंस्तुविज्ञानमयादिपदलक्षणायाश्चसंग्रहात्तदुत्पादनायनवाक्यांतरापेक्षेतिकृत
र्थकाविद्याप्रशिष्यस्यैवसाक्षिणस्तदैक्षततत्तेजोसृजतेत्यादिवाक्यनिरूपितसर्गादिहेतुत्वमायाजनकमायाबिंबत्वविशिष्टस्यतत्त्वमस्यादिपदशक्यतायास्ता
व द्दशाक्यसंबंधेनार्कबिंबत्वाद्युपलक्षितेतस्मिंस्तत्पदलक्षणायाश्च एवंतस्यैवसयथाशकुनिःसूत्रेणेत्यादिवाक्यनिरूपितजाग्रदाद्यवस्थात्रयधर्मविशि
ष्टस्यप्रमाजनकमायाप्रतिबिंबत्वविशिष्टस्यत्वंपदशक्यतायास्तद्वाराशाक्यसंबंधेनप्रतिबिंबत्वाद्युपलक्षितेतस्मिंस्त्वंपदलक्षणायाश्चसंग्रहस्तथाहि णा
मन्यापेक्षयाऽन्याविद्यावृत्त्यनभ्युपगमेनवार्तिककारादिमतेतत्केवलसाक्षिचैतन्यस्यस्वप्रकाशत्वेनस्वतएवप्रसिद्धत्वाद्[illegible]कौ येवत्तत्त्वमस्यादिपदशक्तिल
क्षणयोःग्राह्यतायांसमासत्तत्त्वमस्यादिवाक्यमहावाक्यानामप्यन्यानिरपेक्षत्वात् यत्तुतन्मतेयोगशास्त्रोक्तनिर्विकल्पकसमाधिप्रशिष्यःशुश्रूषादिकम
नितत्त्वमस्यादिपदलक्षणाग्रह इतिशिष्यांतावदावृत्तंतदधिकारिविशेषप्रतिनसर्वंप्रतिप्रज्ञावतांजडानांविवेकेनशुश्रूषाग्रहसंभवात्॥ उक्तंहिविद्यारण्यश्रीस

व

रणोः। न च शुद्धत्वंपदार्थसाक्षात्कारो निरोधसमाधिरेक एवोपायः। किंतु विचारजविवेकेनापि पृथग्भूतत्वंसाक्षात्कारसंभवः॥ अत एव वसिष्ठ आह॥
असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः इतीति चेदत्रोच्यते। न वयमुक्तबिंबत्वप्रतिबिंबत्वमात्रोपलक्षितत्वंतन्मयमुत्पादनायावांतरवाक्यापेक्षां
ब्रूमः। किंतु महावाक्यगततत्त्वमादिपदतात्पर्यविषयीभूतार्थमुत्पादनायनकृतौ बिंबत्वादिमात्रोपलक्षितत्वंतत्वैक्यं पुरुषार्थत्वेनाश्रीयते। किंच द्वितीयप व
रमार्थत्वस्य कारणपरमानंदस्वरूपलाभः। [illegible] अनेवंविधस्य त्वंपदार्थस्य प्रेक्षावदनपेक्षणीयत्वात्तल्लाभश्च त्वंपदलक्ष्य[illegible]रूपतया प्रतिपादनीयस्य तस्य तत्पदलक्ष्यस्य सत्या
दिवाक्यैरानंदादयः प्रधानस्यासाधारणधियां चाविरोधश्चाधिकरणद्वयात्तत्रीयोपसंहारात्। किं च स्थूलादिपदघटितैः प्रपंचमिथ्यात्वबोधकैर्नेहनानेत्यादिवा
क्यसहकृतैस्तत्त्वमादिद्वितीयत्वादिवोधकवाक्यैर्बाधसामानाधिकरण्याद्द्वितीयत्वाद्युपलक्षितत्वप्रत्यग्रूपत्वमुत्पादनीयमेव न भवतीति तत्पक्षाएवं तत्पदलक्ष्यो
त्वं क्तविधब्रह्मस्वरूपत्वेन प्रतिपादनीयस्य त्वंपदलक्ष्यस्य बुद्ध्यादिसंबंधकृतसंसारो न च संकुलत्वभावस्तयात्र यक्षतः प्रतिभासमान[illegible]स्याप्रब्रह्म ल
स्वरूपत्वासंभवानामुदासाय यथार्थविज्ञानमयः साक्षी लोकद्रष्टा द्वैतः असंगो ह्ययं पुरुषः स्वयंज्योतिः एष एव परमानंद इत्यादिवाक्यैर्यत्र हि द्वैत
मिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादि द्वैतसंसारमिथ्यात्वबोधकैश्च कार्यघटितवाक्यसहकृतैस्तत्त्वमस्यादिवाक्यैरस्य संगो द्वितीया[illegible] स्वप्रकाशत्वेनान्यादि दासं
देकरसतया पूर्ववच्छक्तिलक्षणाभ्यां प्रतिपादनमवश्यापेक्षणीयमित्यस्ति तदुपयोगः सलिलवच्चरतीति सलिल एको द्रष्टा इतियावत्। न च वैविज्ञानमयादिवाक्य
शोधितार्थरूपस्य योगात्सलाभस्यैव परमपुरुषार्थत्वात् किं तत्पदार्थशोधकसत्यादिवाक्यैर्महावाक्यैर्वेति राकायां सत्यादिवाक्याभावे मंदाधिकारिणामुपासना
र्थमुपदिष्टस्य नानागुणविशिष्टस्य सर्वात्मेश्वरस्य पृथुकस्य न त्वंपदलक्ष्यस्यात्मा द्वितीयत्वादेरपेक्षिकत्वापत्त्यातत्स्यात् पुरुषार्थत्वो[illegible]रितितत्पदार्थस्या
शिष्य

३० सोपाधिकत्वयुक्तसार्वज्ञ्यादिगुणैर्वैशिष्ट्यं तत्संसृष्टविषयत्वादिरूपं मिथ्यात्वोक्तिपूर्वकं शोधनेनोक्तविधनिष्कृष्टचैतन्यरूपत्वलाभाय तत्त्वमस्यादिवाक्यानां
तत्त्वयोर्लक्षणयैकरूपत्वलाभाय महावाक्यानां वाक्यत्वात्। नन्वेवं परस्परं रूपत्वे योग्यतात्वमर्थयोः कृत्तविधव्युत्पादनेऽद्वयोरद्वितीययोरसंभवेनार्थादे
वैक्यविशिष्टोऽत्वमर्थगतब्रह्मत्वस्य तदर्थगतपारोक्ष्यस्य च निवृत्तेः॥ किं महावाक्यैरिति चेन्मैवं। इदानीमस्मिन्महीमंडले मांधाता महाराजः॥ इत्यादौ तद्दा
ऽऽदर्शकाले इदानीं यौवनाश्वोऽत्र महाराजः॥ इत्यादौ तत्तदर्थकत्वे द्वावेतौ राजानौ युवनाश्वमहाराजत्वस्य नियतकालत्वायोगादापेक्षिकं तदित्यवधेयमेवसीय
तेन तत्त्वयोरैक्यं तथा प्रवृत्ते द्वावेतावात्मानौ द्वयोरद्वितीयत्वस्य नियतकालत्वायोगादापेक्षिकं तदिति व्यवसीयते न तु तत्त्वैक्ये यदा तु मांधातैव यौवनाश्व इत्यु
क्तौ नाम्नोरेव भेदेनार्थस्येति व्यवस्थितेस्तथा साक्षात्तदर्थ एवं त्वमर्थ इत्युक्तौ निरूपणयोश्च भेदेनार्थस्येति व्यवस्थितौ सा त्वायन महावाक्यप्रवृत्तिरेवं वार्थि
कशिष्यस्यागमसाक्षात् महावाक्यात्त्वमर्थैक्यमवगच्छतस्तत्पुरुषार्थत्वात् शिष्यशंकायुदासायोक्तरीत्या तदुपपादकत्वया प्रवृत्तस्यावांतरवाक्यस्य तत्र उप
तायाः प्रपञ्चमुपलंभे सति कुतस्तद्वैयर्थ्यशंकावकाशः। न हि गुणप्रधानस्यान्यथासिद्धिर्न्याय्या॥ एतेन तत्त्वमर्थयोर्नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षेण सर्वज्ञ
त्वाकिंचिज्ज्ञत्वादिरूपविरुद्धधर्मलिंगकानुमानेन द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुत्या च भेदावगमविरोधात्तदभेदप्रमानुदय इति परास्तं प्रत्यक्षस्य सोपाधिकभेदविषय
त्वादनुमाने दर्शितावांतरवाक्यगतद्वितीयादिपदावगमितमिथ्यात्वकविरुद्धधर्मवत्त्वरूपहेतुना बाधितत्वाद्वैताश्रयत्वेन द्वासुपर्णेतिश्रुतेश्चाविद्यक
भेदानुवादेन जीवस्य तात्त्विकब्रह्मस्वरूपत्वप्रतिपादनपरत्वया तात्त्विकभेदापादकत्वे पैंगिरहस्यब्राह्मणेन व्याख्यातत्वात् तदेवं वांतरवाक्यस
हकृत महावाक्येऽखंड प्रत्यग्ब्रह्मसाक्षात्कारो निरुपचारः॥ एतेन जीवब्रह्मत्वभावनापोपास्त्यर्थं महावाक्यप्रवृत्तिरित्यपास्तं। वाक्यस्याप्रमापकत्वस

भवेआरोपकत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वान्नु ॥ मोक्षस्यवैधफलत्वेअदृष्टजन्यत्वेनस्वर्गादिवदनित्यत्वापत्तेश्च ॥ भवेत्वाक्यसाक्षात्कारोअविद्यातत्का
र्यकसंबंधआविर्भूतितदुःखदुःखान्यायियमित्तउद्धमानादोसतिसुदूरादृदृष्टस्यध्वंसेसमुत्पन्नेनतस्यानित्यस्वरूपत्वमिवप्रमेयासंभावनानिवर्तकमननं
तद्विपरीतभावनानिवर्तकंनिदिध्यासनोभयोगकत्रमाणासंभावनानिवर्तकक्रियात्मकश्रवणसहकृतेमहावाक्यादुत्पन्नेउभसाक्षात्कारेऽविद्या
ध्वंसरूपेनिष्पन्नेऽविद्यादिबंधस्यानित्यस्वरूपत्वमेवाऽस्यांस्तुविशेषः ॥ तत्रध्वंसाद्वयवनिस्तरूपाध्वंसः ॥ इहतुकसाक्षात्कारस्यसहैवबंधनिवृत्तिस्व
रूपःसाक्षात्कारस्यस्वसमुत्थयोविद्योपादानकत्वान् ॥ अधिष्ठान[illegible]नत्वसाक्षात्कारसमुत्थ[illegible]कत्वत्रयोजकत्वस्याध्यासनिवृत्तिस्यबंधसाक्षा
त्कारासयसाधारणात्वात् ॥ नद्रुकैवार्थकामनेनात्तकत्वमस्यादिवाक्यार्थसम्यग्धीजन्मानंतरं ॥ अविद्यासहकारणनासीदस्तिभविष्यति ध
तितद्वेवाक्यजन्यसाक्षात्कारासंबंधसमुच्छेदकेवलीकृतस्वप्रकाशसच्चिदानंदैकरसब्रह्मस्वरूपावस्थानंलक्षणामोक्षइतिसि
द्धं ॥ ६ ॥ ६ ॥ इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यरामेन्द्रभगवत्पादपद्योजपरिचरणपरायणेनश्रीमद्राघवानंदसरस्वतीपूज्यपादशिष्येण
श्रीरामानंदसरस्वत्याविरचितमखंडार्थनिरूपणंसंपूर्णं ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ श्रीमद्गुरुराजायमंगलंभवतु [illegible] ॥ श्रीगु ॥

वेदांतप० १

श्रीसांबसदाशिवायनमः॥यदविद्याविलासेनभूतभौतिकसृष्टयः॥तंनौमि
परमात्मानंसच्चिदानंदविग्रहम्॥१॥ब्रह्मबोधायमंदानांवेदांतार्थावलंबिनी॥
धर्मराजाध्वरींद्रेणपरिभाषावितन्यते॥२॥इहखलुधर्मार्थकाममोक्षाख्येषु
चतुर्विधपुरुषार्थेषुमोक्षएवपरमपुरुषार्थः॥नसपुनरावर्ततेनसपुनरावर्तत
इतिश्रुत्यातस्यैवनित्यत्वावगमात्॥इतरेषांत्रयाणांप्रत्यक्षेणतद्यथेहकर्मजि
तोलोकःक्षीयतइतिश्रुत्याएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइतिश्रुत्याचा
नित्यत्वावगमात्॥सचब्रह्मज्ञानादितिब्रह्मतज्ज्ञानंतत्प्रमाणंचनिरूप्यते॥ सप्रपंचं
तत्रप्रमाकरणंप्रमाणं॥तत्रस्मृतिव्यावृत्तंप्रमात्वमनधिगताबाधितार्थविष श्री
यज्ञानत्वंस्मृतिसाधारणंत्वबाधितविषयज्ञानत्वं॥निरूपस्यापिकालस्येंद्रियवे १
द्यत्वाभ्युपगमेनधारावाहिकबुद्धीनामपिपूर्वपूर्वज्ञानाविषयतत्क्षणविशे

ष्टविषयत्वेन न तत्रातिव्याप्तिः॥ किंच सिध्यांते धारावहिबुध्यिकस्थलेन ज्ञान
तावभेदः॥ किंतु याव घटस्फुरणं घटाकारांतःकरणवृत्तिरेकैव नतु नानावृत्तेः
स्वविरोधिवृत्त्युत्पत्तिपर्यंतं स्थायित्वाभ्युपगमात्॥ तथाच तत्प्रतिफलितं चै
म तन्यरूपं घटादिज्ञानमपि तत्रतावत्कालीनमेकमेवेति नाव्याप्तिशंकापि। ननु
घटादेः।ण सिध्यांते मिथ्यात्वेन बाधितत्वात्तत्तज्ज्ञानं कथं प्रमोच्यते॥ ब्रह्मसाक्षात्का
रानंतरं हि घटादिज्ञानानां बाधः॥ यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्। तत्केन कंप
श्येदिति श्रुतेः॥ नतु संसारदशायां बाधः। यत्र तु द्वैतमिव भवति तदितरंप इत
श्यतीति श्रुतेः। तथाचाबाधितपदेन संसारदशायामबाधितत्वं विवक्षितमि
तिन घटादिप्रमायामव्याप्तिः॥ तदुक्तं॥ देहात्मप्रत्ययोयद्वत्प्रमाणत्वेन
कल्पितः॥ लौकिकंतद्वदेवेदं प्रमाणंत्वात्मनिश्चयादिति॥ आत्मनिश्चयाद्

ह्मसाक्षात्कारपर्यंतमित्यर्थः॥ लौकिकंघटादिज्ञानमित्यर्थः॥ तानिचप्रमा
णानिषट्॥ प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्यनुपलब्धिभेदात्॥ तत्रप्रत्यक्ष
प्रमायाःकरणंप्रत्यक्षंप्रमाणम्॥ प्रत्यक्षप्रमाचात्रचैतन्यमेव॥ यत्साक्षा
दपरोक्षात्ब्रह्मेतिश्रुतेः॥ अपरोक्षादित्यस्यअपरोक्षमित्यर्थः॥ ननुचैत
न्यमनादितत्कथंचक्षुरादेस्तत्करणत्वेनप्रमाणत्वमितिउच्यते॥ चैतन्यास्य नादित्वेपि तद
व्यंजकांतःकरणवृत्तिरिंद्रियसंनिकर्षादिनाजायतइतिवृत्तिविशिष्टंचैतं
न्यमादिमदित्युच्यते॥ ज्ञानावच्छेदकत्वाच्चवृत्तौज्ञानत्वोपचारः॥ तदुक्तंविव
रणे॥ अंतःकरणवृत्तौज्ञानत्वोपचारादिति॥ ननुनिरवयवस्यांतःकरण श्री
स्यपरिणामात्मिकावृत्तिःकथं॥ इत्थंनतावदंतःकरणंनिरवयवंसादिद्रव्यत्वेन २
सावयवत्वात्॥ सादिद्रव्यत्वंतन्मनोऽसृजतेत्यादिश्रुतेः॥ वृत्तिरूपज्ञानस्यम

।श्री वृत्ति धर्म

नोधर्मत्वेचकामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंम श्रद्धा
नएवेतिश्रुतिर्मानम्॥धीशब्देनज्ञानाभिधानात्॥अतएवकामादेरपिमनोध
र्मत्वं॥ननुकामादेरंतःकरणत्वेनाहमिच्छाम्यहंबिभेमीत्यादिअनुभवआ
त्मधर्मत्वमवगाहमानःकथमुपपद्यते।उच्यते॥अयःपिंडस्यदग्धृत्वाभा
वेपिदग्धताअयवह्नितादात्म्याध्यासाद्यथायोदहतीतिव्यवहारस्तथास्
खाद्याकारपरिणाम्यंतःकरणैक्याध्यासादहंसुखीत्यादिव्यवहारः॥ननु
अंतःकरणस्येंद्रियतयातींद्रियत्वात्कथंप्रत्यक्षविषयता॥उच्यते॥नताव
दंतःकरणमिंद्रियमित्यत्रमानमस्ति॥मनःषष्ठानींद्रियाणीतिभगवद्गीताव
चनंमानमितिचेन्न॥अनिंद्रियेणापिमनसाषट्त्वसंख्यापूरणाविरोधात्॥
नहींद्रियगतसंख्यापूरणमिंद्रियेणेतिनियमः॥यजमानपंचमाइडांभक्षयं

तीत्यनष्टत्विग्गतपंचत्वसंख्यायाअन्टत्विजापियजमानेन।।वेदोंध्यापयामा
समक्षाभारतपंमानित्यत्रवेदगतपंचत्वसंख्यायाअवेदेनापिमहाभारतेन
वं पूरणदर्शनात्।।नचैवंमनसोनिंद्रियत्वेस्फरवादिप्रत्यक्षस्यसाक्षात्वंनस्यादि
तिवाच्यम्।।इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाह्यर्थेभ्यश्चपरंमनइत्यादिश्रुत्यामनसोनिं
द्रियत्वावगमाच्च।।नहींद्रियजन्यत्वेनज्ञानस्यसाक्षात्वं।।अनुमित्यादेरपि
मनोजन्यतयासाक्षात्वात्वापत्तेः।।ईश्वरज्ञानस्याजन्यतयासाक्षात्वानापत्ते
श्च।।सिद्धांतेप्रत्यक्षत्वप्रयोजकंकिमितिचेत्।।किंज्ञानगतस्यप्रत्यक्षत्वस्य
प्रयोजकंपृष्टव्हसिउतविषयगतस्य।।आद्येप्रमाणचैतन्यस्यविषयावछिन्नचै श्री
तन्यभेदात् इतिब्रूमः।।तथाहि।।त्रिविधंचैतन्यं।।प्रमातृचैतन्यंप्रमाणचैतन्यं २
विषयचैतन्यंचेति।।अत्रघटावछिन्नंचैतन्यंविषयचैतन्यं।।अंतःकरण

वृत्त्यवछिन्नंचैतन्यंप्रमाणचैतंन्यं॥अंतकरणावछिन्नंचैतन्यंप्रमातृचैतंन्यं॥
तत्रयथातडागोदकंछिद्रान्निर्गत्यकुल्यात्मनाकेदारान्प्रविश्यतद्वदेवचतुष्को
णाद्याकारंभवति॥तथातैजसमंतक णमपिचक्षुरादिद्वाराघटादिविषय
देशंगत्वा॥घटादिविषयाद्याकारेणपरिणमते॥सएवपरिणामोवृ त्तिरित्यु
च्यते॥अनुमित्यादिस्थलेतुनांतःकरणस्यवह्न्यादिदेशगमनंवह्न्यादेश्चक्षु
राद्यसंन्निकर्षात्॥तथाचायंघटइत्यादिप्रत्यक्षस्थलेघटादेश्चक्षुरादिवृत्ते तदाकार
श्चबहिरेकत्रदेशेसमवधानात्॥तदुभयावछिन्नंचैतन्यमेकमेव॥विभा
जकयोरप्यंतःकरणवृत्तिघटादिविषयोनेकत्वेनभेदाजनकत्वात्॥अतएवम देशस्थ
ठांतर्वर्तिघटाद्यवछिन्नाकाशोनमठावछिन्नाकाशाद्भिद्यते॥तथाचायं
घटइतिघटप्रत्यक्षस्थलेघटाकारवृत्तेर्घटसंयोगितयाघटावछिन्नचैत-

न्यात्॥तद्वृत्त्यवच्छिंनचैतन्यस्याभिन्नतया तत्रघटज्ञानस्य घटाकारांशे
प्रत्यक्षत्वं॥सुखदुःखाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तद्वृत्तिचैतन्यस्य च नियमेनै सवच्छिन्न
कदेशस्थितोपाधिद्वयावच्छिन्नत्वात्नियमेनाहंसुखीतिज्ञानस्यप्रत्यत्वं
नन्वेवंस्ववृत्तिसुखादिस्मरणस्यापिसुखाद्यंशेप्रत्यक्षतापत्तिरिति चेत्॰
र्तं तत्रस्मर्यमाणसुखस्यातीतत्वेनस्मृतिरूपांतःकरणवृत्तेर्व मानत्वेनतत्रोपा-
ध्योर्भिन्नकालीनतयातत्तदवच्छिन्नचैतन्ययोर्भेदात्॰उपाध्योरेकदेशस्थत्वे
सत्येककालीनत्वस्यैवोपधेयाभेदप्रयोजकत्वात्॰ यदिचैकदेशस्थत्वमा
त्रमुपधेयाभेदप्रयोजकं॥तदाह॥पूर्वंसुखीत्यादिस्मृतावतिव्याप्तिवारणा श्री
यवर्तमानत्वंविषयविशेषणंदेयं॥नन्वेवमपिस्वकीयधर्माधर्मौवर्तमानौ ४
यदाशब्दादिनाज्ञायतेतदातादृशशाब्दज्ञानादावतिव्याप्तिः॥तत्रधर्माद्य

वच्छिन्नतद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ययोर्नेकत्वादिति चेन्न॥ योग्यत्वस्यापि विषयवि
शेषपात्वात् अंतःकरणधर्मत्वाविशेषेपि किंचिद्योग्यं किंचिदयोग्यमित्यत्र
फलबलकल्प्यः स्वभावएव शरणं॥ अन्यथा न्यायमतेपि आत्मगुणत्वात्सु
खादिवत्। धर्मादेरपि प्रत्यक्षत्वापत्तिर्दुर्वारा॥ न चैवमपि वर्त्तमानतादशा
यामहं सुखीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षतास्यादिति वाच्यं॥ इष्टत्वात्॥
दशमस्त्वमसीत्यादौ संनिकृष्टविषये शाब्दादपरोक्षज्ञानाभ्युपगमात्० अत
एव पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानमपि वह्न्यंशे पर्वतांशे परोक्षं पर्वताद्यव
च्छिन्नबहिर्निःसृतांतःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याभेदात्० वह्न्यंशे तु अंतःक
रणवृत्तिनिर्गमनाभावेन वह्न्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमाणचैतन्यस्य च परस्प
रं भेदात्। तथा चानुभवः पर्वतं पश्यामि वह्निमनुमिनोमीति॥ न्यायमते च

 पर्वतमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः॥ असंनिकृष्टपक्षकानुमितौस
 र्वांशेज्ञानंपरोक्षं॥ सुरभिश्चंदनखंडइत्यादिज्ञानमपिचंदनखंडांशेऽ
परोक्षंनसर्वांशेसौ॰रभस्यचक्षुरिंद्रियायोग्यतयायोग्यत्वघटितस्यनि
रुक्तलक्षणस्याभावात्॥ नचैवमेकत्रज्ञानेपरोक्षत्वापरोक्षत्वाभ्युपगमे
इ तयोर्जातित्वंनस्यादितिवाच्यं॥ ष्टत्वात्॥ जात्युपाधित्वपरिभाषायाःस
कलप्रमाणागोचरतया अप्रमाणिकत्वात्॥ घटोयमित्यादिप्रत्यक्षं हि
घटत्वादिसद्भावेप्रमाणं॥ नतुतस्यज्ञातित्वेपि॥ जातित्वरूपसाध्याप्रसिध्या
तत्साधकस्यानुमानस्यानवकाशात्॰ समवायाप्रसिध्याब्रह्मभिन्न
निखिलप्रपंचस्यानित्यतयाचनित्यत्वसमवेतत्वघटितजातित्वस्यघट
त्वादावसिद्धेश्च॥ एवमेवोपाधित्वंनिरसनीयं॥ पर्वतोवह्निमानित्यादौ

पर्वतांशेवह्न्यंशेचांतःकरणवृत्तिभेदांगीकारेणतत्तदुत्यवच्छेदकभेदेनप
रोक्षत्वापरोक्षत्वयोरेकत्रचैतन्यवृत्तौनविरोधः॥तथाचतत्तदिंद्रिययोग्यव
र्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वंतत्तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्यतत्त
दंशेप्रत्यक्षत्वं॥ घटादेर्विषयस्यप्रत्यक्षत्वंतुप्रमात्रभिन्नत्वं॥ननुकथंघट
पटादेरंतःकरणचैतन्याभेदः॥अहमिमंपश्यामीतिभेदानुभवविरोधादि
तिचेन्न॰उच्यते॥प्रमात्रभेदोनतावदैक्यंकिंतुप्रमातृसत्तातिरिक्तसत्ताक
त्वाभावः॥तथाचघटादेःस्वावच्छिन्नचैतन्येध्यस्ततयाविषयचैतन्यसत्तैवघ प
टादिसत्ताअधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्तायाः आरोपितसत्ताया अनंगीकारा
त्॰विषयचैतन्यंचपूर्वोक्तप्रकारेणप्रमातृचैतन्यस्यैवघटाद्यधिष्ठानतया
प्रमातृसत्तैवघटादिसत्तानान्या॰तत्सिद्धंघटादेरपरोक्षत्वं॥अनुमित्या

वेदांत० दिस्थलेंतःकरणस्यवह्न्यादिदेशनिर्गमनाभावेन वह्न्यवच्छिन्नचैतंन्यस्य
६ प्रमातृचैतन्यानात्मकतया वह्न्यादिसत्ताप्रमातृसत्तातोभिन्नेतिनातिव्याप्तिः॥
नन्वेवमपिधर्माधर्मादिगोचरानुमितिस्थले धर्माधर्मादिप्रत्यक्षत्वापत्तिः॥ध
र्माद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यप्रमातृचैतन्याभिन्नतयाधर्मादिसत्तायाःप्रमातृस
त्तानतिरेकादितिचेन्न०योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात्० नन्वेवम
पिरूपीघटइतिप्रत्यक्षस्थले घटगतपरिणामादेःप्रत्यक्षत्वापत्तिः॥रूपाद्य
वच्छिन्नचैतन्यस्यपरिमाणावच्छिन्नचैतन्यस्यैकतयारूपावच्छिन्नचैतन्यस्य
प्रमातृभेदपरिमाणावच्छिन्नचैतन्यस्यापिप्रमात्रभिन्नपरिमाणसत्तायारूप
प्रमातृसत्तातिरिक्तत्वाभावादितिचेन्न० तत्तदाकारवृत्त्युपहितत्वस्यापिप्र श्री
मातृविशेषणत्वात्०रूपाकारवृत्तिदशायांपरिमाणाकारवृत्त्यभावेनपरि ६

माणाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्याभिन्नस[illegible]त्ताकत्वाभावेनातिव्याप्त्यभा
वात्। नन्वेवंवृत्तावतिव्याप्तिः। अनवस्थाभिया वृत्तिगोचरवृत्त्यनंगीकारेण तत्र
स्वाकारवृत्त्युपहितत्वघटितोक्तलक्षणाभावादिति चेन्न। अनवस्थाभिया वृत्तेर्वृ
त्त्यंतराविषयत्वेपि स्वविषयत्वाभ्युपगमेन स्वविषयवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्याभि
न्नसत्ताकत्वस्य तत्रापि भावात्। एवं चांतःकरणतद्धर्मादीनां केवलसाक्षिविषय
त्वेपि तत्तदाकारवृत्त्यभ्युपगमेनोक्तलक्षणस्यापि तत्रापि सत्त्वान्नाव्याप्तिः। नन्वां
तःकरणतद्धर्मादीनां वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे केवलसाक्षिविषयत्वाभ्युपग
मविरोध इति वाच्यं। न हि वृत्तिं विना साक्षिविषयत्वं केवलसाक्षिवेद्यं किंत्विंद्रि
यानुमानादिप्रमाणव्यापारमंतरेण साक्षिविषयत्वं केवलसाक्षिवेद्यत्वं। अ
त एवाहंकारटीकायामाचार्यैरहमाकारांतःकरणवृत्तिरंगीकृता। अत एव सा

निपा तिभासिकस्थलेरजता काराँवृत्तिः।सांप्रदायिकैरंगीकृता।अथयथांतःक त
रणतद्धर्मादिषुकेवलसाक्षिवेद्येषुवृत्त्युपहितत्वघटितलक्षणस्य।नाव्याप्तिः
त अथयदयंनिर्गलितार्थः स्वाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तस
त्वे त्ताकत्वशून्यत्वे सति योग्यत्वंविषयस्यप्रत्यक्षत्वं।तत्रसंयोगसंयुक्ततादात्म्या
दीनांसन्निकर्षाणांचैतन्याभिव्यंजकवृत्तिजननेविनियोगः।साचवृत्तिश्च
तुर्धा।संशयोनिश्चयोगर्वः स्मरणमिति।एवंविधवृत्तिभेदेएकमप्यंतःक
रणंमनइतिबुद्धिरितिअहंकारइतिचित्तमितिचव्याख्यायते।तदुक्तं।मनो
बुद्धिरहंकारश्चित्तंकरणमांतरं।संशयोनिश्चयोगर्वः स्मरणंविषयाइमे॥
तच्चप्रत्यक्षंद्विविधं।सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात्।तत्रसविकल्पकंवैशि श्री
ष्ट्यावगाहिज्ञानं।यथाघटंजानामीतिज्ञानं।निर्विकल्पकंतुसंसर्गानव

गाहिज्ञानं।यथासोयंदेवदत्तः।तत्वमसीत्यादिवाक्यजन्यंज्ञानं।ननुशाब्दमिदं
ज्ञानं।नप्रत्यक्षंइंद्रियाजन्यत्वादितिचेन्न।नहींद्रियजन्यत्वंप्रत्यक्षत्वेतंत्रंदू
षितत्वात्।किंतुयोग्यवर्तमानविषयत्वेसतिविषयचैतन्याभिन्नत्वमित्यु
क्तं।तथाचसोयंदेवदत्तइतिवाक्यजन्यज्ञानस्यसन्निकृष्टविषयतयाबहि
र्निस्सृतांतःकरणवृत्त्युपगमेनदेवदत्तावछिन्नचैतन्यात्तद्वृत्त्यवछिन्नचैत
न्यस्याभेदेनसोयंदेवदत्तइतिवाक्यजन्यज्ञानस्यप्रत्यक्षत्वं।एवंतत्वमसीति
वाक्यजन्यस्यापितत्रप्रमातुरेवविषयतयातदुभयाभेदस्यसत्वात्।ननुवा
क्यजन्यज्ञानस्यपदार्थसंसर्गावगाहितयाकथंनिर्विकल्पकत्वमुच्यते।वाक्य
जन्यज्ञानविषयत्वेहिनपदार्थसंसर्गत्वंतंत्रं।अनभिहितसंसर्गस्यापिवा
क्यजन्यज्ञानविषयत्वापत्तेः।किंतुतात्पर्यविषयत्वंप्रकृतेचसदेवसोम्येदम

गा दि

ग्रा आसीदित्येकमेवाद्वितीयं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्युपसंहारेण विश्वस्य ब्र
ह्मणि वेदांतानां तात्पर्यमवसितमिति कथं तात्पर्याविषयसंसर्गमवगाहयेत्।
इदमेव तत्त्वमस्यादिवाक्यानामखंडार्थत्वं संसर्गानवगाहियथार्थज्ञानजनकत्व
मिति। तदुक्तं। संसर्गासंगिसम्यग्धीहेतुता च गिरामियं। उक्ताखंडार्थता यद्वा
तत्प्रातिपदिकार्थता ॥२॥ प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वं वा ऽखंडार्थत्वमिति च त
र्थः पदार्थः। तच्च प्रत्यक्षं पुनर्द्विविधं। जीवसाक्षी ईश्वरसाक्षी चेति। तत्र जीवो ना
मांतःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं। तत्साक्षी अंतःकरणोपहितं चैतन्यं। अंतःकरण
स्य विशेषणत्वोपाधित्वाभ्यामनयोर्भेदः। विशेषणं च कार्यान्वयी। व्यावर्तकं
वर्तमानं च रूपविशिष्टो घटो नित्य इत्यत्र रूपं विशेषणं। कर्णशष्कुल्यव
च्छिन्नं नभः श्रोत्रमित्यत्र कर्णशष्कुल्युपाधिः। अयमेवोपाधिर्नैयायि

श्री ८

केपरिच्छायकइत्युच्यते। प्रकृते चांतःकरणस्य जडतया विषयभासकत्वायो
गेन विषयभासकचैतन्योपाधित्वं। अयं च जीवसाक्षी प्रत्यात्मनाना। एक ग।
त्वे चैत्रावगते मैत्रस्याप्यनुसंधानप्रसंगः। ईश्वरसाक्षी तु मायोपहितं चैत
न्यं। तच्चैकं। तदुपाधिभूतमायाया एकत्वात्। इंद्रो मायाभिरिति श्रुतौ मायाभि
रिति बहुवचनस्य मायागतशक्तिविशेषाभिप्रायतया सत्वरजस्तमोरूपगु
णाभिप्रायतया चोपपत्तेः। मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं। तरत्यवि
द्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते। योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः।
अजामेकां लोहितकृष्णशुक्लां बह्वीः प्रजां जनयंतीं सरूपां। अजो ह्येको जु
षमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः। इत्यादिश्रुतिषु एकवचनब
लेन मायाएकत्वं निश्चीयते। ततश्च तदुपहितं चैतन्यं जीवसाक्षीत

३। रवर

७ जीवोपाध्यंतःकरणभेदाज्जायंते॥ तथा सृज्यमानप्राणिकर्मवशेन ७॥

स्वानादि। तदुपाधेर्मायाया अनादित्वात्। मायावच्छिन्नं चैतन्यं परमेश्वरः।
मायाया विशेषणत्वे ईश्वरत्वं। उपाधित्वे साक्षित्वमिति ईश्वरसाक्षित्वयोर्भे
दः। नतु धर्मिणोरीश्वरतत्साक्षिणोः। स च परः परमेश्वरः एकोपि स्वोपाधिभू
तमायानिष्ठसत्वादिगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरशब्दवाच्यतां भजते। न
नु ईश्वरतत्साक्षिणोरनादित्वे तदैक्षतेत्यादिसृष्टिसमये परमेश्वरस्यागंतु
कमीक्षणमुच्यमानं कथमुपपद्यते। उच्यते। यथा विषयेंद्रियसन्निकर्षादि
कारणवशेन परमेश्वरोपाधिभूतमायायां वृत्तिविशेषा इदमिदानीं संहर्त
व्यमित्याकारा जायंते। तासां च वृत्तीनां सादित्वात् तत्प्रतिबिंबितचैतन्यम
पि सादीत्युच्यते। एवं साक्षिद्वैविध्येन प्रत्यक्षज्ञानद्वैविध्यं। प्रत्यक्षत्वं च श्री १
ज्ञेयगतं ज्ञप्तिगतं च निरूपितं। तत्र ज्ञप्तिगतप्रत्यक्षत्वस्य सामान्यलक्षणं

चित्वमेव। पर्वतोवह्निमानित्यादावपिवह्न्याद्याकारवृत्त्युपहितचैतन्यस्य
स्वात्मांशेस्वप्रकाशतयाप्रत्यक्षत्वात्। तत्तद्विषयांशप्रत्यक्षत्वंतुपूर्वोक्तमे
व। तस्यभ्रांतिरूपप्रत्यक्षेनातिव्याप्तिः। भ्रमप्रमासाधारणप्रत्यक्षत्वसामा
न्यनिर्वचनेत स्यापिलक्ष्यत्वात्। यदातुप्रत्यक्षप्रमायाएवलक्षणंवक्तव्यंयदा
तुपूर्वोक्तलक्षणेबाधितत्वंविषयविशेषणंदेयं। शुक्तिरूप्यादिभ्रमस्यसं
स्कारकालीनबाधितविषयप्रातिभासिकरजतादिविषयत्वात्। ननुविसं
वादिवृत्त्याभ्रांतिज्ञानसिद्ध्यावपितस्याप्रातिभासिकतत्कालोत्पन्नरजतादि
विषयकत्वेनप्रमाणदेशांतरीयरजतस्यैकृत स्यतद्विषयत्वसंभवादिति
चेन्न। तस्यासन्निकृष्टतयाप्रत्यक्षविषयत्वा योगात्। नचज्ञानंतत्रप्रत्यासत्तिः।
ज्ञानस्यतत्रप्रत्यासत्तित्वेततएववह्न्यादेःप्रत्यक्षत्वापत्तौअनुमानाद्युच्छेद।

पत्तेः।ननुरजतोत्पादकानांरजतावयवानांअभावेशुक्तौतत्र।कथंरज
तमुत्पद्यतइतिचेत्।उच्यते।नहिलोकसिद्धसामग्रीप्रातिभासिकरजतोत्पा
दिका।किंतुविषयलक्षणैवा।तथाहि।काचादिदूषितलोचनस्यपुरोवर्तिद्रव्य
संयोगादिदमाकाराचाकचिक्याकाराचकाचिदंतःकरणवृत्तिरुदेति।तस्यां
३८ चवृत्तौमवछिचैतन्यंप्रमातृचैतन्यंचाभिन्नंभवति।ततश्चप्रमातृचैतन्याभि
न्नविषयचैतन्यनिष्ठाशक्तित्वप्रकारिकाअविद्याचाकचिक्यादिसादृश्य
संदर्शनसमुद्बोधितरजतसंस्कारसध्रीचीनाकाचादिदोषसमवहितर
जतरूपार्थाकारेणरजतज्ञानाभासाकारेणपरिणमते।परिणामोनाम
उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः।विवर्तोनामउपादानविषमसत्ताककार्या श्री
पत्तिः।प्रातिभासिरजतंचाविद्यापेक्षयापरिणामंचैतन्यापेक्षयाविवर्तइति १०

चोच्यते। अविद्यापरिणामरूपं च तद्रजतम् अविद्याधिष्ठानोऽपि तत्र नियमात्। न-
नु चैतन्यनिष्ठरजतस्य कथमिदं रजतमिति पुरोवर्त्तिना तादात्म्यमुच्यते ✗ इदम
वच्छिन्न चैतन्ये वर्त्तते। अस्मन्मते सर्वस्यापि कार्यस्य स्वोपादानाविद्याधि
ष्ठाना ✗ यथा न्यायमते आत्मनिष्ठस्य सुखादेः शरीरनिष्ठत्वोपलंभः शरीरस्य
सुखाद्यधिकरणत्वावच्छेदकत्वात्। तथा चैतन्यमात्रस्य रजतं प्रत्यधिष्ठानत
याइदमवच्छिन्नं चैतन्यस्य तदधिष्ठानत्वेन इदमोवच्छेदक तया रजतस्य पु
रोवर्तिसंसर्गप्रत्ययउपपद्यते। तस्य च विषयचैतन्यस्य तदंतःकरणोपहितचै
तन्याभिन्नतया विषयचैतन्ये अध्यस्तमपि रजतं साक्षिण्यध्यस्तत्वे अहं रज
तमिति प्रत्ययः स्यात्। अहं सुखीतिवत् इति चेदुच्यते। नहि सुखादीनां अंतः
करणावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याकार्यत्वप्रयुक्तं। अहं सुखीति विज्ञानं। सु

भवाविषयं ... ।चाभ्यावधानुभवः

इदंशरीरमित्यादिः॥प्रकृतेच प्रातिभासिकत्वस्यप्रमातृचैतन्याभिन्नत्वमेवाधिन्नचतन्याविष्ठाविद्याकार्यत्वा...सस्वछत्रीयेदमाकारानुभवाहित

संस्कारजन्यत्वादिदमाकारानुभवविषयत्वं।नत्वहमाकारानुभवविषयत्वमितिध्येयं॥नन्वेवमपिमिथ्यारजतेतस्यसाक्षात्साक्षिभास्यत्वं...तयाज्ञानसंभवेवतत

...गोचरज्ञानाभासरूपायाअविद्यायास्तत्राभ्युपगमः किमर्थमितिचेदुच्यते॥स्वगोचरवृत्त्युपहितचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वाभावस्याविषयापरोक्षत्वरूपतयार

रूप्यादीनां घटादिवत् शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्य एवाध्यासात्। किंतु यदाकारानुभवसंस्का

रसहकृताविद्याकार्यत्वं यस्य तस्य तदाकारानुभवविषयत्वमित्येवानुगतंनि

यामकं। तथाचेदमाकारानुभवसंस्कारसहकृताविद्याकार्यत्वात् घटादे

रिदमाकारानुभवविषयत्वं। अहमाकारानुभवाहितसंस्कारसहकृताविद्या

कार्यत्वादंतःकरणादेरहमनुशांतरीयन्तुज्ञातमप्यविद्याकार्यमध्यस्तंचेति

कथं शुक्तिरूप्यवैलक्षण्यमिति चेन्न। तन्मतेपि सत्यत्वाविशेषादिकं ममापि

यद्वा घटाद्यध्यासे अविद्यैव दोषत्वेनापि हेतुः। शुक्तिरूप्यादौ काचादयो दो घ

षाः। तथाचागंतुकदोषजन्यत्वं प्रातिभासिकत्वप्रयोजकं। अत एव स्वप्नोपलब्ध श्री

दो रथादीनां आगंतुकनिद्रादोषजन्यत्वात् प्रातिभासिकत्वं ननु स्वप्नोपलब्धे एव तु ११

।ज्ञानस्यापरोक्षत्वमिष्यते तदभ्युपगमात्।ननु

भूतरथादेः स्मरणमात्रेणैव व्यवहारोपपत्तौ न रथादिसृष्टिकल्पनं गौरवादि
ति चेन्न। रथादेः स्मृतिमात्राभ्युपगमे रथं पश्यामि स्वप्ने रथमद्राक्षमित्यादिरथा
नुभवाविरोधापत्तेः। अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इति रथादिसृष्टिप्रति
पादकश्रुतिविरोधापत्तेश्च। तस्माच्छुक्तिरूप्यवत् स्वप्ने ऽपि रथादयो ऽपि प्राति
भासिका यावत्प्रतिभासमवतिष्ठंते। ननु स्वप्ने ऽपि रथाद्यधिष्ठानतया ऽपलभ्य
मानदेशविषयस्यापि तदा ऽसन्निकृष्टतया अनिर्वचनीयप्रातिभासिकदेशो
ऽभ्युपगंतव्यः। तथा चाध्यासः कुत्रेति चेन्न। चैतन्यस्य स्वयंप्रकाशस्य रथाधिष्ठा
नत्वात्। प्रतीयमानरथादिरस्तीत्येव प्रतीयत इति सद्रूपेण प्रकाशमानं चैतन्यमे
वाधिष्ठानं। देशविशेषो ऽपि चिदध्यस्तः प्रातिभासिकः। रथादाविंद्रियग्राह्यत्वमपि
प्रातिभासिकं। तदेंद्रियाणामुपरमात्। अहंपदजडत्वापादनं तु पूर्ववन्निरसनीयं।

स्वप्नगजादयः। साक्षान्मायापरिणामइतिकेचित्। अंतःकरणद्वारापरिणा
मइत्यपरे। ननुगजादेःशुद्धचैतन्याध्यस्तत्वेइदानींतत्साक्षात्काराभावेनजाग स्त्रा
रणेस्वप्नानुवृत्तौ नगजादयोनुवर्त्तेरन्। उच्यते। कार्यविनाशोद्विविधः।
कश्चिदुपादानकश्चिद्विद्यमानेएवोपादाने। आद्योबाधः। द्वितीयस्तुनिवृत्तिः।
आद्येकारणमधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारश्च तेन विनोपादानभूताविद्याया अनि
वृत्तेः। तदिहब्रह्मसाक्षात्काराभावात्। स्वप्नप्रपंचोसावाधिताधिष्ठानस्त्वं
निवृत्याबाध्यते। किंतुमुसलप्रहारेणघटादेरिवविद्यमानेचोपादाने। तथाच
प्रकृतेपिविरोधिप्रत्ययांतरोदयेनस्वजनकीभूतनिद्रादोषनाशेनगजादिनि श्री
वृत्तौकोविरोधः। एवंचशुक्तिरजतस्यशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठतूलाविद्याका १२

यत्वपक्षे [illegible] शुक्तिरितिज्ञानेनतदज्ञानेनसहरजतस्यबाधः।मू
लाविद्याकार्यत्वपक्षेमूलाविद्याया ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यतयाशुक्तितत्व
ज्ञाननिवर्त्यतयारजतत्वस्यतच्चशुक्तिज्ञानानिवृत्तिमात्रंमुसलप्रहारेण
घटस्येवानतुशुक्तौरजतस्यप्रातिभाससमयेसत्वाभ्युपगमेनेदंरजतमिति
त्रैकालिकनिषेधज्ञानंनस्यात्।किंत्विदानीमिदंरजतमितिवदिदानींश्यामोघटो
नेतिचेन्न।नहित [illegible] त्ररजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावोनिषेधधीविषयः
किंतुलौकिकत्वपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रातिभासिकरजतप्रतियोगिकःव्यधि
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावाभ्युपगमात्।ननुप्रातिभासिकेरजतेपा
रमार्थिकत्वमवगतंनवा॥अनवगतेप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाज्ञानात्।
अभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः।अवगमेअपरोक्षाभावस्यतत्कालीनविषयसत्ता

वस्ति

नियमात्। रजते पारमार्थिकत्वमिति अनिर्वचनीयरजतवद्देवोत्पन्नमिति तत्
दवच्छिन्नरजतसत्वे तदवच्छिन्नाभावस्तत्र कथं वर्तेत इति चेन्न। पारमार्थिकत्व
मस्याधिष्ठानस्य रजते प्रतिभाससंभवेन भास्यत्वेन रजते तिष्ठ पारमार्थिकत्वो
त्पत्त्यभ्युपगमात्। यत्रारोप्यसंनिकर्षं तत्रैव प्रातिभासिकवस्तूत्पत्त्यनंगीका
रात्। अत एवेंद्रियसन्निकृष्टजपाकुसुमगतलौहित्यस्य स्फटिके भानसंभवा
त् न स्फटिके निर्वचनीयलौहित्योत्पत्तिः। न चैवं यत्र जपाकुसुमं द्रव्यांतरव्य
वधानात् असंनिकृष्टं तत्र लौहित्यप्रतीत्या प्रातिभासिकं लौहित्यं स्वीक्रियत इति
चेन्न। इष्टत्वात्। एवं प्रत्यक्षभ्रमांतरेष्वपि प्रत्यक्षसामान्यलक्षणानुगमो य
थार्थप्रत्यक्षलक्षणासंभवश्च प्रदर्शनीयः। उक्तं प्रत्यक्षं प्रकारांतरेण द्विविधं
इंद्रियजन्यं तदजन्यं चेति। तत्रेंद्रियाजन्यं सुखादिप्रत्यक्षं। मनस इंद्रिय

श्री
१३

त्वनिराकरणात॥ इंद्रियाणिपंच। घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वगात्मकानि॥ सर्वा
णि चेंद्रियाणि स्वस्वविषयसंयुक्तान्येव प्रत्यक्षज्ञानं जनयंति। तत्र घ्राणरस
नत्वगिंद्रियाणि स्वस्थावस्थितान्येव गंधरसस्पर्शान् गृह्णंति। चक्षुःश्रोत्रे तु स
त एव विषयदेशं गत्वा स्वस्वविषयान् गृह्णीतः। श्रोत्रस्यापि चक्षुरादिवत्परिच्छि
न्नतया भेर्यादिदेशगमनासंभवात्। अत एवानुभावो भेरीशब्दो मया श्रुत इति॥
ब्रे ८ वीचितरंगन्यायेन कर्णशष्कुलीप्रदेशे अनंतशब्दकल्पनाया गौरवं तस्यात्॥ तदेवं
व्याख्यातं प्रत्यक्षं॥ ॥अथानुमानं निरूप्यते॥ ॥अनुमितिकरणमनुमानं
अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्या। व्याप्तिज्ञानानुव्यवसायादेस्त
त्वेन तज्जन्यत्वाभावान्नानुमितित्वं। अनुमितिकरणं च व्याप्तिज्ञानं। तत्संस्का
रो वा अवांतरव्यापारः। न तु तृतीयलिंगपरामर्शो अनुमितौ करणं। तस्यानुमि

तिहेतुत्वासिध्या तत्करणस्य दूरंनिरस्तत्वात्। नचसंस्कारजन्यत्वेनानुमि
तेः। स्मृतित्वापत्तिः। स्मृतिप्रागभावजन्यत्वस्यस्वविषयसंस्कारध्वंससाधारण
संस्कारजन्यत्वस्य तदप्रयोजकत्वात्। नचयत्र व्याप्तिस्मरणादनुमितिस्त
त्रकथंसंस्कारो हेतुरितिवाच्यं। व्याप्तिस्मृतिस्थलेपितत्संस्कारस्यैवानुमिति
हेतुत्वात्। नहिस्मृतेः संस्कारनाशकत्वनियमः। स्मृतिधारादर्शनात्। नचानु
द्बुद्धसंस्कारादप्यनुमित्यापत्तिः। तदुद्बोधस्यापिसहकारित्वात्। एवंचायंधू
मवानितिपक्षधर्मताज्ञाने धूमोवह्निव्याप्यइत्यनुभवाहितसंस्कारोद्बोधेचस
तिवह्निमानित्यनुमितिर्भवति। नतुमध्येव्याप्तिस्मरणंतज्जन्यंवह्निव्याप्य
धूमवानयमित्यादिविषयविशिष्टज्ञानंवाहेतुत्वेनकल्पनीयं। गौरवान्माना श्री०
ए भावाच्चातत्र व्याप्तिज्ञानंवह्निविषयज्ञानोत्पत्तौ कारणं। ननुएवंतविषयता ९४

शेइति पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानस्य वह्न्यंश एवानुमितित्वं पर्वताद्यंशे तद्
शे प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात्। व्याप्तिश्चाशेषसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसा
मानाधिकरण्यरूपा। सा च व्यभिचारादर्शने सति सहचारदर्शनेन गृह्यते।
तच्च सहचारदर्शनं भूयोदर्शनं भूयोदर्शनं चेति विशेषो नादरणीयः। सह
चारदर्शनस्यैव प्रयोजकत्वात्। तच्चानुमानमन्वयीरूपमेकमेव। न तु केव
लान्वयी। सर्वस्यापि धर्मस्यास्मन्मते ब्रह्मनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वेना
त्यंताभावासाध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वासिद्धेः। नाप्यनुमानस्य व्य
तिरेकरूपत्वं साध्याभावे साधनाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्यासाध्यानु
मितावनुपयोगात्। कथं तर्हि धूमाद्यन्वयव्याप्तिमविदुषोपि व्यतिरेकव्या
प्तिज्ञानादनुमितिः। अर्थापत्तिप्रमाणादिति वक्ष्यामः। अत एवानुमा

श्रा

नैनान्वयव्यतिरेकित्रूपत्वं। व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात्। तच्चा
नुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधं। स्वार्थं तूक्तमेव। परार्थं न्यायसाध्यं। न्यायो
ऽवयवसमुदायः। अवयवाश्च त्रय एव। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपाः। उदाहरणो
पनय निगमनरूपा वा। न तु पंचावयवरूपाः। अवयवत्रयेणैव व्याप्ति
पक्षधर्मतयोरुपदर्शनसंभवेनाधिकावयवद्वयस्य व्यर्थत्वात्। एवमनु
मानेन निरूपितेतस्माद् ब्रह्मातिरिक्तनिखिलमिथ्यात्वसिद्धिः। तथा हि। ब्रह्म
भिन्नं सर्वं मिथ्या ब्रह्मभिन्नत्वस्यैव लाघवेन प्रयोजकत्वात्। मिथ्यात्वं च स्वा
श्रयत्वेनाभिमतयावन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं। अभिमतपदमसंभव
वारणायेत्युक्तं। सर्वेषामपि भावानां स्वाश्रयत्वेन संमते। प्रतियोगित्व श्री
मत्यंताभावं प्रति मृषायते॥ १॥ यद्वा अयं पटः एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रति १५

या व प द म र्थ्यां त न वा र णा य

योगीपटत्वादंशि।त्वात्पटांतरवदित्याद्यनुमानं मिथ्यात्वेप्रमाणं। तदु
क्तं। अंशिनः श। स्वांशगात्यंताभावस्यप्रतियोगिनः। अंशित्वादितरांशीवदि
तेकेवलगुणादिषु। इति। नचघटादेः मिथ्यात्वेसन्। घट इतिप्रत्यक्षेणबाधेः।
अधिष्ठानब्रह्मसत्तायाः तत्रविषयतयाघटादेः सत्यत्वासिद्धेः। नचनीरू
पस्यब्रह्मणः कथंचाक्षुषज्ञानविषयतेतिवाच्यं। नीरूपस्यापिरूपस्यापि
रूपादेः प्रत्यक्षविषयत्वात्। नचनीरूपस्यद्रव्यस्यचक्षुराद्ययोगित्वमिति
नियमः। अस्मते। ब्रह्मणः द्रव्यत्वासिद्धेः। गुणाश्रयत्वंसमवायिकारणत्वं
वाद्रव्यमितितेभिमतं। नहिनिर्गुणस्यब्रह्मणोवागुणाश्रयता। नापिसम
वायिकारणता। समवायासिद्धेः। अस्तुवाद्रव्यत्वंब्रह्मणः। तथापिनीरू
पस्यकालस्येवचाक्षुषादिज्ञानविषयत्वेनविरोधः। यद्वात्रिविधंसत्वं

पारमार्थिकत्वंब्रह्मणः।व्यावहारिकंसत्वमाकाशादेः।प्रतिभासिकंस
त्वंशुक्तिरूप्यादेःतथाचघटःसन्निति प्रत्यक्षस्यव्यावहारिकसत्वविष
यत्वेप्येवातिनविरोधः।अस्मिन्पक्षेच मिथ्यात्वलक्षणेपारमार्थिकत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमत्यंताभावविशेषणंद्रष्टव्यं।तस्मादुपपन्नं
मिथ्यात्वमिति॥ ॥अथोपमानंनिरूप्यते॥ ॥सादृश्यप्रमाकरणमुपमा
नं।तथाहि।नगरेषुदृष्टगोपिंडस्यपुरुषस्यवनंगतस्यगवयेंद्रियसन्निक पै
र्षेसतिभवती।तिरयंगोपिंडोगोसदृशइतितदनंतरंचभवतिनिश्चयोऽ
नेनसदृशीमदीयागौरितितत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यांगवयनिष्ठगोसादृश्य श्री
ज्ञानंकरणं।गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानंफलं।नचेदंप्रत्यक्षेणसंभवति।गो १६
पिंडस्यतदेंद्रियासंन्निकर्षात्।नाप्यनुमानेन।गवयनिष्ठगोसादृश्य च

गौर्गवयसदृशी

पारमार्थिकत्वं ब्रह्मणः। व्यावहारिकं सत्त्वमाकाशादेः। प्रातिभासिकंस
त्वं शुक्तिरूप्यादेः तथा च घटः। सन्निति प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकसत्त्वविष
यत्वेन प्रामाण्यमेवेति न विरोधः। अस्मिन्पक्षे च मिथ्यात्वलक्षणे पारमार्थिकत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमत्यंताभावविशेषणं द्रष्टव्यं। तस्मादुपपन्नं
मिथ्यात्वमिति॥ ॥अथोपमानं निरूप्यते॥ ॥सादृश्यप्रमाकरणमुपमा
नं। तथा हि। नगरेषु दृष्टगोपिंडस्य पुरुषस्य वनं गतस्य गवेंद्रियसन्निक पे
र्षे सति भवति प्रतीतिरयं गोपिंडो गोसदृश इति तदनंतरं च भवति निश्चयो अ
नेन सदृशी मदीया गौरिति तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठगोसादृश्य श्री
ज्ञानं करणं। गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानं फलं। न चेदं प्रत्यक्षेण संभवति। गो १८
पिंडस्य तदेंद्रियासंन्निकर्षात्। नाप्यनुमानेन। गवयनिष्ठगोसादृश्य व

गौर्गवयसदृशी

स्यादौता दृशसंसर्गाबाधात्। सप्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददित्यादावपि
तात्पर्यनूपपश्रूप्राशस्त्याबाधायोग्यता। आसत्तिश्च पदजन्यपदार्थस्योपस्थि
तिर्भानांतरोपस्थापितपदार्थस्यान्वयबोधाभावात्। अतएवा श्रुतस्थले तत्त
त्पदाध्याहारो द्वारमिति। अतएव पिधेहि द्वारमितिपदाध्याहारः। अतएव
विकृतिषु सूर्याय जुष्टं निर्वपामीतिपदप्रयोगः। पदार्थश्च द्विविधः। शक्यो ल
क्ष्यश्चेति। तत्र शक्तिर्नाम पदानामर्थेषु मुख्या मुख्या वृत्तिः। यथा घटपद
स्य पृथुबुध्नोदराकारवस्तुविशेषे वृत्तिः। सा च वृत्तिः पदार्थांतरं। सिद्धांते
कारणेषु कार्यानुकूलशक्तिविषयत्वं शक्यत्वं। तच्च जातेरेव नतु व्यक्तेः। व्यक्तिनां न
मानेत्येन गुरुत्वात्। कथं तर्हि गवादिपदानां व्यक्तिभानमिति चेत्। जात्यव्यक्ति
समानसंवित्संवेद्यत्वादिति ब्रूमः। यद्वा गवादिपदानां व्यक्तौ शक्तिः स्वरू

न

पसतीनतज्ञाताज्ञातो तुल्यज्ञाताद्धेतुः। व्यक्तेःशेषशक्तिज्ञानमपिकारणंगौ
रवात्। जातिशक्यत्वज्ञानेसतिव्यक्तिशक्तित्वज्ञानंविना। व्यक्तिधी। विलंबाभा
वाच्च। अतएवन्यायमतेअन्वयेशक्तिःस्वरूपसतीतिसिद्धांतः। ज्ञायमान
शक्तिविषयत्वमेववाच्यत्वमितिव्यक्तावववाच्यत्वं। अथवाव्यक्तेर्लक्षणया
गमः। यथानीलोघटइत्यत्रनीलशब्दस्यनीलगुणविशिष्टेलक्षणा। तथाजाति
वाचकस्यतद्विशिष्टेलक्षणा। तदुक्तं। अनन्यलभ्यःशब्दार्थः॥ ॥एवंशक्यो ल
निरूपितः। अथलक्ष्यपदार्थोनिरूप्यते॥ ॥तत्रलक्षणाविषयोल
क्ष्यः। लक्षणाचद्विविधा। केवललक्षणालक्षितलक्षणाचेति। तत्रशक्यसा श्री।०
क्षात्संबंधः। केवललक्षणा। यथागंगायांघोषइत्यत्रप्रवाहसाक्षात्सं १८
बंधितीरेगंगापदस्यकेवललक्षणा यत्रशक्यपरंपरासंबंधेनअर्थांतर

प्रतीतिः तत्रलक्षितलक्षणा। यथाद्विरेफपदे रेफद्वययुक्तभ्रमरपदघटित
परंपरासंबंधेनमाणवकस्यप्रतीतिः प्रकारांतरेणात्रिधा। जहल्लक्षणा अजह
ल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति। तत्रशक्यमनंतर्भाव्यैव अर्थांतरप्रतीति
स्तत्रजहल्लक्षणा। यथागंगायांघोषइत्यत्र गंगापदं स्वार्थमनंतर्भाव्यैवतीरे
वर्त्ततेलक्षणया। यत्रशक्यमनंतर्भाव्यैव अर्थांतरप्रतीतिस्तत्राजहल्लक्षणा। अ
यथाशुक्लोघटइत्यत्रशुक्लशब्दः स्वार्थंविहायशुक्लगुणमंतर्भाव्यैवतद्वति
द्रव्यवर्ततेलक्षणया। यत्रविशिष्टवाचशब्दः एकदेशंविहायएकदेशेवर्तते
तत्रजहदजहल्लक्षणा। यथासोयंदेवदत्तइत्यत्रहिपदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरै च्य
क्यानुपपत्त्यापदद्वयस्यविशेष्यमात्रपरत्वं यथावातत्वमसीत्यादौतत्पद
वाच्यसर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्यत्वंपदवाच्येन अंतःकरणादिविशिष्टेन एक्यासं

भवादैक्यसिध्यर्थं स्वरूपे लक्षणेति सांप्रदायिकानयं क्रमः। सोयं देवदत्तस्तत्त्वमसीत्यादौ विशिष्टवाचकपदानामेकदेशपरत्वेपि न लक्षणा। शक्त्युपस्थित विशिष्टयोरन्वयानुपपत्तौ विशिष्ययोः शक्त्युपस्थितनन्वयाबोधात् विरोधात्। यथा घटो अनित्य इत्यत्र घटपदवाच्यैकदेशघटत्वस्यान्वयायोग्यत्वेपि योग्यघटव्यक्त्या सहानित्यत्वान्वयः। यत्र पदार्थैकदेशस्य विशेषणतयोपस्थितिस्तत्रैव स्वातंत्र्येण्योपस्थितये लक्षणाभ्युपगमः। यथा नित्यो घट इत्यत्र घटपदात् घटत्वस्य शक्त्या स्वातंत्र्येणानुपस्थितत्वात् तादृशोपस्थितये स्तत्त्वंपदार्थयोरभेदान्वये बाधकाभावादन्यथा गेहे घटः घटे रूपं घटमानयेत्यादौ घटत्व गेहत्वादेरभिमतान्वयबोधायोग्यत्वात् तत्रापि घटादिपदानां विशेष्यमात्रपरत्वे लक्षणा च स्यात्। तत्त्वमसीत्यादिवाक्येषु आचार्याणां श्री०

१९

लक्षणोक्तिरभ्युपगमवादेन बोध्या। जहदजहल्लक्षणा उदाहरणं तु काकेभ्यो
दधि रक्ष्यतामित्यादिकमेव शक्यकाकत्वपरित्यागेन अशेषदध्युपघातकत्वपुर
स्कारेण काकशब्दस्य वृत्तिः। लक्षणाबीजं तात्पर्यानुपपत्तिरेव न त्वन्वयानुपप
त्तिः। काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र तात्पर्यानुपपत्त्यभावात्। गंगायां घोष इत्यत्र
तात्पर्यानुपपत्तेरपि भावात्। लक्षणा न पदमात्रवृत्तिः। किंतु वाक्यवृत्तिरपि।
यथा गंभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गंभीरायां नद्यामिति पदद्वयसमुदायस्य तीरे ल
क्षणा। ननु वाक्यस्याशक्ततया कथं शक्यरूपा लक्षणा। उच्यते। शक्त्या यज्ज्ञाः ल
प्यते तत्संबंधो लक्षणा। शक्तिज्ञाप्यश्च यथा पदार्थः तथा वाक्यार्थोपीति न कदा
चिदनुपपत्तिः। एवमर्थवादवाक्यानां प्रशंसारूपाणां प्राशस्त्ये लक्षणाभ्यु वा
पगमे एकेन पदेन लक्षणया तदुपस्थिति तिसंभवे पदांतरवैयर्थ्यं स्यात्। एवं

चविध्यपेक्षितप्राशस्त्यरूपपदार्थप्रत्यायकतया अर्थवादपदसमुदायस्य प
दस्थानितया पदं सर्वैर्विधिना एकवाक्यं भवतीति अर्थवादानां पदैक वाक्य
ता। यत्र प्रत्येकं भिन्नसंसर्गप्रतिपादकयोरुभयोर्वाक्ययोराकांक्षावशेन महा
वाक्यार्थबोधकत्वं यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यानां॰ शा
प्रयाजादिवाक्यानां समिधो यजतीत्यादिवाक्यानां च परस्परापेक्षितांगीभावबोधक
तया एकवाक्यता। तदुक्तं भट्टपादैः। स्वार्थबोधे समाप्तानामंगांगित्वाद्यपेक्षया
वाक्यानां वाक्यमेकत्वं पुनः संहत्य जायते इति। एवं द्विविधः पदार्थो निरूपितः। त
दुपस्थितिश्चासत्तिः। सा च शाब्दबोधे हेतुः। तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात्। एवं श्री
महावाक्यार्थबोधे अवान्तरवाक्यार्थधीर्हेतुः। तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात् १०
क्रमप्राप्तं तात्पर्यं निरूप्यते। तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं तात्पर्यं। तदर्थज्ञानशून्ये

न

पुरुषेणोक्ताद्वेदादर्थप्रत्ययाभावप्रसंगात्। अयमध्यापकः अव्युत्पन्न इति वि
शेषदर्शनेन तत्र तात्पर्यभ्रमस्याभावात्। न च ईश्वरतात्पर्यज्ञानात्तत्र वेदे शाब्दबो
ध इति वाच्यं। ईश्वरानंगीकर्त्तुस्तद्वाक्यार्थप्रत्ययदर्शनात्। उच्यते। तत्प्रतीतिज
नकत्वं तात्पर्यं। गेहे घट इति तावदयं गेहे घटसंसर्गप्रत्ययजननयोग्यं न तु पट
संसर्गप्रतीतिजननयोग्यमिति तद्वाक्यं घटसंसर्गपरं। न तु पटसंसर्गपरमित्यु
च्यते। ननु सैंधवमानयेति वाक्यं यदा लवणानयनप्रतीतीच्छया प्रयुक्तं। तदाप्यश्व
संसर्गप्रतीतिजनने स्वरूपयोग्यतासत्वात्। लवणपरत्वज्ञानदशायामपि अश्वा
दिसंसर्गज्ञानापत्तिरिति चेन्न। तदितरप्रतीतीच्छयानुच्चारितत्वस्यापि तात्पर्यवि
शेषणत्वात्। तथा च यद्वाक्यं यत्प्रतीतिजननयोग्यत्वे सति यदन्यप्रतीतीच्छयानोच्चा
रितं तद्वाक्यं तत्संसर्गपरमित्युच्यते। शुकादिवाक्ये अव्युत्पन्नोच्चारितवेदवाक्ये

नो व्याप्तिः । न चोभयोश्चरिते अव्याप्तिः । तद्व्यापा प्रतीति

दो प्रतीतीच्छाया एवाभावेन तदन्यप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वाभावेन सत्वेन लक्षणसत्वस्य वि
वक्षितत्वादुक्तप्रतीतिजननस्वरूपयोग्यतापर्याप्तावच्छेदकत्वादिति न कोपि दोषः । एवं
तात्पर्यस्य तत्प्रतीतिजनकत्वस्वरूपस्य शाब्दज्ञानजनकत्वे चतुर्थवर्णके तात्पर्यज्ञा
नहेतुत्वनिराकरणवाक्यं तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिराकरणपरं । अ
न्यथा तात्पर्यनिश्चयफलकवेदांतविचारवैयर्थ्यप्रसंगात् । केचित्तु शाब्दज्ञानत्वा
वच्छेदेन तात्पर्यज्ञानं हेतुरित्येवं परं चतुर्थवर्णकवाक्यं तात्पर्यसंशयविपर्ययोत्त
तरशाब्दज्ञानविशेषे तात्पर्यज्ञानं हेतुरेव । इदं वाक्यमेतदर्थमुतान्यपरमिति
संशये तद्विपर्यये च तदुत्तरवाक्यार्थविशेषनिश्चयस्य तात्पर्यनिश्चयं विनाऽनु श्री
त्पत्तेरित्याहुः । तत्तात्पर्यं वेदमीमांसापरिशोधितन्यायादवधार्यते । लोके प्र २१
करणादिना । तत्र लौकिकवाक्यानां मानांतरावगतार्थतयाऽनुवादकत्वं । वेदे तु

वाक्यार्थस्यापूर्वतया नानुवादकत्वं । तत्र लोके वेदे च कार्यपराणामिव सिद्धार्थानामपि
प्रामाण्यं पुत्रस्ते जात इत्यादिषु सिद्धार्थेष्वपि पदानां सामर्थ्यावधारणात् । अत एव वे
दांतवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं यथा चैतत्तथा विषयपरिच्छेदे वक्ष्यते । तत्र वेदा नित्यस
र्वज्ञपरमेश्वरप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिति नैयायिकाः ॥ वेदानां नित्यत्वेन निरस्तसमस्तदूषण न
तया प्रामाण्यमिति अध्वरमीमांसकाः ॥ अस्माकं मते वेदो नित्यः उत्पत्तिमत्त्वात् । उत्पत्तिमत्त्वं
चास्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतत् । यदृग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिश्रुतेः ॥ नापि वेदानां त्रिक्षणा
वस्थायित्वं । य एव वेदो देवदत्तेनाधीतः स एव मयापीति प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । तथा च वर्ण
पदवाक्यं तत्समुदायरूपस्य वेदस्य वियदादिवत् सृष्टिकालोत्पत्तिकत्वं प्रळयकाली
नध्वंसप्रतियोगित्वं न तु मध्ये वर्णानामुत्पत्तिविनाशौ । अनंतगकारादिकल्पनाप्र
अ ७१ वगकारादिवर्णानामनंतानां कल्पनागौरवं देवदत्तगकारप्रतिप्रत्यभिज्ञाविरोधात्

गात्। अनुच्चारणदशायां वर्णानभिव्यक्तिस्तु उच्चारणरूपव्यंजकाभावात् नावि
रुध्यते। अंधकारस्थघटानुपलंभवत्। उत्पन्नो गकार इत्यादिप्रत्यक्षं तु सोयं गका
र इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात्। अप्रमाणं वर्णाभिव्यक्तिजनकध्वनिगतोत्पत्तिनिरूपि
तपरंपरासंबंधिविषयत्वेन प्रमाणं वा। तस्मान्न वेदानां क्षणिकत्वं। ननु। क्षणिकत्वाभा
५ वेपि यदादिप्रपंचवत् उत्पत्तिमत्वेन परमेश्वरकर्तृकतया पौरुषेयापत्तौ अपौरुषेय
त्वं वेदानामिति तत्सिद्धांतभंजनमिति चेन्न। नहि पुरुषोच्चार्यमाणत्वं पौरुषेयत्वं। गुरु
मतेपि पौरुषेयापत्तेः। नापि पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वं नैय्यायिकाभिमतपौरुषेयत्वानु
माने अस्मदादीनां सिद्धसाधनतापत्तेः। किंसजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषय श्री
त्वमिति तेषां पौरुषेयत्वं। एवं पौरुषेयापौरुषेयभेदेन द्विविधआगमो निरूपितः इत्य। २२
तथा च सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धवेदानुपूर्वीसमानानुपूर्वीकं वेदं विरचि
तवान्॥ न तु तद्विपरीतं वेदमिति तेन सजातीयोच्चारणपेक्षे वोच्चारणविषयत्व

गमपरिछेदः। ।इदानीं अर्थापत्ति निरूप्यते।। ।।तत्र उपपाद्य मानेन उपपादकक्कल्प
नमर्थापत्तिः।तत्र ऽउपपाद्यज्ञानं करणं।उपपादक ज्ञानं फलं।येन विनाय दनुपपन्नं
तत्रोपपाद्यं।यस्यभावेयस्यानुपत्तिस्तत्रोपपादकं।यथायेनरात्रिभोजनेन विनादिवाभुंजा
नस्यपीनत्वमनुपपन्नमितितादृशपीनत्वमुपपाद्यं।यथारात्रिभोजनस्याभावे तादृश
पीनत्वस्यानुपपत्तिरितिरात्रिभोजनमुपपादकं।रात्रिभोजनकल्पनायां प्रमितो ऽर्थ=
स्यापत्तिकल्पनेतिषष्ठीसमासेन अर्थापत्तिशब्दोवर्तते।कल्पनाकरणे पीनत्वादिज्ञाने
तु अर्थस्यापत्तिः कल्पनायस्मादिति बहुव्रीहिसमासेनवर्ततइति फलकरणयोस्त=
त्पदप्रयोगः।साचार्थापत्तिर्द्विविधा।दृष्टार्थापत्तिः।श्रुतार्थापत्तिश्च।दृष्टार्थापत्तिर्यथा।
इदंरजतमितिपुनोवर्तिनिप्रतिपन्नस्यरजतस्य नेदंरजतमितत्रैव निषिध्यमानत्वंस
त्यत्वेनुपपन्नमितिरजस्यसङ्गिन्नत्वंसत्वात्यंताभाववत्वंवामिथ्यात्वंकल्पयति।श्रुता

र्थापत्तिर्यथायत्रश्रूयमाणवाक्यस्यस्वार्थानुपपत्तिमुखेनअर्थांतरकल्पकत्वं।य
थातरतिशोकमात्मविदित्यत्रश्रुतस्यशोकशोकशब्दवाच्यस्यबंधगतस्यज्ञाननिव-
र्त्यत्वस्यअनुपपत्त्याबंधस्यमिथ्यात्वंकल्प्यते।यथावाजीवीदेवदत्तोगृहेनेतिश्रव-
णानंतरंजीविनोगृहासत्वंबहिःसत्वंकल्पयति।श्रुतार्थापत्तिश्चद्विविधा।अभिधा
नानुपपत्तिरभिहितानुपपत्तिश्च।यत्रवाक्यैकदेशश्रवणेअन्वयाभिधानानुपपत्त्या
अन्वयाभिधा[illegible]न्वयोपयोगिपदांतरंकल्प्यतेतत्राभिधानानुपपत्तिः।
यथाद्वारमित्यत्रपिधेहीत्यध्याहारः।यथावाविश्वजितायजेयतेत्यत्रस्वर्गकामपदा
ध्याहारः।ननुद्वारमित्यत्रअन्वयाभिधानात्पूर्वमिदमन्वयाभिधानंपिधानोपस्था
पकंविनानुपपन्नमितिकथंज्ञानमितिचेन्न।अभिधानोपदेनकरणव्युत्पत्त्याता श्री २३
त्पर्यस्यविवक्षितत्वात्।तथाचद्वारकर्मकपिधानक्रियाकसंसर्गपरत्वंपिधानोप-

स्थापकपदं विना अनुपपन्नमिति ज्ञानं संभाव्यते। अभिहितानुपपत्तिस्तु यत्र वाक्याद
गतोर्थोनुपपन्नत्वेन ज्ञातः सन्नर्थांतरं कल्पयति तत्र द्रष्टव्या। यथा स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन
यजेतेत्यत्र ज्योतिष्टोमस्य स्वर्गसाधनत्वं क्षणिकतया अनुपपन्नमिति मध्यमवर्त्यपूर्वं कल्प्यते।
न चैवमनुमानांतर्भवितुमर्हति। अन्वयव्याप्यज्ञानेन अन्वयिन्यंतर्भावात्। व्यतिरेकिणश्चानु
मानत्वं प्रागेव निरस्तं। अत एवार्थापत्तिस्थले नानुमिनोमीत्यनुव्यवसायः। किंतु अनेनेदं क
ल्पयामीति। नन्वर्थापत्तिस्थले इदमनेन विना अनुपपन्नमिति ज्ञानं करणमित्युक्तं। तत्र कि
मिदं केन विनानुपपन्नत्वं। तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमिति ब्रूमः। एवमर्थापत्तेर्मानांत
रसिद्धौ व्यतिरेकी नानुमानांतरं। पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते इत्यादौ गंधवत्वं इतरभेदं विनानु
पपन्नमित्यादिज्ञानस्य ज्ञानकारणत्वात्। अत एवानुव्यवसायः पृथिव्यामितरभेदं कल्प

यति॥ ॥इत्यर्थापत्तिः॥ ॥इदानीं षष्ठप्रमाणं निरूप्यते। ज्ञातकारणाजन्याभावोसाधारण
कारणमनुपलब्धिप्रमाणं। अनुमानजन्यातींद्रियाभावानुभवहेतावनुमानादावतिव्या
प्तिवारणायजन्यांतं। अदृष्टादौसाधारणकारणे ऽतिव्याप्तिवारणायअसाधारणेति
अभावस्मृत्यसाधारणहेतुसंस्कारेतिव्याप्तिवारणायनुभवेति विशेषणं। नचाभावानु वा
पलब्धिस्थलेप्यनुपलब्ध्यैवाभावोगृह्यतां विशेषाभावादितिवाच्यं। धर्माधर्माद्यनुपल
ब्धिसत्वे तदभावानिश्चयेन योग्यानुपलब्धेरेवाभावग्राहकत्वात्। ननु केयं योग्यानुप
लब्धिः किं योग्यस्य प्रतियोगिनो अनुपलब्धिः उत योग्याधिकरणे प्रतियोग्यनुपलब्धिः।
नाद्यः। स्तंभे पिशाचभेदस्याप्रत्यक्षतापत्तेः। नांत्यः। आत्मनि धर्माद्यभावस्याप्रत्यक्ष श्री २८
तापत्तेरितिचेन्न। योग्याचासावनुपलब्धिश्चेति कर्मधारयाश्रयणात्। अनुपलर्योग्य

धु

ताच तर्कितप्रतियोगिसत्त्व सत्त्व प्रसंजित प्रतियोगिसत्त्वं। यस्याभावोऽवगृह्यते। तस्य
यः प्रतियोगी तस्य सत्त्वे अधिकरणे तर्कितेन प्रसंजनयोग्यमापादनयोग्यं तत्प्रतियोग्यनु
पलब्धिस्वरूपं यस्यानुपलंभस्य तत्तदनुपलब्धेर्योग्यत्वमित्यर्थः। तथा च स्फीतालोक
वति भूतले यदि घटः स्यात्तदा घटोपलंभः स्यादित्यापादनसंभवात् तादृशभूतले
घटाभावः अनुपलब्ध्यः। अंधकारे तु तादृश आपादनासंभवात्। तदुपलब्धिगम्यता।
अत एव स्तंभे पिशाचत्वसत्त्वे स्तंभवत्प्रत्यक्षत्वापत्त्या तदभावोनुपलब्ध्यः। आत्मनि धर्मा
दिसत्त्वे प्यतींद्रियतया निरुक्तोपलंभापादनासंभवान्न धर्माद्यभावस्यानुपलब्ध्य
त्वं। ननु उक्तरीत्या अधिकरणेंद्रियसंनिकर्षस्थले अभावस्यानुपलब्ध्यत्वमभिमतं।
तत्र च चक्षुरिंद्रियमेवाभावाकारवृत्तावपि करणं। इंद्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानादिति

चेन्न। प्रतियोग्यनुपलब्धेरपि अभावग्रहहेतुत्वेन क्लृप्तत्वात्। इंद्रियस्य चाभावे
न समं सन्निकर्षाभावेन अभावग्रहाहेतुत्वा। दिंद्रियाव्यतिरेकैरधिकरणज्ञाना
दावपेक्षणीयत्वेन अन्यथासिद्धेः। ननु भूतळे घटो नेत्याद्यभावानुभवस्थळे भूत
ळांशे प्रत्यक्षत्वमुभयसिद्धमिति तत्र वृत्तिर्गमनास्यावकाश्यत्वेन भूतळावच्छिन्न
चैतन्यवत्। तन्निष्ठघटाभावावच्छिन्नचैतन्यस्यापि प्रमात्रभिन्नतया घटाभावप्र
त्यक्षतैव सिध्यतीति चेत्। सत्यं। अभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वेपि तत्करणस्यानु
पलब्धेर्मानांतरत्वं। नहि फलीभूतज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे न तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमा श्री
णतानियतत्वं। दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेपि तत्क २५

रणं वाक्यस्यप्रत्यक्षप्रमाण भिन्नप्रमाणत्वाभ्युपगमात् । फलवैजात्यं विना
कथंप्रमाणभेदइतिचेन्न । वृत्तिवैजात्यमात्रेण प्रमावैजात्योपपत्तेः । यथाचघ ण
टाभावाकारवृत्तिर्नेंद्रियजन्या इंद्रियस्यविषयासन्निकर्षात् । किंतुघटाद्यनु
पलब्धिरूपमानांतरजन्येतिभवत्यनुपलब्धेर्मानांतरत्वं । नन्वनुपलब्धिरूपमा
नांतरपक्षेप्यभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वे घटाभावग्रहस्याप्रत्यक्षत्वापत्तौ तत्राप्यनिर्व
चनीयघटाभावोभ्युपगमेत । नचेष्टापत्तिः तस्य मायोपादानत्वे अभावत्वानु
पपत्तेः मायोपादानत्वाभावे मायायाः सकलकार्योपादानत्वानुपपत्तिरितिचे
न्न । घटवतिभूतले घटाभावभ्रमो न तत्कालोत्पन्नघटाभावविषयः । किंतुभूतल
रूपादौ विद्यमानोलौकिकोघटाभावोभूतले आरोप्यतइति । अन्यथाख्याति

५ अन्यथाव्यावहारिकाघटाभावं प्रति कथंमायोपादानमिति कथनं शक्यम्भाः ५

रेवआरोप्यसन्निकर्षस्थळेसर्वत्रान्यथाख्यातेरेवव्यवस्थापनात्। अस्तुप्रति
योगिमतितदभावभ्रमस्थळेतदभावस्यानिर्वचनीयत्वं। तथापितदुपादानंमा
यैव।। नहिउपादानोपादेययोरत्यंतसाजात्यं। तंतुपटयोरपितंतुत्वपटत्वादि
पा। नावैजात्यात्। यत्किंचित्साजात्यस्यमाया अनीर्वचनीघटाभावस्यचमिथ्यात्वध
र्मस्यविद्यमानत्वान्न। नचविजातीययोरपिउपादानोपादेयभावेब्रह्मैवजगदुपा
दानंस्यादितिवाच्यं। प्रपंचविभ्रमाधिष्ठानरूपस्येष्टत्वात्। परिणामित्वरूपस्यउ
पादानत्वस्यनिरवयवब्रह्मण्यनुपपत्तेः। तथाचप्रपंचस्यपरिणामउपादानंमा श्री
यानब्रह्मेतिसिद्धांतइति अलंप्रपंचादागतप्रपंचेन। सचाभावश्चतुर्विधः। प्राग २६
भावः प्रध्वंसाभावोत्यंताभावोन्योन्याभावश्चेति। मृत्पिंडादौकारणेकार्यस्यघटा

श्री:

देरुत्पत्तेः। पूर्वं योभावः सप्रागभावः। सचभविष्यतीति विषयः। तत्रैव घटस्य मुद्ग
रपातानंतरं योऽभावः प्रध्वंसः ध्वंसस्यापिस्वाधिकरणकपालनाशनाशे एव न
चघटोन्मज्जनापत्तिः। ध्वंसध्वंसस्यापिघटप्रतियोगित्वात्। अन्यथाप्रागभावध्वं
सात्मकघटस्यविनाशेप्रागभावोन्मज्जनापत्तिः। नचैवमपियत्रध्वंसाधिकरणंनि
त्यंकथंध्वंसनाशइतिवाच्यं। तादृशमधिकरणंयदिचैतन्यव्यतिरिक्तं तदातस्यानित्य
त्वंसिद्धं। ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यतयावक्ष्यमाणत्वात्। यदिध्वंसाधिकर
णंचैतन्यंतदाअसिद्धेः। आरोपितप्रतियोगिध्वंसस्याधिष्ठानेप्रतीयमानस्याधि

ग

त्यंताभावः। यथावायोरूपात्यंताभावः। सोपि वियदादिवत् ध्वंसप्रतियोग्ये
वइदमिदंनेतीतिप्रतीतिविषयोन्योन्याभावः॥ अयमेवविभागो भेदः। पृथक्
त्वंचेति। अधिकरणस्यसादित्वेसादिः। यथाघटेपटभेदः अधिकरणस्यअना
दित्वेअनादिरेव। यथाजीवेब्रह्मभेदः ब्रह्मणिजीवभेदइतिद्विविधोपि ध्वंसप्रति
योग्येव। अविद्यानिवृत्तौतत्परतंत्राणां निवृत्यवश्यंभावात्। पुनरपिभेदोद्विविधः
सोपाधिको। निरुपाधिकश्चेति। तत्रोपाधिसत्ताव्याप्यसत्ताकत्वंसोपाधिकत्वंत
च्छून्यत्वंनिरुपाधिकत्वं। तत्राद्योयथा एकस्यैवाकाशस्यघटाद्युपाधिभेदेनभेदः।
यथावाएकस्यैवसूर्यस्यजलभाजनभेदेनभेदः। यथावाएकस्यैवब्रह्मणोअंतःक
रणभेदाद्भेदः। निरुपाधिभेदोयथाघटेपटभेदः। नचब्रह्मण्यपिप्रपंचभेदात् श्री २

उपगमेऽद्वैत विरोधः। तात्विकभेदादेरनभ्युपगमेन वियदादिवद्द्वैतव्याघातत्वा
त्। तदुक्तं। अक्षमा भवतः केयं साधकत्वप्रकल्पने॥ किन्नपश्यसि संसारं तत्रैवा
ज्ञानकल्पितमिति। अतएव विवरणे विद्यानुमाने प्रागभावव्यतिरिक्तविशेषणं तत्व

का प्रदीपे विद्यालक्षणे भावत्वविशेषणं च संगच्छते। एवं चतुर्विधभावानां योग्यानुप
लब्ध्या प्रतीतिः। तत्रानुपलब्धिर्मानांतरमिति। एवमुक्तानां प्रमाणानां स्वतएव प्रामा
ण्यमुपपद्यते। ज्ञायते च। तथाहि। स्मृत्यनुभवसाधारणं संवादिप्रवृत्त्यनुकूलं तद्वति
तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यं। तच्च ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं। नत्वधिकं गुणम
पेक्षते। प्रमाप्रमात्रे अनुगतगुणाभावात्। नापि प्रत्यक्षप्रमायां भूयोऽवयवेंद्रियसंनिकर्षः
रूपादिप्रत्यक्षे आत्मप्रत्यक्षे च तदभावात्। सत्यपि तस्मिन्पीतः शंख इति प्रत्यक्षस्य

अतएवसल्लिंगपरामर्शादिकमपि अनुमित्यादिप्रमायांनगुणः॥असल्लिंगपरामर्शादिस्थले विष

भ्रमत्वाच्च।नचैवं अप्रमापिप्रमास्यात्।ज्ञानसामान्यसामग्र्या अविशेषादिति
वाच्यं।दोषाभावस्यापिहेतुत्वांगीकारात्।नचैवंपरतस्त्वमपि आगंतुकभाव
कारणापेक्षायामेवपरतस्त्वात्।ज्ञायतेचप्रामाण्यंस्वतः।स्वतोग्राह्यत्वंदोषाभावे
सतियावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वं।स्वाश्रयोवृत्तिज्ञानं।तद्ग्राहकंसाक्षिज्ञानं।तेनवृ
त्तिज्ञानेगृह्यमाणेतद्गतंप्रामाण्यमपिगृह्यते।नचैवंप्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः।त
त्रसंशयानुरोधेनदोषस्यापिसत्त्वेनदोषाभावघटितस्वाश्रयग्राहकाभावेनतत्र
प्रामाण्यस्यैवाग्रहात्।यद्वायावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वयोग्यत्वंस्वतस्त्वं।संश
यप्रामाण्यस्योक्तयोग्यतासत्त्वेदोषवशेनाग्रहान्नसंशयानुपपत्तिः।अप्रामाण्यं
तुनज्ञानानसामानसामग्रीप्रयोज्यं।प्रमायामप्यप्रामाण्यापत्तेः॥ किंतुदोषप्रयो

यबाधे अनुमित्यादेः प्रमात्वात्

श्री
२८

ज्यं। नाप्यप्रामाण्यं। यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वं। अप्रामाण्यघटकतदभाववत्वा
देर्वृत्तिज्ञानानुपनीतत्वे साक्षिणा ग्रहीतुमशक्यत्वात्। किंतु विसं। वादिप्रवृत्या
दिलिंगकअनुमित्यादिविषय इति परत एवाप्रामाण्यमुत्पद्यते ज्ञायते च॥ ॥

॥ इत्यनुपलब्धिपरिछेदः॥ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

एवं निरूपितप्रमाणानां प्रामाण्यं द्विविधं। व्यावहारिकत्वाद्वेदकत्वं परमार्थिकत्वा
द्वेदकत्वं चेति। तत्र ब्रह्मस्वरूपावगाहिप्रमाणव्यतिरिक्तानां सर्वप्रमाणानामा
प्र द्यं प्रामाण्यं। तद्विषयाणां व्यवहारदशायां बाधानवतारात्। द्वितीयं तु जीवब्रह्मैक्यप
राणां सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्येवमादीनां तत्त्वमसीत्येवमंतानां तत्त्वद्विष

यस्यजीवपरैक्यकालत्रयाबाध्यत्वात्।तच्चैक्यंतत्त्वंपदार्थज्ञानाधीनज्ञानमिति
प्रथमंतत्पदार्थलक्षणप्रमाणाभ्यांनिरूप्यते॥ ॥तत्रलक्षणंद्विविधं॥ ॥
स्वरूपलक्षणंतटस्थलक्षणंचेति।तत्रस्वरूपमेवलक्षणंस्वरूपलक्षणं।यथास
त्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यत्रसत्यादिकंस्वरूपलक्षणं।ननुस्वस्यस्ववृत्तित्वाभावेकथं
लक्षणत्वमितिचेन्न।स्वस्यैवस्वापेक्षयातेधर्मधर्मिभावकल्पनोलक्षणसंभवात्। प
तदुक्तं।आनंदोविषयानुभावोनित्यत्वंचेतिसधर्मा।अपृथक्त्वेपिचैतन्यात्पृथ
गिवाभासंतेइति।तटस्थलक्षणंनामयावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वेसतितद्व्या श्री
वर्तकंतदेव।यथापृथ्वीलक्षणंगंधवत्त्वंमहाप्रलयेपरमाणुषुउत्पत्तिकालेघ २९
टादौचगंधाभावात्।प्रकृतेचजगज्जन्मादिकारणत्वंतत्रजजगत्पदेनकार्यजा।

मी

ति
तंविवक्षितं।कारणंचकर्तृत्वंअतोविद्यादीनांव्याप्तिः।कर्तृत्वंचतदुपादानगो
चरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्वं।ईश्वरस्यतावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञा
नसद्भावेयःसर्वज्ञःसर्वविद्यस्यज्ञानमयंतपः।तस्मादेद्ब्रह्मनामरूपमन्नंच
जायतइत्यादिश्रुतिर्मानं।तादृशचिकीर्षासद्भावेचसोकामयतबहुस्यांप्र
जाये त्यादिश्रुतिर्मानं।तादृशकृतौचतन्मनोकुरुतेत्यादिवाक्यंज्ञानेच्छाकृती
नांमध्येअन्यतमगर्भंलक्षणंनत्रितयंविवक्षितं।अन्यथाव्यर्थविशेष
णापत्तेः।अतएवजन्मस्थितिध्वंसानामपिअन्यतमस्येवलक्षणेप्रवेशः।
एवंचलक्षणानितावत्संपद्यंते।ब्रह्मजगज्जन्मादिकारणत्वेचयतोवा।

इमानिभूतानिजायंते। येनजातानिजीवंति। यत्प्रयंत्यभिसंविशंति। श्रुति
र्मानं। यद्वानिखिलजगदुपादानत्वंचब्रह्मणोलक्षणं। उपादानत्वंच्चाध्यासा
धिष्ठानत्वं। जगदाकारेणपरिणममानायाधिष्ठानत्वं। एतादृशमेवोपादा
नत्वमभिप्रेत्यइदंसर्वंयदयमात्मासच्चत्ययच्चाभवदितिबहुस्यांप्रजायेये
त्यादिषुब्रह्मप्रपंचयोस्तादात्म्यव्यपदेशः घटःसन्घटोभातिघटोदृष्टःइत्या
दौलौकिकव्यपदेशोपिसच्चिदानंदरूपब्रह्मैक्याध्यासात्। तत्रापिदुष्टत्वादिव्यव
हारापत्तिरितिचेन्न। आरोपेसतिनिमित्तानुसरणंनतुनिमित्तमस्तीतिआरोपइत्य
भ्युपगमेनदुःखादौचसच्चिदंशाध्यासेप्यानंदांशाध्यासाभावात्जगतिनामरू श्री ३०

पांशब्दरूपव्यवहारस्तु अविद्यापरिणामात्मकनामरूपसंबंधात्। तदुक्तं। अस्तिभा
तिप्रियंरूपंनामचेत्यंशपंचकं। आद्यैब्रह्मरूपंजगद्रूपंततोद्वयंइति। । अथज
न्मक्रमोनिरूप्यते॥ ॥तत्रसर्गा×त्रयं×द्यकालेपरमेश्वरःसृज्यमानप्रप
ञ्चवैचित्र्यहेतुप्राणिकर्मसहकृतापरिमितानिरूपितशक्तिविशेषविशिष्टमाया
सहितःसन्नामरूपात्मकनिखिलप्रपंचबुध्याकलय्यइदंकरिष्यामीतिसंक-
ल्पयति। तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयकामयतबहुस्यांप्रजायेयकामयतब
हुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुतेः। ततःआकाशादीनिपंचमहाभूतानिअपंचीकृ
तानितन्मात्रपदप्रतिपाद्यानिउत्पद्यंते। आकाशस्यशब्दोगुणः। वायोश्चशब्दस्प
र्शौ। तेजसस्तुशब्दस्पर्शरूपाणि। अपांतुशब्दस्पर्शरूपरसाः। पृथिव्याःशब्दस्पर्शरू

परस्सगंधाः ननुशब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं। वाय्वादावुपितदुपलंभात् नचासोभ्र
मः बाधकाभावात् इमानिभूतानि त्रिगुणमायाकार्याणि त्रिगुणानि। एतैश्चसत्व
गुणोपेतैः पंचमहाभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि पंचेंद्रियाणि मनोबुद्धि
रहंकारश्चित्तंच जायते। श्रोत्रादीनां पंचानां क्रमेण दिग्वातार्कवरुणाश्विनो धिष्ठा
तृदेवताः ॐ एतैरेवरजोगुणोपेतैः पंचमहाभूतैः क्रमेण ब्रह्मैक्यपराणां सदेव
सोम्येदमग्र आसीदित्येवमादीनां तत्वमसीत्येवमंतानां तत्तद्विषयवाक्या
णि पाद पायूपस्थाख्यानि कर्मेंद्रियाणि च जायंते। तेषांच क्रमेण वह्नींद्रोपेंद्रमि श्री
त्रप्रजापतयो अधिष्ठातृदेवताः। रजोगुणोपेतभपंचमहाभूतैरेव पंचवायवः प्रा ३१
४ मनआदीनां चतुर्णां चंद्रचतुर्मुखशंकराच्युता अधिष्ठातृदेवताः ४

णापानव्यानोदानसमाना ख्याजायंते।तत्र प्राग्गमनवान्वायुः प्राणः।नासादिस्थान
र्ती।अवाग्गमनवानपानः।पाय्वादिस्थनवर्ती।विष्वग्गमनवान्व्यानः।अखिलशरीर
वर्ती।ऊर्ध्वगमनवानुदानः।नाभिस्थानवर्ती।तैश्चैवं तमोगुणोपेतैरपंचीकृतभूतैः पं
चीकृतभूतानिजायंते।तेषां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकं करवाणीति त्रिवृत्करणश्रुतेः।पंचीक
रणोपलक्षितार्थत्वात्।पंचीकरणप्रकारश्चेत्थं।आकाशं द्विधा विभज्य तयोनेक विभा
गं पुनः चतुर्धा विभज्य तेषां तुर्णां अंशानां वाय्वादिषु संयोजनं।एवंत्ते जोबन्नानाम
पि।तदेवमेकैकस्य भूतस्यार्धं स्वांशात्मकं कार्यं।अर्धेतरं चतुर्विधं भूतमयमिति स्वां
शाधिक्यात्।पृथिव्याद्यव्यवहारः।तदुक्तं।वैशिष्यात्तु तद्वादस्तद्वादइति।तैश्चापंचीकृ
तभूतैर्लिंगशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं।मोक्षपर्यंतस्थायि मनोबुध्युपेतं ज्ञानेंद्रिय

पंचककर्मेंद्रियपंचकप्राणादिपंचकसंयुक्तंजायते।तदुक्तं।पंचप्राणमनोबुध्दिद
शेंद्रियसमन्वितं।अपंचीकृत भूतोत्थंसूक्ष्मांगंभोगसाधनमिति।तच्च द्विविधंपर
मपरंच।तत्रपरंहिरण्यगर्भलिंगशरीरं।अपरमस्मदादिशरीरं।तत्र हिरण्यगर्भलिंगशरी
रंमहत्तत्वं।अस्मदादिलिंगशरीरंअहंकारइतिव्याख्यायते।एवंतमोगुणयुक्तेभ्योपं
चीकृतभूतेभ्यः।भूर्भुवःस्वर्गमहर्जनस्तपःसत्यात्मकऊर्ध्वलोकसप्तस्यअतळपा
ताळरसातळवितळसुतळतळातळमहापाताळाख्याधोलोकसप्तकस्यब्रह्मांडस्य
जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्याख्यचतुर्विधस्थूलशरीराणामुत्पत्तिः।तत्रजरायुजानि
जरायुभ्योजातानिमनुष्यपश्वादिशरीराणि।अंडजानिपक्षिपन्नगादिशरीराणि।स्वे
दजानिस्वेदाज्जातानियूकामत्कुणादिशरीराणि।उद्भिज्यानिभूमिमुद्भिद्यजातानिवृक्षा श्री ३२
दीनितृणादीनामपिपापफलभोगायतनत्वेनशरीरत्वं।तत्रपरमेश्वरस्यपंचतन्मात्रा

व्युत्पत्तौ सप्तदशावयवोपेतलिंगशरीरोत्पत्तौ च साक्षात्कर्तृत्वमितरनिखिलप्रपंचोत्पत्तौ
हिरण्यगर्भादिद्वारा हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याक
रवाणीति श्रुतेः। हिरण्यगर्भो नाम मूर्त्तित्रयादन्यः प्रथमो जीवः। स वै शरीरी प्रथमः। स वै पुरुष
उच्यते। आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समव र्तत। हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्यादिश्रुतेः।
एवंभूतभौतिकसृष्टिर्निरूपिता। ।अथ प्रळयो निरूप्यते। ।तत्र प्रळयो नाम त्रैलोक्यनाशः।
स चतुर्विधः। नित्यः प्राकृतो नैमित्तिक आत्यंतिकश्चेति। तत्र नित्यप्रळयः सुषुप्तिः। तस्याः स
कलकार्यप्रविलयरूपत्वात्। धर्माधर्मपूर्वकसंस्काराणां च तदा कारणात्मनावस्था
न्यते सुप्तोत्थितस्य न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः। न वा स्मरणानुपपत्तिः। न च सुप्तावंतःकरण
नाशे तदधीनप्राणनादिक्रियानुपपत्तिः। वस्तुतः श्वासाद्यभावेपि तदुपलब्धेः पुरुषा
न्तरविभ्रममात्रत्वात्। सुप्तशरीरोपलंभाभावान्न चैवं सुप्तस्य परेतादविशेषः। सुप्त

४.५.न्नु

स्य लिंगशरीरात्मना नैव वर्तते। परेतस्य लोकांतर इति वेल क्षणपात। यद्वा अंतःकरणस्य द्वे
शक्ती। क्रियाशक्तिश्चेति। तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टांतःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशः। ननु क्रियाश
क्तिविशिष्टस्येति। अथैवं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति सता सोम्य तदा संपन्नो भवति।
एवमपीतो भवति इत्यादि श्रुतिरुक्तिः सुषुप्तौ मानं। प्राकृतप्रळयस्तु कार्यब्रह्म विनाश
निमित्तः सकलकार्यनाशः यदा तु प्रागेवोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य कार्यब्रह्मणो
ब्रह्मांडाधिकारलक्षणप्रारब्धकर्मसमाप्तौ विदेहकैवल्यात्मिका परममुक्तिः। तदा

स्वर्लोकवासिनामप्युत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां
ब्रह्मणा सह विदेहकैवल्यं। ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यांते कृता श्री
त्मानः प्रविशंति परं पदं इति श्रुतेः। एवं स लोकवासिभिः सह कार्यब्रह्मणि मुच्य ३३
मानेतदधिष्ठित ब्रह्मांड तदंतर्वर्ति निखिल लोक

तदंतर्वर्तिनिखिलस्थावरादीनांभूतानांच प्रकृतौमायायांचलयः।नतुब्रह्मणि।बा
धरूपविनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वादतः प्राकृतउच्यते। कार्यब्रह्मणोदिवसावसाननि
मित्तकः त्रैलोक्यमात्रप्रळयो नैमित्तिकः प्रळयः। ब्रह्मदिवसश्चचतुर्युगसहस्रपरिमि
तकालः। चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणोदिनमुच्यते इतिवचनात्। प्रळयकालः दिवस
परिमितरात्रिकालस्य दिवसकालतुल्यत्वात्। प्राकृतप्रळयेनैमित्तिकप्रळये च पुराण
वचनानि। द्विपरार्धेव्यतिक्रम्यपरमेष्ठिनः। तदाप्रकृतयः सप्तकल्प्यंते। प्रळयायहि।
एषःप्राकृतिकोराजन् प्रळयोयत्रलीयते इतिभप्राकृतप्रळयेमानं। एवंनैमित्तिकः प्रळ
योयत्र विश्वसृक्। शेतेनंतासनेनित्यमात्मसात्कृत्य चात्मभूः। इति वचनंनैमित्ति
प्रळयेमानं। तृतीयप्रळयस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तः सर्वमोक्षः। स एकजीववादे
वनानाजीववादे क्रमेण। सर्वैचैकीभवंतीश्रुतेः। तत्राद्यास्त्रयः प्रळयाः कर्मोप[illegible]य

मानिमित्ताः।तुर्यस्तुज्ञानोदयनिमित्तःप्रळयः।अज्ञानेनसहैवेतिविशेषः।एवंचतु
र्विधप्रळयोनिरूपितः॥ ॥तस्येदानींक्रमोनिरूप्यते॥ ॥भूतानांभौतिकानांच
कारणपालयक्रमेणोलयः।कारणलयसमयेकार्यपामाश्रयेणोतरेणावस्थानानु
पपत्तेः।किंतुसृष्टिक्रमविपरीतक्रमेण।तत्तत्कार्यनाशेतज्जकादृष्टनाशस्यैवप्रयोज
कतयाउपादाननाशस्याप्रयोजकत्वात्।अन्यथान्यायमतेमहाप्रळयेपृथिवी
परमाणुगतरूपरसादेरविनाशापत्तेः।यथाचाप्सुपृथिव्याः।आपांतेजसि।ते
जसोवायौ।वायोराकाशे।आकाशस्यजीवाहंकारे।तस्याहिरण्यगर्भाहंकारे।तस्या
विद्यायामित्येवंरूपप्रळयः।तदुक्तं।विष्णुपुराणे।जगत्प्रतिष्ठादेवर्षेपृथिव्यप्सु श्री
प्रलीयते॥तेजःस्यापःप्रलीयंतेतेजोवायुःप्रलीयते॥वायुश्चलीयतेव्योम्नितच्चा २४
व्यक्तेप्रलीयते॥अव्यक्तंपुरुषब्रह्मन्अव्यक्तेसंप्रलीयतेइति।एवंविविधप्रळय

कारणत्वं तत्पदार्थस्य तटस्थलक्षणं। ननु ब्रह्मणि जगत्कारणत्वे प्रतिपाद्यमाने सति
सप्रपंचं ब्रह्म स्यादन्यथा सृष्टिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तेरिति चेन्न। नहि सृष्टिवाक्या
नां सृष्टौ तात्पर्यं। किंतु अद्वितीये ब्रह्मण्येव। तत्प्रतिपत्तौ कथं सृष्टेरुपयोगः। इत्थं य
दि सृष्टिमनुपन्यस्य प्रपंचस्य निषेधो ब्रह्मणि प्रतिपद्येत। तदा ब्रह्मणि निषिद्ध
स्यैव ब्रह्मणोऽन्यत्रावस्थानशंकया न निर्विचिकित्सितमद्वितीयत्वमुपपादितं स्या
त्। ततः सृष्टिवाक्यात् ब्रह्मणोपादेयत्वज्ञाने सत्युपादानं विना कार्यस्यान्यत्र सद्भा
वशंकायां निरस्तायां नेति नेतीत्यादिना ब्रह्मण्यपि तस्यासत्त्वोपादाने प्रपंचस्य
तुच्छत्वावगमे निरस्तनिखिलद्वैतविभ्रममखंडसच्चिदानंदैकरसं ब्रह्म सिध्य
तीति परंपरया सृष्टिवाक्यानामपि अद्वितीये ब्रह्मण्येव तात्पर्यं। उपासनाप्रकरणप
ठितसगुणवाक्यानां च उपासनाविध्यपेक्षितगुणारोपमात्रपरत्वात्। ननु

पापनत्वं। निर्गुणप्रकरणे पठितानां सगुणवाक्यानां निषेधवाक्यापेक्षित निषेध
संपादकत्वेन विनियोग इति नाकिंचिदपि वाक्यमद्वितीयब्रह्मप्रतिपादनेन विरु
ध्यते। तदेवंस्वरूपतटस्थलक्षणलक्षितं तत्पदवाच्यमीश्वरचैतन्यं मायायां प्रति
बिंबितमितिचेत्। तेषामयमाशयः। जीवपरमेश्वरजीवसाधारणचैतन्यमात्रं प्र
तिबिंबितं। तस्यैवं बिंबस्याविद्यात्मिकायां मायायां। प्रतिबिंबमीश्वरचैतन्यं अंतः
करणेषुप्रतिबिंबं जीवचैतन्यं। कार्योपाधिरयंजीवः कारणोपाधिरीश्वरः इतिश्रु
तेः। एतन्मते जलाशयगतशरावगतप्रतिबिंबयोरिव जीवपरमेश्वरयोर्भेदः। अ
विद्यात्मकोपाधेर्व्यापकतयात दुपाधिकेश्वरस्यापि व्यापकत्वं। अंतःकरणस्य
परिछिन्नतया तदुपाधिकजीवस्यपरिछिन्नत्वं। एतन्मतेविद्याकृतदोषाः जीवपर श्री
मेश्वरयोरपिस्युः। उपाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वादिति। अस्वरसात्। बिंबात्मके ३५

तन्यमित्यपरे। तेषामयः। एकमेव चैतन्यं बिंबत्वाक्रांतं ईश्वरचैतन्यं प्रतिबिंबत्वा
क्रांतं जीवचैतन्यं। बिंबप्रतिबिंबकल्पनोपाधिश्च। एकजीववादे अंतःकरणान्यत्र।
अविद्यांतःकरणोपाधिप्रयुक्तो जीवपरभेदः। उपाधिकृतदोषाश्च जीव एव वर्तते। ननु
बिंबे परमेश्वरे। उपाधेः प्रतिबिंबस्यैव जीवपरमेश्वरयोर्भेदः। ननु यथा वास्तवमु
खदर्पणप्रवेश इव बिंबचैतन्यपरमेश्वरजीवप्रदेशे अभावात्तस्य सर्वांतर्यामित्वं न
स्यादिति चेन्न। साभ्रनक्षत्रस्य जलादौ प्रतिबिंबितेन बिंबभूतमहाकाशस्यापि ज
लादिप्रवेशासंबंधदर्शनपरिच्छिन्नबिंबस्य प्रातिबिंबदेशापरिच्छिन्नत्वेप्यपरिच्छिन्न
ब्रह्मबिंबस्य प्रतिबिंबदेशसंबंधाविरोधात्॥ ननु रूपहीनस्य ब्रह्मणो न प्रतिबिं
बसंभवः। रूपवतः एव तथात्वदर्शनात् इति वाच्यं। नीरूपस्यापि रूपस्य प्रतिबिं
बदर्शनात्। न च नीरूपस्य द्रव्यस्य प्रतिबिंबभावनियमः। आत्मनो द्रव्यत्वाभावच्

स्योक्तत्वात्। एकधाबहुधाचैव दृश्यते जलचंद्रवत्॥ यथोते ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वा
न्। यो भिन्नान बधकोगच्छं न इत्यादिवाक्येन ब्रह्मप्रतिबिंबाभावानुमानाज्ञस्यबा
धितत्वाच्च। तदेवं तत्पदार्थो निरूपितः इदानीं त्वंपदार्थो निरूप्यते॥ ॥एकजीववा
दे अविद्याप्रतिबिंबो जीवः। अनेकजीववादे त्वंतःकरणप्रतिबिंबः। सचजाग्रत्स्वप्न
सुषुप्तिरूपावस्थात्रयवान्। तत्र जाग्रद्दशा नाम इंद्रियजन्यज्ञानावस्था। अवस्था
ते इंद्रियेभावान्नातिव्याप्तिः। इंद्रियजन्यज्ञानं चांतःकरणवृत्तिः। स्वरूपाज्ञानस्या
नादित्वात्। सा चांतःकरणवृत्तिः। आवरणअवरणाभिभवार्थ्येकिस्यैमतं। तथाह्य
विद्योपहितचैतन्यजीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्व श्री
दा घटादिभानत्वपक्षे न प्रसक्तो घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकरकमेज्ञानं मूलाविद्या ३६
परतंत्रमवस्थापदवाभ्युपगंतव्यं। एवं सति घटादेर्नभानप्रसंगः। अनावृत्तचैतन्य

संबंधस्यैवभानप्रयोजकत्वात्। तस्यचावरस्यसदात्‌ नत्वेकदाचिदपिघटभानंन
स्यादिति। तद्भंगेचवक्तव्यंतद्भंजकंनचचैतन्यमात्रं। तद्भासकस्यतदानिवर्तकत्वा
त्। नापिवृत्युपहितंचैतन्यं। परोक्षस्थलेपितंनिवर्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्त
वृत्तिविशेषतदुपहितचैतन्यस्यवा आवरणभंगजनकत्वमित्यावरणार्थाभिभा
वार्थवृत्तिरित्युच्यते। संबंधघटनार्था वृत्तिरित्यपरंमतं। तद्विद्योपाधिकोपरिछि
न्नोजीवः। सचघटादिप्रदेशेविद्यमानोपि घटाद्याकारापरोक्षवृत्तिविरहदशायां
नघटादिकमवभासति। घटादिनासमसंबंधाभावात्। तदाकारवृत्तिदशायांतु
भासयति। तदासंबंधसत्वात्। नन्वविद्योपाधिकस्यापरिछिन्नस्यजीवस्यस्वत
एवसमस्तवस्तुसंबंधस्यवृत्तिविरहदशायांसंबंधाभावाभिधानमसंगतं। अ
संगत्वदृष्ट्यासंबंधाभावाभिधानेचवृत्त्यंतरमितिपरसंबंधोनस्यादितिचेन्न।

उच्यते। न वृत्तिदशायां जीवस्य घटादिना सह संबंधसामान्यनिषेधावगमः।
किं तर्हि घटादिभानप्रयोजकसंबंधविशेषः। सच संबंधविशेषः। जीवचैतन्यस्य
विषयस्य च व्यंजकतत्परता लक्षणः। कदाचित्कः। तत्तदाकारवृत्तिनिबंधनः। तथा
हि तैजसमंतःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात्। स्वत एव जीवचैतन्याभिव्यंजनसमर्थं।
घटादिकं तु न तथा। अस्वच्छद्रव्यत्वात्। ततः स्वाकारवृत्तिदशायां वृत्त्यभिभूतजा
अधर्मकतया वृत्त्युत्पादितचैतन्याभिव्यंजनयोग्यताश्रयतया च वृत्त्युत्थानानं
तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति। तदुक्तं विवरणे। अंतःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गि
ण्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामादधाति। अस्वच्छद्रव्यस्यापि स्वच्छद्र श्री
व्यत्वसंबंधदशायां प्रतिबिंबग्राहित्वं। यथा कुड्यादेः जलादिसंयोगदशायां ३७
मुखादिप्रतिबिंबग्राहिता। घटादेरभिव्यंजकत्वं च प्रतिबिंबग्राहित्वं चैतन्याभि

व्यंजकत्वं च तत्प्रतिबिंबितत्वं। एवंविधाभिव्यंजकत्वसिध्यर्थमेव वृत्तेः परोक्ष
स्थले बहिर्निर्गमनानंगीकारः। परोक्षस्थले तु वह्न्यादेर्वृत्तिसंयोगाभावेन चैत
न्याभिव्यंजकतया न प्रत्यक्षत्वं। एतन्मते च विषयाणां अपरोक्षत्वं च चैतन्याभि
व्यंजकत्वमिति द्रष्टव्यं। एवमस्यापरिछिन्नत्वेपि वृत्तेः संबंधत्वमिरूपितं। इदानीं
परिछिन्नत्वपक्षे संबंधार्थकत्वं प्रतिपाद्यते। तथाहि अंतःकरणोपाधिको जीवः।
तस्य च घटाद्युपदानता। घटादिदेशासंबंधात्। किंतु ब्रह्मैव घटाद्युपादानं। तस्य
मायोपहितस्य सकलघटाद्यन्वयित्वादत एव ब्रह्मणः सर्वज्ञता। तथा च जीवस्य
घटाद्यधिष्ठानब्रह्मचैतन्याभिदामंतरेण घटाद्यवभासाभावे प्राप्ते तदभासाय
घटाद्यधिष्ठानब्रह्मचैतन्याभेदसिध्यर्थं घटाद्याकारवृत्तिरिष्यते। ननु तथापि
कथं प्रमातृचैतन्यविषयचैतन्ययोरभेदसंभवादितिचेन्न। वृत्तेर्विषयदेशानि

गमिनांगीकारेण वृत्त्यंतःकरणविषयाणामेकदेशस्थत्वेन उपाधेयभेदभा
वस्योक्तत्वात्। एवमपरोक्षस्थले वृत्तेर्मृतभेदेनोपयोग उपपादितः। इंद्रि
याजन्यविषयगोचरांतःकरणवृत्त्यवस्था स्वप्नावस्था। जाग्रदवस्थाव्यावृत्त्यर्थ
मिंद्रियाजन्येति। अविद्यावृत्तिमत्यां सुषुप्तौ अतिव्याप्तिवारणायांतःकरणे
ति। सुषुप्तिर्नाम। अविद्यागोचराविद्यावृत्त्यवस्था। जाग्रत्स्वप्नयोरविद्याकारवृत्ते
रंतःकरणवृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः। अत्र केचित्। मरणमूर्छयोरवस्थांतरत्वमाहुः।
अपरेतु सुषुप्तावेतयोरंतर्भावमाहुः। तत्र तयोरवस्थाद्वयांतर्भावबहिर्भावयोस्त्वं
पदार्थनिरूपणे उपयोगाभावान्नात्र प्रतिपाद्यते। तस्य च मायोपाध्यपेक्षयैकत्वं श्री
अंतःकरणोपाध्यपेक्षया नानात्वं व्यवह्रियते। एतेन जीवस्याणुत्वं प्रोक्तं बु ३८
द्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव वालाग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इत्यादिदो जीवस्य बुद्धि

शब्दवाच्यांतःकरणोपरिणामोपाधिकपरिणामाश्रवणात्।सचजीवस्वयंप्र
काशः स्वप्नामधिकृत्यायंपुरुषःस्वयंज्योतिरितिश्रुतेः।अनुभवरूपश्चप्रज्ञा
नघनइत्यादिश्रुतेः।अनुभवामीतिव्यवहारस्तु प्रवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यमा
दायोपपद्यते।एवंत्वंपदार्थोनिरूपितः॥अधुनातत्त्वंपदार्थयोरैक्यंमहावाक्य
प्रतिपाद्यमभिधीयते॥ ॥ननुनाहमीश्वरइत्यादिप्रत्यक्षेण किंचिज्ज्ञत्वादिवि
रुद्धधर्माश्रयत्वादिभेदेनद्वासुपर्णेत्यादिश्रुत्याद्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चा
क्षरएवच।क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यतेइत्यादिस्मृत्याचजीवपर
भेदस्यावगतत्वेनतत्त्वमस्यादिवाक्यमादित्योयूपःयजमानःप्रस्तरइत्या
दिवदुपचारितार्थमेवेतिचेन्न।भेदप्रत्यक्षस्यसंभावितकरणाकरणदोषस्या
संभावितदोषस्यावेदजन्याभेदज्ञानेनबाध्यमानत्वात्॥अन्यथाचंद्रगता

धिकपरिमाणग्राहि ज्योतिःशास्त्रस्य चंद्रप्रादेशत्वग्राहिकत्वग्राहि प्रत्यक्षेणाबा
धापत्तेः। पाकरक्ते घटे रक्तोयं न तु श्याम इतिवत् सतिविशेषणेहीति न्यायेन जीव
परपरभेदग्राहिप्रत्यक्षस्य विशेषणीभूतधर्मभेदविषयत्वाच्च। नाप्यागमविरो
धः। तत्परास्तत्परयोस्तत्परावाक्यस्य बलवत्त्वेन लोसिद्धत्वात्। नानु वादिद्वारूप
त्वादिवाक्यापेक्षया उपक्रमोपसंहाराद्यवगतोद्वैततात्पर्यविशिष्टस्य तत्त्वमा
दिवाक्यस्य प्रबलत्वात्। न च जीवपरऐक्ये विरुद्धधर्माश्रयानुपपत्तिः। शीतस्यैव
जलस्योपाधिकौष्ण्याश्रयत्ववत् स्वभावतो निर्गुणस्यैव जीवस्यांतःकरणाद्यु
पाधिककर्तृत्वाश्रयत्वप्रतिभासोपपत्तेः। यदि च जलादावौष्ण्यमारोपितं तदा
प्रकृतेपि तुल्यं। न चासिद्धांतेकर्तृत्वस्य कचित् दृष्टभावादारोप्यप्रमाहितसंस्का
राभावे कथमारोप इति वाच्यं। लाघवेनारोप्यविषयसंस्कारानत्वे नैतत्स्य हेतुत्वात्। श्री० ३९

नचप्राथमिकानोपेक्षागतिः। कर्तृत्वादध्यासप्रवाहस्य अनादित्वात्। तत्त्वंपद
वाच्ययोः विशिष्टयोरैक्ययोगेलक्ष्यस्वरूपयोरैक्यमुपपादितमेव। ए अतएव
तत्प्रतिपादकतत्त्वमस्यादिमहावाक्यानामखंडार्थत्वं। सोयमित्यादिवत्। नच
कार्यपरत्वाभावेप्रामाण्यं। पुत्रस्तेजातइत्यादौसिद्धेपिसंगतिग्रहात्। एवंसर्व
प्रमाविरुद्धश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रतिपाद्यब्रह्मजीवपरैक्यंवेदांतशास्त्रवि
षयइतिसिद्धं॥ ॥इतिवेदांतपरिभाषायांविषयपरिछेदः॥ ॥इदानींप्रयोज
नंनिरूप्यते॥ यदवगतंसत्स्ववृत्तितयाइष्यतेत्प्रयोजनं। तच्चद्विविधं।मुख्यंगौ
णंचेति। सुखदुःखाभावौमुख्यप्रयोजने। तदन्यतरसाधनंगौणंप्रयोजनं। सुखं
चद्विविधंसातिशयंनिरतिशयंचेति। तत्रसातिशयंसुखंविषयानुषंगजनितां
तःकरणतारतम्यकृतानंदलेशाविर्भावविशेषः। एतस्यैवानंदस्याभिव्यक्तानि

मात्रामुपजीवतीति श्रुतेः। निरतिशयसुखं च ब्रह्मैव। आनंदो ब्रह्मेति व्यजानाति
श्रुतेः। आनंदात्मब्रह्मात्मकमोक्षः। शोकनिवृत्तिश्च। ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति। तरं
ति शोकमात्मविदिति श्रुतेः। ननु लोकांतरावाप्तिश्च तज्जन्यवैषयिकानंदो वा
मोक्षः। तस्य कृतकत्वेनानित्यत्वे मुक्तस्य संसारित्वप्रसंगः। ननु त्वन्मतेप्यानंदा
वाप्तेरनर्थनिवृत्तेश्च तुल्यसदित्वदोषः। अनादित्वे मोक्षमुद्दिश्य श्रवणप्रवृत्त्य
नुत्पत्तेरिति चेन्न। सिद्धस्यैव ब्रह्मस्वरूपमोक्षस्यासिद्धत्वात् भ्रमेण तत्साध
नेप्रवृत्त्युपपत्तेः। अनर्थनिवृत्तेरप्यधिष्ठानरूपब्रह्मस्वरूपतया सिद्धैव। लोकेपि
प्राप्तप्राप्तिपरिहृतपरिहारयोः प्रयोजनं दृष्टमेव। यथा हस्तगतविस्मृतसुवर्णा श्री
दौ तव हस्ते सुवर्णमित्याप्तोपदेशे प्राप्तमेव प्राप्नोति। यथा वा बलात् रज्जौ सर्पभ्र ४०
मतः नायं सर्प इत्याप्तवाक्यात्परिहृतस्यैव सर्पस्य परिहारः। एवं प्राप्तस्यानं

दस्य प्राप्तिः। परिहृतस्याप्यनर्थस्य निवृत्तिर्मोक्षः प्रयोजनं। स च ज्ञानैकसाध्यः।
त्वमेव विदित्वातिमृत्युमेति। नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतेः। अज्ञाननिवृ
त्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वनियमाच्च। तच्च ज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यगोचरं। अभयं वै जनक प्राप्तो
सि तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतेः। तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञा
नं मोक्षस्य साधनमिति नारदीयवचनाच्च। तच्च ज्ञानमपरोक्षरूपं। परोक्षस्य
परोक्षभ्रमनिवर्तकत्वानुपपत्तेः। तच्चापरोक्षज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यादिति च
त। मनननिदिध्यासनसंस्कारांतःकरणादेवेत्यपरे। तत्र पूर्वाचार्याणामयमा
शयः। संविदापरोक्ष्यं नकारणविशेषोतिनिबंधनं। किंतु प्रमेयविशेषनिबंधनमित्यु
पपादितं। तथा च ब्रह्मणः प्रमातृजीवाभिन्नतया तद्गोचरशब्दजन्यमपि ज्ञानं
मपरोक्षं। अतएव प्रतर्दनाधिकरणे प्रतर्दनं प्रति प्राणोस्मि प्रज्ञात्मा तम मा

फ तुपास्त इती द्वियोक्त वाक्ये प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे निश्चिते मामुपास्त इति
अस्मच्छब्दानुपपत्तिमाशंक्य तदुत्तरत्वेन प्रवृत्तशास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववि
दिति सूत्रे शास्त्रीया दृष्टिरिति तत्वमस्यावाक्यजन्यज्ञानं अहं ब्रह्मेति ज्ञानं दृ
ष्टिशब्देनोक्तमिति। अन्येषां त्वेवमाशयः। कारणविशेषनिबंधनमेव ज्ञानानां प्र
त्यक्षत्वं। न विषयविशेषनिबंधनमेकस्मिन्नेव सूक्ष्मवस्तुनि यदुपकरणापटु
पकरणयोः प्रत्यक्षव्यवहारदर्शनात्। तथा च संवित्साक्षात्त्वे। प इंद्रियजन्यत्व
स्यैव प्रयोजकतया न शाब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वं। ब्रह्मसाक्षात्कारे मननिदि
ध्यासनसंस्कृतांतःकरणः औपनिषदत्वानुपपत्तिः। अस्मदुक्तमनसो वेदज
न्यज्ञानानंतरमेव प्रवृत्ततया वेदोपजीवित्वाद्वेदानुपजीवि मानांतरगम्यत्व श्री
स्यैव वेदागम्यत्वे विरोधात्। शास्त्रदृष्टिसूत्रमपि ब्रह्मविषयमानसप्रत्यक्षस्य ४२

ऽय १.

शास्त्रप्रयोजनत्वादुपपत्तेः। तदुक्तं। आतिसंराधने सूत्रे शास्त्रार्थज्ञानजा प्रमा॥
शास्त्रदृष्टिर्मतांतां वैवेत्ति वाचस्पतिः परमिति। तच्चज्ञानं पापक्षयाद्भवति। सचकर्मा
नुष्ठानादिति परंपरया कर्मणां विनियोगः। अतएव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विवि
दिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतेः। कषायकर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानप्रवर्त
तेइत्यादि स्मृतिः संगच्छते। एवं श्रवणमनननिदिध्यासनान्यपि साधनानि भवंति
मैत्रेयीब्राह्मणे आत्मावारे दृष्टव्य इति दर्शनमनूद्य तत्साधनत्वेन श्रोतव्यो मंतव्यो
निदिध्यासितव्यः। श्रवणमनननिदिध्यासनानां विधानात्। श्रवणंनाम वेदांतानां ब्र
ह्मणि तात्पर्यावधारणानुकूलमानसी क्रिया। मननंनाम शब्दावधारितार्थे मानां ८
तरविरोधाशंकायां तन्निराकरणानुकूलतर्कात्मकज्ञानजनको मानसो व्यापारः।
निदिध्यासनंनाम अनादिदुर्वासनया विषयेष्वाकृष्यमाणस्य चित्तस्य विषयेभ्यो

पक्ष्यात्मविषयत्वस्थैर्यानुकूलो मानसो व्यापारः। तत्र निदिध्यासनं नाम
ब्रह्मसाक्षात्कारे साक्षात्करणं। ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्। देवात्मश
क्तिं स्वगुणैर्निगूढां इत्यादिश्रुतेः। निदिध्यासने च मननं हेतुः। अकृतमननस्या
र्थदार्ढ्याभावे तद्विषयानिदिध्यासनायोगात्। मने श्रवणं हेतुः। श्रवणाभावे ता
त्पर्यानिश्चयेन शाब्दज्ञानायोगेन श्रुतार्थविषयकयुक्तायुक्तत्वनिश्चयानुकूल
मननायोगात्। एतानि त्रीण्यपि ज्ञानोत्पत्तौ कारणानीत्येतावन्मात्रं केचिदा
चार्या ऊचिरे। अपरे तु श्रवणं प्रधानं मनननिदिध्यासनयोस्तु श्रवणात्पराचीन
योरपि श्रवणं ब्रह्मदर्शननिर्वर्तकतया आरादुपकारकतया अंगित्वमित्याहुः। श्री
तदप्यंगत्वं नातीव शोभनं तस्य श्रुत्यातस्य श्रुत्याद्यन्यतमप्रमाणगम्यस्य प्रकृ ४२
ते श्रुत्याद्यभावसंभवात्। तथाहि। बर्हि। भिर्यजेत दध्ना जुहोतीत्यादौ विवमन

ननिदिध्यासनयोरंगत्वे काचिच्छ्रुतिरस्ति। नापि बर्हिःश्रुतिः देवसदनेसी
दानीत्यादिमंत्राणां बर्हिःखंडनप्रकाशनसामर्थ्यवत् किंचिल्लिंगमस्ति। नापिप्र
देशांतरपठितस्य प्रवर्ग्यस्याग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति वाक्यवत्। श्रवणानुवादेन
निदिध्यासनविनियोजकं किंचिद्वाक्यमस्ति। नापि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्व
र्गकाम इति वाक्यावगतफलसाधनताकदर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजानामिव
फलसाधनत्वेनावगतस्य श्रवणस्य प्रमनननिदिध्यासनयोराम्नातं। ननु द्रष्टव्य इ
ति दर्शनानुवादेनागुणे विहिते सति फलवत्तया श्रवणप्रकरणे तत्संनिधावाम्नातं।
तयोर्मनननिदिध्यासनयोः प्रयाजन्यायेन प्रकरणादेवावगतेरिति चेन्न। तेध्यानयो ८
गानुगता अपश्यदित्यादिश्रुत्यंतरे ध्यानस्य दर्शनस्य दर्शनसाधनत्वेनावगतस्यां
गाकांक्षायां प्रयाजन्यायेन श्रवणमनननयोरेवांगतापत्तेः। क्रमसमाख्ये च द्वे इत्यद्र

नि[illegible]ता। किंचप्रयाजादौ गेऽजीवेंगत्वविचारः सप्रयोजनः पूर्वपक्षे विकृतिषु नप्रयाजानुष्ठा
नंसिध्यांतेतुतत्रापितदनुष्ठानमिति। प्रकृतेः श्रवणांनकस्यचिद्विकृतिः। येनमननानिदि
ध्यासनयोः तत्राप्यनुष्ठानांगत्वविचारः सफलोभवेत्॥ तस्मान्नतादर्थ्यशेषत्वंमन
ननिदिध्यासनयोः। किंतुयथाघटादिकार्यमृत्पिंडानांप्रधानकारणताच्चक्रादीनांस
हकारिकारणतेतिप्राधान्याप्राधान्यव्यपदेशः तथाः श्रवणमनननिदिध्यासनानामं
तव्यं। सूचितंचैतद्विवरणाचार्यैः। शक्तितात्पर्यविशिष्टशब्दावधारणंप्रमेयावगमं
प्रतिअव्यवधानेनकारणंभवति। प्रमाणस्यप्रमेयावगमंप्रतिअव्यवधानं। मनन
निदिध्यासनेतुचित्तस्यप्रत्यगात्मप्रवणत्वसंस्कारनिष्पंन्नतदेकाग्रवृत्तिकार्यद्वारे श्री
णब्रह्माद्वैतहेतुतांप्रतिपद्येते। इतिफलंप्रतिअव्यवहितस्यकरणस्यविशिष्टशब्दा ४३
वधारणस्यअव्यवहितमनननिदिध्यासनेतदंगेअंगीक्रियेते। इतिश्रवणादिषुचमु

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ౧

[illegible] ... తత్ర ప్రమాణాంతర ... తథాహి వివాద విషయాః ... [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

సచవివశేష సాంఖ్యవశాత్ త్రిత్వయోస్త్రయ్యుపాధేః త్రిసాంఖ్యవాన ప్రతిషఠి విషయోవిషయాస్తావం యధాభూయో ప్రతికషన వివక్షితా తత్తాలి
తద్వ్యధానాత్ శంవరభేదవతా వ్యపేరపి బ్రహ్మచచిన్నాసాం ఇత్యత్ర బ్రహ్మణం ఇతికషనవివక్షి తవ్యవధానాత్ తద్వ్యవయోస్త్ర్యాసాం ప్యయోస్త్రాం
ధారణం అవిద్యానామ విద్యావివ్రతాప్య అవిశేషనియామ్యాం ద్యావరణవితి వ్యాసే తే ద్విలాన్తర తద్భావత్వవ్యావృత్తి విశేషః పరబ్రహ్మ
వృత్తిం సంకల్ప విలయరహితః త్వదిత్త తస్మాదేతావయత వస్త్ర సాంఖ్య రహితాత్ప్రదిత్యతి సిద్ధః విస్తారం గతి సంస్కారం వివంచసాక్షా
త్ప్రపంచస్యతాదివిరుద్ధాదినిత్యాత్ తత్త్వవదుపాదానాయం విశ్వతాపవిద్యుత్ వస్తుప్రదిశ్యాదినిత్ర్యపాశ్యస్య యోగ్యం వంతి ప్రత్యక్ష
పరః అత్రభూతప్రాతికస్యం గావరావశాంత్త ఉపలక్ష్య సిద్ధం ప్రబుద్ధానాం కృప్రపంచసప్యాతిప్రలయ యోగ్యాం ప్రపం
చై బ్రహ్మణో ఇత్యాస్తయమాయసిద్ధః ఏవంప్రకారం తటస్థలక్షణం వస్తుదర్శనస్వరూపలక్షణం వాఖ్యాంశాదితి యద్యపిసత్యాదిశం
ప్రత్యక్షం లక్ష్యం తథాపి ప్రధానంబ నీనాంపనిత్య సామానందస్వరూపం కసె వాని త్త్వదం న్యాద్యం అనందస్వరూపాభి హితే ప్రయో
తదుపాదానం ప్రయోగే యావానంద్ర స్వరూప ధృతి యర్ణ వాపం చారాంగమ్ సత్యదిప్రత్యక్షే విరోధాత్ ఆనందబ్ర
హ్మణం ఇతి ప్రత్యక్ష విరోధాద్యాస్మ నబ్రహ్మాదిరూపం బ్రహ్మ తివాక్యం సత్యం విజ్ఞానమానందం బ్రహ్మ ఆనందో బ్రహ్మేత్యాది

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

రూపత్వస్య పరంపరయా నిత్యయస్సాప్యత్వాత్. చతుర్యర్థ శాస్త్రస్య ప్రథమం తత్ర సత్ప్రధనతాం సూత్రయతి అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేత్యాదినా సవి
శేషత్వేన వేదాంతవిచారసాధ్యత్వాదిత్యర్థః ఉపోద్ఘాతః తథా వేదాంతవిచారసాధ్యత్వస్య ప్రతిపాదనస్య ప్రసంగ ఏవ ఉక్తేతి తత్ప్రథమసూత్రం
ర్థః బ్రహ్మజ్ఞానస్య విచారఫలత్వం ప్రతిపాదయతి పురుషార్థ ఇతి పురుషార్థో వేదాంతశ్రవణ సాధనాంతరనిరపేక్షత్వాత్ తదేవ
యథా శాస్త్రాదిషు విద్యాస్వప్రతిపాద్యబ్రహ్మాత్మైక్యతత్త్వజ్ఞానాత్ తదా పురుషార్థమాహ వినాపి శాస్త్రాణామ్
రమేతి ఇత్యర్థః తస్య కర్తృత్వాదివిశేషణరహితత్వాత్ తస్య ప్రతిపాదనస్య విచారాధీనత్వాదిత్యర్థః ఏవమితి ఏవం తత్త్వావబోధే
ద్వితీయం విచారాంతరం ద్వారత్వేన బ్రహ్మైక్యజ్ఞానస్య విచారఫలత్వం సప్రపంచం దర్శయతి తత్త్వజ్ఞానేతి
ద్వితీయస్య లోకప్రసిద్ధతా యదితాహ పుంబుద్ధేతి కస్య తత్త్వసిద్ధిరతిప్రకాశత్వప్రసిద్ధిః స్వరూపం లక్షణం ప్రమాణం తత్త్వమితి
తదితరాత్ అనన్యపునరుక్తి ప్రత్యక్షత్వం ప్రతిపత్తిః సంసారాపవర్గసాధనం ప్రతిపాదనం శాస్త్రే శాస్త్రే
తథా తత్త్వాదివిరహితస్య సత్త్వాదిప్రతిపాదకస్య ఇత్యాదినా తత్ప్రతిపాదనాదితి శాస్త్రస్య వృత్తిరుపలక్షణం
ప్రతిబంధకవిచారం తదిత్యాహ ఇతరథేతి త్రయాణాం ప్రత్యక్షాదిప్రమాణానాం తత్సిద్ధిః తథా తద్వదాహ ౨

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

శంకాప్రమాణనిరూపణస్యప్రమాణసామాన్యలక్షణ యుక్తత్వాదిశబ్దేన యత్తు నిరూపణమపి తత్త్వరిశరతాప్యన్తస్యసంగతమితిపూర్వపక్ష
పంచమమితి కేచిత్ప్రపంచప్రమాణనిరూపణస్యప్రతిబన్ధాత్వసవిషయస్యప్రమాణాదనేకప్రమాణస్యతత్త్వనిరూపణమసంగతమేవ కృత్స్న
ప్రమాణప్రతిబన్ధాత్ తత్త్వవిదితిపాప్యస్యకృతస్యప్రమాణనిరూపణస్య స్వప్రత్యయస్యప్రమాణాదిప్రామాణ్యప్రమాణసంశయనిరూపణం మూలప్రమాణసం
గికేతన్నిరూపణసంబద్ధపాతప్రతిపత్తిచింతాయాసాప్రమాణతత్త్వప్రతిబన్ధాయామపి ప్రకృత్యరిదినిరూపణం యదాత్మనః
పంచమప్రతిపత్తేయద్విశేషణం తత్తు నవబాధకమానాదానేకత్వసంబద్ధాంశం దాత్మకత్వాదిపాద్యనిరూపణప్రమాణసాక్షాత్ప్రమితం పూర్వప్రత్యక్ష
సంబద్ధదాంతవచనస్యప్రమాణశేషమనిరపేక్షప్రామాణ్యసాంధనతా యది లక్షణప్రమాణం సామాన్యలక్షణం తత్త్వప్రమాణమిత్యపి ప్రమాణం
తరాంకృపాతసిద్ధప్రసిద్ధివిషయపాపప్రామాణ్యజ్ఞానవదాకారదిదాంత తత్త్వదిరూపపరాక్రమప్రాప్తం నిరూపణ్యపరిచ్ఛేదః యథా
కృపిప్రపంచశబ్దాన్తరాణాంత్వజ్ఞానవిపాదకస్యప్రామాణ్యసిద్ధేయర్థాదిదాంతత్వమేవానపేక్షపరిహారత్వేనానిర్దిష్టసంగత్యభావ
పంచదపరిక్షిప్తాశుత్వమ్యాదరసుపాక్యాదీనాం ప్రతిబన్ధకత్వం తథాపి మహోభాస్యమత్వవంద్యానాదివ్యతిరేకేణ ఏవ
తన్నిరూపణపరిక్షేపాపత్తిరితి దృష్టవ్యం ఏవం ప్రమాణనిరూపణం ప్రతిబన్ధాయత్తలక్షణా సామాన్యం తత్త్వప్రమాణనిరూపణ

యత్ర నశ్యతః అసాధారణకారణం త్వసతి వ్యాపారవత్కారణత్వం త్రిసలింగపరామర్శస్యైవేత్యుమితౌ సాధారణకారణస్య వ్యాపా
ప్రమాత్వనిసాంతిప్రసంగః సగుణవిషయీభూతవ్యాప్తిః తన్నిబంధనసన్నికర్షాదావుపాప్రత్యక్షసాధారణకారణత్వాదితి మనసా తద్వ్యాపారప్రత్యక్ష
మాత్రేతి తుః తద్ధానవిషయస్య ప్రత్యక్షాదయిగా నసమప్రత్యక్ష ప్రమాణాయాం + సాం + దోసుఖతదాకారవృత్తి ... వ్యాపాగ
ంపిదాసపవ్యాపృత్తే ప్రమితౌ సుఖాదిప్రత్యక్షే ... ప్రత్యక్షే ప్రమాసాంమానసోపపత్తిః ప్రమాణం ప్రత్యక్షం తత్రేతి ప్ర
మాణవిశేషణమ్ ... యత్ర ... మితౌ ... తత్ర ... ప్రత్యక్షాదితి
హా సన్నికర్షత్వేన ... ప్రవృత్తి ... ప్రత్యక్షే ...
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] ఇదానీం [illegible] ఇదానీం [illegible]
[illegible] ఇదానీం [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

షైరాటకాంక్షి యుపపాదకత్వా వక్ష్యేదకే పా త్రప్రాణేనే తయానాంలవిక్షిప్తంకతత్వయోగాంగ్లే తద్రి తదాం పాంకాంలక్షింద్రియుతి ప్రత్యక్షే పా
ంబకాశ్యకన్న వవివయతితయన్నపద నపాంత్ర త్వధ్దేంనివివంశ్లక్షదారాం పాపింశధ్వతే యాభ్వ దతిక్షానేష్వావ్యప్తిః తత్రస్లే ంవివయాతావనేక్ష్య
పనపాంవితాపేక్ష్య వారనంస్య స్మృతయాంచిహ్నాని వత్వంనగాన్నిః ఖధ్వ పాంథావలక్ష్యేంయాంవితాక్షానాంలక్ష్యేంయాక్ష్యత్రశాంకాడుయాంశక్షుక్షుటెన్నే
సాంకేంస్యపదాంర్థనచిహ్నానస్వమాభాంత్రినతత్ర్వధాంరాంపాపింశోబుద్ధి (భ్రవాంసిద్ధింకేమప్రథమశ్యాంఖ్యచిహ్నానకాం కేంస్వపదాం ర్థనచిహ్నానస్వ
వినాక్షిపిరేక్షుబనితే వాంకాన్వర్థనచిహ్నాంద్రవవదాంర్థనవిషయాంత్ దివతయాభ్వదిక్షుచిహ్నానంనాధవతతివాంమిశంతస్వపదార్థనవిషయతో
పిపదచిహ్నపదార్థనిగ్భతితిన్యధా వినేఅక్షరాంతలితే ఆన్వథాపదలింగకాంళ్ళభ్రియుపదాంర్థనసాఖ్యపనేవ్యయుభ్రాంథాంపత్తిఃనే
మవృత్రంపదటంచానేత్రాత్తత్రి వపవన్నేరోంతరకల్పనాత్ద్వితీయాధ్యాదిచిహ్నానోనాధ్యవతలి వాంఖ్యంపదస్యత్వితిపదార్థస్యకేంతాత్తే
క్యచిహ్నే వాంకాన్వర్థనచిహ్నానచనసనవాంయుపుథమ వాంకాన్వర్థచిహ్నాన స్వవినప్పుతేయనతతాంభ్రావాప్తిననవాంశాంలోఅతయవనధాంరాం
పాంపింకె ద్వితీయాభ్యాసవితాంవ వాప్తిః అభువితనయాంద్వితీ యాభ్యాసమతినంచద్రిపి ఆనువితేష్వసాంధకతాం యాణి ప్రత్యే
తవాఖ్యేష్యనవయాం పరిలంబుతేనేన్నిత్తిఃతధ్రాం నవితాంసతదవత్తకష్టేనెఆనమి వరితప్యవగభినతదాప్తుథ పాంగుమత్తే

[illegible] ఇతి ప్రతీతి బలా [illegible] త్వం [illegible]
[illegible] బలా [illegible] తస్య [illegible] ప్రతి [illegible]
[illegible] తస్య [illegible] సాధ్య [illegible]
[illegible] బలా [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ప్రత్య [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

క్షేత్రజ్ఞో నిరాత్రి మాత్రేణాన్తే తస్య రూపత్వాన్న స్వతన్త్రసాక్ష్య ప్రత్యక్షాపాదితి యో వత్సాలపఠన్త్ర ప్రత్యక్ష ప్రతి స్వప్న సుషుప్తయో రావత్వాన్నలం తదాకా
రవృత్తి శ్చైతన్యాభావాదితి చేత్ న ఏకాకారవృత్తి ధ్వంసానన్తరమితి గౌరవాదితి చేత్ తస్మిన్నపి తత్రిపుటీలాభ ఇతి సుషుప్తి పర్యన్తం వృత్తి
శ్చేతన స్వప్నే అప్యనుష్ఠానవిశేషాన్నిర్వికల్పసాక్షాత్కారాకారతయా నైవ వృత్తేః స్వప్నవిషయ విరోధి ప్రతిబన్ధవాదివృత్తిరంశాన్తరైవ త్వరపత్వ
రూపితత్వాత్ శేషతాయతే నాపి వృత్తిరవృత్తిర్నాశకత్వం ప్రతిపాదివృత్తిరాదాసన్న సమాప్తిర్నాశో భావప్రసంగాత్ తాదృశం స్వప్న
వృత్తిరితి వృత్తిపదం ప్రతిపాదితం తథాపి వృత్తిస్వవిరోధివృత్తేర్వృత్తిపర్యంతం సర్వ యత్ప్రాణస్వ విగమాదితి వృత్తేస్త
స్యానుత్తరవృత్తి సుదాసీనాపదానాం సంగ్రహః ఫలబలాత్ సుషుప్తి వదేవాదాస స్వసమయానుపపత్తేర్నవ తత్తయోత్ సవధానయా
తత్ర ఖణ్డాకారవృత్తేః సుషుప్తేర్వృత్త్యంతరేణాభావాద వినాశ ప్రసంగః నను జాగ్రత్ర వృత్తే స్వదాసీనస్వసమయాద్ నాశకత్వం వి
రోధిత్వం అనుగతవిరోధతయా భావాదితి స్వప్నాదినానుగతప్రతిబన్ధకత్వాద్ధి దశాభావప్రయోజకాదినాదివృత్తిబన్ధక
తా సిద్ధికారా తథా తద్బుద్ధిసవికల్పాధ్యాసాద్ నవ వస్తు ప్రతిపాద్యత్వాద్ బుద్ధిత్వం సత్యతి తథాపి తదాకారాకారవృత్తిరా
తత్త్వాసంవరోపం మాయాసాక్షిణా మాయావృత్తిస్సన్ త్రైకం వృత్తిర్వాసనా సుషుప్తౌ రూపాధిష్ఠాన తత్సత్తేవ తత్త్వాపి తత్సాక్షి ౨

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

తం స్యాత్తత్ర తద్వ్యక్తిత్వేనాతివ్యాప్తిః । లింగేతర [illegible] వాదిప్రసంసారత్వం [illegible] సిద్ధాంతే సప్రత్యభిజ్ఞా [illegible] మితి [illegible] ప్రాప్తిః అధిగత

వస్తు విషయ [illegible] అతివ్యాప్తిః [illegible] తత్ర [illegible] తద్వ్యక్తి [illegible] అతిరిక్త [illegible] అర్థ జ్ఞానస్య [illegible] మతయా [illegible]

వ సంస్కార జన్యత్వే తత్రావ్యాప్తిః సంస్కార జన్యత్వే తదభావ [illegible] తస్య [illegible] ఇతి [illegible]

[illegible] తాది [illegible] అతిరిక్త [illegible] ఏవ [illegible] అనుభవ [illegible]

[illegible] మితి అత్ర [illegible] అధిగత [illegible] ప్రమాత్వం [illegible] అధిగతత్వం [illegible]

[illegible] వృత్తి [illegible] విషయ [illegible] తత్ర [illegible] సంస్కార [illegible] అర్థ [illegible] తత్ర [illegible] అతివ్యాప్తిః [illegible]

[illegible] అతిరిక్త [illegible] సంస్కార [illegible] అర్థ విషయ [illegible] వ్యాప్తిః నను తత్ర [illegible]

[illegible] తదా అవ్యాప్తిః తత్ర [illegible] తత్ర [illegible] సంస్కార [illegible] వృత్తి [illegible]

[illegible] ప్రమా [illegible] తస్య [illegible] ప్రమా [illegible] ఇతి [illegible]

[illegible] విశేషాత్ [illegible] విషయ [illegible] వ్యాప్తిః [illegible] ఇతి [illegible]

యాంశాశ్రవణేనాధిగతవిషయకత్వస్యాఖ్యాతం త్రితయస్యతదస్తవ్యస్యవేదాన్తవివరణభాష్యే తత్వమసీతివాక్యస్యజీవబ్రహ్మపదార్థయో
తిబిసవాద్రిప్రతిపన్నత్వాద్విషయత్వం తయోరభేదాదిప్రాప్తౌ హ్యేదప్రతిబంధకవిరోధితాయాం ప్రామాణ్యమితిగ్రంథకర్త్రత్వేన తత్వమసీ
తివాక్యస్యప్రవ్రాభేదబోధకత్వాసిద్ధవాలక్ష్మీసొపిలక్షణాయావేదనాధిగతాభేదవిషయకత్వాదవాప్తిః తత్వంపదార్థయోరస్తాద్వైతే
సత్యస్యభూతాఖండవిషయత్వపదార్థప్రతిపాదకత్వాపివిశిష్ట యోగానన్యాంశాంశవపవతాబవిశిష్టయోగార్థవాచ్యదార్థయోర్లక్షణా
తు భేదగ్రాంధకత్వాత్ప్రస్ఫుటమంతస్త్వంపదార్థపదార్థస్యైతిసమాలక్షణాభేదానన్యయోగ్యప్రతిపత్తిః గమకత్వాత్ప్రమాణయోగాంశపేక్షి
తద్వాక్యవైకస్యద్రాంత్యస్యప్రత్యక్షత్వాభిమతేర్యపివాక్యస్య పదార్థవాక్యప్రత్యక్షత్వవృత్తిహంతవ్యాంశవ్యక్తిగం ప్రవృత్తిస్యాతివిషే
యవిషయాంతావేత్తిదివిదవాక్యంతయోరభిన్నార్థసాంద్రవిశేషణార్థ ఏవప్రమాణార్థప్రవర్తనేనాత్ఽన్యార్థదప్రమాణ్యత్వ
ప్యాయత్వాదనధిగతవిషయపదార్థస్యసవాక్యవిషయయోగసంస్కారేణ విషయత్వం తత్త్వంసమానవిషయత్వంచేసాయస్య
గావయయోగ్యత్వప్రవర్తత్వతత్కాలేప్రతితె ంశవాక్యస్యంశాంతప్రయోగపదార్థస్యతివిషయవిగతసంస్కారాలయవతత్వసాక్షిత్వః
ప్రత్యక్షత్వాభిన్నాపేక్షావిషయత్వేతత్వస్యకేవలంవాక్యస్యప్రమాణత్వశరీరత్వసత్వప్రమాణయోగః సంస్కారాలయత్వాపి తత్వం

స్వవిషయకత్వాపన్నవ్యాప్తిః ప్రత్యక్షస్య స్వవిషయకానుభవవత్ సత్త్వవిశిష్టతం తత్ప్రత్యక్షత్వేన తదనుభవత్వమేవ తేన నవ్యద్రూపాపత్తిరానేః తత్తత్త్వయుక్తేః వి
దం ప్రమాణలక్షణమితి తదేతత్ స్మృతిమభిసంధాయోక్తం ప్రకృతినాతివ్యాప్తిశంకాపీతి తదానీం లక్షణే ఘటాదేస్సవ్యాప్తి ప్రమాణత్వేఽపి నైవతి కథం ప్రమా
ణమితి అత్ర ప్రమాణలక్షణ అవ్యభిచారి త్వప్రత్యయదార్శనస్య పఠితం లక్షణ సావధానం తస్య ధారణం తదా ధారావాహికబుద్ధావ్యాప్తిః
యదిసిద్ధాంతేపి దండలక్షణం తదాబుద్ధ్యాబాధితే స్మృతిసిద్ధాంత ప్రమాణతయా మిథ్యాభూతత్వేపి దినేసావప్రమాతావ్యతే తత్ర
వ్యాప్తిరితాకరణే నావపత్తిః కథంగతపదవ్యవహార్యపత్రానాయో నివతికథం ప్రమాణమితి ప్రమాణత్వేనలక్షణస్యసంభవతి
ఘటాదౌ పువాదిచిహ్నేనవపిలక్షణస్య ప్రమాణత్వే వ్యవహారాత్ తద్ధ్యవహారాద్భ్రమాంత్య తల్లక్షణం ప్రయోగాదితాభ్యాం జ్ఞానాపి ఘటాస్య
తద్బుద్ధిత్వాపాసిద్ధాంతేపుతాదిచిహ్నానస్య స్మృతిలక్షణతయేన తత్రావ్యాప్తిదోషవారణాయ తద్భావకస్యశ్చిత్తశవ్యవహార ధతతాయదితాకర్మ
స్వత స్వతస్సా అతద్గ్రాహకం పుతాదిప్రమాణస్య బాధకజ్ఞానాభావే ప్రత్యక్షపదానుబాధస్య స్వతఃప్రామాణ్యపత్తిరూపప్రామాణ్యపక్షాంతరే
ప్రమాణకాంస్త్యాదిత్వేతి కాలాంతరప్రమాణత్వేపిద బాధాభావగ్రహకత్వం స్వతఃకత్వాయాః వాబాధకజ్ఞానాభావే స్వతేయాః పారమార్థికతా దోషవిశిష్ట
దత్వాత్ ఇత్యావేగత్వమపి అప్రామాణ్య దోషనివాదాస్యవృత్తిలక్షణాభావాస్య మితి దత్వాయాః ప్రాదాన్యగతాదాత కథం యత్ర
గునంతారదత్వాయోమితి తథాపి దానేస్యవృత్తిలక్షణాబాధకత్వసంభవం ప్రమాణస్య స్వతస్త్వే అతద్గ్రాహ్యాం బాధాభావాద్ధిమేవాపి

యత్ప్రమితిర్నైవ వస్త్వబాధితవదేర్గాల ప్రయాం బాధ్యత్వేన [illegible]

తత్త్వస్యాబాధితత్వసిద్ధేన [illegible] సంసారకాలే [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] దిబద్దాన్ [illegible]

ప్రామాణ్యం [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

యాంః ప్రత్యక్షప్రమాణం [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ౧౧

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

గవిదవిరుద్ధధర్మానవత్త్వే ద్విదావగమాంతర్భేదాత్ప్రపంచస్యబాధితాయాలోకాంబరాగవగతయోరాన్యయోర్భేదాగ్రహః జీవబ్రహ్మభేదాగ్రహః ప్రత్యక్షేణబాధ్యత్వే
దధ్యాసిదార్శ్రనసస్కారజన్యత్వాలికాధ్యాసవసరోత్పాత్తేఃసర్వత్రాయాయోరేదాగ్రహ ఇదమాధ్యాసః అనుమానస్య అస్యాధ్యాసత్వే ఇతివాచ్యం నేతి
ఇత్యాదిశరీరమనమయోఃస్వరూపాధ్యాసః పూర్వాపరగ్రహేఃసన్నికర్షవిభ్రమ ప్రతిబింబపరిపాంకేస్సత్వేనప్రతిభాసాదధ్యాసదర్శనాలేకఏవ ఇతిదర్శనాత్ప్రత్యక్షం
ప్రాత్యక్షస్యతద్ధర్మాధ్యాసప్రతిపాద్యోతత్రసనమాత్రాయాగవనరేతద్విపర్యయాధ్యాసవిపత్తేః ధర్మాధర్మివైలక్షణ్యప్రతిబింబనాధ్యాసయో
రుభయోర్విధర్మధ్యాసపాధికాదికస్యనిమిత్తం ప్రతిబింబాగతిపరిక్షీణవతత్ర్లోకాంబరాపానవతద్ధ్యాసః ఇదంరజతమితివధ్యాసో
పపన్నధర్మానుపాదానాత్తసన్నిదధ్యాసపక్షవరాంభావాదారోపితేనసతాయామిదాతత్త్వధ్యాసః తత్తత్సవరాంగతద్ధర్మాధ్యాసప్రతి
పాదనతదుపపత్తిరయంభావఃసాంవృతిక గ్రహదధ్యాసాభావః అద్యాతిరేకోంగరాంగమాంసపాంగాదిరూపపరస్పరవిది
కగ్రహేఽధ్యాసరాత్తనదిత్తేతిరేభావార్థప్రవిధ్యంకపొత్తవప్రాణసాధ్యావః అంతఃకరణఅయంవస్తునిత్యధ్యాసాధ్యాసభావా
త్ప్రతిపఅయాందవఃతిధ్యాసాధ్యాసవశ్లఅయంపాణాభ్రాపాంసప్రతిపాదాత్త్విరేపత్రాసిద్ధ్యాంశపలభేదాత్పపలక్షిత
దమ్భితభేదరాధికలాత్తాం తతః శరీరాయాంద్వైతాపన్నమాసదర్శనాదితివపరూపాంపస్ప్రతిఅసదద్విపపరాంగాధ్యాసా
దాంతిమధ్యాసప్రతిశంకాఅపాంచశ్లోకసన్నిధ్యాసత్సరరాపభేదాదపాంతేతివలేనదాంతాయనమితిధ్యాసాదాంతాభధ్యాసః

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ 12

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

స్వస్మై యోగ్యానీదర్శనం తన్నిత్యాదిశ్రుతయః అపి దివ్యకర్మాణ్యశ్వాః స్కన్ధశ్రుతి బహుశ్రుతసంత్రాణ్యసహం త్రైలోక్యాసద్గుః ఏకేనాపి బలవతా బహూనాం
బాధదర్శనాత్ దివిష్ఠశంకాపి లాఘవాత్ సప్రసాదికశ్చ శ్రుతిశాన్తేః వప్రబలప్రమితాపహాని లాఘవే తిప్రశ్నే తపసాం శ్వరసాక్షైక తపసుపపన్నం
రతితత్పశ్చైతిబహు పాపభూతం తపసాం యతోయతో ఏకత్వాది తత్త్వజ్ఞానం శ్వేతం ఏకమేవ శ్వరస్యశక్తిం కాంచ్య్హాది చేత ప్రపాహం తచ్చైత్రిగుణం శ్వరస్యాత్మనః ప
రమేశ్వరాత్పరం ప్రశ్నయోస్తుం తత్త్వరూపం పహాపహాం యేతి వసాం యసాం విశిష్యాచే తస్యపరమేశ్వర ఇత్యర్థః రసువసాం యతం అతం ఏకత్వే
తచ్ఛిష్టస్య పరమేశ్వరస్య విపర్యాసాభ్యాం తథైవ దివ్యప్రపంచవిష్ణు మహేశ్వర వ్యపదేశానుపపత్తిరితిన్యాయః శంకాకృతం బ్రహ్మవిష్ణు మహేశ్వర
తస్యాపి స్వరూపతోనుపపత్తిః పరమార్థత ఏవ శాస్త్రాణాం ప్రవృత్తిస్తికాం దర్శనాత్ ప్రపంచేతి జ్ఞానం స్వరూపతః తథా ప్రపంచం దర్శనత్వేన
శ్రుతౌ నసమాచారోయా విశ్వం పాలయితృ విష్ణురితి వ్యపదేశ్యతే తథైవ విచారతరయోగునాం వరా యస్మాత్ తత్ప్రపంచం ప్రపంచ
విగ్రహ యస్యేతి శరీరం హితతమాం గుణానాం యావచ్ఛిన్నం ఇత్యాహ ప్రకృతేస్తస్య మహేశ్వర శబ్దవాచ్యతాం ప్రాప్తే అర్థతయోహం బలు
వాచకస్వరాశీలం శ్రోతాస్సవతామా యతం ప్రపంచత్వే యోహం బలువాచకస్వతంసహం శ్రౌతాస్సవతామయతం రుద్రాదయతం హంబలువా
చకస్వతంత్వేనాం శ్రోతాస్సవతాం యతం విష్ణురితి మైత్రేయస్య ఇదం దత్తీవారతః తథాచ ప్రశక్తిధీనాం వాయా చిన్నత్వలక్షణం పరమేశ్వరత్వం చైవ
పితత్వజ్ఞానం విశిష్టం తథావాయా యాబిన్నతాబాల్ప్రపంచతాదీనాం పరస్పరం భేదాయుక్తతయేతి భావః ఈశ్వరసాక్షాత్కారాదిత్యాబాధకానాం

సాక్షిణాం స్మరణాపేక్షాం దత్త్వా సాధిపరాం యాం ప్రవృత్తిం శిష్యత యాం సాదిత్వముపపద్యతే ఇత్యాహ । అనవస్థేతి । ఏవం
సాక్షిత్వవిధ్వంసనాపేక్షత్వేపి శ్వరసాక్షి చైతన్యే దేహప్రత్యక్ష జ్ఞానస్య ద్విధ్వంసిద్ధిరిత్యాహ । ఏవమితి । కేవల
పి సాక్షిణః స్వదృష్టే ప్రత్యక్షలక్షణాస్య తివ్యాప్తిరితి ప్రత్యక్షతైవ ద్విపరీత ప్రత్యక్షలక్షణాస్య తద్విషయత్వాదితి వ్యాప్తిః । త
స్యాపి లక్షణం సాక్షి చైతన్యత్వమప్యస్య గమనాభావాపి చేష్టా ప్రత్యక్షలక్షణాస్య తత్రాతి ప్రసంగః । కథం ప్రమాణానుపపత్తిః । ప్రత్య
క్షప్రమాణాం తదాభాసానాం చ లక్ష్యలక్షణాలక్ష్యవృత్తిత్వాదతిప్రసక్తిలక్షణాస్య ప్రసంగః ప్రసంగాత్ ఇతి వృత్త్యాసాధన
స్మరణప్రమాణం ప్రత్యక్షత్వం చేతి కిం తద్విషయాణాం ప్రత్యక్షత్వప్రయోజకస్య సాక్షిణాం స్వదృష్టమితి వ్యాప్తిరత్ర ప్రత్యా
ఉత తద్విషయాణాం ప్రత్యక్షప్రమాణత్వప్రయోజకస్య తత్రాదర్శనాదిత్యాహ తస్యేతి దివ్యతేయం దశస్మృతి యదా
స్మృతి ప్రత్యక్షప్రమాణానాం కరణాపేక్షా యత్తత్ప్రమాణానాం ఏవ లక్షణం యదేతత్సాధితి భావః । ఏకకాలం కరణాద్ధికం త్వ
స్యాపేక్షా వ్యాపారే తత్పూర్వత లక్షణస్య తత్ప్రమాణానాం వ్యాప్తిః సత్యలక్షణాస్య వా దితత్వసమ్మతి చాపి సాపేక్ష
కల్పితి వ్యాప్తిత్వాదవస్థవిశత్వాపేక్షేంశ్చ సంస్కారజన్యత్వేన స్మృతివిషయ యస్యాస్యల బాధితపవేకవివక్షితత్వాద్ వ్యాప్తి

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

యథాహుః [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

అపరోక్షావభాసానుపపత్తేశ్చ నహ్యసదింద్రియసన్నికృష్టం సంవిదాభిన్నం వా శశవిషాణస్య సమస్తగాపరోక్ష్యావిరోధేన అపి ప్రాపణవి
జ్ఞానజ్ఞానపదార్థదూపఘాతం చిత్సన్నిధేర్వా సతః ప్రకాశః తస్య స్వభావః యదసత్ప్రకాశయతీతి అత ఏవాహుః అసత్ప్రకాశ
కశక్తిరేవాస్య విద్యేతి అత ఏవ వాదినః ఖ్యాతయః అసదత్రైకం ఖ్యాతివరాణామితి అఖ్యాతివాదిమతేపి విద్యమేవ ప్రకాశావతి నసంసర్గ
స్యాకారస్యేత్యరంకారవశాన్నానుపపత్తేః తస్యాదసదేవాభ్యాసవిషయ ఇతి చేన్న కశ్చిద్భావేకశక్తిరేవ అనుపపత్తేః అసదేవాస్య శ
స్యమితి చేన్న మితశ్చాయంతమనుమితజ్ఞానస్యాకారేతాం వత్సాయుగం అనవస్థత్వానుపపత్తేః ద్విత్వతంత్రాపి కించిజ్ఞానాంతరద్వారా
విజ్ఞానవమసత్ప్రకాశయతి అతవిజ్ఞానమేవ తత్ప్రకాశకం స్యాద్ధ్యః జ్ఞానాంతరాకుపేరజ్ఞేరనవస్థాపాతాచ్చ నద్వితీయః
సదసతోః సంబంధాదర్శనాత్ పరస్పరాసంబంధం వస్తు విజ్ఞానం శతమపి ప్రకాశయంతీతి అసదధి
కరణం వగాహ్యం సతా విజ్ఞానస్యాసత్త్వవిషయత్వే సంబంధ ఇతి చేత్ అసతో రూపం స్వరూపేతా
త్రైకాపి స్వరూపాభావసంబంధః సన్నిషత్రజన్యసత్వరూపం కారణాకారవస్తు విరోధాద్ వస్తువాస్యాభావస్య సదస
తోరసత్తాదాత్మ్యసంబంధమసత్సత్వవ్యాపితత్ప్రతీతం చ హేతాంతరమాత్రతాపత్తిర్ననాద్యః తస్య జ్ఞానాభి

కృత్యం ప్రమాణాశ్రయా వాల్సుఖా దివత్కేవలసాంఖ్య వైద్యత్వలక్షణాస్య చాంతరత్వస్య విజ్ఞానవాం దిభి ర్ముక్తేనాగినా చాన్యైర్విరోధస్య
పనమాం ల్కేనర జనా దికం విజ్ఞానఖిభః ఇం ద్రియా నం ప్రత్యేతా నమం పరి లోప కింశ్చ త్వల్సం పేదనవల్కేచవి శేషానాని
ద్రైః ఇం ద్రియైర్నాస్యా సం యోగా నహ్యుభా వాల్ విజ్ఞానస్యచ ప్రత్యక్షత్వేనేష్టవసనమా దితి చేన్నతస్య స్వవిజ్ఞానాదిభి
స్సంబంధాభావేన తం ప్రామాణ్యమితి చేదాగుణవివేకాద్వాల్ప్రత్యక్షత్వః ప్రత్యక్షపదం దర్శనత్వేన గోచరం రజతమితి ప్రత్యభిజ్ఞానస్య ప్రత్య
క్షత్వాభావః ప్రమాణమితి చేత్కిం విశేషం రజతమితి ప్రత్యక్షేణార జతస్యాంతరత్వ ప్రమాణాం బాధకప్రత్యక్షయా
నాం త్వాకాంక్షత్వానాం సావదా దృష్టం వస్తుం పరత్వే అప్రమాణాం తన్మత్ ఇదం రజతమితి దాంత్వ రజతత్వస్యాం తాంగా
దితే తన్మాత్ర విరోధస్య శ్రుత ప్రత్యక్షప్రమాణా సామ్యస్య అవయవ ర్హిమితే నాపి కేవలాం బాధకానంతత్వేనా రజతస్య
విజ్ఞాన కాంతా రతా వను వనాం ప్రత్యక్షేణ ప్రత్యేకాపత్తి నప్రత్యక్షరజత పక్ష దోషవృత్తి అన్యః బాధకప్రత్యయాస్య
రజతత్వే దత్తప్రమాణత్వం తాదృశ వివరణ త్వే అప్రమాణత్వవసనా శాల్ ఇదం తవపు విషయే హిం బాధకా
బాహ్యార్థత్వ మాం తత ఏవ విజ్ఞానైస్య పతిష్ఠితత్వాద్ప్రామాణ్యత్వే సావ్యే న ఇదం తేవ నపు విపి దృష్ట స్వరూప తస్య దేశాః

తదస్యైవాప్యుపపత్తేశ్చ । అభిన్నస్యైకస్య తాదాత్మ్యం నాప్యభావయోః । ఐక్యం తావద్ద్వయోర్నాప్యభేదస్య సర్వస్య భిన్నత్వాత్ । తథా
తా కాలత్రయప్రసంగాత్ । భేదవృత్తేర్యద్యపి విభిన్నస్య హానిర్వాదాభేదః । ఉభయత్ర ప్రవృత్తత్వాత్ । తథా బాధ్యబాధకత్వే నాపి భావద్వ
యతే విభిన్నస్య విశేషే బాహ్యస్యాభిన్నస్య ఏకతత్రాద్వయస్యాభావాత్ । భేదే తు ఏకత్వహానిః స్యాత్ ఇత్యాహ । అత ఏవ
దోషావితద్వ్యావృత్తివిషయత్వాత్ । పూర్వాపరరూపయోర్విషయత్వాత్ తదా సతి రజతస్య తత్త్వమసిద్ధం చక్షుర్దంతా ద్వయోర్భా
వ్యక్తిరిత్యారణ్య సంగాదితి చేత్ రజతస్యాపి బాధితత్వాత్ తస్యాభిధానం బాధ్యత్వం యోగ్యానాంగమేవ ధర్మస్యావై
దం రజతమితి విశిష్టరజతవిషయత్వాత్ న ధర్మసిద్ధేః రజతత్వబుద్ధేరారోపాత్ తదవచ్ఛేదం రజతం తేన ఇదం రజత
త్వాదాద్యపిష్ఠానాపరిష్ఠానాత్ । అనుభూతరజతమిదం ఇతి చేత్తయోర్విరుద్ధయోరప్యేకత్వ దానాం తదానీం రజత్వమ
ద్వ్యసంవిధ్యనుమిత్యయుక్తం బాహ్యస్యేవేతి ప్రతీతం చిన్తనాపరోక్షవృత్తేర్భేదానాం తదావిద్యావృత్తిరజతం
పురోవర్తిని ప్రవృత్తిపరిణామః । అవిద్యాయాం స్వాం బుద్ధిః శుక్తిరుపాధ్యాయాపి స్మర్తవ్యస్య శుక్తిద్వయ
రసాదృశ్యేన వేదాంతోపపత్తేః స్మృతిరేవాపేక్ష్య తదత్ర అనువేదాపపృష్ఠస్యాదృశ్యపరతాం యోగ్యతా

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

త్రిషాం యావనాం కరచితత్వాన్నకస్యచిత్ప్రామాణ్యప్రసక్తిః తద్విషయం ... [illegible]
విషయం ... [illegible] ... విధిచెన్నరచితత్వ ... [illegible] ... ప్రామా
ణ్యవ్యవదేశోపపత్తేః తస్మాద్ ... [illegible] ... ఇతి ... [illegible] ... ఇదం రచితమితిసమా
నం ... [illegible] ... సర్వజనీనా తదితర ... [illegible] ... తత్త్వ
... [illegible] ...
... [illegible] ... మితి ... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...

నాప్యేకస్యహానస్యత్వైర్వసత్వస్థతెప్రవృత్తికాలేఽన్యదాగ్రహోణేరహాతేరత్వవిశిష్టస్యజ్ఞానస్యల్పేకదేశః కారణతాం ప్రహందత్వా
ంహాం తత్త్వస్యరస్యస్వస్యతేతాపత్ యోగ్యత్వస్యపతకిఃతత్త్వారవస్యఘసకలప్రవాంగ్రాప్రవృత్తప్రతిబంధకత్వేనాప
రిపంధాతాపత్ఫలవనుఘస్యహేంపజ్జేస్యకారగాహాప్రతిబంధిత్వశ్చారవహాంశాత్రభవిషయహాంఇరహాంపలద్విత్వ
జ్ఞానాంభావాంః సతఎవరథతస్యదేశాంతరవతినరిపురహాంవతినజ్ఞానేవిషయతావత్వేరాపరవతజ్ఞానస్యామత్రేవిరహాః
యహాకానప్రవృత్తస్తవాంత్రిసర్వేకవేనస్వహేంతుత్వేరఅనన్నిత్వప్తేనవిపరవతస్యదోంపవశాద్యాంశేంపవత్వేంయతత్ర
దేంపస్యప్రత్యతకాంయానప్రవృత్తిబంధకవాంత్రహేంహుత్వేవిపరితకాంయరహేంతువాప్తత్వహేంత్వతాంప్రత్యహా
రమిత్యక్తిజ్ఞానాంశాంవజ్ఞానతత్తదాంవత్వస్తైప్రత్యేహాదేంకదర్శకాందాంఅంశేశ్రేష్ఠస్యపన్త్రికద్యష్టతాదర్శిత్రేష
సబవన్మేష్టహాంరవరస్యచదత్వేరాంతయంవృత్తేంకృత్వంవిప్రతిపత్త్యఃసవేనపిప్రవృత్యహాంయుద్యాంగ్యాంనకిప్రవృత్యాంవాపి
లహంప్రతిపత్తివదితినైతత్తాన్యరంయత్రవాయపేర్పుకాంవతినిప్రతిపత్తివేదంరజానవమితిత్రప్రేహాభావప్రతియోగి
నితాపివనమరాంనహాంరసప్రవృత్తేబాంధాప్రహాంతవిషయయతాపత్తేదవతినిస్ఫంవిహాంద్యాంద్యాపితంరజతజ్ఞా

సంప్రకారం వతి నవిశేష్యకం తద్విశేషణప్రకారకజ్ఞానత్వ ధర్మప్రవృత్తి హేతు జ్ఞానత్వం యద్ధర్మవిశేష్యకప్రవృత్తిహేతుజ్ఞానత్వం తత్త
ద్విశేష్యకం యద్ధర్మావచ్ఛిన్నప్రకారకజ్ఞానత్వం తథాచ ఇదం రజతమితి ప్రత్యక్షవిషయత్వం విశిష్టజ్ఞానత్వేనారజ
తం యత్రారజతం తత్ప్రవృత్తిప్రవృత్త్యనుపపత్తేః విపక్షే బాధకతర్కాత్ తస్మాదిదం రజతప్రవృత్తిజనకం సవికం
జ్ఞానం యథార్థమితి సిద్ధం తదిదమాహ విసంవాదిప్రవృత్తిజనకత్వాదితి జ్ఞానసిద్ధాంతి ఇదం రజతమిత్యాద్యు
పపద్యతే తత్రాన్యోన్యపరిగ్రహే తత్ప్రమాణం అభావే ప్రవృత్త్యనుపపత్తిరితి సాధకపక్షే తత్ స్వర
ప తత్స్వరూపాంతరం తత్ప్రమాణం తద్విషయత్వం ప్రత్యక్షవిషయత్వాదితి స్వర్ణశుక్తిర్విరోధం రజతవిషయత్వప్రత్య
యస్తత్స్వరూపాతిరిక్తః ప్రమాణం తేన తత్స్వవిషయత్వం నిరాకరణీయం తదిష్యతే విశేషణం
తయోరుపపత్తిః స్వరూపాతిరిక్తజ్ఞానవిషయత్వం తత్తాత్త్వికతయా విశేషణం తత్రాన్యతరదేవ తత్స్వత
తత్స్వవిషయత్వమిదం నిరాకరణీయం ప్రత్యక్షవిషయత్వమితి తథాచ రజతం ప్రవృత్తం తదపి బాధితమాత్రం విశేషమాత్ర
తదితి భావః ఏవం భ్రాంతిజ్ఞానం సర్వసంవాదీ బాధకాంతరవిషయం సిద్ధాంతేదమాహ యదితి కించిదంశాంతరవ

తి న్న ర జ త దు సన్నికర్షము పి ష్టే మి ఘాం సత ప్రత్యక్ష దు తం సన్నికర్షం వాం కం దృశః సన్నికర్షాం న ఘాం వై తద్యతి తత్ప్రత్యక్షే
సాంయుక్త విశేషణతావి శేష సన్నికర్ష వ న్న దివ్య విశేషణం సన్నికర్ష స్యాపి ప్రత్యక్షే మం తం తత్ర యత్ అశక్యత్వం వ్యవహార త దం ద్రవ్యం
సదంశతి విశిష్ట ప్రత్యక్షా వత్తేః స్తు తావతా చక్షుః యథా త్ప్రత్యక్ష ఏవ విశేషణా సన్నికర్షేణ నష్టా తయొ న్యవతి వాం స్యాల్లాం
షి వె నను నవ ప్రత్యక్షే త్వా వచ్ఛిన్న ఏవ తత్ స్వమేం యుక్తా లభ్య త్వా సు రఖచం దశమి తా ఖ్యా వి శేష ణీ భూతం తస్య రహాం నవై
న ప్రత్యక్ష సత్తిక ల్ప సం వమ్మిన్ సన్నికర్షాం న్ఘా వె న సన్నికర్ష పిపన్న తే తద్విశిష్ట ప్రత్యక్షా భావ వ ం నం సతదపతె విరుద్ధ
త ద్యుతీ యత్న ఘి మం ద్రి యొ ఘ స్య రచి తే రసాం తం తాం కి న స్య సి క షనః అ తాం కి కైం వాం రాం ద్యాః ఇం ద్రియ స్య తేరసం
యోగాం శనం యుక్త సమవాయాం సంయుక్త ద్రవ్యాం వా దిత్వాం తస్య తి అ తాం కి రం త్రిం సాం మాం వ్యాం ప్రతాఖ్య స త్త్ర యత స్కె
సం తత్రా పి నతా న త్ప్ర మె ం యు త్వ న ర చ త త్ర యాం స్య స త త్ర కాం ర త్వ వ త్తేః నా విరచి త త్వ న యం ద్రి యు సం యుక్త
మితాం వతిన నతస్య ప్రత్యక్షా వె న స న్నికర్ష త్వా వ నమ్ సన్నికర్ష సాం వాం యుక్త వ ప్రత్యక్ష సత్తి తా ఖ్య వ సాం లక్షణం చ నతాం వత్త
సాం ఖ్యం ప్రత్యక్ష సత్తిః ప్రమాం లభ్యాం వాం లవాం వపి గ్రహం స్వసి ద్యాం తె సన్నికర్ష ద్యం మాం దివచి క్తి మాం త్ర వివ ంశయ్య

త్వేన సర్వధూమానాం విషయతయా తస్య సామాన్యప్రత్యాసత్తిశ్చ ప్రత్యక్షాయామాసాం ధూమానాం వహ్నివ్యాప్యత్వం సాంశయికత్వేన
సంశయాత్ స్వరసతత్ర ధూమా వహ్నివ్యాప్యా న వా ఇతి సర్వధూమానాం విషయతయా [illegible] ధూమా వహ్నివ్యాప్యా న వేతి సంశయః
ప్రసిద్ధధూమానాం విషయతయా ప్రత్యక్షప్రకారకత్వేన యస్య సంశయవిషయత్వం తత్ర వహ్నిమత్త్వేన ధూమవిశిష్ట
విశిష్టప్రత్యక్షం సంశయ ఇతి తదాపి రాద్ధాంతః తస్య సామాన్యప్రత్యాసత్తిరితి సాక్షాత్కారః వ్యాప్తిరేవం పక్షధర్మతాపరామర్శ
ఇతి అయం భావః కథం ప్రత్యాసత్తిం ప్రమాణం [illegible] ఇతి [illegible] సాధ్యా [illegible] సా
స్వరసం జ్ఞానప్రత్యాసత్తిః ప్రమాణం తస్య స్వప్రకాశత్వ [illegible] తథా [illegible] తదా [illegible]
పక్షే సామాన్యలక్షణా ప్రత్యాసత్తిః [illegible] దివక్షం [illegible] సకలధూమవిషయకజ్ఞానం
ప్రత్యక్షం [illegible] సత్త్వ [illegible] సాక్షాత్కారః ఇతి [illegible] వ్యాప్తిర్జ్ఞానం [illegible]
[illegible] ప్రత్యక్షం [illegible] సాక్షాత్ [illegible] పక్ష [illegible] ప్రత్యాసత్తిరూపేణ
జ్ఞానం ప్రత్యాసత్తిరితి [illegible] సామాన్య [illegible] ప్రత్యాసత్తేః

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

విలక్షణ్యేనైవేతి కరణత్వ తత్త్వ ద్రష్టృ కర్మేత్యర్థః తావదపి చేతనోపాదానత్వం ప్రధానాద్యచేతనో [illegible] తదుపాదానత్వే చ పరమాత్మనో దివ్యత్వం [illegible] తత్త్వః
కథాయాత్ర తదుపాదానం ప్రధానమితి సాంఖ్యా దోషః [illegible] సాంఖ్యాః [illegible] చేతనోపాదానత్వం [illegible]
దాత్రి మిత్యర్థం [illegible] సంసార ఇతి [illegible] [illegible] [illegible] తత్త్వ [illegible] సంసార [illegible] తత్త్వ [illegible]
హః తస్య [illegible] తస్య ప్రధానం [illegible] తదర్థ్యం [illegible] [illegible] [illegible] తస్య [illegible]
సత్త్వే తత్ప్రవృత్తే [illegible] తాద్రూప్యం ప్రతి [illegible] తత్త్వ [illegible] [illegible] [illegible]
ద్రవ్యసంయోగం [illegible] [illegible] తత్త్వ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] సంబంధః [illegible] [illegible]
విద్యతే [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

షః షాస్త్రాదవదేవ్యుపాదానః ఉపాక్ష్యలుపాదానత్వేప్యసతి సోపాదానత్వదానత్వేన్యవవతాయా। తథాప్రాప్త్యతీం విద్యావిత్వ
దిశోత్తద్వివింయుదానదేశవిదేవ్యుపాదానత్వవిషయా ఏకత్ర దక్షవేశల్యం కనాం తః కరణాన్యతథపాదానత్వ
సంభావాల అత్యంతాసిద్ధిరితిపాచ్య ఉ। తః కరణాన్యథా విశ్వే కుం పాదానం విస్తారయాం పుత్రానన్యతదుపా
దానత్వేనాంవశోత్తావల ప్రాప్తిపాసిక్త ప్రస్కృతాదవద్యాపి సత్య్రమ్యుపాదానత్వయా క్లుప్తత్వాప్రస్కవివిధా
దేశాభావాదిమి ప్యాదాదేవభాసాతుపపత్తిరిత్యాద్దత్వాత్ ఇతి చేన్నః ౨ మిత్యేతావరణాదానస్య స
స్వాశితిశ్రు అస్య నాలు వృత్తిశోకాన్యమ్ ప్రభువిశేషః మితారణాసక్తి దితాఖిశం ప్రకృత స్పృశాపరాశకాం
స్వశరాన్ద్వైతా దశత్వేనాశిద్ధాసిద్ధత్వాదిత్యుపాదానశ్చరాత్ చితిహా ద్యశ్యతాంశప్రసూపాపదాదాద్యసిద్ధ
త్వదశాదాద్యసిబద్ధిపానాశ్యపాతుప్తమితవపి మోదశ్వం కబసం స్కృతోపిశప్రిం తు కుత్తదోపాత్ ది తిరాం చ్యంస
పాంకవిప ఆశకసంస్కారబశప్త్రీనవభాం స్కారత్వేశ తత్రిక్షుస్యపాపాస్థలతిప్పప్రమోయాయ కప్త్యాత్ ఉపదాప్రప్యాభి
క్షాష్ఠలుమితేనాసిస్థలతిత్వవత్తేరితి భావః ఉపాదానాదారణాత్ర నాపాంపాదానాం చేతి కబదోపపసంస్కారయాః

అథాన్యేంతఃస్థం అన్యం యసచ్చితిరేకాద్యుం వినా నమకా ద్వాపేశేం చదాకారతాం ప్రాప్తా ఇతి ప్రాణాః ప్రాతి భూసి శరస తస్య ప్రమాతృత్వం దర్శ
యింతుం ప్రమాతృత్వే తస్యైవ భేదే ఇతి విషయస్యైవ తస్య విషయతాంతరం చేతన్యాకారవ్యతురూపేణ తస్య రసత్ ప్రమాతృత్వే తస్యైవ స్వాత్మవిద్యాకాల్య
త్వేన ప్రమాతృత్వే తస్య ధర్మత్వాత్ ప్రాప్తవ్యం యదుక్తం విభాగాదః స్వత్వం తః కాలాద్యస్య భూహానిర్గమనాభ్యాం మాత్రేణ విషయస్య తస్య
స్య ప్రమాతృత్వే తస్య భేద్యత్వం తథా త్వేనావరణతస్య ప్రమాతృత్వే తస్య ధర్మస్య స్వాభావ్యాత్ సర్వత్వం పరస్పరం యవ్వతిరేకాసు విధానం
కథం వా తస్య శక్తిత్వం ప్రమాణాం శరీరత్వం ఇదమాకారవృత్తిత్వే స్వరూపాతిరేకేణ శక్తిత్వాపేక్షారవృత్తి సంభవాత్ జ్ఞాతృత్వం కార్యో
కాం వాంఛి పర్యవసానం శరీరం త్రియత్వే దృశ్యం ప్రమేయసంబంధే చైతన్యే తత్త్వరసం సత్త్వం కేవలం దృశ్యం చైతన్యే చైతన్యమో
కాత్ కారణప్రేరణాపత్తేః శక్తిత్వేన స్వరూపం దోషాభావో తస్య ప్రతిబంధాత్ ప్రమాతృత్వే దస్య నామం తః కారణాభిమానే సమసేన తిష్ఠ
త్వప్రత్యభిధేయత్వం పత్రేతి తత్త్వ తస్య ధర్మం వ్యాప్తత్వే తస్య మింతిర్ ఇదమాకారపావత్వే తస్య మితాః పదార్థాం పదమిన
చైతన్యస్య విషయస్యైవ తస్య భేదే స్వరూపే పర్యుక్తే తంబాం తత్త్వాపత్తేర్ జ్ఞాతృత్వే యుక్తేత్యుక్తే భావః సః అయమేవ విద్యాప్ర
రిణామరూపం తం ప్రాప్తవ్యం తప స్వభావః తథాంతే దృశ్యత్వేనానుకర్షణం పరిణామవిషయత్వే ప్రత్యక్షం వివాంఛః పరిణామ పరి

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

త్వం యది దోషదుష్ట [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

శ్రీ[illegible]త్మం స్వ[illegible] తిరూపం పరిపర[illegible]వం [illegible] తథా సద్గతి[illegible] [illegible] ప్రపంచం [illegible]తః సదిదం తచ్చ తమితి [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]రచ [illegible]దంరచ తమితి [illegible] [illegible] తద[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]దంపె [illegible] [illegible] తత్ప రచ తమద[illegible] మితి [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] మివా [illegible] [illegible] తిపురు [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] సంబంధా[illegible] [illegible]
దివత్ [illegible] [illegible] సుఖా దివదితి [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] తిప్రసంగః [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] దేవదత్త [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

పిశాచాభ్యాం తః కరణాప్రపన్నయావిన్యాసప్రాణాభ్యాం తః కరణాంగర్భసుఖాదర్శనస్యవిషయాః యాస్తాం చర్మగతే ద్విత్వాది
స్తం యుక్తసమాయసంబంధస్యసర్వసాధారణ్యేప్యయం దష్టాయ ద్విత్వస్య ద్విత్వాదివత్త్రై వగ్రహవ్యతిరేకే ర్యతద్భావేతి
ప్రాణః ఇమహాప్రాణారప్రత్యయవిషయం త్రైశేషలక్షణ్యమైత్ర్య ప్రమాణాదరం యవశుక్తవదవస్త్రత్వం ప్రత్యేకప్రత్యక్షత్వ
విద్యతాయాం నప్యంగాద్యః శరీరం ద్వయోరాదౌవిభజ్యాభాసా దిశభగాయమేకాహారయాచప్యత ఇతి ద్విత్వయప్యత్వే యత్త్వయా
షయత్వేఽపిత్వేశ్యద్ధం ప్రత్యక్షవిషయం త్రైప్రకాశాశ్వపరోక్షం పృక్తస్యాక్షిపేదప్రత్యక్షం యత్త్వానుపత్యే
యవిషయయప్రభక్షేపలక్షణ్యమైదప్రత్యక్షం ఇదంభాం తః కరణాద్యహాం నత్తోమేవశరీరం ద్వయోరాదౌ భ్రాంతర్యదేవ
తత్ప్రయోగాంభకమిత్యేవం యాసాపుకవింతి శంకత్రికతత్తత్సహా శ్యతాం విద్యతాం యత్నత్వం కారణానంత
ఏవ వస్త్వవినత్త్వప్రతి యమపదార్థానాం జహాప్రత్యేకం స్పష్టరజత్వప్రద్విదర్శనానాం నహస్వవిషయ
త్వేతి ఏతత్ప్రావిద్యతాయాం నంశమేవప్రహూణాం ద్విపృథక్యవిషయం త్వంప్రయోగాదశం శీణాం విద్యత్వాది
కార్యత్వత్వప్రల యద్యప్యనుద్భూతస్యోద్భావనాంక జహాపీతనం స్పష్టరజత్వత్వం తస్యతదాంకారేణ

తదవశ్యాసక్త్యా ఏవం బాంధవిద్యాదిచాక్షుషస్యాప్రహం మయా ఇత్యేద్యహంతాం తాం తాం ఖచపసంస్కారకత్వం పహాం హాం కాశేతి
[illegible] అగ్నితత్త్వమిత్యాః యాంశక్యాదాహంతాంపౌచక్షుగ్నే దవత్వమతి తథా చేతి అవిద్యాకాంశనుపపత్తేః దేరి దకారాం
తాం కు ఖచపత్ర్యసంస్కారకత్వాదిదకారాంతాంశు ఖచప [illegible] విపర్యయత్వం తదశు ఖపస్వదకారాంతాంశు ఖచ
సంస్కారకత్వాదిదకారాంతాం కమితి వా థస్యయవమూత్రకత్వా ప్రాప్యస్యాయ. కశుప్తే తి పాసిక రఙతమాకనసుకమ్మ
నమాంగవివర్యయే దకారాంతాంశు ఖచపసంస్కారకత్వం తస్యకశు ఖ్యాంతవిపర్యయత్వాలేకి చపత్తాంశు ఖపపస్య స
పొత్త్యుపపత్తేః దేరి దకారాంతాంశు ఖచపసంస్కారకత్వపర రఙతాం కు ఖచపస్యాపి తథాత్వే త్వుపపత్తే
ఇతి చేన్న దకారాంతాంర రచితాంశు ఖచపసంస్కారకత్వాద్యుక్తమిదకారాంతాంశకత్వమితి వాచ్యం తథాపి తత్పరే
కు ఖపపత్ర్యాదితాంశు ఖచపస్యాపిప్రమాంత్వపత్తేః కపిపత్త్యపత్తేః తదివర్యయాద రఙతస్యానవిశల్యక పాన్యక ఇవ తాప
విదప్యకాంశతాప్పుసుపపత్తేరితాదృశం త్వకఖాం ప్రమాణాంతసంస్కారకత్వస్యేకపిల మాంగాం ప్రపత్తే రపి తత్పస్సంగా
త్కించ్చక్షదిగతాం బాంధవాంధ్యవిపర్యయత్వే తిప్రాప్తిచాంసికసూచప్రపస్తిర్యాంధిపత్యపత్తేర్దృష్టేర్కష్య దకారాం

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

విశిష్టం విశిష్టాకారవృత్తియోగాత్ తస్య సాధ్యత్వం తతస్సంస్కారోపపత్తేః సిద్ధాంతే తద్వ్యవహారస్యాపి ఇతి ఇదం సాక్షిలక్షణం
సంస్కారస్సదా ఇయం చ వృత్తిః యథా అవిద్యావిశేషః సాక్షిలక్ష్యోఽపి వ్యవహారస్య సంస్కారాన్నాభావః కేవలాకారవృత్తిమవిశిష్ట
సాక్షిణోఽవిద్యాకారసంస్కారోపపత్తిః తథాపి దుష్టాదివిశిష్టసాక్షిణోఽవిద్యాకారవృత్త్యా విసంస్కారో
పపత్తేః తదాకారవృత్తిస్త్వప్రత్యక్షా అఖండాకారవృత్తిర్విశిష్టసాక్షిణో వినా అవిద్యాసంస్కారోపపత్తేః తదాకారవృ
త్తిర్విశిష్టసాక్షిణా స్వరూపేణ సంస్కారోపపత్తేః స్వరూపసంస్కారస్యాపి విశిష్టసాక్షిణా నైవ సంస్కారోపపత్తేః
అహంవృత్త్యవచ్ఛిన్నోపపత్తేః ... వృత్తిః ... తదవచ్ఛిన్నసాక్షిణః
పురోవర్త్యవచ్ఛిన్నతదాకారవృత్త్యా ... వృత్తిః ... తత్ర వృత్తిర్విశిష్టసాక్షిణః తత్ర
... విశిష్టచైతన్యసిద్ధిః ... వృత్త్యవచ్ఛిన్న...
... వేదాంతిభిరుపపాదితం ... [illegible]
... సంస్కారోపపత్తేః ఇదం ... వృత్తిః ... [illegible]

త్వాద్విశేష్యం పశవఃస్వగ్ని [illegible] శత్వాద్వ్యాపకమేశ [illegible] ప్రాణాల్(౨) తు [illegible] దశమి త్వాదా [illegible]
ష్టప్రవృత్తి [illegible] తదు [illegible] ప్రవృత్తి [illegible] తస్య [illegible] త్వాద్ [illegible] సంస్థి [illegible] త్వాల్ [illegible] ప్యవదేశ
[illegible] త్వాత్ [illegible] ప్రవృత్తి [illegible] అశేష [illegible] త్వాత్ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

తస్య బాహ్యశ్రోత్రస్య పురోవర్తినో ఽవయవస్య తత్వే ప్రసక్తే తత్వాత్ ప్రసక్త స్వప్రతిషేధస్య తత్వాత్ అగుణవత్వేన చ అవయవత్వాత్ ప్రత్యక్షత్వం తదాభావ ప్రతి
యోగిని శబ్దే రూపవత్వ సమవాయ సమ్బన్ధ తత్వం తదాభావ ప్రతి యోగిని ద్రవ్యత్వాత్ సంయోగవత్ప్రత్యక్షాసిద్ధి రూపవత్ స్పర్శ
వత్వం ప్రసిద్ధత్వాత్ ఘ్రాణయోగ్యాసిద్ధిః గన్ధోపరమే న సంయోగవద్ద్రవ్య ప్రత్యక్షత్వం తదభావ ప్రతియోగిని పృథివ్యాం
తత్ర న సంయోగ తద్వత్వం తదభావ ద్రవ్య సమవేత తద్వత్వం తదభావ యోగి రూపవత్ పరస్పర ప్రత్యక్షత్వేన స్పర్శ తత్వం తద
వప్రతియోగిని త్వప్రయోగాదిః శబ్దే యోగ్యత్వాభావేన చక్షురాభావ ప్రతియోగిని శబ్దేశాతస్య వాచ్యపక్షే రూపవత్వే అవయవత్వే చా
క్షుషాభావః సహిత సంయోగత్వాదిరిత్యేకం అత్ర యోగ్య ప్రత్యయ విషయం తాన్యత్ర జాతి బాధాధ్యవసాయ త్వాభావ నిరూపకత్వ
త్వాదౌ సంయోగ సహిత సమవాయ తత్వం విషయం తత్రాభావ సహిత విషయ సమవాయ ప్రసిద్ధ విషయ పదార్థ పరామర్శే
వత్వేన సదసత్వయోగ్యతా తత్ర విశేష్యత్వ యోగ్య సహిత సమవాయ త్వాత్ తస్మిన్ సమవాయ ప్రత్యక్షత్వాదిః ప్రత్యక్షా
రాం తత్రైవ ఉపపాదయిష్యమాణత్వాత్ తదేవం శబ్దే తు రూపాద్యభావో ఽపి యోగ్యానుపలబ్ధ్యా నిర్ణీతం తత్స్వరూపా
దిష్టే కర్తృత్వ వస్తుత్వాపత్తి ప్రాగభావస్య ప్రతియోగిత్వ సామాన్యతో ఽపి విశేష్యత్వాధికరణ సమవాయ స్వరూప లక్షణం

యుక్తమితి వృత్తిద్వయోః ప్రత్యేకం [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ఠం తదాంశుక్తిరజతాద్యస్య సంసారదశాయాం బాధితస్యేవోపాదానదర్శనక్రియాకారిత్వాభావాత్ ప్రాతిభాసికత్వమితి
తుల్యం నవ్యమతే స్వప్నసాక్షిరజతాద్యస్యాపి సంసారదశాయామబాధాదర్శనక్రియాకారిత్వాత్ సత్యత్వాదిత్యపి యుక్తా
పాదేయుక్తిః స్వప్నాదావపి స్వప్నస్థతత్త్వం భావకత్వాభావదర్శనాబాధవత్వాదితి కర్తృత్వమిత్యాహుః అథ సం
తుచ్ఛ దేశాదపి దృష్టత్వాత్ ప్రాతిభాసికత్వమిత్యాహుః సత్త్వాదిత్వాభావాచ్ఛేతి కిరణంతు ఇదం ప్రత్యక్షం
ప్రాతిభాసికత్వం యత్రాతి ఘటం కాలాంతరేషు సత్త్వం ఇత్యేకాంతే తత్ప్రకాశత్వాత్ నాతివ్యాప్తిః కచ దేశత్వే తత్త్వ
ప్రమితం విశ్వత్వం తత్ప్రకాశత్వం తుచ్ఛ విశిష్టత్వే యుక్తిః ప్రసంగాత్ కచ మహాదర్శనాత్ వ్యవహారేణ అప్రసిద్ధదేశ
స్వరూపాదిః ప్రతీయమానత్వం తత్ప్రభావాత్ విద్యమానాం స్వదేశత్వేషు తత్త్వవాదాం ద్వారా దృష్టత్వం
పాదప్రయోజనమిత్యాహుః దేశత్వే తత్త్వ నిష్ఠ పరమ విశ్వం కాలం తుచ్ఛ విశేషస్యోపరి దృష్టం ప్రమాదాదర్శనాత్
వాక్యత్వాత్ సమష్టేః దేశాదవచ్ఛిన్నత్వప్రమాణం బాధః ప్రమాద దేశాదపి అధిష్ఠానత్వాత్ శుక్తిరజతాదిత్వప్ర
మాణప్రమాణాప్రయోజనం అస్యాపి తత్కాలం ప్రత్యేకదేశత్వే ప్రకాశాదిదేశం దృష్టం తత్త్వ

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

దేవతి [illegible] ద్రింయగ్రాహ్య[illegible]
[illegible]
[illegible] ద్రింయగ్రా[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

తస్యాసాదృశ్యాదివత్తత్త్వమిత్యాకారకాత్ప్రతీయమానత్వాకారకాద్భ్రమత్వప్రకారకాద్వ్యావృత్తిః ప్రకృతస్వారూప్యాదిరభావాల్పా
ంయదివ్యాప్తిభాసకతత్త్వతదవయవావచ్ఛిన్నతదాహాయంవిద్యాప్త్యవచ్ఛేదకప్రతిభాసకవదువృత్తిసంబంధవిశేషసంతత్వత
గాంతత్వరూపేణప్రతీయమానవిషయేణనసంప్రకారకాదినాయంచరమసంబంధవత్త్వదవ్యాప్యదీంపరప్రకారప్రతీతి
త్వరూపావిశేషితాదిప్రకారతాశ్రయతత్త్వతస్వప్రకారవత్తావృత్తత్వాప్రతీతిభాసాపత్తిరితివ్యాప్యవ్యాప్తిభాసా
పత్తిసంగీకారాంతిరభ్యాసఇతితథాచసత్త్వప్రకాశాదికాంకారవత్త్వవత్తేతివ్యాప్యవ్యాప్యభాసాప్రకాశావ్యాప్యవృత్తిత్వాభావ
సవృత్తిరిత్యేవవ్యావృత్తప్రకృతంచైదేకవృత్తిభాసాంకరణాపరయతితాంయదివికాశపోతిఅపోదాకైకిఅభావ
కసోహంతికేషాంతేకవృత్తింకేకసాహాంపుష్పంసెపికపాంధఃతదుపాంకసోహాంతాంరయాఅవిద్యారయాంఅవృత్త
త్వాదితిదేవయంకైకలంప్రకారాంవేతాంకవృత్తిభాదీంకైవాంచైకదఃకింతుకారణంవ్యాదాదపేత్యవహారే
దవస్యేతిచాందేస్యతద్వకఃతత్కిమితవలభహాంతదిహింతతేసంభాదీకవృత్తేవ్యాపకైకదాదిహంచాంగరణాపిహాం
భాంధిష్ఠఅవిద్యారయాంసహాంకకవత్త్వతేతద్దఃతత్ఫాంకఅవిద్యావికాంశాంభాంవిగ్రహాదికవృత్తిరపర

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

చకారార్థః। యథా శాంతత్వేనాక్తదోషః ఇతి వాచ్యం స్వప్రవృత్తిఫలత్వగమ్యాదేః ప్రసిద్ధత్వగజపద దర్శనం యథాకారిత్వాల్లోభా
దితత్వస్యస్వప్రవృత్తిః। యథా విశేషణాత్ప్రతీత్యాశ్రయాల్లక్షణస్యాపి తాల్లిప్స్ప్రవృత్తిదర్శనస్య సత్వస్య స్వప్రవృత్తిహేతుత్వదర్శనా
చ్చ। శబ్దప్రతిభాసకత్వవిషయత్వము బాధితవిషయపదేశవిరుక్తి తమితి। అయుక్తం। సుఖాదేరపి ప్రతిభాసమయమా
త్రవృత్తిత్వేన తద్వ్యాసస్య ప్రవర్తకత్వాపత్తేరితి చేన్న। అగంతుకదోషజన్యత్వస్య తదభావవ్యతిరేకవిషయత్వస్య వాబాధి
తవిషయాపదేశః ప్రవృత్తిపర్యాప్తిప్రతిభాసకరజతస్యాగంతుకకామాదిదోషజన్యత్వాత్ప్రద్యుష్టేతివాచ్యత్వాత్
స్వప్రత్యక్షత్వాత్ కథం తస్య వహ్నిం లాభవిద్యా కాయాస్తు శుక్తిరజతస్య శుక్తిత్వేత్వ చేన్నా స్తోక్తౌ విరోధ ఇత్యపుక్తత్వ
మయుక్తం తస్య తత్రాపి ప్రవృత్తేః దోషసహాయత్వేన లాభవిద్యాయాం పుంలాం విద్యాయాం వా ప్రతిభాస
సమత్వం తత్ర తదుత్పత్త్యపవాదవిధేరంతరంగత్వాచ్చ యుష్మల్లక్షణతంత్రాంతరత్రైకాలికానాం పప్రతీతి విరో
దాలోకవహ్నిప్రత్యక్షసాక్షిప్రతిభాసకత్వాపాదనాత్। తత్ర తస్య ప్రసంగప్రతిపత్తిరిత్యాహ శమనసంకేతరత్నేతి
పవహాంతస్యోపాధిదవిషయత్వేనాధ్యాదర్శనాత్సిద్ధాంతినాం తత్ప్రతిభాసకరజతసప

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ప్రతియోగిజ్ఞానస్య ప్రాగభావధీహేతుత్వాత్కల్ప్యతే యద్యప్యవధికరణేతి శక్తిగతేదంతా యాయం పదపతోనన్యప్రకారం ధర్మితాయా ఏవరచి
త్రప్రతీత్యభ్యుపగమాచ్చ తదవచ్ఛిన్నప్రతియోగికస్త్రాసత్త్వేన తదవచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాభావానుపపత్తిరితి చేన్న
రతిశేషాదిమాం ప్రతిసిద్ధ్యతి ధర్మాన్సంవిత్తావచ్ఛేదకప్రత్యభిధానిత్వాత్ తదవచ్ఛేదకం చిత్తవృత్తివాదం యత్రత్రిశఙ్కుభిరుపాధ్యాసం
సత్కార్యస్థల ఏవాన్యథానుపపత్త్యా యావత్ప్రత్యభ్యుపగమస్య తిరోధిసిద్ధిసంభవాత్ సుతరాం గతత్వాదితి స్వస్వరూపభేదాసంభవాత్తత్రాన్యథాను
పపత్త్యా ప్రత్యభిజ్ఞాయా విరుద్ధత్వాచ్చ శంక్యాసుతరాం సత్కార్యస్థల ఏవ తత్రాన్యథానుపపత్త్యా ప్రతిబధ్యభ్యుపగమా
దన్యత్ర తదనుపపత్తేరవిరోధాత్ అత ఏవ తత్సిద్ధం యత్ర స్మృతిస్తత్ర సత్కార్యమితి ఉపరం చేదం తుచ్ఛ
ప్రాప్తముపాసిద్ధిదేవాపి తత్తత్రాన్యథానుపపత్త్యాదిభావపత్తిరితి శఙ్కా తత్రత్యం భేదతత్త్వమితి నచాస్మాకం సిద్ధాన్తే
ఏకత్వాభావాత్ పృథగ్భావాభావాత్ సిద్ధ్యభావాచ్చ స్వరూపాభావాస్తిత్వాభావాత్ తథా హి పూర్వాపరసంబన్ధసాధ్యతా
ఏవాసిద్ధిః తదుక్తం తత్ర చేత్యాద్యనుమానం యథా పక్షాద్యస్తి ప్రతిబంధో వాద్యుపలబ్ధ
త్రికతయోరసాధుసమాధానేన శక్యం తత్ర కర్తా నిర్ణయేన ~~ఉపలభ్యమానాస్సాధనం~~ తథా చ తత్సిద్ధిః

తత్ప్రకాశస్వభావత్వం జ్ఞానసంబంధేన ధర్మవర్గచర్చే అనయోః ప్రకృతి మధ్యపరగమ ఇతి చేన్న తంత్ర ప్రకృతి మదిరాత్మా అసద్భా
వాత్మస్వభావత్వం ధర్మభూత జ్ఞానాకారం పురుషార్థరూపః ప్రవృత్తి త్వాత్ నద్వితి యః ప్రకాశకం ప్రకాశనసత్త్వ స్వరూపస్తత్ప్ర
కాశ్వర్గచర్చే అన్యథా తత్త్వమనస్య కర్తృత్వ మదిస్వరూపాన్వర్గచర్చే అన్యథా త్వాత్ ప్రమాణ మనుష్య జ్ఞానలక్షణ
స్వరూపం స్పష్ట మనుకరణం పరమాత్మ జ్ఞానస్య తత్త్వ అనుభవత్త్వః ప్రకృతి మదిరత్వ దర్శనాత్ ప్రామాణ్యాత్
పవిత్ర దానం పరిహారాత్ తదభ్యుపగమాత్ అనుతే సబకత్వ ద్వయ సత్వ పరిహారం పత్రం ధర్మిణా రాత్మాం తస్య కరణం
ప్రకృతి ధర్మ భూత ధర్మిణః జ్ఞానస్య సంబంధేన మనుష్య కర్మ ప్రత్యక్ష మిత్రాత్మా పాత్ర దిప్రతిరీతిః అనుభవ స్వభా
వ్యాప్తిరనుభవ తత్త్వ ప్రత్యక్ష ప్రతిబంధక ప్రత్యక్షత్వం తేన తత్త్వ తదాకారం వృత్తే ద్వితీయ దర్శ
స్పష్టం తదనుభవం తత్ర పరిణామ దృష్టాంతం తత్త్వ ప్రమాణ వ్యాప్తి తత్త్వ దర్శనాకారం
విదిత తత్త్వ తత్ర ప్రత్యక్ష తత్త్వ దర్శనం తత్త్వ తదాకారం పరస్పర [illegible] ప్రత్యక్ష తత్త్వ స్వభావ

పరస్పరం భేదాత్ కిం బాహ్యధర్మాభావత్వస్య పక్షమే తద్భేదమయస్య తాంపాం తాద్విదిస్సంసారదశాయాం యమవక్షాదితత్ప్రకారప్రమా
తత్పవత్తిరిత్యత్ర తత్రహం ఏవమితి అయదమాంశయః కథాంవత్వపికతాంపాం త్వద్వమేత్ర తత్కక్షలక్షణాస్యవిషయిత్వః అయోంద
పంత్తి తిరదసన్నికర్షాం యదమాంశాం రోంపత్తౌ కలాంపాం తత్త్వే కరణత్వే గాంసుసుపంతా దాంతాం ఏవిత అయతత్త్వలకపాత్
పాంతత్త్వే దగ్రహాంరదాంతాం పాం ఉపపత్తిం విశేషగ్రహాం స్యసోంపాం ఉక్తాం దృష్టాన అపతిబం ధకతత్వలకాంపికతత్త్వాది
ప్రమేయలక్షణాపత్తిః కాం పాప్రతిపత్తౌ అతాంరాం కయకరత్వేరాం పితద్రహవదాం త్రయదాం ప్రవదాంపదర్శకం
పాతత్ప్రకారాం పతత్త్వదిగ్రాహాం తత్త్వారపితత్త్వతదాంకాం తత్త్వతామపిసిద్ధిదేశస్థతత్త్వబాంవాల్ యదత్వవ్యపికతా
పాంతాస్యదిప్రమేత్రపదాం లక్షణాంగాం సిద్ధితిపాంపత్తిరితి తత్త్వకాంపత్తాంపాంగాంగ్రహ అతిపాదిత్వం తన్వోపరాం
కతికరికాం ఉత తత్త్వలకాంపితాంపాంతాంపాం శాస్త్రాం ఉత తత్త్వారదిశపతత్త్వబాంవాల్ ఏవం యదాంగ్రహాం
కాంతత్త్వప్యపితాంతవిషయదాం రచితసైతకసిద్ధవమ్ తత్ర తదాంపు కాంబపితత్త్వదిప్రతత్త్వప్రకారా

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

త్వాల్ తత్వే త్రయాణాం నిర్ణయం పాం చక్రం తత్త్వమితి తాం క్షణిక్షై యోం యశోదయః తత్ర రాజ్ఞ్యస్తం చేతి ఇంద్రి
యాణాం సప్తప్రాప్యకాలేలో తిను గతాః కల్పం యుచితాం స్వప్రత్యక్షం సహానామాచేతి లే యయుం భ్యాం పక్షాం పత్ర్య శక రసస్త్రీ
ణే ఇంద్రియాణాం సమస్తం యుక్తా ధర్మాన్ హాం కల్పం దూరం తపపత్ర శకరసకం ధూరాంతం దృష్టి ప్రసం గాంత్ర తు పక చక్షు శ్రోత్ర
త్రయాణాం శ్రోత్ర త్వక్ దారిత్వం రసం చవ త్ర యోగం రూపిసం యుక్త ధర్మాన్ హాం శబ్దపస హాంగాల్ గసు సవేనం ఇంద్రియాణాం
సం యుక్త ధర్మాన్ హాం కత్త్వవి శిష్ట శబ్ద చక్షు స్థూల విషయ గ్రాహాం కల్పం శస్వ చిల్ దూరం వస్తి తానాం వః
ధుమితా శబ్ద స్పర్శ లబల కల్పం చక్షు వి గ్రాహ్యం ది త్వాహం తత్రేత చక్షుః శ్రోత్రం త్రితయేతి కచ చక్షు శ్రోత్ర త్రి
యాణాం విషయ దేశ ప్రాప్యత్వం శబ్ద స్పర్శ విషయ గ్రాహాం కర్త్రీయు దిత్వా చిత్య ద్వారా దివం దలాంసు
చక్షుః శబ్ద దితి వాక్యం చక్షు రాదేరతి ప్రసక్త ప్రసక్తేః సవి ష్ఠ కర రాం పద శ్రుత్య గతి పం భ్యాం లోక
చక్షు రింద్రియం కపతుపరిచ్ఛిన్న తద్వార దూరస్థ శం శబ్దవిషయ గ్రాహాం శం సర్వ గతం తు నగరం

కాలాన్తరస్థలుప్తపాంథాదినా శ్రోత్రపదవాచ్యకర్ణధంచేయర్వాచ్చిన్నశబ్దవత్త్వేన ప్రాప్తం యదివా శబ్దసంతానన్యాయేన శ్రో
త్రస్య వృత్తినిర్గమనోపపత్తిః కదంబగోళకన్యాయేన వా శబ్దోత్పత్తౌ శ్రోత్రదేశే శబ్దోత్పత్తిః సంయోగాభావే తథా సమా
యుక్తారణ్యతటాకశబ్దాంతరసమారబ్ధ ఏవం శబ్దోత్పత్తిపరంపరయా శ్రోత్రప్రత్యక్షత్వం తత్రత్యశబ్దస్య
శబ్దోపలంభః భేర్యాద్యవచ్ఛిన్నదేశావస్థితః ఇతి శ్రోత్రాత్ప్రత్యక్షమితి తార్కికాణాం ప్రక్రియా తథా శబ్దస్య శ్రోత్రవృత్తి
వీచితరంగన్యాయేన శబ్దం భంగురమిత్యుక్తిరపి శబ్దస్యార్థాంతరవత్త్వకల్పనే తద్దేశవత్త్వమితి వేదాంతి
నాం మతే శబ్ద ఇతి భావః ప్రత్యయానాం వ్యాపకత్వస్య ప్రత్యక్షత్వం ననుక్తవిరుత్వాంకః పరమప్ర
కృతమనుసంహరతి ఏవమితి ప్రత్యక్షప్రమాణం నిరూపితమిత్యర్థః ప్రత్యక్షప్రమాణం నిరూపితమిత్యర్థః
ఇతి ధర్మరాజాధ్వరీంద్రాత్మజశ్రీరామకృష్ణాధ్వరివిరచితే వేదాంతశిఖామణౌ ప్రత్యక్షపరిచ్ఛేదః
సమాప్తః

శ్రీలక్ష్మీనృసింహాయనమః ప్రమాణలక్షణమితి ప్రమాకరణం తత్కరణం వ్యాప్తిలక్షణం ప్రమాణాన్యం ద్వివిధమిత్యర్థః వేదాంతానాం పారమార్థిక
వస్తుగోచరప్రమాకరణంతత్రైవప్రమాణానాం తద్విషయస్యేతి తథాహి అబాధితవిషయత్వాకారోపలబ్ధిరూపజ్ఞానమేవప్రమాణమిత్యాదిశబ్దప్రత్యక్షరూ
పజ్ఞానస్యతత్త్వంపదార్థస్వరూపజ్ఞానాదీనామవ్యాప్తి తత్త్వంపదార్థాదిస్వరూపజ్ఞానాపేక్షామాత్రమితితదభావంతత్త్వంపదార్థైకత్వప్రమా
మితిరచితత్వంపదార్థస్వరూపజ్ఞానమేవప్రాగభావవిషయత్వేనావిశేషాదితి హానిరసంతత్త్వంపదార్థైక్యత్వప్రమావం తత్త్వంపదార్థ
స్వరూపంత్యక్త్వాప్తిత్వంపదార్థస్వరూపం చిద్రూపమాత్రస్యతదప్రత్యక్షమనుమానాత్మకత్వం దుష్టత్వయోగప్రమాణాంతరప్రత్యక్షంచ
ప్రసిద్ధిసిద్ధత్వాదితిచేన్న లక్షణమితి అసాధారణధర్మః ఇత్యర్థః వస్తుప్రతిపత్తిస్వరూపలక్షణస్వరూపానన్య
లక్షణస్యతత్త్వప్రమాణలక్షణం పదార్థస్వరూపప్రత్యక్షం తల్లక్షణమనుమానంతత్రేతి ఇతరేతరాశ్రయల్లక్షణం త
త్స్వరూపలక్షణమిత్యర్థః అయం చ పురుషప్రయత్నాపేక్షం ప్రత్యక్షలక్షణే స్వరూపలక్షణం ప్రసిద్ధం తత్రాపి వేదాంతస్వ
రూపలక్షణస్యైవప్రత్యక్షత్వాత్ తదుదాహరణం అద్వైతచిన్మాత్రం ఆవాదిపదత్రాపేక్షితత్వాచ్చ సత్యం చిన్మాత్రం
సందర్శప్రత్యేకం స్వరూపస్వరూపలక్షణం సత్యసద్వైతత్వాదినాం తత్ప్రపంచమానాదికత్వేనేతరాంశత్వాత్

ఇతి భావః । శబ్దం ప్రత్యక్షస్వరూపమితి లక్షణం అవగమ్యత ఇత్యాహ సత్యమితి శబ్దస్య చక్షుష్ట్వ ఇతి ఘంటం యత్ప్రత్యక్షం స్వర్గదృష్ట శబ్దః తా
ణాం వక్ష్యమాణ తద్ద్వైత ఇతి వాక్యే వైవ ఇతి వదతాం విషయత్వం భావ్యానాం తేషాం సవర్గదృష్టతాం బౌద్ధవ ప్రత్యక్షాణాం స్వరూపలక్షణ వైశేషికం
ద్వైతం దృష్ట ఇతి చేత్ తస్య సర్వాణ్యవ భావస్య యోగ్యం పట్నాం భ్రాంతా యాపాదిత దుష్టం ఏవ పరత్వం ప్రాప్తం అనేకసర్గదృష్టక్షత్ర రస సర్వాణ్య
భావస్య పరిదృష్టి సాంప్రదాయ తత్త్వవత్ ఇతి చేత్ తత్సచ్చిదానందాత్మకత్వమేవ ప్రత్యక్షం స్వరూపలక్షణం సవర్గదృష్టతాదిప్ర త్రై॰
లక్షణం తటస్థం తత్ప్రత్యక్షం లక్షణం తస్య వేదాంతిభిః ద్వారకాపాదిత చవస్య స్వసతి ప్రత్యక్షం తస్య ప్రత్యక్షం ప్రపంచాంతరాత్
గాపి ప్రత్యక్షం చితః సత్యస్య తస్య ప్రత్యక్షం సదా తదస్య అనుభవ చిద్రూపం విశ్వాత్ పరం తత్సచ్చిదానందాత్మకమేవ
స్వరూపలక్షణమితి తత్స్వరూపం తటస్థం పారమార్థికస్వరూపత్వం భూతే అత్యంతం ప్రసంగా స్వరూపం లక్షణం
ప్రత్యయాత్ అత్ర ధాంపరాం భామతి గత్యర్థం స్వసచ్చిదానందాత్మకత్వం భావస్య తప్పాపాదిప్రసంగాత్ తత్స్వరూప
తాదిప్రతిపత్తేః స్వరూపలక్షణమితి స్వరూపం లక్షణం ద్వైతం తద్భావాత్ ఇత్యాహ పరిహారతః స్వస్వరూప
తి లక్షణం లక్షణ పారమార్థిక ధర్మతత్వస్య నిరూపణం చేత్ తాదితి భావః అత్ర ప్రపంచాదికం యజ్ఞసంపత్తి

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

పక్షసాధ్యత్వమితి పూర్వపక్షోక్తపదవైయర్థ్యాపాదకత్వం సాధ్యాభావవత్ప్రవృత్తిరవచ్ఛేదకాంశలక్షణం తేనాయసాధ్యాభావః సాధ్యా
భావవత్సనదవ్యభిచారిత్వాది శ్రుతిరాదిపదగ్రాహ్యం తాదృశతిరాపదసాధ్యాంశ హేతుతావచ్ఛేదక ఏవ పక్షేపి చిన్నైర్బ్రాదయశ్చేతమి
తి సకలసాధ్యాభావవదవృత్తిత్వం సాధ్యాభావవదవృత్తిత్వం తాదృశవిశేష్యసాధ్యాభావవత్త్వం తాదృశవృత్తిత్వసాధ్యాభావవృత్తే
తిలక్షణాత్ర సాధ్యాభావప్రసిద్ధిః తత్ర తద్ధర్మిణ తాదృశ చిన్నైర్బ్రా వృత్తిత్వ సాధ్యత్వస్య ప్రసిద్ధలక్షణాంతే కారణమిత్యాహ ఉభయత్రేతి
హింస్త్రేతి వ్యంగక వద్ధర్మవ్యక్తి లక్షణం సమవాయిత్వా శక్త్యుపాధ్యప తత్వప తిహింసేతి అభావ తివద్ధర్మ విశేషణం త్వాదివైర్థర్య
కస్తీతి వదిగవద్ధర్మ విశేషప్రతియోగిక లక్షణం ప్రసిద్ధ్యసమాల చిన్నైర్బ్రా ప్రసిద్ధ లక్షణం వ్యాపకవ్యతి సాధ్యాభావవద్వృత్తి త్వా సాధ్యత్వ
ర్వకవద్ధర్మలక్షణం వ్యతిరేకి తికవద్ధర్మం చ లక్షణం సాధ్యమేవ విపక్షే తం తద్ధర్మ చ ప్రసిద్ధాసాధ్య లక్షణేశ్వర సమవాయం ప్రత్యేక
సాం ఏవం చవికఋసు ప్రసిద్ధా తాదృశ వ్యాపక వృత్త్యాం లక్షణం తద్ది సకలసాధ్యాభావవదవృత్తిత్వం చ చిన్నైర్బ్రా
సకలసాధ్యాభావసాధ్యాభావవత్ త్రిపిటకాదృశ చిన్నైర్బ్రా వృత్తం వాసాద్యం సాధ్యాభావవతాం తాదృశ చిన్నైర్బ్రా వృత్తిత్వ సాధ్యత్వ
పప్పరప్రయోగ చకప్రైపప్పకత్వ తాదృశయోగ చకతాద్వేషన్నిప్తయః సిద్ధాంతే తాదృశ చిన్నైర్బ్రా వృత్తి విశేషరూపతయా

రస్యాపికాం యస్త్రైశసకలకాం యశ్శోః కూం లతప్పభూపాల్ రూహం తదేవతత్త్వతికాంర ణం తభూం చ రవలక్ష్మీ ణేశ్ తపసం గతమిత్యాదౌ
తేహం పూం దివ్యాపాం ప్రపన్నాణాంగ్రతి తద్భావ పూం రూం బిష్ణుప్రసన్న జగత్ప్రశ్న దిహం తస్త్పోస్పి ద్విజాం తపస్యాం తద్భూలయుహం పుష్పాపితలక్ష్మీ
ణాం త్రయుపవనవత్త్ర్యంతం యదివ్య ప్రపన్నాత్మవజగతోం జక్షైశ్చ తిల లంతేంపక్యాపాంత్తు స్వజగదుపాదాం రత్నం స్వాం చవతేతదు
క్షం భూం పత్యాం త్రిభువనస్య పాండాం రస్త్రం సాం చవ్వద్ధ తత దిం చ సవిత్రాం కాం యోర్గపువిపాం దాం రస్త్రం ప్రపన్నాణాం పతిపద్మల
క ణాం ప్రపాం దాం రత్నం బాం కాం రవవిస్తుప్తపింతి రహాం యాసోపాంతి పూర్ణిమా తభూ వః రశు జగ దుపాం దాం రత్నం లక్ష్మీ ణాం
తద్భ్రసకలకాం యాం దృశ్యాం పుష్పాం రత్నం తభూం సత్యాకాం యాం నవస్తుం కం ప్రపన్నాణాం రవిత్రి పీపప్తి తం యఖి ప్రపన్నానిద్ధి ప్రసంగా
దివ్యపరితేంపూదాం హం యస్పృతి శుక్ల్యవి భిరుచితి క్యతి విభిప్రాంర ణా యాః ఖలె లె ప్రం షం భూవ పాం ర ణాం యజగత్ప్రదత్త
స్వవ్యతిత్యపరంశతుష పుపా యి కాంర ణాం త్రైవసు పాం దాం రత్నం సపుపాం యాం రభుప్యపగపాం ల్ రావిప దాంకాల్ణాపరిణా
పవాం రత్నం హాం యాం పతివప్పిః ప్రపన్నాణాంః పరిణామి స్త్రీణాం సాం ప్రపాం ప్రతాప్యహం లపపాం దాం రత్నం చితి తదభూవాసాం చి
స్వాం రత్నరాం పంతదుపాం దాం రత్నం జగత్ప్రదం వప్రకవిం చిప్పం యమిపిపాం దృశ్యం జగదాకార్ణితి జగత్ప్రదెరాం త్రి

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ష్కాం[illegible]ధనస్త్వం ప్రపంచస్య సద్వతి తిహం చ్చాం ప[illegible]త్వా తికృసత్త్వ [illegible] పద ధనస్త్వ [illegible] పత్వాల [illegible] కర్తుం [illegible]
[illegible] తమిత పల్ [illegible] తయా [illegible] దేవతి త వత [illegible] దారతయా [illegible] తయా [illegible] చిరర
[illegible] పతి తవాం చ్చం తత్త్వ పప్రతి చెన్న తసని క్షఖ [illegible] పమత వి చెక్రతే ఇదం సవనం వి చెన్న తమితలి [illegible] చెక్రె రసవన వి
[illegible] దిన్న [illegible] చితి [illegible] తదాం సన్న తచ్చా [illegible] దితి [illegible] పవపద [illegible] ప్రపంచస్య [illegible]
[illegible] మిత్వా [illegible] సప్తత [illegible] దిసన్నా లచ్చాం [illegible] తచ్చాల సల [illegible] దన [illegible] దం
సవనం [illegible] దయ [illegible] త్తే పవ త్ర [illegible] త్వా [illegible] సన్నాలచ్చాం [illegible] సప్త త్వ త్రయ
సన్నాల [illegible] పసి [illegible] రసం [illegible] సిద్ధ [illegible] సందా [illegible]
[illegible] మితి [illegible] సవన వి [illegible] సవన [illegible] పర త్తే
[illegible] పెర చత్వదిశ్యత [illegible] తస్య [illegible] పర త్వా [illegible]
[illegible] తనా [illegible] ప్రపంచస్య [illegible] ధనస్త్వం [illegible]

సప్రమాణ [illegible]
[illegible] పరమార్థ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

బోధ్యం త్రైయధ్యాయికమతం ఇరాశ్రయాంతి వా ద్వ్యదాంతి ప్రత్యక్షా ద్వ్యదాంతి త్యర్థః తథా చ తస్మాత్త్రిషు తదక్షమత్వమితి భావః బాధకాభా
వాదితి ఇదమాపాంతతః ఖలాదాపి నిత్యం ద్రవ్యం పలంబ్యాం తపోత్పత్తివంతం త్రిగుణాత్మకస్యాత్మనో యత్వం పాప త్యర్థః యుక్తం ద్వ్యాం
విధానాం భావాత్ తదంతర్గతత్వాం ద్రవ్యభాగసంబంధాత్ తదుపలబ్ధి ఇతి చేత్ బాహ్యేంద్రియం తద్గతత్వాద్వ్యాపకానాం రసగంధా
త్వచ్ఛత్రాం ఉపలబ్ధిరితి తుల్యం వస్తుతస్తు శబ్దస్పర్శరూపరసగంధానాం భూతస్య పృథివ్యాం గంధః త్రిషు గంధః ప్రాహుః ప్రత్యక్షం
యోః తేషు గంధవిశేషాః స్వరూపేణా గుణానాం ఉక్తేః శబ్దస్పర్శా ఇతి ద్వైవాయోః శబ్దవిశేషాదీనాం స్వత్వతో త్వక్షేవ ప్రత్యక్షం
ప్రత్యక్షాయ ద్వ్యాదిగుణాత్మకత్వమితి చేన్న ద్రవ్యం భూతానాం త్రిగుణాత్మకత్వం ప్రమాణాభావాత్ త్రిగుణాత్మకత్వం త్వేవం ప్రమాణానాం తథా
సత్త్వరజస్తమోగుణాత్మకత్వం ప్రకృతిమహదహంకారాదిభిః సృష్టమానానామితి ప్రసక్తత్వం పదార్థానాం ప్రకృతి
గుణాత్మకత్వం త్రిగుణాత్మకత్వం ప్రకృతేః ఇతి చేత్ సత్యం విధానానాం సత్త్వవిచారే ఇత్యాహ ప్రత్యక్షం ఏతేషాం సత్త్వగుణానాం
ప్రకృతేః చతుర్వింశతి తత్త్వాదిభిరిత్యర్థః మహదితి ఏకాదశ స్పృష్టం తేః తదహంకారోత్పత్తిరుచ్యతే తదహంకారాత్ తద్విశేషా
తదుక్తం భగవతా। మహతోఽహంకారః అహంకారాత్ తన్మాత్రాణి తదనంతరం। బుద్ధిర్వర్ణితః అహంకారస్యోత్పత్తిరుచ్యతే

చతుర్థాంశ లగ్నే [illegible] లగ్నాంశ [illegible] ఇతి అత్ర పరత్ర దిశాం [illegible] తదర్ధ [illegible] హృదయాం [illegible] ఫలం
తరం [illegible] బుధే [illegible] హృదయం చిత్త [illegible] ఇతి [illegible] దితి [illegible] దశాం [illegible]
తి [illegible] అచేతనాం [illegible] చేతనాం [illegible] చేతనాం [illegible]
తస్య [illegible] అత్ర [illegible] తత్త్వం [illegible]
[illegible] దశాం దిదేశ [illegible] అత్ర [illegible] చదిశ
[illegible] తత్ర [illegible] దిశ
దిశ [illegible] దిశాం [illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] దిశాం [illegible] దిశ [illegible]
[illegible] దశాం [illegible] దిశాం [illegible] దిశాం
తం [illegible] దిశాం [illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] చంద్రా [illegible] ఇతి చంద్ర [illegible] రవి [illegible] దశాం [illegible] దశా [illegible]

భూతం చంద్రస్తత్రాధిదైవతం బుద్ధిరధ్యాత్మం బోద్ధవ్యమధిభూతం ప్రజాపతిస్తత్రాధిదైవతం అహంకారోఽధ్యాత్మం అహంక
ర్తవ్యమధిభూతం రుద్రస్తత్రాధిదైవతం చిత్తమధ్యాత్మం చేతయితవ్యమధిభూతం క్షేత్రజ్ఞస్తత్రాధిదైవతమితి సుబాలో
పనిషది శ్రుతిః వహ్నింద్రేతి వాగధ్యాత్మం వక్తవ్యమధిభూతం అగ్నిస్తత్రాధిదైవతం హస్తావధ్యాత్మమాదాతవ్యమధిభూ
తం ఇంద్రస్తత్రాధిదైవతం పాదావధ్యాత్మం గంతవ్యమధిభూతం విష్ణుస్తత్రాధిదైవతం పాయురధ్యాత్మం విసర్జయి
తవ్యమధిభూతం మృత్యుస్తత్రాధిదైవతం ఉపస్థోఽధ్యాత్మం ఆనందయితవ్యమధిభూతం ప్రజాపతిస్తత్రాధిదైవతం ఇతి శ్రుతి
ప్రసంగాదితి భావః ప్రాణాలక్షణయేతి శ్రుతిరియం ధ్యానగతి సప్తప్రాణాన్ స్థూలలక్షణానాం బోధాంకేతి వాచ్యత్వేన ప్రసిద్ధిరితి
కాంతియోఽధ్యానగతి సప్తపి సర్వదా తదభావాత్ తస్య సప్రాణాలక్షణాత్ప్రేరవిరక్తి తత్త్వాలోకబ్రహ్మాసాధ్యానగతి
సప్తప్రకారాణి భావనాయేతి వాచ్యం అధునా యమధ్యానమనుష్ఠాయ భవతి ఏవం వాదరాణ ఇతి మైత్రాయణ్యుపనిషది
శ్రుతిరూపాలంబనాః సర్వాభిప్రాయేత్యాదితి భావః తస్యానందాదారణ్యసూక్ష్మకాంతిసర్వభూతానాం హృదయే ప్రాణో బ్రహ్మా
నాభికే ప్రవిశతి ప్రత్యేకతరే యోగస్య ఇతి రత్నాకరం అశుద్ధా తదప్రాప్య తద్యోనిరేవతా యోగాంగాన్యష్టౌ రవలోత్పత్తం నిష్ఠ

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

పురీషస్య శ్రోత్రాదీనాం బహిర్విషయాణాం యథాయథం ప్రస్థాపయతి సు ధ్రువం బాహ్యం వాయుం లాభాన్ శ్రోత్రాదీనాం స్థూ
చక్షుః ప్రయోగానాం కరణం ఆకాశాద్భూతేభ్య ఉత్పన్నానాం ఇత్యర్థః అథ ఏషాం ఉపాదానం విస్తరేణ ఉపాదానం తు ప్రాణే
ప యథా ఆకాశస్య ప్రాణాదీనాం సమానః ఉత్పన్నా వాయవః ఇతి శ్రుతేః ప్రాణశక్తేః అయం చ సకలా తత్త్వరాశిః ఆకాశాదీనాం
స్థూలతాదిషు పంచీకరణే సుపత్తిరితి భావః మహాభూతానాం ఉత్పత్తిం ప్రాప్తా త్రైతపంచీకరణోపయోగిపాదాః శ్రుతిప్రమాణమితి భావః స్థూలత్వ తత్త్వ
స్థిరపదార్థ ప్రతిపాదకానాం దేహాదికశ్రుతి విరోధాత్ దేవపురాణాదివాక్యస్థ పంచీకృతి సిద్ధిః తస్యాః శంకతే సత్యం త్రివృత్కృతి పరత్వే పంచీ
కృతిః వృత్తిపరత్వా భావాత్ ఏకస్య వాక్యస్య ఉభయార్థపరత్వాభావాత్ ఉపలక్షణం ఉపలక్షణమితి కేచిత్ పంచీకరణశ్రుతిస్తు
త్రివృత్ కర్మణః భూతానాం ప్రవృత్తిర్యథా పంచీకరణం స్థూలార్థత్వేన దర్శితం పంచీకరణం శ్రౌతత్వేన వ్యాఖ్యాతం యథా సూక్ష్మ
భూతానాం తేషాం త్రివృత్కరణస్య శ్రుతత్వాత్ భూతానాం ప్రత్యేకం పంచధా విభజ్య తత్త్వానాం ఉపలక్షణం చ స్థూలానాం
కరణం పంచీకరణం విశేషాద్ ఉపలక్ష్యతే త్రివృత్కరణ మహాభూతానాం ఉపపాదితం పంచీకృత మహాభూతానాం పంచానాం శంకాయాం
పంచీకరణం ప్రక్రియాం ఆహ పంచీకరణ ప్రకారం ఇతి ద్వైవిధ్యం తేషాం తావత్ దర్శయతి తదితరభూతానాం దర్శయతి తు అర్థం

శాంఖం పంచదశస్తోత్రాణాం సంప్రయతో ఖశం పంచేస్తుతిః తథాం ఏకవపహారశస్త్యాయ త్వప్రతీతాంర ఇత్యత శ్రేహం తదేవమితి అత్రసాం
త్రశాంరసం పతివశాహం తదుక్త మితి కె చిత్తు త్రివృతం వక్ష్యే త్రీంస్త్రీన్ పద్మస్తాం త్రివృత్యేతాం ఏకపం పదశాం తాం ఏకం చేత్య
తాం ఏత ధాం సతి ఆశాం త్రిపంచదశం వస్త్యపి ఖాంరేరతాం ప్రవత్తేర్బాంస్త్రుషతాం ప్రవత్తేః అభాం త్రి వద్య పహారం ఖాం త్రికపం
చేస్తుత్రివృతాం దాహ్లే తెం పంచత్రివృత్తీరతాం ప్రవంశయుక్తం తాం స్తోం త్రివృతం త్రివృత మేకేతాం పరతాంచితి త్రిస్త్రోస్తేతే
తాప్యేకం పంచేస్తుతిరశాంత్ర అప్రవర్తే లతదుక్తం తల్ప వశాం సంప్రదాం యత్స్త్రాం పంచేశరతాం యప్రదపిన్యితం తదాపి
యుక్తిర్వృత్తస్తుతాప దాపి పశ్చాదిమశం పుఛం ప్రధిపప రలాం స్తుత్యగనకపవకేపి ఛేలర్దాం పవస్త్యాపాం తాప ఖాః
బాంస్తుపత్యాం ప్రసఖ్యత్రి అర్థగతాం యస్త్వతః త్రి తాఖదివిఖాం వరవల్ప్రత్రి వస్వపహారర యథా దాం ప్రాం ప్రత్రి తథాదాం పం
చేస్తుతి చరవేలే అకేప్యకనలం పిదస్య దృతవవేస్తు త్రియుకదిత్రి వలస్త్రృతి స్తోతాం పంచేస్తుతి రన ద్వపకస్తుతేతి త్రి
వలస్త్రరతాం ప్రశాంతర స్త్రైణం త్రి చేతాం వరద్వి ఇత్రేణ పథాం తాం ఇ ప్రతిపతాం ద్విధాం యత్నప్రతి పథాం తమేకైకరష ధరణం ద్విదాంప్ర
సాపి దపి ఇతర పథాం తాం ధర్మయుయతాం ఖరమితి తత్ర నకరపదరయోః స్తోత్రం శాంది తస్యలేప్య ధిశత్స్రాం శాం

[illegible]
[illegible]
[illegible]
లయం త ఇతి పంచకోశాత్మకం శరీరం తేషాం [illegible]
త్వం చేతి తత్ర స్థూలం శరీరం [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] లింగశరీర [illegible] తదుక్తమితి లింగశరీరం [illegible]
[illegible] లింగశరీరస్య [illegible]
[illegible] శరీరం మహత్ తదితరం [illegible] లింగశరీర [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

తిష్ఠాం వరతాం శర ఇతి శ్రుష్ట్వా దేః తేన వల పాంప చరవాప్యవనమేశ తన్త్రే స్విదుష్టుభిః తాం యో వరతాం ప్రత్యరత్నమితి చాం వశిః కు బ్రహ్మ
ణోంస నల చనత్ర త్రై త్ర్యం ఞా వాం లోవనిషది బ్రాహ్మణో ఽనేష్వేషు బవహాం సాం దిశ్యాదిరా బ్రహ్మ క్షేత్రాం దివ్యస్ఫుటః త్వత్రే వాం వాం
స్త్రీహాం దాంయత్రాంప్రే సాం నం ధవాంన్ స్థాంపి శ్వవః వరనతాం లోవ స్వవః చవది వరప్రతయ ఇత్యాది రాం న హాం దాం దిస్ఫుష్ట శ్వ
శరీరసాం ధ్రవత్వా పనరాం త్రిర దన్య చల ప్రాదిన ప్రదాం యస్య చల శరీరే ఽరాంగతర్న వ శస్త్వాల్పల నచ శరీరసాం ద్రష్ట
మనస్సాం రశ్చన్నాః శరీరాం తిత దసాం ధృవం తు బ్రహ్మేతి వాం చవం తపాం న బ్రహ్మేతి వనతలం బా నత్వరాం మితి వాక్యం త్రై
త్రిత్వశంకేష్వ హాల ప్రాచితలాం నశరీరేతి ఉపలయవిధలాం నశరీరే త్ర్య ధ్యానః వాం రణ్యన చన్నసాం ల శరీరే తిమ ధ్వ
తుపురుషో దివ్యః సహస్రశీర్షః పురుషః సహస్రాక్షః సహస్రపాత్ సహస్రబాహు రితి సుబో లోపనిషద్వచ
నం బ్రహ్మణో ఽపాంరణ్యస్య చైతన్యస్యైతత్ప్రకాశం ఽనాంనచే తాంత్పత్తి వాచకస్య శబ్దస్య శ్రీ వాల్మీకి ధృః తత్త్వ త్వసిద్ధి
రితి వాచ్యం తస్మాత్తమసంభాయాత ఇతి ప్రాంచనాం శ్వేతాశ్వతరస్య తదుచ యస్య త్రాంః షం హాం తనః హింరణ్యన చన్న
న త్వ తం నాం యం న ధం బ్రహ్మ నత్వ తం హస్తల్పల నహాం మ లాం తరక్షేత్రం మవిం దరక్షేత్రం చవతే వాః శంకేష్వ తచ్చాం ఽరా

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

కను ధర్మాదివదం తః కరణస్య విద్యా త్మనాప్తి తస్మైకస్వరూపేణావిశానాం శత్రుపా దిత్రయాణాముపపత్తి రితి సోంత్వకారణత్వేనాతికవేతి
శంసుషుప్త్యాదావాసుపపన్న్యావదుపలబ్ధాభావాదప్యుపపత్తేః కర్తృత్వస్య ఇత్యాపాదనస్య ఇతి ఏవం సతిసుషుప్త్యవస్థాం తేనా శబ్దేన
కస్యాదిత్వసంకల్పాదికరణాత్మకస్య మితిపదంస్థాణం స్వకీ శాస్త్రానుసారం విద్యత్త్వం తత్వ ధర్మేణ సుషుప్త్యాసక్త లక్షణం
లయాభావ సుషుప్తి తస్య ధర్మాదిదివిశాం శేషుమాదవ్యుపపత్తి దుఃఖాదిరాగాదరస్య స్థానస్యాకస్య విపత్తి విద్యా
స్థానస్యాకంఠారకో స్థానస్యాకమిత్యేకవిషక్తి తమువధర్మాదిదివిస్తారాయతా రణౌపస్వరూపాత్మ స్థానం ముఖ్య ధర్మ
దికారణత్వైవ దానకేసత ఇత్యధర్మస్యేత త్రాబసుబాదికారణధర్మాదిబాధాదుకేదివత్తా దత్తస్య సప్త
స్తుతితమికత్వకేత ఇతిశబ్ది తేషాంధః అంతః కరణస్య స్వరూపేల సస్తకే శాస్త్రపలబ్ధేః స్తుతమ్య సుప్తివిపాదరవి శేషాదస్తత్య
స్వరూపాంబాహ్యం యస్మాత్ సత్త్వరితి సత్తః సుసత్త్వం త్త్వసలోపధర్మాం విశక్తి తేషస్వరూపాయాసత్త్వం తస్య సదిందాస్తత్పకేబాన
శక్తి విశిష్టాం తః కరణస్య సుషుప్తివిశాం ఇత్యక్తత్త్వ రస్యం ధవిశేషాదాల స్వరూపతి అత్ర దివదేశస్య లావణ్యం శశిత ధర్మా
ధర్మాదస్యక్షణాంపరిత్యాగంకవధర్మాదిః అపిశ స్వరూపాత్రిలోపత్వకం ఏకధ్యానుపపత్తా తేసతతి విలకన
తిశపతి విశేషాత్ పత్త్రితితాన్యధర్మాది కాంయాకస్యసుబాదిః విశాం శ్రీ రత సన్నికారాయాది విప్రుత్తకారణానాం శ

పరత్వాల్ అత ఏవ ఏతస్మై వర్ణోపవర్ణదిపుర్షస్య ఖర్వాం తరతమస్య ఏషాం నాళీషు ఏవ జీవస్స్వాపితి ప్రబుద్ధః ఇతి తదుక్త రసాన్వాం సంగచ్ఛతే ఉక్త
స్థాం కేశాగ్రాస్య దృవానాదిసంస్పర్శాస్పురాన్ విశేషాత్ తద్విశేషాద్దాపత్తేః ఉత ఏవ సాంద్రానాం స్థానాదిసంస్పర్శస్య తత్ర స్వప్నే కర్మణ కర్మ తాసాం నాడీనాం
కర్మణ్య స్వప్నం ప్రకృతి తస్మిన్ ప్రత్యక్షతి నివర్తకత్వం అత ఏవ హాయం పురుషః ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద ఇతి బహి
ష్కాదారణ్య శ్రుతి రపి సుషుప్తౌ సకల కార్యవిలయముక్తౌ హి తత్ర శ్రుతి ప్రపత్తౌ మహా ఇదమితి తత్ర ప్రాణాద్యా ప్రశ్నోత్తర
విద్యానామపి స తస్మాదేవతి ప్రాణే విప్రకృతౌ నామయారాం ప్రాణః ప్రాణ్వేద ప్రలయానుత్పత్తేః నచ ప్రాణాద్యుత్పత్తి కప్రళయే
తివ్యాప్తిః తదాను స్వాదివిశ్రాంతస్య తః కరణాత్ సత్తాత్వాదితి ప్రాప్తః తల్లక్షణవానపి నామి తస్య లాక్షణమపి నామి తత్త్వధనాం యథా
ద్విపిశ్చాయ సంప్రపన్నవిశ్రాంత ప్రత్యగాత్మనైవ తథాపి తత్ప్రపాణాంగిత్వా తదీప్రమాణ వచనాత్ క్షయాన్తరే ఇతి పరదమప్యక్రి
ప్రపన్నస్యాత్మస్త్రరపక్షస్థ ప్రపశ్యతి పరం చ పి దేహాన్తే పర్యవసానం తస్య లోకాం పరమాత్మపరమిత దక్షిణ దర్శనాయం దదిద్ధార
పిత ద్విపదాదాం శబ్దాపు ప్రభవానాం కర్మణ శ్రుతః ప్రపన్నస్యాత్మానదిత్యాదౌ రచనాయా యుక్తా ఏవాయం ప్రశ్నోపరి స్వపు్పా
దేశేన తదాదానం సంపత్ప్రాప్తి సుపర్ణ మాల అత ఏవ ఉప మాదిం ప్రసంతో దిక్షు ఇత్యాది ప్రపన్నామి సూత్రతి పరా
దేశ ఇతం ప్రాత్రం సంపన్నప్రపన్న స్వపర్య స్వపిరక్త్వం సంస్తు తస్తుపాదిపిశుప్రపన్న ఇత్యాః తస్యాదిత్వాద్ ఉపత్తావది

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] ఇతి [illegible] దృష్ట [illegible]
[illegible] దృష్ట [illegible]
[illegible] ఇతి తథా చ దృష్ట [illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] ఇంద్రియా [illegible]
[illegible]
[illegible] ఇంద్రియా [illegible]
ఇతి [illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] ఏవం [illegible]
[illegible]

తత్ర ప్రామాణ్యవిషయే వాల్ప్రసిద్ధం సప్రపంచప్రపన్న శాస్త్రార్థః స్యాదితి చోదయతి నన్విత్యాదినా తేనాయమర్థః ప్రతీయతే ...
పి నాస్త్రార్థః స్మరణం విచిదితవిదానుగం ... శాస్త్రార్థతత్త్వేపత్తేః ఇత్యాదినా ... విషయే ...
రః శబ్దస్య సజ్ఞార్థ ఇత్యేవ ... సప్రపంచస్య ప్రతిపాదకత్వే శాస్త్రార్థస్య విషయ ఇతి ...
శాస్త్రార్థః సబ్రహ్మ ... ఇతి ... శాస్త్రార్థవిషయతత్త్వే ...
... తదభావే ప్రపంచప్రపన్న శాస్త్రార్థవిషయత్వాదితి ... తరంగ ... శుద్ధ ...
... ఇతి ... మిథః ... విధిద్వయ ... గ్రంథతః ...
... బ్రహ్మ ... ప్రతిపాదకత్వం ... తత్తత్ ...
... ఇత్యేవమాదిభేదభిన్నానాం ... చ ...
... తత్ర ... శాస్త్రార్థవిషయత్వ ...
... ఇత్యాదినా ... వేదాంతవాక్యానాం ... దేవ

౭౨

ద్వితీయప్రశ్నప్రతిపత్తౌ [illegible] ప్రశ్నప్రతిప [illegible]
[illegible] ప్రశ్నప్రతిపత్తౌ [illegible] ప్రశ్న [illegible]
[illegible]
[illegible] ప్రశ్న [illegible]
[illegible] ప్రశ్న [illegible]
ప్రతిపత్తౌ [illegible] ప్రశ్న [illegible] ప్రతిష [illegible]
[illegible] ప్రశ్న [illegible] ద్వితీయ [illegible]
[illegible]
[illegible] ద్వితీయ [illegible] ప్రశ్న [illegible]
[illegible]

ణాం [illegible] బ్రహ్మపరత్వం [illegible] సర్వప్రపంచ బ్రహ్మపరత్వం [illegible] ప్రకారాంత
[illegible] బ్రహ్మ [illegible]
[illegible]
[illegible] బ్రహ్మపరత్వమితి [illegible]
[illegible] బ్రహ్మ [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ఇష్టప్రతియోగినపావకత్వయోగ్యప్రకారతాధర్మిత్వాభావప్రసక్తేరితి యోగ్యతావచ్ఛేదకత్వస్య జ్ఞానం చ వాంఛా
నం యథా ప్రసక్తేరితి యోగ్యతాయా వాచకత్వధర్మ ప్రసక్త్యం చ ధర్మస్య స్వరూపనం వా కాలే వాచ్యం అస్య ధర్మ
స్య త్రప్రకారత్వం చ ప్రసక్తేరితి ప్రసంగం చ ప్రకారతా నామ్నాం నాం యోగ్యతావచ్ఛేదకత్వం ధర్మస్య ప్రతియో
దకాయాం సపదిస్వస్యాం దిలోకపత్రసంచయరచనం ప్రథమం శాబ్దబోధస్యా చిత్రసంబోధం ప్రసంగయోగ్యతాయాం దీనాం స్యా
స్యేతరత్వశబ్దస్య ప్రకారతాం లక్షణా స్యాద్యోగః అన్వయబోధే పదానాం సంసర్గరూపాణాం శబ్దానాం ఉపస్థా
రస్య పదస్య ప్రకారత్వేన ధర్మ్యాది స్వేతరత్వాది పదప్రసంగం ప్రకాలే లోకే నిరూపితస్య ప్రకారత్వ విప్రతిపత్తేః
నయం చ వాచ్యతా దీనం తదా సంగతం చ దేశం వ్యావృత్తి యోగ్యప్రత్యక్షప్రతిపాదకస్య విరుద్ధత్వత ఇతి సంబంధం లక్షణాయా
అనుపయుక్తం లక్షణాయా వాచకపదార్థస్య ప్రదర్శనం లక్ష్యం తద్విశిష్టదర్శనం చ స్వరూపిత ప్రకారతా నిష్ఠ
విధాయకవిశేష్య జ్ఞానం సామాన్యం చ విశిష్ట ఇతి శబ్దం విశేషణతావచ్ఛేదకతానియామకత్వం విశేష్యతా
సంబంధం చ ధర్మత్వం చ సంబంధితా యోగ్యతాయాం ఇతి యత్ప్రకారత్వం ప్రసక్తేరితి విశేషితం లక్షణాయాం ప్రసంగం

ర్యముక్తమిత్యర్థః [illegible] అవిద్యాప్రతిబింబ [illegible] ప్రతిబింబ [illegible]
[illegible] అవిద్యాప్రతిబింబ [illegible] అవిద్యాప్రతిబింబ [illegible] ప్రతిబింబ [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] అవిద్యాప్రతిబింబ [illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible]
[illegible] అవిద్యాప్రతిబింబ [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] అవిద్యాప్రతిబింబ [illegible] ఇతి [illegible] ప్రతిబింబ [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible] ప్రతిబింబ [illegible] ప్రతిబింబ [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

స్వమంత్రత్వేన వ్యాఖ్యాతం ప్రపంచాకారం మాపత్తేః పర్యవసాయిత్వాదేవోపాదేయం విషయత్వ ప్రతిపాదక బోధయతాం స్వవిరోధా
ద్వావదితి [illegible] దృష్టిప్రపంచస్య [illegible] ప్రత్యక్షాపాతిశ్చ [illegible] చలతి [illegible]
వాం ప్రతిపాదితత్వాత్ [illegible] యుక్తం [illegible] ప్రత్యక్షం [illegible]
వాదిత్వత్ [illegible] ఇతి [illegible] శివరసవద్ [illegible] భవతి [illegible]
లక్షణం [illegible] ప్రపంచ [illegible] పరిచ్ఛిన్న [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible] ప్రత్యక్ష [illegible] ప్రతిబింబ [illegible]
[illegible] తత్రా [illegible] ఇతి [illegible]
[illegible]
[illegible] ప్రతిబింబ [illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible] ప్రతిపాద్య [illegible] దృష్ట [illegible]

తత్త్వచరస్యలో శసిద్ధచేవఘ్నేదప్రతిషేధకత్వేఽప్యంశతశ్చేవ౽ప్రాంన్యాప్తిదమేకరసంబ్రహ్మేత్యపహేనాశరటితానాయానాంపద్మాపాఽదా
పానాన్మైనః జీవచ్ఛేదస్యబుద్ధ్యాం త్వద్విలాంద్రాపత్తైఃఅవపవివరణోపాన్మైనః శాంతిరకర్యాయాసంగ్రహేంగ్రాంద్రాంతరి
దివతాంఘికరణేతదికార్యస్యాందిపాంగంప్రత్యబుద్ధ్యతసవపతదవ్యవలేఽహా బుబంహోంశంతద్వాపకపాల్యశ్చమితిపాస్తో
దాపాంతతెరయాపప్తధిక్షేంతస్వపపుత్రితపుర్త్రాతఎవచలనాంవదధికారమవస్థితిరధికారిణారణామిత్య
ప్రపస్క్లాదిఙ్ బుప్పుపుడ్కాఽఽయుదాపర్యత్వతేహంప్తాంత్రాంపాంతాబుద్ధ్యధికారలక్షణాప్రారబ్ధపయాయగంతపాపస్కేంతే
తయాంద్వ్యాంపుక్తిరితస్కత్త్వంతదితత్త్వరమపస్రంసాత్రంవైరాగ్యేకప్యేవరేత్రపలింపార్యసంపదపాంతఇతితస్మాల్లో
తిసాంత్రస్థలౌతిస్యాయావిరోధాత్ [illegible] ఛిన్నేపేకప్రాప్తేపాందేవాయంకాదత్రవచోంపలేక్షైః చేవేకప్తేమతేరచేవస్యాల
ప్తేణామకర్తాతదేకత్వమనేకతల్లక్షణాపాంపాయకే చేవపాందేత్వతిఅంతఃకరణప్రతిబింబఏవజీవఃకర్మవిదా
పశుపక్షతార్థఃసంవదపాంద్రకర్మారజీవపాంగాతాపసపవత్తైఃకర్మవిదాధవజ్రిస్మి చేవపాసచర్యైవపాంయాంధారితిశ్రు
తాపదపాదిరదికతాపవసపాంశ్రుతావితేభిక్షపచరస్తేతెకేంపచారమితిపరోక్షమపాంయాంబిమ్రయిత్రాదతేకె

ప్రకారమేవాభిధరణం చేద్యతి ప్తమతివిరోధాత్ సంబద్ధమిత్యేవం యత్ తిత్ధి దిశ్యతానుపత్తి ప్రపన్నలక్షణాభిధేయం లక్షః
న్యాయం యత్ర ప్రవర్తమానవిద్యాపాది ప్రవర్తమానసంబంధాత్ అవిద్యాయాస్తు దావిశారదాహానాత్ అప్రవివర్తమానస్యాత్ర తి
నత్వ్వితయేనాన్యాపపదార్థాత్ అవిద్యాయాం ఆవ్యపశ్యేత్ పద వ్యాప్తి స్వ నపాచ్యుపపత్తేః అపాదేః ప్రతిబంధయుక్తా
తిత్వాత్ తత్త్వతో దోషాః ప్రతిబంధ ఏవవతనం వర్ణ తద్వృత్తం కేవలం ఇతి నికాంక్షా యోగానాం సంబంధ అవస్థా యే
అపాదిత్వాపలక్షణం తతో యోగానాం వస్తూం పరపదార్థానాం వస్తూ వితర్కం యోగాదితి ప్రవృత్తం సమానాభావా
మంతమేవ ప్రతిభానం ప్రత్యయ్యసుప్రవృత్తి పవత్ర అప్రవృత్త ఖండితాపత్తి వ్యవహారవిశేషాదేః తస్యావస్థాం తత్రోపలక్షణం
ప్రాప్త బోధాత్ ప్రత్యయస్య సుప్తాపరిపృప్తం ఎపప్రకాశత ఇతి నిశ్చితేవ లోకపర్వపదార్థం దివసేన తస్యాభిధానాత్ సమా
లోకపర్వదిత్యేవం విశేషణస్య అవ్యాప్తస్య అపప్రాణం వహంతీతి అపత్ర ప్రమాణం సంబంధప్రాప్తం సుప్రవృత్తం తు
రి యథాభిత్తి తరి యథాపదేశం వస్తూంతరం ప్రధానాత్ బోధ ప్రత్యయ్యస్య సుప్తిః తతో యథామతి బోధ విరోధా వస్తూ ఇతి
శారీరక్రియాపదిష్టుప్రమేయం వస్తూ బోధవిరోధసిద్ధి స్వతః ప్రత్యక్షలక్షణాదేః సుప్రవృత్తి దాంపత్యం తథాదేవ ఇతి సంక్షేపః

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

పరత్వం గని శ్రుష్ట్వైతస్య స్వైవమాం భవతయా స్వా రవస్య ప్రమాణత్వాదిత్యపి ఉఱ్ఱం వృత్తేతి రసుత్వే త్వాం దివిషణయా పరత్వం ప్రత్య
పరత్వ వస్త్రం హా రదశాం యామః వ తత్వ మా పరత్వాదివాన్ శంక్య తద్వదే పదాః కః ర్వాం స్పష్టం న ఇత్యాహ తస్య చేతి రస్య పరత్వం
ధం గస్య ప్రైతస్య రూపపత్తేః తదా వృత్తిరిత్యాశంక్యాహ చైతస్య మాత్రం తన్న పత్తః సం వినిష్పైతస్య మార్గా దుపజాతమ్
తద్దంగ బుద్ధి స్యాదితి తద్దాసక స్యతి రూపద్వపి త్వాదిప్రకాశక సాధ్వవస్తు తస్య శక్తే ప్రథమ సం జ్ఞా సక స్యః పతనే
త్రిలోకా వినశా రాధః తరూప పుత్స్పరణే తద్వప్రం తదస్మిపి తదా పరత్వా స్వైవ దర్శనే నాస్త్రి యవచి నాం రాస్త్రి
ఇపతనే మితస్య తత్వా ప్రయోగం వ్యాప్తి యు దాంపం యుతిరాపితి వృత్తి విశిష్య స్యతి యాం వృత్తి యః ద్విషయాం ప్రత్యక్షాసాం తే
దాపరత్వం ఇచ్ఛే తద్దర్శం రసు వృత్తిరేః పతనే రామయు తేరావిజ్ఞే రసు జ్ఞా రస్య పతనే నం పుబు విజ్ఞే స్యాద్ర పతనే తత్వ ప్స్య
గవాంల్ ఇత్యత అహం తదుపప్లాం తతి అన్యైః వృత్తే తపవృత్తే రేహాం వ స్వే దర్శతయాం తన్న వృత్తి ప్రయోగం చే స తత్వమితి పాం
ధవం ఆప్తవస్తుం రతి ఇత్యవరత్వ ఛవాం ద్వైతాల్ పరత్వ చిద్ వేం రాం మ చితః ప్రతి వాం బ ఇత్యేవకే శ్రీ పరత్వ శక్తి రాం శ్
ఇత్యేవ తత్ప్రతిబంధ ఇత్యాలి బుద్ధ్యవతాం చిత్రకాం శ్రీమహాంధ కాం స్వైవాం జ్ఞానే స్వైవ దేశే రాం శ ఇతి సం ప్రదాయః

విదః తదుక్తం తత్త్వదీపనే ప్రతికర్మవ్యవస్థాయాం వాంవారం ... చైతన్యస్య ... అవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య వృత్తిః అతిరిక్తస్య ... వృత్తి
స్సంబంధార్థత్వస్య ... పత్వాదుపరి ... తావదుపపాదయతి తత్ర ... [illegible] ... దివవస్య
లక్షం ... [illegible] ... తస్సంబంధార్థా వృత్తిరితి ... సంబంధ ... [illegible] ... సంబంధాభావాత్ తదర్థా
త్తిరితి ... [illegible] ... విద్యుత్ ... వృత్తి ... [illegible] ... సంబంధాభావాదిత్యత్ర సంబంధస్య
... [illegible] ... సంబంధాపరమాదిత్యర్థః సంబంధా ... దితి ... ఇతి ... [illegible]
... [illegible] ... ప్రసంగాత్ ... పరమార్థః ... [illegible]
... [illegible] ... సాక్షి ... [illegible]
... [illegible] ... వృత్తి ... [illegible]
... [illegible] ...
... [illegible] ... సంబంధా ... సంబంధా ... [illegible]

విషయప్రకాశకత్వముపపదతే జ్ఞానత్వేన తద్వ్యాపితత్వాదిత్యాశంక్యాహ సోऽయం సత్యేపి విషయస్య ప్రకాశాదృష్టేరితి
వృం జ్ఞానత్వం చక్షుర్వ్యాపారవిరుద్ధే తదవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య వృత్తిత్వే తదుపహితస్య ఘటాదివిషయస్య నాదృశత్వం
స్ఫురణం తస్యైవ తదాకారవృత్తిరూపత్వం చక్షుర్వ్యాపారేణ విషయదేశగమనేన తదవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య విషయప్రకాశకత్వం
ఘటాద్యాకారవృత్తిరూపత్వం ప్రత్యక్షే చక్షుర్వ్యాపారాదేవ విషయసంబంధాత్ తదవచ్ఛిన్నచైతన్యాకారవృత్తిరేవ
తదేవం స్వవిషయావచ్ఛిన్నత్వం చక్షుర్వ్యాపారాదినా వృత్తిరేవ తదాకారవత్తేన తద్విశిష్టచైతన్యాభివ్యక్తిరితి
భావః దర్శితః వృత్తివిషయయోః సంబంధః వృత్తిసంబంధాత్ తదవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య విషయత్వే వృత్తిప్రతిబింబ
స్వరూపత్వం చక్షుస్సంబంధవిషయాకారవృత్తిప్రతిబింబితచైతన్యస్య విషయప్రకాశకత్వం వృత్తేః
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ష్టత్వం సంవిదభిన్నత్వాన్న విషయప్రత్యక్షలక్షణం త్వనేంకస్య తత్రాభావాదితరవ్యావృత్తం ఏతత్కృతమితి చేన్న స్వప్రతిభిన్నత్వేప్యుపహి
తావచ్ఛిన్నస్య తత్త్వాభావాత్ ఏవ తత్సంబంధితమితి తస్యాపి వృత్తిసంబంధాదపరోక్షత్వమితి చేన్న సంబంధిస్య తత్త్వే ఏవ పో
తావచ్ఛిన్నస్య తాదాత్మ్యవృత్తిసంబంధాపేక్షా తదుపాధ్యభావే తస్యాపి దాహ్యత్వాదవ్యవహారమితి తత్సంబంధితి తత్పూర్వాదిత్వే
రవసంపత్తుం దేహాంతఃకరణాదౌ సత్త్వాత్ రూపిత్వేన విద్యమానే దేశత్త్వే స్పష్టత్వాపి అతో నాంతరంగాదిత్వం తేనైవ యాతిక
ల్పితమంబభావాభివ్యంజకప్రతిభాసకత్వాభావే తదంతఃకరణాకారాప్రతిబింబితత్వాదితి వ్యక్తితమవృత్తిసంబంధితస్యాపి తదు
పాదానచైతన్యే తదాకారవృత్తిసంబంధేతి తద్వృత్తిసంబంధాపేక్షాత్ దేహాదీనామపరోక్షత్వం వదతి వృత్తిప్రయోజనాదీని
సంపాదయతి ఏవమితి ఏవమింద్రియార్థసంబంధితం కరణవృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యాభిన్నత్వం చ విషయసంబంధాపేక్షేతి కారణ
మాహ ఇంద్రియాణాం చక్షురాదీనాం చ సంబంధాభావే విషయాణాం తదనుభవాభావో దృశ్యత ఇతి తదనుమేయాదీనాం
దేహాదివృత్తిరపి తద్వృత్త్యాత్మకా చ తత్సంబంధాత్ దేహాదీనాం చ తదపేక్షాదిత్యర్థః ప్రత్యక్షత్వం చ విషయసంబంధం
సంబంధం విషయావచ్ఛిన్నతయా తద్విషయస్య ప్రతిబింబితత్వం తత్ప్రతీతి పూర్వం దేహాద్యవచ్ఛిన్నచైతన్య

రంపరయోః తదుపాదానాం తః శరణ్యవృత్తివాచాం యోషాం ప్రపన్నానాం నవిహ్యప్తిరిత్యపాం యా ప్రదిశ రాం పాం గుణోదవ
త్వం దూరం వ్యాపతి । తేనైత్యుపేత స్యాత్మశరణత్వే వస్య శం పారమేం ద్వయేన మాం యుత్పన్నా పాపాద్ధి శం వారాం దవః । అద్యతింద్యాత్పుదిశ్యతి
విశిరాం దైశచద యేతాం కాంతి ద్యుతి యోః చైవస్య విదాశ్యపాం దిశత్వాపన్నే తద్వు దివ పాత్రచే తత్పుర్ణ అపరిశే రణాంపాం దిత్వాచ
పాత్ర్యమవరజో మేత్సుర్ణ అపాంద్విపరిపాం నపవాం శవరి వాం నాన్వషే యాం వ ఖశ్మ్రకాం శాం దాం దవ్యేనాం ల్ యుక్తైగుణనే
రాంత్మగుణ తైన్యపి వపన్యరాం ప్రపాం త్రయత్వాదాం ష్ఠౌపాంద్వి శపరిష్మై దప్యవన్నప్యశ్వబిరణాం త్ప్రత్యనాన్వదుర్జైరయవ
స్వాధిపాం రపాప్తిల్ అగ్రద్వాల నేతాం రజాయోంఽతి శ్రీవన్దాం పాత్ర అనేతాం రత్నానుపద్యుతిల్ అనుకైవపత్రపుప్త్రాస్య
పాపత్తింశరీరవాక్పపసుమాం దవఘచ్ఛాం రాంపత్తిశ్చ సాంత్మత్వమనుప్రపత్తి ప్రపవత్వసంస్కార ద్యుపిషుచాం తిప్తా
తత్ప్రదివ తపవ పునైరాం అనులుత్పపన్నే పాత్రైవ వద్విచాంతాల్ అరాంత్మపవత్తివసన్యచాం ధిపాల్ అశ్మతవం రాం యాద్వు
వరాంత్మమాం పవత్తి తాత్పర్య శ్వరత్వ దధిపు యేరాం కాంప్త తస్మాద్దన్యాన్విత్వపరిత్వతి ఏవం చావస్య పాంప్ర దరన్యాది
రంశస్థితం దమనం శరాం పాసం ప్రవి తస్య పాంతవాం ద్విశస్తుం శరాం పరాయ తి స నిపి తన్యప్యుహాం దాంర నేతాపశ్వదృవ

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

విశిష్టస్య సంశయాదివిషయః [illegible] విషయప్రతి [illegible]
[illegible] విషయ [illegible] ప్రతి [illegible] తత్త్వ [illegible]
[illegible] ప్రతిపాద్య [illegible]
[illegible] ప్రతిపాద్య [illegible] తత్ప్రతిపాద్య [illegible]
[illegible] విధి [illegible] తత్ర విచార [illegible] విధి [illegible] విషయ [illegible]
[illegible] విశ్వ [illegible]
[illegible] విరోధ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

బాధకాభావం దిత్యాశంక్య శాస్త్రస్య [illegible] ర్థ పరత్వే [illegible] దస్య చ ప్రత్యక్షాది ప్రమాణ [illegible] తత్త్వా [illegible] రత్వా [illegible]
తి [illegible] తత్త్వమస్యాదివాక్య [illegible] దపర ప్రస్తరా దివాక్య [illegible] దర్శ [illegible] దిత్యాశంక్యాహ బాధక [illegible]
[illegible] ప్రస్తర [illegible] బాధక [illegible] బాధకాభావా [illegible] ప్రస్తా
దివాక్య [illegible] తాత్పర్య [illegible] బాధకం ప్రస్తరం ప్రహర [illegible] ఇతి విధి [illegible] ప్రస్తర [illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible] సాంశాంశ [illegible]
[illegible] ప్రదా [illegible] [illegible] ఇతి [illegible] శ్రుత్యా [illegible] ఇతి [illegible] ఇతి
[illegible] ప్రత్యక్షాది [illegible] బాధితా [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible] శంక్య [illegible] ప్రత్యక్ష [illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible] విద్యా [illegible] ఏవా [illegible] తత్త్వమస్యాదివా
[illegible] తదా [illegible] దర్శ [illegible] బాధ [illegible] ప్రత్యక్షాదీనాం [illegible]
[illegible] ప్రత్యక్షాదీనాం [illegible] పరాం [illegible] దర్శ [illegible] సాంప్రదాయిక [illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] ఇతి శ్రీ [illegible] విరచితే [illegible]

శ్రీరామాయ పరబ్రహ్మణే నమః। యదనగతమితి యదనేకరూపేణ స్వవృత్తితయా పనగతం తద్ధి ప్రవృత్తే తేనరూపేణ చప్రయోజనే చైవ
తద్ధర్మం అంగతసాధితం చ స్వవృత్తితయా ఇదం సుఖత్వేనాప్రకాశితం తేనరూపేణ ప్రవృత్తేషు సుఖం మే భూయాదితి పశుపుత్రా
దిక్షేత్రప్రసాదకత్వేనాగతమిష్టం విషయ ఇతి తేనరూపేణ ప్రయోజకం తద్ధా చ సుఖా దేశకాలాద్యదివాగతాసుఖత్వ
దిరాజ్ఞోపశ్రియా దదర్శ యోః చేష్టా విరహే పిదధే షః నరపశుపుత్రాదికం కథం స్వవృత్తిత్వాపరం పరాసంబంధి
స్వవృత్తిత్వ అతిప్రసంగాదితి వాచ్యం ప్రత్యక్షేణ సంబంధి స్వవృత్తిత్వ స్వ వరణ స్వరూపసంబంధస్యాపి సాక్షా
త్సంబంధత్వాత్ తద్వదధ్యాస విశేషో వా సంబంధ ఇతి యత్ర తత్ప్రకాశ రూపేణ ప్రయోజకత్వ ప్రతిపాదనే తత్ర చ పరాశ
ప్రయోజకత్వం యుక్తమిష్టసాధనత్వ ప్రత్యక్షతర్కవిషయత్వం తత్ర ప్రయోజకం దాశరథి తత్రత్యే సిద్ధాంతే చ
సుఖస్య ప్రయోజకత్వం సుఖం చేతి తత్ర చ సుఖం యత్ర యత్ర తత్ర సుఖం యత్ర యదాకాంక్షా
తత్ర తద్వృత్తిః సత్వాగమ సుఖత్వ ప్రయోజకత్వే తద్గతచారిత్రం స్వప్రతిపాదం ఇష్టాపత్తేర్ తత్ప్రదానాద్యో
వృత్తిః తద్గతాశం చ ఇతి ప్రతిపాదం ఇత్యర్థకం సుఖమితి పక్షే చ స్వప్రత్యక్షేణ సుఖలక్షణం ప్రవృత్తౌ

పూర్వపక్షతిరేకాభ్యాం ప్రశ్నం దశవేళా దిసంబంధైం హేతుః అతఏవ తత్రారత వాద తస్య ఖతాం రత్యాం అతఏవ బాంస్తదాం దిసుఖా
ద్యాజ్ఞసుఖదుః ఖ్యాప్తం తస్మాత్ సర్వభావసు ఖదుఃఖ్యాప్త తరం తత్స్వం ద్యా దిసుఖ ఖు త్ప్రప్త్త తాపమితి నను తదా ద్యాసంద
ప్రతిబింబస్యాపాతావ్యాప్తదం తః కరణావృత్తి రేవ సుఖం తదాపన్నిపాంత పరిపాంక నిరసం దస్యా విస్రాసం నాసంఖ్యావేకస నస్యాపి
సుఖమేకరూపం సవ్యదితి చేత్ పరిహారం సుఖ ఇత్యాకార దఖండాకారం దసవ్యపరం తావిదప్యవృత్తత్వే దాకాంత ద్రష్టరూపాతా
కాలే కృత్స్నస్య కరతి తేన తతాత్మకం ప్రసంగాత్ తతశ్చ మితవృత్తి అపాం అకరం దాత్మకేతి నను నప్రసంగా పాస్యోప్యాంక్షేపః తస్యాప్రసా
పాంకదశాం రూపమపి ఖ్యాపాంతే కవృత్త్యాకారః పరిపాంక నిరసం దేహాకప్రామితి చేత్ తపాంన అపకశాకత్వాత్ప్రసవాయు
క్తిరితవతః తద్వపప్తస్యం తరవాంపాం కాకవృత్తిరితి అకథ్యపాంతరవిదాఖ్యవృత్తిరితి తద్యమ్ క్రమేణ ప్రసం
గాపాంపాం ప్రవృత్తితి తరతి కాంకవిపర్యయ కాంకప్రాంతులాంవృత్త్యవదేకవిదేహ్యదేశ కాత్త తరగాంపాం ప్రతరతి ప్రసంగ
పాంకాప్యమితి వతే కవృత్తిరూపం వివక్షితం కపాలతుం తరతి తివచిత్తాకసత్వమూంతకరోపా ఖాంపాందితి ద్వయం లా
కాంతరప్రాప్తి రేవశుక్తిరితి తాంత్రికాః కల్పయంతి తాకప్రపాప్యాం కల్పితిలోకాంతరావాప్తిః సుఖదుఃఖా

ప్రాణాన్యతరత్వప్రాణానాంశస్యతఃప్ర యోగాంఛగాంప్రాణాదితి ప్రాణః కర్తృత్వే ప్రసంగాదిలోకవి శ్రేషంగతాంగాం వాగాంగం దాని ప్రాణ్ణేరాం
ప్రవిష్టతీతి చక్షుస్సారతాం వాంగందాంఖి ప్రవృత్తి విద్యుచ్ఛమి లోకానాం తరగమ కర్తృత్వే ఆదిత్యాద్వ్యతిరేక లోకానాంతరాం వాంప్తిః స్వతో
బ్రహ్మక్షేత్రం తత్తత్ర తద్వైశిష్ట్యమనాగందదాప్తానాజ చత్రత్రే పితిర లోకానాంతర గమనకర్తృత్వే యద్భవమితి చక్షు కింసైవ ముక్తిః -
అతతత్ర తద్వైశిష్ట్యమనాగందః గాంద్భః శ్రవణత త్వాల్ సమయ ప్రయోగాంచ రతాప్యస్త్ర త్రస్వవర్ష త్రై త్యాబితినిల్ అథా
ము క్తేస్వతః పురుషాంద్గ తత్ప్రాణప్రసంగాత్ కింప్రవైశిష్ట్యమనాగం దస్యముక్తత్వముక్త దశాంతరాంచ్చే దాంతత్రాంతత్రత్వ
స్వపర్వవత్రాత్మైవాం ప్రాణాంత్రయాం వక్తృప్తం తుచ్ఛె దస్యాప్తి వస్యచరవసప్రచత తః పరంగచ్ఛే దేవాంస్త్రీచ్ఛె దవాంతేరాం రభా
వతఃవిచ్ఛేదచక్రకే చక్షురేరాం శ్రవణాత్వాంతి శంగతే అశ్నేరాం ప్రష్టారాం త్ర్పదమసంవంశః కరిష్యతీత్యాది శ్రుతి విరోధాద్వా
త్రిః కింవర్ష త్రైదశాం తరాం శరీరాం ప్రాప్తి కర్తృవైశిష్ట్యమనాగం దాగుపపత్తి తస్య శరీరచర్యాత్వాఇయమాం తేఅతవిష్ణు
కర్త శరీరకల్పరంగచాంత్రాపి తత్తల్లభతఇతియుక్తే శరీరం వాంప్తసంత మితాఖదిశ్రుతి విరోధాల్ కిం చరప్రపన్నవిదాం
లోకానాం తరగమన కర్తృత్వ మనస్త్రియోగతస్య ప్రాణ్ లయత్వాముంత ఆత్రవసపావలే యోగం తఇతి శ్రుతేః రచా చరాంగతః

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

స్యైవ బ్రహ్మలోకస్య దేశాన్తరాణాం అపి చ బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి ఇత్యాది శ్రుతయో విషయీకారం
దస్య విషయత్వే ఇతరేషాం చ స్వశాపప్పద్వారస్య త ఏవ వచనాముపేత్య పునరావృత్తిం దుఃఖాలయమశాశ్వతం ఇతి స్మృత్య ప్రాప్తస్య
ప్రాప్యత్వాంశ్చ భవతి ప్రోక్తం ఏకాక్షరం సదా బ్రహ్మ దాయుశైపాం తేషాం తత్పరమం స్థానం ఉత్పత్తి సాకారపరమా ఇతి
సాకారయోగ్యం ఇతి విష్ణుపురాణే పరమస్యాపి దేవ బ్రహ్మస్వరూపప్రాప్తిరుక్తం ఏతేషాం త్రిలోకానాం ముక్తాధికారతస్య
కల్పిరసాస్త్రం ప్రత్యక్షే కైవల్యం తత్త్వం ఇత్యుపపత్తిః పాదపి వాక్యాత్ తస్య చ తస్య సమస్తస్య తస్య బ్రహ్మ విషయ
కర్తం దర్శనాత్ బ్రహ్మైవ ప్రాప్నోతి శ్రుతి స్మృతి తత్ర సహపారాయణాయత్తా పరమ బ్రహ్మ పదం తప ఇతి
సంక్షేపః కేవలం దాహాప్తి కర్మణాం విద్యావృత్తి మోక్షం ఇత్యస్యాపరాత్ర పద్మపదే తదుపాయాంతాం
అనాది అవిద్యయా సంసారే వర్తమానాం అపునరావృత్తి శ్రుతి విరోధః ఇతి అన్యమోక్షే సిద్ధత్వ
గచ్ఛన్ సాధన తత్త్వ భావే తత్త్వ దర్శన దర్శనాత్ ప్రవృత్తి కర్మ చిత్తే తాం త్రికార్తి పరి చోదయతి ఇతి అన్వయ
విదుషాం వివిధార్థస్య బ్రహ్మస్వరూపావరణాద్యపి కర్మ ప్రవృత్తి పునరావృత్తి రితి ఖ్యాపనాత్ సిద్ధేస్యాపి అసిద్ధత్వాత్

మేవేతి తిలాఘవేశ్వస్య హంసధరశాంకరస్య ప్రమహాంధారణం తత్ప్రధరశాం త్ర్యశ్రేశ్వరస్య శర్మణస్య మితివాదః అశర్మస్య
త్రిశివమపుత్రిసాం చవృద్ధస్వరాం పాతిరశాస్త్రతత్త్వచక్రం తత్త్వగర్భద్వైతమద్వైత శ్రుతిప్రభావాద్వైతవరాచార్య విద్యారణ్య
ఇతిరఙ్గవశస్యశ్రీశ్రేష్ఠంపుతం దరావ్యయతిలఅశర్మస్య వృత్తిరిత్యతిలక్షణం దలక్ష్యం పుత్రపదశర్మస్య వృత్తిరపిబృహస్ప
త్యాపేవలఅశ్వధారాఅద్వైతశ్రుతివిరోధాత్ సాంపాద్వైతవాదస్యచప్రతిపాదనం వరాంత్రత్వేనాయుక్తత్వాదితి
బ్రాహ్మణశర్మస్యసాం ద్వైతపుత్రం తత్రాదరస్య ప్రమాణత్వంబిశ్రీవర్ణోదాం ప్రవృత్తిః తథాపి నధర్మం పురుషార్థత్వా
సాంధవృద్ధిప్రవరాలోకేపురుషార్థత్వాదశర్మస్య సాంధవత్వస్యపురుషార్థత్వాభావాచ్చిత్తాలో ఇతిచేన్న
శిమితస్యపురుషార్థత్వస్యసాంపాదకం వాక్యం దృష్ట్వా పవ్వబాధితం వివాదితత్వస్యవిరోధాభావాత్ స్వామ్య
దేశస్య చబాధాంరస్యశద్వితీయస్య ప్రతిపాద్యత్వం వరిష్ఠత్వాత్ ప్రత్యేకం పరిహారమయోగ్యం సాంధవత్వే శర్మస్య
బాధాంవచ్ఛ్రావ్యత్వేనాలోకే ఏతిశస్యపిదృష్టత్వాచ్ఛ సాంప్రతం ప్రవర్ణోదాంప్రవృత్తిస్య శబ్దబోధకత్వే విరోధాత్ సిద్ధత్వాచ్చ
శబ్దాంత్రాత్మదృష్టం ప్రత్యక్షం ప్రవృత్తిః కథంవా శబ్దాల్లోకవిధబోధస్య ప్రవృత్తిః తదుక్తం లోకస్యవిరోధాదితి [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

కపిలానాం బహుపురుషవాదిత్వమితి వస్తుతః ప్రధానవాదినాం బహుపురుషవిశేషణానాం తయా శబ్దతః అపసవ్యాదివాం నిత్యైవేతి అపి తు పురుషవ
వశ్రుతేః తస్య వివృతి ధారణాయాం ఏతాః పచనస్యాద్ దివ్యాదిశాం తదేవం తదుదితః బహూనాం లక్ష్యాణాం పురుషస్య సంఖ్యాదర్శనాయ
తే చ తత్త్వానాం శక్తాః స్కారా ఇతి శ్రుతేః మహదాదయస్తేషాం యస్తేషాం ప్రాధాన్యేన త్రయాణాం తత్సాక్షీ ... సమస్తప్రదర్శితే పుంసాం శ్రేయసా
త్రుపపన్నమనేకేషాం ఇతి పక్షే శ్రుతే తేషాం తత్వవాన్ తతః శ్రుతిరత్రైవమిత్యేకేషాం నానా పక్షేషు లక్ష్యాణాం పురుషస్య సంఖ్యాదర్శ
నవివిదిశాం తదపరిత్యాగః పాదాభ్యాం పశుపతిమి శ్రుత్వా సృష్టం తేవిపర్యాయాన్ నిత్యస్తు సాంఖ్యైర్వర్ణితానాం నానాత్వమితరద్
దాసవనశ్రేష్ఠాదినాం సాంఖ్యానాం దర్శితా వివిధయోనిత్వేనైవ సాంఖ్యానాం దర్శితాయాం శబ్దతః ప్రధానాయ అపి ఇహ యత్రాయం
ఖ్యాదినాం ద్వైతానామనేకాత్మవాదినస్తత్రాపసబ్దస్యాపి స్వానాం దివ్యత్వ సాంఖ్యతయా పురుషాం దర్శయతాం బహూనాం
త్వేనాన్యేనాపపత్తేః తదాహ అస్మిన్ సమ్యగ్దర్శనే యత్నాదిరసు తత్త్వదితి విధిః పరిణామాభ్యాం ఇతి నను కపిలానాం పరివృత్తిర్
నామాన్యేన చ నిత్యే శ్రవణాదిస్థానే యత్వం సాంఖ్యదిత్యాచ్ఛాంకాన్నిమిత్తనమనయాః పరివృత్తిః తయా ... త్యవమన్యత ఇతి ప్రసజ్య
వివక్షితానాం తు నానాత్వే సర్వథా తాత్పర్యవత్వే శబ్దస్య తాత్పర్యదర్శితవిశ్వయదీనాం పసంవిశనస్య సమ్యగ్దర్శనాదిసాధ
నసంపత్తేః శ్రవణాదిరూపేణైవ సంపూర్ణమేవమితి నను శ్రవణాదేరనుష్ఠానాద్ బహూనాం సిద్ధౌ ... శ్రవణం తత్ప్రయుక్తం

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

వేదం సముపబృంహయేదితి సంభవపర్వణి వేదార్థేన యన్నాయత్తే ఇతి హాసపురాణంలం ఉపోద్ఘాత వ్యాఖ్యా యస్తు
ప్రతిపాదకాన్వ్య శం చ శ్రవణం సామర్థ్యాన్ తద్వారలం తదస్య శరం ఉపాయం సాధన త్రైవర్ణికానాం తదుపయుక్తమపి క్రమా
జ్జ బోధకే హేతుః తత్ర ఉపమా విద్యార్ణవ శ్రవణమేవ శాస్త్రప్రయోజకాం తంః సాక్ష్యదితి స్మృతి వచనేన సంభవతి ఇతి
స్త్రీ వేద్య శూద్ర ద్విజబంధూనాం త్రయీ న శ్రుతిగోచరా ఇత్యాది స్మృతి నిషిద్ధః శూద్రాణాం శ్రవణం పురాణం బుద్ధి పూర్వకం తత్ప్రదర్శన
కాం ప్రవేశ శ్రవణం విధి మాత్ర ఇత్యసంగతం స్యాదితి వాచ్యం సిద్ధాంతే శాస్త్రబోధకత్వం వేదస్య పురాణాదీనాం వేదా
విరోధాన్ అత్ర స్మృతి శ్రవణం స్మృతం తు విష్ణు ధర్మోత్తరం పరం వ్యాసోపి ఆప్త ఋషి కవలం చైత
ఋష్యంతరోదిత రూప స్మృతి శంసనం కేవలం తాం శ్రవణం విధి పరత్వం సాధ్య దర్శనం కాల్ అ స్వాధ్యాయ
పరత్వ ప్రాప్త బుద్ధి సోపాసిద్ధి ప్రసంగః శ్రుతి సహకారిణః కరణ కర్తవ్యః శ్రుత్యాదీ శ్యామ్ తదస్మిన్ విద్యావిధి వదత్వం
శేష తత్త్వ ఇతి పూర్వవాక్యాం విద్యా త్రయీ నామ్నం తదర్శనం కృత ఇతి చేత్ వృత్తి వేద వేద శాస్త్రం సాధ్య
ప్రమాణం విధ్యేక ప్రవృత్తిం ఉపరోధో శస్త్ర సంప్రదాయ పాఠ్యం శ్రుత్యా తత్ర బుద్ధి పూర్వకం ప్రవృత్తి ర్న స్యాదితి చేత్

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ఖ్యానాత్ తత్రాపాం కిం దర్శనపూర్వకత్వేన సహవిద్యాద్వైశేషఫలశ్రవణాత్ఫలాన్తరాయోగాత్ తస్య దర్శనపూర్వకత్వనియమాభిప్రాయత్వం సంధ్యాయాం
పంచయజ్ఞవత్ ఇతి చేన్న శ్రవణాత్ప్రాధాన్యం చేత్ ద్వితీయత్వమపేక్ష్య పంచమతిచేదితి శ్రవణం తేనాపి యజ్ఞేన యజ్ఞవిధ్యుత్తివాక్యే
శ్రవణస్య బాహ్యకసాధకత్వేన తైత్తిరీయప్రాప్తత్వం తథా చ శ్రవణమేవ ప్రకరణే యమితి యదపి ఖ్యాయాత్ తదా ద్రష్టవ్యః తరహ
హంతి చేతి వికృతిప్రకృతిభావ యస్యాయం దిష్టవ్యత్యః అవంశతిప్రధానాఖ్యే ఫలవ్యప్రదేశం నయవయతి కిం తురపాద్యుతి శ్రవ
ణస్య కేచిదర్శనానాం మద్యేవశ్రవణం ప్రధానకరణం మనకేచి దర్శనం చ తత్ప్రాధాన్యాత్ తదర్థం కబాధ్యకమేవ సాక్షా
త్కరణత్వమపి ప్రధానమిత్యనుపాత్యం తాత్పర్యవిశిష్టవేదాంతానాం వధారణాంతు శ్రవణస్య ప్రమేయానావగమం ప్రతిక
రణత్వేన ప్రధానాఖ్యాత్ ఇదమేవ ప్రధానత్వం ప్రథమవర్ణకే వివరణే భావరూపవనాచితమివ ప్రధానం చితం చేతి కేచిత్ప్రత్యక్షా
దికత యా శ్రవణాదికం కార్యం తత్ర ద్రష్టవ్య ఇత్యాదౌ చ కేవలాత్ తద్విషయస్య ప్రమాణత్వం గత్యభావాచ్చ
కత్వవిధిత్వాధికారః శమదమాది సంపత్త్యధికారిత్వాత్ శమదమాదినాం ప్రకరణేన సహకారిత్వేన గత్యభావ దర్శ
కత్వమాత్రత్వాత్ తదర్థావప్రమాణ దితివ్యాధి శ్రవణాద్యుత్తమమువత్వానిత్యే తథా సంధ్యప్రసిద్ధమాత్రం విధ్యాదేః శ్రవణ
విధ్యుక్తమాత్రకసంపత్యేతి విధినపి పదత్రయ ప్రాధాన్యవిధి యుక్తత్వాత్ శ్రవణం చ మననం తథా నిదిధ్యాసనం చ

ప్రపన్న జ్ఞానామినైదం శాస్త్రం శ్రోతవ్యమితి స్వసమానది కారమిదం కింస్విత్ ఇత్యత ఆహ వాక్యమితి ముముక్షూణా॥
తి ఆహద్యాపి మోక్షాంధస్య ప్రపన్న జ్ఞాన చిహ్నం ఆహ ఏ వాధికారి మిత్రత్వాత్త్రైవర్ణికస్య విషేణాదీనాం ఆయుశ్శ్రా వినియోగ
గ్రతి దర్శనాయితుం వాయుమున్త్రం పర్వస్సహ్వా మోక్షమాణాం ముయామాం స్త్రతన్ని ధర్మజ్ఞాకంకాం వంయచేరశ తత్వని
త్యావిధాంబింఫలాశా మహాం త్రిం తుల్యమాం జ్ఞాం ఇతి వా స్వాంత్రవలాం విధి పురరలాలత త్వంకి తర్గ స్వస్త్రావవాం తత్వా
ధర్మాద్ధాం సంకీర్తనస్య పర్వాల్ తద్ధాం పంఇమా నైవప్తత్రపవఇతి విధి పురరలాతదవత్తపం తవంబితఇవావిదాం శత్వా
తవవి వేకాంప తత్వాలాంకార్గ తస్య చితాం తత మధిరాం బ ఇహ కేవముక్రాం ఫలచ్ఛాం గవి రాంగాః భాంతేదాం తయపరత
త్వతిక్ష్ణరితవాశ్వాం బిర్గశ్వతః విజిత్వాత్వ్రత్యవిదాం విధి పురాస్త వరుణాంచిత రశ్మయస్సాంకేతి శవ్యతపాం త
త్రిహవద్యాధ్యాహ్నాంజ్ఞంగావిత్రాం మిశాంవి గచ్ఛేదితిచఛ రాం పూం దగం దక్షిణ తేరంచపవర్గ ఫలశ్రుతేః తేషాం ఫల
ఎవవిరిందయాం గః సత్యదితివాంచవాం శ్రవాం విపుఫల శ్రుతేరధ్యాపాం దత్వాగరాంశ్ర నాం విశ్వదర బహ్మాం ముముక్షా
రధాంరపుడశ్శరాం ధ్రుర్గతేవరపాం ఫలశ్రుతే రూపసంజ్ఞేతదుక్ష్యం విపరలోచాంల్యుగః సర్గత్ర ఫలశ్రుత ఇత్యాం

కాంపసౌతన్న దశదావిరాం మువుత్త్రాంరదికారప్రదర్శనాంద్యాంసఙ్గతిశమదమాం దిశవ్యాద్యాత్మదేశవ్యాప్యప్త్ర లంతరాంద్రి
యంతశ్చిదిరాం అత్రసర్వసవిషయప్రపఞ్చవిదావిదికారణత్వప్త్రాంపరమశ్వప్త్రం ప్రమాంణాంయాంతః సర్వస్తయాంగాంఢ్యత
యశ్వర్ణసతావృద్ధి శ్రుతితాంత్ప్రయర్గప్రమాంణుపేంప్త్రలయం తః సమిత్యాణి శ్రోత్రాంత్రియం చుర్వశ్చిమితిభేది
శ్రోత్రంజరస్థిరిత్వసిద్ధిరాం ప్రపఞ్చవిచారప్రతిపాదికాం పరాం శాస్త్రయికాం శ్రుత్యాం సన్న్యపివిషయాంచ్యతత్త్వతిస్తత్త్వాం
స్థాం దయం తః తదుపేంప్యలతలరాం చసర్వశోషన్విశాం శ్రుత్యాం శోమరాం మధ్యయాం దిశం యయుక్తావ్యాంసవ
దంతాం గృహంసన్నిదిత్వతసాంపత్రం నప్రాశవవాంత్రాం సర్వవిన్నరవుదిశంవసవవాంరాంః ప్రపఞ్చవిచారస్యహ
సన్నిధిరాం పచికారం శ్రుపప్రద్యుష్టపాంత్రాం నే పిద్దిశ్రేష్ఠెం దాంష్యయం తిత్రిపూరం మత పరాం పం అత్రత్రతల
సూత్రపరమాశ్వాస్త్ర ధ్యానసర్వసః శరరః శివాం తాభ స్వాఽస్వసర్వస్వసవ మయుపు కన్నెదావిరాంవి చారాం దిశాం తః వి
త్రితాప్యసర్వసిరాం త్రివాం దికారస్సద్వతితివ్యపాం తద్యాంప్తి శివయు పర పనర్ణైర శత్రువసర్వసాంత గసః
యవలలపార్తలక్ష్మీలాం లరాం పాం తత్త్వదపారాం కృతప్రవృత్తి యస్యాం రాంశ్రయాంతి విశ్లేపేతి ప్రపఞ్చవిచారః

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

అయుక్తం తద్భావసతి ప్రాప్త్యభిమతస్య యే సత్యత్రైవ విదేహముక్తేస్తల్లాభ ప్రసక్తే ఉపాసకానాం కార్యబ్రహ్మలోకసహ ముక్తిరిత్యు
క్తం ప్రసంగవిరోధః ప్రత్యుక్తం కృష్ణోపాసకేన విశేషేణ ఉపాసనానాం విశేషేణ బ్రహ్మసాక్షాత్కారబుద్ధి బ్రహ్మణః క్రమం తద్విశేషతః త్స్వ
అర్చిరాదిమార్గేణ ప్రాప్తం పరం గతానాం అనావృత్తిశ్రవణసంభావితం విశేషం బ్రహ్మసకాశే ఉపాసనా అనావృత్తే
తమసః పరస్తాత్ అనావృత్తం సహస్రాంశోస్త్రీ ఉపాదాయేతి దివ్యం ప్రాప్య సమానబ్రహ్మణా ప్రాప్తం తత్ర తేనైవ ప్రాప్తవ్యా
కార్యబ్రహ్మలోకాత్ అనావృత్తిః సహ ముక్తిరిత్యత్ర ప్రత్యక్షం బ్రహ్మవిదాం లోకం సకల లోకోపాసకానాం బ్రహ్మలోకం గతానాం
కాలాంతరే సహ బ్రహ్మణా ముక్తిప్రాప్తిః కార్యబ్రహ్మపూర్వికాం కార్యబ్రహ్మలోకసహ ముక్తిరిత్యుక్తిః
కార్యబ్రహ్మసకాశేనోపాసకానాం కాలే తదుపాసకానాం కేవలమేవ బ్రహ్మలోకగమనమనావృత్తిం ప్రాప్నుయాత్ అనావృ
త్తిం అర్చిరాదినా తత్ప్రాప్త్యా అనావృత్తిం గంతవ్యం లోకే తాదృశః సోఽర్చిరాదిమార్గేణ తదా చ శ్రుతిః స ఏ
తం దేవయానం పంథానమాపద్యాగ్నిలోకమాగచ్ఛతి స వాయులోకం స వరుణలోకం స ఆదిత్యలోకమితి
మభిసంపద్యంతే ఇతి వా ఏవం దేవయానం ప్రతిపద్యంతే అర్చిషమభిసంభవంతి ఉపదిశతి ఇతో పరం ప్రాప్యమానం

తతో [illegible] సంప్రాప్స్యతీతి ఏవముక్తా [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] సంప్రాప్త ఇతి [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ —

ప్రసంగాదాగతప్రపంచేకేతి దుష్కృతకారిణాంతరద్గాం పతాం దికాం అభినీరాం దిశాం వాం శతాం గేనీనాం నమస్ప్రసక్తిః కిం తుంతరశేరభితల్లు
తేరవాం కెనీనాం ఖయ్యంగరఘు ధృష్టేరరవిశేషుపాంతరవిం పాపూంప్రసద్మాసుస్తోరీరాం త్వితిరఘురు కునీనాం విద్యావతేరాంపు నతిరంజే
తాం యాంగానవిద్యావతాపవి శ్రీహాల్తసవతాంగ్ బ్రహ్మగనాయాతి వపూవాంగరవురుషస్యవరం బ్రహ్మగను యాం తృప్తిస్వేతగర్భేష్ట
గచేదం బ్రహ్మపదం తాం యన్ బ్రహ్మవరం రవుండనగన్యపరశ్నక్లే వబ్రహ్మణాదరాం ఛన్యము బ్రాహ్మణ్యస్యాన్ ప్రదిగునాం శప్తుసతే
యయుక్తాం యనపరత్ర్య యతేగాకాం లక్షీం చెదం బ్రహ్మపదం పరబ్రహ్మ పరమ్రవతత్ప్రరశోక్తాం యస వనాం యాం విధ్యవి
త్వతప్రపంచ శ్రుతి [illegible] యాం [illegible] నరవాం వప్రరబ్రహ్మప్రతిపత్తిస్య [illegible] ప్రతిపత్తి [illegible]
ప్రపప్రవాంత ప్రాప్తమేవ [illegible] తితిహాం ప్రత తప్ప [illegible] దివాం [illegible] ద్వశ్రుప్తమహం
[illegible] తత్త్వ [illegible] యన్ బ్రహ్మ [illegible] బ్రహ్మ [illegible]
వాం [illegible] తాం తరప్రాప్తివతి [illegible] యన్ బ్రహ్మప్రాప [illegible]
[illegible] తదావాం [illegible] యన్ [illegible] ప్రతివిప్రాః తాం యన్ [illegible] ప్రాప్తిప్రాప [illegible] గతేః

ప్రాపయేద్రుపన్నగపరం ప్రాప్తత్వాద్విష్ణోగదా॥ స్మృతమితి తథాహి [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

తపదేవ [illegible] భవతి కించ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

చకేభూతె మహావిద్యయః కర్మప్రపన్నవిదః ప్రపన్నవిద్యాం [illegible] యశ్చసంపద్యశ్చభూతిసంభవతి తస్మాదాగ

పం [illegible] ప్రారబ్ధ [illegible] సత్పుపత్రసా [illegible] యాకృమితి [illegible] యచ తస్యతా

పదేవచిరమితి ప్రారబ్ధ [illegible] దక [illegible] తె [illegible] లితి [illegible]

[illegible] ప్రారబ్ధ [illegible] పుష్కర [illegible] ఏవం [illegible] పునః ప్రదా

[illegible] తద్యతి విశేషశ్రవణ [illegible] ప్రవచనం [illegible]

[illegible] దృత [illegible] ప్రపన్న [illegible] ప్రపన్న [illegible]

[illegible]

[illegible] పరన్న [illegible] మహా [illegible]

[illegible] తస్మాత్ [illegible] తప [illegible]

[illegible] యుక్తం విదాన [illegible] తత్త్వ [illegible] యుక్తం [illegible] తస్య [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

సదేహాదిప్రపంచోనాస్తి ఇతి శక్తివిశేషవిశిష్టాద్వైతకల్పితమా ద్వై రహస్యశక్తిఖిదేవానాం భానాం పాస్తితస
త్రిలవిధోష్ఠాం దేయాద్దేహాదిప్రపంచస్య శక్తిస్తత్త్వం విపస్తు రంగాతే సాం తరచతతస్య చిన్మశేషా స్త్రరణాత్రదేహ
దిరవిద్యాసంస్కారఏవేంపోదయం నావిదిత్వేతి పాచ్యం సంస్కారస్యాపి ఖ్యా పత్రాం యాన్యత్ర యత్రాప్రాపాం దాయ
పత్రాంభాం ద్రిగసతేం చపాందాం స్త్రీసప్యతే పసత్తే తేరాం విద్యాయాం ఏవేంపాం దాంగపేవతది పత్తి సంస్కారస్య
ప్రాప్తపత్తిం సపాంగదిచ్ప్రహ దాందిపి ప్రమకంపాంగు ప్రతి గఃప్రపసంస్కారాం దిరంగం పరవపిస్త రంజ్ఞ
త్వప్రసంస్కారసపాంపత్యాలం ప్రయుత యాశాం పత్పయసంతచి యాందు ఇప్పతి స్వపత్తి ఇంతు సర్వ
ప్రమపఇతచి యపుయుక్త దాంతుపేపప్పవిశే పాం దిచాందతుపే పప్పం చకాం యాంగసాం చేం
యాం పత్యాయసాపస్త్రయాం త కల్పవిశేత ద్రియం గసం స్కారవశాంత్ జ్ఞేపస్య త్తసప దేహాదిప్రపం
చః ఇంతుశక్తి ఖిదవి శిష్టచిన్మం రాంలగచ శక్తిఖిదేవాం గం భాం వః ఇం యసగఖిదైనపక్ష్మల్పురాం
పపదాం పాం యాం దాంపిత్తే పాం పరంత్ర కం యసగల్పయచతేగతచాం కాం లం శక్తిస్వాయం కల్పనే

తథాఽహ దృశ్యత్రిపదాం శాం కాం ప్రపంచ పంచతపాం ద్విరసవాఖ్యమః శక్తిపాదం తాం కాం ఉఙ్కు శ్రీపూర్ణబ్రహ్మసాంకాఖ్యే
త్స్కూరాం లోం వాఖ్యవపరరరత్నాస్త్రవహలఋప్పష్కబ్రహ్మసాఙ్గ్రాం త్స్కూరాం లంప్రాంతితి రత్నాస్త్రమః ఘరకం అమాం ఘనవల్గ్రాఖ్యా
లహేం ఙ్క్ష వప్రష్టోదప్రఖ్యవ్రతేః ంఅరాం వద్రిహం వం లంప్రాంతి భాసిరత్నాస్త్రమఙ్గ తవవిదాల్లయాం స్త్రీప్రస్త్రీఘః
స్వ్రీకాం అయాంఙః ఎతజఖ్యప్రతప్తం సాక్ష్యాఙ్వఙరఞ్చజ్కే యాం వవాం త్వ్యకేచత్రిశ్వాం మహిం మాం అరాం చ్ఛే అరాం
త్రిఖ్యవేద్రైకైం త్రైం వఅయు త్రికత్రాం క్కైరితప్రచ్యేకైరస్త్ర అతఎవశాంప్రాం రశ్వతిపరవాం ఙ్కేప్రేర్త్ర
మః శ్వతి చాంపరాం ఙ్క్షాత్ప్వవఙరరకత్రాస్త్రమః ప్రాఙ్కేష్ఠరాం శాంఙ్ప్రాంతిచాం సికచ్చ్రమరాం శ్వఙతిశ్రీ
త్రియసహరాం శ్వఙతువత్తంవలాంవ శ్వతిః ఎస్వ్యచ్ఛప్రాంరాంల్ అరరాం ఘరాం త్రి ఎవ్రచాం వాంఙ్గ చర్చాం
యచ్ఛాంతి విశ్వవాం అరాంఙ్వఙ్క్త్రీలవకవ్యక్షే త్రీ వీశ్వకల్పుచిఙ్గరవత్త్రీరిత్వాఙ్క ఙరకరసాం వ్రవ
మస్త్రీవచాం వేశకవాం పడివాచమా త్రీప్రతిపాం చకవ్రఖ్యషతివిద్రాం చఙ్గపాకాచసమతాం
తరవాం వాం ఉరితృతిరకలిరాంపుపసహం శ్వతారకవాం రాంక గలిహరితాం అరాం మచాం మితేల్

కేచన స్వత్తిత్వి రేణాదూః శరాపదూష్యారాం స్వ్యవాంఛయాం ఖరితి బహుబచర శ్యతిస్త స్థలశక్తి ఖదవాందాం త్వేపాపేపాపపద్మ
నచెంస్థదేంపభ్రంయా శ్రుస్థశరాంస్వాంవశ్రీవరాంలారితా స్వతస్త్రాంపురాంససంచ్చరాంబ్జ సహస్రరసాంత్సవాందూరాం తరవాం
హం అణ్ణెవత్వివతి ఏకవయుక్తో నసవకవయుక్తి రితి తేనత్రహానస్వహాం రవచరేరాపిదృశంయది అణ్ణెరిక్షైత వరాన్సోత్తమనవపరో
శల్పవతాం వింశవత అహంతదుక్తి వింతి తద్యాపై నవయుక్తో నవకవయుక్తి రితి అఘృష గతాం డితదడితర గావిరేణాంధ్యా
దుహాంరత్ర త్వత్వహంఏత స్మితరిశేవతాం విదుష్వనత రారాం శక్తివిరస్వ నంస్వ్యమ త్రిస్వ నపయుక్తో నవకవయుక్తి రేవత్వం అవ
వాంవరణాం శక్తి నివస్వంయాంస్వయ్యాం నేత్వస్త్ర నియాంవశాం దూంవే రత్రవహ్న సాంత్యాతత్స్వరాంల్వసవాం వరణాం శక్తివిని
స్త్రాంవిదూపవిరాం శాంవశుం దూం దూం దివచ్చశం నస్వయద్యాం శంస్త్ర సాంస్త్రాంత్వాంరాంత్వలబువరవక్రాం వరణాం శక్తివిరాం శః యు
ద్వాంసవకదూర్పాం నహీరాం వన్వత్తి స్వరూపంయితా నెనరది నైరరవస్వ బి దేవపెంగ దూం వసవర వృత్తి రేవహనైవరస్త్రం
చెంపలంయఘ్నరసరహాం దేనయాసవిస్త్రహష్మపిర్గానం త విల్యాంరద్యాన వృత్తి పేంత్వివరణాం శక్తి రేవరాం శ్రీంరాంనవది
యస్యనంసాంరప్రాంతావవరణాం శక్తిరాంవితవాచ్యమాచ్యవవక్త ప్రవాచ్యహాం తసమాదితివరచ్ఛేదనప్రతి పాంద్యమర్థః ౨ గ

ప యతి తద్విపతి ప్రసాద లబ్ధ సంపత్తిః ప్రపంచాలస్య దోషదః । తత్త్వం తపం బుద్ధిస్య దీక్షిత పూర్వాహ్ని
దుష్టం దక్షం । సువర్ణాభ్యాసం కృత్తిరేషా వరాకృతా విదుష్టం పుస్త్వమే దాసత్వ శ్రీమాన్ గురవం శ్రీ
రాం । అక్కేర సత్పురుష దేవదాంతా ధ్యానవలం బిరం । గురు కారుణ్య లబ్ధేర్తా తత్త్వం పుస్తకు పరత్వ ।
పం చిహ్నం వందన రాత్రం పదార్థా సాపద్ద్రవ్యం । కామితా శైవదర్శనాకలరం తల్లు పల్లవం ౪ శ్రీ

ఇతి శ్రీమన్నారాయణాధ్వరీంద్ర శిష్య ఐరావత కృష్ణాధ్వరి విరచితే వేదాంత శిఖామణౌ
సంపూర్ణం సమాప్తం శ్రీరస్తు

॥ಸ್ಗೋಷೋ ಮೋಂತೋ ಮನಃ ಸಾಕ್ಷೀ ಮನೋ ಮೇ ದೃಶ್ಯಶ್ಚೈವ ಯಃ। ತಮೋ ದೇವಸ್ಯ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ಸೋಽಪಿ ಪಂಕಜಾದಿಶಬ್ದವದ್ಯೋಗರೂಢಿಶ್ಚೇತ್ಯಾಹ ಶ್ರುತ್ಯಾದೃಢಃ। ಉಪಾದಿ ದಿವಾಕಾಂತಾದೇವ ಮಧ್ಯಸ್ಥಃ ಸಹಸ್ರಾಂಶುತ್ವೇಷಾಬಾಧಿ
ದರ್ಶನೇನಾಯಶ್ಚೇವ ಪ್ರತೀಯತೇ। ಶಾಸ್ತ್ರೇ ಕೇಽಪ್ಯುತ್ತರಂ ತತ್ಪ್ರಥಮಃ। ಉತ್ತರಮಾರ್ಗಪ್ರತಿಪಾದಕಮಿತಿ ಪ್ರತಿಪತ್ತೇರಿತ್ಯರ್ಥ
ಸ್ಯೈಷ್ಯತಿ ಷ್ಟಃ ವಿಧಾಯ ಶ್ರುತಿ ತಾರಕಾಂತಃ ಸ್ವಾರ್ಥೇ ಪ್ರತ್ಯಯಃ ಉಪಪ್ರತ್ಯೇತಿ ಸಾಧ್ಯೋ ಧೂಮಾದಿ ಧೂಮೋ। ನತು ದ್ವಾರ
ಯತೇನಾಯ ಇತಿ ತದ್ದೇವಾಂಶ್ಯೇತಿ ಶ್ಯಾಂಶ್ಯೇತಿ ರಾತ್ರಿ ಮಹಾಪ್ರಸ್ತಾರಕ ಪ್ರಸಿದ್ಧಸ್ಯ ಮಾಪಕ್ಷಯ ತಂ ಚ ತ್ವಾದ
ತ್ವಾದಿ ರಶ್ಮ್ಯಭಾವ ಪ್ರಸ್ತುತಃ। ಉತ್ತರಮಾರ್ಗಸ್ಯ ದೇವ ಮಿತಿ ಯತ್ಸದುಕ್ತಂ ತತ್ತದೈವ ದೃಢಃ। ರಶ್ಮ್ಯವಾಕ್ಯಾನಾಂ
ಭಾವೇತಸ್ಯ ಭೇದಃ ಸ್ಯಾತ್ ನ ಚ ಉತ್ತರಮಾರ್ಗ ಉಕ್ತ ರೋಕ್ತ ರಂಧ್ರಂ ತತ್ಪ್ರತಿಪಾದನೇ ಸತಿ ಶ್ರುತಿ ದೃಢಃ। ರವಿ ದೇವದರ್ಶ
ನ ವಿಧೌ ಕಿಂ ಚ ರಾತ್ರಿ ತದ್ವಿಶಿಷ್ಟ ದಿವಸ ರವಿ ದರ್ಶನ। ತಯೋರ್ದರ್ಶನಂ ತದವಲಂಬನಂ ತದವಲಂಬನಮೇವ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯ
ತೇನ ತತ್ಪ್ರಾಪ್ತಂ ತತ್ ಮೇವ ಪ್ರಯೋಜ್ಯ ಪ್ರತಿಪಾದಯ ಉತ್ತರಮಾರ್ಗ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯ ಮಾರ್ಗಪ್ರವಲತ್ವಾನ್ಮೇ
ತತ್ಪ್ರಾಪಕ ದೃಢಃ ಪ್ರತ್ಯವ ರಾತ್ರಿ ವಿಪ್ರ ನಿರ್ಮಲ ನಾದಿವತ್ ರಾತ್ರೌ ದರ್ಶನೇ ಧೂಮಾದಿ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯತೇ।
ಪುನರುತ್ತರಮಾರ್ಗ ಇತಿ ಧಿಯಾ ಬುದ್ಧೇರ್ದರ್ಶನೇ ತದವಲಂಬನೇ ತತ್ಪ್ರತ್ಯನನೇ ಕಿಂಚಿತ್ ದೃಢಃ। ಉತ್ತರಮಾರ್ಗ।

ಹಾಮಿತಿ ಚೇನ್ನ ತಸ್ಯ ಸಾಕ್ಷಿಣಾವಿದ್ಯಾರ್ಥಃ ಕಾಮಃ ಸಂಕಲ್ಪೋ ವಿಚಿಕಿತ್ಸಾ ಶ್ರದ್ಧಾ ಶ್ರದ್ಧಾ ಧೃತಿರಧೃತಿರ್ಹ್ರೀರ್ಧೀರ್ಭೀರಿತ್ಯೇ
ತತ್ಸರ್ವಂ ಮನ ಏವೇತ್ಯುಕ್ತೇಃ। ಬುದ್ಧಿವೃತ್ತಿಸಾಮಾದಿಸಾಕ್ಷಿಣಾವಿದ್ಯಾಕಾಹಾಮಿತ್ಯರ್ಥಃ। ಅನ್ಯಥಾ ವಿಕಾರಾನುಸಂಧಾನ
ಸ್ಪಷ್ಟಸ್ಯ ನಕ್ಷತ್ರವೇದೇ। ತದುಕ್ತಂ। ಬುದ್ಧಿಜ್ಞಾನರಚಿತಾ ಏತಾನವಿದ್ಯಾಕೋಹಾಮನ್ಯಥಾ। ತದ್ಬುದ್ಧಿಜ್ಞಾನಾನುಸಂಧಾನಂ ಸರ್ವಧಾ ನಾವ
ಕಲ್ಪತ ಇತಿ। ಕಿಂಚ ಪ್ರತಿಬಾಧವಿದಿತಂ ಮತ್ತಮವೃತ್ತ ತ್ವಂ ಮಾ ವಿಂದತ ಇತಿ ಶ್ರುತೇಃ। ತದ್ಧಾಂ ಶ್ರುತಿಬಾಧಂ ಪ್ರತಿಬಿ
ತ್ರವೃತ್ತಿಸಾಕ್ಷಿಣಾ ಮತೋ ತಾದೃಶಂ ಜಾನಾತ್ಯಮೃತತ್ವಂ ಮಾ ವಿಂದತ ಇತಿ ಸ್ಮೃತ ಸ್ತ್ರಿಭ್ಯಭವತಿ ಏತದ್ಬುದ್ಧ್ಯಾಬುದ್ಧಿಮಾನಸ್ಯ
ದಿತಿ ಚ ತಾದೃಶಂ ಚ ಬುದ್ಧಿಜ್ಞಾನಯೋ ದರ್ಶನಮ ಶ್ರುತಿ ಮೋಕ್ಷಃ। ನಿಮಿತ್ತ ಪೃಥ್ವ್ಯಾಂ ಮಾಂ ಯತುಃ ಕ್ರಿಯಮನ ಸಂಬಂಧೇ
ದಿತಿ ಏತದ್ಬುದ್ಧ್ಯಾ ಬುದ್ಧಿಮಾನ ಸ್ಯಾದಿತಿ ಕಾರ್ತ್ರ್ಯಾರ್ಥ್ಯಾಸ್ತು ಮತಂ ಮಿಥ್ಯಾತ ಇತಿ ಶ್ರುತೇರರ್ಥತ್ರಯ ಸಾಕ್ಷಿಣ ಸ್ಮರಸ್ಯಾ
ಕ್ಷಿ ತ್ವರತ್ವಮಿತಿ ಚೇನ್ನ ಶ್ರುತ್ಯಸ್ತವಂ ಭಗಮನಸ್ತು ಚರಿತ್ವಸ್ತ್ವಯ ಯವೇದಾನಾಂ ಶ್ರುತಿನ ತೈನ ಶ್ರುತಿ ಪಾದನಾರ್।
ತಸ್ಮಾದವತ ವಾಂಛ್ಯಶ್ಚಾಸ್ತಿ ತ್ವರತ್ವಮಿತಿ ನ ಭ್ರಮ ಮತ ಸ್ವಂ ಸ್ವತ್ವ ದೃಷ್ಟಾನಿರಂ ತರಂ ನನ ಭವತ್ಯಾವಚಿತ್ತೇ ಸ್ಪೃತಾರತ

ವೈಭವನಭುವಿಂಶಾಂಭಿಜನೈಜಿವನಪ್ರತಿ ತಾರತಮ್ಯಫಲ ತ್ವಾಕ್ತಿತಸ್ಯದಹಾಂಶ್ರೀ ಹಾಸ್ಮೃತಿ ನಿಶ್ಚಯಂ ದ್ಧಮು ದ್ವಿಪರವಾಗ
ಸಂದಾಶ್ರೀ ಪ್ರೈವಾಂಹ ಮಿಶಿಸಾಲು ಕ್ಷಾಂ ಕೃಶಕೃಕೋಭ್ಯ ಭವೇದಿಶಿಮಾಂದಿ ದಿಗ್ಗಜಭ್ಯಂಧ ಕಶ್ರೀಂಕರಾಂಬಾ ಅತಿಕ್ಯಶ್ರೀ ದ್ಯೋ ಕ್ಷಿ
ತತ್ವಾಂಕೇ ।। ।। ಇತಿ ಶ್ರೀಮತ್ಪರಮಹಂಸಪರಿವ್ರಾಜಕಾಚಾರ್ಯವರ್ಯ ಶ್ರೀಮದ್ಗೋಪಾಲ ಯತೀಂದ್ರ ಶಿಷ್ಯ ಶ್ರೀನಿ
ವಾಸ ಪ್ರಕರಣಮು ನಿನಾವಿರಚಿತ ತತ್ವಸಂಖ್ಯಾನ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಂ ಸಂಪೂರ್ಣಂ ।।೦।। ।। ।।

जी॰ मु॰ २

मंदविबुद्धये लोको हि द्विविध आत्मलोकोनात्मलोकश्चेति तत्रानात्म
लोकस्य त्रैविध्यं बृहदारण्यके श्रूयते अत्र त्रयो वाव लोकाः मनुष्यलो
कः पितृलोको देवलोक[illegible]श्चेति सोयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्ये
न कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति आत्मलोकश्च तत्रैव श्रूयते
यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वलोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्तीति
आत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते यो मांसा राम २
दिकपिंडलक्षणात्स्वलोकं परमात्माख्यमहं ब्रह्मास्मीत्यविदित्वा म्रि
यते स लोकः परमात्मा अविदितोऽविद्ययाव्यवहितः सन् एनमवेत्तारं
प्रेतं मृतं न भुनक्ति शोकमोहादिदोषापनयनेन न पालयति न हास्य क

दारादयोमम इतियासुस्थिराबुद्धिःसावैराग्यस्यतीव्रता ७ पुनरावृ
त्तिसहितोलोकोमेमास्तुकश्चन इतितीव्रतरत्वंस्यान्मंदेन्यासोनक
श्चन ८ यात्राद्यशक्तिशक्तिभ्यांतीव्रेन्यासद्वयंभवेत् कुटीचकोबहू
दश्चेत्युभावेतौत्रिदंडिनौ ९ शिखायज्ञोपवीतीत्वाभिन्नाचारविलक्ष
णौ द्वयंतीव्रतरेब्रह्मलोकमोक्षविभेदतः १० तल्लोकेतत्वविद्धंसोलो
केस्मिन्परहंसकः एतेषांतुसमाचाराःप्रोक्ताःपाराशरस्मृतौ ११
व्याख्यानेस्माभिरत्रायंपरहंसोविविच्यते। जिज्ञासुर्ज्ञानवांश्चेतिपर
हंसोद्विधामतः १२ प्राक्ज्ञानायजिज्ञासोर्न्यासंवाजसनेयिनः प्र
व्राजिनोलोकमेतमिच्छंतःप्रव्रजंतिहि १३ एतस्यार्थंतुगद्येनवक्ष्ये

श्रीगणेशायनमः श्रीरामचंद्रायजानकीजीवनायदशरथनंदनाय
जगदवनायनमः यस्यनिश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् निर्ममे
तमहंवंदेविद्यारण्यमुनीश्वरं १ वक्ष्येविविदिषान्यासंविद्वन्न्यासंचभे
दतः हेतुर्विदेहमुक्तेश्चजीवन्मुक्तेश्चद्वौक्रमात् संन्यासहेतुर्वैराग्यंयद
हर्विरजेत्तदा प्रव्रजेदितिवेदोक्तेस्तद्भेदस्तुपुराणगः ३ विरक्तिर्द्विविधा
प्रोक्तातीव्रातीव्रतरेतिच सत्यामेवतुतीव्रायांन्यसेद्योगीकुटीचके ४
शक्तोबहूदकेतीव्रतरायांहंससंज्ञिते मुमुक्षुःपरमेहंसेसाक्षाद्विज्ञा
नसाधने ५ पुत्रदारधनादीनांनाशेतात्कालिकीमतिः धिक्संसा १
रइतिदृक्स्याद्विरक्तेर्मंदताहिसा ६ अस्मिन्जन्मनिमाभूवन्पुत्र

र्म क्षीयत इति च उपासकस्य हि निश्चितं कर्म न क्षीयते एकफलदानेन उपक्षी
णं न भवति कामितसर्वफलं मोक्षं च ददातीत्यर्थः । एषा ध्याये पि किं प्रजां क धा
रिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक इति एवं सत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमि
च्छंतः प्रव्रजंतीत्यत्रात्मलोको विवक्षित इति गम्यते स वा एष महानज आ
त्मेति प्रक्रांतस्यात्मनः एतच्छब्देन परामृष्टत्वात् लोक्यते नु भूयत इति लो
कः तथा चात्मानुभवमिच्छंतः प्रव्रजंतीति श्रुतेस्तात्पर्यार्थः संपद्यते स्मृति
श्च ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वयः शांतिदांत्यादिभिः सर्वैः साध
नैः सहितो भवेदिति इह जन्मनि जन्मांतरे वा सम्यगनुष्ठितैर्वेदानुवच
नादिभिरुत्पन्नया विविदिषया संपादितत्वादयं विविदिषासन्यास इ

जी॰मु ३ त्युच्यते अयंच वेदनहेतुः संन्यासो द्विविधः जन्मापादककाम्यकर्मादित्या
गमात्रात्मकः प्रैषोच्चारणपूर्वकदंडधारणाद्याश्रमरूपश्चेति त्यागश्च तै
त्तिरीयादौ श्रूयते नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैके अमृतत्वमानशु
रिति अस्मिंश्चत्यागेस्त्रियोप्यधिक्रियंते अतएवमैत्रेय्यावाक्यमाम्नाय
ते येनाहंनामृतास्यांकिमहंतेनकुर्यांयदेवभगवान्वेदतदेवमेब्रूहीति
ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानांकेनचिन्निमित्तेनसंन्यासाश्रमस्वीकारे
प्रतिबद्धेसतिस्वाश्रमधर्मेष्वनुष्ठीयमानेष्वपिवेदनार्थोमानसःकर्मादि राम ३
त्यागोनविरुध्यते श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलोकेषुतादृशांतत्त्वविदां
बहूनामुपलंभात् यस्तुदंडधारणादिरूपोवेदनहेतुःपरमहंसाश्रमःस

तत्पूर्वैराचार्यैर्बहुधाप्रपंचित इत्यस्माभिरुपरम्यते ॥ ॥इतिविविदिषन्यासः
॥ ॥अथविद्वत्संन्यासंनिरूपयामः सम्यगनुष्ठितैः श्रवणमनननिदिध्या
सनैःपरतत्त्वंविदितवद्भिःसंपद्यमानोविद्वत्संन्यासः तंचयाज्ञवल्क्यःसंपाद
यामास तथाहि विद्वच्छिरोमणिर्भगवान्याज्ञवल्क्योविजिगीषुकथायांबहु
विधेनतत्त्वनिरूपणेनाश्वलायनप्रभृतीन्मुनीन्विजित्यवीतरागकथायांसं
क्षेपविस्ताराभ्यामनेकधाजनकंबोधयित्वामैत्रेयींबुबोधयिषुस्तस्यास्त्व
रयातत्त्वाभिमुख्यायाःआदौतयोःस्वकर्तव्यंसंन्यासंप्रतिजज्ञे ततस्तांबो
धयित्वासन्यासंचकार तदुभयंमैत्रेयीब्राह्मणेआम्नायते अथहया
ज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्मैत्रेयीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यःप्रव्रजिष्यन्वा

अरे अहमस्मात्स्थानादस्मीति एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञव
ल्क्यः प्रवव्राजेति च कहोलब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यास आम्नायते एवं वै तमा
त्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च
व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंतीति । न चैतद्वाक्यं विविदिषासंन्यासपरमिति शं
कनीयं सर्वकालवाचिनो विदित्वेतिक्त्वाप्रत्ययस्य ब्रह्मविद्वाचिनो ब्राह्म
णशब्दस्य च बाधप्रसंगात् । न चात्र ब्राह्मणशब्दो जातिवाचकः । वाक्य
शेषे पांडित्यबाल्यमौनशब्दाभिधेयैः श्रवणमनननिदिध्यासनैः साध्यं
ब्रह्मसाक्षात्कारमभिप्रेत्य अथ ब्राह्मणशब्दोऽभिहितत्वात् । ननु तत्र
विविदिषासंन्यासोऽपि ततः पांडित्यादौ प्रवर्तमानोऽपि ब्राह्मणशब्देन परा

मृष्टत्वात् तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदिति चेन्नैवं
भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य तत्र ब्राह्मणशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् अन्यथा कथ
मथ ब्राह्मण इति साधनानुष्ठानोत्तरकालवाचिनं अथशब्दं प्रयुंजीत
शारीरकब्राह्मणेपि विद्वत्संन्यासविविदिषासन्यासोस्पष्टं निर्दिष्टो एत
मेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति मुनि
त्वं मननशीलत्वं तच्चासति कर्त्तव्यांतरे संभवतीत्यर्थात्संन्यास एवाभि
धीयते एतच्च वाक्यशेषस्पष्टीकृतं। एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न
कामयंते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक इति ते ह स्म
पुत्रैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंतीति अयं

जीन्मु· लोकइत्यपरोक्षेणानुभूयतइत्यर्थः नन्वत्रमुनित्वेनफलेनप्रलोभ्यविवि
·५ दिषासंन्यासंविधायवाक्यशेषप्रपंचितःसएव अतोनसंन्यासांतरंक
ल्पनीयंमेवं वेदनस्यैवविविदिषासंन्यासफलत्वात् नचवेदनमुनित्व
योरेकत्वंशंकनीयं विदित्वामुनिर्भवतीतिपूर्वोत्तरकालीनयोस्तयोःसा
ध्यसाधनभावप्रतीतेः ननुवेदनस्यपरिपाकातिशयरूपमवस्थांतरंमु
नित्वंअतोवेदनद्वारापूर्वसंन्यासस्यैवैतत् फलमितिचेत् बाढं अतए
वसाधनरूपात्संन्यासादन्यंफलरूपमेतंसंन्यासंब्रूमः यथाविविदिषा ॐ
संन्यासिनातत्वज्ञानायश्रवणादीनिसंपादनीयानि तथाविद्वत्संन्या ५
सिनापिजीवन्मुक्तयेमनोनाशवासनाक्षयौसंपादनीयौ एतच्चोपरि

ष्टात्र प्रपंचयिष्यामः सत्यप्यनयोः संन्यासयोरवांतरभेदे परमहंसत्वाका
रेणैकीकृत्य चतुर्विधा भिक्षव इति स्मृतिषु चतुःसंख्योक्ता पूर्वोक्तयोरु
भयोः संन्यासयोः परमहंसत्वं जाबालश्रुतावेवगम्यते तत्र हि जनकेन
संन्यासे पृष्टे सति याज्ञवल्क्योधिकारिविशेषविधानेन उत्तरकालानुष्ठे
येन च सहितं विविदिषासंन्यासमभिधाय पश्चादत्रिणा यज्ञोपवीतरहि
तस्याक्षिप्ते ब्राह्मण्ये सति पश्चादात्मज्ञानमेव यज्ञोपवीतमिति समाद्
धो अतो बाह्ययज्ञोपवीताभावात्परमहंसत्वं निश्चीयते तथान्यस्यां कं
ठिकायां तत्र परमहंसानामित्युपक्रम्य संवर्तकादीन्बहुविधान्ब्रह्म
विदो जीवन्मुक्ताननुदाहृत्याव्यक्तलिंगा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्त

जी॰ मु॰ ६ वदाचरंतीति विद्वत्संन्यासिनो दर्शिताः तथा त्रिदंडं कमंडलुं शिक्यं पात्रं ज
लपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतं चेत्येतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु विसृज्यात्मानमन्वि
च्छेदिति अतस्त्रिदंडिनः सतः एकदंडलक्षणं विविदिषासंन्यासं विधाय
तत्फलरूपं विद्वत्संन्यासमेवमुदाजहार यथाजातरूपधरो निर्द्वंद्वो नि
ष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तका
ले विमुक्तो भैक्षमाचरन्नुदरपात्रेण लाभालाभौ समौ कृत्वा शून्यागा
रदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलि ॐ
नगिरि कुहरकंदरकोटरनिर्झरस्थंडिलेष्वनिकेतवास्यप्रमत्तो निर्ममः ६
शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्मूलपरः संन्यासेन

देहत्यागं करोति स परमहंसो नामेति तस्मादनयोरुभयोः परमहंसत्वंसि
द्धं समानेपि परमहंसत्वेपि विरुद्धधर्माक्रांतत्वादवांतराभेदोभ्युपगंत
व्यः विरुद्धधर्मत्वं चारुणीउपनिषत्परमहंसोपनिषदोः पर्यालोचनाया
मवगम्यते केन भगवन्कर्माण्यशेषतो विसृजामीति शिखायज्ञोपवीत
स्वाध्यायगायत्रीजपाद्यशेषकर्मत्यागरूपे विविदिषासंन्यासे शिष्येणा
रुणिना पृष्टे सति गुरुः प्रजापतिः शिखां यज्ञोपवीतमित्यादिना सर्वत्यागम
भिधाय दंडमाछादनं कौपीनं परिग्रहेदिति दंडादिस्वीकारं विधाय त्रिसं
ध्यादौ स्नानमाचरेत्संधिं समाधावात्मन्याचरेदिति सर्वेषु वेदेष्वारण
मावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदिति वदनहेतुनाश्रमधर्माननुष्ठेयतया

जी॰ मु॰ ७

विधत्ते॥ ॥अथ योगिनां परमहंसानां कोयं मार्ग इति विद्वत्संन्यासेनार
देन पृष्टे सति गुरुर्भगवान् प्रजापतिः स्वपुत्रमित्रेत्यादिना पूर्ववत्संन्या
समभिधाय कौपीनं दंडमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय लोकस्याप
कारार्थाय च परिग्रहेदिति दंडादिस्वीकारस्य लौकिकत्वमभिधाय तत्त्वन
मुख्योस्तीति शास्त्रीयत्वं प्रतिषिध्य कोयं मुख्य इति चेद् अयं मुख्यो दंडं न
शिखां न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति स परमहंस इति दंडादिलिंगादिरा
हित्यस्य शास्त्रीयतामुक्त्वा न शीतं न चोष्णमित्यादिना वाक्येनाशांबरो
निर्नमस्कार इत्यादिवाक्येन लोकव्यवहारातीतत्वमभिधायांते यत्पू
र्णानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीत्यंतेन ग्रंथेन ब्र

बं

ॐ ७

त्मानुभवमात्रपर्यवसानमाचष्टे अतोविरुद्धधर्मोपेतत्वादस्यैवानयोर्म
हान्भेदः स्मृतिष्वप्ययंभेदउक्तःदिङ्माद्दृष्टव्यः संसारमेवनिःसारंदृष्ट्वासारदि
दृक्षया प्रव्रजंत्यकृतोद्वाहाः परंवैराग्यमाश्रिताः प्रवृत्तिलक्षणोयोगोज्ञा
नंसंन्यासलक्षणं तस्माज्ज्ञानंपुरस्कृत्यसंन्यसेदिहबुद्धिमानित्यादिवि
विदिषासंन्यासः यदातुविदितंतत्वंपरंब्रह्मसनातनं तदैकदंडंसंगृह्यसो
पवीतांशिखांत्यजेत् ज्ञात्वासम्यक्परंब्रह्मसर्वंत्यक्त्वापरिव्रजेदित्यादि
विद्वत्संन्यासः ननुकलाविद्यास्विवकदाचिदौत्सुक्यमात्रेणापिवेदितु
मिच्छासंभवस्यैव विद्वत्ताप्यापातदर्शिनः पंडितंमन्यमानस्यावलोक्य
ते नचतोप्रव्रजंतोदृष्टा अतोविविदिषाविद्वत्तेकीदृशौविवक्षितेइति

जी॰मु॰ चेदुच्यते यथातीव्रायांबुभुक्षायांउत्पन्नायांभोजनादन्योनरोचतेव्यापा
८ रःभोजनेचविलंबोनसोढुंशक्यते तथायदाजन्महेतुषुकर्मस्वत्यंतमरुचिः
वेदनसाधनेषुश्रवणादिषुत्वरामहतीसंपद्यते तादृशीविविदिषासंन्या
सहेतुःविद्वत्तायाअवधिरुपदेशसहस्र्यामभिहितः देहात्मज्ञानवज्ज्ञानंदे
हात्मज्ञानबाधकं आत्मन्येवभवेद्यस्यसनेछन्नपिमुच्यतइतिश्रुता
वपि भिद्यतेहृदयग्रंथिःछिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मि
तस्मा न्दृष्टेपरावरेइति परमपिहैरण्यगर्भादिपदमवरंयस्मात्परावरः हृदये ॐ ८
वुद्धौसाक्षिणस्तादात्म्याध्यासोनाद्यविद्यानिर्मितत्वेनग्रंथिवदृढसंश्ले
षरूपत्वाद्ग्रंथिरित्युच्यते आत्मासाक्षीकर्तावासाक्षित्वेप्यस्यब्रह्मत्व

मुक्तिनवाब्रह्मत्वेपितद्बुध्वावेदितुंशक्यतेनवा शक्यत्वेनतद्वेदनमात्रेणमुक्ति
रस्तिनवेत्यादयःसंशयाः कर्माण्यनारब्धानिआगामिजन्मकारणानितदेत
द्बुध्यादित्रयमविद्यानिर्मितत्वादात्मदर्शनेननिवर्ततेस्मृतावप्ययमर्थउप
लभ्यते यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते हत्वापिसइमांल्लोकान्नहं
तिननिबध्यतइति यस्यब्रह्मविदोभावःसत्तास्वभावआत्मानाहंकृतोना
हंकारेणतादात्म्याध्यासादंतर्भावितोबुद्धेर्लेपःसंशयः तदभावेत्रैलोक्य
वधेनापिननिबध्यतेकिमुतान्येनकर्मणेत्यर्थः नन्वेवंसतिविविदिषास
न्यासफलेनतत्त्वज्ञानेनैवागामिजन्मनांनिवारितत्वाद्वर्तमानजन्म
शेषस्यभोगमंतरेणनिवारयितुमशक्यत्वात् कृतमनेनविद्वत्संन्या

सप्रयासेनेतिचेत् मेवं विद्वत्संन्यासस्यजीवन्मुक्तिहेतुत्वात् तस्माद्दना
यविविदिषासंन्यासइवजीवन्मुक्तयेविद्वत्संन्यासःसंपादनीयः इतिवि
द्वत्संन्यासः अथकेयंजीवन्मुक्तिः किंवातत्रप्रमाणं कथंवातत्सिद्धिः सि
द्धावाकिंप्रयोजनमितिचेत् उच्यते जीवतःपुरुषस्यकर्तृत्वभोक्तृत्वसु
खदुःखादिलक्षणश्चित्तधर्मःक्लेशरूपत्वात्बंधोभवति तस्यनिवारणंजी
वन्मुक्तिः ननुअयंबंधःकिंसाक्षिणोनिवार्यतेकिंवाचित्तात् नाद्यः तत्त्वज्ञा
नेनैवनिवारितत्वात् नद्वितीयःअसंभवात् यदातुजलाद्द्रवत्वंनिवार्य
तेवन्हेर्वौष्ण्यंतदाचित्तात्कर्तृत्वादिनिवारणासंभवः स्वाभाविकत्वंतुसमा
नंसर्वत्रैवं आत्यंतिकनिवारणासंभवेप्यभिभवसंभवात् यथाजल

गतं द्रवत्वं मृत्तिकामेलनेनाभिभूयते वन्हेरौष्ण्यं मणिमंत्रादिना तथासर्वा
श्चित्तवृत्तयो योगाभ्यासेनाभिभवितुं शक्यंते ननु प्रारब्धं कर्म कृत्स्नाविद्याका
र्यनाशे प्रवृत्तस्य तत्वज्ञानस्य प्रतिबंधं कृत्वा स्वफलदानाय देहेंद्रियादिक
मवस्थापयति नच सुखदुःखादिभोगश्चित्तवृत्तिभिर्विना संपादयितुं शक्य
ते ततः कथमभिभवः मैवं अभिभवसाध्याया जीवन्मुक्तेरपि सुखातिशय
रूपत्वेन प्रारब्धफलएवांतर्भावात् तर्हि कर्मैव जीवन्मुक्तिं संपादयिष्यति
माभूत्पुरुषप्रयत्न इति चेत् कृषिवाणिज्यादावपि समानपर्यनुयोगः । क
र्मणः स्वयमदृष्टरूपस्य दृष्टसाधनसंपत्तिमंतरेण फलं तात्कालिकं दे
नत्रांतावप्यागामिजनिश्चयः ब्रह्मज्ञानं विना न स्यादिति वेदांतडिंडिमः

जी॰मु॰ जनना समर्थत्वादपेक्षितः कृष्यादौ पुरुषप्रयत्न इति चेत् जीवन्मुक्तावपि
९० समं समाधानं। सत्यपि पुरुषप्रयत्ने कृष्यादेः फलपर्यवसानं यत्र न दृश्यते
तत्र प्रबलेन कर्मांतरेण प्रतिबंधः कल्पनीयः तच्च प्रबलं कर्म स्वानुकूलवृष्ट्य
भावरूपां सामग्रीं संपाद्यैव प्रतिबध्नाति सच प्रतिबंधो विरोधिना प्रबलतरे
णोत्तंभकेन कारीर्यादिरूपेण कर्मणापनीयते तच्च कर्म स्वानुकूलां वृष्टिल
क्षणां दृष्टसामग्रीं संपाद्यैव प्रतिबंधकमपनयति किंबहुना। प्रारब्धकर्म
ण्येवात्यंतभक्तेन भवता योगाभ्यासरूपस्य पुरुषप्रयत्नस्य वैयर्थ्यं मन ॐ १०
सापि चिंतयितुमशक्यं अथवा प्रारब्धं कर्म यथा तत्त्वज्ञानात्प्रबलं तथा
तस्मादपि कर्मणो योगाभ्यासः प्रबलोऽस्तु तथाच योगिनामुद्दालकप्रभृ

तीनां स्वेच्छया देहत्याग उपपद्यते यद्यप्यल्पायुषामस्माकं तादृशो योगो न
संभवति तथापि कामादिरूपधीवृत्तिनिरोधमात्रे योगे को नाम प्रयासः य
दि शास्त्रीयप्रयत्नस्य प्राबल्यं नांगीक्रियते तदा चिकित्सामारभ्य मोक्ष
शास्त्रपर्यंतानां सर्वेषामानर्थक्यं प्रसज्येत नहि कश्चित्कदाचित्कर्मफ
लविसंवादमात्रेण दौर्बल्यमापादयितुं शक्यं अन्यथा कदाचित्कं परा
जयं दृष्ट्वा सर्वैर्भूपैर्गजाश्वादिसेनोपेक्ष्येत अत एवानंदबोधाचार्या आ
हुः नह्यजीर्णभयादाहारपरित्यागो भिक्षुकभयाद्वा स्थाल्यनधिश्रय
णं यूकाभयाद्वा प्रावरणपरित्याग इति शास्त्रीयस्य प्रयत्नस्य प्राबल्यं
वसिष्ठरामसंवादे विस्पष्टमवगम्यते सर्वमेवेह हि सदेत्यारभ्य तदप्यव

जी·मु· मुच्यसाधुनिषेध्यंतेनग्रंथेन वशिष्ठउवाच सर्वमेवेहहिसदासंसारेरघुनं
११ दन सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेणपौरुषात्समवाप्यते पुत्रवित्तस्वर्गलोकब्रह्म
लोकादिकंफलं पौरुषंपुत्रकामेष्टिकृषिवाणिज्यज्योतिष्टोमब्रह्मोपास
नानुष्ठानादिलक्षणःपुरुषप्रयत्नः उच्छास्त्रंशास्त्रितंचेतिपौरुषंद्विविधं
स्मृतं तत्रोच्छास्त्रमनर्थायपरमार्थायशास्त्रितं उच्छास्त्रंपरस्त्रीगमन
द्रव्यापहारादि शास्त्रितंनित्यनैमित्तिकानुष्ठानादि अनर्थःनरकः अर्थे
षुस्वर्गादिषुपरमोमोक्षःपरमार्थः आबाल्यादलमभ्यस्तैःशास्त्रसत्संग ॐ
मादिभिः गुणैःपुरुषयत्नेनसोर्थःसंप्राप्यतेहितः अलंसंपूर्णंसम्यगित्य ११
र्थः गुणैर्युक्तेनेत्यध्याहारोहितःश्रेयोरूपः श्रीरामउवाच प्राक्तनंवास

नाज्ञात्वं नियोजयति मां यथा । मुने तथैव तिष्ठामि कृपणः किं करोम्यहं वास
नाधर्माभिधं रूपजीवगतसंस्कार । वृत्तिविशेषः । अत एव हि हे राम श्रेयः प्राप्नोषि
शाश्वतं स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव नान्यथा । यतो वासनापरतंत्रो भवा
न् अत एव हि पारतंत्र्यनिवारणाय स्वोत्साहसंपादितो मनोवाक्कायजन्यः
पुरुषव्यापारोपेक्षितः । द्विविधो वासनाव्यूहः शुभश्चैवाशुभश्च ते प्राक्तनो वि
द्यते राम द्वयोरेकतरोथवा । किं धर्माधर्मावुभावपि त्वां नियोजयतः उतैकतर
इति विकल्पः एकतरपक्षेपि शुभोशुभो वेत्यर्थात् सिद्धो विकल्पः । वासनौघेन
शुद्धेन तत्र चेदपनीयसे तत्क्रमेणाशु तेनैव पदं प्राप्स्यसि शाश्वतं । तत्र ते
षु पक्षेषु तत्तर्हि तेनैव क्रमेण शुभवासनाप्रापितेनैवाचरणेन प्रयत्नांतर

जी॰मु॰ निरपेक्षेण शाश्वतं पदं मोक्षं ।अथ चेदशुभो भावस्त्वां योजयति संकटे प्राक्त
१२ नस्तदसौ यत्नाज्जेतव्यो भवतां स्वयं ।भावो भावना तर्हि यत्नोऽशुभविरोधिशास्त्री
यं धर्मानुष्ठानं स्वयं जेतव्यो न तु सुहृद्भृत्यामात्यमुखेनैव पुरुषांतरमुखेन जंतु
मत्राकृः ।शुभाशुभाभ्यां वहंती वासनासरित् पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शु
भे पथि ।उभयपक्षेऽपि शुभभागस्य प्रयत्नैनैरपेक्ष्येऽपि अशुभभागं शास्त्रीय
प्रयत्नेन निवार्य शुभमेव तस्य स्थाने समाचरेत् अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वे राम
वावतारयेत् स्वमनः पुरुषार्थेन बलेन बलिनां वर अशुभेषु परस्त्रीद्रव्या १२
दिषु शुभेषु शास्त्रार्थदेवताध्यानादिषु पुरुषार्थेन पुरुषप्रयत्नेन बलेन प्र
बलेन ।अशुभाच्चालितं याति शुभं तस्मादपीतरत् जंतोश्चित्तं तु शिशुवत्तस्मा

तच्चालयेद्बलात् यथा शिशुर्मृद्भक्षणान्निवार्य्य फलभक्षणे योजयेत् मणिमु
क्ताकर्षणान्निवार्य्य कंदुकाद्याकर्षणे योज्यते तथा चित्तमपि सत्संगेन च त
द्विपरीतविषयान्निवारयितुं शक्यं समतात्सांत्वनेनाशु न द्रागिति शनैः
शनैः पौरुषेण प्रयत्नेन लालयेच्चित्तबालकं चपलस्य पशोर्बंधनस्थान
प्रवेशनाय द्वावुपायौ भवतः हरिततृणप्रदर्शनकंडूयनादिकं वाक्पारुष्यं
दंडादिभर्त्सनं चेति तत्राद्येन सहसा प्रवेश्यते द्वितीयेन तस्ततो धावन् शनैः
प्रवेश्यते तथा शत्रुमित्रादिसमत्वंस्फरवबोधनं प्राणायामप्रत्याहारादिपु
रुषप्रयत्नश्चेत्येतौ द्वौ चित्तवशांस्युपायौ तत्राद्येन मृदुयोगेन शीघ्रं लाल
येत् द्वितीये हठयोगेन द्रागिति न लालयेत् किंतु शनैः शनैः द्रागभ्यासव

जी॰मु॰ शाम्यति यदा ते वासनोदयं तदाभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दन मृदुयो
१३ गाभ्यासाच्छीघ्रमेव सद्वासनोदये सति साफल्यमभ्यासस्य मंतव्यं न त्वल्प
कालेनासंभावनाशंकनीया संदिग्धायामपि भृशं शुभामेव समाहर शुभायां
वासनावृद्धौ तात दोषो न कश्चन शुभवासनाभ्यस्यमाना संपूर्णा न वेति यदा
पि संदेहस्तदापि शुभामभ्यसेदेव तद्यथा सहस्रजपप्रवृत्तस्य दशमीशतसं
ख्या यदा संदिग्धा तदा पुनरपि शतं जपेत् असंपूर्णो संपूर्तिः फलिष्यतीमसं
पूर्णेतिह्यानसहस्रजपो दुष्यतीति तद्वत् अव्युत्पन्नमना यावद्भवानज्ञात ॐ
तत्पदः गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचर ततः पक्वकषायेण नूनं १३
विज्ञातवस्तुना शुभोप्यसौ त्वया त्याज्यो वासनौघो निराधिना यदति शुभ

गमार्यसेवितं तच्छुभमनुसत्यमनोज्ञभावबुद्ध्या अधिगमय्यपदं तदद्विती
यं तदनुतदप्यवमुच्य साधु तिष्ठ इत्यर्थः तस्माद्योगाभ्यासेनकामाद्यभि
भवसंभवाज्जीवन्मुक्तो न विवदितव्यः॥ ॥इतिजीवन्मुक्तिस्वरूपं श्रुतिस्मृति
वाक्यानिजीवन्मुक्तिसद्भावेप्रमाणानि तानिचकठवल्ल्यादिषुपठ्यंते विमु
क्तश्चविमुच्यतइति जीवन्नेवदृष्टबंधनात्कामादेःविशेषेणमुक्तःसन्दे
हपातेभाविबंधाद्विशेषेणमुच्यते वेदनात्प्रागपिशमदमादिसंपादनेन
कामादिभ्योमुच्यतएव तथाव्युत्पन्नकामानांतत्रप्रयत्नेननिरोधः अ
त्रधीवृत्त्यनुदयमात्रादनुत्पत्तिरेवातोविशेषेणेत्युच्यते तथा प्रलयेदे
हपातेसतिकंचित्कालंभाविदेहबंधान्मुच्यते अत्रत्वात्यंतिकामोक्षइ

त्यभिप्रेत्यविशेषेणेत्युक्तं बृहदारण्यकेपिपठ्यते यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामा
येस्यहृदिश्रिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति श्रुत्यंतरेपि
सचक्षुरचक्षुरिवसकर्णोऽकर्णइवसमनाअमनाइवेति एवमन्यत्राप्युदा
हार्यंस्मृतिषुजीवन्मुक्तविदेहमुक्तस्थितप्रज्ञभगवद्भक्तगुणातीतब्राह्मणा
तिवर्णाश्रमादिनामभिस्तत्रतत्रव्यवह्रियते वशिष्ठरामसंवादे नृणांज्ञा
नैकनिष्ठानामित्यारभ्यसत्किंचिदवशिष्यतइत्यंतेनग्रंथेनजीवन्मुक्तःप
ठ्यते वशिष्ठः नृणांज्ञानैकनिष्ठानामात्मज्ञानविचारिणां साजीवन्मुक्ति
तोदेतिविदेहमुक्ततेवया ज्ञानैकनिष्ठत्वंलौकिकवैदिककर्मत्यागः देहेंद्रिय
सदसद्भावमात्रेणमुक्तिद्वयस्यविशेषानत्वनुभवतः द्वैतप्रतीतेरुभयत्रा

भावात् श्रीरामउवाच अस्मान्विदेहमुक्तस्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणं ब्रूहियेनत
थैवाहंयतेशास्त्रगयादृशा वशिष्ठउवाच यथास्थितमिदंयस्यव्यवहारव
तोपिच असंगतंस्थितंव्योमसजीवन्मुक्तउच्यते इदंप्रतीयमानंगिरिनदी
समुद्रादिकंजगत्प्रतिपत्तुर्देहेंद्रियव्यवहारेणासहमहाप्रलयेपरमेश्वरेणा
पसंहृतंसत्स्वरूपायमर्द्दनास्संगतंभवति अत्रतुनतथाकिंतुविघनएवदेहें
द्रियव्यवहारःपरमेश्वरेणानुपसंहृतत्वात् यथापूर्वमवतिष्ठमानंसत्सर्वैः
प्राणिभिर्विस्पष्टमवलोक्यतेजीवन्मुक्तस्यतत्सत्यायकधीवृत्त्यभावात्सुषु
प्ताविवसर्वमसंगतंभवति स्वयंप्रकाशमानंचिद्व्योमकेवलमवशिष्यते
बद्धस्यसुषुप्तेतात्कालिकधीवृत्त्यभावसाम्येपिभाविधीवृत्तिबीजस्यस

द्भावान्न जीवन्मुक्तत्वं नोदेति नास्तमायाति सुखदुःखे मुखप्रभा यथाप्राप्ते
स्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते मुखप्रभाहर्षः स्रक्चंदनसत्कारादि सुखे प्रा
प्तेपि संसारिण इव हर्षो नोदेति मुखप्रभा अस्तमया दैन्यं धनहानिधिक्कारा
दि दुःखे प्राप्तेपि न दीनो भवति इदानीं तत्र स्वप्रयत्नविशेषमंतरेण प्रारब्धक
र्मापादितपूर्वप्रवाहागतभिक्षान्नादिकं यथाप्राप्तं तस्मिन् स्थितिर्देहरक्षा स
माधिदार्ढ्येन स्रक्चंदनादिप्रतीत्यभावात् कदाचिद्व्युत्थानदशायामापा
ततः प्रतीतावपि विवेकदार्ढ्येन हेयोपादेयबुद्ध्याद्यभावाद्धर्षादिराहित्य
मुपपद्यते यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते यस्य निर्वासनो बो
धः स जीवन्मुक्त उच्यते चक्षुरादीन्द्रियाणां स्वस्वगोलकेवस्थानेनोपरत्यभा

वा जागर्ति मनसो वृत्तिरहितत्वात् सुषुप्तिस्थः अत एवेंद्रियैरर्थोपलब्धिरित्येत
स्य जागरणलक्षणस्याभावात् जाग्रन्नविद्यते सत्यपि बोधे जायमाने ब्रह्म
वित्वाभिमानादिभिर्भोगार्थापादितकामादिश्च धीदोषोयस्तस्य वासनावृत्तिरा
हित्येन तद्दोषाभावात् निर्वासनत्वं रागद्वेषभयादीनामरूपं चरन्नपि योंत
र्व्योमवदत्यछः स जीवन्मुक्तोच्यते रागानुरूपं भोजनादिप्रवृत्तिः द्वेषादिरू
पं बौद्धकापालिकादिभ्यो विमुखत्वं भयानुरूपं सर्पव्याघ्रादिभ्योपसरणं आ
दिशब्देन मात्सर्यादिरूपं इतरयोगिभ्य आधिक्येन समाध्यनुष्ठानं सत्या
मपि व्युत्थानदशायामीदृशआचरणे पूर्वाभ्यासप्रापिते विश्रांतचित्तस्य
कालुष्यरहितत्वादंतःस्वच्छत्वं यथाव्योम्नि धूमधूलिमेघादियुक्ते निर्लेप

जी॰मु॰ स्वभावत्वादतिशयेनस्वच्छत्वंतद्वत् यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्य
९६ ते कुर्वतोकुर्वतोवापिसजीवन्मुक्तउच्यते पूर्वार्द्धंविद्वत्संन्यासप्रस्तावेव्या
ख्यातं लोकेबद्धस्यपुरुषस्यशास्त्रीयंकर्मकुर्वतोहंकर्तेति चिदात्माहंकृतो
भवति स्वर्गंप्राप्स्यामीतिहर्षेणबुद्धिर्लिप्यते अकुर्वतस्त्वकृत्यकृत्वानस्मीति
अहंकृतत्वंस्वर्गालाभविषादोलेपः एवंप्रतिषिद्धकर्माणिलौकिककर्मा
णिचयथासंभवंयोजनीयानि मुक्तस्यतुतादात्म्याध्यासाभावाद्धर्षाद्य
भावाच्चनदोषत्वं यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयः हर्षामर्ष ॐ
भयान्मुक्तःसजीवन्मुक्तउच्यते अधिक्षेपताडनादौअसहत्वादेतस्मा ९६
ल्लोकोनोद्विजते अतएवैतस्मिन्लोकस्याधिक्षेपाद्यप्रवृत्तेः कस्यचिदु

ष्टस्य तत्त्ववृत्तावपि एतच्चित्तेनाहंताविकल्पानुदयाच्चायमपि नोद्विजते ।
शांतसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः यः सच्चित्तोपि निश्चित्तः स जीवन्मु
क्त उच्यते शत्रुमित्रमानादिविकल्पाः संसारकलनाः चतुःषष्टिविद्याः कलाः
तत्सद्भावेपि तदभिमानव्यवहारयोरभावात् निष्कलत्वं । चित्तस्य स्वरूपेण स
द्भावेपि वृत्त्यनुदयान्निश्चित्तत्वं चिंतनिपाठे वासनावशादात्मध्यानवृत्तिस
द्भावेपि लौकिकवृत्त्यभावान्निश्चित्तत्वं यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्यपि शी
तलः परार्थेष्विव पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते परगृहे विवाहोत्सवादौ स्व
यं गत्वा तत्रोचितदायकार्यं व्यवहरन्नपि लाभालाभयोर्हर्षविषादरूपं सं
तापं बुद्धिसंतापं न प्राप्नोति यथा एवमयं मुक्तः स्वदे[illegible]

जी॰मु॰ कार्येपिशीतलः न केवलं संतापाभावाच्छीतलत्वं किंतु परिपूर्णस्वरूपानुसं
१७ धानादपि॥ ॥इतिजीवन्मुक्तिलक्षणं इदानीं विदेहमुक्तिंतवयेत्यनेनैवदृ
ष्टांतेनसूचितविदेहमुक्तिस्वरूपंनावदाह। श्लोकत्रयेणजीवन्मुक्तिपदं
त्यक्तास्वदेहेकालसात्कृते विशत्यदेहमुक्तित्वंपवनोस्पंदतामिव। यथा
वायुःकदाचिच्चलनंत्यक्त्वानिश्चलस्वरूपेणावतिष्ठते। तथामुक्तात्मा
प्युपाधिकृतसंसारंत्यक्त्वास्वरूपेणावतिष्ठते। विदेहमुक्तोनोदेतिनास्त
मेतिनशाम्यति। नसन्नासन्नदूरस्थोनचाहंनचनेतरः। उदयास्तमयोर्हर्ष ॐ
विषादौनशाम्यति नचतस्यपरित्यागः लिंगदेहस्यात्रैवलीनत्वात्। सद्रू १७
पोजगद्धेतुरविद्यामायोपाधिर्नसप्राज्ञेश्वरः। असद्रूपोनापिभूतभौतिकः।

नदूरस्थइत्येकत्वानमायातीतः नचैत्यकत्वात्स्थूलभुक्समीपस्थोनिषिध्यते
अहंनचेतिनसमष्टिश्चनेतरइतिव्यष्टिश्चव्यवहारयोग्योविकल्पःकोपिना
स्तीत्यर्थः नतस्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततं अनाख्यमनभिव्यक्तंसत्किं
चिदवशिष्यते एवंविधयाविदेहमुक्त्यासदृशात्लोत्कर्षत्वोक्तेर्यथोक्तजीव
न्मुक्तावपियावद्यावन्निर्विकल्पकत्वातिशयस्तावत्तावदुत्तमत्वंद्रष्टव्यं
भगवद्गीतासुद्वितीयाध्यायेस्थितप्रज्ञःपठ्यते अर्जुनः स्थितप्रज्ञस्यकाभा
षासमाधिस्थस्यकेशव स्थितधीःकिंप्रभाषेतकिमासीतव्रजेतकिं प्रज्ञा
नत्वज्ञानं तत्द्विविधंस्थितमस्थितंचेति यथाजारानुरक्तायानार्याःसर्वे
ष्वपिव्यवहारेषुबुद्धिर्जारमेवध्यायति प्रमाणप्रतीतान्यपिक्रियमाणा

निगृहकर्माण्यपिसद्यएवविस्मर्यते तथापरवैराग्योपेतस्ययोगाभ्यासपा
टवेनात्यंतवशीकृतचित्तस्यउत्पन्नेतत्त्वज्ञानेतद्बुद्धिर्जारिभिवनैरंतर्येणतत्त्वं
ध्यायति तदेदंस्थितप्रज्ञानं उक्तलक्षणरहितस्यकेनापिपुण्यविशेषेणक
दाचिदुत्पन्नेपितत्त्वज्ञानेगृहकर्मवत्तत्रैवतत्त्वंविस्मर्यते तदिदमस्थितप्रज्ञा
नं एतदेवाभिप्रेत्यवशिष्ठआह परव्यसनिनीनारीव्यग्रापिगृहकर्मणि त
देवास्वादयत्यंतःपरसंगरसायनं एवंतत्त्वेपरेशुद्धेधीरोपिविश्रांतिमागतः त
देवास्वादयत्यंतर्बहिर्व्यवहरन्नपि इति तत्रस्थितप्रज्ञःकालभेदाद्द्विविधः ॐ
समाहितोव्युत्थितश्च तयोरुभयोर्लक्षणंपूर्वोत्तराभ्यामर्द्धाभ्यांपृच्छति स १८
माधिस्थस्यस्थितप्रज्ञस्यकाभाषा कीदृशोःलक्षणवाचकैःशब्दैःसर्वैरयं

भाष्यते व्युत्थितस्थितप्रज्ञः कीदृशं वाग्व्यवहारं करोति तस्योपवेशनगमने
मूढेभ्यो विलक्षणे कीदृशे श्रीभगवानुवाच प्रजहाति यदा कामान् सर्वा
न्पार्थ मनोगतान् आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते कामास्त्रि
विधाः बाह्याः आंतरा वासनामात्ररूपाश्चेति उपार्जितमोदकादयो बाह्याः
आशामोदकादय आंतराः पथिगततृणादिवदापाततः प्रतीता वासनारू
पाश्चेति समाहितोऽशेषधीवृत्तिसंक्षयात्सर्वान्परित्यजति अस्ति चास्य
मुखप्रसादलिंगगम्यः संतोषः स च न कामेषु किंत्वात्मन्येव कामानांत्य
क्त्वा शुद्धे परमानंदरूपात्मतत्त्वाभिमुखत्वाच्च न चात्र संप्रज्ञातसमा
धाविव आत्मानंदो मनोवृत्त्योल्लिख्यते किंतु स्वप्रकाशचिद्रूपेणात्मसं

जी॰मु॰ तोषो न वृत्तिरूपः किंतु तत्संस्काररूपः एवंविधैर्लक्षणवाचकशब्दैः समाहि
१९ तो भाष्यते दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः स्थि
तधीर्मुनिरुच्यते दुःखं रोगादिनिमित्तजन्या रजोगुणविकाररूपा संतापा ख३
त्मिका प्रतिकूला चित्तवृत्तिः तादृशे दुःखे प्राप्ते सति अहं पापी धिङ्मां दुरात्मा
नमित्यनुतापात्मिका तमोगुणविकारत्वेन भ्रांतिरूपा चित्तवृत्तिरुद्वेगः
यद्यप्ययं विवेक इव भाति तथापि पूर्वस्मिन्जन्मनि तत्पापवृत्तिप्रतिबं
धकत्वात्सप्रयोजनोऽभविष्यत् इदानीं तु निष्प्रयोजन इति भ्रांतित्वं द्रष्ट ॐ
व्यं सुखं राज्यपुत्रलाभादिनिमित्तजन्या सात्विकी प्रीतिरूपानुकूला चि १८
त्तवृत्तिः तस्मिन्सुखे सत्यागामिनस्तादृशस्य सुखस्य कारणं पुण्यमन

तृष्णाय रथैवं देपेक्षा तामसी वृत्तिः स्पृहा । तत्र च सुखदुःखयोः प्रारब्धकर्म
प्रापितत्वाद्व्युत्थितचित्तस्य वृत्तिसंभवाच्च तदुभयमुपपद्यते उद्वेगस्पृ
हाहेतुत्वं न विवेकिनः संभवतस्तथा रागभयक्रोधाश्च तामसत्वेन कर्मप्रा
पितत्वाभावान्नास्य विद्यन्ते एवंलक्षणलक्षितस्थितधीः स्वानुभवप्रकटने
न शिष्यशिक्षार्थमनुद्वेगनिस्पृहत्वादिगमकं वचो भाषेतेत्यर्थः । यः सर्वत्रा
नभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
यस्मिन्सत्यन्यदीयहानिवृद्धी स्वस्मिन्नारोप्येते तादृशोन्यविषयस्ता
मसवृत्तिविशेषः स्नेहः शुभं सुखहेतुः स्वकलत्रादिस्तद्गुणकथनादिप्रव
र्तिका धीवृत्तिरभिनंदः अत्र गुणकथनस्य परप्रचोदनार्थत्वाभावेनव्य

जी॰मु॰ २९

र्थत्वान्नद्वेष्टुरभिनंदस्तामसः । असूयोत्पादनेनदुःखहेतुःपरकीयविद्यादि
रेनंप्रत्यशुभोविषयस्तन्निंदाप्रवर्त्तिकाधीवृत्तिर्द्वेषः सापितामसस्तन्नि
दायानिवारणार्थत्वाभावेनव्यर्थत्वात्तएतेतामसाधर्माःकथंविवेकिनि
संभवेयुः । यदासंहरतेचायंकूर्मोंगानीवसर्वशः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य
प्रज्ञाप्रतिष्ठिता । व्युत्थितस्यसमस्ततामसवृत्त्यभावःपूर्वश्लोकाभ्यामभिहि
तःसमाहितस्यतुवृत्तयएवनसंति कुतस्तामसत्वशंकेत्यस्यश्लोकस्याभि ॐ
प्रायः । विषयाविनिवर्त्तंतेनिराहारस्यदेहिनः रसवर्जंरसोप्यस्यपरंदृष्ट्वा २९
निवर्त्तते प्रारब्धंकर्मसुखदुःखहेतून्कांश्चिद्विषयांश्चंद्रोदयांधकारादि
रूपान्स्वयमेवसंपादयति । अन्यांश्चगृहक्षेत्रादीन्पुरुषाद्योगद्वारेणत

तश्चंद्रोदयादयः पूर्णेनइंद्रियसंहारलक्षणेनसमाधिनैवनिवर्त्तंते नान्य
थागृहादयस्तुसमाधिमंतरेणापिनिवर्तंते॥आहारणमाहारउद्योगःनिरुद्यो
गस्यगृहादिविषयानिवर्त्तंते रसस्तुनिवर्त्तते रसोमानसीतृष्णासोपिपर
परस्य मानंदरूपस्यब्रह्मणोदर्शनेसतिस्वल्पानंदहेतुभ्योनिवर्तंते किंप्रजयाक
रिष्यामोयेषांनायमात्मायंलोकइतिश्रुतेः।यततोह्यपिकौंतेयपुरुषस्यवि
पश्चितः इंद्रियाणिप्रमाथीनिहरंतिप्रसभंमनः तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्त
आसीतमत्परः।वशेहियस्येंद्रियाणितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता उद्योगत्यागेब्र
ह्मदर्शनप्रयत्नंकुर्वतोपिकदाचित्कप्रमादपरिहारायसमाध्यभ्यासः
तदेतत्किमासीतेतिप्रश्नस्योत्तरं।ध्यायतोविषयान्पुंसःसंगस्तेषूपजाय

जी॰मु॰ ते संगात्संजायतेकामःकामात्क्रोधोभिजायते क्रोधाद्भवतिसंमोहःसंमो
२१ हात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धिनाशात्प्रणश्यति असतिसमा
ध्यभ्यासेप्रमादप्रकारउपन्यस्तः |संगोध्येयविषयसन्निधिःसंमोहोविवे
कपराङ्मुखत्वं स्मृतिविभ्रमस्तत्वानुसंधानाभावः|बुद्धिनाशोविपरीतभाव
नोपचयदोषेणप्रतिबद्धस्यज्ञानस्यमोक्षप्रदत्वेसामर्थ्याभावः|रागद्वेष
वियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन् आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छ
ति विधेयात्मत्वंवशीकृतमनस्त्वं प्रसादोनैर्मल्यं बंधराहित्यं समाध्य ॐ
भ्यासयुक्तस्तद्वासनाबलाद्व्युत्थानदशायामिंद्रियैर्व्यवहरन्नपिप्रसादं २१
सम्यक्प्राप्नोति तदेतत्किंव्रजेतेतिप्रश्नस्योत्तरं|उपरितनेनापिबहुना

ग्रंथेनस्थितप्रज्ञः प्रपंचितः ननु प्रज्ञायाः स्थित्युत्पत्तिभ्यां प्रागपि साधनत्वेन राग
द्वेषादिराहित्यकमपेक्षितं बाढं तथाप्यस्ति विशेषः स च श्रेयोमार्गकारैर्द
र्शितः विद्यास्थितये प्राग्यसाधनभूताः प्रयत्ननिष्पाद्याः लक्षणभूतास्तु पु
नः स्वभाववत्स्तेस्थिताः स्थितप्रज्ञेषु जीवन्मुक्तिरितीमां वदंत्यवस्थां स्थिता
त्मसंबोधां बाधितभेदप्रतिभासामबाधितात्मावबोधसामर्थ्यादिति । भग
वद्भक्तो द्वादशाध्याये भगवता वर्णितः । अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण ए
व च निर्ममो निरहंकारः सुखदुःखसमः क्षमी संतुष्टः सततं योगी यतात्मा
दृढनिश्चयः मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः । ईश्वरार्पितमनस्त्वे
न समाहितस्यान्यानुसंधानाभावात् उत्थितस्य सत्यप्युदासीनानुसंधा

जी·सु·
२२

नं
नेहर्षविषादाभावाच्च सुखदुःखसाम्यं एवं वक्ष्यमाणेष्वपि द्वंद्वेषु द्रष्टव्यं ॥
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः
स च मे प्रियः अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः सर्वारंभपरित्यागी यो
मद्भक्तः स मे प्रियः यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति शुभाशुभपरित्या
गी भक्तिमान्यः स मे प्रियः समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः शीतो
ष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन के ॐ २२
नचित् अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नर इति अत्रापि पूर्ववद्विशे
षो वार्तिककारैर्दर्शितः उत्पन्नात्मप्रबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः अ
यत्नतो भवंत्यस्य न तु साधनरूपिण इति गुणातीतश्चतुर्दशाध्याये वर्णि

तः अर्जुनः कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो किमाचारः कथंचै
तांस्त्रीन्गुणाननिवर्त्तते त्रयो गुणाः सत्वरजस्तमांसि तेषां परिणामविशे
षात्सर्वसंसारः प्रवर्त्तते ततो गुणातीतत्वं असंसारित्वं जीवन्मुक्तत्वमिति
यावत् लिंगानि परेषामेतदीयगुणातीतत्वबोधकानि आचार आचरणं
तदीयमनःसंचारप्रकारः कथमिति साधनप्रश्नः श्रीभगवानुवाच प्रका प्रकार
शंच प्रवृत्तिंच मोहमेवच पांडव न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति
॥उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते गुणा वर्त्तत इत्येवं योवतिष्ठति
नेंगते समदुःखसुखस्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः तुल्यप्रियाप्रियो धी
रस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः॥

जी.न्मु. सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते मांच योव्यभिचारेण भक्तियोगेन से
२२ वते स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते प्रकाश प्रवृत्ति मोहाः सत्व
रजस्तमोगुणाः ते च जाग्रत्स्वप्नयोः प्रवर्तंते सुषुप्तिसमाधिमूर्छ्यचित्तला
वस्थासु निवर्तंते प्रवृत्तिश्च द्विविधा अनुकूला प्रतिकूला चेति तत्र मूढो जाग
रणे प्रतिकूलप्रवृत्तिं द्वेष्टि अन्यां चानुकूलप्रवृत्तिं कांक्षति गुणातीतस्य त्व
नुकूलप्रतिकूलाध्यासाभावात् द्वेषाकांक्षे न स्तः यथा द्वयोः कलहं कुर्व
तोरवलोकनकर्ता कश्चित्तटस्थः स्वयं केवलमुदास्ते न तु जयपराजया ॐ २२
भ्यामितस्ततश्चाल्यते तथा गुणातीतो विवेकी स्वयमुदास्ते गुणाव
र्तंते न त्वहमिति विवेकात् औदासीन्यं अहमेव करोमीत्यभ्यासश्चलनं।

द्वितिस्लो

नचास्यतदस्ति तदिदंकिमाचारइतिप्रश्नस्योत्तरं समदुःखसुखादीनिलिं
गानि अव्यभिचरितभक्तिसहितज्ञानध्यानाभ्यासेनपरमात्मसेवागुणा
त्ययसाधनं ब्राह्मणोव्यासादिभिर्वर्णितः अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्य
शायिनं बाहूपधायिनंशांतंतंदेवाब्राह्मणंविदुः ब्राह्मणशब्दोब्रह्मवि
ति द्वाची अथब्राह्मणःश्रुत्यावर्णितः ब्रह्मविदश्चविद्वत्संन्यासाधिकारात्
यथाजातरूपधरोनाच्छादनंचरतिपरमहंसइत्यादिश्रुत्यापरिग्रहरा
हित्यस्यमुख्यत्वाभिधानात् अनुत्तरीयवासस्त्वादिकंतस्ययुक्तं येनकेन
चिदाच्छन्नोयेकेनचिदाशितः यत्रक्वचनशायीस्यात्तंदेवाब्राह्मणंवि
दुः देहनिर्वाहायाशनाच्छादनशायनस्थलापेक्षायामपि अशनादि

गतो गुणदोषौ नान्विष्येते उदरपूरणपुष्ट्यादिरूपस्य निर्वाहस्य समत्वा
त् निष्प्रयोजनस्य गुणदोषविचारस्य चित्तदोषत्वात् । अत एव भागवते
पठ्यते किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः गुणदोषदृशिर्दोषो गुण
स्तूभयवर्जितः इति कंथाकौपीनवासास्तु दंडधृग्ध्यानतत्परः । एकाकी र
मते नित्यं तं देवा ब्राह्मणं विदुः । ब्रह्मोपदेशादिना प्राण्यनुजिघृक्षया मुत्र
मत्वज्ञापनेन श्रद्धामुत्पादयितुं दंडकौपीनादिलिंगं धारयेत् कौपीनं दंड
माच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय च लोकस्योपकाराय च परिग्रहे दि
ति श्रुतेः अनुजिघृक्षयापि तदीयगृहकृत्यादिवार्तां न कुर्यात् किं तु ध्या
नपरो भवेत् तमेवैकं विजानीथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथेति श्रुतेः

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः नानुध्यायाद्बहूंछब्दान्वाचोविग्ला
पनंहितदितिश्रुतेश्च ब्रह्मोपदेशात्त्वन्यावाक्नभवतीति न ध्यानविरोधीत
च्च ध्यानमेकाकित्वेन निर्विघ्नं संभवति अतएव स्मृत्यंतरेभिहितं एको भि
क्षुर्यथोक्तः स्यात् द्वावेव मिथुनं स्मृतं त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वंतु नगरा
ता यते नगरं नहि कर्तव्यं ग्रामो हि मिथुनं तथा राजादिवार्तातेषु स्याद्भिक्षावा ग्रामे
र्तापरस्परमिति स्नेहपैशुन्यमात्सर्य्यसन्निकर्षात्प्रवर्तते निराशिषमना
रंभं निर्नमस्कारमस्तुतिं अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः विशि
ष्टैः संसारिभिः प्रणमतां पुरुषाणां आशीर्वादः प्रयुज्यते यस्य यदपेक्षितं तं
प्रति तदभिवृद्धिप्रार्थनमाशीः तथा च पुरुषाणां भिन्नरुचित्वात्तत्तदभिम

जी॰ मु॰ २५

तान्वेषणेव्यग्रचित्तस्य लोकवासनावर्द्धते साच ज्ञानविरोधिनी । तथा स्मृत्यं
तरेच । लोकवासनया जंतोः शास्त्रवासनयापि च । देहवासनया ज्ञानं यथाव
न्नैव जायते एतच्चारंभनमस्कारादिष्वपि द्रष्टव्यं । आरंभः स्वार्थपरोपकारा
र्थं वा गृहक्षेत्रसंपादनप्रयत्नः तावता वाशीर्वादारंभो मुक्तेन त्याज्यो न चा
शीर्वादाभावे प्रणमतां नृणां खेदः शंकनीयः लोकवासनाखेदयोरुभयोः प
रिहाराय निखिलाशीर्वादप्रतिनिधित्वेन नारायणशब्दयोगात् आरं म्र
(प) भस्क सर्वे दृष्टदोष एव तथा च स्मृतिः सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवा ॐ २५
वृता इति । नमस्कारोपि विविदिषासंन्यासिनोभिहितः यो भवेत्पूर्वसंन्या
सी तुल्यो वै धर्मतो यदि तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतराय कदाचनेति तत्र

पूर्वत्तधर्मतुल्यत्वविचारेचित्तंविक्षिप्यते अतएवनमस्कारमात्रेबहवःक
लहायमानाउपलभ्यंते।तत्रनिमित्तंवार्त्तिककारैर्दर्शितं।प्रमादिनोबहिश्चि
त्ताःपिशुनाःकलहोत्सुकाः संन्यासिनोपिदृश्यंतेवासनादूषिताशयाइति।
मुमुक्षस्यनमस्काराभावोभगवत्पूज्यपादैर्दर्शितः।नामादिभ्यःपरेभूम्निस्वारा
ज्येचेत्स्थितोद्वये प्रणमेत्कंतदात्मज्ञोनकार्यंकर्मणातदेति।चित्तकालुष्य
हेतोर्नमस्कारस्यप्रतिषेधेपिसर्वसाम्यबुद्ध्याप्रसादहेतुर्नमस्कारोभ्युपे
यते तथाचस्मृतिः ईश्वरोजीवकलयाप्रविष्टोभगवानिति प्रणमेद्दंडव
द्भूमावाश्वचंडालगोखरं।स्तुतिर्मनुष्यविषयाप्रतिषिद्ध्यतेनेश्वरविषया
तथाचस्मृतिः।आदरेण यथास्तौति धनवंतंधनेच्छया।तथाचेद्विश्वकर्त्तारं

ध्या

जी॰मु॰ २६ को न मुच्येत बंधनात् इति। अक्षीणत्वं अदीनत्वं। अत एव स्मृतिः अलाभे न विषा
दी स्यात्काले कालेऽन्नं क्वचित् लब्ध्वा न तुष्येद्धृतिमान् उभयं दैवतंत्रमिति
लाभश्चैवं न हर्षयेदिति। क्षीणकर्मत्वं विधिनिषेधातीतत्वं। निस्त्रैगुण्ये पथि वि
चरतां को विधिः को निषेध इति स्मरणात्। एतदेवाभिप्रेत्य भगवताप्युक्तं त्रै
गुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम
आत्मवानिति। नारदोऽपि। स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित्। सर्वे
विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकरा इति। योहेरिव गणाद्भीतस्सन्मानान्नर राम २६
कादिव। कुणपादिव यः स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः। राजावार्त्तादि तेषां स्या
दित्युक्तत्वात्सर्पवद्गणाद्भीतिरुपपद्यते। सन्मानस्यासक्तिकारणतया

पुरुषार्थविरोधित्वात् नरकवद्धेयत्वं अत एव स्मृतिः असन्मानात्तपोवृद्धिः स
न्मानात्तपसः क्षयः अर्चितः पूजितो विप्रो दुग्धा गौरिव सीदति । एतदेवाभिप्रे
त्यावमान उपादेयतया स्मर्यते २ तथा चरेत वै योगी सतां धर्ममदूषयन् ज
ना यथावमन्येरन् गच्छेयुर्नैव संगतमिति । स्त्रीशुद्धिविधौ दोषः प्रतिषिद्धत्वं
जुगुप्सितत्वं चेति तत्र प्रतिषिद्धत्वमात्रं कदाचिद्रागबलादुल्लंघ्यते तदेतद
भिप्रेत्य आह स्मृतिः मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा नैकशय्यासनो भवेत् बलवा
निंद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति तथा स्मृतिभिर्जुगुप्सा च दर्शिता स्त्रीणा
मवाच्यदेशस्य क्लिन्ननाडीव्रणस्य च अभेदेपि मनोभेदाज्जनः प्रायेण वं
चते चर्मखंडं द्विधा भिन्नमपानोद्गारधूपितं ये रमंति नरास्तत्र क्रिमितुल्याः

जी॰मु
२७

कथं न ते ॥ येरमंति नमस्तेभ्यः साहसं किमतः परमिति अतः प्रतिषेधजुगुप्स
योरुभयोर्विवक्षया कुणपदृष्टांतोत्राभिहितः ॥ येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येके स्य
न सर्वदा ॥ शून्यं यस्य जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ संसारिणामेकाकित्वे
नावस्थानं भयालस्यादिहेतुत्वाद्दुर्जनसंमर्दस्तु तथाविधत्वादभ्युपेयः यो
गिनस्तद्विपरीतत्वं जगतो मिथ्यात्वादात्मनः पूर्णत्वाच्चेत्यर्थः ॥ मुक्तस्य त्वेका
कित्वे सत्यविघ्नेन ध्यानानुवृत्तोपरि पूर्णेन परमानंदात्मना सर्वमाकाशं पू
र्णमिवावभासते अतो भयालस्यशोकमोहादयो न भवंति ॥ तत्र को मोहः कः ॐ
शोक एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतेः ॥ जनाकीर्णं मनुष्यस्थानं राजवार्त्तादिना २७
ध्यानविरोधित्वादानंदात्मप्रतीतिरहितं सच्छून्यमिव चित्तं क्लेशयति जग

तो मिथ्यात्वादात्मनः पूर्णत्वाच्चेत्यर्थः। अतिवर्णाश्रमी सूतसंहितायां मुक्तिखं
डे पंचमाध्याये परमेश्वरेण वर्णितः ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षु
कः अतिवर्णाश्रमी चेति क्रमाच्छ्रेष्ठा विचक्षणाः अतिवर्णाश्रमी प्रो
क्तो गुरुः सर्वाधिकारिणां न कस्यापि भवेच्छिष्यो यथाहं पुरुषोत्तम अतिव
र्णाश्रमी साक्षाद्गुरूणां गुरुरुच्यते तत्समो नाधिकश्चास्मिंल्लोकेस्त्येव न संश
यः यः शरीरेंद्रियादिभ्यो विभिन्नं सर्वसाक्षिणं पारमार्थिकविज्ञानं सुखात्मा
नं स्वयंप्रभुं परतत्वं विजानाति सोतिवर्णाश्रमी भवेत् यो वेदांतमहावाक्य
श्रवणेनैव केशव आत्मानमीश्वरं वेद सोतिवर्णाश्रमी भवेत् योवस्थात्र
यनिर्मुक्तमवस्थासाक्षिणं सदा महादेवं विजानाति सोतिवर्णाश्रमी भवेत्

ा॰मु॰ वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः नात्मनो बोधरूपस्य मम ते संति
८ सर्वदा इति यो वेद वेदांतैः सोति वर्णाश्रमी भवेत् आदित्यसन्निधौ लोकश्चे
ष्टते स्वयमेव तु। तथा मत्संनिधावेव समस्तं चेष्टते जगत् इति यो॰ सुवर्णे
बाहुकेयूरकटकस्वस्तिकादयः। कल्पिता मायया तद्वज्जगन्मय्येव सर्वदा
इति यो वेद वेदांतैः सोति वर्णाश्रमी भवेत् शुक्तिकायां यथा तारं कल्पितं मा
यया तथा महदादि जगन्मायामयं मय्येव कल्पितं ॥ इति यो वेद वेदांतैः सो॰। ॐ
चांडालदेहे पश्वादिशरीरे ब्रह्मविग्रहे अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु पुरुषो २८
त्तम व्योमवत्सर्वदा व्याप्तः सर्वबंधविवर्जितः एकरूपो महादेवः स्थितः सो
हं परामृतः इति यो वेद वेदांतैः सो॰ विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथा पूर्वं विभाति

दिक् तथाविज्ञानविध्वस्तं जगन्मे भाति तन्नहि इतियोवेद वेदांतैः सो॰ यथा
स्वप्नप्रपंचोयं मयिमायाविजृंभितः तथाजाग्रत्प्रपंचोपि मयिमायाविजृं
भितः इतियोवेद वेदांतैः सो॰ यस्यवर्णाश्रमाचारोगलितः स्वात्मदर्शनात्
सचवर्णाश्रमान्सर्वानतीत्यस्वात्मनिस्थितः यस्त्यक्त्वास्वाश्रमान्वर्णान्स्वा
त्मन्येवस्थितःपुमान् सोतिवर्णाश्रमीप्रोक्तः सर्ववेदार्थवेदिभिः नदेहोनेंद्रि
यप्राणोनमनोबुद्ध्यहंकृती नचित्तंनैवमायाचनचव्योमादिकंचयत् नक
र्तानैवभोक्ताचनचभोजयिता तथा केवलंसच्चिदानंदंब्रह्मैवात्मा यथा
र्थतः जलस्यचलनादेवचंचलत्वंयथारवेः तथाहंकारसंसारादेवसंसा
रआत्मनः तस्मादन्यगतावर्णाआश्रमाअपिकेशव आत्मन्यारोपिताए

जी॰मु॰ वर्ण्णांस्या तेनात्मवेदिनः न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना आत्मविज्ञा
२९ निनामस्ति तथा नान्यज्जनार्दन आत्मविज्ञानिनां निष्ठा मीदृशी मंवुजेक्षण मा
यया मोहिता मर्त्या नैव जानन्ति सर्वदा न मांसचक्षुषा निष्ठा ब्रह्मविज्ञानिना
मियं द्रष्टुं शक्या स्वतःसिद्धा विदुषां सैव केशव यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र
संयमी प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुषुप्तस्तत्र केशव एवमात्मानमद्वंद्वं निर्विकारं
निरंजनं नित्यशुद्धं निराभासं चिन्मात्रं परमामृतं यो विजानाति वेदांतैःस्वा ॐ
नुभूत्या च निश्चितं सोतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः स एव गुरुरुत्तम इति तदेवं विमु २९
क्तश्च विमुच्यत इत्यादि श्रुतयो जीवन्मुक्तस्थितप्रज्ञभगवद्भक्तगुणातीत
ब्राह्मणातिवर्णाश्रमी प्रतिपादकस्मृतिवाक्यानि च जीवन्मुक्तिसद्भावे प्रमा

४ वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशामहामते समंकालंचिराभ्यस्ताभवंतिफलदायिन
मुक्ताइति अन्वयव्यतिरेकमाह

णानीनिस्थितं॥ ॥इतिजीवन्मुक्तिप्रकरणं॥ ॥अथजीवन्मुक्तिसाधनंनिरूपया
मः तत्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयास्तत्साधनं अतएववाशिष्टरामायण
उपशमप्रकरणस्यावसानेजीवन्मुक्तिशरीरिणामित्यस्मिन्प्रस्तावेवशिष्ठ
आह॥ त्रयएतेसमंयावन्नस्वभ्यस्तामुहुर्मुहुः तावन्नपदसंप्राप्तिर्भवत्य
पिसमाशतैरिति समकालाभ्यासाभावबाधकमाह एकैकशोनिषेव्यंते
यद्येतेचिरमप्यलं तन्नसिद्धिंप्रयच्छंतिमंत्राःसंकीर्णिताइवेति यथासं
ध्यावंदनेमार्जनेनसहविनियुक्तानामापोहिष्ठेत्यादीनांतिसृणामृचांम
ध्येप्रतिदिनमेकैकस्याऋचःपाठेशास्त्रीयानुष्ठानंनसिद्ध्यति यथावाष
डंगमंत्राणामेकैकमंत्रेणनसिद्धिः यथावालोकेशाकसूपोदनादीनामे

जी॰मु॰ ३० केकेननभोजनसिद्धिः तद्वच्चिराभ्यासस्यप्रयोजनमाह त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तै
र्हृदयग्रंथयोदृढाः निःशंकमेवत्रुट्यंतिबिसछेदाद्गुणाइवेति कमलनालछे
दात्तदंतस्थसूक्ष्मतंतुछेदवत् तस्यैवव्यतिरेकमाह जन्मांतरशताभ्यस्तारा
मसंसारसंस्थितिः साचिराभ्यासयोगेनविनानक्षीयतेक्वचिदिति नकेवल
मेकैकाभ्यासेफलभावः किंतुतत्स्वरूपमपिनसिध्यतीत्याह तत्वज्ञानंमनो
नाशोवासनाक्षयएवच मिथःकारणतांगत्वादुःसाध्यानिस्थितानिहीति
त्रयाणामेतेषांमध्येद्वयोर्द्वयोर्मेलनेनत्रीणिद्वंद्वानिभवंति तत्रमनोनाश ॐ
वासनाक्षयद्वंद्वस्यान्योन्यकारणत्वंव्यतिरेकमुखेनाह यावद्विलीनंनम ३०
नोनतावद्वासनाक्षयः नक्षीणावासनायावच्चित्तंतावन्नशाम्यति प्रदीप

ज्वालासंतानवद्वृत्तिसंतानरूपेणपरिणममानमंतःकरणंद्रव्यंमननात्मक
त्वान्मनइत्युच्यते तस्यनाशोनामवृत्तिरूपपरिणामंपरित्यज्यनिरुद्धत्वाका
रेणापरिणामः तथाचपतंजलिर्योगशास्त्रेसूत्रयामास व्युत्थाननिरोधसं
स्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयोनिरोधपरिणामइति
व्युत्थानसंस्कारा अभिभूयंते निरोधसंस्काराःप्रादुर्भवंति निरोधयुक्तःक्षणः
चित्तेनान्वीयते सोयंमनोनाश इत्यवगंतव्यं। पूर्वापरपरामर्शमंतरेणास
हसोत्पद्यमानस्यक्रोधादिवृत्तिविशेषस्यहेतुश्चित्तगतःसंस्कारोवास
ना पूर्वपूर्वाभ्यासेनचित्तेवास्यमानत्वात् तस्याश्चवासनायाःक्षयोनाम
जन्यायांशांत्यादिवासनायांदृढायांसत्यामपिबाह्यनिमित्तेक्रोधाद्यनु

न

जी॰मु॰ त्पत्तिः। तत्र मनोनाशाभावे वृत्तिषूत्पद्यमानासु कदाचिद्धास्यनिमित्ते क्रोधा
३१ द्युत्पत्तेः नास्ति वासनाक्षयः। अक्षीणायां च वासनायां तथैव वृत्त्युत्पादना
न्नास्ति मनोनाशः। तत्त्वज्ञानमनोनाशयोः परस्परं कारणत्वं व्यतिरेकमुखे
नाह यावन्न तत्त्वविज्ञानं तावच्चित्तशमः कुतः यावन्न चित्तोपशमो न तावत्त
त्त्ववेदनमिति इदं सर्वमात्मैव प्रतीयमानं तु रूपरसादिकं जगन्मायामयं न
त्वेन वस्तुतो स्तीति निश्चयस्तत्त्वज्ञानं तस्यानुत्पत्तौ रूपरसादिविषयाणां
सद्भावे सति तद्गोचराश्चित्तवृत्तयो न निवारयितुं शक्यंते यथा प्रक्षिप्यमा ॐ
णेषु इंधनेषु वह्निज्वाला न वार्यंते तद्वत् असति च चित्तोपशमे वृत्तिभि ३१
र्गृह्यमाणेषु रूपादिषु सत्सु नेह नानास्ति किंचन श्रुतेर्यजमानप्रस्तार

इत्यादेरिव प्रत्यक्षविरोधशंकया ब्रह्माद्वितीयमित्येतादृशात्तत्त्वनिश्चयो
नोदेति यावत्। वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोः परस्परकारणत्वं व्यतिरेकमुखेना
ह यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्त्वागमः कुतः यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वा
सनाक्षय इति क्रोधादिवासनास्वनष्टासु शमादिसाधनाभावान्न तत्त्वज्ञान
मुदेति अज्ञाते चाद्वितीयब्रह्मतत्त्वे क्रोधादिनिमित्तस्य सत्यत्वभ्रमानपाया
न्न वासना क्षीयते यथोक्तानां त्रयाणां द्वंद्वानां अन्योन्यकारणत्वमन्वयमु
खेन च वयमुदाहरामः मनसि नष्टे सति संस्कारोद्बोधकस्य बाह्यनिमित्तस्या
प्रतीतौ वासना क्षीयते क्षीणायां च वासनायां हेत्वभावेन क्रोधादिवृत्त्यनु
दयान्मनो नश्यति। तदिदं मनोनाशवासनाक्षयद्वंद्वं दृश्यते त्वयथाबुद्ध्यै

जी॰मु॰ ३२ तिश्रुतेरात्मैक्याभिमुखवृत्तेर्दर्शनहेतुत्वादितरकृत्स्नवृत्तिनाशस्यतत्वज्ञानहेतु
त्वमवगम्यते सतिचतत्वज्ञानेमिथ्याभूतेजगतिनरविषाणादाविवधीवृत्त्य
नुदयादात्मनश्चदृष्टत्वेनपुनर्वृत्त्यनुपयोगात् निरिंधनाग्निवन्मनोनश्यतीतित
दिदंमनोनाशतत्वज्ञानयोर्द्वंद्वंतत्वज्ञानस्यक्रोधादिवासनाक्षयहेतुतांवार्ति
ककाराआहुः रिपौबंधौस्वदेहेचसमैकात्म्यंप्रपश्यतः विवेकिनःकुतःकोपः
स्वदेहावयवेष्विवेति क्रोधादिवासनाक्षयरूपस्यशमादेर्ज्ञानहेतुत्वंप्रसिद्धं
वशिष्ठोप्याह गुणाःशमादयोज्ञानाच्छमादिभ्यस्तथाज्ञता परस्परंविवर्द्धे ॐ ३२
तेह्येतेपद्मसरसीइवेति तदिदंवासनाक्षयतत्वज्ञानयोर्द्वंद्वं तत्वज्ञानादीनां
त्रयाणांसंपादनेसाधनमाह तस्माद्राघवयत्नेनपौरुषेणविवेकिना भोगे

च्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेतत्समाश्रयेदिति पौरुषो यत्नः केनाप्युपायेनावश्यं सं-
पादयिष्यामीत्येवंविधोत्साहरूपो निर्बंधः विवेको नाम। विभज्य निश्चयः त-
त्त्वज्ञानस्य श्रवणादिकं साधनं मनोनाशस्य योगः वासनाक्षयस्य प्रतिकूल-
वासनोत्पादनमिति भोगेच्छायाः स्वल्पायाः अभ्युपगमे हविषा कृष्णवर्त्मेव भू-
य एवाभिवर्द्धत इति न्यायेनातिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् दूरत इत्युक्तं। ननु पूर्व-
त्र विविदिषासंन्यासस्य तत्त्वज्ञानं फलं विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिरिति व्य-
वस्था वर्णिता तथा च सति प्रथमतस्तत्त्वज्ञानं संपाद्य पश्चाद्विद्वत्संन्यासं कृ-
त्वा जीवतः स्वस्य बंधरूपयोर्वासनामनोवृत्त्योर्विनाशः संपादनीय इति प्र-
तिभाति। अत्र तु तत्त्वज्ञानादीनां सहैवाभ्यासो नियम्यते अतः पूर्वोत्तरविरो-

जी॰मु॰ ३३ ध इति चेत् नायं दोषः प्रधानोपसर्जनभावेन व्यवस्थोपपत्तेः विविदिषासंन्या
सिनस्तत्त्वज्ञानं प्रधानं मनोनाशवासनाक्षयावुपसर्जनीभूतौ विद्वत्संन्या
सिनस्तु तद्वैपरीत्यं अतः सहाभ्यास उभयत्राप्यविरुद्धः । न च तत्त्वज्ञानोत्पत्ति
मात्रेण कृतार्थस्य किमुत्तरकालीनेनाभ्यासप्रयासेनेति शंकनीयं । जीवन्मु
क्तिप्रयोजननिरूपणे परिहरिष्यमाणत्वात् । ननु विद्वत्संन्यासिनो वेदनसा
धनश्रवणाद्यनुष्ठानवैफल्याद्वेदनस्य च स्वरूपेण कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तु
मशक्यस्य अननुष्ठेयत्वात् उपसर्जनत्वेनाप्युत्तरकालीनोभ्यासः कीदृश ॐ ३३
इति चेत् । केनापि द्वारेण पुनः पुनस्तत्त्वानुस्मरणमिति ब्रूमः तादृशाभ्या
सो लीलोपाख्याने दर्शितः तच्चिंतनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनं एतदेक

परत्वंच ज्ञानाभ्यासं विदुर्बुधाः। सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा इदंज
गदहंचेति बोधाभ्यासं विदुः परमिति मनोनाशवासनाक्षयाभ्यासावपि तत्रैव
दर्शितौ अत्यंताभावसंपत्तौ ज्ञातृज्ञेयस्य वस्तुनः युक्त्या शास्त्रैर्यतंते ये तेप्य
त्राभ्यासिनः स्थिता इति। ज्ञातृज्ञेययोर्मिथ्यात्वधीरभावसंपत्तिः स्वरूपेणाप्य
प्रतीतिरत्यंताभावसंपत्तिः युक्तिर्योगः सोयं मनोनाशाभ्यासः। दृश्यासंभवबो
धेन रागद्वेषादितानवे रतिर्बलोदिता यासौ ब्रह्माभ्यासः स उच्यते इति सो
यं वासनाक्षयाभ्यासः तेषेतिषु त्रिष्वभ्यासेषु सामान्येन प्रतीयमानेषु प्र
धानोपसर्जनभावो न विवेक्तुं शक्यत इति मैवं। प्रयोजनानुसारेण विवेक्तुं
शक्यत्वात् मुमुक्षोः पुरुषस्य जीवन्मुक्तिर्विदेहमुक्तिश्चेति द्वयं प्रयोजनं

जी·मु· विमुक्तश्चविमुच्यतइतिश्रूयते इतिप्रयोजनद्वयं तत्रजीवतःपुरुषस्यदैव
३४ संपदामोक्षःआसुरसंपदाबंधः एतच्चषोडशाध्यायेभगवताभिहितं दैवी
संपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमतेति तेचसंपदौतत्रैवाभिहिते अभयंसत्व
संशुद्धिःज्ञानयोगव्यवस्थितः दानंदमश्चयज्ञश्चस्वाध्यायस्तपआर्जवं अ
हिंसासत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिरपैशुनं दयाभूतेष्वलोलुप्त्वंमार्दवंह्रीरचा
पलं तेजःक्षमाधृतिःशौचमद्रोहोनातिमानिता भवंतिसंपदंदैवीमभिजा
तस्यभारत दंभोदर्पोभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच अज्ञानंचाभिजातस्य एम
पार्थसंपदमासुरीमिति पुनरप्यध्यायसमाप्तेरासुरीसंपत्प्रपंचिता ३४
तत्राशास्त्रीयायाःस्वभावसिद्धायाःआसुरसंपदोदुर्वासनायाःशास्त्रीय

यापुरुषप्रयत्नसाध्यादेवीसंपदासद्वासनयाक्षयेसतिजीवन्मुक्तिर्भव
ति वासनाक्षयवन्मनोनाशस्यापिजीवन्मुक्तिहेतुत्वंश्रूयते मनएवमनुष्या
णांकारणंबंधमोक्षयोः बंधायविषयासक्तंमुक्त्यैनिर्विषयंस्मृतं यतोनि
र्विषयस्यास्यमनसोमुक्तिरिष्यते अतोनिर्विषयंनित्यंमनःकार्यंमुमुक्षु
णा निरस्तविषयासंगंसन्निरुद्धंमनोहृदि यदायात्युन्मनीभावंतदातत्प
रमंपदं तावदेवनिरोद्धव्यंयावद्धृदिगतंक्षयं एतज्ज्ञानंचध्यानंचशेषोन्याय
स्यविस्तरइति बंधोद्विविधः तीव्रोमृदुश्च तत्रआसुरसंपत्साक्षाद्देवक्ले
शहेतुत्वात्तीव्रोबंधः द्वैतप्रपंचमात्रप्रतीतिस्तुस्वयमक्लेशरूपत्वादासु
रसंपदुत्पादकत्वाच्चमृदुबंधः तत्रवासनाक्षयेणतीव्रबंधएवनिवार्य

न

ते मनोनाशेऽस्तूभयं तर्हि मनोनाशेनैवालं वासनाक्षयस्तु निरर्थक इति चेत्
नभोगहेतुना प्रबलेन प्रारब्धेन व्युत्थापिते मनसि सति तीव्रबंधनिवारणार्थ
त्वात् भोगस्य मृदुबंधेनाप्युपपत्तेः तामसवृत्तयस्तीव्रबंधः सात्विकरा
जसवृत्तिद्वयं मृदुबंधः एतच्च दुःखेष्वनुद्विग्नमना इत्यत्र स्पष्टीकृतं एवंच
सति मृदुबंधस्याप्युपेयत्वात्तीव्रबंधस्य वासनाक्षयेणैव निवृत्तेरनर्थको
मनोनाश इति चेत् नादुर्बलप्रारब्धापादितावश्यंभाविभोगप्रतीकारार्थ
त्वात् तादृग्भोगस्य प्रतीकारनिवर्त्यत्वमभिप्रेत्येदमाहुः अवश्यंभाविभा ॐ ३५
वानां प्रतीकारो भवेद्यदि तदा दुःखैर्न लिप्येरन्नलरामयुधिष्ठिरा इति
तेषां मनोनाशाभावात् तदेवं जीवन्मुक्तिं प्रति वासनाक्षयमनोनाशयोः

साक्षात्साधनत्वात्प्राधान्यं तत्वज्ञानंतुतयोरुत्पादनेनव्यवहितत्वादुपस
र्जनं तत्वज्ञानस्यवासनाक्षयहेतुत्वंबहुशःश्रुतौश्रूयते ज्ञात्वादेवंसर्वपा
शापहानिरध्यात्मयोगाधिगमेनदेवंमत्वाधीरोहर्षशोकौजहाति तरति
शोकमात्मवित्तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतः ज्ञात्वादेवंमुच्यते
सर्वपाशैरिति।मनोनाशहेतुत्वंचतत्वज्ञानस्यश्रुतिसिद्धं विद्यादशामभि
प्रेत्येदंश्रूयते यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकिंजिघ्रेदित्यादिगौडपा
दाचार्याश्चाहुः आत्मसत्यानुबोधेननसंकल्पयतेयदा अमनस्तांतदा
यातिग्राह्याभावेतदग्रहमिति।जीवन्मुक्तेर्वासनाक्षयमनोनाशाविववि
देहमुक्तौसाक्षात्साधनत्वात्ज्ञानंप्रधानं।ज्ञानादेवतुकैवल्यंप्राप्यतेये

जी॰मु॰ ३६

नमुच्यत इति स्मृतेः केवलस्यात्मनो भावः कैवल्यं देहादिरहितत्वं तच्च तत्त्व
ज्ञानादेव प्राप्यते सदेहत्वस्याज्ञानकल्पितत्वेन ज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् ज्ञाना
देवेत्येवकारेण कर्मव्यावृत्तिः न कर्मणा न प्रजयेति श्रुतेः यस्तु ज्ञानमात्र
मनभ्यस्य यथासंभवं वासनाक्षयमनोनाशावभ्यस्य सगुणब्रह्मोपास्ते
न तस्य कैवल्यमस्ति लिंगदेहस्यानपायात् अत एवकारेण तावपि व्यावर्त्ये
कैवल ते येन मुच्यत इत्यस्यायमर्थः येन ज्ञानप्रापितत्वेन कृत्स्नबंधाद्विमुच्यत ॐ
इति बंधश्चानेकविधः अविद्याग्रंथिरब्रह्मत्वं तद्धृदयग्रंथिः संशयः कर्मा ३६
णि अ सर्वकामत्वं मृत्युः पुनर्जन्मेत्यादिशब्दैस्तत्र तत्र व्यवहारात् एते बं
धाः सर्वे च ज्ञाननिवर्त्याः तथा च श्रुतयः एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्या

२ अनंतरा
ज्ञा

[illegible]

र्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे यो वेद निहितं गुहायां प
रमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह तमेव विदित्वाति मृत्युमेति यस्तु विज्ञान
वान्भवति समनस्कः सदा शुचिः स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते य ए
वं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्यादि अन्यान्यपि सर्वज्ञत्वादि बंधनि
वृत्तिपराणि वाक्यानि अत्रोदाहरणीयानि। सेयं विदेहमुक्तिर्ज्ञानोत्पत्तिसम
कालीना ज्ञेया ब्रह्मण्यविद्यारोपितानामेतेषां बंधानां विद्यया विनाशे सति
पुनरुत्पत्त्यसंभवादननुभवाच्च। न देतद्विद्यासमकालत्वं भाष्यकारः समन्व
यसूत्रे प्रपंचयामास। तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदे

जी॰मु॰ शात् ननु वर्त्तमानदेहपातानंतरं भाविनी देहमुक्तिरिति बहवो वर्णयंति तथा
३७ च श्रुतिः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति वाक्यवृत्तावप्युक्तं
प्रारब्धकर्मवेगेन जीवन्मुक्तो यदा भवेत् किंचित्कालमनारब्धकर्मबंधस्य
संक्षये निरस्तातिशयानंदं वैष्णवं परमं पदं पुनरावृत्तिरहितं कैवल्यं प्रति
पद्यते सूत्रकारोप्याह भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यत इति इतरे प्रारब्ध
पुण्यपापे वशिष्ठोप्याह जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते विशत्य
देहमुक्तत्वं पवनोऽस्पंदतामिवेति नायं दोषः विवक्षाविशेषेण मतद्वयस्या ॐ ३७
विरोधात् विदेहमुक्तिरित्यत्र त्वेन देहशब्देन कृत्स्नदेहजातं विवक्षितत्वाद्
बहुभिर्वर्णितं अस्माभिस्तु भाविदेहमात्रविवक्षयोच्यते तदनारंभायैवज्ञा

त

नसंपादनात् अयंतुदेहः पूर्वमेवारब्धः अतोज्ञानेनापिनास्यारंभोनिवारयितुं
शक्यते एतद्देहनिवृत्तिरपिज्ञानफलमस्तु अज्ञानिनामप्यारब्धकर्मक्षयेन
न्निवृत्तेः तर्हिवर्तमानलिंगदेहनिवृत्तिर्ज्ञानफलमस्तुज्ञानमंतरेणतदनिवृत्ते
रितिचेत् न सत्यपिज्ञानेजीवन्मुक्तेतन्निवृत्त्यभावात् ननुज्ञानस्यकिंचित्का
लंप्रारब्धकर्मणाप्रतिबद्धत्वेनानिवर्तकत्वेपिप्रतिबंधक्षयेलिंगदेहनिवर्त्तः
किंसाधनमितित्वंभविष्यतीतिचेत् ~~सामग्रीनिवृत्तिरितिब्रूमः द्विविधंहिकार्य~~
निवर्तकं न पंचपादिकाचार्येण यतोज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमित्युपपादि
तत्वात् । तर्हिलिंगदेहनिवृत्तेः किंसाधनमितिचेत् सामग्रीनिवृत्तिरितिब्रूमः
द्विविधंहिकार्यनिवर्तकं विरोधिसद्भावः सामग्रीनिवृत्तिश्च तद्यथा विरोधिना

जी॰मु॰ वायुना तैलवर्तिसामग्रीनिवृत्त्या वा दीपो निवर्त्तते लिंगस्य साक्षाद्विरोधिनेन
३८ पश्यामः सामग्री हि द्विविधा प्रारब्धमनारब्धं चेति ताभ्यामुभाभ्यामज्ञानिनां
लिंगदेह इहामुत्र चावतिष्ठते ज्ञानिनां त्वनारब्धस्य ज्ञानेन निवृत्तेः प्रारब्ध
स्य च भोगेन निवृत्तेः तैलवर्तिरहितप्रदीपवत् सामग्रीनिवृत्त्या लिंगदेहोपि
न निवर्त्तते अतो न तन्निवृत्तिर्ज्ञानफलं नन्वनेनन्यायेन भाविदेहानारंभो
पि न ज्ञानफलं तथा हि किमनारंभ एव फलं किं वा तत्प्रतिपालनं नाद्यः त ॐ
स्य प्रागभावरूपत्वेनानादिसिद्धत्वात् न द्वितीयः अनारब्धकर्मरूपसाम ३८
ग्रीनिवृत्त्यैव भाविदेहानारंभप्रागभावपरिपालनसिद्धेः न च तन्निवृत्तिः
फलं अविद्यानिवृत्तेरेव विद्याफलत्वात् नैष दोषः भाविजन्मानारंभादि

रूप

नांविद्याफलत्वस्य प्रमाणिकत्वात् यस्माद्वियोजनायतइत्याद्युदाहृताःश्रुत
यः तत्रप्रमाणं । नचज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितिन्यायेनविरोधः । अज्ञा
नसहभावनियतानामब्रह्मत्वादीनामज्ञानशब्देनपंचपादिकाचार्यैर्वि
वक्षितत्वात् अन्यथानुभवविरोधादनुभूयतेह्यज्ञाननिवृत्तिवद्ब्रह्मत्वा
दिनिवृत्तिरपि तस्माद्वाविदेहराहित्यलक्षणाविदेहमुक्तिर्ज्ञानसमकाली
ना । तथाचयाज्ञवल्क्यवचनंश्रूयते अभयंवैजनकप्राप्तोसीति एतावद
रेखल्वमृतत्वमितिच श्रुत्यंतरेपि तमेवंविद्वानमृतइहभवतीति । यद्युत
न्नेपितत्वज्ञानेनतत्फलभूताविदेहमुक्तिस्तदानींनभवेत् । अथोच्यतेका
लांतरेचभवेत्तदाज्योतिष्टोमादाविवज्ञानजन्यमपूर्वंकिंचित्कल्प्येत

गी॰ मु॰ तथाच कर्मशास्त्रे एव ज्ञानशास्त्रमंतर्भवेत् । अथोच्यते मंत्रादिप्रतिबद्धा
३९ ग्निवत् प्रारब्धप्रतिबद्धं ज्ञानं कालांतरे विदेहमुक्तिं दास्यतीति । मैवमविरो
धात् नह्यस्मदभिप्रेताभाविदेहात्यंताभावलक्षणा विदेहमुक्तिर्वर्तमा
नदेहमात्रस्थापकेन प्रारब्धेन विरुध्यते येन प्रतिबध्येत । किंच क्षणिक
त्वेन कालांतरे स्वयमविद्यमानं ज्ञानं कथं मुक्तिं दद्यात् । ज्ञानांतरं चरम
ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणमुत्पत्स्यत इति चेत् न साधनाभावात् प्रतिबंध ॐ
कप्रारब्धनिवृत्त्यैव सह गुरुशास्त्रदेहेंद्रियाद्यशेषजगत्प्रतिभासनिवृत्तेः ३९
किं तत्साधनं स्यात् नहि भूयश्चांते विश्वमायानिवृत्तिरित्यस्याः श्रुतेः
कोऽर्थ इति चेत् आरब्धांते निमित्ताभावात् देहेंद्रियाद्यशेषनैमित्तिकनि

वृत्तिरित्येवार्थः ततो भवदभिमता वर्तमानदेहराहित्यलक्षणा विदेहमुक्तिः
पश्चादस्मद्देहपातानंतरं अस्मदभिमता तु ज्ञानसमकालीनैव एतदेवाभि
प्रेत्य भगवान्शेष आह तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन्देहं ज्ञा
नसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोक इति तस्माद्विदेहमुक्तौ साक्षात्सा
धनस्य तत्त्वज्ञानस्य प्रधानत्वमुपपन्नं वासनाक्षयमनोनाशयोः ज्ञान
साधनत्वेन व्यवहितत्वादुपसर्जनत्वं आस्करवासनाक्षयकारिण्यादेव
वासनायाः ज्ञानसाधनत्वं श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते शांतो दांत उपरतस्ति
तिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतिः स्मृतिरपि अमानि
त्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवं आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्र

गी॰ मु॰ हः इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानु
४० दर्शनं असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानि
ष्टोपपत्तिषु मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी विविक्तदेशसेवित्वम
रतिर्जनसंसदि अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं एतज्ज्ञानमिति
प्रोक्तमज्ञानं यदतोन्यथेति अन्यस्मिन्नहंबुद्धिरभिष्वंगः ज्ञायतेनेनेति व्यु
त्पत्त्या च ज्ञानसाधनमित्यर्थः मनोनाम्नास्यापि ज्ञानसाधनत्वं श्रुतिस्मृति
सिद्धं ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति श्रुतेः अध्यात्मयोगाधिग ॐ ४०
मेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति च प्रत्यगात्मसमाधिप्रास्त्यादेवं
ज्ञात्वेत्यर्थः विविनिद्राजितश्वासाः संतुष्टाः संयतेंद्रियाः ज्योतिः पश्यंति युं

ज्ञानानतस्मै विद्यात्मने नम इति स्मृतिः। तदेवं तत्त्वज्ञानादीनां त्रयाणां विदेहमुक्ति
जीवन्मुक्तिवद्यात् गुणप्रधानोपसर्जनभावेनव्यवस्थासिद्धा। ननु विविदिषा
संन्यासिना संपादितानामेतेषां किं विद्वत्संन्यासादूर्ध्वमनुवृत्तिमात्रं किं वा पु
नरपि संपादनप्रयत्नोपेक्षितः। नाद्यः तत्त्वज्ञानस्यैवान्ययोरपि अयत्नसि
द्धत्वात् प्राधान्यप्रयुक्तादसंभवप्रसंगात्। न द्वितीयः इतरयोरिव ज्ञानस्या
पि यत्नसापेक्षत्वे सत्युपसर्जनप्रयुक्तौदासीन्याभावप्रसंगात्। नायं दोषः
ज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रमितरयोर्यत्नसाध्यत्वमित्यंगीकारात्। तथाहि वि
द्याधिकारी द्विविधः कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्चेति। तत्रोपास्यसाक्षात्का
रपर्यंतमुपास्तिं कृत्वा यदि ज्ञाने प्रवर्तेत तदा वासनाक्षयमानोनाशयोः

जी॰मु॰ दृढतरत्वेनज्ञानादूर्ध्वंविद्वत्संन्यासजीवन्मुक्तीस्वतएवसिद्ध्यतः तादृशएव
४१ शास्त्राभिमतोमुख्योविद्याधिकारीअतस्तंप्रतिशास्त्रेषुसहोपन्यासात्स्वरू
पेणविविक्तावपिविविदिषासंन्यासविद्वत्संन्यासौसंकीर्णाविवप्रतिभासे
ते।इदानींतनास्तुप्रायेणाकृतोपास्तयएवोत्कटकर्ममात्रात्सहसाविद्यायां
प्रवर्त्तन्तेवासनाक्षयमनोनाशौचतात्कालिकौसंपादयंति तावताश्रवण
मनननिदिध्यासनानिनिष्पाद्यंते तैश्चदृढाभ्यस्तैरज्ञानसंशयविपर्यय
निरासात् तत्त्वज्ञानंसम्यगुदेतिउदितस्यज्ञानस्यबाधकप्रमाणाभावा ॐ ४१
त् निवृत्ताविद्यायाःपुनरुत्पत्तिकारणाभावाच्चनास्तितस्यशैथिल्यं।वा
सनाक्षयमनोनाशौतुदृढाभ्यासाभावात्भोगप्रदेनप्रारब्धेनतदातदा

बाध्यमानत्वंच्च सवातप्रदेशादीपवत्सह सानिवर्त्तेते तथाहि वशिष्ठः पूर्वैः
भ्यस्तुप्रयत्नेभ्योविषमोयंहिसंस्मृतः दुःसाध्योवासनात्यागः सुमेरून्मूलना
दपीति अर्जुनोपि चंचलंहिमनःकृष्णप्रमाथिबलवद्दृढं तस्याहंनिग्रहंमन्ये
वायोरिवसुदुःकरमिति तस्मादिदानींतनानांविद्वत्संन्यासिनांज्ञानस्यानु
वृत्तिमात्रं वासनाक्षयमनोनाशोनुप्रयत्नसंपाद्याविति स्थितं ननुकेयंवा
सनातस्याःक्षयायकथंप्रयतितव्यं इतिचेत् तत्स्वरूपमाहवशिष्ठः दृढभा
वनयात्यक्तापूर्वापरविचारणं यदादानंपदार्थस्यवासनासाप्रकीर्तिता
भावितंतीव्रसंवेगादात्मनायत्तदेवसः भवत्याशुमहाबाहोविगतेतरसं
स्मृतिः तादृग्रूपोहिपुरुषोवासनाविवशीकृतः संपश्यतियदेवैतत्सद्व

जी॰मु॰ स्त्वितिविमुह्यति वासनावेगतो वशात्स्वरूपं प्रजहाति तत् भ्रांतं पश्यति दुर्दृष्टिः
४२ सर्वं मदवशादिवेति अत्र च स्वस्वदेशाचार कुलधर्मभाषाभेद तद्गतापशब्द
सुशब्दादिषु प्राणिनामभिनिवेशः सामान्यत उदाहरणं विशेषतस्तु भेदानु
क्त्वा पश्चादुदाहरामः यथोक्तां वासनामभिप्रेत्य बृहदारण्यके श्रूयते स य
थाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते त
दभिसंपद्यत इति वासनाभेदो वाल्मीकिना दर्शितः वासना द्विविधा प्रोक्ता ॐ
शुद्धा च मलिना तथा मलिना जन्महेतुः स्याच्छुद्धा जन्मविनाशिनी अज्ञा ४२
नसुघनाकारा घनाहंकारशालिनी पुनर्जन्मकरी प्रोक्ता मलिना वास
ना बुधैः पुनर्जन्मांकुरं त्यक्त्वा स्थिता संभ्रष्टबीजवत् देहार्थं ध्रियते ज्ञातज्ञे

याशुद्धेति सोच्यते देहादीनां पंचकोशानां तत्साक्षिणश्चिदात्मनश्च भेदाव
रकमज्ञानं तेन स्फुटघनीभूत आकारो यस्याः सेयमज्ञानस्फघनाकाराय
थाक्षीरं तक्रसेचनेन घनीभवति यथाविलीनं घृतमत्यंतशीतलप्रदेशेचि
रमवस्थापितं स्फुटघनीभवति तथावासनादृष्टव्याघनीभावश्चात्रभ्रांतिप
रंपरा तां चासुरसंपद्विवरणे भगवानाह प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरा
सुराः न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदा
हुरनीश्वरं अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकं एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टा
त्मानोऽल्पबुद्धयः प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः काममाश्रि
त्य दुःपूरं दंभमानमदान्विताः मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्त्तंतेऽशुचिव्रताः॥

गी॰भु॰ ४३ श्चिंतामपरिमेयांच प्रलयांतामुपाश्रिता कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चि
ताः आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ईहंते कामभोगार्थमन्यायेना
र्थसंचयानिति घनाहंकारश्चतत्रैवोदाहृतः इदमद्यमयालब्धमिदंप्राप्स्येमनो
रथं इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनं असोमयाहतःशत्रुर्हनिष्येचापरान
पि ईश्वरोहमहंभोगीसिद्धोहंबलवान्सुखी आढ्योभिजनवानस्मिकोन्यो
स्तिसदृशोमया यक्ष्येदास्यामिमोदिष्यइत्यज्ञानविमोहिताः अनेकचि ॐ
त्तविभ्रांतामोहजालसमावृताः प्रसक्ताःकामभोगेषुपतंतिनरकेशुचा ४३
विति एतेनपुनर्जन्मकरत्वमुदाहृतंभवंति तच्चजन्ममरणकरत्वंपुनःप्र
पंचितं आत्मसंभाविताःस्तब्धाधनमानमदान्विताः यजंतेनामयज्ञैस्तेदं

भेनेविधिपूर्वकं अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंचसंश्रिताः मामात्मपरदेहेषु
प्रद्विषंतोभ्यसूयकाः तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् क्षिपाम्यजस्र
मशुभानासुरीष्वेवयोनिषु आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि मा
मप्राप्यैवकौंतेयततोयांत्यधमांगतिं शुद्धवासनानुज्ञानज्ञेयस्वरूपंत्रयोदशा
ध्यायेभगवानाह ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वामृतमश्नुते अनादिमत्परंब्र
ह्मनसत्तन्नासदुच्यते सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतःश्रुति
मल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितं असक्तं
सर्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेवच सूक्ष्मत्वा
त्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत् अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवचस्थितं भूत

जी॰मु॰ ४४ भर्तृ च तद्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यत इ
ति। अत्र तटस्थलक्षणस्वरूपलक्षणाभ्यामवगंतुं सोपाधिकनिरुपाधिकस्व
द्वयमुप रूपंन्यस्तं कदाचित्संबंधिसत् यल्लक्षयति तत्तटस्थलक्षणं यथा काकवद्देव
दत्तगृहं तथा कालत्रयसंबंधिसत् यल्लक्षयति तत्स्वरूपलक्षणं यथा प्रकृष्ट
प्रकाशश्चंद्र इति। ननु त्वयोक्तपूर्वापरविचारणत्वं वासनालक्षणमुक्तं ज्ञेयत्ता
नं च विचारजन्यं अतो न शुद्धायां तल्लक्षणमस्तीति मैवं लक्षणे दृढभावनये
त्युक्तत्वात् यथा बहुषु जन्मसु दृढभावितत्वेनास्मिन्जन्मनि विनैव परो ॐ
पदेशमहंकारममकारयोः कामक्रोधादयो मलिनवासना उत्पद्यंते ४४
यथा प्रामिकस्य बोधकस्य विचारजन्यत्वेपि दीर्घकालनैरंतर्य्यसत्कारे

र्भावितत्वे पश्चाद्वाक्ययुक्तिपरामर्शमंतरेणैव पुरोवर्तिघटवत्सहसा तत्त्वंप
रिस्फुरति नाहं त्वया बाधानुवृत्त्या सहित इंद्रियव्यवहारः शुद्धवासना साच
देहनिर्वाहमात्रायोपयुज्यते न तु दंभदर्पाद्यासुरसंपदुत्पादनाय नापि
जन्मांतरहेतुधर्माधर्मोत्पादनाय यथा संभ्रष्टानि व्रीह्यादिबीजानि कुक्षि
पूरणमात्रायोपयुक्तानि न तु रुचिकरान्नाय नापि सस्यनिष्पत्तये त
द्वत् मलिना च वासना त्रिविधा लोकवासना शास्त्रवासना देहवासना चे
ति सर्वे जना यथा न निंदंति यथा च स्तुवंति तथैव सर्वदाचरिष्यामीति
अभिनिवेशो लोकवासना तस्याः संपादयितुमशक्यत्वान्मलिनत्वं तथा
हि कोन्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् इत्यादिना बहुधा वा

जी॰ मु॰ ४५ ल्मीकिः पप्रच्छ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुत इत्यादिना प्रत्युत्त
रं नारदो ददौ तादृशस्यापि रामस्य पतिव्रताशिरोमणिभूताया जगन्मातुः
सीतायाश्च श्रोतुमप्यशक्यो जनापवादः संप्रवृत्तः किमु वक्तव्यमन्येषां
तथा देशविशेषेण परस्परनिंदाबहुलमुपलभ्यते दाक्षिणात्यैर्विप्रैरौत्त
राः वेदविदोपि विप्रा मांसभक्षिणो निंद्यंते औत्तरैश्च मातुलसुतोद्वाहि
नो दाक्षिणात्या निंद्यंते बह्वृचा आश्वलायनशाखां काण्वशाखायाः
प्रशस्तां मन्यंते वाजसनेयिनस्तु वैपरीत्येन एवं स्वस्वकुलगोत्रबंधुवर्गे ॐ ४५
ष्टदेवतादिपरिप्रशंसा परकीयनिंदा च विद्वांसं आरभ्य अंगनागोपालं
सर्वत्र प्रसिद्धा एतदेवाभिप्रेत्योक्तं को लोकमाराधयितुं समर्थ इति ॥

विद्यते न खलु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः सर्वथा स्वहितमाचर
णीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्प इति च अतो लोकवासनाया मलिनत्व
मभिप्रेत्य योगीश्वरस्य तुल्यनिंदास्तुतित्वं मोक्षशास्त्रेषु वर्णितं शास्त्रवा
सना च त्रिविधा पाठव्यसनं बहुशास्त्रव्यसनं अनुष्ठानव्यसनं चेति पाठ
व्यसनं भरद्वाजोवगम्यते स हि पुरुषायुषात्रयेण बहून्वेदानधीत्येंद्रेण
चतुर्थायुषे प्रलोभितः तत्रापि परिशिष्टवेदाध्ययनायोद्यमं चकार तस्या
पि पाठस्याशक्यत्वान्मलिनत्वं तां च शाक्ति भिंद्रः प्रतिबोध्य पाठान्निवर्त्य
ततोप्यधिकाय पुरुषार्थाय सगुणब्रह्मविद्यामुपदिदेशात देतत्सर्वं तै
त्तिरीयब्राह्मणे द्रष्टव्यं भरद्वाजो त्रिभिरायुषिर्ब्रह्मचर्यमुवास तं ह

जी॰मु॰ जीर्णं स्थविरं शयानं इंद्र उपव्रज्योवाच भारद्वाज यत्ते चतुर्थमायुर्दद्यां ८
४६ किमेनेन कुर्या इति ब्रह्मचर्यमेवैतेन चरेयमिति होवाच तं त्रीन् गिरिरू
पान् विज्ञातानिव दर्शयांचकार तेषां हैकैकस्मान्मुष्टिनाददे स होवाच
भरद्वाजेत्यामंत्र्य वेदा वा एते मंथेन चर्वितचर्वणेन अनंता वै वेदाः एतद्वा
एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्ववोचथाः अथ त इतरदननूक्तमेव एहीमां विद्धि अयं
वै सर्वविद्येति तस्मै हैतमग्निं सावित्रमुवाच तं स चर्वितचर्वणं विदित्वा ॐ ४६
अमृतो भूत्वा स्वर्गं लोकमियाय आदित्यसायुज्यं अमृतो ह वै भूत्वा स्वर्गं
लोकमेति आदित्यस्य सायुज्यं य एवं वेद एषा च त्रयीविद्येति तथैवा
त्यंतिकपुरुषार्थाभावाद्दुःशास्त्रव्यसनस्य मालिन्यं काव्येषु गीता या

मुपलभ्यते दुर्वासा मुनिर्बहुशास्त्रपुस्तकभारैः सह महादेवं नमस्कर्तुं आ
गत्य तत्सभायां नारदेन मुनिना भारवाहिगर्दभसाम्यमापादितः कोपात्पु
स्तकानि लवणार्णवे परित्यज्य महादेवेनात्मविद्यायां प्रवर्त्तित इति आ
त्मविद्या चानंतर्मुखस्य गुरुकारुण्यरहितस्य न वेदशास्त्रमात्रेणोत्पद्य
ते तथा च श्रुतिः नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेने
ति अन्यत्राप्युक्तं बहुशास्त्रकथाकंथारोमंथेन वृथैव किं अन्वेष्टव्यं
प्रयत्नेन तत्वज्ञैर्ज्योतिरांतरमिति अधीत्य चतुरो वेदान् धर्मशास्त्रा
ण्यनेकशः ब्रह्मतत्वं न जानाति दर्वीपाकरसं यथेति नारदः चतुः
षष्टिविद्याकुशलोप्यनात्मवित्वेनानुतप्तः सनत्कुमारमुपससारेति

जी॰मु॰ छंदेतिगा अधीयंते अनुष्ठानव्यसनं विष्णुपुराणे निदाघस्योपलभ्यते व
४७ शिष्ठरामायणे दाशूरस्य निदाघो हि ऋभुणा पुनः पुनः बोध्यमानोपि कर्म
श्रद्धाजाड्यं चिरं न जहौ दाशूरश्चात्यंतश्रद्धाजाड्येनानुष्ठानाय शुद्धं प्रदेशं
भूमौ न क्वापि उपलेभे अस्याश्च कर्मवासनायाः पुनर्जन्महेतुत्वान्मलिन
त्वं तथा चाथर्वणिका अधीयंते प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशो
क्तमवरं येषु कर्म एतच्छ्रेयो येऽभिनंदंति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यंति ॐ
अविद्यायामंतरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पंडितंमन्यमानाः जघन्यमानाः ४७
परियंति मूढा अंधेनैव नीयमाना यथांधाः अविद्यायां बहुधा वर्तमा
ना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यंति बालाः यत्कर्मिणो न प्रवेदयंति रागा

त्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवंते इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयंते प्र
मूढाः नाकस्य पृष्ठे सुकृतेन भूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशंतीति भगवताप्यु
क्तं यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्ती
तिवादिनः कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदां क्रियाविशेषबहुलां भो
गैश्वर्यगतिं प्रति भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसां व्यवसायात्मिका
बुद्धिः समाधौ न विधीयते त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निर्द्वं
द्वो नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतो
दके तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानत इति दर्पहेतुत्वाच्च शास्त्रीय
वासनाया मलिनत्वं श्वेतकेतुरल्पेनैव कालेन सर्वान्वेदानधीत्य पितुः पुर

जी॰मु॰ तोविनयंनचकारेति छंदोगाःषष्ठाध्यायेपठंति तथाबालाकिःकानिचिदुपास
४८ नान्यवगस्य दृप्तउशीनरादिषुबहुदेशेषुदिग्विजयेनबद्धान्विप्रानविज्ञायका
श्यामजातशत्रुंब्रह्मविच्छिरोमणिमनुशासितुंधार्ष्ट्यंचकारेति कौषीतकीनो
वाजसनेयिनश्चाधीयंते देहवासनाख्यात्मत्वगुणाधानदोषापनयनभ्रांति
भित्त्रिविधा तत्रात्मत्वंभाष्यकारउदाजहार देहमात्रंचैतन्यविशिष्टंआत्मेति
प्राकृतजनालोकायतिकाश्चप्रतिपन्नाइति सवाएषपुरुषोन्नरसमयइ
त्यारभ्यतस्मादन्नंतदुच्यतइत्यंतेनग्रंथेनतामेवप्राकृतप्रतिपत्तिंतैत्तिरीयाः ॐ
स्पष्टीकुर्वंति विरोचनःप्रजापतिनानुशिष्टोपिस्वचित्तदोषेणदेहात्मबुद्धिं ४८
दृढीकृत्यासुरान्सर्वाननुशासेति छंदोगाअष्टमेध्यायेसमामनंति गुणा

धानंद्विविधंलौकिकंशास्त्रीयंच समीचीनशब्दादिविषयसंपादनंलौकिकं
कोमलध्वनिनागातुमध्येतुंचतैलपानमरिचभक्षणादिनालोकाः मृदुस्प
र्शायपुष्टिकरावौषधाहारावुपयुंजते लावण्यायअभ्यंगोद्वर्तनदुकूला
लंकारानुपसेवंते सौगंध्यायस्त्रगालेपनेधारयंति शास्त्रीयंगुणमाधातुंगं
गास्नानशालग्रामतीर्थादिकंसंपादयंति दोषापनयनंचिकित्सकोक्तैरौष
धैर्मुखादिप्रक्षालनेनलौकिकंवैदिकंशौचाचमनादिनेत्युभयविधं अस्या
श्चदेहवासनायामालिन्यमग्रेवक्ष्यते देहस्यात्मत्वंतावदप्रमाणिकत्वा
दशेषदुःखहेतुत्वाच्चमलिनत्वं अस्मिंश्चार्थेपूर्वाचार्यैःसर्वैरपिपराक्रां
तंगुणाधानंचप्रायेणनपश्यामः प्रसिद्धाएवगायकाअध्यापकाश्चप्रय

जी॰मु॰ तमानाअपिबहवोध्वनिसौष्ठवंनलभंते मृदुस्पर्शोनहिपुष्टिश्चनियता ला
४९ वण्यसौगंध्येअपिदुकूलस्रगादिनिष्ठेनतुदेहनिष्ठे अतएवविष्णुपुराणे
भिहितं त्वङ्मांसकफविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ देहेचेत्प्रीतिमान्मूढो
भवितानरकेपिच स्वदेहाशुचिगंधेननविरज्येत यःपुमान् वैराग्यकारणं
तस्यकिमन्यदुपदिश्यतइतिचशास्त्रीयगुणानांप्रबलेनशास्त्रांतरेणा
पोद्यते यथानहिंस्यात्सर्वभूतानीत्यस्याग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यने राम ४९
नापवादः तद्वत्प्रबलंचशास्त्रमेतत् यस्यात्मबुद्धिःकुणपेत्रिधातुकेस्व
धीःकलत्रादिषुभौमइज्यधीः यत्तीर्थबुद्धिःसलिलेनकर्हिचित्जनेष्वभि
ज्ञेषुसएवगोखरः अत्यंतमलिनोदेहोदेहीचात्यंतनिर्मलः उभयोरंतरं

शालाकस्यशौचं विधीयते इति च यद्यप्यनेन शास्त्रेण दोषापनयनं प्रतिषि
ध्यते न तु गुणाधानं तथापि सति विरोधिनि प्रबलदोषे गुण आधातुमशक्य
इति अर्थाद्गुणाधानस्य प्रतिषेधः अत्यंतमैलिन्यं चात्र मैत्रायणीयशाखा
यां श्रूयते भगवन्नस्थिचर्मस्नायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्लेष्माश्रुदूषिते
विण्मूत्रवातपित्तसंघाते दुर्गंधे निःसारेऽस्मिन् शरीरे किमु वोपभोगैरिति
शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविद्ध्यपेतं निरय एव मूत्रद्वारेण निष्क्रांतं अ
स्थिभिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणावनद्धं विण्मूत्रपित्तकफमज्जामेदो
वसाभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णं कोशा इव वस्कनेति च चिकित्सया च
रोगशांतिर्न नियता शांतोऽपि रोगः कदाचित्पुनरुदेति नवच्छिद्रैर्निरंतरं

जी॰मु॰ स्रवत्सु मलेषु रोमकूपैरसंख्यातैः स्विन्ने गात्रे को नाम स्वेदेन प्रक्षालयितुं श
५० क्नुयात् तदुक्तं पूर्वाचार्यैः नवच्छिद्रयुता देहाः स्रवन्ति घटिका इव बाह्यशौचैर्न
शुध्यन्ति नान्तःशौचं च विद्यत इति अतो देहवासना मलिना तदेतन्मालिन्यम
भिप्रेत्य वसिष्ठ आह आपादमस्तकमहं मातापितृविनिर्मितः इत्येको निश्च
यो राम बंधायासद्विलोकनात् सा कालसूत्रपदवी सा महावीचिवागुरा
सासिपत्रवनश्रेणी या देहेहमिति स्थितिः सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशे ॐ
प्युपस्थिता स्प्रष्टव्या सा न भव्येन सश्वमांसेव पुल्कसीति तदेतल्लोकशा ५०
स्त्रदेहवासनात्रयमविवेकिनामुपादेयत्वेन प्रतिभासमानमपि विवि
दिषोर्वेदनोत्पत्तिविरोधित्वात् विदुषो ज्ञाननिष्ठाविरोधित्वाच्च विवे

किंभिर्हेयं अतएवस्मर्यते लोकवासनयाजंतोः शास्त्रवासनयापिच देह
वासनयाज्ञानंयथावन्नैवजायतइति यातुदंभदर्पाद्यासुरसंपद्रूपामान
स वासनातस्यानरकहेतुत्वान्मालिन्यमितिप्रसिद्धं अतःकेनाप्युपायेन
वासनाचतुष्टयस्यापक्षयः संपादनीयः यथावासनाक्षयःसंपादनीय
स्तथामनसोपि नचतार्किकवन्नित्यद्रव्यमणुपरिमाणंमनोवैदिकाअ
भ्युपगच्छंति येनमनोनाशोदुःसंपाद्यत्वात् किंतर्हिसावयवमनित्यंसर्व
दाजतुस्कवर्णादिवद्बहुविधपरिणामार्हंद्रव्यंमनस्तस्यचलक्षणंप्रमा
णंचवाजसनेयिनःसमामनंति कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धा
धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेत्येतल्लक्षणं कामादिवृत्तयः

जी॰मु॰ ५१ क्रमेणोत्पद्यमानाश्चाक्षुषप्रत्यक्षघटवत्साक्षिप्रत्यक्षेणातिस्पष्टंभासंते
तद्धेतूपादानंमनइत्यर्थः अन्यत्रमनाअभूवंनादर्शं अन्यत्रमनाअभूवं
नाश्रौषमिति मनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणोतीत्यत्रप्रमाणं चक्षुःसन्नि
कृष्टस्फीतावलोकमध्यवर्त्तिघटःश्रोत्रसन्निकृष्टोच्चैःपठितवेदश्चयस्यानव
धानेसतिनप्रतीयते अवधानेतुप्रतीयते तादृशंसर्वविषयोपलब्धिसा
धनमन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रतीयतइत्यर्थः तस्मादपिपृष्ठतउपस्पृष्टोमन
साविजानातीति एतदुदाहरणंयस्माल्लक्षणप्रमाणाभ्यांसिद्धंमन ॐ ५१
स्तस्मात्तदेवमुदाहरणीयं पृष्ठभागेत्वनेनोपस्पृष्टोदेवदत्तोविशेषे
णजानाति हस्तस्पर्शोयमंगुलिस्पर्शोयमिति नहितत्रचक्षुःप्रसरति

त्वगिंद्रियंतु मार्द्दवकाठिन्यमात्रोपक्षीणं तस्मान्मन एव विशेषज्ञानकार
णं परिशिष्यते तच्च मननान्मन इति चेतनाच्चित्तमित्यतिचाभिधीयते
तच्च चित्तं सत्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रकाशप्रवृत्तिमोहानां सत्वादिकार्या
णां तत्र दर्शनात् प्रकाशादीनां तु गुणकार्यत्वं गुणातीतेति तल्लक्षणेवगम्य
ते प्रकाशंच प्रवृत्तिंच मोहमेवच पांडवेत्यभिधानात् सांख्यशास्त्रेपि प्रका
शप्रवृत्तिमोहा इत्युक्तं प्रकाशोनात्रसितभास्वररूपं किंतु ज्ञानं सत्वात्सं
जायते ज्ञानं रजसो लोभ एवच्च प्रमादमोहौ तमसो भवतोज्ञानमेवचेत्स्फ
कत्वात् ज्ञानवत्स्फुरखमपिसत्वकार्यं तदप्युक्तं सत्वंस्फुरखेसंजयति रजः
कर्मणि भारत ज्ञानमावृत्यतु तमः प्रमादे संजयत्कनेति समुद्रतरंगव

जी॰न्मु॰ न्निरंतरंपरिणममानेषुगुणेषुकदाचित्कश्चिदुद्भवति इतरावभिभूयेते त
५२ दुक्तं रजस्तमश्चाभिभूयसत्वंभवतिभारत। रजः सत्वंतमश्चैव तमः सत्वंरज
स्तथेति। बाध्यबाधकतांयांतिकल्लोलाइवसागरइतिच। तत्रतमसउद्भवेस
त्यासुरसंपदुदेतिरजसउद्भवेसतिलोकादिवासनास्तिस्रोभवंति सत्वस्यो
द्भवेदैवीसंपदुपजायते एतदेवाभिप्रेत्योक्तं। सर्वद्वारेषुदेहेस्मिन्प्रकाशउ
पजायते ज्ञानंयदातदाविद्याद्विवृद्धंसत्वमित्युतेति। यद्यप्यंतःकरणंत्रि राम
गुणात्मकंभासते तथापिसत्वमेवास्यमुख्यमुपादानकारणं रजस्तम ५२
सीतूपष्टंभके अतएवज्ञानिनोयोगाभ्यासेनरजस्तमसोरपनीतयोः
सत्वमेवस्वरूपंपरिशिष्यते एतदेवाभिप्रेत्योक्तं ज्ञस्यचित्तमचित्तंस्या

उपादानसहकारिभूतौऽन्वयकारणं
कौ

नं
इ सत्वं तत्वमुच्यत इति तच्च सत्वं चांचल्यहेतुरजोगुणशून्यत्वादेकाग्र्यं भ्रां
तिकल्पितानात्मस्वरूपस्थूलपदार्थाकारहेतुतमोगुणशून्यत्वात्सूक्ष्मं तत
आत्मदर्शनयोग्यं अतएव श्रुतिः दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मद
र्शिभिरिति नखलु वायुनादोधूयमानेन प्रदीपेन मणिमुक्तादिलक्षणानि
निर्धारयितुंशक्यंते नापि स्थूलेन खनित्रेण सूच्येव सूक्ष्मपटस्यूतिः सं
भवेति तदेतदीदृशं सत्वमेव योगिषु तमोगुणसभितेन रजोगुणेनोपष्ट
ब्धं बहुविधद्वैतसंकल्पेन चेतयमानं चित्तं भवति तच्च चित्तं तमोगुणाधि
क्ये सति आसुरीं संपदमुपचिन्वत्क्षीणं भवति तदाह वशिष्ठः अनात्म
न्यात्मभावेन देहमात्रस्थयानया पुत्रदारकुटुंबैश्च चेतो गच्छति पीनतां

भेव तथा तथा

अहंकारविकारेण ममतामयलीलया इदं ममेति भावेन ~~[illegible]~~
चेतो गच्छति पीनतां आधिव्याधिविलासेन समाश्वासेन संसृतौ हेयादे
यविभागेन चेतो गच्छति पीनतां स्नेहेन धनलोभेन लाभेन मणियोषितां अ
पातरमणीयेषु चेतो गच्छति पीनतां दुराशाक्षीरपानेन भोगानिलबलेन
च आस्थादानेन चारेण चित्ताहिर्याति पीनतां इति तदेवं विनाशनीय
यो र्वासना मनसोः स्वरूपं निरूपितं अथ वासनाक्षयमनोनाशो निरूप्ये ॐ
ते तत्र वासनाक्षयप्रकारमाह वशिष्ठः बंधो हि वासनाबंधो मोक्षः स्याद्वा ५३
सनाक्षयः वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज मानसी र्वासनाः
पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासनाः मैत्र्यादिभावनानाम्नी गृहाणामलवासनाः

ताअप्यंतःपरित्यज्यताभिर्व्यवहरन्नपि अंतःशांततमस्नेहोभवचिन्मात्र
वासनः तामप्यथपरित्यज्यमनोबुद्धिसमन्वितां शेषेस्थिरसमाधानोये
नत्यजसितंत्यजेति अत्रमानसवासनाशब्देनपूर्वोक्तास्तिस्रोलोकशास्त्र
देहवासनाविवक्षिताः विषयवासनाशब्देनदंभदर्पाद्यासुरसंपदोविव
क्षिताः मृदुत्वतीव्रत्वेतद्द्विवक्षाकारणे यद्वाशब्दस्पर्शरूपरसगंधाविष
याःतेषांकाम्यमानत्वदशाजन्यःसंस्कारोमनोवासनाभुज्यमानत्वदशाज
न्यःसंस्कारोविषयवासना अस्मिन्पक्षेपूर्वोक्तानांचतसृणामनयोर
वांतर्भावः आंतरबाह्यव्यतिरेकेणवासनांतरासंभवात् ननुवासनानां
त्यागःकथंघटते नहि [illegible] तासांमूर्तत्वमस्तिचेत्येनसंमार्जनीसमूहित

जी॰मु॰ ५४ मूलितृणवद्धस्तेनोद्धृत्य बहिस्त्यक्ष्यामः मेवमुपवासजागरणवत्तदुपप
त्तेः स्वभावप्राप्तयोर्भुजिक्रियानिद्रयोरमूर्तत्वेपि तत्परित्यागरूपे उपवास
जागरणे सर्वैरनुष्ठीयेते तद्वदत्राप्यस्तु अद्य स्थित्वा निराहारः श्वो भोक्ष्ये पर
मेश्वर इति मंत्रेण संकल्पं कृत्वा सावधानेनैवावस्थानं तत्र त्याग इति चेद
त्रापि तन्न दंडवारितं प्रैषमंत्रेण संकल्प्याप्रमत्तत्वेनावस्थातुं शक्यत्वात्
वैदिकमंत्रानधिकारिणां भाषया संकल्पोस्तु यथात्र शाकसूपोदनादिस
न्निधिपरित्यागोस्तु तथैवात्रापि स्रक्चंदनवनितादिसन्निधिपरित्यागो राम
स्तु अथ तत्र बुभुक्षानिद्रालस्यादिनिवर्तकैः पुराणश्रवणदेवपूजानृत्य ५४
गीतवाद्यादिभिश्चित्तमुपलाल्यते तथैवात्रापि मैत्र्यादिभिस्तद्वदुपलाल

येत् मैत्र्यादयस्तु पतंजलिना सूत्रिताः मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुख
दुःखपुण्यापुण्यविषयाणांभावनातश्चित्तप्रसादनमिति चित्तंहिरागद्वेष
पुण्यपापैःकलुषीक्रियते रागद्वेषौपतंजलिरसूत्रयत् सुखानुशायीरागः
दुःखानुशायीद्वेषइति स्वेनानुभूयमानंसुखमनुशेते कश्चिद्वृत्तिविशेषः
सुखजातीयंसर्वंमेभूयादिति तच्चदृष्टादृष्टसामान्यभावान्नसंपादयितुं
शक्यं अतःसरागंचित्तंकलुषीकरोति यदासुखिषुप्राणिषुयोमैत्रींभाव
येत् सर्वेप्येतेसुखिनोमदीयाइति तदातत्सुखंस्वकीयमेवसंपन्नमिति
भावयेत् तत्ररागोनिवर्तते यथास्वस्यराज्याभावेपिपुत्रराज्यमेवस्वकीयं
राज्यंतद्वत् निवृत्तेचरागेवर्षास्वतीतासुशरत्सरिदिवचित्तंप्रसीदति

जी॰मु॰ तथादुःखमनुशेतेकश्चित्तस्ययः ईदृशंसर्वंदुःखंसर्वदामेमाभूदिति तच्च
५९ शत्रुव्याघ्रादिषुसत्स्वननिवारयितुंशक्यं नचसर्वंदुःखहेतवोहंतुंशक्यं
ते अतःसद्वेषःसदास्तदयंदहति यदास्वस्येवपरेषांसर्वेषांप्रतिकूलंदुः
खंमाभूदितिअनेनप्रकारेणकरुणांदुःखिषुभावयेत् तदावैर्यादिद्वेषनि
वृत्तौचित्तंप्रसीदति अतःस्मर्यते प्राणायथात्मनोभीष्टाभूतानामपितेत
था आत्मौपम्येनभूतानांदयांकुर्वीतमानवइति तत्कारणंचमहांतोद
र्शयंति सर्वेचसुखिनःसंतुसंतुसर्वेनिरामयाः सर्वेभद्राणिपश्यंतुमा रम
कश्चिद्दुःखमाप्नुयादिति तथाहि प्राणिनःस्वभावतएवपुण्यंनानुतिष्ठं ५५
तु तदाहुः पुण्यस्यफलमिछंतिपुण्यंनेछंतिमानवाः नपापफलमिछं

त्तिपापंकुर्वंतियत्नत इति तेचपुण्यपापेपश्चात्तापंजनयतः सचतापःश्रु
त्यानूद्यते किमहंसाधुनाकरवंकिमहंपापमकरवंइति यद्यसौपुण्यपुरु
षेषुमुदितांभावयेत् तदातद्वासनयास्वयमप्यप्रमत्तःपुण्येषुप्रवर्त्तते त
थापापिषूपेक्षांभावयन्स्वयमपिपापान्निवर्त्तेत अतःपश्चात्तापस्याभा
वेनचित्तंप्रसीदति सुखिषुमैत्रींभावयतोनकेवलंरागनिवृत्तिः किंत्वस्या
सूयेर्ष्यादयोपिनिवर्त्तंते गुणेषुदोषाविष्करणंअसूया परगुणानामस
हनंईर्ष्या यदामैत्रीवशात्परसुखंस्वकीयमेवसंपद्यते तदापरगुणेक
थमसूयादिकंसंभवेत् एवंदोषांतरनिवृत्तिरपियथायोग्यमनुमेया
दुःखिषुकरुणांभावयतःशत्रुवधादिकरोद्वेषोयथानिवर्त्तते तथादुःखि

जी॰ मु॰ त्वमति योगिकस्य कस्विन्नप्रयुक्तो दर्पोपि निवर्त्तते स च दर्प आस्फर संपद्य
५६ हंकार अस्तावैश्वर्यमुदास्ते ततः ईश्वरोहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान्सुखीत्या
दि ननु पुण्यात्मकस्मुदितां भावयतः पुण्यप्रवृत्तिः फलत्वेनोक्ता सा च यो
गिनो न युक्ता मलिनायां ह्यास्य वासनायां पुण्यमंतर्भाव्य पूर्वमुदास्ते त
त्वात् मेवं पुनर्जन्मकरस्य काम्यस्येष्टापूर्त्तादेः तत्र मलिनत्वेनोदाहरणा
त् इह तु योगाभ्यासजन्यमशुक्लकृष्णत्वेन जन्मानापादकं कर्म विवक्षितं
अशुक्लकृष्णत्वं पतंजलिः सूत्रयामास कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिवि राम
धमितरेषामिति काम्यं कर्म विहितत्वाच्छुक्लं निषिद्धं कृष्णं मिश्रं शु ५६
क्लं कृष्णं तदेतत्त्रयमितरेषामयोगिनां संपद्यते तच्च त्रिविधं जन्मप्रय

ष्णेति तदाहुर्विश्वरूपाचार्याः शुभैराप्नोति देवत्वं निषिद्धैर्नारकीं गतिं उभाभ्यां
पुण्यपापाभ्यां मनुष्यत्वं लभतेऽवशः। ननु योगस्यानिषिद्धत्वादकृष्णत्वेऽपि विहि
तत्वाच्छुक्लत्वमिति चेन्नैवं अकाम्यत्वाभिप्रायेणाशुक्लत्वाभिधानात्
अतोऽशुक्लकृष्णे पुण्यप्रवृत्तिर्योगिनापेक्षिता। नन्वयोगिनोप्यनेन न्याये
न यथोचितं पुण्यात्मकमुदितां भावयित्वा पुण्येष्वेव प्रवर्तेरन् इति चेत् प्र
वर्तन्तां ये मैत्र्यादिभिश्चित्तं प्रसादयन्ति तेषामेव योगित्वान्मैत्र्यादिचतुष्टय
मुपलक्षणं तेनाभयं सत्वसंशुद्धिरित्यादिदैवसंपदममानित्वमदंभित्व
मित्यादिज्ञानसाधनानि जीवन्मुक्तिस्थितप्रज्ञादिवचनोक्तधर्माश्चोप
लक्ष्यन्ते सर्वेषामेतेषां शुभवासनारूपत्वेन मलिनवासनानिवर्तकत्वा

जी॰मु॰ ५७ त् ननु संत्यनेकाः शुभवासनाः न च ता एकेन सर्वा अभ्यसितुं शक्यंते निरर्थ
कश्च तदभ्यासप्रयास इति चेत् तन्निवृत्तानामनंतानां मलिनवासनाना
मेकस्य मनस्य संभवात् न ह्यायुर्वेदोक्तानि सर्वाण्योषधान्येकेन सेवितुं
शक्यंते नापि तन्निवृत्त्या सर्वे रोगा एकस्य देहे संभवंति एवं सति स्वचित्तंप्र
थमतः परीक्ष्य तत्र यदा यावंत्यो मलिनवासनास्तदा तावतीः शुभवासनाः
विरोधिनीरभ्यसेत् यथा पुत्रमित्रकलत्रादिभिः पीड्यमानस्ततो विरक्तस्त रा॰म॰ ५७
न्निवर्तकं परिव्राज्यं गृह्णाति तथा विद्यामदधनमदकुलाचारमदादिम
लिनवासनाभिः पीड्यमानस्तद्विरोधिनं विवेकमभ्यसेत् स च विवेको ज
नकेन दर्शितः अद्य येम हतां मूर्ध्नि तद्दिनेनि पतंत्यधः हंत चित्तमह

न्नायां केषां विश्वस्तता तव क्व धनानि महीपाला ब्रह्माणः क्व जगंति वा प्रा
क्तनानि प्रनष्टानि केयं विश्वस्तता तव कोटयो ब्रह्मणां याता गताः सर्गपरं
पराः प्रयाताः पांशुवद्भूपाः का धृतिर्मम जीवने येषां निमेषणोन्मेषो जग
तः प्रलयोदयौ तादृशाः पुरुषाः संति मादृशां गणनैव केति नन्वयं विवेक
स्तत्वज्ञानोदयात्प्राचीनः नित्यानित्यादिवस्तुविवेकादिसाधनव्यतिरे
केण ब्रह्मज्ञानासंभवात् इह तूत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य जीवन्मुक्तये
वासनाक्षयादिसाधनं वक्तुमुपक्रांतमतः किमिदमकांडतांडवमिति चे
त् नायं दोषः साधनचतुष्टयसंपन्नस्य पश्चात् ब्रह्मज्ञानमित्येष साधा
रणः निष्कंटकः प्रौढो राजमार्गः जनकस्य पुण्यपुंजपरिपाकेनाकाशफल

नुष्ठयभावेपि

जी॰मु॰ पातवदकस्मात् सिद्धः गीताश्रवणमात्रेण तत्वज्ञानमुत्पन्नं ततस्त्रिलवि
५८ श्रांतये विवेकोयं क्रियत इति कांड एव दर्शुचितं तांडवं नन्वेवमप्यस्य विवे
कस्य ज्ञानसमनंतरभावित्वेन मलिनवासनानुवृत्त्यभावात् शुद्धवास
नाया अभ्यासो नापेक्षितश्चेन्न जनकस्य मलिनवासनाभावेपि याज्ञव
ल्क्यभागीरथादेस्तदनुवृत्तिदर्शनात् अस्ति हि याज्ञवल्क्यस्य तत्प्रतिवाद
नामुषस्तकहोलादीनां च भूयान्विद्यामदस्तैः सर्वैरपि विजिगीषुकथा
यां प्रवृत्तत्वात् ननु तेषां विद्यांतरमेवास्ति न ब्रह्मविद्येति चेत् न कथा राम ५८
गतयोः प्रश्नोत्तरयोर्ब्रह्मविषयत्वात् ननु ब्रह्मविषयत्वेपि तेषामा
पातज्ञानमेव न तु सम्यग्वेदनमिति चेन्न तथा सत्यस्माकमपि तदीय

वाक्यैरुत्पन्नाया विद्याया असम्यग्वेदनत्वप्रसंगात् ननु सम्यक्त्वेपि परोक्ष
ज्ञानमेवेति चेन्न यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति मुख्यापरोक्षविषयतयैव वि
शेषतः प्रश्नोपलंभात् नन्वात्मज्ञानिनाविद्यामद आचार्यैर्नाभ्युपगम्यते
तथा चोपदेशसाहस्र्यामभिहितं ब्रह्मवित्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतर इ २
ति नैष्कर्म्यसिद्धावपि न चाध्यात्माभिमानोपि विदुषोस्त्यासुरत्वतः वि
दुषोप्यासुरश्चेत्स्यान्निष्फलं ब्रह्मदर्शनमिति चेत् नायं दोषः जीवन्मु
क्तिपर्यंतस्य तत्वज्ञानस्य तथाविवक्षितत्वात् न खलु वयमपि जीवन्मुक्ता
५ नां विद्यामदमभ्युपगच्छामः ननु विजिगीषारात्मबोध एव नास्ति रागो
त्लिंगमबोधस्य चित्तव्यायामभूमिषु कुतः शाड्वलता तस्य यस्याग्निस्त

जी॰मु॰ रुक्कोटरे इत्याचार्यैरभ्युपगमादितिचेन्न रागादयःसंतुकामंनतद्भावोप
५९ राध्यन्ति उत्त्वातदंष्ट्रोरगवदविद्याकिंकरिष्यति अत्रतैरेवरागाद्यभ्युप
गमात् नचात्रपरस्परव्याहृतिः स्थितप्रज्ञेज्ञानिमात्रेचवचनद्वयस्यव्य
वस्थापनीयत्वात् ननुज्ञानिनोरागाद्यभ्युपगमेधर्माधर्मद्वारेणजन्मां
तरप्रसंगइतिचेन्नैवं अदग्धबीजवदविद्यापूर्वककामादेरेवमुख्यरा
गादित्वेनपुनर्जन्महेतुत्वात् ज्ञानिनस्तुदग्धबीजवदाभासएवरागाद राम
यः एतदेवाभिप्रेत्योक्तं उत्पद्यमानरागाद्याःविवेकज्ञानवह्निना सदा ५९
तदैवदह्यंतेकुतस्तेषांप्ररोहणमिति तर्हिस्थितप्रज्ञस्यापितेसंत्विति
चेन्न तत्कालेमुख्यवदेवाभासानामपिबंधकत्वात् रज्जुसर्पोपिमुख्य

सर्वं वदेव तदानीं भीषयन्नुपलभ्यते तद्वत् नन्वाभासत्वानुसंधानानुवृ
त्तौ न कोपि बाध इति चेत् चिरंजीवतु भवान् इयमेवास्मदभिमता जीवन्मु
क्तिः याज्ञवल्क्यस्य विजिगीषुदशायां न तादृशः चित्तविश्रांतये विद्वत्सं
न्यासस्य तेन करिष्यमाणत्वात् न केवलमस्य विजिगीषा धनतृष्णापि
महती जाता बहूनां ब्रह्मविदां पुरः स्थापितं सालंकारगोसहस्रमपहृत्य
स्वयमेवेदमाह नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयं स्म इति इ
तरान् ब्रह्मविदो वज्ञातुं इयं काचिद्वचोभंगीति चेत् अयमपि तर्ह्यपरो
दोषः इतरे च ब्रह्मविदः स्वकीयं धनमनेनापहृतमिति मत्वा क्रुधुः
स्वयं च क्रोधपरवशः शाकल्यं शापेन मारयामास न चास्य ब्रह्मघ्नो

जी॰ मु॰ मोक्षाभावः शंकनीयः यतः कौषीतकिनः समामनंति नास्य केन च कर्मणा
६० लोको मीयते न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्ययेति शेषोऽपि स्वकृ
तायामार्यापंचशीत्यामिदमाह हयमेधशतसहस्राण्यथ कुरुते ब्रह्मघा
तलक्षाणि परमात्मविन्न पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमलः इति किं बहुना
ब्रह्मविदां याज्ञवल्क्यादीनामस्त्येव मलिनानुवृत्तिः भगीरथस्तु तत्त्वं नवा
विदित्वा राज्यं परिपालयन्मलिनवासनाभिश्चित्तविश्रांत्यभावे सति स ६०
र्वं परित्यज्य पश्चाद्विश्रांतवानिति वशिष्ठेनोपाख्यायते अतः स्वकीयं
वर्तमानमलिनवासनादोषं परकीयदोषवत्सम्यगुत्प्रेक्ष्य तत्प्रती
कारमभ्यसेत् अनेनाभिप्रायेण स्मर्यते यथा सुनिपुणः सम्यक्परदो

षेक्षणे रतः तथाचेन्निपुणः स्वेषु कोन्नु मुच्येत बंधनादिति । नन्वाद्येतावद्वि
द्यामदस्य कः प्रतीकार इतिचेत् किंस्वनिष्ठमदस्य परविषयस्य किंवा स्वः
विषयस्य परनिष्ठस्य आद्ये भंगोवश्यं कश्चिद्भविष्यतीति निरंतरं भावयेत्
तद्यथा श्वेतकेतुर्विद्यामत्तः प्रवाहणस्य राज्ञः सभां गत्वा तेन पंचाग्नि
विद्यायां पृष्टायां स्वयमजानन्तो निरुत्तरो राज्ञा भर्त्सितः पितुः समीपमा
गत्य स्वं निर्वेदमुदाजहार पितातु निर्मदस्तमेव राजानमुपसंपद्य तां वि
द्यां लेभे । दृप्तबालाकिश्चाजातशत्रुणा राज्ञा भर्त्सितो दर्पं संत्यज्य राजा
नमुपससाद । उषस्तकहोलादयश्च मदेन कथां कृत्वा पराजिताः । यदा
स्वविषयः परनिष्ठो मदः प्रवर्तेत तदा मत्तः स परो मां निंदतु अवमन्य

गी॰भु॰ तांअन्यत्रामेवासर्वथानमेहानिरितिभावयेत् तथाहि आत्मानंयदिनिं
६१ दंतिस्वयमेवहि शरीरंयदिनिंदंतिसहायास्तेजनाममेति उक्तत्वादतआ
ह॥ निंदावमानावत्यंतंभूषणंयस्ययोगिनः धीविक्षेपःकथंतस्यवाच्या
रैःक्रियतामिहेति निंदायाभूषणत्वंज्ञानांकुशेदर्शितं मन्निंदयायदिज
नःपरितोषमेतिनन्वप्रयत्नसुलभःसदनुग्रहोमे श्रेयोर्थिनोहिपुरुषाः
परतुष्टिहेतोर्दुःखार्जितान्यपिधनानिपरित्यजंति सततसुलभदैन्ये ६१
निःसुखेजीवलोकेयदिममपरिवादात्प्रीतिमाप्नोतिकश्चित् परिवद
तुयथेष्टंमत्समक्षंतिरोवाजगतिहिबहुदुःखदुर्लभःप्रीतियोगइति
अवमानस्यभूषणत्वंस्मर्यते तथाचरेतवैयोगीसतांधर्ममदूषय

न् जनाय थावमन्येरन् गच्छेयुर्नैव संगतिमिति याज्ञवल्क्योषस्तादीनां यो
स्वनिष्ठपरनिष्ठविद्यामदौतयोर्यथा विवेकेन प्रतीकारस्तथा धनाभिला
षक्रोधयोरप्यवगंतव्यः अर्थानामर्जने क्लेशस्तथैव परिरक्षणे नाशे दुः
खं व्यये दुःखं धिगर्थान् क्लेशकारिण इति धनविषयो विवेकः क्रोधोपि द्वि
विधः स्वनिष्ठः परविषयः परनिष्ठः स्वविषयश्चेति तत्र स्वनिष्ठं प्रत्येवमुक्तं
अपकारिणि चेत्कोपः कोपे कोपः कथं न ते धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रस
ह्य परिपंथिनि फलान्वितो धर्मयशोर्थनाशनः स चेदपार्थः स्वशरीरता
पनः न चेह नामुत्र हिताय यः सतां मनांसि रोषः समुपाश्रयेत्कथमि
ति स्वविषयं प्रत्येवमीरितं न मे ऽपराधः किमकारणे नृणां मदभ्यसू

जी॰मु॰ येऽप्यपि नैव चिंतयेत् नयत्कृता प्राग्भवबंधनिःसृतिस्ततोऽपराधः परमो
६२ विचिंत्यतां नमोऽस्तु कोपदेवाय स्वाश्रयज्वालिने भृशं कोप्यस्य मम वै
राग्यदायिने दोषबोधिने इति धनाभिलाषक्रोधवद्योषित्पुत्राभिलाषावपि
विवेकेन निवर्तनीयौ तत्र योषिद्विवेको वशिष्ठेन दर्शितः मांसपांचालिका
यास्तु यंत्रलोलेंगपंजरे स्नाय्वस्थिग्रंथिशालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनं
त्वङ्मांसरक्तबाष्पांबु पृथक्कृत्वा विलोचने समालोकय रम्यं चेत्किं मुधा
परिमुह्यसि मेरुशृंगतटोल्लासिगंगाजलरयोपमा दृष्टा यस्मिन्मुने राम ६२
मुक्ताहारस्योल्लासशालिनः श्मशानेषु दिगंतेषु स एव ललनास्तनः
श्वभिरास्वाद्यते काले लघुपिंड इवांधसः केशकज्जलधारिण्यो दुःस्प

र्गी लोचनप्रियाः दुःकृताग्निशिखा नार्यो दहंति तृणवन्नरं ज्वलतामति
दूरेपि सरसा अपि नीरसाः स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिंधनं चारु दारुणं का
मेनाम्ना किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसा नार्यो नरविहंगानामंगबंधनवा
गुराः जन्मपल्वलमत्स्यानां चित्तकर्दमचारिणां पुंसां दुर्वासनारज्जुर्ना
री बडिशपिंडिका सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्गिकयानया दुःखशृंखल
या नित्यमलमस्क स्त्रिया खलु इतो मांसमितो रक्तमितोस्थीनीति वास
रैः ब्रह्मन् कतिपयैरेव याति स्त्री विषचारुतां यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा
निःस्त्रीकस्य क्व भोगभूः स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्त्यक्तं जगत्त्यक्त्वा सुखी भवे
दिति पुत्रवासना विवेको ब्रह्मानंदेन दर्शितः अलभ्यमानस्तनयः

पितरौक्लेशयेच्चिरं लब्धोपिगर्भपातेनप्रसवेनचबाधते जातस्यग्रह
रोगादिकुमारस्यचधूर्त्तता उपनीतेप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्चपंडिते पुन
श्चपरदारादिदारिद्र्यंचकुटुंबिनः पित्रोर्दुःखस्यनास्त्यंतोधनीचेन्म्रिय
तेतदेति यथाविद्याधनक्रोधयोषित्पुत्रविषयाणांमलिनवासनानां
विवेकेनप्रतिकारः तथान्यासामपियथायोग्यंशास्त्रेस्वबुद्ध्यादोषं
विविच्यप्रतिकारंकुर्यात् कृतेचप्रतिकारेजीवन्मुक्तिलक्षणंपरमपदं
लभ्यते तदाहवशिष्ठः वासनासंपरित्यागेयदियत्नंकरोष्यलं तास्ते
शिथिलतांयांतिसर्वाधिव्याधयःक्षणात् पौरुषेणप्रयत्नेनबला
त्संत्यज्यवासनाः स्थितिंबध्नासिचेत्तर्हिपदमासादयस्यलमिति न

त्रपौरुषप्रयत्नो नाम पूर्वोक्तो विषयदोषविवेकः सच पुनः पुनः क्रिय
माणोपि प्रबलेनेंद्रियव्यवहारेणाभिभूयते तदुक्तं भगवता यततोह्य
पि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः
इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोनुविधीयते तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमि
वांभसि | इति चेन्न | एवं तर्ह्युत्पन्नविवेकरक्षार्थं इंद्रियाणि निरोद्धव्यानि
तदपि तत्रैवोत्तरश्लोकाभ्यां दर्शितं तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत
मत्परः वशेहि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता तस्माद्यस्य महाबा
हो निगृहीतानि सर्वशः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति स्मृ
त्यंतरेपि न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो यतिः न च वाक्चपलश्चैव

प्राज्ञा

जी॰मु॰ मितिशिष्टस्यलक्षणमिति एतदेवान्यत्रसंग्रहविवरणाभ्यांस्पष्टीकृतं अ
६४ जिह्वःषंढकःपंगुरंधोवधिरएवच मुग्धश्चमुच्यतेभिक्षुःषड्भिरेतैर्नसंशयः
इदमिष्टमिदंनेतियोश्नन्नपिनसज्जते हितंसत्यंमितंवक्तितमजिह्वंप्रच
क्षते अद्यजातांयथानारींतथाषोडशवार्षिकीं शतवर्षांचयोदृष्ट्वानिर्वि
कारःसपंडकः भिक्षार्थमटनंयस्यविण्मूत्रकरणायच योजनान्नपरं
यातिसर्वथापंगुरेवसः तिष्ठतोव्रजतोवापियस्यचक्षुर्नदूरगं चतुर्युगा ६४
भुवंमुक्त्वापरिव्राट्सोंधउच्यते हितंमितंमनोरामंवचःशोकापहंच
यत् श्रुत्वायोनशृणोतीवबधिरःसप्रकीर्तितः सान्निध्येविषयाणांच
समर्थोविकलेंद्रियः सुप्तवद्वर्ततेनित्यंभिक्षुर्मुग्धःसउच्यते ननिंदांन

स्क्षतिं कुर्यान्न केंचिन्मर्मणि स्पृशेत् नातिवादी भवेत् द्वन्द्वसर्वत्रैव समो भवेत्
न संभाषेत्स्त्रियं कांचित्पूर्वदृष्टांश्च न स्मरेत् कथांश्च वर्जयेत्तासां न पश्ये
ल्लिखितामपीति यथा कश्चिद्धुतीनक्तैकभुक्तोपवासमौनादिव्रतं संकल्प्य सा
वधानो भ्रंशमकृत्वा सम्यक्पालयति तथैवाजिह्मत्वादिव्रते स्थितः सावधा
नो विवेकं पालयेत् तदेवं विवेकेंद्रियरोधाभ्यां दीर्घकालनैरंतर्य्यसत्कारसे
विताभ्यां मैत्र्यादिभावनास्फ प्रतिष्ठास्वास्फरसंपद्रूपाः मलिनवासनाश्शी
यंते ततो निश्वासोच्छ्वासवन्निमिषोन्मिषवच्च पुरुषप्रयत्नमंतरेण प्र
वर्तमानाभिर्मैत्र्यादिवासनाभिर्लोकव्यवहरन्नपि दृश्यसाकल्यवैक
ल्यानुसंधानं चित्ते परित्यज्य निद्रांतद्री मनोराज्यादिरूपाः समस्तचेष्टाः

जी॰ मु॰
६५

प्रयत्नेन शान्ताः कृत्वा चिन्मात्रवासनामभ्यसेत् ततस्तावदिदं जगच्चिज्जडो
भयात्मकं भासते। यद्यपि शब्दस्पर्शादिजडवस्तुभासनायेन्द्रियाणि सृष्टा
नि पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूरिति श्रुतेः तथापि चैतन्यस्योपादानतयाव
र्जयितुमशक्यत्वाच्चैतन्यपूर्वकमेव जडं भासते तमेव भान्तमनुभाति सर्वं त
स्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः। तथापि पश्चाद्भासमानस्य जडस्य प्रथम
तो भासमानमेव चैतन्यं वास्तवं रूपमिति निश्चित्य जडमुपेक्ष्य चिन्मात्रं
चित्ते वासयेत् एतच्च बलिशुक्रयोः प्रश्नोत्तराभ्यां विस्पष्टमवगम्यते कि
मिहास्तीह किंमात्रमिदं किंमयमेव च कस्त्वं कोऽहं क एते वा लोका इति
वदाशु मे चिदिहास्तीह चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च चित्त्वं चिदहमेते च

६६

लोकाच्चिदिति संग्रह इति यथा स्वर्णकारः कटकं विक्रीणन्नपि बलयाका
रस्य गुणदोषानुपेक्ष्य गुरुत्ववर्णयोरेव मनः प्रणिधित्सति तथा चिन्मात्रे म
नः प्रणिधातव्यं यावता कालेन जडं सर्वथैवोपेक्ष्य चिन्मात्रे मनसः प्रवृत्ति
र्निश्वासवत्स्वाभाविकी संपद्यते तावंतं कालं चिन्मात्रवासनायां प्रयतेत।
नन्वादावेव चिन्मात्रवासनास्कृतयैव मलिनवासनानिवृत्तेः किमनेनां
तर्गडुना मैत्र्याद्यभ्यासेनेति चेन्न चिद्वासनायाश्चाप्रतिष्ठितत्वप्रसंगात्
यथा कुट्टिमदार्ढ्यव्यतिरेकेण क्रियमाणस्तंभकुड्यादिकं गृहं न प्रतिति
ष्ठति यथा वा विरेचनेन प्रबलदोषमनिःसार्य सेवितमप्यौषधं नारो
ग्यकरं तद्वत् ननु तामप्यथ परित्यज्येति चिन्मात्रवासनायाः अपि परि

त्याज्यत्वमवगम्यते तदयुक्तं चिन्मात्रं परित्यज्यान्यस्य कस्यचिदुपादेयस्या
भावात् द्विविधा चिन्मात्रवासना मनोबुद्धिसमन्विता तद्रहिता चेति करणं
मनः कर्तृत्वोपाधिर्बुद्धिः तथापि सत्यप्रमेताहमेकाग्रेण मनसा चिन्मात्रं
भविष्यामीति एतादृशेन कर्तृकरणानुसंधानेन समन्विता प्राथमिकी या
चिन्मात्रवासना ध्यानशब्दाभिधेया तां परित्यजेत् यात्वभ्यासपाटवेन
कर्तृत्वाद्यनुसंधानव्यवधानरहिता समाधिशब्दाभिधेया तामुपाददी
त ध्यानसमाध्योर्लक्षणं पतंजलिः सूत्रयामास तत्र प्रत्ययैकतान
ता ध्यानं तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति तादृशेस
माधौ दीर्घकालनैरंतर्य्यसंस्कारैः सेवितस्थैर्यं लब्ध्वा पश्चात्कर्तृकर

णानुसंधानपरित्यागार्थो यः प्रयत्नः तमपि परित्यजेत्। नन्वेवं सति तत्त्यागप्र
यत्नोऽपि परित्याज्य इत्यनवस्था स्यात् मैवं कतकरजोन्यायेन स्वपरनिवर्त्तकत्वा
त् यथा कलुषिते जले प्रक्षिप्तं कतकरजः सा सह स्वात्मानमपि निवर्त्तयति
तथा त्यागार्थः प्रयत्नः कर्तृकरणानुसंधानं निवर्त्तयन् स्वात्मानमपि निवर्त्त
यिष्यति निवृत्ते तस्मिन् मलिनवासनानाञ्छुभवानानामपि क्षीणत्वात् निर्वा
सनं मनोऽवतिष्ठते एतदेवाभिप्रेत्य वशिष्ठ आह तस्माद्वासनया बद्धं मुक्तं
निर्वासमं मनः राम निर्वासनीभावमाहराशु विवेकतः सम्यगालोनचात्स
त्याद्वासना प्रविलीयते वासनाविलये चेतः शमं याति प्रदीपवदिति च
यो जागर्ति सुषुप्तस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते यस्य निर्वासनो बोधः स जीव

जी॰मु॰ न्मुक्त उच्यत इति च सुषुप्तवत्स्वज्ञामितभावद्वृत्तिर्नास्थितः सदाजाग्रति ये
६७ नचेतसा कलान्वितोविधुरिवयःसदाबुधैर्निषेव्यतेमुक्तइतिहसस्मृतइति
च हृदयात्संपरित्यज्यसर्वमेवमहामतिः यस्तिष्ठतिगतव्यग्रःसमुक्तःप
रमेश्वरः समाधिमथकर्माणिमाकरोतुकरोतुवा हृदयेनात्तसर्वाशोमु
क्तएवोत्तमाशयः नैष्कर्म्येणनतस्यार्थस्तस्यार्थोस्तिनकर्मभिः नसमाधा
नजप्याभ्यांयस्यनिर्वासनंमनः विचारितमलंशास्त्रंचिरमुद्ग्राहितंमिथः
संत्यक्तवासनान्मौनादृतेनास्त्युत्तमंपदमिति नचनिर्वासनमनस्कस्य राम
जीवनहेतुव्यवहारो लुप्येतेतिशंकनीयं किंचक्षुरादिव्यवहारस्य ६७
लोपः किंवामानसव्यवहारस्य तत्राद्यमुद्दालकोनिराचष्टे वासनाही

नमप्येतच्चक्षुरादींद्रियं स्वतः प्रवर्तते बहिः स्वार्थे वासना नात्र कारणमिति
द्वितीयं वशिष्ठो निराचष्टे अयत्नोपनतेष्वक्षिदिक्‌द्रव्येषु यथा पुनः नीरा
गमेव पतति तद्वत्कार्येषु धीरधीरिति तादृश्या धिया प्रारब्धभोगं स एवो
पपादयति परिज्ञायोपभुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये विज्ञाय सेवितश्चोरो
मैत्रीमेति न चोरतां अशंकितापि संप्राप्ता ग्रामयात्रा यथाध्वगैः प्रेक्ष्यते
तद्वदेवज्ञैर्भोगश्रीरवलोक्यत इति भोगकालेपि सवासनेभ्यो निर्वासन
स्य विशेषमाह नापदि ग्लानिमायांति हेमपद्मं यथा निशि नेहंते प्रकृ
तादन्यद्रमंते शिष्टवर्त्मनि नित्यमापूर्णतामंतरक्षुब्धामिंदुसुंदरीं
आपद्यपि न मुंचंति ज्ञानिनः शीततामिव अब्धिवद्धृतमर्यादा भवंति

विद्यादाद्यायाः नियतिंनविमुंचंतिमहांतोभास्करा इवेति जनकस्यापिसमा
धिव्युत्थितस्येदृशमेवाचरणंपठ्यते तूष्णीमथचिरंस्थित्वाजनकोजनजी
वितं व्युत्थितश्चिंतयामासमनसामननशालिना किमुपादेयमस्तीहय
त्नात्संसाधयामिकिं स्वतःस्थितस्यशुद्धस्यचित्तेकामेस्तिकल्पना नाभि
वांछाम्यसंप्राप्तंसंप्राप्तंनत्यजाम्यहं स्वस्थआत्मनितिष्ठामियन्ममा
स्तितदस्तुमे इतिसंचिंत्यजनकोयथाप्राप्तक्रियामसौ असक्तःकर्त्तुं
मुत्तस्थौदिनंदिनपतिर्यथा भविष्यन्नानुसंधत्तेनातीतंचिंतयत्यसौ व
र्त्तमाननिमेषंतु — सहन्नेवानुवर्त्तत इति यदेवंयथोक्तेनवासनाक्षयेण
यथोक्ताजीवन्मुक्तिर्भवतीतिस्थितं इतिवासनाक्षयः अथजीवन्मु

क्तिं साधनं च मनोनाशं च निरूपयामः यद्यप्यशेषवासनाक्षये सति अर्था
न्मनो नश्यत्येव तथापि स्वातंत्र्येण मनोनाशे सम्यगभ्यस्ते सति वासना
क्षयो रक्षितो भवति नचाजिह्वत्वपंडकत्वाद्यभ्यासेनैव तद्रक्षासिद्धेति वा
च्यं नष्टे मनसि जिह्वत्वादीनामर्थात्सिद्धत्वेनाभ्यासप्रयासाभावात् न
नु मनोनाशाभ्यासप्रयासस्तत्राप्यस्तीति चेदस्तु नाम तस्यावश्यकत्वा
त् अंतरेण मनोनाशमभ्यस्ता अपि अजिह्वत्वादयोऽस्थिरा भवंति अत
सो२ एवं मनोनाशानीयत्वं जनक आह सहस्रांकुरशाखात्मफलपल्लवशा
लिनः अस्य संसारवृक्षस्य मनोमूलमिति स्थितं संकल्पमेव तन्मन्ये
संकल्पोपशमेन तत् शोषयामि यथा शोषमेति संसारपादपः प्रबुद्धो

जी॰मु॰ ६९ स्मि प्रबुद्धोस्मि दृष्टश्चोरो मयात्मनः मनो नाम निहन्म्येनं मनसास्मि चि
रं हत इति वशिष्ठोप्याह अस्य संसारवृक्षस्य सर्वोपद्रवदायिनः उपाय ए
क एवास्ति मनसः स्वस्य निग्रहः मनसोभ्युदयो नाशो मनोनाशो महोद
यः ज्ञमनोनाशमभ्येति मनोऽज्ञस्य हि शृंखला तावन्निशीथवेताला वल्गं
ति हृदि वासनाः एकतत्त्वदृढाभ्यासाद्यावन्न विजितं मनः प्रक्षीणचित्त
दर्पस्य निगृहीतेंद्रियद्विषः॥ पद्मिन्य इव हेमंते क्षीयंते भोगवासनाः ह राम ६६
स्तं हस्तेन संपीड्य दंतैर्दंतान्विचूर्ण्य च अंगान्यंगैः समाक्रम्य जयेदादौ स्व
कं मनः एतावति धरणितले सुभगास्ते साधुचेतनाः पुरुषाः पुरुषकथा
सु च गण्या न जिता ये चैतसा स्वेन हृदयबिलकृतकुंडलउल्बणकलना
त

तं कव्यं

विषो मनोभुजंगः यस्योपशांतिमगमत् चंद्रवत् उदितं स्वसंविद्रूपं वंदे चित्तना
भि किलास्येदं मायाचक्रस्य सर्वतः स्थीयते चेत्तदाक्रम्य तन्न किंचित्प्रबाध
त इति गौडपादाचार्यैरप्युक्तं मनसो निग्रहायत्तदभयं सर्वयोगिनां दुःखक्ष
यः प्रबोधश्च अक्षया शांतिरेव चेति अर्जुनोक्तं चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि
बलवद्दृढं तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं इत्येतद्वचनं हठयोगवि
षयं अत एव वसिष्ठ आह उपविश्योपविश्यैव चित्तज्ञेन मुहुर्मुहुः न श
क्यते मनो जेतुं विना योगमनिंदितं अंकुशेन विना मत्तो यथा दुष्टमतंग
जः विजेतुं शक्यते नैव तथा युक्त्या विना मनः अध्यात्मविद्याधिगमः सा
धुसंगम एव च वासनासंपरित्यागः प्राणस्पंदनिरोधनं एतास्ता युक्त

जी॰मु॰ ७० यः पुंषाः संति चित्तजये किल सक्ताः षुमुक्तिषेताः स्फ हठान्नियमयंति ये चेत
स्ते दीपमुत्सृज्य विनिघ्नंति तमोंजनैः विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो
जयं ते निबध्नंति नागेंद्रमुन्मत्तं बिसतंतुभिरिति निग्रहो द्विविधः हठनिग्रहः क्र
मनिग्रहश्चेति तत्र चक्षुः श्रोत्रादिज्ञानेंद्रियाणि वाक्पाण्यादिकर्मेंद्रियाणि तत्तद्गो एम।४
लकोपरोधमात्रेण हठान्निगृह्यंते तद्दृष्टांतेन मनोपि तथा निग्रहीष्यामी
ति मूढस्य भ्रांतिर्भवति न तु तन्निगृह्यंते तद्गोलकस्य हृदयकमलस्य नि
रोधमशक्यत्वात् अतः क्रमनिग्रह एव योग्यः क्रमनिग्रहाय चाध्यात्म ॐ ७०
विद्याप्राप्त्यादयश्च उपायाः सा च विद्या दृश्यमिथ्यात्वं दृग्वस्तुसत्यत्वं स्व
प्रकाशत्वं च बोधयति तथा च सत्येतन्मनः स्वगोचरेषु दृश्येषु प्रयोजना

भावंप्रयोजनवत्तिदृग्वस्तान्यगोचरत्वंबुध्वानिरंधनाग्निवत्स्वयमेवोॅशाम्यति ५१
तथाचश्रूयते यथानिरिंधनोवन्हिः स्वयमेवोपशाम्यति तथावृत्तिक्षयाच्चि
त्तं स्वयोनावुपशाम्यति योनिरात्मा यस्तु बोधितमपितत्वंनसम्यग्बुध्यते य
श्चविस्मरति तयोरुभयोः साधुसंगमएवोपायः साधवोहि पुनः पुनर्बोध
यंति स्मारयंतिच यस्तुविद्यामदादिदुर्वासनयापीड्यमानोनसाधूननुव
र्तितुमुत्सहते तस्यपूर्वोक्तविवेकेनवासनापरित्यागोउपायः वासनाना
मतिप्राबल्येनत्यक्तुमशक्यत्वेप्राणस्पंदनिरोधोउपायः प्राणस्पंदनवा
सनयोश्चित्तप्रेरकत्वात् तयोर्निरोधेचित्तशांतिरुपपद्यते प्रेरकत्वंचवसि
ष्ठआह द्वेबीजेचित्तवृक्षस्यवृत्तिव्रततिधारिणः एकंप्राणपरिस्पंदोद्विती

जी·मु· यं दृढभावना सती सर्वगता संवित्प्राणस्पंदेन बोध्यते संवेदनादनंतानि ततो
७१ दुःखानि चेतसः इति यथा भस्मछन्नमग्निं लोहकारः इति भ्यां धमति तत्र च
दृत्फूत्पन्नवायुना सोग्निर्ज्वलति तथा चित्तोपादानेन काष्ठस्थानीयेनाज्ञाना
वृता संवित्प्राणस्पंदेन बोध्यमाना चित्तवृत्तिरूपेण प्रज्वलति तस्माच्चित्तवृ
त्तिनामकात्संविज्वालारूपात् संवेदनात् दुःखान्युत्पद्यंते सेयं प्राणस्पंदेन
प्रेरिता चित्तोत्पत्तिः अन्यां च स एवाह भावसंवित्प्रकटितामनुभूतां च राघ ॐ
व चित्तस्योत्पत्तिमपरां वासनाजनितां शृणु दृढाभ्यस्तपदार्थैकभावनाद ७१
तिचंचलं चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणमिति न केवलं प्राणवास
नयोश्चित्तप्रेरकत्वं किंतु परस्परप्रेरकत्वमप्यस्ति तदाह वसिष्ठः वासना

वशात्ः प्राणस्पंदस्तेन च वासना क्रियते चित्तबीजस्य तेन बीजांकुरक्रम इति
अतएवान्यतरनाशेनोभयनाशमप्याह द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य प्राणस्पंदन
वासने एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः इति। तयोर्नाशोपायं नाश
फलं चाह प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया। आशनाशनयोगेन प्रा
णस्पंदो निरुध्यते असंगव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् शरीरनाश
दर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते। वासनासंपरित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्तताम्। प्राण
स्पंदनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्तस्य राघव
यद्भावनं वस्तुनोऽन्तर्वस्तुत्वेन रसेन च। यदा न भाव्यते किंचिद्धेयोपादेयरूपि
यत्। स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते। अवासनत्वात्सततं यदा न म

जी॰मु॰ ७२ नुतेमनः अमनस्कतादोदेतिपरमोपशामसदेति अमनस्कानुदयेत्त्वांस्वभा
वमाह चित्तप्रसादलाभांतेनमित्राणिनबांधवाः शक्नुवंतिपरित्रातुंगुरवोन
वव चमानवंमिति आसनाद्यानयोगेनेतियदुक्तं तत्रासनस्यलक्षणंउपायंफलंच
त्रिभिःसूत्रैःपतंजलिःसूत्रयामास स्थिरसुखमासनं प्रयत्नशैथिल्यानंतस
मापत्तिभ्यां ततोद्वंद्वानभिघातइति पद्मकस्वस्तिकादिनायादृशेनदेहस्थापन
रूपेणयस्यपुरुषस्यावयवव्यथानुत्पत्तिलक्षणंसुखंदेहचलनराहित्य
लक्षणंस्थैर्यंचसंपद्यते तस्यतदेवसुखमासनं तस्यप्रयत्नशैथिल्यंलौ ॐ ७२
किकउपायः गमनगृहकृत्यतीर्थयात्रास्नानयागहोमादिविषयोयःप्रय
त्नोमानसउत्साहः तस्यशैथिल्यंकर्तव्यं अन्यथासउत्साहःबलात्देह

पुत्थाप्य यत्र क्वापि प्रेरयति फणासहस्रेण धरणीं धारयित्वा स्थैर्येणावति
ष्ठते योयमनंतः स एवायमस्मीति ध्यानं चित्तस्यानंते समापत्तिः यथाय
थोक्तासनसंपादकमदृष्टं निष्पद्यते सिद्धे चासने शीतोष्णसुखदुःखाव
मानादिद्वंद्वैर्यथापूर्वं नाभिहन्यते तथाविधस्य चासनस्य योग्यो देशः श्रू
यते: विविक्तदेशे च सुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरःशरीर इति स
मे शुचौ शर्करावन्हिवालुकादिभिर्विवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः मनो
नुकूले न तु चक्षुःपीडने गुहानिवाताश्रयेण प्रयोजयेत् इति च सोयमा
सनयोगः अत्रानयोगस्य मिताहारत्वं अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी
विवर्जयेत् इति श्रुतेः भगवताप्युक्तं नात्यश्नतस्तु योगोस्ति न चैकांतम

गी॰ मु॰ ७३ नश्नतः नचातिस्वप्नशीलस्यजाग्रतोनैवचार्जुन युक्ताहारविहारस्ययुक्त
चेष्टस्यकर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहेति जितासनस्य
प्राणायामेनमनोविनाशः श्वेताश्वतरैराम्नायते त्रिरुन्नतंस्थाप्यसमंश
रीरंहृदींद्रियाणिमनसासन्निवेश्य ब्रह्मोडुपेनप्रतरेतविद्वान्स्रोतांसि
सर्वाणिभयावहानि प्राणान्प्रपीड्येहसयुक्तचेष्टःक्षीणेप्राणेनासिकयोः
श्वसीत दुष्टाश्वयुक्तमिववाहमेनंविद्वान्मनोधारयेताप्रमत्तः योगीद्वि ॐ
विधः विद्यामदाद्यासुरीसंपद्रहितस्तत्सहितश्चेति तयोराद्य स्यब्र ७३
ह्माध्यानेनमनसिनिरुद्धेसतितन्नांतरीयकतयाप्राणोनिरुध्यते तं
प्रतित्रिरुन्नतमितिमंत्रःपठितः द्वितीयस्याभ्यासेनप्राणेनिरुद्धेतन्नां

तरीयकतयामनोनिरुध्यते तंप्रतिप्राणान्प्रपीडयेति मंत्रःप्रवृत्तः प्राणप्र
पीडनप्रकारोवक्ष्यते तेनचपीडनेनयुक्तचेष्टोभवति मनश्चेष्टाविघामदा
दयानिरुध्यंते प्राणनिरोधेनचित्तदोषनिरोधेदृष्टांतोन्यत्रश्रूयते यथा
पर्वतधातूनांदह्यंतेधमतामलाः तथेंद्रियकृतादोषादह्यंतेप्राणनिग्र
हादिति अत्रोपपत्तिर्वसिष्ठेनदर्शिता यःप्राणपवनस्पंदःचित्तस्पंदःस
एवहि प्राणस्पंदक्षये यत्नःकर्तव्योधीमतोच्चकैरिति मनोवाक्चक्षु
रादींद्रियदेवताःस्वस्वव्यापारंनिरंतरंकरिष्यामइ तिव्रतंधृत्वाश्रमरू
पेणमृत्युनाग्रस्ताःसचमृत्युःप्राणंनाप्नोत्ततो निरंतरमुच्छ्वासोकु
र्वन्नपिप्राणोनश्राम्यति तदाविचार्यदेवताःप्राणरूपंप्राविशन्सा

जी॰मु॰ ७४

यमर्थो वाजसनेयिभिराम्नायते अयं वै नश्रेष्ठो यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्य
थते यो न रिष्यति हंतास्यैव सर्वे रूपमसामेति एतस्यैव सर्वे रूपमभयंत
स्मादेत एतेनाख्यायंत प्राणा इति अत इंद्रियाणां प्राणरूपत्वं नाम प्राणा
धीनचेष्टावत्वं तच्चांतर्यामिब्राह्मणे सूत्रात्मप्रस्तावे श्रूयते वायुर्वै गोत
म सूत्रं वायुना वै गोतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूता
नि संदृब्धानि भवंति तस्माद्वै गोतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रंसिषतास्यांगा
नीति वायुना हि गोतम सूत्रेण संदृब्धानि भवंतीति अतः प्राणमनःस्पं ७४
दयोः सहभावित्वात्प्राणनिग्रहे मनोनिग्रहः स्यात् ननु सहस्पंदो न युक्तः
सुषुप्तौ चेष्टमानेपि प्राणे मनसोऽचेष्टमानत्वात् न विलीनत्वेन तदा

नीं मनस एवाभावात् ननु क्षीणे प्राणे नासिकयोः श्वसीतीति हि व्याहतं
नहि क्षीणप्राणस्य मृतस्य श्वासं कश्चित्पश्यामः नापि श्वासतो जीवतः प्राण
क्षयोस्तीति मैवं अनुल्बणत्वस्य क्षयत्वेनात्र विवक्षितत्वात् यथा खन
नच्छेदनादिषु व्याप्रियमाणस्य पर्वतमारोहतः शीघ्रं धावतो वा श्वासवे
गो यावान् भवति न तावांस्तत्रावस्थितस्यासीनस्य वा विद्यते तथा प्राणा
यामपाटवोपेतस्यैतस्मादल्पः श्वासो भवति एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते
भूत्वा तत्रायतः प्राणः शनैरेव समुच्छ्वसेदिति यथा दुष्टैरश्वैरुपेतो र
थो मार्गं त्यक्त्वा यत्र क्वापि नीयते स च सारथिना दृढमश्वं रज्जुभ्याकृ
ष्य मार्गेषु पुनर्धार्यते तथेन्द्रियैर्वासनाभिरितस्ततो नीयमानं प्राणर

मनः

गी·भ्रु· ज्जो दृढं धारितायां धार्यते प्राणान्सपीडेति यदुक्तं तत्र प्राणपीडनप्रकारो
७५ न्यत्र श्रूयते सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह त्रिः पठेदायतप्रा
णः प्राणायामः स उच्यते प्राणायामास्त्रयः प्रोक्ताः रेचपूरककुंभकाः उ
त्क्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकं शून्यभावेन युंजीयाद्रेचकस्ये
ति लक्षणं वक्रेणोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः एवं वायुर्गृहीतव्यः पू
रकस्येति लक्षणं नोच्छ्वसेन्न च निश्वासेन्नैव गात्राणि चालयेत् एवं ताव ॐ
न्नियुंजीत कुंभकस्येति लक्षणमिति शरीरांतर्गतं वायुं बहिर्निःसारयितुं ७५
उत्क्षिप्य शरीरमाकाशं शून्यं निरात्मकं वायुरहितं कृत्वा स्वल्पमपि वायुं
अप्रवेश्य शून्यभावेनैव नियमयेत् तदिदं रेचकं भवति कुंभको द्विविधः

आंतरोबाह्यश्चेति तदुभयंचवसिष्ठआह अपानेस्तंगतेप्राणोयावन्नाभ्यु
दितोहृदि तावत्साकुंभकावस्थायोगिभिर्यानुभूयते बहिरस्तंगतेप्राणेया
वन्नापानउद्भवः तावत्पूर्णसमावस्थंबहिष्ठंकुंभकंविदुरिति । अत्रोच्छ्वा
सनिश्वासौप्राणापानौउच्छ्वासआंतरकुंभविरोधी गात्रचालनमुभय
विरोधीतस्मिन्सतिनिश्वासोच्छ्वासयोरन्यतरस्यावश्यंभावित्वात् पतं
जलिरपिआसनानंतरभाविनंप्राणायामंसूत्रयामास तस्मिन्सतिनिः
श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदःप्राणायामः ननुकुंभकेगत्यभावेपिरेच
कपूरकयोरुच्छ्वासनिःश्वासगतीविद्येते इतिचेन्न अधिकमात्राभ्यासे
नस्वभावसिद्धायाःसमप्राणगतेर्विच्छेदात् तमेवाभ्यासंसूत्रयति बा

जी॰मु॰ स्वाभ्यंतरस्तंभवृत्तिः देशकालसंख्यादिभिःपरिदृष्टोदीर्घःसूक्ष्मइति रेचको
७६ बाह्यवृत्तिः पूरकोआंतरवृत्तिःकुंभकस्तंभवृत्तिः तत्रैकैकोदेशादिभिःपरि
क्षणीयः तद्यथा स्वभावसिद्धेरेचकेहृदयान्निर्गत्यनासाग्रसंमुखेद्वाद
शांगुलपर्यंतेश्वासःसमाप्यते अभ्यासेनतुक्रमेणनाभेराधाद्वावायु १
र्निर्गच्छति चतुर्विंशत्यंगुलपर्यंतेषट्त्रिंशदंगुलपर्यंतेवासमाप्तिः अ
त्ररेचकेप्रयत्नातिशयेसतिनाभ्यादिप्रदेशक्षोभणांतर्निश्वतुंशकं ॐ ७६
बहिःसूक्ष्मतूलंधृत्वातच्चालनेननिश्वतव्यं सेयंदेशपरीक्षा रेचकका
लेप्रणवस्यावृत्तयोदशविंशतित्रिंशदादिभिः कालपरीक्षा अस्मिन्मा
सेप्रतिदिनंदशरेचकाआगामिमासेविंशतिउत्तरमासेत्रिंशत्इत्या

दिभिः संख्यापरीक्षा यथोक्तदेशकालविशिष्टः प्राणायामाः एकस्मिन्दिने
दशविंशतित्रिंशदित्यादिभिः संख्यापरीक्षा पूरकेप्येवं योजनीयं यद्यपि
कुंभके देशव्याप्तिविशेषो नावगम्यते तथापि कालसंख्याव्याप्तिरवगम्य
त इति यथा घनीभूतस्तूलपिंडः प्रसार्यमाणो दीर्घो विरलतया सूक्ष्मश्च
भवति तथा प्राणोपि देशसंख्याधिक्येनाभ्यस्यमानो दीर्घो दुर्लक्षतया सू
क्ष्मश्च संपद्यते रेचकादिभ्योन्यं प्रकारं सूत्रयति बाह्याभ्यंतरविषयाक्षे
पी चतुर्थ इति यथाशक्ति सर्ववायुं विरेच्यानंतरं क्रियमाणो बहिः कुंभकः
यथाशक्ति वायुमापूर्यानंतरं क्रियमाणोंतः कुंभकः रेचकपूरकावनाद्द
स्य केवलकुंभकोभ्यस्यमानः पूर्वत्रापेक्षयाश्चतुर्थो भवति निद्रातंद्रा

जी·सु· दिप्रबलदोषयुक्तानां रेचकादित्रयदोषरहितानां चतुर्थ इति विवेकः प्राणा
७७ यामफलं सूत्रयति ततः क्षीयते प्रकाशावरणमिति प्रकाशस्य तत्त्वस्याव
रणं तमो निद्रालस्यादिहेतुः तस्य क्षयो भवति फलांतरं सूत्रयति धारणा
सु योग्यता मनस इति आधारनाभिचक्रहृदयभ्रूमध्यब्रह्मरंध्रादिदेश
विशेषे चित्तस्य स्थापनं धारणा देशबंधश्चित्तस्य धारणेति सूत्रणात् स्मृ
तिश्च मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् धारयित्वा तथात्मानं ॐ
धारणा परिकीर्तितेति प्राणायामेन रजोगुणकारितात् चांचल्यात् तमोगु ७७
णकारितादालस्यादेश्च निवारितं मनस्तस्यां धारणायां योग्यं भवति
प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्ता च गुरुदत्तयेति अत्र त्येन युक्तिशब्देन योगि

जनप्रसिद्धं शिरोरूपमेरुचालनं जिह्वाग्रेण घंटिकाभ्रमणं नाभिचक्रे ज्यो
तिर्ध्यानं विस्मृतिप्रदोषधसेकचेत्येवमादिकं कृत्यते तदेवमध्यात्मविद्यासा
धुसंगमवासनाक्षयप्राणनिरोधाश्चित्तनाशोपाया दर्शिताः अथतदुपाय
भूतं समाधिं वक्ष्यामः पंचभूम्युपेतस्य चित्तस्य भूमित्रयत्यागेनावशिष्टं भू
मिद्वयं समाधिः चित्तभूमयश्च योग्यभाष्यकृता दर्शिताः क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तं
एकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमय इति आसुरसंपद्व्लोकशास्त्रदेहवासनाप्र
वर्तमानं क्षिप्तं निद्रातंद्रादिग्रस्तं मूढं कादाचित्कध्यानयुक्तं क्षिप्ताद्विशिष्ट
तया विक्षिप्तं तत्र क्षिप्तमूढयोः समाधिशंकैव नास्ति विक्षिप्ते तु चेतसि
विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्योगपक्षे न वर्तते विक्षेपांतर्गततयादह

जो·सु· नांतर्गतबीजवत्सद्य एव नश्यति यस्त्वेकाग्रेतु चेतसि संभूतमर्थं द्योतयति
७८ क्षिणोति च क्लेशान्कर्मबंधनानि श्लथयति निरोधमभिमुखीकरोति ससंज्ञा
तो योग इत्याख्यायते सर्ववृत्तिनिरोधे तु असंप्रज्ञातः समाधिः तत्र संप्रज्ञात
समाधिभूमिकैकाग्रतां सूत्रयति शांतोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रता
परिणाम इति शांतोतीतउदितो वर्त्तमानः प्रत्ययश्चित्तवृत्तिः अतीतप्रत्य ॐ
योयं पदार्थं गृह्णाति तमेव चेदुदितोपि गृह्णीयात्तदा तावुभौ तुल्यौ भवतः ७८
तादृशश्चित्तस्य परिणाम एकाग्रतेत्युच्यते एकाग्रताभिवृद्धिलक्षणं स
माधिं सूत्रयति सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणाम
इति रजोगुणेन चाल्यमानं चित्तं क्रमेण सर्वार्थान् गृह्णाति तस्य रजोगु

णस्यनिरोधायक्रियमाणेनयोगिनःप्रयत्नविशेषेणदिनेदिनेसर्वार्थताक्षी
यते एकाग्रताचोदेति तादृशश्चित्तस्यपरिणामःसमाधिरित्युच्यते तस्यस
माधेरष्टांगेषुयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहाराःपंचबहिरंगाणि तत्र
यमान्सूत्रयति अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाइति हिंसा
दिभ्योनिषिद्धकर्मभ्योयोगिनंयमयंति निवर्तयंतीतियमाःनियमान्सूत्र
यति शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाइति जन्महेतोः
काम्यधर्मान्निवर्त्यमोक्षहेतौनिष्कामधर्मेनियमयंतिप्रेरयंतीतिनिय
माः यमनियमयोरनुष्ठानवैलक्षण्यंस्मर्यते यमान्सेवेतसततंननि
त्यंनियमान्बुधः यामान्पतत्यकुर्वाणोनियमान्केवलान्भजन् पतति

जी॰ मु॰ नियमवान्यमेषसक्तोननुयमवान्नियमालसोवसीदेत् । इतियमनियम
७९ मोसमीक्ष्यबुद्ध्यायमबहुलेषनुसंदधीतबुद्धिं इति यमनियमफलानिसू
त्रयति तत्संनिधौवैरत्यागः क्रियाफलाश्रयित्वं रत्नोपस्थानं वीर्यलाभः
जननादिभयाभावः जन्मकथनासंबोधः शौचात्स्वांगजुगुप्सापरैरसंस
र्गः सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येंद्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानिचसंभवं
ति संतोषादनुत्तमःसुखलाभः कायेंद्रियबुद्धिशुद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॐ
स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति । ७९
आसनप्राणायामौव्याख्यातौ प्रत्याहारंसूत्रयति । स्वविषयसंप्रयो
गेचित्तस्वरूपानुकारइवेंद्रियाणांप्रत्याहारइति शब्दस्पर्शरूपरस

गंधाविषयास्तेभ्योनिवर्तिताः श्रोत्रादयः चित्तस्वरूपमनुकुर्वंतीवव्यवतिष्ठंते श्रुतिश्चभवति शब्दादिविषयाः पंचमनश्चैवातिचंचलं चिंतयेदात्मनोरश्मीन्प्रत्याहारः स उच्यत इति शब्दादयोविषयाः येषांश्रोत्रादीनां श्रोत्रादयः पंचमनः षष्ठानामेतेषामनात्मरूपेभ्यः शब्दादिभ्योनिवर्तनमात्मरश्मित्वेनचिंतनंप्रत्याहारः स इत्यर्थः प्रत्याहारफलंसूत्रयति ततः परमावश्यतेंद्रियाणामिति धारणाध्यानसमाधीन्सूत्रैस्त्रिभिः सूत्रयति देशबंधश्चित्तस्यधारणा तत्रप्रत्ययैकतानता ध्यानं तदेवार्थमात्रनिर्भासंस्वरूपशून्यमिवसमाधिरिति आधारादिदेशाः पूर्वमुक्ताः देशांतरंश्रूयते मनः संकल्पकंध्यात्वा संक्षिप्यात्मनिबुद्धिमान् धारयित्वातथात्मा

जी॰ मु॰
२०

नं धारणापरिकीर्तितेति यत्सर्ववस्तुसंकल्पकं मनः ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि
तदात्मानमेव संकल्पयतु न त्वन्यदित्येवंविधः प्रयत्न आत्मनि संक्षेपः प्र
त्ययस्यैकतानता ध्यानं तत्त्वैकविषयप्रवाहः स च द्विविधः विच्छिद्य विच्छि
द्य जायमानः संततश्चेति तावुभौ क्रमेण ध्यानसमाधी भवतः तदुभयं स
र्वानुभवयोगिना दर्शितं चित्तैकाग्र्यं यतो ज्ञानमुक्तं समुपजायते तत्सा
धनं मनो ध्यानं यथावदुपदिश्यते विलाप्य विकृतिं कृत्स्नां संभवव्यत्यय
क्रमात् परिशिष्टं च सन्मात्रं चिदानंदं विचिंतयेदिति ब्रह्माकारमनोवृत्ति
प्रवाहोऽहंकृतिं विना संप्रज्ञातसमाधिः स्याद्ध्यानाभ्यासप्रकर्षत इति तं
च भगवत्पादा उदाजह्रुः दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकम

ॐ
२१

स्तरं अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्तः ॐ दृशिस्तु शुद्धो
हमविक्रियात्मको न मेस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च
सर्वतः संपूर्णभूमात्वज आत्मनि स्थितः अजोऽमरश्चैव तथारोजंमृतः स्व
यंप्रभः सर्वगतोहमद्वयः न कारणं कार्यमतीव निर्मलः सदैव तृप्तश्च ततो
मुर्विक्तः ॐमिति ननु संप्रज्ञात समाधिमंगीकृत्य स कथं ध्यानानंतरं भावि
नोष्टमांगस्य समाधिस्थाने उदाहृतः नायं दोषः अत्यंतभेदाभावात् य
थावेदमधीयानो माणवकः पदे पदे स्खलन् पुनः पुनः समादधाति अधी
तवेदः सावधानो न स्खलति अध्यापको निरवधानस्तंद्रीं कुर्वन्नपि न
स्ख१ लति तथाविषयेक्योपि परिपाकतारतम्येन ध्यानसमाधिसंप्रज्ञा

जी॰मु॰ ८१ तानामवांतरभेदोवांगंतव्यः धारणादित्रयंमनोविषयत्वात्संप्रज्ञाते
रंतरंगं यमादिपंचकंतुबहिरंगंतदेतत्सूत्रयति त्रयमंतरंगंपूर्वेभ्यइति त
तःकेनापिपुण्येनांतरंगेप्रथमंलब्धेबहिरंगलाभायनातिप्रयासःकर्तव्यः
यद्यपिपतंजलिनाभौतिकभूततन्मात्रेंद्रियाहंकारविषयाःसविकल्पकस
माधयोबहुधाप्रपंचितास्तथापितेषामंतर्धानादिसिद्धिहेतुतयामुक्तिहे
तुसमाधिविरोधित्वान्नास्माभिस्तत्रादरःक्रियते तथाचसूत्रितं तेसमाधा ॐ ८१
वुपसर्गाव्युत्थानेसिद्धयइति स्थान्युपमंत्रणेसंगस्मयाकरणंपुनरनि
ष्टप्रसंगादिति स्थानिनोदेवाःउद्दालकोदेवैरामंत्रितोप्यवज्ञायदेवा
निर्विकल्पकसमाधिमेवचकारेत्कपारव्यायते प्रश्नोत्तराभ्यामप्येव

गम्यते श्रीरामः जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदांवर शक्तयो नेह दृश्यं
ते आकाशगमनादिकाः वसिष्ठः अनात्मविद्मुक्तोपि नभोविहरणादिकं
द्रव्यमंत्रक्रियाकालयुक्त्याप्नोत्येव राघव नात्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो
ह्यात्ममात्रदृक् आत्मनात्मनि संतृप्तो नाविद्यामनुधावति ये केचन ज
गद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः कथं तेषु किलात्मज्ञस्त्यक्तविद्यो निमज्जति
द्रव्यमंत्रक्रियाकालशक्तयो साधुसिद्धिदाः परमात्मपदप्राप्तो नोपकुर्व
न्ति काश्चन सर्वेछाजालसंशांतावात्मलाभो हि यः स कथं सिद्धिवांछा इयो३
यां मग्नचित्तेन लभ्यते इति न केचन जगद्भावास्तत्वज्ञं रंजयंत्यमी ना
-गरं नागरीकांतं कुग्रामललना इवेति अपि शीतरुचावर्के सुतीक्ष्णे

जी॰मु॰ चेंदुमंडले अप्यधः प्रसरत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न विस्मयी चिदात्मन इमा
८२ इत्थं प्रस्फुरंतीह शक्तयः इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलं इति च
आत्मविषयस्य संप्रज्ञातसमाधिः वासनाक्षयस्य निरोधसमाधिर्हेतुः
तस्मात्तत्रादरः कृतः अथ पंचभूमिरूपो निरोधसमाधिर्निरूप्यते तं च नि
रोधं च सूत्रयति व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोध
क्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणाम इति व्युत्थानसंस्काराः समाधिविरोधि ॐ
नस्ते चोद्दालकस्य समाधौ उदाहृताः कदाहं त्यक्तमनने पदे परमपाव ८२
ने चिरं विश्रांतिमेष्यामि मेरुशृंग इवांबुदः इति चिंतापरवशो बलादु
द्दालको द्विजः पुनः पुनस्तूपविश्य ध्यानाभ्यासं चकार ह विषयैर्नीय

मानेतु चित्ते मर्कटचंचले न स लेभे समाधानप्रतिष्ठां प्रीतिदायिनीं कदाचि
द्बाह्यसंस्पर्शपरित्यागादनंतरं तस्यागच्छच्चित्तकपिरांतरस्पर्शसंचयं
कदाचिदांतरस्पर्शाद्बाह्यं विषयमाददे तस्योड्डीय मनो याति कदाचिन्न
भपक्षिवत् कदाचिदुदितार्काभं तेजः पश्यति विस्तृतं कदाचित्केवलं व्योम
कदाचिन्निर्वितं तम इति आगच्छतो यथाकामं प्रतिभासान्पुनः पुनः अधि
तन्मनसा भूरः खड्गेनेव रणे रिपून् विकल्पौघैः समालूने सा पश्यद्धृदयांब
रे तमः छिन्नविवेकार्कलोलकज्जलमेकं च तमप्युत्सादयामास सम्य
ग्ज्ञानविवस्वता तमस्युपरते स्वांते तेजःपुंजं ददर्श सः तद्धुनाव स्थला
ब्रानां वनं बाल इवाहृमः तेजस्युपरते तस्य घूर्णमानं मनो मुनेः निशा

जी॰मु॰ ८३
ब्रुवद् गान्निद्रां तामप्याशु लुलाव सः निद्राव्यपगमे तस्य व्योमसंवित्समु
दयौ व्योमसंविदि नष्टायां मूढं तस्याभवन्मनः मोहमप्येष मनसस्तन्म
मार्जमहाशयः ततस्तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जितां काप्यवस्थामासा
द्य विश्राश्राम मनःक्षणमिति च तएते व्युत्थानसंस्कारा निरोधहेतुना योगि
प्रयत्नेन प्रतिदिनं प्रतिक्षणं चाभिभूयंते तद्विरोधिनश्च निरोधसंस्काराः प्रा
दुर्भवंति तथा सति निरोधः एकैकस्मिन् क्षणे चित्तमनुगच्छति सोयमीदृशः
चित्तस्य निरोधपरिणामो भवति। ननु प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावा ऋते ॐ ८३
चितिशक्तेरिति न्यायेन तथा चित्तस्य सर्वदा परिणामप्रवाहो वक्तव्यः
बाढं। तत्र व्युत्थितचित्तस्य वृत्तिप्रवाहः स्फुटः निरुद्धचित्तस्य तु कथमित्या

शं कोत्तरं स्रुत्रयति ततः प्रशांतवाहिता संस्कारादिति यथा समिदाज्याहुति
प्रक्षेपे वन्हिरुत्तरोत्तरवृद्ध्या प्रज्वलति समिदादिक्षये प्रथमक्षणे किंचिच्छा
म्यति उत्तरोत्तरक्षणे शांतिर्वर्धते तथा निरुद्धचित्तस्योत्तरोत्तराधिकः प्रशमः
प्रवहति तत्र पूर्वपूर्वप्रशमजनितः संस्कार एवोत्तरप्रशमस्य कारणं तामेतां
प्रशांतवाहितां भगवान् विस्पष्टमुदाजहार यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवाव
तिष्ठते निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा यथा दीपो निवातस्थो नेंग
ते सोपमा स्मृता योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः यत्रोपरमते चि
त्तं निरुद्धं योगसेवया यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति सुख
मात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियं वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति त

जी॰मु॰ त्वतः यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरु
८४ णापि न चाल्यते तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं स निश्चयेन योक्त
व्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसेति निरोधसमाधेः साधनं सूत्रयति विरामप्रत्यया
भ्यासपूर्वकः संस्कारशेषोऽन्य इति विरामो वृत्त्युपरमः तस्य प्रत्ययः कारणं
वृत्त्युपरमार्थः पुरुषप्रयत्नः तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन संपादनं तत्पूर्वकस्त
ज्जन्यः अनंतरातीतसूत्रे संप्रज्ञातसमाधेरुक्तत्वात्तदपेक्षयाऽन्योऽसं
प्रज्ञातसमाधिस्तत्र वृत्तिरहितस्य चित्तस्वरूपस्य दुर्लक्ष्यत्वात्संस्कार ॐ
रूपेण चित्तं स्थाप्यते विरामप्रत्ययजन्यत्वं भगवान्विस्पष्टमाह संक ८४
ल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य

समं ततः शनैः शनैरुपरमेद्बुध्या धृतिगृहीतया आत्मसंस्थं मनः कृत्वा
न किंचिदपि चिंतयेत् यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं ततस्ततो
नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् काम्यमानाः स्रक्चंदनवनितापुत्रमित्र
गृहक्षेत्रादयो मोक्षस्यात्यकुशलविवेकिजनप्रसिद्धैर्बहुभिर्दोषैरुपेता
अपि अनादि अविद्यावशात् दोषानाच्छाद्य तेषु विषयेषु सम्यक्त्वं कल्प
यंति तस्माच्च संकल्पादिदं मे स्यादित्येवं रूपाः कामाः प्रभवंति तथा चस्म
र्यंते संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः कामजानामिति मूलं सं
कल्पात्किल जायसे न त्वां संकल्पयिष्यामि समूलस्त्वं विनंक्ष्यसि त
थविवेकेन विषयदोषेषु साक्षात्कृतेषु शुनां वांतेपायस इव कामास्त

गी·म्रु· ज्यंते स्त्रक्चंदनादिष्वि वये ब्रह्मलोकादिष्वणिमाद्यैश्वर्येषु च कामा
८५ स्त्याज्या इत्यभिप्रेत्य सर्वानित्युक्तं मासोपवासव्रतिनां तस्मिन्मास्यन्ने
च्छाकेपि कामः पुनः पुनरुदेति तद्वन्मा भूदित्यशेषत इत्युक्तं कामत्यागेम
नःपूर्वकप्रवृत्त्यभावेपि चक्षुरादीनां रूपादिषु स्वभावसिद्धा प्रवृत्तिः सापि
प्रयत्नयुक्तेन मनसैव नियंतव्या देवतादर्शनादिषु अपि अननुसरणाय
समंतत इत्युक्तं भूमिकाजयक्रमेणोपरमस्य विवक्षितत्वात् शनैः शनै ॐ
रित्युक्तं ताश्च भूमिकाश्च तत्रः कठवल्लीषु श्रूयंते यच्छेद्वाङ्मनसी प्रा ८५
ज्ञस्तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेच्छांत आत्म
नीति वाग्व्यापारो द्विविधः जल्पादिरूपः लौकिकजपादिरूपो वैदिकश्च त

त्रैलोकिकश्चबहुविक्षेपकरत्वाद्व्युत्थानकालेपियोगीतंपरित्यजेत् अत
एवस्मर्यते मौनंयोगासनंयोगस्तितिक्षैकांतशीलता निस्पृहत्वंसमत्वंच
सप्तैतान्येकदंडिनइति जपादिकंनिरोधसमाधौपरित्यजेत् सोयंवाक्
भूमिः प्रथमंतांभूमिंप्रयत्नमात्रेणकतिपयैर्दिनैर्मासैर्वादृढंविजित्यपश्चा
द्द्वितीयायांमनोभूमौप्रयतेत अन्यथाबहुभूमिकप्रासादवत्प्रथमभूमि
कापातेनैवोपरितन्योयोगभूमयोविनश्येयुः यद्यपिचक्रादयोनिरोद्ध
व्याः तथापि तेषांवाक्भूमौमनोभूमौवांतर्भावोदृष्टव्यः ननुवाचंमनसिनि
यच्छेदित्यनुपपन्नंनहींद्रियांतरेप्रवेशोस्ति मैवं प्रवेशस्याविवक्षितत्वा
त् नानाविक्षेपकारिणोर्वाङ्मनसयोर्मध्येप्रथमतोवाग्व्यापारमात्रपरि

जी॰मु॰ ८६ शेष इह विवक्षितः गोमहिषाश्वादीनामिव वाङ्मयमस्वाभाविके संपन्ने त
तोऽज्ञानात्मनि मनो नियच्छेत् आत्मा त्रिविधः ज्ञानात्मा महानात्मा शान्ता
त्मा चेति जानात्यत्र स्थित आत्मेति ज्ञानात्मोपाधिरहंकारोऽत्र ज्ञानशब्देन वि
वक्षितः करणस्य मनसो नियम्यत्वेन पृथगुपात्तत्वात् अहंकारो द्विविधः
विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति अयमहमेतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तिमभिमन्य
मानो विशेषरूपः अस्मीत्येतावन्मात्रमभिमन्यमानः सामान्यरूपः स
च सर्वव्यक्तिषु व्याप्तत्वान्महानित्युच्यते ताभ्यामहंकाराभ्यामुपहितौ ३८
द्वावात्मानौ निरुपाधिकः शान्तात्मा तदेतत्सर्वमन्तर्बहिर्व्यापनेन वर्तते
शान्त आत्मा सर्वान्तरश्चिदेकरसस्तस्मिन्नाश्रितं जडशक्तिरूपमव्यक्तं

मूलप्रकृतिः साच प्रथमं सामान्याहंकाररूपं महत्तत्वं नाम भूत्वाव्यक्तीभव
ति ततो बहिर्विशेषाऽहंकाररूपेण ततो बहिर्मनोरूपेण ततो बहिर्वागादीं
द्रियरूपेण तदेतदभिप्रेत्योत्तरमांतरत्वं विविनक्ति श्रुतिः इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था
अर्थेभ्यश्च परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः महतः परमव्य
क्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति एवं
सति अत्र नानाविधसंकल्पविकल्पसाधनं करणरूपं मनोऽहंकर्तरि नियच्छेत्
मनोव्यापारान्परित्यज्याहंकारमात्रं शेषयेत् नचैतदशक्यमिति वाच्यं त
स्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करमिति वदंतमर्जुनं प्रति भगवतो नरा
भिधानात् असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं अभ्यासेन तु कौंतेय वै

जी॰मु॰ राग्येणचगृह्यते असंयतात्मनोयोगोदुःप्रापइतिमेमतिः वश्यात्मनातुय
८७ ततात्राक्योवाप्तुमुपायतः इतिअभ्यासवैराग्येपतंजलिसूत्रोदाहरणेनव्या
ख्यास्येते पूर्वपूर्वभूमिदार्ढ्यरहितोऽसंयतात्मातत्सहितोवश्यात्मा उपाय
तःप्राप्तिंगोडाचार्यासदृष्टांतमाहुः उत्सेकउदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिंदुना
मनसोनिग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः बहुभिर्नविरोद्धव्यं एकेनापिबलीयसा
सपराभवमाप्नोतिसमुद्रइवटिट्टिभात् इत्यत्रसंप्रदायविदआख्यायिका ॐ
माचक्षते कस्यचित्किलपक्षिणोऽडानितीरस्थान्युदधिरुत्सेकेनापजहार ८७
तंचसमुद्रंशोषयामीतिप्रवृत्तः सचपक्षीस्वमुखाग्रेणैकैकंजलबिं
दुंप्रतिक्षिपति तदाबहुभिःपक्षिभिर्बंधुवर्गैर्वार्यमाणोप्यनुपरतः प्र

स्कंततानपिसहकारिणोवक्ने तांश्चपतनोत्पतनाभ्यांबहुधाच्छिन्द्यतः सर्वा
नवलोक्य कृपालुर्नारदो गरुडं समीपं प्रेषयामास ततो गरुडपक्षपातेन
क्षुभ्यन्समुद्रो भीतस्तान्यंडानि पक्षिणे ददौ एवमखेदेन मनोनिरोधपरमध
र्मे प्रवर्तमानं योगिनमीश्वरोनुगृह्णाति अखेदश्च मध्येतदनुकूलव्यापा
रमिश्रणेन संपद्यते यथौदनं भुंजानस्तद्ग्रासांतरे चोष्यलेह्यादीन्यास्वाद
यति तद्वत् इदमेवाभिप्रेत्य वसिष्ठ आह चित्तस्य भागद्वौ भोगैः शास्त्रेणैकं
प्रपूरयेत् गुरुशुश्रूषया भागं अव्युत्पन्नस्य संक्रमः किंचिद्व्युत्पत्तियुक्त
स्य भागं भोगैः प्रपूरयेत् गुरुशुश्रूषया जीवनं हेतुभिक्षाटनादिव्यापारे
वर्णाश्रमोचितव्यापारश्चोच्यते घटिकामात्रं मुहूर्तं वा यथाशक्ति योग

जी॰ मु॰ गुरुशुश्रूषया भोगो भागं शास्त्रार्थचिंतया व्युत्पत्तिमनुपानस्य पूरयेच्चेतसो
८८ न्वहं द्वौ भागौ शास्त्रवैराग्ये द्वौ ध्यानं गुरुपूजयेति भोगशब्देनात्र जीवनहे
तुभिक्षाटनादिव्यापारो वर्णाश्रमोचितव्यापारश्चोच्यते घटिकामात्रं मुहू
र्तं वा यथाशक्ति योगमभ्यस्य ततो मुहूर्तं शास्त्रश्रवणेन परिचर्यया वा गु
रूननुगम्य मुहूर्तं स्वदेहमनुसृत्य मुहूर्तं योगशास्त्रं पर्यालोच्य पुनर्मु
हूर्तं योगमभ्यसेत् एवं योगप्रधान्येन व्यापारांतराणि मेलयेत्तानि द्राकू
अभ्यस्य शयनकाले तद्दिनगतान् योगमुहूर्तान् गणयेत् ततः परेद्युर्वा राम
परपक्षे परमासे वा योगमुहूर्तान्वर्धयेत् तथा चैकैकस्मिन्मुहूर्ते एकै ८८
कक्षणयोगेपि संवत्सरमात्रेण भूयान् योगकालो भवति नचैवं योगेक

शारणत्वे व्यापारांतराणि लुप्येरन्निति शंकनीयं लुप्तेतरकृत्स्नव्यापारस्यै
व योगेऽधिकारात् अत एव विद्वत्संन्यासोऽपेक्ष्यते तस्मात्तदेकनिष्ठः पुमान
ध्येन वर्णादिवत् क्रमेण योगारूढो भवति यथाध्येता माणवकः पादं संपाद
मर्द्धर्चमृचमृग्द्वयं वर्गं च क्रमेण पठन् दशावर्षैरध्यापको भवति तथा च वा
णिज्यं कुर्वन् एकनिष्कद्विनिष्कादिक्रमेण लक्षपतिः कोऽपतिर्वा भवति त
था ताभ्यां वणिक् अध्येतृभ्यां सहैवोपक्रम्य मत्सरग्रस्त इव युंजानस्ताव
ता कालेन कुर्वन् योगमारोहेत् तस्मात्पुनः पुनः प्राप्यमाणान्संकल्पविक
ल्पानुद्दालकवत्पुरुषप्रयत्नेन परित्यज्याहंकर्तरि ज्ञानात्मनि मनो नियच्छे
छेत् तामेतां द्वितीयभूमिकां विजित्य बालभूमिकादिवन्निर्मनस्त्वसाभा

जी॰मु॰ ९९ विके सति ततो विशेषाहंकाररूपं विस्पष्टं ज्ञानात्मानमस्पृष्टे सामान्याहंकारे
महत्तत्त्वे नियच्छेत् यथा स्वल्पात्तंद्रां प्रासवतो विशेषाहंकारः स्वतएव संकु
चति विनैव तंद्रीं तथा विस्मरणे प्रयतमानस्याहंकारस्य संकोचो भवति
सेयं लोकप्रसिद्ध्या तंद्रा तार्किकाभिमतनिर्विकल्पकज्ञानेन च समाना
महत्तत्त्वमात्रपरिशेषावस्था तृतीया भूमिः अस्यां चाभ्यासपाटवेन वशीकृ
तायां तमते सामान्याहंकाररूपमहांतमात्मानं निरुपाधितया शांते चिदे
करसस्वभावे नियच्छेत् महत्तत्त्वं निरस्कृत्य चिन्मात्रं परिशेषयेत् अत्रापि राम
पूर्वोक्तविस्मृतिप्रयत्न एव ततोप्यतिशयेनोपायतामापद्यते यथा शा ९९
स्त्राभ्यासे प्रवृत्तस्य व्युत्पत्तेः प्राक्प्रतिग्रंथं व्याख्यानापेक्षायामपि व्यु

स्तन्नस्य स्वत एवोत्तरग्रंथार्थः प्रतिभाति तथा सम्यग्वशीकृतपूर्वभूमेः
योगिन उत्तरभूम्युपायः स्वत एव प्रतिभाति तदाह योगभाष्यकारः योगे
न योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्तते योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगी रमते
चिरमिति ननु महत्तत्त्वशांतात्मनोर्मध्ये महत्तत्त्वोपादानमव्यक्ताख्यं त
त्त्वं श्रुत्योदाहृतं तत्र कुतो नियमनं नाभिधीयत इति चेन्न लयप्रसंगा
दिति ब्रूमः यथा घटोनुपादाने न निरुध्यमानो न लीयते न च स्वरूपल
यः पुरुषार्थः स्वात्मदर्शनानुपयोगात् दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया
सूक्ष्मदर्शिभिरिति पूर्ववाक्यमभिधाय सूक्ष्मत्वसिद्ध्ये निरोधस्यालय
स्य प्रतिदिनं स्फुष्टो स्वतः सिद्धत्वेन प्रयत्नवैयर्थ्याच्च ननु धारणाध्या

जी॰मु॰ नसमाधिसाध्यस्य संप्रज्ञातस्यैकाग्रवर्तिरूपत्वेन दर्शनहेतुत्वेपि शांता
९० त्मन्यवरुद्धस्यासंप्रज्ञातसमाधिमापन्नस्य चित्तस्य वृत्तिरहितत्वेन सुषु
प्तिवन्न दर्शनहेतुत्वमिति चेन्न स्वतःसिद्धस्य दर्शनस्य निवारयितुमश
क्यत्वात् अत एव श्रेयोमार्गेभिहितं आत्मानात्माकारं स्वभावतोवस्थितं
सदा चित्तं आत्मैकाकारतया तिरस्कृतानात्मदृष्टि विदधीतेति यथा घ
टोत्पद्यमानः स्वतो वियत्पूर्ण एवोत्पद्यते जलतंडुलादिपूरणं तूत्पन्ने घ राम
टे पश्चात्पुरुषप्रयत्नेन भवति तत्र जलादीनि सारितेपि न वियन्निःसार ९०
यितुं शक्यते मुखपिधानेपि अंतर्वियद्भवतिष्ठत एव तथा चित्तमुत्पद्य
मानमात्मचैतन्यपूर्णमेवोत्पद्यते उत्पन्ने चित्ते पश्चान्मूषानिषक्तद्रु

ततोऽन्यत्रदृष्टघटरूपरसस्फुरद्दुःखादिवृत्तिरूपत्वंभोगहेतुधर्माधर्मादि
वत्त्वाद्भवति तत्ररूपरसाद्यनात्माकारेणनिवारितेऽपिनिर्निमित्तश्चिदाकारो
ननिवारयितुंशक्यते ततोनिरोधसमाधिनानिर्वृत्तिकेनसंस्कारमात्रशे
षतयासूक्ष्मत्वेनचिदामात्राभिमुखत्वादेकाग्रेणचित्तेननिर्विघ्नमात्मा
नुभूयते अनेनैवाभिप्रायेणवार्तिककारसर्वानुभवयोगिनाबाहतुः घ
टदुःखादिरूपिलब्धियोधर्मादिहेतुतः निर्हेतुत्वात्मसंबोधरूपित्वस्फु
रत्ततः प्रशांतवृत्तिकंचित्तंपरमानंददायकं असंप्रज्ञातनामायंसमा
धिर्योगिनांप्रियइति आत्मदर्शनस्यस्वतःसिद्धत्वेऽप्यनात्मवारणाय
निरोधाभ्यासःअतएवोक्तं आत्मसंस्थंमनःकृत्वानकिंचिदपिचिंतये

जी॰मु॰ ८१ दिति योगशास्त्रस्य चित्तचिकित्सकसमाधिमात्रे प्रवृत्तत्वान्निरोधसमा
धावात्मदर्शनं न साक्षादुक्तं भंग्यंतरेणत्वभ्युपगम्यते योगश्चित्तवृत्तिनिरो
धइतिसूत्रयित्वा तदाद्रष्टुः स्वरूपेणवस्थानमिति सूत्रणात् यद्यपि निर्वि
कारो द्रष्टा सदा स्वरूप एवावतिष्ठते तथापि वृत्तिषूत्पद्यमानासु तत्तच्चि
च्छायायां तदाविवेकादस्वस्थ इव द्रष्टा भवति तदप्यनंतरसूत्रेणोक्तं वृत्ति
सारूप्यमितरत्रेति अन्यच्चापि सूत्रितं तत्वपुरुषयोरत्यंतासंकीर्ण ॐ
योः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वादिति चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदा ८१
कारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमिति च निरोधसमाधिना शोधिते त्वंपदा
र्थे साक्षात्कृते पि तस्य ब्रह्मत्वं गोचरयितुं महावाक्येन ब्रह्मविद्याना

मकें स्ववृत्त्यंतरमुत्पद्यते नचशुद्धत्वंपदार्थसाक्षात्कारेनिरोधसमाधिरेक
एवोपायः किंतुचिज्जडविवेकेनापिपृथक्कृतेतत्साक्षात्कारसंभवात्
अतएववसिष्ठआह द्वौक्रमौचित्तनाशस्ययोगोज्ञानंचराघव योग
स्तद्वृत्तिरोधोहिज्ञानंसम्यगवेक्षणमिति असाध्यःकस्यचिद्योगःक
स्यचिज्ज्ञाननिश्चयः प्रकारौद्वौततोदेवोजगाद परमःशिवः इति ननु
विवेकोपियोगेपर्यवस्यति दर्शनवेलायांआत्ममात्रगोचरायाएका
ग्रवृत्तेःक्षणिकसंप्रज्ञातरूपत्वात् बाढं तथापिसंप्रज्ञातासंप्रज्ञात
योःस्वरूपतःसाधनतश्चास्त्येवमहद्वैलक्षण्यं वृत्त्यवृत्तिभ्यांस्फुटः
स्वरूपभेदः साधनंतुसंप्रज्ञातस्यसजातीयत्वाद्धारणादित्रयमंत्र

जी॰मु॰ रंगं असंप्रज्ञातस्य तु अवृत्तिकस्य विजातीयत्वाद्बहिरंगं तथा च सूत्रं तद
९२ पि बहिरंगं निर्वीजस्येति विजातीयस्यापि बहुविधानात्मवृत्तिनिवारणेनो
पकारितया बहिरंगत्वमविरुद्धं तदेवोपकारित्वं विज्ञादयितुं सूत्रयति श्र
द्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषामिति केषांचिद्देवादीनां पूर्व
सूत्रे जन्मनैव समाधिमुक्त्वा मनुष्याणामस्यैतदुच्यते ममायं योग एव प
रमपुरुषार्थस्य साधनमिति प्रत्ययः श्रद्धा सा चोत्कर्षश्रवणेनोपजाय ॐ ९२
स्म२ ते तदुत्कर्षः श्रूयते तपस्विभ्योधिको योगी ज्ञानिभ्योपि मतोधिकः
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुनेति उत्तमलोकसाधनत्वा
त् कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसो ज्योतिष्टोमादिकर्मणो योगोधिकः ज्ञानं

प्रत्यंतरं गत्वाच्छिन्नविश्रांतिहेतुतया ज्ञानादप्यधिकत्वं एवं ज्ञानतो योगे श्रद्धा
जायते तस्यांच श्रद्धायां वासितायां वीर्यमुत्साहो भवति सर्वथा योगं संपाद
यिष्यामीति एतादृशेनोत्साहेन तदा तदनुष्ठेयानि योगांगानि स्मर्य्यंते त
याच स्मृत्या सम्यगनुष्ठित समाधेरध्यात्मप्रसादे सत्यृतंभरा प्रज्ञोदेति
तत्प्रज्ञापूर्वकः प्रज्ञाकारणको संप्रज्ञातसमाधिरितरेषां देवादिभ्यो वाची
नां मनुष्याणां सिद्ध्यति तां च प्रज्ञां सूत्रयति ऋतंभरा तत्र प्रज्ञेति ऋतं
सत्यं वस्तुयाथात्म्यं बिभर्ति प्रकाशयतीति ऋतंभरा तत्र तस्मिन्समाध्यु
त्कर्षजन्ये अध्यात्मप्रसादे सतीत्यर्थः ऋतंभरत्वोपपत्तिं सूत्रयति श्रु
तानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वादिति सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृ

प्रथ ३

जी॰ मु॰ ष्मवस्तुषु अयोगीविप्रत्यक्षत्वेन प्रवर्तते आगमानुमानाभ्यां तानि वस्तूनि अ
९३ योगिभिर्ज्ञायंते तच्च शास्त्रानुमानजन्यं प्रज्ञावस्तुसामान्यमेव गोचरयतः
इदंतु योगिप्रत्यक्षं विशेषवस्तुगोचरत्वादृतंभरं तस्य योगिप्रत्यक्षस्यासं
प्रज्ञातसमाधेर्बहिरंगत्वसिद्ध्यर्थमुपकारित्वं सूत्रयति तज्जन्यः संस्का
रोन्यसंस्कारप्रतिबंधीति असंप्रज्ञातसमाधेर्बहिरंगसाधनमुक्त्वा तन्नि
रोधस्यांतरंगसाधनतां सूत्रयति तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः स ॐ
माधिरिति सोयं समाधिः सुषुप्तिसाधनः साक्षिचैतन्येनानुभवितुं शक्यः ९३
न चासौ सर्वधीवृत्तिराहित्यात्सुषुप्तिरेवेति शंकनीयं मनःस्वरूपसदस
त्त्वाभ्यां विशेषात् तदुक्तं गौडपादाचार्यैः निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्प

स्य धीमतः प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेन्यो न तत्समः लीयते हि सुषुप्ते त
न्निगृहीतं न लीयते तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्तत इति मांडूक्यशा
खायामपि श्रूयते द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः बीजनिद्रायु
तः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया न
निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः अन्यथा गृह्णतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वम
जानतः विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुत इति आद्यौ विश्वतैजसौ
अद्वैतस्य वस्तुनोन्यथाग्रहणं द्वैतरूपेण प्रतिभासः स च विश्वतैजसयो
र्वर्तमानः स्वप्न उच्यते तत्त्वस्याज्ञानं निद्रा चासौ विश्वतैजसप्राज्ञेषु वर्त
ते तयोः स्वप्ननिद्रयोः स्वरूपभूतयोः विपर्यासो मिथ्याज्ञानं तस्मिन्निवृ

जी॰मु॰ याक्षीणेसतितुरीयपरमहंसत्वंवस्त्वश्नुते नन्वस्यैवसंप्रज्ञातसमाधिसुषु
६५ प्त्योर्महान्भेदः तत्रतत्वदिदृक्षोर्दर्शनसाधनत्वेनसमाध्यपेक्षायामपिदृष्ट
तत्वस्यजीवन्मुक्तस्यनास्तितदपेक्षा रागद्वेषादिक्लेशाबंधस्यसुषुप्त्यापि
निवृत्तेः मैवं किंप्रतिदिनंस्वतःप्राप्ताकादाचित्कीसुषुप्तिर्बंधनिवर्तिका
किंवाभ्यासेननिरंतरवर्तिनी आद्येपिकिंसुषुप्तिकालीनस्यक्लेशाबंधस्य
निवृत्तिः किंवाकालांतरवर्तिनोनाद्यः अप्रसक्तेर्नहिमूढानामपिसुषु राम ६४
प्तौक्लेशाबंधःप्रसज्येत नद्वितीयोऽसंभवात् नत्वन्यकालीनयासुषु
प्त्याकालांतरवर्तिनःक्लेशस्यक्षयःसंभवति अन्यथामूढानामपिजा
गरणस्वप्नयोःक्लेशस्यक्षयःप्रसज्येत नापिसुषुप्तेर्नैरंतर्येणअभ्य

सितुत्राक्यं तस्याःकर्मक्षयनिवृत्तत्वात् तस्मात्तत्वविदोपि क्लेशक्षयायायास्ते
वासंप्रज्ञातसमाध्यपेक्षा तस्यच समाधेर्गवाश्वादिष्विव वाद्विरोधः प्रथमा
भूमिः बालकादिष्विव निर्मनस्त्वं द्वितीया तंद्राग्निवाहंकारराहित्यं तृतीया
सुषुप्ताविव महत्तत्वराहित्यं चतुर्थी तदेतद्भूमिचतुष्टयमभिप्रेत्य ज्ञानैः ज्ञाने
रुपरमेदित्युक्तं अत्र चोपरमे धृतिगृहीता बुद्धिः साधनं महदहंकारमनो
वागादीनां स्वत एव तीव्रवेगेन बहिःप्रवहतां कूलंकषाया इव नद्या निरोध
धैर्यमहदपेक्षितं बुद्धिर्विवेकः पूर्वभूमिर्जितानवेति परीक्ष्य जिताया मु
त्तरभूम्युपक्रमः अजितायां तु सैव पुनरभ्यसनीयेति तदा तदा विविच्या
त् आत्मसंस्थमित्यादिना सार्द्धश्लोकेन चतुर्थभूम्यभ्यासोपि स्मृतः

गौ॰मु॰ गौडपादाचार्या आहुः उपायेननिगृह्णीयात्विक्षिप्तंकामभोगयोः सुप्र
६५ सन्नंलयेचैवयथाकामोलयस्तथा दुःखंसर्वमनुस्मृत्यकामभोगान्निव
र्तयेत् अजंसर्वमनुस्मृत्यजातंनैवतुपश्यति लयेसंबोधयेच्चित्तंविक्षिप्तं
शमयेत्पुनः सकषायंविजानीयात्समप्राप्तंनचालयेत् नास्वादयेत्सु
खंतत्रनिःसंगःप्रज्ञयाभवेत् निश्चरंनिश्चलंचित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः य
दानलीयतेचित्तंनचविक्षिप्यतेपुनः अनिंगनमनाभासंनिष्पन्नंब्रह्मतत्त राम
देति लयविक्षेपकषायसमप्राप्तयश्चतस्रश्चित्तस्यावस्थाः तत्रनि ६९
रुध्यमानंचित्तंविषयेभ्योव्यावृत्तंपूर्वाभ्यासवशाद्यदिलयायसुषु
प्तयेअभिमुखंभवेत् तदानीमुत्थापनयत्नेनास्यकारणानिवारणे

न वा तच्चित्तं सम्यक् प्रबोधयेत् लयहेतवो निद्राशेषाजीर्णबह्वशनश्रमाः
अतएव आहुः समाप्य निद्रां सुजीर्णोल्पभोजी श्रमत्याज्यबाधे विविक्ते प्रदे
शे सदासीत निस्तृष्ण एव प्रयत्नोथवा प्राणरोधो निजाभ्यासमार्गादिति ल
यादुत्थापितं चित्तं दिने दिने प्रबोधाभ्यासवशात् यदि कामभोगयोर्विक्षिप्ये
त तदा विवेकिजनप्रसिद्धभोग्यवस्तुगतसर्वदुःखानुस्मरणेन शास्त्रप्रसि
द्धजन्मादिरहिताद्वितीयब्रह्मतत्त्वानुस्मरणपूर्वकेन भोग्यवस्त्वदर्शनेन
च पुनः पुनर्विक्षेपाच्चित्तं शामयेत् कषायस्तीव्रं चित्तदोषस्तीव्ररागद्वेषा
दिवासनाग्रस्तं चित्तं कदाचित्समाहितमिव लयविक्षेपरहितं दुःखैका
ग्रमवतिष्ठते तादृशं तच्चित्तं विजानीयात् समाहितचित्तात्स्थ्यकृतेनास

जी॰मु॰ माहितंचित्तंविवेकेनावगच्छेत् असमाहितमेतदित्यवगम्यलयविक्षेपवत्क
६६ षायस्यप्रतीकारंकुर्यात् समशब्देनब्रह्माभिधीयते समंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतं
परमेश्वरमितिस्मृतेः लयविक्षेपकषायेषुपरिहृतेषुपरिशेषाच्चित्तेनसमं
ब्रह्मप्राप्यते तच्चसमप्राप्तंचित्तंकषायलयभ्रांत्यानचालयेत् सूक्ष्मयाबु
द्ध्यालयकषायप्राप्तौविविच्यात्तस्यांसमप्राप्तावतिप्रयत्नेनचित्तंस्था
पयेत् स्थापितेतस्मिन्ब्रह्मस्वरूपभूतःपरमानंदःसम्यगाविर्भवति त
थाचोदाहृतं सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियमिति श्रुतिश्च ६६
भवति समाधिनिर्धूतमलस्यचेतसोनिवेशितस्यात्मनियत्सुखंभवेत्
नशक्यतेवर्णयितुंगिरातदास्वयंतदंतःकरणेनगृह्यतइति ननुसमा

ध्याभिभूतस्यास्यानंदस्य बुद्धिग्राह्यत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यामभिहितं आचार्यै
श्च नास्वादयेत्सुखं तत्रेति बुद्धिग्राह्यत्वं प्रतिषिध्यते नायं दोषः तत्र निरोध
सुखं बुद्धिग्राह्यं न प्रतिषिध्यते किंतु समाधिविरोधिनो व्युत्थानरूपस्य परा
मर्शस्यैव प्रतिषेधात् यथा निदाघदिवसेषु जान्हवीह्रदनिमग्नेनानुभूयमा
नमपि शैत्यसुखं तदा वक्तुमशक्यं पश्चादुन्मग्नेनाभिधीयते यथा वा सुषु
प्तावविद्यावृत्तिभिः सूक्ष्माभिरनुभूयमानमपि स्वरूपसुखं तदानीं सवि
कल्पकेनांतःकरणवृत्तिज्ञानेन गृहीतुमशक्यं प्रबोधकाले तु स्मृत्या वि
स्पष्टं परामृश्यते तथा समाधौ वृत्तिरहितेन संस्कारमात्रशेषतया सू
क्ष्मेण वा चित्तेन सुखानुभवः श्रुतिस्मृत्योर्विवक्षितः महदिदं समाधिसु

जी॰मु॰ खमनन्वभूवमित्येतादृशोव्युत्थितस्यसविकल्पःपरामर्शोत्रास्वादनं तदेवाचा
८७ र्यैःप्रतिषिध्यते तमेवस्याभिप्रायंप्रकटयितुंनिःसंगःप्रज्ञयाभवेदित्युक्तं
प्रकृष्टंसविकल्पकंज्ञानंप्रज्ञातयासहसंगंपरित्यजेत् यद्वापूर्वोक्ताधृतिगृ
हीताबुद्धिःप्रज्ञातदात्मकेनसाधनेनसुखास्वादनेनतृष्णादिरूपामास
क्तिंवर्जयेत् समाधौब्रह्मानंदेनिमग्नंचित्तंयदिकदाचित्सुखास्वादनाय
बाह्यांतवातमशकाद्युपद्रवेणनिश्चरेत् तदानिश्चरंतच्चित्तंपुनर्निश्चलं
यथाभवतितथापरब्रह्मणासहैकीकुर्यात् तत्रचनिरोधप्रयत्नएवसा ८७
धनं एकीभावएवयदानलीयतइत्यनेनस्पष्टीक्रियते अनिंगनमना
भासमित्याभ्यांपदाभ्यांकषायसुखास्वादौप्रतिषिध्येते लयविक्षेपक

धायस्कस्वास्थ्यादेभ्यो रहितं चित्तमविघ्नेन ब्रह्मण्यवस्थितं भवति एतदेवाभि
प्रेत्य कठवल्लीषूपरूप्यते यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च न वि
चेष्टते तामाहुः परमां गतिं तां योग इति मन्यंते स्थिरामिंद्रियधारणां अप्रम
त्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययाविति उपेक्षितो योग इंद्रियवृत्तीनां प्रभवं
करोति अनुष्ठितस्तु तासां लयहेतुः अत एव योगस्य स्वरूपलक्षणं सूत्रय
ति योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति वृत्तीनामानंत्यान्निरोधाशक्य इति शंकां वा
रयितुमियत्तां सूत्रयति वृत्तयः पंच तत्र क्लिष्टा अक्लिष्टा इति रागद्वेषादिक्ले
शरूपा आसुरवृत्तयः क्लिष्टाः रागादिरहिता दैवीवृत्तयो ऽक्लिष्टाः यद्यपि पं
चस्वेव क्लिष्टानामक्लिष्टानामपि अंतर्भावस्तथापि क्लिष्टा एव निरोधव्या इ

जी॰ मु॰ तिमंदबुद्धिं वारयितुं ताभिः सहाक्लिष्टाउदाहृताः नामधेयलक्षणाभ्यां वृत्तिं वि
५८ शदयितुं सूत्रषट्कमाह प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः प्रत्यक्षानुमा
नागमाः प्रमाणानि विपर्ययोमिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठितं शब्दज्ञानानुपा
तीवस्तुशून्योविकल्पः अभावप्रत्ययालंबनावृत्तिर्निद्रा अनुभूतविषयस्या
संप्रमोषः स्मृतिरिति वस्त्वभावः प्रतीयते यस्मिन् तमस्यावरके सति तत्तमो
भावप्रत्ययस्तमोगुणं विषयं कुर्वती वृत्तिर्निद्रेत्युच्यते अनुभूतविषयस्या ॐ
संप्रमोषस्तदनुभवजन्यमनुसंधानं पंचविधवृत्तिनिरोधसाधनं सूत्रे ५८
पठति अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध इति यथा तीव्रवेगोपेतं नदीप्रवाहं
सेतुबंधनेन निवार्य कुल्याप्रणयनेन क्षेत्राभिमुखं तिर्यक्प्रवाहांतरमु

त्पाद्यते वैराग्येणचित्तनद्याविषयप्रवाहं निवार्य्य समाध्यभ्यासेन प्रशांतःप्र
वाहः संपाद्यते मंत्रजपदेवताध्यानादीनांक्रियारूपत्वेनावृत्तिलक्षणोभ्या
सः संभाव्यते सर्वव्यापारोपरमरूपस्यसमाधेः कोनामाभ्यास इत्याशंकांवा
रयितुंसूत्रयति तत्रस्थितौप्रयत्नोभ्यास इति स्थितिर्नैश्चल्यंनिरोधः यत्नोमा
नसउत्साहः स्वतएवबहिःप्रवाहशीलंचित्तं सर्व[illegible]निरोधयामीति एवंवि
धउत्साहः आवर्त्यमानोभ्यास इत्युच्यते अयमभ्यास इदानींप्रवृत्तः स्वय
मदृढः सन् अनादिप्रवृत्तायाः व्युत्थानवासनायाः कथमभिभवेदित्याशं
कामपवदितुंसूत्रयति सतुदीर्घकालनैरंतर्य्यसत्कारासेवितोदृढ
भूमिरिति लोकाहिमूढस्यवचनंउदाहरंति विद्यमानश्चत्वारएववेदा

जी॰मु॰ स्तानध्येतुंगतस्यमाणवकस्यपंचदिवसाअतीताअद्याप्यसौनागतइति
९९ नादृशाएवायंयोगीतदास्याद्यद्दिवसेवामासेवायोगसिद्धिंवांछेत् तस्मा
त्संवत्सरैर्जन्मभिर्वादीर्घकालंयोगआसेवितव्यः तथाचस्मर्यते अनेकज
नो॰ न्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिमिति चिरमासेव्यमानोपिविच्छिद्यविच्छिद्य
द्यासेव्यमानस्तदुत्पद्यमानानांयोगसंस्काराणांसमनंतरभाविभिर्विच्छेद
कालीनैर्व्युत्थानसंस्कारैरभिभवेसतिखंजनकारोक्तन्यायआपतेत् अ ॐ
थावश्यंव्याक्षुभ्यमानोविस्मरणशीलः श्रुतवान्किमालंबेतेति तस्मा ९९
न्निरंतरमासेवितव्यः सत्कारआदरः अनादरेणसेव्यमानेवसिष्ठोक्त
न्यायआपतेत् अनेनकुर्वदप्येतच्चेतश्चेत्क्षीणवासनं दूरंगतमनाजं

तुः कथासंश्रवणे यथेति अनादरेलयविक्षेपकषायसुखास्वा
दनानां अपरिहारस्तस्मादादरेण सेवितव्यः दीर्घकालादित्रैविध्येनासे
वितस्य समाधेर्दृढभूमित्वं नाम विषयसुखवासनया दुःखवासनया वा
चालयितुमशक्यत्वं तच्च भगवता दर्शितं यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते
नाधिकं ततः यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यत इति अपर
लाभस्यानाधिक्यं च वृत्तान्ते वशिष्ठ उदाजहार कचः कदाचिदुत्थाय
समाधेः प्रीतमानसः एकान्ते समुवाचेदमेको गद्गदया गिरा किं करो
मि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किं आत्मना पूरितं विश्वं महाकल्पां
बुना यथा सबाह्याभ्यन्तरे देहे अध ऊर्ध्वं च दिक्षु च इत आत्मा न तथेहा

५

जी॰ मु॰ त्मानात्मनात्ममयं जगत् न तदस्ति यदत्राहं न तदस्ति न यन्मयि कि
१०० मन्यदभिवांछामि सर्वं संविन्मयं ततं स्फारब्रह्मामलांभोधौ फेनाः सर्वे
कुलाचलाः चिदादित्यमहातेजोमृगतृष्णा जगच्छ्रियः इति गुरुदुःखेना
प्यविचाल्यतच्छिखिध्वजस्य वत्सरत्रयसमाधिवृत्तांतेन उदाजहार
निर्विकल्पसमाधिस्थं तत्रापश्यन्महीपतिं राजानं तावदेतस्माद्बोध
यामि परात्पदात् इति संचिंत्य चूडाला सिंहनादं चकार सा भूयो भू
यः प्रभो ग्रे वनेचरभयप्रदं न चचाल तदा राम यदा नादेन तेन सः ॐ १००
भूयो भूयः कृतेनापि न तदा सा तं व्यचालयत् चालितः पातितो प्ये
ष तदा नो बुबुधे बुध इति प्रल्हादवृत्तांतेनाप्येतदेवोदाजहार

इति संचिंतयन्नेव प्रल्हादः परवीरहा निर्विकल्पपरानंदसमाधिंसमुदा
श्रयौ निर्विकल्पसमाधिस्थः चित्रार्पित इवाबभौ पंचवर्षसहस्राणि पीनां
सोतिष्ठदेकदृक् महात्मन्संप्रबुद्धस्तस्य वं विष्णुरुदाहरत् पांचजन्यं प्र
दध्मौ च ध्वनयन्ककुभांगणं महतानेनशब्देन वैष्णवप्राणजन्मना ब
भूव संप्रबुद्धात्मा दानवेशः शनैःशनैरिति एवं वीतहव्यादीनामपि स
माधिरुदाहरणीयः वैराग्यं द्विविधं अपरं परं चेति यतमानव्यतिरेकैकें
द्रियवशीकारभेदैरपरं चतुर्विधं तत्राद्यंत्रयं अर्थात्सूत्रयन्साक्षा
च्चतुर्थं सूत्रयति दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा
वैराग्यमिति स्रक्चंदनवनितापुत्रमित्रक्षेत्रधनादयो दृष्टाः वेदोक्ताः

जी०मु० स्वर्गादय आनुश्रविकाः तत्रोभयत्र सत्यामपि तृष्णायांविवेकतारत
१०१ म्येन यतमानादिवैराग्यत्रयंभवति अस्मिन् जगतिकिंसारंकिमसारमि
तिगुरुशास्त्राभ्यांज्ञास्यामीत्युद्योगोयतमानत्वं स्वचित्ते पूर्वंविद्यमान
दोषाणांमध्येअभ्यस्यमानेनविवेकेनएतावंतःपक्वाएतावंतोऽवशि
ष्टाइतिविवेचनंव्यतिरेकः दृष्टानुश्रविकविषयप्रवृत्तेःदुःखात्मत्वबो राम
धेनतांप्रवृत्तिंपरित्यज्यमनसऔत्सुक्यमात्रेणतृष्णावस्थापनं ए १०१
केंद्रियत्वंवितृष्णत्ववशीकारः तदिदमपरंवैराग्यमष्टांगयोगप्रव
र्तकत्वेनसंप्रज्ञातस्यांतरंगं तस्यांतरंगंपरवैराग्यंसूत्रयति तत्प
रंपुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमिति संप्रज्ञातसमाधिपाटवेनगुणत्र

घात्मकात्प्रधानाद्विविक्तस्य पुरुषस्य ख्यातिः साक्षात्कार उपपद्यते त
स्माच्च साक्षात्काराद्दोषगुणात्मव्यवहारे वैतृष्ण्यं यत्तत्परं वैराग्यं त
स्य तारतम्येन समाधेः शीघ्रत्वतारतम्यं सूत्रयति तीव्रसंवेगानामास
न्नः समाधिलाभ इति संवेगो वैराग्यं तद्वदो योगिनस्त्रिविधाः मृदुसं
वेगाः मध्यमसंवेगाः तीव्रसंवेगाश्चेति आसन्नोऽल्पेनैव कालेन समा
धिर्लभ्यत इत्यर्थः तीव्रसंवेगेष्वेव समाधितारतम्यं सूत्रयति मृ
दुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेष इति मृदुतीव्रो मध्यतीव्रो
धिमात्रतीव्र इति तेषूत्तरोत्तरस्य त्वरया सिद्धिर्द्रष्टव्या
उत्तमोत्तमाजनकप्रह्लादादयोधिमात्रतीव्राः मुहूर्तमात्र

जी॰मु॰ विचारेणैव दृढभूमावसंप्रज्ञातसमाधौ लब्धे सति पुनर्व्युत्थानमश
१०२ क्यं सन्मनो न नश्यति मनोनाशे न वासनाक्षये रक्षिते सति जीवन्मुक्तिः
प्रतिष्ठा भवति न च मनोनाशो विदेहमुक्तिरेव न तु जीवन्मुक्त इति शंकनी
यं प्रश्नोत्तराभ्यां तन्निर्णयात् श्रीरामः विवेकाभ्युदयाच्चित्तस्वरूपेंत
र्हिते मुने मैत्र्यादयो गुणाः कुत्र जायंते योगिनां वर । वशिष्ठः द्विविधश्चि
त्तनाशोस्ति सरूपोरूप एव च । जीवन्मुक्तो सरूपः स्यादरूपो देहमुक्ति राम १०२
दः प्राकृतंगुणसंभारं ममेति बहु मन्यते सुखदुःखाद्यवष्टब्धं विद्य
मानं मनो विदुः चेतसः कथिता सत्ता मया रघुकुलोद्वह अस्य
नाशमिदानीं त्वं शृणु प्रश्नविदां वर । सुखदुःखदशा धीरं साम्या

न्मोद्दुरंति यं निश्वासाइव चैलेंद्रं चिंतेन तस्य मननं विदुः चित्तमात्राभिधा
नं हि यदानंत्यतिराघव मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं तदा सत्वमुरेत्यलं आपत्का
र्पण्यमुत्साहो मदो माद्यं महोत्सवः यं नयंति न वैराग्यं तस्य नष्टं मनो वि
दुः भूयोजन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मयः सरूपोसौ मनोनाशो जी
वन्मुक्तस्य विद्यते अरूपस्तु मनोनाशो यो मयोक्तो रघूद्वह विदेहमुक्ता
वेवासौ विद्यते निष्कलात्मकः समग्राग्र्यगुणाधारमपि सत्वं प्रलीयते
विदेहमुक्तावमले पदे परमपावने संशांतदुःखमजडात्मकमेकरू
पमानंदमंथरमपेतरजस्तमो यत् आकाशकोशतनवोऽतनवा म
हांतः तस्मिन्पदे गलितचित्तलवाव संतीति तस्मात्सरूपो मनोनाशो

जी॰मु॰ जीवन्मुक्तिसाधनमितिस्थितं॥ ॥इतिश्रीजीवन्मुक्तिसाधनमनोनाशप्र
१०३ करणं केयंजीवन्मुक्तिः किंवातत्रप्रमाणं कथंवातत्सिद्धिरिति एतस्यप्र
श्नत्रयस्योत्तरंनिरूपितं सिद्धायांवाकिंप्रयोजनमित्यस्यचतुर्थप्रश्नस्योत्तरं
इदानीमभिधीयते ज्ञानरक्षातपोविसंवादाभावदुःखनाशसुखाविर्भा
वाः पंचप्रयोजनानि ननुप्रमाणोत्पन्नस्यतत्वज्ञानस्यकोनामबाधप्र
संगोयेनरक्षापेक्षेतिचेदुच्यते चित्तविश्रांत्यभावेसंशयविपर्ययोःप्र राम
सज्यमानतो तथाहि तत्वविदोराघवस्यविश्रांतेःपूर्वंसंशयंविश्वामि १०३
त्रउदाजहार नराघवत्वयास्त्यन्यद्धिज्ञेयंज्ञानवतांवर स्वयैवसूक्ष्मया
बुद्ध्यासर्वंविज्ञातवानसि भगवद्व्याससुतस्यशुकस्येवमतिस्तव

विश्रांतमात्रमेवात्रज्ञातज्ञेयाप्यपेक्षते इति शुकस्त्वयमेवादौतत्वं
विदित्वातत्रसंशयानः पितरंद्रष्टुं पित्रातथैवानुशिष्टः तत्रापिसंशया
नोजनकमुपससाद तेनापितथैवानुशिष्टस्तंप्रत्येवमुवाच श्रीशुकः
स्वयमेवसमापूर्वमेवज्ञातंविवेकतः एतदेवच पृष्टेनपित्रामेसमुदाहृ
तं भवताप्येषएवार्थोकथितोवाग्विदांवर एषएवचवाक्यार्थःशास्त्रे
षुपरिदृश्यते यथायंस्वविकल्पोत्थः स्वविकल्पपरिक्षयात् जनकः
नातःपरतरंकिंचिन्निश्चयोस्तिपरोमुने स्वयमेवत्वयाज्ञातं ५ क्षीय
तेदग्धसंसारोस्यसारइतिनिश्चयः तत्किमेतन्महाबाहोसत्यंब्रूहिमे
माचलं ततोविश्राममाप्नोतिचेतसाभ्रमताजगत् ५ गुरुतश्चपुनःश्रुतं

जी॰मु॰ अस्युच्छिन्नचिदात्मैकः पुमानस्तीह नेतरत् स्वसंकल्पवशाद्बद्धो निःसंक
१०४ ल्पश्च मुच्यते तेन त्वया स्फुटं ज्ञातं ज्ञेयं यस्य महात्मनः भोगेभ्यो विरतिर्जा
ता दृश्याद्वा सकलादिह प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं भवता पूर्णचेतसा न दृश्ये
पतसि ब्रह्मन्मुक्तस्त्वं भ्रांतिमुत्सृज अनुशिष्टः स इत्येवं जनकेन महात्म
ना विशश्राम शुकस्तूष्णीं स्वस्थे परमवस्तुनि वीतशोकभयायासो निरी
हश्छिन्नसंशयः जगाम शिखरं मेरोः समाध्यर्थमनिंदितं तत्र वर्षसह ॐ
स्राणि निर्विकल्पसमाधिना दशास्थित्वा शशामासावात्मन्यस्नेहदी १०४
पवदिति तस्माद्विदितेपि तत्त्वे विश्रांतिरहितस्य शुकराघवयोरिव संशय
उत्पद्यते स चाज्ञानमिव मोक्षस्य प्रतिबंधकः अत एव भगवतोक्तं

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं सं
शयात्मनः इति अश्रद्धाविपर्ययः स चानन्तरत्रोदाहरिष्यते अज्ञानविपर्य
यो मोक्षमात्रविरोधिनो संशयस्तु भोगमोक्षयोरुभयोरपि विरोधी तस्य
परस्परविरुद्धकोटिद्वयावलंबित्वात् यदा संसारसुखाय प्रवृत्तिस्तदा
मोक्षमार्गबुद्धिस्तां विरुणद्धि यदा मोक्षाय प्रवृत्तिस्तदा संसारबुद्धिस्तां
प्रतिबध्नाति तस्मात्संशयात्मनो न किंचित्सुखमस्तीति मुमुक्षुणा स
र्वथा संशयश्छेत्तव्यः अत एव श्रूयते छिद्यंते सर्वसंशया इति विपर्यय
स्यापि निदाघ उदाहरणं ऋभुः परमकरुणया निदाघस्य गृहमेत्य ब
हुधा बोधयित्वा निर्जगाम बुद्धेऽपि तदुपदिष्टवस्तुनि अश्रद्दधानो निदाघः

गी॰ मु॰
१०५

कर्मापि परमपुरुषार्थहेतुरिति विपर्ययं प्राप्य कर्मानुष्ठानेन यथापूर्वं प्रवृत्ते
शिष्यस्य परमपुरुषार्थभ्रंशो मा भूदिति कृपया गुरुः पुनरागत्य बोधया
मास तदापि विपर्ययं न जहौ तृतीयेन तु बोधनेन विपर्ययं परित्यज्य विश्रां
तिमलभत् संशयविपर्ययाभ्यामसंभावनाविपरीतभावनारूपाभ्यां त
त्त्वज्ञानस्य फलं प्रतिबध्यते तदुक्तं पराशरेण मणिमंत्रौषधैर्वह्निः स्फ
दीप्तोपि यथेंधनः प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात्प्रतिबंधस्तु कल्मषं भावनावि
परीता या या चासंभावना स्फुटं कुरुते प्रतिबंधं सा तत्त्वज्ञानस्य नाप
रमिति तस्मादविश्रांतचित्तस्य संशयविपर्ययप्रसंगेन तत्त्वज्ञान
स्य फलप्रतिबंधलक्षणात् बाधाद्रक्षापेक्ष्यते विश्रांतचित्तस्य तु म

ॐ
१०५

नोनात्रोन यदाजगदेवविलीयते तदा संज्ञायविपर्ययोः कः स संगः जगत्प्रति
भासरहितब्रह्मविदो देहव्यवहारो विनैवप्रयत्नं परमेश्वरप्रेरितेन प्राणवा
युनानिष्पद्यते अतएवच्छंदोगा आमनंति नोपजनंस्मरन्निदंशरीरंस यथा
प्रायोज्य आचरणेयुक्त एवमेवायमस्मिंच्छरीर प्राणोयुक्त इति उपजनं
जनानांसमीपवर्तमानमिदंस्वशरीरंनस्मरन् ब्रह्मविद्वर्तते पार्श्वस्थज
ना एवतत्त्वविदःशरीरंप्रतियंति स्वयंतुनिर्मनस्कत्वान्मदीयमिदंशरीर
मितिनस्मरतियोग्यःरथशाकटादिवहनेप्रयोक्तुमर्हःशिक्षितोश्वबलि
वर्दादिःसयथासारथिनामार्गस्याचरणेप्रेरितःपुनःपुनःसारथिप्रय
त्नमनवेक्ष्यस्वयमेवरथशाकटादिकंपुरोवर्तिग्राममंनयति एवमेवायं

जी॰मु॰ १०६ प्राणवायुः परमेश्वरेणास्मिन् शरीरे नियुक्तः सत्यसति वा जीवप्रयत्ने व्यव
हारं निर्वहति भागवतेपि स्मर्यते देहं विनश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो
न पश्यति यतोध्यगमत्स्वरूपं दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा प
रिकृतं मदिरामदांध इति वसिष्ठोप्याह पार्श्वस्थबोधिताः संतः पूर्वाचारक्र
मागतं आचारमाचरंत्येव सप्तबुद्धवदस्थिता इति सिद्धो न पश्यति आचा
रमाचरंत्युभयोः परस्परविरोध इति चेन्न विश्रांतितारतम्येन व्यवस्थोप
पत्तेः तदेतत्तारतम्यमभिप्रेत्य श्रूयते आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावाने १०६
ष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति अत्र चत्वारः प्रतीयंते ब्रह्मवित्प्रथमः ब्रह्मवि
द्वरो द्वितीयः वरीयांस्तृतीयः वरिष्ठश्चतुर्थः तएते सप्तसु योगभूमिषु

चतुर्थीयोगमारभ्यक्रमेणभूमिचतुष्टयंप्राप्ताएवेत्यवगंतव्यं भूमयश्चवसि
ष्ठेनदर्शिताः ज्ञानभूमिःशुभेछास्यात्प्रथमासमुदाहृता विचारणाद्वितीया
स्यात्तृतीयातनुमानसी १ सत्वापत्तिश्चतुर्थीस्यात्ततोसंसक्तिनामिका प
दार्थाभाविनीषष्ठीसप्तमीतुर्यगास्मृताइति २ स्थितःकिंमूढएवास्मिप्रेक्ष्ये
हंशास्त्रसज्जनैः वैराग्यपूर्वमिछेतिशुभेछेत्युच्यतेबुधैः ३ शास्त्रसज्ज
नसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकं सद्विचारप्रवृत्तिर्याप्रोच्यतेसाविचारणा ४
विचारणाशुभेछाभ्यांइंद्रियार्थेष्वसक्तता यत्रसातनुताभेतिप्रोच्यतेत
नुमानसी ५ भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेर्थविरतेर्वशात् सत्वात्मनि
स्थितेशुद्धे सत्वापत्तिरुदाहृता ६ दशाचतुष्टयाभ्यासादसंसर्गफला

जी॰ मु॰ १०७ तुया रूढसत्वचमत्कारा प्रोक्ता संपत्तिनामिका ७ भूमिकापंचकाभ्यासा
त्स्वात्मारामतया भृशं आभ्यंतराणां बाह्यानां पदार्थानामभावनात् ८
परप्रयुक्तेन चिरं परप्रयत्नेनाववोधनं पदार्थाभाविनी नाम षष्ठी भवति भू
मिका ९ भूमिषट्कचिराभ्यासाद्भेदस्यानुपलंभनात् यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं
सा ज्ञेया तुर्यगा गतिरिति १० अत्र भूमिकात्रितयं ब्रह्मविद्यायाः साधन
मेव न तु विद्याकोटावंतर्भवति भेदसत्यत्वबुद्धेरनिवारितत्वात् अत ए राम १०७
वैतज्जागरणमित्यपदिश्यते तदुक्तं भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जा
ग्रदिति स्थितं यथावद्भेदबुद्ध्येदं जगज्जाग्रति दृश्यते इति चतुर्थभू
मौ सर्वजगदुपादानस्य ब्रह्मणो वास्तवमद्वितीयसत्तास्वभावं नि

ष्ठितस्य ब्रह्मण्यारोपितयोर्जगच्छब्दाभिधेययोर्नामरूपयोर्मिथ्यात्वमव
गच्छति मुमुक्षोः पूर्वोक्तं जागरणमपेक्ष्यायं भूमिः स्वप्नः अद्वैते स्थैर्यमाया
ते द्वैते च प्रशमं गते पश्यंति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमिकामिता विच्छिन्न
शरदभ्रांशवल्लोकं प्रविलीयते स्वस्वेतरं च सन्मात्रे यत्नबोधादुपास
ते योगिनः सर्वभूतेषु सद्रूपं नोऽमितं हरिं सत्तावशेष एवास्ते चतुर्थीं भू
मिकामिति सोयं चतुर्थीं भूमिं प्राप्तो योगी ब्रह्मविदित्युच्यते पंचम्या
दयस्तिस्रो भूमयो जीवन्मुक्तेरवांतरभेदाः तेच निर्विकल्पसमाध्यभ्या
सबलेन विश्रांतितारतम्येन संपद्यंते पंचमभूमौ निर्विकल्पकात्स
माधेस्तदा तदा स्वयमेव व्युत्तिष्ठते सोयं योगी ब्रह्मविद्वरः षष्ठभूमौ

जी॰मु॰ पार्श्वस्थैर्बोधितोव्युत्तिष्ठते सोयंब्रह्मविद्वरीयान् तदेतद्भूमिद्वयंसुषुप्तिर्गा
१०८ ढसुषुप्तिरभिधीयते तदाह पंचमीभूमिकामेत्यसुषुप्तिपदनामिकां
शांताशेषविशेषांशास्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके अंतर्मुखतयानित्यंबहिर्वृत्ति
परोपिसन् परिश्रांततयानित्यंनिद्रालुरिवलक्ष्यते कुर्वन्नभ्यासमेत
स्यांभूमिकायांविवासनः षष्ठींगाढसुषुप्त्याख्यांक्रमात्पततिभूमि
कां यत्रनासन्नसद्रूपोनाहंनाप्यनहंकृतिः केवलंक्षीणमननआ ॐ
स्तेद्वैतैक्यनिर्गतः अद्वैतंकेचिदिच्छंतिद्वैतमिच्छंतिकेचन समंब्रह्म १०८
नजानंतिद्वैताद्वैतविवर्जितं अंतःशून्योबहिःशून्यःशून्यकुंभइवांब
रे अंतःपूर्णोबहिःपूर्णःपूर्णकुंभइवार्णवे गाढंनिर्विकल्पसमाधिप्रा

तस्य संस्कारमात्रशेषस्य चित्तस्य मनोराज्यं कर्तुं बाह्यपदार्थान् ग्रहीतुं
वासामर्थ्याभावादाकाशावस्थितकुंभवदंतर्बहिः शून्यत्वं स्वयंप्रकाशस
च्चिदानंदैकरसे ब्रह्मणि निमग्नत्वेन समुद्रमध्यस्थापितपूर्णकुंभवदंत
र्बहिः पूर्णत्वं तुरीयाभिधां सप्तमीं भूमिं प्राप्तस्य योगिनः सततः परतो व्युत्था
नमेव नास्तीति ईदृशमेवोद्दिश्य देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वेत्या
दि वाक्यं प्रवृत्तं असंप्रज्ञातसमाधिप्रतिपादकानि योगशास्त्राण्यत्रैव
पर्यवसितानि सोयमीदृशो योगी पूर्वोदाहृतश्रुतौ ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्यु
च्यते तदेवं पार्श्वस्थबोधितः सिद्धो न पश्यतीत्यनयोर्भूमिद्वयोर्व्यवस्थि
तत्वान्न कोपि विरोधः पंचम्यादिभूमित्रयरूपायां जीवन्मुक्तौ संपाद्यमा

जी॰मु॰ नाशांजीवन्मुक्तौ संपाप्रद्वैतप्रतिभासाभावेन संशयविपर्ययप्रसंगाभावा
१०९ दुत्पन्नंतत्वज्ञानंअबाधेन रक्षितंभवति सेयंज्ञानरक्षाजीवन्मुक्तेः प्रथमं
प्रयोजनं तपोद्वितीयंप्रयोजनं योगभूमीनांदेवत्वादिपदप्राप्तिहेतुत
यातपस्त्वंद्रष्टव्यं तद्धेतुत्वंचार्जुनभगवतोः श्रीरामवशिष्ठयोश्चप्रश्नो
त्तराभ्यामवगम्यते अर्जुनः अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमानसः
अप्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्णगच्छति कच्चिन्नोभयविभ्रष्टःछि राम १०९
न्नाभ्रमिवनश्यति अप्रतिष्ठोमहाबाहोविमूढोब्रह्मणःपथि श्रीभ
गवानुवाच प्राप्यपुण्यकृतांलोकानुषित्वाशाश्वतीःसमाः शुचीनां
श्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोभिजायते अथवायोगिनामेवकुलेभवतिधीम

तो एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशं तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहि
कं यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदनेति श्रीराम० एकामथ द्वितीयां वात
तीयां भूमिकामुत आरूढस्य मृतस्याथ कीदृशी भगवन्गतिः वशिष्ठः यो
गभूमिकयाक्रांतजीवितस्य शरीरिणः भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्व
दुष्कृतं ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च मेरूपवनकुंजेषु रमते रम
णीसखः ततः सुकृतसंभारे दुःकृते च पराकृते भोगक्षयपरीक्षीणे जायं
ते योगिनो भुवि शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सतां तत्र प्राक् भावना
भ्यस्तं योगभूमिक्रमं बुधः स्पृष्ट्वापरितनान्युच्चै रुत्तमं भूमिकाक्रमं इ
ति अस्यैव योगभूमीनां देवलोकप्राप्तिहेतुत्वं तावता तपस्त्वं कुत इति

जी॰न्मु॰ चेत् श्रुतेरिति ब्रूमः तथाच तैत्तिरीया आमनंति तपसा देवे देवतामग्र आयन्
११० तपसर्षयः स्वरन्वविंदन्निति तत्वज्ञानात्प्राचीनस्य भूमिकात्रयस्य तपस्त्वे
सति तत्वज्ञानस्योत्तरकालीनस्य निर्विकल्पसमाधिरूपस्य पंचम्यादिभूमि
कात्रयस्य तपस्त्वं कैमुतिकन्यायसिद्धं अत एव स्मर्यते मनसश्चेंद्रियाणां
चैकाग्र्यं परमं तपः तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यत इति यद्यप्य
नेन न्यायेन तपसा प्राप्यं जन्मांतरं नास्ति तथापि लोकसंग्रहायेदं त ॐ
प उच्यते अत एव भगवानाह लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसी ११०
ति संग्राह्यश्च लोकस्त्रिविधः शिष्यो भक्ततटस्थश्चेति तत्र शिष्यस्यां
तर्मुखे योगिनि गुरौ प्रमाणिकत्वबुद्ध्यातिशयेन तदुपदिष्टे तत्वे परमं

चिन्त्वा संप्राप्यचिरं सहसा विश्राम्यति अतएव च श्रूयते यस्य देवे पराभ
क्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति स्म
र्यते च श्रद्धावान्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिम
चिरेणाधिगच्छति अन्नप्रदाननिवासस्थानकल्पनादिभिर्योगिनं से
वमानो भक्तस्तदीयं तपः स्वयमादत्ते तथा च श्रूयते तस्य पुत्रा दायमुप
यंति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति तटस्थोपि द्विविधः
आस्तिको नास्तिकश्चेति तत्रास्तिको योगिनः सन्मार्गाचरणं दृष्ट्वा स्व
यमपि सन्मार्गे प्रवर्तते तथा च स्मृतिः यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेत
रो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते इति नास्तिकोपि योगि

जी॰ मु॰ नारष्टः पापान्मुच्यते तदुक्तं यस्यानुभवपर्यंतात्तत्वे बुद्धिः प्रवर्त्तते तद्दृ
१११ ष्टिगोचराः सर्वे मुच्यंते सर्वपातकैरिति अनेन प्रकारेण सर्वप्राण्युपका
रित्वं विवक्षित्वा स्मर्यते कुलं पवित्रं जननी कृतार्था विश्वंभरे पुण्यवती
च तेन अपारसंवित्सुखसागरेऽस्मिंल्लीनं परंब्रह्मणि यस्य चेत इति
न केवलं योगिनः शास्त्रीयव्यवहारस्यैव तपस्त्वं किंतु सर्वस्यैव लौकि
कव्यवहारस्यापि तथा च तैत्तिरीयशाखायां नारायणस्य अंतिमेना ॐ
नुवाकेन विदुषोपि महिमानं इति तस्मिंश्चानुवाके पूर्वभागे योगिनो व १११
व्यवहारा यज्ञांगद्रव्यत्वेनाम्नाताः तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः
श्रद्धा पत्नी शरीरमुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः का

मआज्यंमन्युःपशुस्तपोग्निःदमःशमयितादक्षिणवाग्घोताप्राणउ
द्गाताचक्षुरध्वर्युर्मनोब्रह्माश्रोत्रमग्नीध्रइति अत्रचदानंदक्षिणेति
पदमध्याहार्यं अथयत्तपोदानमार्जवमहिंसासत्यवचनमितिचा
स्यदक्षिणेतिछंदोगैराम्नातत्वात् उक्तानुवाकेमध्यभागेनयोगिव्य
वहारास्तज्जीवनकालाश्चज्योतिष्टोमाभावयंतिक्रियारूपत्वेनोत्त
रंसर्वयज्ञावयवक्रियारूपत्वेनचाम्नाताः यावध्रियतेसादीक्षाय
दश्नातितद्धविर्यत्पिबतितदस्यसोमपानमितियद्रमतेतदुपसदो
यत्संचरत्युपविशत्युत्तिष्ठतेचप्रवर्ग्ययन्मुखंतदाहवनीयःयाव्या
हृतिराहुतिर्यदस्यविज्ञानंतज्जुहोतियत्सायंप्रातरत्तियत्समिधंय

त्यानं माध्यंदिनं यत्सायं चैतानि सवनानि अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासौ य
अर्द्धमासाश्चेति चातुर्मास्यानि य ऋतवश्चेति पशुबंधाः ये संवत्सराश्च
परिवत्सराश्च तेऽहर्गणः सर्ववेदसं वा एतत्सत्रं यन्मरणं तदवभृथ इति
सर्ववेदसं सर्ववेदक्षिणाकं तत्रैतच्छब्देन प्रकृताहोरात्रादिपरिवत्सरां
तं सर्वकालं समष्ट्युपलक्षितं योगिन आयुर्विवक्ष्यते यदायुस्तत्सर्व
स्वदक्षिणोपेतं सत्रमित्यर्थः उत्तरानुवाक्ये चरमभागे सर्वयज्ञात्मकं
योगिनमुपासीत तस्य क्रममुक्तिरूपं सूर्याचंद्रमसोः कार्यकारण
ब्रह्मणोः सात्म्यलक्षणं फलमाम्नायते एतद्वै जरामग्निहोत्रं
सत्रं य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वादि

त्यस्य सायुज्यं सलोकतां गछति अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणामे
वमहिमानं गत्वा चंद्रमसः सायुज्यं सलोकतां प्राप्नोति एतौ वा सूर्याचंद्र
मसौ महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमा
प्नोति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमित्युपनिषदिति जरामरणावधिकं य
द्योगिचरितमस्ति तद्दर्शाग्निहोत्रसंवत्सरसत्रांतं कर्मस्वरूपमित्ये
वमुपासीनो भावनातिशयेन सूर्याचंद्रमसोः सायुज्यं तादात्म्यं प्राप्नोति
भावनामांद्येन समानकालं प्राप्य तस्मिंल्लोके सूर्याचंद्रमसोर्विभूतिम
नुभूय ततऊर्ध्वं सत्यलोके चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो महिमानं कैवल्यं
प्राप्नोति इत्युपनिषदित्यनेन यथोक्तविद्यायास्तत्प्रतिपादकग्रंथस्य

जी॰मु॰ चोपसंहारः क्रियते तदेवंजीवन्मुक्तेस्तपोरूपंद्वितीयंप्रयोजनंसिद्धं वि
११३ संवादाभावस्तृतीयंप्रयोजनं नखल्वंतर्मुखेबाह्यव्यवहारमप
श्यतियोगीश्वरेलौकिकस्तैर्थिकोवाकश्चिद्विसंवदते विसंवादोहिद्विविधः
कलहरूपोनिंदारूपश्च तत्रक्रोधादिरहितेनयोगिनासहकथंनामलौ
किकःकलहायते तद्राहित्यंचस्मर्यते क्रुध्यंतंनप्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टःकु
शलंवदेत् अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचनेति ननुजीवन्मु राम
क्तेःप्राचीनोविद्वत्संन्यासस्ततोप्राचीनंतत्त्वज्ञानंतस्मादपिप्राचीनो ११३
विविदिषासंन्यासः तत्रैतेक्रोधाराहित्यादयोधर्माःकथंस्मृताइति
चेत् बाढं अतएवजीवन्मुक्तस्यक्रोधादयोत्रांकिंतुमन्त्राक्याः अत्य

र्वाचीनेविविदिषासंन्यासे यथाक्रोधादयोनसंतितस्योत्तमपदेतत्वज्ञा
नेकुतस्तेस्युः कुतस्तरांचविद्वत्संन्यासेकुतस्तमांचजीवन्मुक्तेो अतोयो
गिनासहनलौकिकस्यकलहः संभवति नापिनिद्रारूपोविसंवादःशंकनी
योनिद्रात्वस्याप्यनिश्चितत्वात् तथाचस्मर्यते यंनसंतंनचासंतंनाश्रु
तंनबहुश्रुतं नसुवृत्तंनदुर्वृत्तंवेदकश्चित्सवैयतिः सदसत्वेउत्तमाधम
जातीइतितैर्थिकोपिकिंशास्त्रप्रमेयेविसंवदते किंवायोगचरिते आद्ये
नतावद्योगीपरशास्त्रप्रमेयंदूषयति। तमेवैकंविजानीथाथ आत्मान
मन्यावाचोविमुंचथा नानुध्यायाद्बहूंछब्दान्वाचोविग्लापनंहितदि
त्यादिश्रुत्यनुरोधात् नापिस्वशास्त्रप्रमेयंप्रतिवादिनोग्रेसमर्थयते

जी·मु· पलालमिवधान्यार्थीत्यजेद्ग्रंथमशेषतः परमंब्रह्मविज्ञायउल्कावत्तान्य
११४ थोत्सृजेदित्यादिश्रुत्यर्थपरत्वात् यदाप्रतिवादिनमपिस्वात्मतयावीक्ष्य
ते तदाविजिगीषायांकथनापिलोकायतिशास्त्रज्ञोव्यतिरिक्तः सर्वोपि
नैर्थिकोमोक्षमंगीकुर्वन्योगिचरितेष्वविसंवादितुमर्हतीति अर्हतका
पालबौद्धवैशेषिकनैयायिकशैववैष्णवशाक्तसांख्ययोगादिमोक्षशा
स्त्रेषु प्रतिपाद्यप्रमेयस्यनानाविधत्वेपिमोक्षसाधनस्ययमनियमाद्य ॐ
ष्टांगयोगस्यैकविधत्वात् तस्मादविसंवादेनसर्वसंमतोयोगीश्वरःए ११४
तदेवाभिप्रेत्यवसिष्ठआह यस्येदंजन्मपाश्चात्यंतमाश्वेवमहामते
विंशंतिविद्याविमलामुक्तावेणुमिवोत्तमं आर्य्यतालक्षणामैत्रीसौ

म्यतामुक्तनात्मानं समाश्रयंति तन्नित्यमंतःपुरमिवांगनाः प्रेम्णा लावा
रमधुरं सर्वे वांछंति तं जनाः वेणुं मधुरनिध्वानं वने वनमृगा इव क्षु
प्तिवत्प्रशमितभाववृत्तिना स्थितः सदा जागृति येन चेतसा कलान्वितोपि
धुरिवयः सदा बुधैर्निषेव्यते मुक्त इतीह संस्मृत इति मातरीव शमं यां
ति विषमाणि मृदूनि च विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि शमशालिनि त
पस्विषु बहुज्ञेषु याजकेषु नृपेषु च बलवत्सु गुणाढ्येषु शमवानेव
राजत इति तदेवमबाधं जीवन्मुक्तेर्विसंवादाभावरूपं तृतीयं प्रयोज
नं सिद्धं दुःखनाशसुखाविर्भावरूपे चतुर्थपंचमे प्रयोजने विद्यानं
दनामके ब्रह्मानंदगते चतुर्थाध्याये निरूपिते तदुभयमत्र संक्षिप्या

जी॰मु॰ ध्यते आत्मानंचेद्विजानीयादहमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामाय
११५ शरीरमनुसंज्वरेदित्यादिश्रुत्यादुःखस्यैहिकस्यविनाशउक्तः एतंहवाव
नतपतिकिमहंसाधुनाकरवंकिमहंपापमकरवमित्यादिश्रुतयः
आमुष्मिकहेतुपुण्यपापचिंतारूपस्यदुःखस्यनाशमाहुः सुखाविर्भा
वस्त्रेधा सर्वकामावाप्तिः कृतकृत्यत्वंप्राप्तप्राप्यत्वंचेति सर्वकामावा ॐ
प्तिस्त्रेधा सर्वसाक्षित्वंसर्वत्राहंकारमहत्वं सर्वभोक्तृरूपत्वंचेति हि ११५
रण्यगर्भादिस्थावरांतेषुदेहेष्वनुस्यूतंसाक्षिचैतन्यरूपंयद्ब्रह्मतदे
वाहमस्मीतिजानतःस्वदेहइवपरदेहेष्वपिकामसाक्षित्वमस्तित
देतदभिप्रेत्यश्रूयते सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चितेति

लोकेभुंक्तेषुभोगेषु आकामहतत्वंतत्कामप्राप्तिरित्युच्यते तथाच
सर्वभोगदोषदर्शिनस्तत्वविदः सर्वत्राकामहतत्वादस्तिसर्वकामावाप्तिः
अतएवसर्वाभौमापक्रमेषुहिरण्यगर्भपर्यंतेषुउत्तरोत्तरशतगुणेष्वा
नंदेषुश्रोत्रियस्यचाकामहतस्येतिश्रुतंसद्रूपेणचिद्रूपेणानंदरूपे
णासर्वत्रचावस्थितंस्वात्मानमनुसंदधतः सर्वभोक्तृरूपत्वमस्तीत्य
भिप्रेत्यैवंश्रूयते अहमन्नमहमन्नमहमन्नं अहमन्नादोहमन्नादो
हमन्नादइति कृत्यकृत्यत्वंतुस्मर्यते ज्ञानामृतेनतृप्तस्यकृतकृत्य
स्ययोगिनः नैवास्तिकिंचित्कर्तव्यमस्तिचेन्नसतत्ववित् यस्त्वात्म
रतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंन

जी॰मु॰ विद्यतइतिसामसाप्यतांश्रूयते अभयंवैजनकप्राप्तोसीतितस्मात्तत्सर्व
११६ मभवदितिब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिच नन्वतोदुःखविनाशस्फुरणाविर्भावौ
तत्त्वज्ञानेनैवसिद्धत्वान्नजीवन्मुक्तिप्रयोजनतामर्हतः मैवं स्फुरस्थितयो
स्तयोरत्रविवक्षितत्वात् यथातत्त्वज्ञानंपूर्वमेवोत्पन्नमपिजीवन्मुक्त्या
स्फुरक्षितंभवति एवमेतावपिस्फुरक्षितौभवतः नन्वेवंजीवन्मुक्तेःपंच ॐ
प्रयोजनत्वेसतिसमाहितोयोगीश्वरोलोकव्यवहारंकुर्वतस्तत्त्वविदोपि ११६
श्रेष्ठइतिवक्तव्यं तच्चप्रश्नोत्तराभ्यांनिराकृतं श्रीरामः भगवन्भूतभव्ये
शाकश्चिज्ज्ञानसमाधिकः प्रबुद्धइवविश्रांतोव्यवहारपरोपिसन् क
श्चिदेकांतमाश्रित्यसमाधिनियमस्थितः तयोस्तुकतरःश्रेयानितिमे

भगवन्वद वशिष्ठः इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः अंतःशीतल
तायासौ समाधिरिति कथ्यते दृश्यैर्न मम संबंध इति निश्चित्य शीतलः क
श्चित्संव्यवहारस्थः कश्चिद्ध्यानपरायणः द्वावेतौ राम स्फसमावंतश्चेत्प
रिशीतलौ अंतःशीतलतामस्यतदनंततपः फलमिति नेव दोषः अत्रवा
सनाक्षयरूपं अंतःशीतलत्वं अवश्यं संपादनीयमित्येतावदेव प्रतिपा
द्यते ननु तदनंतरभाविनो नाशस्य श्रेष्ठत्वं निवार्यते शीतलत्वं तृष्णायाः
प्रशमनमित्येतादृशीं विवक्षां स्वयमेव स्पष्टीचकार अंतःशीतलता
यां तु लब्धायां शीतलं जगत् अंतस्तृषोपतप्तानां दावदाहमयं जगदि
ति ननु समाधिनिर्दाव्यवहारप्रशंसा चात्रोपलभ्यते समाधिस्तान

नी॰मु॰ कस्यस्यचेतश्चेद्वृत्तिचंचलं नतस्यतत्समाधानं सत्युन्मनतांव्रजेः उन्म
१९७ नतांउपस्यस्यचेतश्चेत्क्षीणवासनं तत्स्योन्मनत्वंतुसमंब्रह्मस
माधिनेतिमेवं अत्रहिसमाधिप्राशास्त्यमेवयोगीकृत्यवासनानिर्घृते इय
मत्रवचनव्यक्तिः यद्यपिव्यवहारात्समाधिः प्रशास्तस्तथाप्यसौसवास
नश्चेत्तदानिर्वासनात्व्यवहारादधमएवेति यदासमाहितव्यवहर्त्री
रावुभावपिअनत्वज्ञौसवासनौचतदासमाधेरुत्तमलोकप्राप्तिहेतु ॐ
पुण्यत्वेनप्राशास्त्यं यदाउभौज्ञाननिष्ठौनिर्वासनौच तदापिवासना ११७
क्षयरूपांजीवन्मुक्तिंपरिपालयन्नयंमनोनाशरूपः समाधिः प्र
शस्तएव तस्माद्योगीश्वरस्यश्रेष्ठत्वात्पंचप्रयोजनोपेतायाःजी

वन्मुक्तेनकोपिविघ्नइतिसिद्धं॥ ॥इतिविद्यारण्यविरचितंजीवन्मुक्ति
प्रकरणं ॥ समाप्तं॥शुभंभूयात्॥श्रीरामजयरामजयजयराम॥
भग्नपृष्ठिकटिग्रीवास्तब्धदृष्टिरधोमुखं कष्टेनलिखितंग्रंथंयत्नेन
परिपालयेत् १॥ ॥श्रीराधाकृष्णाभ्यांनमः॥श्रीरस्तु॥ ॥

వేదాం

౧ శ్రీగణేశాయనమః || యదవిద్యావిలాసేన భూతభౌతికసృష్టయః | తన్నౌమి పరమాత్మానం సచ్చిదానందవిగ్రహం ||౧
యదంతేవాసిపంచాస్యైర్నిరస్తా భేదవారణాః | తన్నౌమి నృసింహాఖ్యం యతీంద్రం పరమం గురుం ||౨|| శ్రీమ
ద్వేంకటనాథాఖ్యాన్వేలాంగుడినివాసినః | జగద్గురూనహం వందే సర్వతంత్రప్రవర్తకాన్ ||౩|| యేన చిం
తామణౌ టీకా దశటీకావిభంజినీ | తర్కచూడామణిర్నామ కృతా విద్వన్మనోరమా ||౪|| పక్షధర
స్యాపి బాలవ్యుత్పత్తిదాయినీ | పదయోజనయా పంచపాదికా వ్యాకృతా తథా ||౫|| తేన బోధాయ మం
దానాం వేదాంతార్థావలంబినీ | ధర్మరాజాధ్వరీంద్రేణ పరిభాషా వితన్యతే ||౬|| ఇహ ఖలు ధర్మా
ర్థకామమోక్షేషు చతుర్విధపురుషార్థేషు మోక్ష ఏవ పరమపురుషార్థః | న స పునరావర్తత ఇతి
శ్రుత్యా తస్యైవ నిత్యత్వావధారణాత్ | ఇతరేషాం త్రయాణాం ప్రత్యక్షేణ | తద్యథేహ కర్మచితో లోకః
క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయత ఇత్యాదిశ్రుత్యా చానిత్యత్వావగమాచ్చ ||
స చ బ్రహ్మజ్ఞానాదితి బ్రహ్మ తజ్జ్ఞానం తత్ప్రమాణం చ సప్రపంచం నిరూప్యతే | తత్ర ప్రమాకరణం ప్ర

శాం

౨ ప్రమాణం। తత్ర స్మృతివ్యావృత్తం ప్రమాత్వమనధిగతాబాధితార్థవిషయకజ్ఞానత్వం। స్మృతిసాధారణం తు
అబాధితవిషయకజ్ఞానత్వం। నీరూపస్యాపి కాలస్యేంద్రియవేద్యత్వాభ్యుపగమేన ధారావాహికబుద్ధేర
పి పూర్వపూర్వజ్ఞానావిషయతత్తత్క్షణవిశిష్టవిషయకత్వేన న తత్రావ్యాప్తిః। కించ సిద్ధాంతే ధారావాహిక
బుద్ధిస్థలే న జ్ఞానభేదః। కింతు యావద్ఘటస్ఫురణం తావద్ఘటాకారాంతఃకరణవృత్తిరేకైవ। న తు నా
నా వృత్తేః స్వవిరోధివృత్త్యుత్పత్తిపర్యంతం స్థాయిత్వాభ్యుపగమాత్। తథా చ తత్ప్రతిఫలితచైతన్యమపి త
త్ర తావత్కాలమేకమేవేతి నావ్యాప్తిశంకాపి। నను సిద్ధాంతే ఘటాదేర్మిథ్యాత్వేన బాధితత్వాత్తజ్జ్ఞానం క
థం ప్రమాణం। ఉచ్యతే। బ్రహ్మసాక్షాత్కారానంతరం ఘటాదీనాం బాధః యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూ
త్తత్కేన కం పశ్యేదితి శ్రుతేః। న తు సంసారదశాయాం బాధః। యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్య
తీతి శ్రుతేః। తథా చాబాధితపదేన సంసారదశాయామబాధితత్వం వివక్షితం। ఇతి ఘటాదిప్రమాయా
మవ్యాప్తిః। తదుక్తం భాష్యే। దేహాత్మప్రత్యయో యద్వత్ప్రమాణత్వేన కల్పితః। లౌకికం తద్వదేవేదం
ప్రమాణం త్వాత్మనిశ్చయాదితి। ఆత్మనిశ్చయాత్। బ్రహ్మసాక్షాత్కారపర్యంతమిత్యర్థః। లౌకికేతి ప్ర

౧ లౌకికమితి ఘటాదిజ్ఞానమిత్యర్థః

మాణాని షట్। ప్రత్యక్షానుమానోపమానాగమార్థాపత్త్యనుపలబ్ధిభేదాత్। తత్ర ప్రత్యక్షప్రమాయాః క
రణం ప్రత్యక్షప్రమాణం। ప్రత్యక్షప్రమా చాత్ర చైతన్యమేవ। యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మేతి శ్రుతేః। అపరో
క్షాదిత్యస్య అపరోక్షమిత్యర్థః। నను చైతన్యమనాది తత్కథం చక్షురాదేస్తత్కరణత్వేన ప్రమాణత్వమితి
ఉచ్యతే। చైతన్యస్యానాదిత్వేపి తదభివ్యంజకాంతఃకరణవృత్తిరింద్రియసన్నికర్షాదినా జాయత ఇ
తి వృత్తివిశిష్టచైతన్యమాదిమదిత్యుచ్యతే। జ్ఞానావచ్ఛేదకత్వాచ్చ వృత్తౌ జ్ఞానత్వోపచారః। తదుక్తం వివ
రణే। అంతఃకరణవృత్తౌ జ్ఞానత్వోపచారాదితి। నను నిరవయవస్యాంతఃకరణస్య పరిణామాత్మికా
వృత్తిః కథం। ఉచ్యతే। న తావదంతఃకరణం నిరవయవం సాదిద్రవ్యత్వేన సావయవత్వాత్। సాదిత్వం చ త
న్మనోఽసృజతేత్యాదిశ్రుతేః। వృత్తిరూపజ్ఞానస్య మనోధర్మత్వే చ కామః సంకల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధా
ఽశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవేతి శ్రుతిః ప్రమాణం। ధీశబ్దేన వృత్తిరూపజ్ఞానాభి
ధానాత్। అత ఏవ కామాదేరపి మనోధర్మత్వం। కామాదేరంతఃకరణధర్మత్వే అహమిచ్ఛా
మి అహం జానామీత్యాద్యనుభవః ఆత్మధర్మత్వమవగాహమానః కథముపపద్యతే। ఉచ్యతే।

ఆయః। ఏవం తస్య దగ్ధృత్వాభావేఽపి దగ్ధృత్వాశ్రయవహ్నితాదాత్మ్యాధ్యాసాద్యథా అయో దహతీతి వ్యవహారః
తథా సుఖాద్యాకారపరిణామవృత్తేః కరణస్యైతాదాత్మ్యాధ్యాసాదహం సుఖీత్యాదివ్యవహారః। నన్వంతఃకరణస్యేంద్రియ
తయా అతీంద్రియత్వాత్కథం ప్రత్యక్షవిషయతేతి। ఉచ్యతే। న తావదంతఃకరణమింద్రియమిత్యత్ర మానమ
స్తి। మనః షష్ఠానీంద్రియాణీతి భగవద్వచనం ప్రమాణమితి చేన్న। అనింద్రియేణాపి మనసా షట్త్వసంఖ్యాపూ
రణే విరోధాభావాత్। న హీంద్రియగతసంఖ్యాపూరణమింద్రియేణైవ భవతీతి నియమః। యజమానపం
చమా ఇడాం భక్షయంతీత్యత్ర ఋత్విగ్గతపంచత్వసంఖ్యాయా అనృత్విజాపి యజమానేన। వేదానధ్యా
పయామాస మహాభారతపంచమానిత్యత్ర వేదగతపంచత్వసంఖ్యాయా అవేదేనాపి మహాభారతేన పూర
ణదర్శనాత్। ఇంద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః ఇత్యాదిశ్రుత్యా మనసోఽనింద్రియ
త్వావగమాచ్చ। నన్వేవం మనసోఽనింద్రియత్వే సుఖాదిప్రత్యక్షస్య సాక్షాత్త్వం న స్యాత్। ఇంద్రియాజన్యత్వా
దితి చేన్న। న హీంద్రియజన్యత్వేన జ్ఞానస్య సాక్షాత్త్వం అనుమిత్యాదేరపి మనోజన్యతయా సాక్షాత్త్వా
పత్తేః। ఈశ్వరజ్ఞానస్యాసాక్షాత్త్వాపత్తేశ్చ। కింతు ప్రత్యక్షత్వప్రయోజకం కిమితి చేత్। కిం జ్ఞానగత

స్వప్రత్యక్షత్వస్య ప్రయోజకం ప్రభాణ కిం వా విషయగతస్య। అత్ర ప్రమాణచైతన్యస్య విషయావచ్ఛిన్నచైతన్యాభేద ఇతి బ్రూమః।
తథా హి। త్రివిధం చైతన్యం। ప్రమాతృచైతన్యం। ప్రమాణచైతన్యం। విషయచైతన్యం చేతి। తత్ర ఘటావచ్ఛిన్నం చైతన్యం విష
ప్రత్యక్ష యచైతన్యం। అంతఃకరణవృత్త్యవచ్ఛిన్నం చైతన్యం ప్రమాణచైతన్యం। అంతఃకరణావచ్ఛిన్నం చైతన్యం ప్రమాతృచైతన్యం। తత్ర
యథా తటాకోదకం ఛిద్రాన్నిర్గత్య కుల్యాత్మనా కేదారాన్ ప్రవిశ్య తద్వదేవ చతుష్కోణాద్యాకారం భవతి త
థా తైజసమంతఃకరణమపి చక్షురాదిద్వారా ఘటాదివిషయదేశం గత్వా ఘటాదివిషయాకారేణ పరి
ణమతే। స ఏవ పరిణామో వృత్తిరిత్యుచ్యతే। అనుమిత్యాదిస్థలే తు నాంతఃకరణస్య వహ్న్యాదిదేశగమనం। వహ్న్యాదేః
చక్షురాద్యసన్నికర్షాత్। తథా చాయం ఘట ఇతి ప్రత్యక్షస్థలే ఘటాదేస్తదాకారవృత్తేశ్చ బహిరేకత్ర దేశే సమ
వధానాత్ తదుభయావచ్ఛిన్నం చైతన్యమేకమేవ। విభాజకయోరప్యంతఃకరణవృత్తిఘటాదివిషయయో
రేకదేశస్థత్వేన భేదాజనకత్వాత్। అత ఏవ మఠాంతర్వర్తిఘటావచ్ఛిన్నాకాశో న మఠావచ్ఛిన్నాకాశాద్భి
ద్యతే। తథా చాయం ఘట ఇతి ప్రత్యక్షస్థలే ఘటాకారవృత్తేర్ఘటసంయోగితయా ఘటావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య
తద్వృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య అభిన్నతయా తత్ర ఘటజ్ఞానస్య ఘటాంశే ప్రత్యక్షత్వం। సుఖాద్యవచ్ఛిన్నచైత
న్య

వేదాం

౪

౫౫

స్యస్య తద్వృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్యైకదేశస్థితోపాధితయా అభిన్నత్వాదయమహం సుఖీత్యాదిజ్ఞా
నస్య ప్రత్యక్షత్వం। న చైవం స్వవృత్తిసుఖాది[illegible]స్మరణస్యాపి సుఖాద్యంశే ప్రత్యక్షతాపత్తిరితి చేన్న। తత్ర
స్వరూపాణాం స్వ అతీతత్వే స్మృతిరూపాంతఃకరణ[illegible]వృత్తేర్వర్తమానతయా ఉపాధ్యోర్భిన్నకాల
తయా తత్తదవచ్ఛిన్నచైతన్యయోర్భేదాత్। ఉపాధ్యోరేకదేశస్థత్వేన త్వేకకాలత్వస్యైవ ఉపధేయా
భేదప్రయోజకత్వాత్। యది చ ఏకదేశస్థత్వమాత్రముపాధేయాభేదప్రయోజకం తదా అహం పూర్వం
సుఖీత్యాదిస్మృతావతివ్యాప్తివారణాయ వర్తమానత్వం విషయవిశేషణం దేయం। నన్వేవమపి స్వకీయధర్మా
ధర్మౌ వర్తమానౌ తౌ యదా శబ్దాదినా జ్ఞాయేతే తదా తాదృశశాబ్దజ్ఞానాదావతివ్యాప్తిః తత్ర తద్ధ
ర్మాద్యవచ్ఛిన్నతద్వృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యయోరేకత్వాదితి చేన్న। యోగ్యత్వస్యాపి విషయవిశేషణత్వాత్। అంతఃక
రణధర్మత్వావిశేషేఽపి కించిద్యోగ్యం కించిదయోగ్యమిత్యత్ర ఫలబలకల్ప్యస్స్వభావ ఏవ శరణం। అన్యథా న్యా
యమతేఽప్యాత్మధర్మత్వావిశేషాత్సుఖాదివద్ధర్మాదేః ప్రత్యక్షత్వాపత్తిర్దుర్వారా। న చైవమపి వర్తమానదశా
యామహం సుఖీత్యాదివాక్యజన్యజ్ఞానస్య ప్రత్యక్షతాపత్తిస్స్యాదితి వాచ్యం ఇష్టత్వాత్। దశమస్త్వమసీత్యాదౌ

సన్నికృష్టవిషయత్వేన ద్వావప్యపరోక్షజ్ఞానాభ్యుపగమాత్। అతఏవ పర్వతో వహ్నిమానిత్యాదిజ్ఞానమపి పర్వ
తాంశే అపరోక్షం పర్వతాద్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య బహిర్నిర్గతాంతఃకరణవృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యాభేదాత్। వహ్న్యంశే
తు అంతఃకరణవృత్తేర్నిర్గమనాభావేన వహ్న్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య ప్రమాణచైతన్యస్య చ పరస్పరం భేదాత్। తథా చా
న్యాయా నుభవః పర్వతం పశ్యామి వహ్నిమనుమినోమీతి। న్యాయమతే పర్వతమనుమినోమీత్యనువ్యవసాయాపత్తిః।
అసన్నికృష్టపక్షకానుమితౌ తు సర్వాంశేపి జ్ఞానమపరోక్షం। సురభిచందనమిత్యాదిజ్ఞానమపి చందనఖండాం
శే అపరోక్షం। సౌరభాంశే పరోక్షం। సౌరభస్య చక్షురింద్రియాయోగ్యతయా యోగ్యత్వఘటితస్య నిరు
క్తలక్షణస్యాభావాత్। కథమేకత్ర జ్ఞానే పరోక్షత్వాపరోక్షత్వయోరభ్యుపగమ ఏతయోర్జాతిత్వేన సాంకర్యాది
తి వాచ్యం। ఇష్టత్వాత్। జాతిత్వోపాధిత్వపరిభాషాయాః సకలప్రమాణాగోచరతయా అప్రామాణికత్వా
త్। ఘటోయమిత్యాదిప్రత్యక్షం హి ఘటత్వాదివిశిష్టవిషయకం। న తస్య జాతిత్వేపి। జాతిరూపసాధ్యప్రసిద్ధే
రత్వాదభావానుమానస్యానవకాశాత్। సమవాయాసిద్ధ్యా ప్రపంచస్య అనిత్యతయా చ నిత్య

పే ఖాం

౨ సమవేతత్వ[illegible] ఘటతజ్జాతిత్యగ్నఘటత్వాదావపి క్షేత్రే | ఏవమప్యాపాదిత్వం కసయత్వం | వర్తమానాంశే
చ వర్తమానత్వాంశే చ ప్రత్యక్షత్వం | అంతఃకరణవృత్తిఘటాదిగతాకారేణ తత్ర ప్రత్యక్షత్వవ్యవహారః
ప్రమాక్షత్వప్రమాక్షత్వయోరంశే తత్ర చైతన్యవృత్త్యోరవిశేషః | తథా చ తత్ర తత్రేంద్రియయోగ్యవర్తమాన
విషయావచ్ఛిన్నచైతన్యాభిన్నత్వం తత్తదాకారవృత్త్యవచ్ఛిన్నజ్ఞానస్య తత్తదంశే ప్రత్యక్షత్వం | ఘటాదే
ర్విషయస్య ప్రత్యక్షత్వం తు ప్రమాత్రభిన్నత్వం | నను కథం ఘటాదేరంతఃకరణావచ్ఛిన్నచైతన్యాభేదః
అహమిమం పశ్యామీతి భేదానుభవవిరోధాదితి చేదుచ్యతే | ప్రమాత్రభేదో నామ న తావదై
క్యం కింతు ప్రమాతృసత్తాతిరిక్తసత్తాకత్వాభావః | తథా చ ఘటాదేః స్వావచ్ఛిన్నచైతన్యేఽధ్యస్తతయా
విషయచైతన్యసత్తైవ ఘటాదిసత్తా | అధిష్ఠానసత్తాతిరిక్తసత్తాయా ఆరోపితేఽనంగీ
కారాత్ | విషయచైతన్యం చ పూర్వోక్తప్రకారేణ ప్రమాతృచైతన్యమేవేతి ప్రమాతృచైతన్యస్యైవ ఘ
టాద్యధిష్ఠానతయా ప్రమాతృసత్తైవ ఘటాదిసత్తా నాన్యేతి సిద్ధం ఘటాదేరపరోక్షత్వం | అనుమిత్యా

విష్యతి అంతఃకరణావచ్ఛిన్నచిద్విషయదేశగమనాభావేఽపి వస్త్వవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య ప్రమాతృచైతన్యాంశ
కతయా ఘటాదిసత్తా ప్రమాతృసత్తాతిరిక్తేతి నాతివ్యాప్తిః। నన్వేవమపి ధర్మాధర్మాదిగోచరా
నుమిత్యాదిదశాయాం ధర్మాధర్మయోః ప్రత్యక్షత్వాపత్తిః ధర్మాద్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య ప్రమాతృచైతన్యా
భిన్నతయా ధర్మాదిసత్తాయాః ప్రమాతృసత్తాతిరేకాభావాదితి చేన్న। యోగ్యత్వస్యాపి విషయవిశే
షణత్వాత్। నన్వేవమపి రూపీ ఘట ఇతి ప్రత్యక్షస్థలే ఘటగతపరిమాణాదేః ప్రత్యక్షత్వాపత్తిః రూ
పాద్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య పరిమాణావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య చైకతయా రూపావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య ప్రమాతృచైత
న్యాభేదే పరిమాణావచ్ఛిన్నచైతన్యస్యాపి ప్రమాత్రభిన్నతయా పరిమాణసత్తాయా రూపప్రమా
తృసత్తాతిరిక్తత్వాభావాదితి చేన్న। తత్తదాకారవృత్త్యుపహితత్వస్యాపి ప్రమాతృవిశేషణత్వాత్।
రూపాద్యాకారవృత్తిదశాయాం పరిమాణాద్యాకారవృత్త్యభావేన పరిమాణాద్యాకారవృత్త్యుపహితప్రమా
తృచైతన్యాభిన్నసత్తాకత్వాభావేనాతివ్యాప్త్యభావాత్। నన్వేవం వృత్తావవ్యాప్తిః అనవస్థాభయాత్ వృ

ఏకాం
౬

త్తిగోచరవృత్త్యనంగీకారాత్తత్ర సావకాశవృత్తవ్యాప్తత్వఘటితలక్షణాభావాదితి చేన్న। అనవ
స్థాభియా వృత్తేర్వృత్త్యంతరావిషయత్వేఽపి స్వవిషయత్వాభ్యుపగమేన స్వవిషయకవృత్తవ్యాప్తత్వ
ప్రమాతృచైతన్యాభిన్నసత్తాకత్వస్య తత్రాపి సంభవాత్। ఏవం చాంతఃకరణతద్ధర్మాదీనాం కేవల
సాక్షివిషయత్వేఽపి తత్తదాకారవృత్త్యభ్యుపగమేనోక్తలక్షణస్య తత్రాపి సంభవాన్నావ్యాప్తిః। నచాం
తఃకరణతద్ధర్మాదీనాం వృత్తివిషయత్వాభ్యుపగమే కేవలసాక్షివిషయత్వాభ్యుపగమవి
రోధ ఇతి వాచ్యం। నహి వృత్తిం వినా సాక్షివిషయత్వం కేవలసాక్షివిషయత్వం। కింత్వింద్రియాను
మానాదిప్రమాణవ్యాపారమంతరేణ సాక్షివిషయత్వం। అత ఏవాహంకారవిషయా యా మాయా వృ
త్తిరహమాకారాంతఃకరణవృత్తిరంగీకృతా। అత ఏవ చ ప్రాతిభాసికరజతస్థలే రజతాకారా
విద్యావృత్తిః సాంప్రదాయికైరంగీకృతా। తథా చాంతఃకరణతద్ధర్మాదిషు కేవలసాక్షివేద్యేషు
వృత్తవ్యాప్తత్వఘటితలక్షణసత్త్వాన్నావ్యాప్తిః। తదయం నిర్గలితోఽర్థః। సావకాశవృత్తవ్యాప్త

ప్రమాతృచైతన్యసత్తాతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వే సతి యోగ్యత్వం విషయస్య ప్రత్యక్షత్వం। తత్ర సంయోగసంయుక్త
తాదాత్మ్యాదీనాం సన్నికర్షాణాం చైతన్యాభివ్యంజకవృత్తిజనకే వినియోగః। సా చ వృత్తిశ్చతుర్విధా। సం
శయో నిశ్చయో గర్వః స్మరణమితి। ఏవంవిధవృత్తిభేదేన ఏకమప్యన్తఃకరణం మన ఇతి బుద్ధిరితి అ
హంకార ఇతి చిత్తమితి చాభిధీయతే। తదుక్తం। మనో బుద్ధిరహంకారశ్చిత్తం కరణమాన్తరం।
సంశయో నిశ్చయో గర్వః స్మరణం విషయా ఇమే। తచ్చ ప్రత్యక్షం ద్వివిధం। సవికల్పకనిర్వికల్పకభే
దాత్। తత్ర సవికల్పకం వైశిష్ట్యావగాహిజ్ఞానం। యథా ఘటమహం జానామీత్యాదిజ్ఞానం।
నిర్వికల్పకం తు సంసర్గానవగాహిజ్ఞానం। యథా సోఽయం దేవదత్త [illegible] స్తత్త్వమసీత్యాది
వాక్యజన్యజ్ఞానం। నను శాబ్దమిదం జ్ఞానం న ప్రత్యక్షం ఇన్ద్రియాజన్యత్వాదితి చేన్న। ఇన్ద్రియ
జన్యత్వం ప్రత్యక్షత్వే తన్త్రం। దూషితత్వాత్। కిన్తు ప్రమాణచైతన్యస్య యోగ్యవర్తమానవిషయచైత
న్యాభిన్నత్వమిత్యుక్తం। తథా చ సోఽయం దేవదత్త ఇతి వాక్యజన్యజ్ఞానస్య సన్నికృష్టవిషయతయా బహి

వేదాంత

2 శ్చన్యత్వాంతః కరణానాం వృత్తిష్వప్యపగమాదేవ తత్త్వావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య వృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్యాభేదః ప్రత్యక్ష
త్వం। ఏవం తత్త్వమస్యాదివాక్యజన్యజ్ఞానస్యాపి తత్ర ప్రమాతృచైతన్యవిషయతయోరభేద ఉభయోర
భిన్నత్వాత్। నను వాక్యజన్యజ్ఞానస్య పదార్థసంసర్గావగాహితయా శబ్దత్వేన పరోక్షత్వం। ఉచ్యతే।
వాక్యజన్యజ్ఞానవిషయత్వేపి న పదార్థసంసర్గత్వం తంత్రం। అఖండార్థసంసర్గస్యాపి వాక్యజన్యజ్ఞానవి
షయతాపత్తేః। కింతు తాత్పర్యవిషయత్వం। ప్రకృతే చ సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యుపక్రమ్య తత్త్వం
స ఆత్మా తత్త్వమసీత్యుపసంహారే నిష్ప్రపంచ బ్రహ్మణి వేదాంతానాం తాత్పర్యమవగమ్యత ఇతి కథం
తాత్పర్యవిషయసంసర్గమవగాహయేత్। అత ఏవ తత్త్వమస్యాదివాక్యానాం అఖండార్థత్వం
సంసర్గాగోచరప్రమాజనకత్వమితి। తదుక్తం। సంసర్గాసంగిసమ్యగ్ధీహేతుతా యా గిరామియం
ఉక్తాఖండార్థతా యద్వా తత్ప్రాతిపదికార్థతా। ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరత్వం వా। అఖండార్థత్వమితి చతుర్థపాదార్థః। తచ్చ ప్రత్యక్షం ద్వివిధం। జీవసాక్షి ఈశ్వ
రసాక్షి చేతి। తత్ర జీవో నామాంతఃకరణావచ్ఛిన్నచైతన్యం। తత్సాక్షి తు అంతఃకరణోపహితం చైతన్యం।

అంతఃకరణస్య విశేషణత్వోపాధిత్వాభ్యాం జీవసాక్షిణోర్భేదః। విశేషణం చ కార్యాన్వయి వర్తమానం వ్యావర్తకం
ఉపాధిశ్చ కార్యానన్వయీ వ్యావర్తకో వర్తమానశ్చ। రూపవిశిష్టో ఘటోఽనిత్య ఇత్యత్ర రూపం వి
శేషణం। కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛిన్నం నభః శ్రోత్రమిత్యత్ర కర్ణశష్కులీ ఉపాధిః। అయమేవోపాధిర్నైయా
యికైః పరిచాయక ఇత్యుచ్యతే। ప్రకృతే చాంతఃకరణస్య జడతయా విషయభాసకత్వాయోగేన
విషయభాసకచైతన్యోపాధిత్వం। అయం చ జీవసాక్షీ ప్రత్యాత్మం నానా। ఏకత్వే మైత్రావగతే చైత్రస్యా
ప్యనుసంధానప్రసంగాత్। ఈశ్వరసాక్షీ తు మాయోపహితం చైతన్యం। తచ్చైకం। తదుపాధిభూతాయా మా
యాయా ఏకత్వాత్। ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇత్యాదిశ్రుతౌ మాయాభిరితి బ
హువచనస్య మాయాగతశక్తివిశేషాభిప్రాయతయా మాయాగతసత్త్వరజస్తమోరూపగుణాభి
ప్రాయతయా వోపపత్తేః। మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరం। తరత్యవిద్యాం
వితతాం హృది యస్మిన్నివేశితే। యోగీ మాయామమేయాయ తస్మై విద్యాత్మనే నమః। అజామేకాం
లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీం ప్రజాం జనయంతీం సరూపాం। అజో హ్యేకో జుషమాణోఽనుశే

తైజసప్రాజ్ఞానాం భుక్తభూతానాముఖ్యార్థ్యల్లత్వాదిశ్రుతిషు ఏకవచనబలేన లాఘవాద్గృహీతే సమాయా
యా ఏకత్వం సిద్ధ్యతి। తతశ్చ తదుపహితచైతన్యమీశ్వరసాక్షి। తస్యానాది। తదుపాధిమాయాయా
అనాదిత్వాత్। మాయాయా వచ్ఛిన్నచైతన్యం చ పరమేశ్వరః। మాయాయా విశేషణత్వే ఈశ్వరత్వం ఉపాధి
త్వే సాక్షిత్వమితీశ్వరత్వసాక్షిత్వయోరంభేదః। తత్తు ధర్మిణోరైక్యాత్ సాక్షిణోః। స చ పరమేశ్వర ఏకో
పి స్వోపాధిభూతమాయానిష్ఠసత్త్వరజస్తమోగుణాభేదేన బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరరుద్రైత్యాదిశబ్ద
వాచ్యం భజతే। ఈశ్వరసాక్షిణోరనాదిత్వేన తత్కృతబహుసామ్యం ప్రత్యాయయతి ఇత్యాదిసృష్టిపూర్వకాలము
ఆపరమేశ్వరస్యాగంతుకమీక్షణముఖ్యమాణం కథముపపద్యతే। ఉచ్యతే। యథా విషయేంద్రియసం
నికర్షాదికారణవశేనోత్పాద్యంతః కరణవృత్తిభేదా జాయంతే తథా సృజ్యమానప్రాణికర్మవశే
న పరమేశ్వరమాయాయాః వృత్తివిశేషా ఇదమిదానీం స్రష్టవ్యమిదమిదానీం పాల
యితవ్యమిదమిదానీం సంహర్తవ్యమిత్యాద్యాకారా జాయంతే। తాసాం చ వృత్తీనాం సాదిత్వాత్తత్ప్రతిబిం
బచైతన్యమపి సాదిత్యుచ్యతే। ఏవం సాక్షిద్వైవిధ్యే ప్రత్యక్షజ్ఞానద్వైవిధ్యం। ప్రత్యక్షత్వం చ జ్ఞేయగతం జ్ఞ

ప్తిగతం చ॥ రూపితం। తత్ర జ్ఞప్తిగతప్రత్యక్షత్వస్య సామాన్యలక్షణం చిత్త్వమేవ। వర్తమానవస్తుమాత్రావ్యావా
చ్ఛిన్నవస్త్వాకారవృత్త్యవహితచైతన్యస్య సార్వత్రికస్య ప్రకాశతయా ప్రత్యక్షత్వాత్। తత్త్వదింద్రియాం
శే ప్రత్యక్షత్వం చ ప్రాం పూర్వోక్తమేవ। తస్య చ భ్రాంతిరూపప్రత్యక్షేణాతివ్యాప్తిః। భ్రమప్రమాసాధారణప్ర
త్యక్షత్వస్య సామాన్య॥ వరబ॥ తస్యాపి లక్షణత్వాత్। యదా తు ప్రత్యక్షప్రమాయా ఏవ లక్షణం వక్తవ్యం తదా
పూర్వోక్తలక్షణే అబాధితత్వం విషయవిశేషణం దేయం। శుక్తిరూప్యాదిభ్రమస్య సంసారదశాయాం బాధ
విషయప్రాతిభాసికరజతాదివిషయకత్వాత్॥ గురువిసంవాదిప్రవృత్త్యుత్పత్తిజ్ఞానవిషయీభూతవతస్య ప్రా
తిభాసికతత్త్వానామాత్యక్షరజతాదివిషయకత్వే ప్రమాణం। జ్ఞానాంతరరజతస్య కల్పితస్యైవ తద్విషయత్వసం
భవాదితి చేన్న। తస్యాసంనికృష్టతయా ప్రత్యక్షవిషయత్వాయోగాత్॥ చ జ్ఞానం తత్ర ప్రత్యాసత్తిః। జ్ఞాన
స్య ప్రత్యాసత్తిత్వే తత ఏవ వహ్న్యాదేః ప్రత్యక్షతాపత్త్యా అనుమానాద్యుచ్ఛేదాపత్తేః॥ గురురజతోత్పాదకానాం
రజతావయవానాం అభావే శుక్తౌ కథం తత్రాపి రజతముత్పద్యత ఇతి చేదుచ్యతే॥ లోకే రజతసిద్ధసా
మగ్రీ ప్రాతిభాసికరజతోత్పాదికా। కింతు విలక్షణైవ తథాహి కాచకామలాదిదోషదూషితలో

పేజాం
౯

చనస్య పురోవర్తిద్రవ్యసంయోగాత్ ఇదమాకారా చాకచక్యాకారా చ కాచిదంతఃకరణ
వృత్తిరుదేతి తస్యాం చ వృత్తావిదమవచ్ఛిన్నచైతన్యం ప్రతిబింబతే తత్ర పూర్వోక్తరీత్యా వృత్తేర్నిర్
గమనేన ఇదమవచ్ఛిన్నచైతన్యం వృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యం ప్రమాతృచైతన్యం చాభిన్నం భవతి। తతశ్చ ప్రమాతృచై
తన్యాభిన్నవిషయచైతన్యనిష్ఠా శుక్తిత్వప్రకారికా అవిద్యా చాకచక్యాదిసాదృశ్యసందర్శనసముద్బో
ధితరజతసంస్కారసధ్రీచీనా కాచాదిదోషసమవహితా రజతరూపార్థాకారేణ రజతజ్ఞానాభా
సాకారేణ చ పరిణమతే। పరిణామో నామ ఉపాదానసమసత్తాకకార్యాపత్తిః। వివర్తో నామ ఉ
పాదానవిషమసత్తాకకార్యాపత్తిః। ప్రాతిభాసికరజతం చ అవిద్యాపేక్షయా పరిణామః। చైతన్యా
పేక్షయా వివర్త ఇత్యుచ్యతే। అవిద్యాపరిణామరూపం చ తద్రజతమవిద్యాధిష్ఠానే ఇదమవచ్ఛిన్నచైతన్యే
వర్తతే। అస్మన్మతే సర్వస్యాపి కార్యస్య స్వోపాదానావిద్యాధిష్ఠానాశ్రితత్వనియమాత్। ఇదం చైతన్య
నిష్ఠరజతస్య కథమిదం రజతమితి పురోవర్తితాదాత్మ్యం। ఉచ్యతే। న్యాయమతే ఆత్మనిష్ఠసుఖాదేః శరీ
రనిష్ఠత్వేనోపలంభః శరీరస్య సుఖాద్యధికరణత్వావచ్ఛేదకత్వాత్। తథా చైతన్యమాత్రస్య రజతం ప్రత్య

ధిష్ఠానతయా ఇదమవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య తదధిష్ఠానత్వే ఇదమోఽవచ్ఛేదకతయా రజతస్య పురోవర్తినా సం
సర్గప్రత్యయ ఉపపద్యతే। తస్య చ విషయచైతన్యస్య తదంతఃకరణోపహితచైతన్యాభిన్నతయా విష
యచైతన్యే అధ్యస్తమపి రజతం సాక్షిణ్యధ్యస్తం। కేవలసాక్షివేద్యం సుఖాదివదన్యవేద్యమిత్యుచ్యతే। నను
సాక్షిణ్యధ్యస్తత్వే అహం రజతమితి ప్రత్యయః స్యాత్ అహం సుఖీతివదితి చేదుచ్యతే। న హి సుఖాదీ
నాం అంతఃకరణావచ్ఛిన్నచైతన్యనిష్ఠావిద్యాకార్యత్వప్రయుక్తమహం సుఖీతి జ్ఞానం। సుఖాదీ
నాం ఘటాదివద్విషయచైతన్య ఏవాధ్యాసాత్। కింతు యస్య యదాకారానుభవసంస్కారసహకృతావి
ద్యాకార్యత్వం తస్య తదాకారానుభవవిషయత్వమిత్యేవానుగతం నియామకం। తథా చ ఇదమా
కారానుభవసంస్కారసహకృతావిద్యాకార్యత్వాద్ఘటాదేరిదమాకారానుభవవిషయత్వం।
అహమాకారానుభవాహితసంస్కారసహకృతావిద్యాకార్యత్వాదంతఃకరణాదేరహమనుభవ
విషయత్వం। శరీరేంద్రియాదేరుభయవిధానుభవసంస్కారసహితావిద్యాకార్యత్వాదుభయ
విధానుభవవిషయత్వం। తథా చోభయవిధానుభవః। ఇదం శరీరం। అయం దేహః। అహం మను

వెఖాం

౧౦ ష్ఠః। అహం బ్రాహ్మణః। ఇదం చక్షుః। అహం కాణః। ఇదం శ్రోత్రం। అహం బధిర ఇతి। శుక్తౌ చ ప్రాతి
భాసికరజతస్య ప్రమాతృచైతన్యాభిన్నేదమవచ్ఛిన్నచైతన్యే ఽధ్యాస్త విద్యాకార్యత్వే ఽపీదం రజతమితి సత్యస్థ
లీయేదమంశాకారానుభవాహితసంస్కారజన్యత్వాదిదమాకారానుభవవిషయతా। రజతం
రజతమిత్యత్రాంశానుభవవిషయతత్త్వానుసంధేయం। రజతమపి మిథ్యారజతస్య సాక్షాత్సాక్షిసంబంధ
తయా భాగానుభవే రజతేన గుణాచరజ్ఞానాభాసరూపాయా అవిద్యావృత్తే రభ్యుపగమః; కైషు ధర్మి
తి చేత్। ఉచ్యతే। స్వగుణాచరవృత్త్యపి హి తచ్చైతన్యాభిన్నసత్తాకతాపభావస్య విషయాపరోక్ష్యరూపతయా
తస్యాపరోక్ష్యస్యాసిద్ధయుతత్వాద్యభ్యుపగమాత్। కిమిదం వృత్తేః రజతాకారవృత్తేశ్చ ప్రత్యేకమస్తి
కవిషయత్వే గుణమతవద్విశిష్టజ్ఞానాభ్యుపగమకుతో భ్రమజ్ఞాననిర్ఘి రితి చేన్న। వృత్తిద్వయప్రతిబిం
బితచైతన్యస్యైకస్య సత్యమిథ్యావస్తుతాదాత్మ్యావగాహిత్వేన భ్రమత్వోపపాదనాత్। అత ఏవ సాక్షిజ్ఞానస్య
సత్యాసత్యవిషయతయా అప్రామాణ్యమపి యథా ప్రామాణ్యోత్పత్తిః స్వతః ప్రమాయికాణాం। కిం
సిద్ధాంతే దేశాంతరీయరజతమప్యవిద్యాకార్యమథ స్వం చేతి కథం శుక్తిరూప్యస్యత్రైకాలిక్యస్యాపి

తి చేన్న । త్వత్కృతేన సత్త్వతోఽవిశేషేఽపి కేషాంచిత్ క్షణికత్వం కేషాంచిత్ స్థాయిత్వమిత్యత్ర యదపరోఽయమస్తకం తద
వస్థాభావవిశేషాదికం మమాపి । యద్యప్యేషు పదార్థేష్వపి అవిద్యైవ మూలకత్వేనోపాదానం తు । శుక్తిరూప్య
స్వాపికాబాధ్యయోర్దోషాః । తథాచ ఆగంతుకదోషజన్యత్వం ప్రాతిభాసికత్వప్రయోజకం । అత ఏవ స్వ
వి ప్నోపలబ్ధరథాదీనాం ఆగంతుకనిద్రాదోషజన్యత్వాత్ప్రాతిభాసికత్వం । నను స్వప్నస్థలే స్వాప్నానుభూతరథాదేః
స్మరణమాత్రత్వేనైవోపపత్తౌ రథాదిసృష్టిః కల్పనాగౌరవాదితి చేన్న । రథాదేః స్మృతిమాత్రాభ్యుపగ
మే రథం పశ్యామి స్వప్నే రథమద్రాక్షమిత్యాద్యనుభవవిరోధాపత్తేః । అథ రథాన్ రథయోగాన్ పథః సృజత
ఇతి రథాదిసృష్టిప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధాపత్తేశ్చ । తస్మాచ్ఛుక్తిరూప్యవత్స్వప్నోపలబ్ధరథాదయోఽపి ప్రా
తిభాసికాః యావత్ప్రతిభాసమవతిష్ఠంతే । నను స్వప్నరథాద్యధిష్ఠానతయోపలభ్యమానోఽయం దేశవిశేషః స్వా
పే తదాఽసన్నిహితతయా అపరోక్షప్రాతిభాసికదేశోఽభ్యుపగంతవ్యః తథాచాధిష్ఠానం కుత్రే
తి చేన్న । చైతన్యస్య స్వయంప్రకాశస్య రథాద్యధిష్ఠానత్వాత్ । ప్రతీత్యపరోక్షరథాదిరస్తీత్యేవ ప్రతీయ
తదితి సత్త్వాంశే స్వప్రకాశచైతన్యమేవ అధిష్ఠానం దేశవిశేషాంశశ్చిదధ్యస్తః । ప్రాతిభాసికరథాదీనాం

౧౧ త్రియత్రావస్థత్వమవిశ్రాంతిభాసకం। తథా సత్యం త్రితయం నామ ప్రపంచమాత్రం। అహం గతం ప్రణతత్వాదిప్రతీతౌ తాసాం
ఫలం తు పూర్వపూర్వనష్టస్య స్పష్టం। స్వప్నగతాదయః సాక్షాద్యోగ్యాః పరిణామా ఇతి కేచిత్। అంతఃకరణాధ్యా
సాతత్పరిణామా ఇత్యన్యే। శుక్తిరజతాదేః సంస్థితైతద్యావత్సత్త్వే బాధ్యంతత్వాత్సాక్షాత్కారాభావే జాగరణే విస్పష్టే
శో దర్శితరజతాదయో అనువర్తేరన్। ఇష్యతే। తాదృక్త్వేనోపాధివిశేషః స్వచిదుపాదానస్య కల్పితత్వవిశేషా
దేవోపాదానే। అబాధ్యా బాధః। స్థితియత్నస్తు నివృత్తిః। అధిష్ఠానసాక్షాత్కారః। తేన విరోధ
సాదానభూతం [illegible] తంమూలావిద్యాయా అనివృత్తిః। తదిదం ప్రత్యక్షం సాక్షాత్కారాభావాత్స్వప్నప్రపంచమూల
బాధకత్వముసలప్రహారేణ ఘటాదేరివ విరోధిప్రత్యయాంతరోదయే స్వజనకీభూతనిద్రాదిదోషనాశే
నాగతాదేర్నివృత్తౌ విరోధః। ఏవం చ శుక్తిరూప్యస్య శుక్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యనిష్ఠతూలావిద్యాకార్యత్వపక్షే
శుక్తివిజ్ఞానేన తదజ్ఞానేన సహ రజతస్య బాధః। మూలావిద్యాకార్యత్వపక్షే మూలావిద్యాయాః ప్రత్య
సాక్షాత్కారమాత్రనివర్త్యతయా రజతస్య తత్ర శుక్తిజ్ఞానానివర్త్యతయా రజతస్య తత్ర శుక్తిజ్ఞానాన్నివృత్తి
మాత్రం ముసలప్రహారేణ ఘటస్యేవ। శుక్తిరజతస్య ప్రతిభాసమాత్రసత్త్వాభ్యుపగమే ఇదం రజతమి

ది త్రైకాలికనిషేధబుద్ధేరసాధనత్వాత్। కిం త్విదానీమిదం రజతమిదానీం ఘటః శూన్యమితి వదతీతి చేన్న। నహి తత్ర ర
జతత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాభావో నిషేధధీవిషయః కింతు తాత్త్వికపారమార్థికత్వావచ్ఛిన్నప్రాతిభా
సికరజతప్రతియోగికః వ్యధికరణధర్మావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాభావానభ్యుపగమాత్। నను ప్రాతిభా
సికే రజతే పారమార్థికత్వమవగతం న వా। అనవగతే ప్రతియోగితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నాజ్ఞానాదభావప్రత్య
క్షానుపపత్తిః। అవగతేఽప్యపరోక్షావభాసస్య తత్త్వాత్ విషయసత్తాయత్తత్వాత్। రజతే పారమార్థిక
త్వమప్యనిర్వచనీయం రజతవదపి తుచ్ఛమితి తదవచ్ఛిన్నరజతసత్త్వే తదవచ్ఛిన్నాభావస్తత్ర కథం వర్తత ఇ
తి చేన్న। పారమార్థికత్వస్య అధిష్ఠానైకనిష్ఠస్య రజతప్రతిభాసనసంభవేన రజతనిష్ఠపారమార్థికత్వోత్పత్తే
రనభ్యుపగమాత్। యత్రారోప్యమసన్నికృష్టం తత్రైవ ప్రాతిభాసికవస్తూత్పత్తేరంగీకారాత్। అత ఏవేంద్రి
యసన్నికృష్టజపాకుసుమగతలౌహిత్యస్య స్ఫటికే ప్రతిభాసంభవాత్ స్ఫటికే అనిర్వచనీయలౌహిత్యోత్పత్తిః।
నన్వేవం యత్ర జపాకుసుమం ద్రవ్యాన్తరవ్యవధానాదసన్నికృష్టం తత్ర లౌహిత్యప్రతీత్యా ప్రాతిభాసికలౌ
హిత్యం స్వీక్రియతామితి చేన్న। ఇష్టత్వాత్। ఏవం ప్రత్యక్షభ్రమాన్తరేష్వపి ప్రత్యక్షసామాన్యలక్షణానుగమో ఽయ

భావార్థః ప్రత్యక్షలక్షణే సంభవాద్దర్శనీయః। ఉక్తప్రత్యక్షం ప్రకారాంతరేణ ద్వివిధం। ఇంద్రియాజన్యం ఇంద్రియజ
న్యం చేతి। తత్రేంద్రియాజన్యం సుఖాదిప్రత్యక్షం। మనస ఇంద్రియత్వస్యాకరణత్వాత్। ఇంద్రియాణి ఘ్రాణరసన
చక్షుశ్శ్రోత్రత్వగాఖ్యాని పంచ। సర్వాణీంద్రియాణి స్వస్వవిషయసంయుక్తాన్యేవ ప్రత్యక్షజ్ఞానం జనయంతి।
తత్ర ఘ్రాణరసనత్వగింద్రియాణి స్వస్థానస్థితాన్యేవ గంధరసస్పర్శోపలంభాన్ జనయంతి। చక్షుశ్శ్రోత్రే తు
స్వత ఏవ విషయదేశం గత్వా స్వస్వవిషయం గృహ్ణీతః। శ్రోత్రస్యాపి చక్షురాదివత్ పరిచ్ఛిన్నతయా భేర్యాది
దేశగమనసంభవాత్। అత ఏవ శంఖభేర్యాదిశబ్దో మయా శ్రుత ఇతి। వీచీతరంగన్యాయేన కర్ణశష్కుల్యాం ప్రవే
శే అనంతశబ్దోత్పత్తికల్పనాగౌరవం భేరీశబ్దో మయా శ్రుత ఇతి ప్రత్యక్షస్య భ్రమత్వం చ స్యాత్॥ ॥తదేవం
వ్యాఖ్యాతం ప్రత్యక్షం॥ ॥అథానుమానం నిరూప్యతే। అనుమితికరణమనుమానం। అనుమితిశ్చ వ్యాప్తిజ్ఞానత్వే
న వ్యాప్తిజ్ఞానజన్యా। వ్యాప్తిజ్ఞానానువ్యవసాయాదేస్తత్త్వేన తజ్జన్యత్వాభావాన్నానుమితిత్వం। అనుమితికరణం
చ వ్యాప్తిజ్ఞానం। తజ్జన్యసంస్కారోఽవాంతరవ్యాపారః। న తు తృతీయలింగపరామర్శః అనుమితికరణం। తస్యాను
మితిహేతుత్వాసిద్ధ్యా తత్కరణత్వస్య దూరనిరస్తత్వాత్। న చ సంస్కారజన్యత్వేనానుమితేః స్మృతిత్వప్రసంగః। స్మృతిప్రా

గభావజన్యత్వస్య సంస్కారమాత్రజన్యత్వస్య వా స్మృతిత్వప్రయోజకత్వం సంస్కారధ్వంససాధారణసంస్కారజన్యత్వ
స్యైవ ప్రయోజకత్వాత్। న చ యత్ర వ్యాప్తిస్మరణోదయ ఇతి తత్ర కథం సంస్కారనాశ ఇతి వాచ్యం। వ్యాప్తిస్మృతి
స్తత్సంస్కారస్యైవ నాశ ఇతి హేతుత్వాత్। న హి స్మృతేః సంస్కారనాశకత్వే నియమః। స్మృతిధారాదర్శనాత్।
నోద్బుద్ధసంస్కారానాశ ఇత్యాపత్తిః। తదుద్బోధకస్యాపి సహకారిత్వాత్। ఏవం చాయం ధూమవానితి పక్ష
ధర్మతాజ్ఞానే ధూమో వహ్నివ్యాప్య ఇత్యుద్బోధకాహితసంస్కారోద్బోధే సతి వహ్నిమానిత్యనుమితిర్భవతీ
తి న తు ముఖ్యవ్యాప్తిస్మరణం తజ్జన్యం వహ్నివ్యాప్యధూమవానయమిత్యాదివిషయవిశిష్టజ్ఞానం వా హేతుత్వేన క
ల్పనీయం। గౌరవాద్గ్రాహ్యమాచ్చ। తచ్చ వ్యాప్తిజ్ఞానం వహ్నివిషయకత్వాంశ ఏవ కారణం న తు పర్వతవిషయకత్వాం
శ ఇతి। పర్వతో వహ్నిమానితి జ్ఞానస్య పక్షధర్మాంశ ఏవానుమితిత్వం న పర్వతాద్యంశే తదంశే ప్రత్యక్షత్వస్యోపపాదిత
త్వాత్। వ్యాప్తిశ్చాశేషసాధనాశ్రయాశ్రితసాధ్యసామానాధికరణ్యరూపా। సా చ వ్యభిచారాదర్శనే సతి సహ
చారదర్శనేనైవ గృహ్యతే। తచ్చ సహచారదర్శనం భూయోదర్శనం సకృద్దర్శనం వేతి విశేషో నాదరణీయః। సహ
చారదర్శనత్వస్యైవ ప్రయోజకత్వాత్। తస్యానుమానాప్రామాణ్యరూపమేవ। న తు కేవలాన్వయి। సపక్షస్యాపి ధర్మ

తెఖాం

౧౨ స్వఅస్యక్షత్రం స్యాం స్వాత్వం తాభ్యాం వప్రతియోగిత్వేన త్వం తాభ్యాం వాప్రతియోగిసాధ్యకత్వరూపవత్వేవ
లాంక్ష్యయిత్వసాధ్యసిద్ధిః। సాధ్యమానస్యవృత్తిశేషరూపవత్వం। సాధ్యభావసాధ్యాభావశీరూపశవ్యాప్తి
జ్ఞానస్యసాధకేనసాధ్యస్య మితావశ్య వయోగాత్। కథం తర్హి కథం మూఢావశ్యయవ్యాప్తిమవిరుద్ధా
భివృత్తిశేషవ్యాప్తిజ్ఞానావశ్యమితి:। అథార్థపత్తిప్రమాణాదితిపక్షాన్తమః। అత ఏవాస్య మానస్యాభ్య
యవృత్తిశేషరూపవత్వం। వృత్తిశేషవ్యాప్తిజ్ఞానస్యాంగమిత్యపేంతుతావత్। తజ్జ్ఞానమానంసాధ్యధర్మవరా
ర్థభేదేద్వివిధం। తత్రసాధ్యధర్మం తూంక్తమేవ। పరార్థం తుస్వాంయసాధ్యం। న్యాయోంగానాం వయవసము
దాయః। అవయవాశ్చత్రయ ఏవ ప్రతిజ్ఞాహేతూదాహరణరూపాః। ఉదాహరణోపనయనిగమ
నరూపావా। తదేవంపాంచావయవరూపాః। అవయవత్రయస్యైవ వ్యాప్తిపక్షధర్మతయోరుపదర్శన
సంభవేనాధికావయవద్వయస్య వ్యర్థత్వాత్। ఏవముదాహరణేపితత్సాధ్యస్యాంతర్భావితత్వాత్ అధికమిథ్యాత్వ
సిద్ధిః। తథాహి ప్రపంచస్య మిథ్యాప్రపంచాధికత్వాత్ యదేవంతదేవం యథాశుక్తిరూప్యం। ఉభయ
వ్యాప్తౌ తావసిద్ధిః। తస్యసాధితత్వాత్। ఉభయప్రయోగే। శుక్తిరూప్యస్యజ్ఞానపార్శ్వదీనాం మిథ్యాత్వప్రసిద్ధ

భిన్నత్వస్యైవ లాఘవేన ప్రయోజకత్వాత్। మిథ్యాత్వం స్వాశ్రయత్వేనాభిమతయావన్నిష్ఠాత్యంతాభావ
ప్రతియోగిత్వం। అభిమతపదమసంభవవారణాయ। యావత్పదమర్థాంతరవారణాయ। తదుక్తం
సర్వేషామపి భావానాం స్వాశ్రయత్వేన సంమతే। ప్రతియోగిత్వమత్యంతాభావం ప్రతి మృషాత్మతేతి।
యద్వా అయం పటః ఏతత్తంతునిష్ఠాత్యంతాభావప్రతియోగీ పటత్వాత్। పటాంతరవత్। ఇత్యనుమా
నం మిథ్యాత్వే ప్రమాణం। తదుక్తం। అంశినః స్వాంశగాత్యంతాభావస్య ప్రతియోగితా। అంశిత్వాదితరాం
శవదిత్యేవ గుణాదిషు ఇతి। నను ఘటాదేర్మిథ్యాత్వే సన్ ఘట ఇతి ప్రత్యక్షేణ బాధః। అధిష్ఠానప్రత్యక్షం సత్తా
యాస్తత్ర విషయతయా ఘటాదేః సత్త్వాభావనిశ్చయః। నను నీరూపస్య బ్రహ్మణః కథం చాక్షుషాదివిషయ
తేతి వాచ్యం। నీరూపస్యాపి కాలాకాశాదేః ప్రత్యక్షవిషయతాపత్తేః। నను నీరూపస్య ద్రవ్యస్య చక్షురాద్యయో
గ్యత్వమితి నియమః। ముక్తత్వేన బ్రహ్మణో ద్రవ్యత్వాపత్తిశ్చేః। గుణాశ్రయత్వం సమవాయికారణత్వం వా
ద్రవ్యత్వమిత్యభిమతం। నిర్గుణస్య బ్రహ్మణో గుణాశ్రయతా। నాపి సమవాయికారణతా। సమ

వేదాం
౧౪ హాయాం నిషేధః। అస్తు వా ప్రపంచత్వం బ్రహ్మణః తథాపి ఘటాదీనాం ప్రపంచస్య తాదాత్మ్య చాక్షుషాదిజ్ఞానవిషయత్వేన అ
విరోధః। యద్వా త్రివిధం సత్త్వం పారమార్థికం వ్యావహారికం ప్రాతిభాసికం చ। పారమార్థికస
త్త్వం బ్రహ్మణః వ్యావహారికసత్త్వమాకాశాదేః ప్రాతిభాసికం శుక్తిరజతాదేః। తథా చ ఘటః సన్నితి ప్ర
త్యక్షస్య వ్యావహారికసత్త్వవిషయత్వేన ప్రామాణ్యం। అస్మిన్ పక్షే చ ఘటాదేర్బ్రహ్మణి నిషేధః స్వరూపేణ న
కింతు పారమార్థికత్వేనైవేతి న విరోధః। అస్మిన్ పక్షే మిథ్యాత్వలక్షణే పారమార్థికత్వావచ్ఛిన్నప్ర
తియోగిత్వమత్యంతాభావవిశేషణం ద్రష్టవ్యం। తస్మాదుపపన్నం మిథ్యాత్వానుమానమితి॥ ॥ ॥
అథోపమానం నిరూప్యతే। తత్ర సాదృశ్యప్రమాకరణముపమానం। తథా హి నగరేషు దృష్టగోపిండ
స్య పురుషస్య వనం గతస్య గవయేంద్రియసన్నికర్షే సతి భవతి ప్రతీతిరయం పిండో గోసదృశ ఇతి
తదనంతరం చ భవతి నిశ్చయః అనేన సదృశీ మదీయా గౌరితి। తత్రాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం గవయ
నిష్ఠగోసాదృశ్యజ్ఞానం కరణం। గోనిష్ఠగవయసాదృశ్యజ్ఞానం ఫలం। న చేదం ప్రత్యక్షేణ సంభవతి।

గేహాదిం చక్షుష్మత దిం ప్రత్యక్షం నిర్ణయాత్। నాప్యనుమానం। నగరీతగేహాసామర్థ్యసాధ్యతల్లింగప్రాప్తేః। నాపి
ముఖ్యయోర్గౌరివ గవయ ఇత్యాదౌ ఏతత్స్వాభావ్యప్రతియోగిత్వాత్ యోగ్యతా సాదృశ్యప్రతియోగి
న త్వన్యత్ర: యథా చైత్రస్య సాదృశ్యప్రతియోగీ చైత్రః మైత్రస్య సదృశ ఇత్యనుమానం తత్త్వం భవ ఇతి వాచ్యం
ఏవం విధానుమానాభావాత్ అన్యాదృశస్య మహ యోగ్యో రీతి ప్రతిపత్తేర్భవతి। ఉపమినోమీ
త్యనువ్యవసాయాత్। తస్మాదుపమానం మానాంతరం॥ ॥అథాగమో నిరూప్యతే॥ యస్య వాక్యస్య
తాత్పర్యవిషయీభూతసంసర్గో మానాంతరేణ న బాధ్యతే తత్ర తద్వాక్యం ప్రమాణం।
వాక్యజన్యజ్ఞానే ఆకాంక్షా యోగ్యతాసత్తయః తాత్పర్యజ్ఞానం చేతి చత్వారి కారణాని। తత్ర పద
దార్థానాం పరస్పరజిజ్ఞాసావిషయత్వయోగ్యత్వమాకాంక్షా। క్రియాశ్రవణే కారకస్య తస్య
శ్రవణే క్రియాయాః కారకాశ్రవణే ఇతి కర్తవ్యతాయాం జిజ్ఞాసావిషయత్వాత్। అజిజ్ఞాసోర
పి వాక్యార్థబోధా యోగ్యత్వముపాత్తం। తదభేదకం క్రియాత్వకారకత్వాదికమితి కేచిత్
వాస్తుతః। అభిధాన్వయానమాత్రవిశిష్టపదప్రతిపాద్యత్వం తదభేదకమితి తత్త్వమభావాత్

వేవాం

౧౨ విహాక్షేష్వషు గావాప్తిః। ఏతాదృశాభిప్రాయేణైవ బలాబలాధికరణే శాస్త్రైకదేశ్యప్యామిక్షా వాజిభ్యాం
వాజినమిత్యత్ర వైశ్వదేవయాగస్యామిక్షాఖ్యత్వేన వాజినికాంక్షేతి ప్రవదంతః। నను తత్రాపి వాజి
నస్యాజిజ్ఞాసావిషయత్వేన తదభావగ్రస్తత్వమస్త్యేవ ప్రదేయద్రవ్యత్వస్యయోగవశేనావితజిజ్ఞాసావి
షయత్వావచ్ఛేదకత్వాదితి చేన్న। స్వసమానజాతీయప్రదాతృత్వద్రవ్యయామాంధవినహంసహంకృతప్ర
దేయద్రవ్యత్వస్యైవ తదవచ్ఛేదకత్వేన వాజినద్రవ్యస్యస్వసమానజాతీయామిక్షాద్రవ్యోద్యయమా
ధనసహకృతత్వేన తాదృశావచ్ఛేదకతాభావాత్। ఆమిక్షాయాం తు నైవం। వాజినాద్యయసన్నతదా
నుపస్థానాత్। తదా వంశానంతరేష్వపి దుర్బలత్వప్రయోజకాకాంక్షా విరహః ఏవం ద్రష్టవ్యః।
యోగవత్తాచతాత్పర్యవిషయసంసర్గబాధః। వస్తుంగానిశ్చితత్వాదౌ తాదృశసంసర్గబా
ధాత్। న ప్రజాపతిరాత్మనోవపాముదఖిదదిత్యాదావపి తాత్పర్యవిషయపశుప్రాశస్త్యబా
త ధాత్। యోగవత్త్వమభావాత్సవిహాక్షేష్వపి। వాచ్యార్థబాధపి లక్షణాప్రయోజ్యాబాధాభా

వాదయోర్భిన్నత్వాత్। ఆసత్తిశ్చ అవ్యవధానేన పదజన్యపదార్థోపస్థితిః। మానాంతరోపస్థాపితపదార్థ
స్యాన్వయబోధాభావాత్। అత ఏవాశ్రుతస్థలే తత్పదాధ్యాహారో బాధకమిత్యాహుః। అత ఏవ వైశి
ష్ట్యేనాసాదాభిక్షిత్రితి పదాధ్యాహారః। తత ఏవ వికృతిషు సూర్యాయేత్యాద్యుహ్యం। నేత్యాదిపద
దప్రయోగః। పదార్థశ్చ ద్వివిధః। శక్యో లక్ష్యశ్చేతి। తత్ర శక్తిర్నామ పదానామర్థేషు ముఖ్యావృత్తిః।
సా చ శక్తిః పదార్థాంతరం। సిద్ధాంతే కారణేషు కార్యానుకూలశక్తిమాత్రస్య పదార్థాంతరత్వే
న। సా చ తత్తత్పదజన్యపదార్థజ్ఞానే ఈశ్వరేచ్ఛారూపా నయుమేయా। ప్రాభాకరశక్తివిషయత్వం శక్యత్వం। తచ్చ జా
తావేవ న వ్యక్తౌ వ్యక్తీనామానంత్యేన గౌరవాత్। కథం తర్హి గవాదిపదాద్వ్యక్తిభానమితి చేత్। జాతేర్వ్య
క్తిసమానసంవిత్సంవేద్యత్వాదితి బ్రూమః। యద్వా గవాదిపదానాం వ్యక్తౌ శక్తిః స్వరూపసతీ తు జ్ఞాతా।
జాతౌ తు జ్ఞాతా హేతుః। వ్యక్త్యంశే శక్తిజ్ఞానమవికారకం। గౌరవాత్। జాతిశక్తిత్వజ్ఞానే సతి వ్యక్తిశ
క్తిత్వజ్ఞానం వినా వ్యక్తిధీవిలంబాభావాచ్చ। అత ఏవ నైయాయికమతే వ్యక్త్యంశశక్తిః స్వరూపసతీ। సిద్ధాంతే జ్ఞా
యమానశక్తివిషయత్వమేవ వాచ్యత్వమితి వ్యక్తిరవాచ్యా। అథ వా వ్యక్తిర్లక్షణయావగమః।

యథా శోణో ధావతి ఇత్యత్ర శోణశబ్దస్య శోణగుణవిశిష్టే లక్షణా। జాతివాచకస్య తద్వ్యక్తౌ లక్షణా। తదుక్తం।
అనన్యలభ్యశ్శబ్దార్థ ఇతి। ఏవం శక్తిర్నిరూపితా। అథ లక్షణా నిరూప్యతే। తత్ర లక్షణా
విషయో లక్ష్యః। లక్షణా చ ద్వివిధా కేవలలక్షణా లక్షితలక్షణా చేతి। తత్ర శక్యసాక్షాత్సంబంధః కేవలలక్షణా।
యథా గంగాయాం ఘోష ఇత్యత్ర ప్రవాహసంబంధిని తీరే గంగాపదస్య కేవలలక్షణా। యత్ర శక్యపరం
పరాసంబంధేన అర్థాంతరప్రతీతిస్తత్ర లక్షితలక్షణా। యథా ద్విరేఫపదస్య రేఫద్వయయుక్తభ్రమరపదఘ
టితపరంపరాసంబంధేన భ్రమరే వృత్తిః। గౌణ్యపి లక్షితలక్షణైవ। యథా సింహో మాణవక ఇత్యత్ర సిం
హపదవాచ్యసంబంధిక్రౌర్యాదిసంబంధేన మాణవకస్య ప్రతీతిః। ప్రకారాంతరేణ లక్షణా త్రివిధా।
జహల్లక్షణా అజహల్లక్షణా జహదజహల్లక్షణా చేతి। శక్యమనంతర్భావ్య యత్రార్థాంతరస్య ప్రతీ
గృహం తిస్తత్ర జహల్లక్షణా। యథా విషం భుంక్ష్వేత్యత్ర స్వార్థం విహాయ శత్రుగృహే భోజననివృత్తిర్లక్ష్యతే।
యత్ర శక్యార్థమంతర్భావ్యైవ అర్థాంతరప్రతీతిస్తత్రాజహల్లక్షణా। యథా శుక్లో ఘట ఇతి। అత్ర
హి శుక్లశబ్దః స్వార్థశుక్లగుణమంతర్భావ్యైవ తద్వతి ద్రవ్యే వర్తతే। యత్ర హి విశిష్టవాచకః శబ్దః

ఏకదేశం విహాయ ఏకదేశే వర్తతే తత్ర జహదజహల్లక్షణా। యథా సోయం దేవదత్త ఇతి। అత్ర హి పదద్వ-
యవాచ్యయోర్విశిష్టయోరైక్యానుపపత్త్యా పదద్వయస్య విశేష్యమాత్రపరత్వం। యథా వా తత్త్వమసీత్యా-
దౌ తత్పదవాచ్యస్య సర్వజ్ఞత్వాదివిశిష్టస్య త్వంపదవాచ్యేనాంతఃకరణవిశిష్టేనైక్యాభావాదైక్యసిద్ధ్యర్థం స్వరూ-
పే లక్షణేతి సాంప్రదాయికాః। వయం తు బ్రూమః। సోయం దేవదత్తస్తత్త్వమసీత్యాదౌ విశిష్టవాచక-
పదానామేకదేశపరత్వేపి న లక్షణా శక్త్యుపస్థితవిశిష్టయోరభేదాన్వయానుపపత్తౌ విశేష్యయోః శక్త్యుపస్థిత-
యోరేవాభేదాన్వయావిరోధాత్। యథా ఘటోఽనిత్య ఇత్యత్ర ఘటపదవాచ్యైకదేశఘటత్వస్యాయో-
గ్యత్వేపి యోగ్యఘటవ్యక్త్యా సహానిత్యత్వాన్వయః। యత్ర పదార్థైకదేశస్య విశేషణతయోపస్థితిః
తత్రైవ స్వాతంత్ర్యేణోపస్థితయే లక్షణాభ్యుపగమః। యథా నిత్యో ఘట ఇత్యత్ర ఘటపదాద్ఘటత్వస్య
స్వాతంత్ర్యేణోపస్థిత్యర్థం ఘటపదస్య ఘటత్వే లక్షణా। ఏవం తత్త్వమసీత్యాదివాక్యే-
పి లక్షణా శక్త్యా స్వాతంత్ర్యేణోపస్థితయోస్తత్త్వంపదార్థయోరభేదాన్వయబాధకాభావాత్। అన్యథా
గేహం ఘటః ఘటో రూపం ఘటమానయేత్యాదౌ ఘటత్వగేహాద్యభిమతాన్వయబోధాయోగ్యత-

వేదాం

౧౨ యాంతత్రాంబహుతాందిగదానాంవిశేషణమాత్రపరత్వం లక్షణాభావాత్। తస్మాత్తత్త్వమస్యాదివాక్యేష్వఖండార్థానాం
లక్షణయోక్తిరభ్యుపగమవాదేనైవేతి ధ్యేయం। జహదజహల్లక్షణోదాహరణం తు కాకేభ్యో దధి రక్ష్యతామిత్యా
దికమేవ। అత్ర శక్యతావచ్ఛేదకపరిత్యాగేన అశక్యదధ్యుపఘాతకత్వపురస్కారేణ అకాకేషు కాకశబ్దస్య ప్రవృత్తిః।
లక్షణాబీజం తు తాత్పర్యానుపపత్తిరేవ। నత్వన్వయానుపపత్తిః కాకేభ్యో దధి రక్ష్యతామిత్యత్రాన్వయాను
పపత్త్యభావాత్। గంగాయాం ఘోష ఇత్యాదౌ తాత్పర్యానుపపత్తిరపి సంభవాల్లక్షణా। సా చ క్వచిత్పదమా
త్రవృత్తిః। క్వచిత్తు వాక్యవృత్తిరపి। తథా హి గభీరాయాం నద్యాం ఘోష ఇత్యత్ర గభీరాయాం నద్యామితి పద
ద్వయస్య పదద్వయస్వార్థే లక్షణా। నను వాక్యస్యాశక్తతయా శక్యసంబంధలక్షణా। ఉచ్యతే। శక్యస్య యత్ప
దసంబంధం పదజ్ఞాప్యస్యేవ లక్ష్యసంబంధో లక్షణా। శక్యజ్ఞాప్యస్య యథా యత్పదార్థః తథా వాక్యార్థస్యాపి
శక్యాచిదనుపపత్తిః। ఏవమర్థవాదవాక్యానాం ప్రశంసారూపార్థానాం ప్రాశస్త్యలక్షణాభ్యుపగమాత్। సో
రోదీదిత్యాదినిందావాక్యానామనిష్టలక్షణా। అర్థవాదగతపదపదార్థానాం ప్రాశస్త్యలక్షణాభ్యుపగమ

ఏకైకపదైకలక్షణాయాం తదుత్పత్తిసంభవే పదానాం తత్రైవ తుల్యం స్యాత్। ఏవం చ వివక్షితప్రాశస్త్యస్వరూప
పదార్థప్రత్యాయకత్వేనాం అర్థవాదపదసముదాయస్య పదస్యైవ యావత్పదసంగతిః ఏకవాక్యం
భవతీత్యర్థవాదవాక్యానాం పదైకవాక్యతా। శ్రుతహోమవాక్యైకవాక్యతా। యత్ర ప్రత్యేకం భిన్నభిన్నసంసర్గ
ప్రతిపాదకయోర్వాక్యయోః కాంక్షావశేన మహావాక్యార్థబోధకత్వం। యథా దర్శపూర్ణమా
సాభ్యాం స్వర్గకామో యజేతేత్యాది వాక్యానాం సమిధో యజతీత్యాది వాక్యానాం చ పరస్పరాంగాంగిభా
వబోధకత్వైనైకవాక్యతా। తదుక్తం భట్టపాదైః। స్వార్థబోధే సమాప్తానాం అంగాంగిత్వాద్యపేక్షయా।
వాక్యానామేకవాక్యత్వం పునః సంహత్య జాయత ఇతి। ఏవం ద్వివిధాపి వాక్యైకవాక్యతా నిరూపితా। తదుపస్థితా
పత్తిః। సా చ శాబ్దబోధే హేతుః। తథైవ వాక్యయుక్తతిరేకదర్శనాత్। ఏవం మహావాక్యార్థబోధే అవాంతర
వాక్యార్థబోధో హేతుః। తథైవ వాక్యయోః వర్ణనాత్। క్రమప్రాప్తం తాత్పర్యం నిరూప్యతే। తత్ర ప్రతీతీచ్ఛయా
షే చ్చరితత్వం తాత్పర్యం। అర్థజ్ఞానేచ్ఛయా స్వపురుషోచ్చరితవాక్యాద్ అర్థప్రత్యయం జాయతాం ఇతి।
అయమర్థః ప్రతీయతాం అన్యత్పురుషోచ్చరితేతి విశేషదర్శనే తాత్పర్యభ్రమసంభవాభావాత్। తథాపీతి తాత్పర్య

వేదాం
౧౮

యోర్జ్ఞానోత్తరప్రతిబంధయోరభావ ఇతి వాచ్యం। శబ్దాకాంక్షాదేరతృప్తావపి తద్వాక్యాదర్థప్రతిపత్తిదర్శనాత్॥ ఉచ్యతే॥
తత్ప్రతీతిజనకత్వం తాత్పర్యం। గేహే ఘట ఇతి వాక్యం గేహఘటసంసర్గప్రతీతిజననయోగ్యం। ఏతద్ఘట
సంసర్గప్రతీతిజననయోగ్యమపి। తద్వాక్యం ఘటసంసర్గపరమిత్యుచ్యతే। సైంధవమానయేత్యాది
వాక్యం యదా లవణానయనప్రతీతీచ్ఛయా ప్రయుక్తం తదాశ్వసంసర్గప్రతీతిజననస్వరూపయో
గ్యత్వేన తత్పరత్వం లవణపరత్వదశాయామశ్వాదిసంసర్గజ్ఞానోత్పత్తిరితి చేత్। తదితరప్రతీతీచ్ఛయాను
చ్చరితత్వస్యాపి తత్ప్రతీతిజనకత్వస్య విశేషణాత్। తథా చ యద్వాక్యం యత్ప్రతీతిజననయోగ్యం సతి
తదన్యప్రతీతీచ్ఛయానుచ్చరితం తద్వాక్యం తత్సంసర్గపరమిత్యుచ్యతే। శుకాదివాక్యే అప్యవ్యుత్[illegible]నో
చ్చరితవేదవాక్యస్య చ ప్రతీతీచ్ఛాయా ఏవాభావేన తదన్యప్రతీతీచ్ఛయోచ్చరితత్వాభావేన లక్షణాక్రాంతత్వాదవ్యా
ప్తిః। న చోభయప్రతీతీచ్ఛయోచ్చరితే అవ్యాప్తిః। తదన్యమాత్రప్రతీతీచ్ఛయానుచ్చరితత్వస్య వివక్షితత్వాత్।
ఉక్తప్రతీతిజననయోగ్యతాయాం ఘటపదాదికాలశక్తిః। అస్మాకం మతే సర్వత్ర కారణతాయాం శక్తిరేవాప

భేదకతావచ్ఛేదికేషాంచిన్మోహః। తత్ర తాత్పర్యస్య తత్ప్రతీతిజనకత్వరూపస్య శాబ్దజ్ఞానజనకత్వే చతుర్థవర్ణ
కే తాత్పర్యస్య జ్ఞానహేతుత్వే కారకతావాక్యం తత్ప్రతీతిభయోచ్చరితత్వరూపతాత్పర్యస్య కారకతానపేక్షం।
ఆవశ్యకం తాత్పర్యనిర్ణయఫలవేదాంతవిచారవైయర్థ్యప్రసంగాత్। కేచిత్తు శాబ్దజ్ఞానే తావదజ్ఞాతే తత్ర తా
త్పర్యజ్ఞానం హేతురిత్యేవం వదంతి చతుర్థవర్ణకే వాక్యం తాత్పర్యసంశయవిపర్యయయోరుత్తరశా
బ్దబోధవిశేషే తాత్పర్యజ్ఞానం హేతురేవ ఇదం వాక్యమితత్పరమేవం తాత్పర్యపరమితి సంశయే తద్విపర్య
యే చ తదుత్తరవాక్యార్థవిశేషనిర్ణయస్య తాత్పర్యనిర్ణయం వినానుపపత్తేరితి వదంతి। తచ్చ తాత్పర్యం
వేదేషు మీమాంసాపరిశోధితన్యాయాదేవావధార్యతే। లోకే తు ప్రకరణాదినా। తత్ర లౌకికవాక్యం
మానాంతరావగతార్థకతయా అనువాదకం। వేదే తు వాక్యార్థస్యాపూర్వతయా నానువాదకం। తత్ర
లౌకికవైదికవాక్యయోః పరార్థేషు నిష్ఠాభిర్జ్ఞానమపి ప్రామాణ్యం। ఉత్తరత్ర జాతమిత్యాదిషు నిష్ఠాభిర్వర్ణప
దకపదానాం సామర్థ్యావధారణాత్। అత ఏవ వేదాంతవాక్యానాం బ్రహ్మణి ప్రామాణ్యం। యథా సైతత్త్వార్థావి

౭౯ విషయపరిశోధే వక్ష్యతే। తత్ర వేదాంతానాం పౌరుషేయత్వేఽపి పరమేశ్వరప్రణీతత్వేన ప్రామాణ్యమితి నైయాయికాః। వేదానాం
నిత్యత్వేన నిరస్తదూషణతయా ప్రామాణ్యమిత్యధ్వరమీమాంసకాః। అస్మాకం తు మతే వేదోఽనిత్యః ఉత్పత్తిమత్త్వా
త్। ఉత్పత్తిమత్త్వం చాస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాదిశ్రుతేః। నాపి వేదానాం
త్రిక్షణావస్థాయిత్వం। య ఏవం వేదో వదస్త్రాగ్భూతః స ఏవ మయాఽధీత ఇత్యాదిజ్ఞానవిరోధాత్। అత ఏవ గకారాది
వర్ణానామపి క్షణికత్వం। సోఽయం గకార ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధాత్। తథా చ వర్ణపదవాక్యసముదాయరూ
పస్య వియదాదివత్ సృష్టికాలోత్పత్తికత్వం ప్రళయకాలే ధ్వంసప్రతియోగిత్వం చ। కథమధ్యవర్ణానాముత్ప
త్తివినాశౌ న। అనంతగకారాణాం కల్పనాగౌరవాత్। అతస్తాల్వాదికరణవ్యాపారేణ వర్ణానామభివ్యక్తిః। తదుచ్చా
రణరూపవ్యంజకాభావాన్న విరుధ్యతే। అంధకారస్థఘటస్యోపలంభవత్। ఉత్పన్నో గకార ఇతి ప్రత్యయః
వర్ణాభివ్యక్తిజనకధ్వనిమాత్రోత్పత్తిరూపవిషయకః। సోఽయం గకార ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధాత్ ప్రమాణం। వర్ణాభివ్యక్తిజనకధ్వనిమిత్రోత్పత్తిరూపవిషయక
చకాలసంబంధవిషయత్వేన ప్రమాణం। తస్మాద్వేదానాం క్షణికత్వం। క్షణికత్వాభావేఽపి వియదాదిప్రపం

చవముత్పత్తిమత్త్వే పరమేశ్వరకర్తృకతయా పౌరుషేయత్వం వేదానామితి తదభిన్నానాంతేషాముత్పత్తిరితి చేన్న। న హి పు
రుషేణోచ్చార్యమాణత్వం పౌరుషేయత్వం। గురుమతశిష్యాధ్యాపకపరంపరయా పౌరుషేయత్వాపత్తేః।
నాపి పురుషాధీనోత్పత్తిమత్త్వం పౌరుషేయత్వం। నైయాయికాభిమతపౌరుషేయత్వానఙ్గీకారే అస్మ
దాదీనాం నిత్యానాం తథాత్వాపత్తేః। కింతు సజాతీయోచ్చారణానపేక్షోచ్చారణవిషయత్వం। తథా చ సర్గా
ద్యకాలే పరమేశ్వరః పూర్వసర్గసిద్ధవేదానుపూర్వీసమానానుపూర్వీకం వేదం రచితవాన్ న తు తద్విజా
తీయం వేదమితి న సజాతీయోచ్చారణానపేక్షోచ్చారణవిషయత్వం పౌరుషేయత్వం। భారతాదీనాం తు
సజాతీయోచ్చారణమనపేక్ష్యైవోచ్చారణమితి తేషాం పౌరుషేయత్వం। ఏవం పౌరుషేయాపౌరుషేయ
భేదేనాగమో ద్వివిధో నిరూపితః॥ ఇతి వేదాన్తపరిభాషాయామాగమపరిచ్ఛేదః॥ ॥ఇదానీమర్థా
పత్తిర్నిరూప్యతే॥ తత్రోపపాద్యజ్ఞానేనోపపాదకకల్పనమర్థాపత్తిః। తత్రోపపాద్యజ్ఞానం కరణం।
ఉపపాదకజ్ఞానం ఫలం। యేన వినా యదనుపపన్నం తత్తత్రోపపాద్యం। యస్యాభావే యస్యానుపపత్తిః

వేదాం

౨౦ తత్రోపపాదకం। యథా రాత్రిభోజనేన వినా దివా అభుంజానస్య పీనత్వమనుపపన్నమితి తాదృశపీన
త్వముపపాద్యం। యథా రాత్రిభోజనస్యాభావే తాదృశపీనత్వస్యానుపపత్తిరితి రాత్రిభోజనముపపా
దకం। రాత్రిభోజనకల్పనారూపాయాం ప్రమితావర్థస్య ఆపత్తిః కల్పనేతి షష్ఠీసమాసేన అర్థాప
త్తిశబ్దో వర్తతే। కల్పనాకరణే తు అర్థస్యాపత్తిః కల్పనా యస్మాదితి బహువ్రీహిసమాసే
న వర్తత ఇతి ఫలకరణయోరుభయోస్తత్ర శబ్దప్రయోగః। సా చార్థాపత్తిః ద్వివిధా। దృష్టార్థాపత్తిః
శ్రుతార్థాపత్తిశ్చేతి। దృష్టార్థాపత్తిర్యథా। ఇదం రజతమితి పురోవర్తిని ప్రతిపన్నస్య రజతస్య నేదం
రజతమితి తత్రైవ నిషిధ్యమానత్వం సత్యత్వేనుపపన్నమితి రజతస్య సద్భిన్నత్వం సత్వాత్యంతాభావవత్త్వం
వా మిథ్యాత్వం కల్పయతి। శ్రుతార్థాపత్తిర్యథా। యత్ర శ్రూయమాణవాక్యస్య స్వార్థానుపపత్తిముఖే
న అర్థాంతరకల్పనం। యథా తరతి శోకమాత్మవిదిత్యత్ర శ్రుతస్య శోకశబ్దవాచ్యబంధజాతస్య జ్ఞాన
నివర్త్యస్యానుపపత్త్యా బంధస్య మిథ్యాత్వం కల్ప్యతే। యథా జీవీ దేవదత్తో గృహే నేతి వాక్యశ్రవణానంతరం

జీవితో గృహాసత్త్వే బహిః సత్త్వం కల్పయతి। శ్రుతార్థాపత్తిర్ద్వివిధా। అభిధానానుపపత్తిరభిహితానుపప-
త్తిశ్చ। తత్ర యత్ర వాక్యైకదేశశ్రవణే అన్వయాభిధానానుపపత్త్యా అన్వయాభిధానోపయోగి పదాంతరం యత్ర
కల్ప్యతే తత్రాభిధానానుపపత్తిః। యథా ద్వారమిత్యత్ర పిధేహీత్యధ్యాహారః। న హి ద్వారమిత్యేతావదన్వ-
యాభిధానం పూర్ణమిదమన్వయాభిధానం విధానోపస్థాపకపదం వినానుపపన్నమితి క-
థం జ్ఞాతమితి చేన్న। అభిధానపదే కరణవ్యుత్పత్త్యా తాత్పర్యస్య వివక్షితత్వాత్। యథా ద్వారక-
ర్మకపిధానక్రియాసంసర్గపరత్వం విధానోపస్థాపకపదం వినానుపపన్నమితి జ్ఞానం తత్రాపి
సంభావ్యతే। అభిహితానుపపత్తిస్తు యత్ర వాక్యావగతోఽర్థోఽనుపపన్నత్వేన జ్ఞాతః సన్నర్థాం-
తరం కల్పయతి తత్ర ద్రష్టవ్యా। యథా స్వర్గకామో జ్యోతిష్టోమేన యజేతేత్యత్ర స్వర్గసాధనత్వస్య
క్షణికయాగగతతయావగతస్యానుపపత్త్యా మధ్యవర్త్యపూర్వం కల్ప్యతే। నచేయమర్థా-
పత్తిరనుమానేఽన్తర్భవితుమర్హతి। అన్వయవ్యాప్త్యజ్ఞానేఽన్వయిత్వేనార్థాపత్తేః। వ్యతిరేకిణాం నా-

నుమానత్వం ప్రాగేవ నిరస్తం। అత ఏవార్థాపత్తిస్థలే నానుమినోమీత్యనువ్యవసాయః కింత్వనేనేదం కల్పయా
మీతి। యత్త్వర్థాపత్తిస్థలే ఇదమనేన వినా అనుపపన్నమితి జ్ఞానం కరణమిత్యుక్తం తత్ర కిమిదం తేన వినానుప
పన్నత్వం। తదభావవ్యాపకాభావప్రతియోగిత్వమితి బ్రూమః। ఏవమర్థాపత్తేర్మానాంతరత్వసిద్ధావ్య
తిరేకిణో నానుమానాంతరం। పృథివీ ఇతరేభ్యో భిద్యత ఇత్యత్ర గంధవత్త్వమితరభేదం వినా అనుపపన్నమిత్యా
దిజ్ఞానస్య కారణత్వాత్। అత ఏవానువ్యవసాయః పృథివ్యామితరభేదం కల్పయామీతి॥ ॥ఇతి వే
దాంతపరిభాషాయామర్థాపత్తిపరిచ్ఛేదః॥ ॥షష్ఠం ప్రమాణం నిరూప్యతే॥ జ్ఞానకరణాజన్యాభావా
నుభవాసాధారణకారణమనుపలబ్ధిరూపం ప్రమాణం। అనుమానాదిజన్యాతీంద్రియాభావానుభవహేతావను
మానాదావతివ్యాప్తివారణాయ జ్ఞానకరణాజన్యాంతం। అదృష్టాదిసాధారణకారణే అతివ్యాప్తివారణాయాసాధారణేతి।
అభావస్మృత్యసాధారణకారణే సంస్కారే అతివ్యాప్తివారణాయానుభవేతి విశేషణం। నను భావానుమితిస్థలేప్యను
పలబ్ధ్యా వ్యాప్యాభావప్రత్యక్షతాపాతః విశేషాభావాదితి వాచ్యం। ధర్మాధర్మాద్యనుపలబ్ధిసత్త్వేపి తదభావానిశ్చయేన
యోగ్యానుపలబ్ధేరేవ అభావగ్రాహకత్వాత్। నను కేయం యోగ్యానుపలబ్ధిః। కిం యోగ్యస్య ప్రతియోగినో

అనుపలబ్ధిః ఉత యోగ్యస్య అధికరణే ప్రతియోగ్యనుపలబ్ధిః । నాద్యః స్తంభపిశాచాదిభేదస్య ప్రత్యక్షతాపత్తేః ।
నాంత్యః । ఆత్మని ధర్మాధర్మాభావస్యాపి ప్రత్యక్షాపత్తిరితి చేన్న । యోగ్యస్యానుపలబ్ధిరితి కర్మధారయాశ్ర
యణాత్ । అనుపలబ్ధేర్యోగ్యతా చ తర్కితప్రతియోగిసత్త్వప్రసంజితప్రతియోగికత్వం । యస్యా
భావో గృహ్యతే సతస్య ప్రతియోగినస్సత్త్వేనాధికరణే తర్కితేన ప్రసంజనయోగ్యత్వం యత్ప్రతియోగ్యనుపలబ్ధి
స్స్వరూపం యస్యానుపలంభస్తత్ర తదనుపలబ్ధేర్యోగ్యత్వమిత్యర్థః । తథా హి స్ఫీతాలోకవతి భూతలే
తే యది ఘటః స్యాత్తదా ఘటోపలంభస్స్యాదిత్యాపాదనసంభవాత్తాదృశఘటానుపలబ్ధిః ఘటాభావే యోగ్యానుపలబ్ధి
గమ్యః । అంధకారే తు తాదృశాపాదనాభావేనానుపలబ్ధిగమ్యతా । స్తంభపిశాచత్వస్య స్తంభత్వవత్ప్రత్య
క్షతాపత్త్యా తదభావో యోగ్యానుపలబ్ధిగమ్యః । ఆత్మని ధర్మాదిసత్త్వేఽప్యాత్మత్వం ద్రియతయా యుక్తస్య కథం
ఉపలంభాపాదనాసంభవాన్న ధర్మాద్యభావస్య అనుపలబ్ధిత్వం । ఉక్తరీత్యా అధికరణేంద్రియసన్ని
కర్షస్థలే అభావస్యానుపలబ్ధిత్వం తదానుమతమనుపపన్నం తత్ర ప్రత్యక్షం ఇంద్రియం వినా అభావాకారవృత్త్యా
అపి కరణాంతరం ఇంద్రియాన్వయవ్యతిరేకానువిధానాదితి చేన్న । ప్రతియోగ్యనుపలబ్ధేరభావానుగ్రాహకత్వ

వేదాం

౨౨ తుత్వేఽస్వత్వేఽకారణత్వమాత్రస్య కల్ప్యత్వాత్। ఇంద్రియసంబంధాభావేనమంసంనికర్షాభావే। అభావప్రత్య
క్షంతుత్వాత్। ఇంద్రియాన్వయవ్యతిరేకయోరధికరణజ్ఞానాద్యపేక్షణాత్వేఽన్యథాసిద్ధేః। అభూంతత్ర
ఘటోఽస్తీత్యాద్యభావానుభవస్థలే ఘటాభావాంశే ప్రత్యక్షత్వముభయసిద్ధమితి తద్వ్యాప్తిః। గ్రామః స్వర్ణాద
స్వీకర్తవ్యభూతలాదవభిన్నచైతన్యవర్తిఘటాభావావభిన్నస్యాపి ప్రమాత్రాభిన్నత్వం ఘటాభావస్య ప్రత్య
క్షత్వైవనిర్ధారితమితిచేత్। సత్యం। అభావప్రతీతేః ప్రత్యక్షత్వేఽపి తత్కరణస్యానుపలబ్ధేర్మానాంతరత్వాత్। ఫలీభూత
ప్రతీతౌ తజ్జ్ఞానే ప్రత్యక్షత్వేఽపి తత్కరణస్యాప్రత్యక్షప్రమాణతాయుతత్వమస్తి। దశమస్త్వమసీత్యాదివాక్యజ
న్యజ్ఞానస్య ప్రత్యక్షత్వేఽపి తత్కరణవాక్యస్య ప్రత్యక్షప్రమాణభిన్నప్రమాణత్వాభ్యుపగమాత్। ఫలవైజా
త్యం వినా కథం ప్రమాణభేద ఇతి చేన్న। వృత్తివైజాత్యమాత్రేణ ప్రమాణవైజాత్యోపపత్తేః। తథాహి ఘటాభావాకా
రవృత్తిరింద్రియజన్యా ఇంద్రియస్య విషయేణాసన్నికర్షాత్। కింతు ఘటానుపలబ్ధిరూపమానాంతరజ
న్యేతి అభ్యుపగమ్యతే। అనుపలబ్ధేర్మానాంతరత్వం। అనుపలబ్ధేర్మానాంతరత్వపక్షే ఘటాభావప్రతీతేః ప్రత్యక్షత్వేఽపి
తద్ఘటాభావస్య ప్రమేయస్యాపి ప్రత్యక్షతాపత్తౌ తత్రాప్యేవం వచనీయం ఘటాభావాంశే అభ్యుపగమ్యతే। అనుపలబ్ధిః।

తస్య మాయోపాదానత్వాత్ | అథవా తత్కార్యప్రవృత్తేః | మాయోపాదానత్వాభావే మాయాయా ఘటకాలకార్యోపాదాన
త్వాపత్తి ప్రవృత్తిరితి చేన్న | ఘటపటాదిషు పాంచభౌతికత్వానుభవాత్ తత్ప్రపంచే పాంచభౌతికత్వ విషయకః | కింతు ఘటాదిరూపేణ
వివర్తమానానాం సత్త్వాదీనాం పాంచభౌతికానాం తథాత్వమేవేతి తత్కార్యత్వాదితి భావః | అతో ప్రపంచస్య కార్యత్వేన
త్రిగుణాత్మకత్వేన ప్రపంచస్యాపి సాత్ | అస్తు వా ప్రతీతియోగి మతి తదభావ భ్రమస్తత తదభావ సాధారణ్యత్వం
తథాపి తదుపాదానం మాయైవ | సమ్యగుపాదానయోః ఏకత్వం తత్సాజాత్యం | తం తు ఘటయోః అవి
తథాపి తదుపాదానం మాయైవ | యత్కించిత్సాజాత్యస్య మాయాయా అవిద్యాయా అవిశేషాత్ పంచభూతాదిస్వ
తంతుత్వ పటత్వాదినా తథాత్వాత్ | యత్కించిత్సాజాత్యస్య మాయాయా ప్రతీకర్షం మాయోపాదాన
స్యచ మిథ్యాత్వ ధర్మస్య దృశ్యమానత్వాత్ | అత్ర తావత్ పరికల్పితం ప్రతికల్పం మాయోపాదానస్య
త్వమితి కథం శంకాః | అవిద్యాత్మకయోః ప్రపంచోపాదానయోః ఏకత్వ ప్రసక్తౌ ఉపాదానత్వస్య
చితి వాచ్యం | ప్రపంచ విభ్రమం ప్రాప్తం స్వీకృతం ప్రపంచస్య త్వాత్ | పరిణామిత్వరూపస్య ఉపాదానత్వస్య
చిత్యప్రసక్త్యా ప్రవృత్తేః | తథా చ ప్రపంచస్య పరిణామ్యుపాదానం మాయైవ ప్రస్తుతా ఇత్యలమతి ప్రసంగేన |
న చాభావ వస్తు విధః | ప్రాగభావః ప్రధ్వంసాభావ ఏకత్వం తావదేవోపాదానకత్వ | వృత్తిం దర్శ

సోత్పాద్యస్య ఘటాదేరుత్పత్తేః పూర్వం యో ఽభావః స ప్రాగభావః। ఇహ భవిష్యతీతి ప్రతీతివిషయః। తత్ర
ఘటస్య ముద్గరపాతానంతరం యో ఽభావః స ధ్వంసాభావః। ధ్వంసస్యాపి స్వాధికరణకపాలనాశే నాశస్వీ।
కారే ఘటస్యోన్మజ్జనాపత్తిః। ధ్వంసధ్వంసస్య ఘటప్రతియోగికధ్వంసత్వాత్। అన్యథా ప్రాగభావధ్వంసాత్మకఘ
టస్య వినాశే ప్రాగభావస్యోన్మజ్జనాపత్తిః। కిఞ్చైవమపి యత్ర ధ్వంసాధికరణం నిత్యం తత్ర కథం ధ్వంసనాశ ఇతి వాచ్యం
తాదృశమధికరణం యది చైతన్యవ్యతిరిక్తం తదా తస్యానిత్యత్వమభీష్టం ప్రపఞ్చవ్యతిరిక్తస్య నవస్య ప్రపఞ్చాన్తర్భావ
త్వాత్తథా యావద్ధ్వంసమానానాపత్తేః। యది చ ధ్వంసాధికరణం చైతన్యం తదా ధ్వంసనాశస్యాభీష్టః తథాపి చ ప్ర
తియోగికధ్వంసస్యాధిష్ఠానే ప్రతియోగ్యమానస్య అధిష్ఠానమాత్రత్వాత్। తదుక్తం అధిష్ఠానావశేషో హి నాశః
కల్పితవస్తునః ఇతి। ఏవం శుక్తిరూప్యవినాశో ఽపి ఇదమవచ్ఛిన్నచైతన్యమేవ। యత్రాధికరణే యస్య కాలత్రయే
ప్యభావః సో ఽత్యన్తాభావః। యథా వాయౌ రూపాత్యన్తాభావః। సో ఽపి వియదాదివత్ ధ్వంసప్రతియోగ్యే
వ। ఇదమిదం నేతి ప్రతీతివిషయో ఽన్యోన్యాభావః। అయమేవ విభాగో భేదః పృథక్త్వం చేతి వ్యవహ్రియతే।

భేదాతిరిక్తపృథక్త్వాదౌ ప్రమాణాభావాత్। అయం చాన్యోన్యాభావో ఽధికరణస్య సాదిత్వే సాదిః। యథా ఘటే పటభేదః। అధికరణస్యానాదిత్వే ఽనాదిరేవ। యథా జీవే బ్రహ్మభేదః। బ్రహ్మణి జీవభేదః। ద్వివిధో ఽప్యయం ధ్వంసప్రతియోగ్యేవ। అవిద్యానివృత్తౌ తత్పరతంత్రాణాం నివృత్త్యవశ్యంభావాత్। పునరపి భేదో ద్వివిధః। సోపాధికో నిరుపాధికశ్చేతి। తత్రోపాధిసత్తావ్యాప్యసత్తాకత్వం సోపాధికత్వం। తదభావవత్త్వం నిరుపాధికత్వం। తత్రాద్యో యథా ఏకస్యైవాకాశస్య ఘటాద్యుపాధిభేదాద్భేదః। యథా వా ఏకస్య సూర్యస్య జలభాజనభేదాద్భేదః। యథాత్మైకస్యైవ బ్రహ్మణః అంతఃకరణభేదాద్భేదః। నిరుపాధికభేదో యథా। ఘటే పటభేదః। బ్రహ్మణ్యపి ప్రపంచభేదాభ్యుపగమే ఽద్వైతవిరోధః। తాత్త్వికభేదానభ్యుపగమే వియదాదివదద్వైతావ్యాఘాతాత్। తదుక్తం సురేశ్వరాచార్యైః। అత్ర మాం భవతః కేయం సాధకత్వప్రకల్పనా। కిం న పశ్యసి సంసారం తత్రైవాజ్ఞానకల్పితమితి। అత ఏవ వివరణే ఽవిద్యాయాం ప్రాగభావవ్యతిరిక్తత్వం విశేషణం తత్త్వప్రదీపికాయాం అవిద్యాలక్షణే భావేతి విశేషణం సంగచ్ఛతే। ఏవం చతుర్విధానామభావానాం యోగ్యానుపలబ్ధ్యా ప్రతీతిః। తత్రానుపలబ్ధిర్మానాంతరం।

వేదాం
౭౪

ఏవముక్తానాం ప్రమాణానాం ప్రామాణ్యం స్వత ఏవోత్పద్యతే జ్ఞాయతే చ। తథా హి స్మృత్యనుభవసాధారణం
సంవాదిప్రవృత్త్యనుకూలం తద్వతి తత్ప్రకారకజ్ఞానత్వం ప్రామాణ్యం। తచ్చ జ్ఞానసామాన్యసామగ్రీప్రయోజ్యం।
నత్వధికం గుణమపేక్షతే ప్రమామాత్రే అనుగతగుణాభావాత్। నాపి ప్రత్యక్షప్రమాయాం భూయోవయ
వేంద్రియసన్నికర్షః రూపాదిప్రత్యక్షే ఆత్మప్రత్యక్షే చ తదభావాత్। సత్యపి తస్మిన్ పీతః శంఖ ఇతి ప్రత్యక్షస్య భ్రమ
౪ త్వాత్। అత ఏవ సల్లింగపరామర్శాదికమనుమిత్యాదిప్రమాయాం గుణః। అసల్లింగపరామర్శాదిస్థ స
లేపి విషయాబాధే అనుమిత్యాదేః ప్రమాత్వాత్। న చైవమప్రమాపి ప్రమా స్యాత్। జ్ఞానసామాన్యసామ
గ్రీవిశేషాదితి వాచ్యం దోషాభావస్యాపి హేతుత్వాంగీకారాత్। న చైవం పరతస్త్వం। ఆగంతుకభావకార
ణాపేక్షాయామేవ పరతస్త్వాత్। జ్ఞాయతే చ ప్రామాణ్యం స్వతః। స్వతో గ్రాహ్యత్వం చ దోషాభావే సతి యావ
త్స్వాశ్రయగ్రాహకసామగ్రీగ్రాహ్యత్వం। స్వాశ్రయో వృత్తిజ్ఞానం తద్గ్రాహకం సాక్షిజ్ఞానం తేనాపి వృత్తిజ్ఞా
నే గృహ్యమాణే తద్గతం ప్రామాణ్యం గృహ్యతే। న చైవం ప్రామాణ్యసంశయానుపపత్తిః తత్ర సంధిగతం ప్రమా

నాజ్ఞానం। స్వప్రాగభావవ్యతిరిక్తవిషయావరణస్వనివర్త్యస్వదేశగతవస్త్వంతరపూర్వకం భవితుమర్హతి అప్రకాశి
తార్థప్రకాశకత్వాత్ అంధకారే ప్రథమోత్పన్నప్రదీపప్రభావత్। అనాదిభావరూపం యద్విజ్ఞానేన విలీయతే
తదజ్ఞానమితి ప్రాజ్ఞా లక్షణం సంప్రచక్షతే॥ సంశయానురోధేన దోషస్యాపి సత్త్వేన దోషాభావఘటితస్వాశ్ర
యగ్రాహకాభావేన తత్ర ప్రామాణ్యస్యైవాగ్రహాత్। యద్వా స్వాశ్రయగ్రాహకగ్రాహ్యత్వయోగ్యత్వం స్వతస్త్వం। సంశయ
స్థలే ప్రామాణ్యస్య గ్రహణయోగ్యత్వేఽపి దోషవశేనాగ్రహాన్న సంశయానుపపత్తిః। అప్రామాణ్యం తు న జ్ఞా
నసామాన్యసామగ్రీప్రయోజ్యం। ప్రమాయామప్యప్రామాణ్యాపత్తేః। కింతు దోషప్రయోజ్యం। నాప్యప్రా
మాణ్యం స్వాశ్రయగ్రాహకగ్రాహ్యత్వం। అప్రామాణ్యఘటకతదభావవత్త్వాదేర్వృత్తిజ్ఞానాను
పస్థితత్వేన సాక్షిణా గ్రహీతుమశక్యత్వాత్। కింతు విసంవాదిప్రవృత్త్యాదిలింగకానుమిత్యాదివిషయ ఇతి ప
రత ఏవాప్రామాణ్యముత్పద్యతే జ్ఞాయతే చేతి॥ ॥ఇతి వేదాంతపరిభాషాయామనుపలబ్ధిపరిచ్ఛేదః॥
ఏవం నిరూపితానాం ప్రమాణానాం ప్రామాణ్యం ద్వివిధం। వ్యావహారికతత్త్వావేదకత్వం పారమార్థికతత్త్వా

వేదాం
౨౨

వేదకత్వం చేతి। తత్ర ప్రత్యక్షం స్వరూపావగాహి ప్రమాణవ్యతిరిక్తానాం సర్వప్రమాణానాముపజీవ్యం ప్రమాణానాం। తద్విషయాణాం వ్యవహారదశాయాం బాధాభావాత్। ద్వితీయస్య జీవబ్రహ్మైక్యపరాణాం వేదవాక్య జన్యత్వ ఆసీదిత్యాదీనాం తత్త్వమసీత్యాదీనాం తద్విషయస్య జీవపరైక్యస్య కాలత్రయాబాధ్యత్వాత్తత్త్వావేదక తత్త్వం। పదార్థజ్ఞానాధీనజ్ఞానమితి ప్రథమం తత్పదార్థయోర్లక్షణప్రమాణాభ్యాం నిరూప్యతే। తత్ర లక్షణం ద్వివిధం। స్వరూపలక్షణం తటస్థలక్షణం చేతి। తత్ర స్వరూపమేవ లక్షణం స్వరూపలక్షణం। యథా సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మేత్యత్ర సత్యాదికం స్వరూపలక్షణం।। నను స్వస్య స్వవృత్తిత్వాభావేన కథం లక్షణత్వమితి చేన్న। స్వస్యైవ స్వాపేక్షయా ధర్మిధర్మభావకల్పనయా లక్షణత్వసంభవాత్। తదుక్తం ఆనందో విషయానుభవో నిత్యత్వం చేతి సంతి ధర్మాః అపృథక్త్వేఽపి చైతన్యాత్పృథగివావభాసంత ఇతి। తటస్థలక్షణం నామ యావల్లక్ష్యకాలమనవస్థితత్వే సతి యద్వ్యావర్తకం తదేవ। యథా గంధవత్త్వం పృథివీలక్షణం। మహాప్రళయే

పరమాణుషూత్పత్తికాలేషు ఘటాదిషు గంధాభావాత్। ప్రకృతే చ జగజ్జన్మాదికారణత్వం। అత్ర జగత్పదేన కా-
ర్యజాతం వివక్షితం। కారణత్వం చ కర్తృత్వం। అతో నావిద్యాదావతివ్యాప్తిః। కర్తృత్వం చ తత్తదుపాదానగోచ-
రాపరోక్షజ్ఞానచికీర్షాకృతిమత్త్వం। ఈశ్వరస్య తావదుపాదానగోచరాపరోక్షజ్ఞానసద్భావే చ యః సర్వ-
జ్ఞః సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తపః తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామ రూపమన్నం చ జాయతే ఇత్యాదిశ్రుతిమాన-
కం। తాదృశచికీర్షాసద్భావే సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి ఇత్యాదిశ్రుతిమానకం। తాదృశకృతౌ చ
తత్సోఽకురుతేత్యాది వాక్యం। జ్ఞానేచ్ఛాకృత్యన్యతమగర్భం లక్షణత్రితయమిష్టం వివక్షితం। అన్యథా వ్యర్థవి-
శేషణత్వాపత్తేః। అత ఏవ జన్మస్థితిధ్వంసానామన్యతమస్యైవ లక్షణే ప్రవేశః। ఏవం చ లక్షణనవకం సంపద్యతే।
బ్రహ్మణో జగజ్జన్మాదికారణత్వే చ యతో వా ఇమాని భూతాని జాయంతే। యేన జాతాని జీవంతి। యత్ప్ర-
యంత్యభిసంవిశంతీత్యాదిశ్రుతిమానం। యద్వాఽఖిలజగదుపాదానత్వం బ్రహ్మణో లక్షణం। ఉపాదా-
నత్వం చ జగదుపాదానాధిష్ఠానత్వం। జగదాకారేణ పరిణమమానమాయాధిష్ఠానత్వం వా। ఏతాదృశమేవో-

వేదాం

౧౨

రవానపానః। పాయ్వాదిస్థానవర్తీ। విష్వగ్గమనవాన్వాయుర్వ్యానః। అఖిలశరీరవర్తీ। ఊర్ధ్వగమనవా
నుత్క్రమణవాన్వాయురుదానః। కంఠస్థానవర్తీ। అశితపీతాన్నాదిసమీకరణః సమానో నాభిస్థానవర్తీ।
తైరేవ తమోగుణాంశైరపంచీకృతభూతైః పంచీకృతభూతాని జాయంతే। తాసాం త్రివృతం త్రివృతమే
కైకాం కరవాణీతి శ్రుతేః పంచీకరణోపలక్షణార్థత్వాత్। పంచీకరణప్రకారశ్చేత్థం। ఆకాశమంశాం ద్విధా
విభజ్య తయోరేకం భాగం పురస్కృత్య తుర్ధా విభజ్య తేషాం చతుర్ణామంశానాం వాయ్వాదిషు చతుర్షు భూ
తేషు సంయోజకం। ఏవం వాయుం ద్వేధా విభజ్య తయోరేకం భాగం పురస్కృత్య తుర్ధా విభజ్య ఏషాం చతుర్ణా
మంశానామాకాశాదిషు యోజకం। ఏవం తేజోంబుభువామపి। తదేవమేకైకభూతస్యార్ధం స్వాంశాత్మక
మర్ధాంతరం చతుర్విధభూతమయమితి। పృథివ్యాదీనాం సర్వేషామాధిక్యాత్పృథివ్యాదివ్యపదేశః। తదుక్తం
వైశేష్యాత్తు తద్వాదస్తద్వాద ఇతి। పూర్వోక్తైరపంచీకృతభూతైర్లింగశరీరం పరలోకయాత్రానిర్వా
హకం మోక్షపర్యంతస్థాయి మనోబుద్ధిభ్యాముపేతం జ్ఞానేంద్రియపంచకకర్మేంద్రియపంచక

ప్రాణాదిపంచకసంయుక్తం జాయతే। తదుక్తం। పంచప్రాణమనోబుద్ధిదశేంద్రియసమన్వితం। అపంచీకృ
తభూతోత్థం సూక్ష్మాంగం భోగసాధనమితి। తచ్చ ద్వివిధం। పరమపరంచ। పరం హిరణ్యగర్భలింగశ
రీరం। అపరమస్మదాదిలింగశరీరం। తత్ర హిరణ్యగర్భలింగశరీరం మహత్తత్త్వం। అస్మదాదిలింగశరీరం
అహంకార ఇత్యాఖ్యాయతే। ఏవం తమోగుణయుక్తేభ్యః పంచీకృతభూతేభ్యో భూమ్యంతరిక్షస్వ
ర్గమహర్జనస్తపఃసత్యాత్మకస్యోర్ధ్వలోకసప్తకస్య అతలపాతాలవితలసుతలతలాతలరసాతల
మహాతలాఖ్యాధోలోకసప్తకస్య బ్రహ్మాండస్య జరాయుజాండజస్వేదజోద్భిజ్జాఖ్యచతుర్విధ
స్థూలశరీరాణాముత్పత్తిః। తత్ర జరాయుజా నామ జరాయుభ్యో జాతాః మనుష్యపశ్వాదిశరీరా
ణి। అండజా అండేభ్యో జాతాః పక్షిపన్నగాదిశరీరాణి। స్వేదజాః స్వేదాజ్జాతాః యూకామశకా
దిః। ఉద్భిజ్జాః భూమిముద్భిద్య జాతాః వృక్షాదిః। తృణాదీనామపి పాపఫలభోగాయతనత్వేన శరీ
రత్వం। తత్ర పరమేశ్వరస్య పంచతన్మాత్రాద్యుత్పత్తౌ సప్తదశావయవోపేతలింగశరీరోత్పత్తౌ చ హిం

౧౬ తాదాత్మ్యమభిప్రేత్యేదం సర్వం యదయమాత్మా సచ్చ త్యచ్చాభవత్। బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యాదిశ్రుతి
షు బ్రహ్మప్రపంచయోస్తాదాత్మ్యవ్యపదేశః। ఘటః సన్ ఘటో భాతి ఘట ఇష్ట ఇత్యాదితాదృశవ్యవహారేష్వపి సచ్చి
దానందరూపబ్రహ్మతాదాత్మ్యాధ్యాసాత్। నన్వేవం కథం చిదధ్యాసాదన్యాదేరిష్టత్వవ్యవహారే దుఃఖస్యాపి తత్రాధ్యా
సాత్ తత్రాపీష్టత్వవ్యవహారాపత్తిరితి చేన్న। ఆరోపే సతి నిమిత్తానుసరణం న తు నిమిత్తమస్తీత్యారోపః ఇత్యభ్యు
పగమేన దుఃఖాంశే సచ్చిదంశాధ్యాసేప్యానందాంశాధ్యాసాభావాత్। జగతి నామరూపాంశద్వయవ్యవహార
స్తు అవిద్యాపరిణామాత్మకనామరూపసంబంధాత్। తదుక్తం। అస్తి భాతి ప్రియం రూపం నామ చేత్యంశపంచ
కం। ఆద్యత్రయం బ్రహ్మరూపం మాయారూపం తతో ద్వయమితి॥ ॥ఇతి లక్షణవిభాగః॥ ॥అథ
జగతో జన్మక్రమో నిరూప్యతే॥ తత్ర సర్గాద్యకాలే పరమేశ్వరః సృజ్యమానప్రపంచవైచిత్ర్యహేతుప్రా
ణికర్మసహకృతోఽపరిమితనిరూపితశక్తివిశిష్టమాయాసహితః సన్నామరూపాత్మకనిఖిలప్రపం
చం బుద్ధావాకలయ్యేదం కరిష్యామీతి సంకల్పయతి। తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి శ్రుతేః। తతః

ఆకాశాదీని పంచభూతాని | పంచీకృతాని తస్మాత్ప్రతిపాదితాన్యుత్పద్యంతే | తత్రాకాశస్య శబ్దో గుణః | వాయో
స్తు శబ్దస్పర్శౌ | తేజసస్తు శబ్దస్పర్శరూపాణి | అపాం తు శబ్దస్పర్శరూపరసాః | పృథివ్యాస్తు శబ్దస్పర్శరూప
రసగంధాః | కింతు శబ్దస్యాకాశమాత్రగుణత్వం | వాయ్వాదావపి తదుపలంభాత్ | నాస్వాశ్రయః | బాధకా
భావాత్ | ఇమాని భూతాని త్రిగుణాని | యాని కారణాని త్రిగుణాని | ఏతైః సత్త్వగుణోపేతైః పంచభూ
తైః శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణాని పంచేంద్రియాణి మనోబుద్ధ్యహంకారచిత్తాని జాయంతే | శ్రోత్రాదీ
నాం పంచానాం క్రమేణ దిగ్వాతార్కవరుణాశ్వినావధిష్ఠాతృదేవతాః | మనఆదీనాం చతుర్ణాం క్రమేణ
చంద్రాచ్యుతచతుర్ముఖశంకరాః అధిష్ఠాతృదేవతాః | ఏతైరేవ రజోగుణోపేతైః పంచభూతైర్యథా
క్రమం వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాఖ్యకర్మేంద్రియాణి జాయంతే | తేషాం చ క్రమేణ వహ్నీంద్రోపేం
ద్రమృత్యుప్రజాపతయోఽధిష్ఠాతృదేవతాః | రజోగుణోపేతపంచభూతైరేవ పంచప్రాణాః ప్రాణాపానవ్యా
నోదానసమానాఖ్యా జాయంతే | తత్ర ప్రాగ్గమనవాన్వాయుః ప్రాణః నాసాదిస్థానవర్తీ | అవాగ్గమ

వేదాం ౧౮

రణ్యగర్భ స్థూలశరీరం త్వృత్త్వా పసాక్షాత్కర్తృత్వం। ఇతరశరీరప్రపంచం త్వృత్తౌ చ హిరణ్యగర్భాద్ విద్వాంరాం। హితాభిమానం త్రిస్రో దేవతాః। అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి శ్రుతేః। హిరణ్యగర్భో నామ మూర్తిత్రయాదన్యః ప్రథమో జీవః। స వై శరీరీ ప్రథమః స వై పురుష ఉచ్యతే। ఆదికర్తా స భూతానాం బ్రహ్మాగ్రే సమవర్తత। హిరణ్యగర్భః సమవర్తతాగ్రే భూతస్య జాతః పతిరేక ఆసీదిత్యాది శ్రుతేః। ఏవంభూతస్యోత్పత్తిః స్పష్టీకృతా। ఇదానీం ప్రళయో నిరూప్యతే। ప్రళయో నామ త్రైలోక్యవినాశః। స చ చతుర్విధః। నిత్యః ప్రాకృతో నైమిత్తిక ఆత్యంతికశ్చేతి। తత్ర నిత్యప్రళయః సుషుప్తిః। తస్యాః సకలకార్యప్రళయరూపత్వాత్। ధర్మాధర్మపూర్వసంస్కారాణాం చ తదా కారణాత్మనావస్థానం। తేన సుప్తోత్థితస్య న సుఖదుఃఖాద్యనుపపత్తిః। న చ సుషుప్తావంతఃకరణస్య వినాశే తదధీనప్రాణాదిక్రియానుపపత్తిః। వస్తుతః శ్వాసాద్యభావేఽపి తదుపలబ్ధేః పురుషాంతరవిభ్రమమాత్రత్వాత్ సుప్తశరీరోపలంభవత్ భవతి। న చైవం సుప్తస్య పరేతాద్విశేషః। సుప్తస్య హి అంగశరీరసంస్కారాత్మనా అత్రైవ వర్తతే। పరేతస్య

తు యోఽన్యాంతరేణ ఇతి స్థైలక్షణ్యోక్తి| యద్వా అంతఃకరణస్య ద్విగుణశక్తిర్జ్ఞానశక్తిః క్రియాశక్తిశ్చేతి| తత్ర జ్ఞానశక్తివి
శిష్టాంతఃకరణస్య సుషుప్తౌ వినాశః క్రియాశక్తివిశిష్టస్యేతి ప్రాణస్యావస్థానమవిరుద్ధం| యథాహుః స్పష్టి
ర్నాం బలవిశ్వతి అ ... ప్రాణా ఏవైకధా ... భవతి అథైనం వాక్ సర్వైర్నామభిః సహాప్యేతి సత్తా సాంప్రసన్నం
పం లోకం భవతి స్వమపితో భవతి ఇత్యాదిశ్రుతిరుక్తసుషుప్తౌ మాలం| ప్రాకృతప్రళయ యన్న హాయ్యన్య బ్ర
హ్మావ్యాకాశే విత్వతః ... కలహాయ్యనాశః| యదా తు ప్రాగేవోత్పన్నబ్రహ్మసాక్షాత్కారస్య హాయ్యన్య బ్రహ్మ
ణోఽంతం బ్రహ్మాండ ... కాలలక్షణ ప్రారబ్ధకర్మణః సమాప్తౌ విదేహకైవల్యాపత్తి ... పరమముక్తిః త
దాన్యలోకవాసినాముత్పన్నబ్రహ్మసాక్షాత్కారాణాం బ్రహ్మణా సహ విదేహకైవల్యం| బ్రహ్మణా
సహ తే సర్వే సంప్రాప్తే ప్రతిసంచరే| పరస్యాంతే కృతాత్మానః ప్రవిశంతి పరం పదమితి శ్రుతేః| ఏవం స్వ
లోకవాసిభిః సహ కార్యబ్రహ్మణో ముక్త్యనంతరం తదధిగతబ్రహ్మాండస్య తదంతర్వర్తినాం ...
లోకతదంతర్వర్తినాం ... వరాదీనాం శాంతికారణం ప్రకృతౌ మాయాయాం ప్రళయో బ్రహ్మణా|

వేదాం౧
౨౯

బాధరూపవినాశస్యైవ బ్రహ్మణ్యపి స్థితత్వాదతః ప్రాకృతస్తత్ప్రవృత్తేః। కాల్యో బ్రహ్మణోహో దివసావసానని
మిత్తకః త్రైలోక్యమాత్రప్రళయః నైమిత్తికప్రళయః। బ్రహ్మదివసశ్చతుర్యుగసహస్ర
పరిమితః కాలః। చతుర్యుగసహస్రాణి బ్రహ్మణోహో దినముచ్యత ఇతి వచనాత్। ప్రళయకాలో
దివసకాలపరిమితః। రాత్రికాలస్య దివసతుల్యత్వాత్। ప్రాకృతప్రళయశ్చ నైమిత్తికప్రళయశ్చ
పురాణవచనాని। ద్విపరార్ధే త్వతిక్రాంతే బ్రహ్మణః పరమేష్ఠినః। తదా ప్రకృతయః సప్త కల్పంతే ప్ర
ళయాయ హి। ఏష ప్రాకృతికో రాజన్ ప్రళయో యత్ర లీయతే ఇతి వచనం ప్రాకృతప్రళయే
మానం। ఏష నైమిత్తికః ప్రోక్తః ప్రళయో యత్ర విశ్వసృక్। శేతేనంతాసనే నిత్యమాత్మసాత్కృత్య చా
ఖిలం। ఇతి వచనం నైమిత్తికప్రళయే మానం। తురీయప్రళయస్తు బ్రహ్మసాక్షాత్కారనిమిత్తకః స
ర్వమోక్షః। స చ ఏకజీవవాదే యుగపదేవ। నానాజీవవాదే క్రమేణ। సర్వ ఏకీభవంతీత్యాది శ్రుతేః।
తత్రాద్యాస్త్రయో ప్రళయాః కర్మోపరతినిమిత్తాః। తురీయస్తు జ్ఞానోదయనిమిత్తః। అజ్ఞా

౯(సహం వృత్తివిశేషః॥ ఏవం చతుర్విధప్రళయో నిరూపితః॥ తస్యేదానీం క్రమో నిరూప్యతే। భూతా
నాం భౌతికానాం చ క్రమేణ లయః। కారణలయమకృత్వా కార్యస్య లయాయోగాత్ తదంతరాభావేఽత్ర యే
పస్థాయాం ఉపపత్తేః। కింతు సృష్టిక్రమవిపరీతక్రమేణ। తత్రాయం క్రమః తజ్జన్యానాం పృథివ్యాదీనాం స్వస్వ
ప్రళయోంతరేతయోంపానాం ప్రళయాసంభవాత్ ప్రళయోఽస్తి తావత్। అన్యథా గౌణ మతే మహాప్రళయేఽపి పృ
థివీపరమాణుగతరూపరసాదివినాశాపత్తేః। తథా చ పృథివ్యాః అప్సు అపాం తేజసి తేజ
సో వాయౌ వాయోరాకాశే ఆకాశస్యాహంకారే ఏతస్య హిరణ్యగర్భాఖ్యం కారణ తస్య
చావిద్యాయామిత్యేవం రూపః ప్రళయః। తదుక్తం విష్ణుపురాణే। జగత్ప్రతిష్ఠా దేవర్షే పృథి
వ్యప్సు ప్రలీయతే। తేజస్యాపః ప్రలీయంతే తేజో వాయౌ ప్రలీయతే। వాయుశ్చ లీయతే
వ్యోమ్ని తచ్చావ్యక్తే ప్రలీయతే। అవ్యక్తం పురుషే బ్రహ్మన్ నిష్కలే సంప్రలీయతే। ఇతి। ఏవంవిధం
కారణత్వం తత్పదార్థస్య బ్రహ్మణః తటస్థలక్షణం। ఉపవేదాంతబ్రహ్మణో జగత్కారణత్వే ప్రతి

వేదాం
౨౦

పాంక్యమాం। న ప్రపంచం బ్రహ్మ స్యాత్ అన్యథా సృష్టివాక్యానాం ప్రామాణ్యం స్యాదితి చేన్న। కిం సృష్టివాక్యానాం
సృష్టిపరత్వ యుగం కింత్వద్వితీయబ్రహ్మణ్యేవ। తత్ప్రతిపత్త్యాకథం సృష్టిరుపయోగః। ఇత్థం। యదిసృష్టిమ
గుపన్యస్య ప్రపంచ। శేషధూద్బ్రహ్మణి ప్రతిపాద్యతే తదా బ్రహ్మణి ప్రతిషిద్ధప్రపంచస్యవాంఛితా ప్రతిషిద్ధరూ
పస్యైవ బ్రహ్మణః అద్వైతావస్థానాశంకాయాం। విగచి శేత్స్వమద్వితీయస్యైవ ప్రతిపాదితం స్యాత్। తతః
సృష్టివాక్యాత్ బ్రహ్మోపాదేయత జ్ఞానే నత్వుపాదానం విగానాం యస్య అద్వైతసద్భావశంకాయాం। రజ్జ్వతయా
ఇతి నేతి తాన్ప్రదీనాం బ్రహ్మణ్యేవిత స్య అసతో ప్యపాద। ప్రపంచస్య తుచ్ఛత్వావగమే। రజ్జ్వాల ద్వైత తత్త్వము ఖం
పంసన్నిధానం క్రైకరణం బ్రహ్మణి ధ్రువతి విపరంపరయా సృష్టివాక్యానామప్యద్వితీయబ్రహ్మణ్యేవ తాత్పర్యం
రూపాణాం ప్రకరణాపతితసగుణబ్రహ్మవాక్యానాం। శేషవాక్యాపేక్షితశేషధ్వనం పాదకత్వేనవి। యోంగ
ఇతి నేశించిదపి వాక్యం అద్వితీయబ్రహ్మప్రతిపాదకే విరుధ్యతే। తదేవం స్వరూపతటస్థలక్షణాలక్షి
తం తత్పదవాచ్యమీశ్వరచైతన్యం మాయాప్రతిబింబితమితి కేచిత్। తేషామయమాశయః। జీవపర

మేశ్వర సాధారణం చైతన్యమాత్రం బింబం తస్యైవ బింబస్యావిద్యాశక్తికాయాం మాయాయాం ప్రతిబింబమీ
శ్వరచైతన్యం అంతఃకరణేషు ప్రతిబింబం జీవచైతన్యం। కార్యోపాధిరయం జీవః కారణోపాధిరీశ్వ
ర ఇతి శ్రుతేః। ఏతదుక్తే జలాశయగతశరావగతసూర్యప్రతిబింబయోరివ జీవపరమేశ్వరయోర్భే
దః। అవిద్యాకృతోపాధేః వ్యాపకత్వాత్తదుపాధికేశ్వరస్యాపి వ్యాపకత్వం। అంతఃకరణస్య పరిచ్ఛిన్న
తయా తదుపాధికజీవస్యాపి పరిచ్ఛిన్నత్వం। ఏతదుక్తే అవిద్యాకృతదోషాత్ జీవపరమేశ్వరయోర్భిన్నః
కపాధిః। ప్రతిబింబపక్షపాతినాం ద్వైతస్య సంతత్ బింబాత్మకమీశ్వరచైతన్యమపరే। తేషామయమాశయః॥
ఏకమేవ చైతన్యం బింబత్వాక్రాంతమీశ్వరచైతన్యం। ప్రతిబింబత్వాక్రాంతం జీవచైతన్యం। బింబప్రతిబిం
బకల్పకోపాధిశ్చ ఏకజీవవాదే అవిద్యా। అనేకజీవవాదే అంతఃకరణాన్యేవ అవిద్యాంతఃకరణరూపో
పాధిప్రయుక్తో జీవపరభేదః। ఉపాధికృతదోషాశ్చ ప్రతిబింబజీవ ఏవ వర్తంతే। నతు బింబపర
మేశ్వరే। ఉపాధేః ప్రతిబింబపక్షపాతిత్వాత్। ఏతదుక్తే గగనసూర్యస్య జలాభాసమానప్రతిబిం
బసూర్యస్యేవ జీవపరయోర్భేదః। కసుగ్రీవాఖ్యముఖస్య దర్పణాప్రదేశకృత బింబచైతన్యస్య పరమ

తైత్తి॰
౨౧

శ్వేతస్యాపి ప్రదేశే అభావాత్తస్య నహ్యంతర్యామిత్వం కస్యచిదితి చేన్న। సాంద్రక్షేత్రస్య జలాదౌ ప్రతి
బింబితత్వే బింబభూతమహాకాశస్యాపి జలాదిప్రదేశసంబంధదర్శనాత్ పరిచ్ఛిన్నబింబస్య ప్రతిబిం
బదేశాసంబంధిత్వేప్యపరిచ్ఛిన్నప్రత్యగ్బింబదేశసంబంధాపి రూపాభావాత్। అరూపవతో బ్రహ్మణో న
ప్రతిబింబసంభవః। రూపవత ఏవ తథాత్వదర్శనాదితి వాచ్యం। నీరూపస్యాపి రూపస్య ప్రతిబింబదర్శ
నాత్। ఖరూపవత్స్వప్రత్యక్షప్రతిబింబాభావనియమః। ఆత్మనోపి ప్రకాశరూపసూర్యతుల్యత్వాత్। ఏక
ధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచంద్రవత్। యథా హ్యయం జ్యోతిరాత్మా వివస్వానపో భిన్నా బహుధై
కోనుగచ్ఛన్నిత్యాదిశ్రుతేః బ్రహ్మప్రతిబింబభావాంశుమాంశ్చ వ్యూహితతాత్పర్యః॥ తదేవం తత్త్వదాధూర్త
రూపవత్తే॥ ఏకజీవవాదే అవిద్యాప్రతిబింబో జీవః॥ అనేకజీవవాదే అం
తఃకరణప్రతిబింబః॥ స చ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిరూపావస్థాత్రయవాన్। తత్ర జాగ్రద్దశాయామింద్రియజన్యజ్ఞా
నావస్థా। అవస్థాంతరే ఇంద్రియాజన్యవిషయాకారాంతఃకరణవృత్తిః। స్వప్నావస్థా

రసాకారాదితాపత్తేః| సాభాసాంతఃకరణవృత్తికావరణాభంగాంశేత్యేకంమతం| తథాహి అవిద్యోపహితచైతన్యస్య
జీవత్వపక్షే ఘటాద్యధిష్ఠానచైతన్యస్య జీవరూపతయా జీవస్యవ ఘటాదిభానప్రసక్తౌ ఘటాద్యవచ్ఛిన్న
చైతన్యావరకాజ్ఞానం మూలావిద్యావరకం తత్ర మవస్థారూపాభ్యుపగంతవ్యం| ఏవం సతి ఘటాదిర్ఘటాకారప్ర
సంగః| అనావృతచైతన్యసంబంధస్యావభాసప్రయోజకత్వాత్| తస్యావరణస్య నాశకత్వేన చ వృత్తేః ఘటాదివిషు
పాదిభానే సాధ్యాదితి తన్మతం గె వక్ష్యత్వంగజీవకం చైతన్యమాత్రం తన్మాన కస్యత జీవకర్తాపరిః నావి
వృత్తస్య వహింత చైతన్యం విశేష్యతావచ్ఛిన్న వృత్త్యా వచ్ఛేదనీతి విశేష్యవృత్తిర్వా స్వవృత్తవృత్తి విశేషస్య తదుపహిత
చైతన్యస్యావరణాభంగజనకత్వమిత్యావరణాభిభవా ధా వృత్తిరిత్యభ్యుపగతా| సంబంధార్థా వృత్తిరి
త్యపరం మతం| తత్రా విద్యోపాధికోఽపరిచ్ఛిన్నోజీవః స చ ఘటాదిప్రదేశే విద్యమానోఽపి ఘటాద్యా
కారాదివిశేష్యవృత్తివిరహదశాయాం ఘటాదికమవభాసయతి| ఘటాదినా తస్య సంబంధాభా
వాత్| తత్త దాకారవృత్తిదశాయాం తు భాసయతి| తదా సంబంధసత్త్వాత్| అవిద్యోపాధికస్య

పెజిం

౨౨ స్వవిశిష్టస్య జీవస్య స్వత ఏవ సమస్తవస్తుసంబంధస్య వృత్తివిరహదశాయాం సంబంధాభావాభిధానే వృత్తిసంగ
తం అసంగతత్వప్రసక్త్యా చ సంబంధాభావాభిధానే వృత్త్యంతరమపి సంబంధాయ సాధనమితి చేదుచ్యతే। వృత్తివి
రహదశాయాం జీవస్య ఘటాదినా సహ సంబంధసామాన్యం విశిష్యతామ్। కింతర్హి ఘటాద్యాకారప్రయో
జకసంబంధవిశేషః। స చ సంబంధవిశేషః విషయస్య జీవచైతన్యస్య చ వ్యంగ్యవ్యంజకభావలక్షణః। సా చాభివ్యక్తిః
తత్తదాకారవృత్తినిబంధనః। తథాహి తైజసమంతఃకరణం స్వచ్ఛద్రవ్యత్వాత్। స్వత ఏవ జీవచైతన్యాభివ్యం
జకసమర్థం ఘటాదికం తు న తథా। అస్వచ్ఛద్రవ్యత్వాత్। సాకారవృత్తిసంయోగదశాయాం తు వృత్త్య
భిభూతజాడ్యధర్మకతయా వృత్త్యుపాదితచైతన్యాభివ్యంజకయోగ్యతాశ్రయతయా చ వృత్త్యవచ్ఛి
న్నాంతరం చైతన్యమభివ్యక్తిః। తదుక్తం వివరణే। అంతఃకరణం హి స్వస్మిన్నివ స్వసంసర్గిణ్యపి ఘటాదౌ
చైతన్యాభివ్యక్తియోగ్యతామాపాదయతి। దృష్టం చాస్వచ్ఛద్రవ్యస్యాపి స్వచ్ఛద్రవ్యసంబంధదశాయాం
ప్రతిబింబగ్రాహిత్వం। యథా కుడ్యాదేర్జలాదిసంయోగదశాయాం ముఖాదిప్రతిబింబగ్రాహిత్వం।

షుప్తౌ [redacted] చిదభివ్యంజకత్వం చ తత్ప్రతిబింబగ్రాహిత్వం। చైతన్యస్యాభివ్యంగ్యత్వం చ తత్ర ప్రతిబింబత్వం। ఏవం
చిదాభివ్యంజకత్వాది ధర్మకమపి వృత్తేరపరోక్షస్థలే బహిర్గతమంతర్గతాకారః। అపరోక్షస్థలేతు చక్ష్వాదివృత్తి
సంయోగాభావేఽపి చైతన్యాభివ్యంజకతయా అపరోక్షత్వం। ఏతత్కృతే విషయాణామపరోక్షత్వం చైత
న్యాభివ్యంజకత్వమితి ద్రష్టవ్యం। ఏవం జీవస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వేఽపి వృత్తేః సంబంధార్థత్వాదిరూపితం। ఇదానీం చ
రిచ్ఛిన్నత్వపక్షే సంబంధార్థకత్వం నిరూప్యతే। తథాహి అంతఃకరణోపాధికో జీవః తస్య చ సుషు
ప్త్యవస్థాయాం సుషుప్తౌ దేహేనాసంబంధాత్। కింతు ప్రత్యైవ సుషుప్త్యుపాకారం। తస్య వాయోరుపహిత
స్య సకలసుషుప్త్యయిత్వాత్। అత ఏవ బ్రహ్మణః సర్వజ్ఞతా। తథా చ జీవస్య సుషుప్త్యాది షాడ్గుణ్య ప్రత్యంచై
తన్యాభేదమంతరేణ సుషుప్త్యవభాసాసంభవే ప్రత్యక్చైతన్యదవభాసాయ చ సుషుప్త్యాది షాడ్గుణ్య ప్రత్యంచై
తన్యాభేదబోధకం సుషుప్త్యాకారవృత్తిరిష్యతే। ఇదం వృత్త్యాదికథనం ప్రమాతృచైతన్యవిషయచైతన్య
యోరభేదః సంపాద్యతే సుషుప్తౌ అంతఃకరణరూపోపాధిభేదేన తదవచ్ఛిన్నచైతన్యయోరభేదాసంభ

వి.బా.

౨౨ వాడితి చేన్న। వృత్తేర్బహిర్దేశే గమనాంగీకారేణ వృత్త్యంతఃకరణవిషయాణామేకదేశస్థత్వేన సుష
ధియంభియాంభావపన్నా కృతాపేక్షా। ఏవమపరోక్షస్థలే వృత్తేర్నిర్గమనేఽపి యోగ్యతాపేక్షితః। ఇంద్రియా
జన్యవిషయగోచరాంతఃకరణావస్థాంతఃకరణావృత్త్యవస్థా స్వప్నావస్థా। జాగ్రదవస్థా స్వప్నవృత్త్యర్థం ఇంద్రి
యాజన్యేతి। అవిద్యావృత్తిమత్త్వం సుషుప్త్యావస్థా వ్యావృత్త్యర్థం కరణయోరంతఃకరణేతి। సుషుప్తిర్నామా
విద్యాగోచరావిద్యావృత్త్యవస్థా। జాగ్రత్స్వప్నయోరవిద్యాకారవృత్తేరంతఃకరణవృత్తిత్వాన్న తత్రాతివ్యా
ప్తిః। అత్ర కేచిత్కరణానాముపరమయోరవస్థాంతరత్వమాహుః। అపరే తు సుషుప్తావేవ తయోరంతర్భావ
మాహుః। తత్ర తయోరవస్థాత్రయాంతర్భావే మూర్ఛామరణయోః త్వం విదార్థనిరూపణేన యోగ
గాయావాక్యతత్త్వప్రయుజ్యతే। తస్య మాయయా పాదవిక్షేపయా ఏకత్వం అంతఃకరణోపాధివిక్షేపయా
బహుత్వం ప్రవర్త్యతే। తేన జీవస్య ఆగుణత్వం ప్రసృష్టం। బుద్ధిగుణేనేత్యగుణేనాత్మనైవ పరో త్ర
మాత్రో హ్యపరోఽపి దృష్ట ఇత్యాదౌ జీవస్య బుద్ధిశబ్దవాచ్యాంతఃకరణావిశిష్టత్వే మోపాధికపరి

సేవయాంత్రయన్నపి | స చ జీవః స్వయం ప్రకాశః | స్వప్నావస్థా ముపక్రమ్య అత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యో
తి రితి శ్రుతేః | అరూపవదేవ ప్రత్యక్షైకవదితి శ్రుతేః | అరూపవాన్ మాయాత్ స్వపరకస్తు వృత్తి ప్రతిబిం
బిత చైతన్యమాదాయాకారవత్ప్రతి || ఏవం త్వం పదార్థో నిరూపితః || అథ తత్త్వం పదార్థయోరై
క్యం మహావాక్య ప్రతిపాద్యమభిధీయతే | తత్త్వమసీత్యత్ర తత్ప్రత్యక్షాదివిశిష్టత్వస్య వర్ణితత్వ
విరుద్ధ ధర్మాశ్రయత్వాదిదం గవ్యాను వర్ణిత త్వాదిశ్రుత్యాదిభ్యో విషయ పురుషాకారాంశ స్వాంశ
ర ఏవ పరోక్షత్వః స ఏవ విశిష్ట తాదృశాంశస్యాపి కర రూపత ఇత్యాదిష్వ త్వా చ జీవపర [redacted] స్వ అపగ యోగ్యతా
తత్త్వేన తత్త్వమస్యాది వాక్యమాదితో యో పృథగయం యజమానః ప్రస్తర ఇత్యాది వాక్యవదుపచ
రితార్థమితి చేన్న | ఉపచరితస్య సంభావిత కల్పనా స్యాత్ అసంభావిత మానవిదఫలస్య కల్పనా
న్యాయాత్ తాదృశ | అన్యథా వంధ్యాగత అధికారి నాస్త్యేవ శాస్త్రస్య చ ప్రవృత్తి శాస్త్ర
ప్రవృత్తేర్యాథార్థ్యాత్ | పాకరక్షకా ధరత్వాయంకర్మ ఇతి వచనవిశేషణ కవిత్వాయ జీవపర

వేదాం.

౩౪ భేదస్యాపి ప్రత్యక్షస్య విశేషణీభూతధర్మిభేదవిషయత్వాచ్చ। అత ఏవ పరానుమానమప్రమాణం
నం। ఆగమబాధాత్। మేరుః పాషాణమయత్వానుమానవత్। నాప్యాగమాంతరవిరోధః। తత్పరాత
త్పరవాక్యయోః తత్పరవాక్యస్య బలవత్త్వాత్। తథాచ నిర్గుణాదివాక్యాపేక్షయా సగుణాదివాక్యాపేక్షయా
ఉపక్రమోపసంహార[illegible]రాద్యవగత అద్వైతతాత్పర్యవిశిష్టస్య తత్త్వమస్యాదివాక్యస్య బలవత్త్వాచ్చ
ఉపజీవ్యప్రత్యక్షవిరుద్ధార్థకత్వేన అప్రామాణ్యాపత్తిః। శీతస్పర్శవజ్జలస్యౌపాధికోష్ణస్పర్శాశ్రయవదస్యాప
ఖండిగర్భాన్నైవ జీవస్య అంతఃకరణస్యౌపాధికకర్తృత్వాశ్రయత్వప్రతిభాసోపపత్తేః। యది చ బాంధా
ఔపాధికమారోపితం వా దాంత్రకృత్వమపతుల్యం। యది దృష్టాంతేన సర్వత్వస్య కృతిజన్యాభావాత్ ఆరోపస్య ప్రమా
మింద్రియసంస్కారాభావే కథమారోప ఇతి వాచ్యం। లోకవేదారోపవిషయధంసాం రసమైవతస్యాహంతు
తాదృశ। అపస్త్రాం ధర్మికారోపే కా గతిః। కర్తృత్వస్య దృష్టాంతప్రమాణసాదిత్వాత్। తత్త్వంపదవాచ్యయో
శ్చైతన్యయోగబలక్షణస్య రూపయోరైక్యముపపాదితం। అత ఏవ తత్త్వప్రతిపాదకతత్త్వమస్యాదివా

క్యానామఖండార్థత్వం। సోయమిత్యాదివాక్యవత్। లక్షణాయ్యవిరోధమేవప్రామాణ్యం। చైత్రత్వత్ర
స్త్రైవాంతఇత్యాదౌనిక్షిప్తసంగతిగ్రహాత్। ఏవంసర్వప్రమాణావిరుద్ధం శ్రుతిస్మృతిపురాణేతిహాసప్రతిపా
ద్యం జీవబ్రహ్మైక్యం వేదాంతశాస్త్రస్యవిషయ ఇతి సిద్ధం॥ ॥వేదాంతపరిభాషాయాం విషయపరి
చ్ఛేదః॥ ॥ఇదానీం ప్రయోజనం నిరూప్యతే॥ యదవగతం సత్ స్వవృత్తితయేష్యతే తత్ప్రయోజనం
తచ్చద్వివిధం। ముఖ్యం గౌణం చేతి। తత్ర సుఖదుఃఖాభావౌ ముఖ్యం ప్రయోజనం। తదన్యతర
సాధనం గౌణం ప్రయోజనం। సుఖం ద్వివిధం। సాతిశయం నిరతిశయం చేతి। తత్ర సాతిశయం
సుఖం విషయానుషంగజనితాంతఃకరణవృత్తితారతమ్యకృతానందలేశావిర్భావవిశేషః।
ఏతస్యైవానందస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవంతీతిశ్రుతేః। నిరతిశయసుఖం బ్రహ్మైవ।
ఆనందో బ్రహ్మేతి వ్యజానాదిత్యాదిశ్రుతేః। ఆనందాత్మకబ్రహ్మావాప్తిశ్చ మోక్షః। శోకనివృత్తిశ్చ।
బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవభవతి। తరతి శోకమాత్మవిదిత్యాదిశ్రుతేః। నతు లోకాంతరావాప్తిః తజ్జన్యసై

ష్టైకాత్మ్యం చేదావిర్భావో మోక్షః। తస్యోత్పత్తిమత్త్వేఽనిత్యత్వే ముక్తస్య పునరావృత్త్యాపత్తేః। కిఞ్చ స్వప్రకాశాత్మప్రాప్తే
రనర్థనివృత్తేశ్చ సాదిత్వే తదపాయో ధ్రువః। అనాదిత్వే మోక్షముద్దిశ్య శ్రవణాద్యప్రవృత్త్యాపత్తేరితి చేన్న
నిత్యసిద్ధస్యైవ బ్రహ్మస్వరూపస్య మోక్షత్వాన్నిత్యత్వనియమేన తత్ప్రాప్త్యర్థం ప్రవృత్త్యుపపత్తేః। అనర్థనివృత్తిర
ప్యధిష్ఠానభూతబ్రహ్మస్వరూపతయా నిత్యైవ। తయోః కేవలం ప్రాప్తప్రాప్తిపరిహృతపరిహారయోః
ప్రయోజనత్వం దృష్టమేవ। యథా కంఠగతవిస్మృతసువర్ణే జ్ఞాతే హస్తే సువర్ణమిత్యప్రాప్త
స్యాప్రాప్తమివ ప్రాప్తిః। యథా వా వలయితచరణేఽయం రజ్జుః సర్పభ్రమవతః నాయం స
ర్ప ఇత్యాప్తవాక్యాత్పరిహృతస్యైవ సర్పస్య పరిహారః। ఏవం ప్రాప్తస్యాప్యాత్మనః స్వప్రాప్తిః। పరిహృ
తస్యాప్యనర్థస్య నివృత్తిర్మోక్షప్రయోజనం చ। న చ జ్ఞానైకసాధ్యః। తమేవం విదిత్వాతి మృత్యు
మేతి నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనాయేతి శ్రుతేః। అజ్ఞాననివృత్తేర్జ్ఞానైకసాధ్యత్వాచ్చ। తచ్చ జ్ఞానం
బ్రహ్మాత్మైక్యగోచరం। అభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసి తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి శ్రుతేః

తత్త్వమస్యాదివాక్యోత్థం జ్ఞానం మోక్షస్య సాధనమితి నారదీయవచనాత్। తచ్చ జ్ఞానమపరోక్షరూపమేవ
పరోక్షత్వే అపరోక్షభ్రమనివర్తకత్వానుపపత్తేః। తచ్చాపరోక్షం జ్ఞానం తత్త్వమస్యాదివాక్యాదితి కేచిత్
మనననిదిధ్యాసనసంస్కృతాన్తఃకరణాదేవేత్యపరే। తత్ర పూర్వాచార్యాణామయమాశయః। జ్ఞానే అ-
పరోక్షత్వం న కరణవిశేషోత్పత్తినిబన్ధనం కిం తు ప్రమేయవిశేషనిబన్ధనమిత్యుపపాదితం। త-
థా చ ప్రత్యక్షాణాం ప్రమాతృచైతన్యాభిన్నతయా తద్విషయం శబ్దజన్యజ్ఞానమప్యపరోక్షం। అత ఏవ ప్రతర్ద-
నాధికరణే ప్రతర్దనం ప్రతి ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా తం మామాయురమృతముపాస్స్వేతి ఇన్ద్రప్రోక్తవాక్యే
ప్రాణశబ్దస్య ముఖ్యప్రాణపరత్వే ఇతి మాముపాస్స్వేత్యాత్మోపదేశానుపపత్తిమాశఙ్క్య తదుత్తరత్వేన ప్రవృత్తే శా-
స్త్రదృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవదితి సూత్రే శాస్త్రీయా దృష్టిః శాస్త్రదృష్టిరితి తత్త్వమస్యాదివాక్య-
జన్యమహం బ్రహ్మేతి జ్ఞానం దృష్టిశబ్దార్థ ఉక్తమితి। అన్యేషాం త్వయమాశయః। కరణవిశేషనిబన్ధనమేవ
విషయ జ్ఞానానాం ప్రత్యక్షత్వం న విషయనిబన్ధనం। ఏకస్మిన్నేవ సూక్ష్మవస్తుని పటుకరణాపటుకరణయోః ప్రత్యక్షా-
ప్రత్యక్షత్వవ్యవస్థాదర్శనాత్। తథా చ సంవిత్సాక్షాత్త్వే ఇన్ద్రియజన్యత్వస్యైవ ప్రయోజకతయా నే

వేదాం
౧౬

ద్విజత్వజ్ఞానస్య అపరోక్షత్వం। బ్రహ్మసాక్షాత్కారే విమననిదిధ్యాసనసంస్కృతం మన ఏవ కరణం। మనసైవాను
ద్రష్టవ్యమిత్యాదిశ్రుతేః। మనసోఽగమ్యత్వశ్రుతిశ్చాసంస్కృతమనసో విషయా। నైవం బ్రహ్మణః ఔపనిషదత్వా
నుపపత్తిః। అస్మదుక్తమననస్య వేదజన్యజ్ఞానాంతరమేవ ప్రవృత్తతయా వేదోపజీవిత్వాత్। వేదానుపజీవిమా
నాంతరగమ్యత్వస్యైవ వేదగమ్యత్వవిరోధిత్వాత్। శాస్త్రదృష్టిసూత్రమపి బ్రహ్మవిషయమననప్రత్యక్షస్య
శాస్త్రప్రయోజ్యత్వాదుపపద్యతే। తదుక్తం। అపి సంరాధనే సూత్రాచ్ఛాస్త్రార్థధ్యానజా ప్రమా। శాస్త్రదృష్టిర్మ
తాం తాం తు వేత్తి వాచస్పతిః పర ఇతి। తజ్జన్యజ్ఞానం పాపక్షయార్థస్య కర్మణాం గుప్తానాదితి పరంపరయా క
ర్మణాం వినియోగః। అత ఏవ తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషంతి యజ్ఞేన దానేన తపసానాశకేనేతి శ్రుతిః।
కషాయే కర్మభిః పక్వే తతో జ్ఞానం ప్రవర్తత ఇత్యాదిస్మృతిశ్చ సంగచ్ఛతే। ఏవం శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాని బ్రహ్మ
జ్ఞానసాధనాని। మైత్రేయీబ్రాహ్మణేఽపి ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మంతవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి శ్ర
వణమనననిదిధ్యాసనానాం విధానాత్। శ్రవణం నామ వేదాంతానాం బ్రహ్మణి తాత్పర్యానుసంధానం

౧ ఇతి దర్శనోపయుక్తతత్వాధికరణం

ర్భిం క్రియా। మననం నామ శబ్దావధారితేర్థే మానాంతరవిరోధశంకాయాం తన్నిరాకరణానుకూలతర్కాత్మ
కజ్ఞానజనకో మానసో వ్యాపారః। నిదిధ్యాసనం నామ అనాదిదుర్వాసనయా విషయేష్వాకృష్యమాణస్య
చిత్తస్య విషయేభ్యోపకృష్య ఆత్మవిషయకస్థైర్యానుకూలో మానసో వ్యాపారః। తత్ర నిదిధ్యాసనం
బ్రహ్మసాక్షాత్కారే సాక్షాత్కారణం। తే ధ్యానయోగానుగతా అపశ్యన్ దేవాత్మశక్తిం స్వగుణైర్నిగూఢామిత్యా
దిశ్రుతేః। నిదిధ్యాసనే చ మననం హేతుః అకృతమననస్య అర్థదార్ఢ్యాభావేన తద్విషయనిదిధ్యాసనాయోగా
త్। మననే చ శ్రవణం హేతుః। శ్రవణాభావే తాత్పర్యానిశ్చయేన శాబ్దజ్ఞానాయోగేన శ్రుతార్థవిషయయు
క్త్యయుక్తత్వనిశ్చయానుకూలమననాయోగాత్। ఏతాని త్రీణ్యపి జ్ఞానోత్పత్తౌ కారణానీత్యేషాం సాంప్రదా తం
కేచిదాచార్యా ఊచిరే। అపరే తు శ్రవణం ప్రధానం మనననిదిధ్యాసనయోస్తు శ్రవణాపరాపేక్షయోరపి
శ్రవణఫలబ్రహ్మదర్శననిర్వర్తకతయా ఆరాదుపకారకాంగత్వమిత్యాహుః। తదఙ్గత్వం తాత్త్వి[illegible]
యచ్ఛేషత్వరూపం తచ్ఛ్రుతాపూర్వ్వత్వమప్రయోజకం మన్యస్వ ప్రకృతే శ్రుతాపూర్వ్వభావేన అసంభవాత్। తథాపి
ప్రధానఫలోపజనితదృష్టద్వారేతి తాదృశావివ మనననిదిధ్యాసనయోరంగత్వే నాచిత్త్యైతయా శ్రుతిరస్తి।

పె కాం
౩౨

ణాం ఖలు బర్హిర్దేవసదనం దామీత్యాది మంత్రాణాం బర్హిః ఖండనే ప్రకాశనే సామర్థ్యే వర్తి కించిల్లింగమస్తి। నాపి
ప్రదేశాంతర పఠిత ప్రవర్గ్యస్య అగ్నిష్టోమే ప్రవృత్తిరితి వాక్యవత్ శ్రవణేరుపాదేయమనయోర్విధీ యోజకం కించిద్వా
క్యమస్తి। నాపి దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గకామో యజేతేతి వాక్యవత్తత్పూర్వ దర్శపూర్ణమాసభూత
త ప్రకరణే ప్రయాజాదీనామివ ఫలసాధకత్వేన అవగతస్య శ్రవణాత్ప్రకరణేన మనయోర్విధ్యాపరయో ర్వాక్యాంతరం।
నుద్రష్టవ్యమితి దర్శనాగుపాదేయశ్రవణే విహితే సతి ఫలవత్త్వయా శ్రవణం ప్రకరణేత త్వనయోః కథం వాక్యాంతరయో
మనయోర్విధ్యాపరయోః ప్రయాజేద్వయోః ప్రకరణే దేవాంగతేతి చేన్న। తత్ర ప్రయాజయోరంగతా అపేక్షితత్వా
విధృత్వం తత్ర తద్వాక్యస్య దర్శనే సాధకత్వేనావగతస్యాంగాకాంక్షాయాం ప్రయాజేద్వయోః శ్రవణా మనయో
శేషాంగాపత్తేః। క్రమస సమాఖ్యాబదూరత్వస్య। కించ ప్రయాజాదావంగత్వవిచారః సప్రయోజకః పూర్వ
పక్షేపి కృతిషు ప్రయాజానుష్ఠానం। నియమాంతేషు తత్రాపి తదనుష్ఠానమితి ప్రకృతే శ్రవణాభావేన చ ప్రవృత్తిః।
యోర్మనయోర్విధ్యాపరయోః తత్రాపి ప్రధానుష్ఠానమంగత్వవిచారఫలం భవతి। తస్మాత్ప్రకృతార్థయోర్వాక్యశేషత్వం మనయో
ర్విధ్యాపరయోః। కింతు యథాస్మిన్ పాదికాయాంగ ప్రవృత్తిం కాం ప్రకారకారణతా చ తాదీనాం సహకారి

కారణంతేతి ప్రాధాన్యాత్ప్రాధాన్యవ్యపదేశః। తథా శ్రవణమనననిదిధ్యాసనానామపి మంతవ్యం। సూచితం చైతద్వి
వరణాచార్యైః। శక్తితాత్పర్యవిశిష్టశబ్దావధారణం ప్రమేయావగమం ప్రత్యవ్యవధానేన కారణం భవతి। ప్రమా స్య
ణాన్న ప్రమేయావగమం ప్రత్యవ్యవధానాత్। మనననిదిధ్యాసనే తు చిత్తస్య ప్రత్యగాత్మప్రవణతాసంస్కారపరిష్కృ
తతదేకాగ్రవృత్తికార్యద్వారేణ ప్రమోత్పత్తావుపహేతుతాం ప్రతిపద్యేతే ఇతి ఫలం ప్రత్యవ్యవహితకారణాద్విశిష్ట
శబ్దావధారణాద్వ్యవహితే మనననిదిధ్యాసనే తదంగే అంగీక్రియేతే ఇతి। శ్రవణే విధౌ చ ముముక్షూణామధికా
రః। కామ్యకర్మణి ఫలకామస్యాధికారిత్వాత్। ముముక్షాయాం చ నిత్యానిత్యవివేకస్యేహాముత్రార్థఫలభోగ
విరాగస్య శమదమోపరతితితిక్షాసమాధానశ్రద్ధానాం చ వినియోగః। అంతరింద్రియనిగ్రహః శమః।
బాహ్యేంద్రియనిగ్రహో దమః। విక్షేపాభావ ఉపరతిః। శీతోష్ణాదిద్వంద్వసహనం తితిక్షా। చిత్తైకాగ్ర్యం సమా
ధానం। గురువాక్యవిశ్వాసః శ్రద్ధా। అత్రోపరమశబ్దేన సన్న్యాసోऽభిధీయతే। తథా చ సన్న్యాసినామేవ శ్రవణాధి
కార ఇతి కేచిత్। అపరే తూపరమశబ్దస్య సన్న్యాసవాచకత్వాభావాత్ విక్షేపాభావమాత్రస్య గృహస్థేష్వపి సం
భవాత్ జనకాదేరపి బ్రహ్మవిచారస్మరణాచ్చ సర్వాశ్రమసాధారణం శ్రవణాదివిధావధికార ఇత్యాహుః।

వేదాం సగుణోపాసనమపి చిత్తైకాగ్ర్యద్వారా నిర్విశేషబ్రహ్మసాక్షాత్కారహేతుః। తదుక్తం। నిర్విశేషం పరం బ్ర
౨౮ హ్మ సాక్షాత్కర్తుమనీశ్వరాః। యే మందాస్తేఽనుకంప్యంతే సవిశేషనిరూపణైః। వశీభూతే మనస్యేషాం సగుణ
బ్రహ్మశీలనాత్। తదేవావిర్భవేత్సాక్షాదపేతోపాధికల్పనమితి। సగుణోపాసకానాం చార్చిరాదిమా
ర్గేణ బ్రహ్మలోకం గతానాం తత్రైవ తత్త్వజ్ఞానోత్పత్తౌ సాక్షాత్కారేణ బ్రహ్మణా సహ మోక్షః। కర్మి
ణాం ధూమాదిమార్గేణ పితృలోకం గతానాం చ భోగేన కర్మక్షయే సతి పూర్వకృతసుకృతదుష్కృ
తానుసారేణ బ్రహ్మాదిస్థావరాంతేషు పునరుత్పత్తిః। తథా చ శ్రుతిః। రమణీయచరణా రమణీయాం
యోనిమాపద్యంతే కపూయచరణాః కపూయాం యోనిమాపద్యంత ఇతి। ప్రతిషిద్ధకారిణాం తు రౌ
రవాదినరకవిశేషేషు తత్తత్పాపానుచితతీవ్రదుఃఖమనుభూయ పునః శ్వాదితిర్యగ్యోనిషు స్థావ
రాదిషు చోత్పత్తిరిత్యలమతిప్రసంగేన। నిర్గుణబ్రహ్మసాక్షాత్కారవతస్తు న లోకాంతరగమనం। న తస్య
ప్రాణా ఉత్క్రామంతీతి శ్రుతేః। కింతు యావత్ప్రారబ్ధకర్మక్షయం సుఖదుఃఖే అనుభూయ పశ్చాద్దేహపాతే ముచ్య
తే। క్షీయంతే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావరే ఇత్యాదిశ్రుతేః జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాం

త్పురుషేణ జ్ఞాతాదిత్యుక్తత్వాచ్చ జ్ఞానస్య ఫలకర్మక్షయహేతుత్వేఽప్యయుక్తిః ప్రారబ్ధకర్మణ ఏవ స్థానస్య
స్య వర్తమానత్వం తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే అథ సంపత్స్య ఇతి తావదేవ శ్రుతత్వాన్నాభుక్తం క్షీయతే కర్మ
ఇత్యాదిస్మృతత్వాచ్చ భోగాదేవ నాశాత్ ఆరబ్ధకర్మణ్యపి ఇతరేషాం సంచితకర్మణామేవ జ్ఞానేన వినాశోపపత్తే
శ్చ। సంచితం ద్వివిధం। సుకృతం దుష్కృతం చేతి। తథా చ శ్రుతిః। తస్య పుత్రా దాయముపయన్తి సుహృ
దః సాధుకృత్యాం ద్విషన్తః పాపకృత్యామితి। సుబ్రహ్మజ్ఞానేనైవ మూలాజ్ఞాననివృత్తౌ తత్కార్యస్య ప్రారబ్ధ
కర్మణోఽపి నివృత్తిః కథం జ్ఞానినో దేహధారణముపపద్యత ఇతి చేన్న అప్రతిబద్ధజ్ఞానస్యైవ అజ్ఞా
ననివర్తకత్వాత్ తయా ప్రారబ్ధకర్మరూపప్రతిబన్ధకదశాయాం అజ్ఞాననివృత్తేరసంభవాత్ కాలే। ఏ
వమపి తత్త్వజ్ఞానాదేకస్య ముక్తౌ సర్వముక్తిః స్యాదితి అవిద్యాయా ఏకత్వేన తన్నివృత్తౌ కథంచిదపి సం
సారానుపపత్తేరితి చేన్న। ఇష్టాపత్తిరితి కేచిత్। అపరే త్వేతద్దోషపరిహారాయ జీవేశ్వరమాయాయాం జీ
౪ వితివుపటువచస్త్రం తస్య గృహీతమవిద్యానానాత్వమంగీకర్తవ్యమిత్యాహుః। అన్యే తు ఏకైవావిద్యా
తస్యా ఏవావిద్యాయాః ప్రతిజీవం బ్రహ్మస్వరూపావరణశక్తయో నానాః। తథా చ యస్య బ్రహ్మజ్ఞా

ఽంతస్యస్వరూపావరణశక్తివిశిష్టావిద్యానాశః ఽన్యస్యం ప్రతిబింబస్వరూపావరణశక్తివిశిష్టావిద్యా
నాశశ్చేత్యభ్యుపగమాత్ । ఏకముక్తౌ సర్వముక్తిః । అత ఏవ యావదధికారమవస్థితిరాధికారికాణామితి అ
ధికృతాధికరణే అధికారిపురుషాణాముత్పన్నతత్త్వజ్ఞానానామింద్రాదీనాం దేహధారణం భవతి యావదం
శం అధికారసంపాదకప్రారబ్ధకర్మసమాప్త్యనంతరం విదేహకైవల్యమితి సిద్ధాంతితం । తదుక్తం భామ
త్యాం వాచస్పతిమిశ్రైః । ఉపాసనాదిసంసిద్ధతోషితేశ్వరచోదితం । అధికారం సమాప్యైతే ప్రవిశంతి
పరం పదమితి । ఏతచ్చ ఏకముక్తౌ సర్వముక్తిరితి పక్షే నోపపద్యతే । తస్మాదేకావిద్యాపక్షే ప్రతిజీవమావ
రణాంశభేదోపగమః స్వస్వాధ్యాపాదనీయాన్యా । తదేవం బ్రహ్మజ్ఞానాన్మోక్షః । ధర్మాదివృత్తిర్విషయం బ్ర
హ్మైకం దావాప్తిశ్రుతిసిద్ధం ప్రయోజనం ॥ ॥ ఇతి ధర్మరాజదీక్షితవిరచితా వేదాంతపరిభాషా సమా
ప్తా ॥ ॥ శ్రీగురుచరణారవిందార్పణమస్తు ॥ ॥ శ్రీమేధాదక్షిణామూర్తిపరబ్రహ్మణే నమః ॥

॥ ॥ శ్రీరస్తు ॥ శుభంభవతు ॥ ॥

1 [illegible] ప్రమాణా[illegible] [illegible] కార్య[illegible] [illegible] ప్రత్యక్ష[illegible]
[illegible] దృశ్య[illegible] [illegible] కార్య[illegible]
[illegible] కల్పం [illegible] కార్యత్వేన [illegible]
[illegible] సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిః [illegible] [illegible]
[illegible] । యతో వా ఇమాని భూతాని జాయంతే । యః సర్వజ్ఞః సర్వవిద్యస్య
(ప్రాంత) జ్ఞానమయం తపః తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయతే [illegible] [illegible] [illegible]

యదవిద్యావిలాసభూతం భాతి సృష్టిరయః । తం నౌమి పరమాత్మానం సచ్చిదా-
నందవిగ్రహం ॥ 4 ॥ 4

నాభావః నామరూపప్రపంచకర్తృత్వస్య నామరూపప్రపంచాద్యాశ్రయత్వస్య [illegible] నామరూప[illegible] [illegible]
[illegible] బ్రహ్మలక్షణత్వేన [illegible] యదవిద్యావిలాసభూతం భాతి సృష్టిరయమితి । యదవిద్యా [illegible]
[illegible] సంబంధమాత్రం । [illegible] సంబంధ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ఉపపత్తేః [illegible] ఆశ్రయాశ్రయిభావః [illegible] [illegible]
వః యదవిద్యయా [illegible] [illegible] [illegible] బ్రహ్మ [illegible] బ్రహ్మణా [illegible]
[illegible] విషయత్వం [illegible] [illegible] అవిద్యానామవిద్యా [illegible] [illegible] 1

శ్రీగురుభ్యో నమః । శ్రీశారదాంబాయై నమః ॥ [illegible]

[illegible]

౩|౪|రా| గాదిభావరూపత్వే తద్విలక్షణత్వేన తత్రైవ విశేషః పరమేశ్వరస్య [illegible] ప్రయత్నరూపః అద్వైతమతే స్వీకారం ౩|౧
౩| మయత్ తత్ర [illegible] తత్త్వాదిశ్రుతేః [illegible] నిత్యత్వాదియదా [illegible]
౩|౪ అక్రాంతకుహూ [illegible] తత్త్వాది [illegible] ప్రయత్నరూపస్య [illegible] అత్ర [illegible]
[illegible] గామరూపరూపత్వే [illegible] లక్షణత్వేన [illegible] యోగలక్షణత్వేన [illegible] ప్ర
[illegible] ప్రసంగః యదం బ్రహ్మణో [illegible] లక్షణం [illegible]
[illegible] లక్షణత్వం [illegible] యదత్వాదిప్రవృత్తిలక్షణం తత్ర [illegible] ప్రయోజనస్య [illegible]
[illegible] తత్త్వదం [illegible] యతా [illegible] యదహం [illegible]
[illegible] బ్రహ్మణా ఇతి శ్రుతి [illegible]
[illegible] బ్రహ్మ [illegible] బ్రహ్మ [illegible] శ్రుతేః బ్రహ్మ
[illegible] ఇతి [illegible] శ్రుతి [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(శ్రీ|వి|రా|వి| ప్రేక్షయ ద్రష్టృభిః శ్రేయసః ప్రయోజకత్వాత్ శరీరకస్య మాంసయోః సతాం దర్శయతి తం కథం స్వరూపాత్ ప్రస్వరూపాత్ స్వరూపణాస్వరూపం (శ్రీ|వి||
(౧|౨| పరయా శ్రేయసి యసి పాపయోః సం దర్శయతి ద్రష్టృత్వ ప్రథమం తత్త్వార్థం ... దర్శయతి న్యాయత్వాదిత్యాహ దేవ త్వం తత్ర వేదాంతవిచా
రణాన్వాదిత్యన్వాహారః తథా చ వేదాంతవిచారణాద్ ప్రత్యక్షేణ ప్రత్యక్షేణ ప్రవర్తతే ప్రథమం సం బంధః మోక్షస్య విచారఫల
త్వేనాత్ర మా హి పురుషార్థ ఇతి పురుషార్థానాం వేదాంతవిచారణాద్ ద్వితీయం దర్శయత్యర్థః తథా చ ... దర్శయతి
... ఇత్యాది తత్త్వ తత్త్వ తత్త్వ ... అత్రైవ ... ఇత్యర్థః అత్ర
... ఇత్యత్ర ... ఇత్యర్థః ... తద్వి
... తత్త్వ ...
... న్యాయం ... మూలత్వాదస్య ... త్యాహ

న్యాహం ఖలు ధర్మార్థకామమోక్షేషు మోక్షస్య పరమపురుషార్థః ... ఇత్యాది శ్రుత్యా ... ఇత్యుక్తత్వాత్ ...
త్రయాణాం ప్రత్యక్షేణ తద్బుద్ధి ... మోక్షః ... యతి ... మోక్షః ... ఇత్యాదిశ్రుత్యా ... ఇత్యుక్త
... ఇతి ॥ ॥ ॥

మూలత్వాదిత్యాహ ... ఇతి ముక్తిః ... ఇత్యర్థః తథా చ ... ఇత్యా
తిభావః ... ఇత్యుక్త ... ఇత్యాదినా తేషాం ... ఇత్య
త్వాదిత్యాహ ... ఇతి ... త్రయాణాం ... మోక్షః
ప్రత్యక్ష ... ఇత్యర్థః ... త్రయాణాం ... ఉపపత్తిః యద్వా
... ఇత్యర్థః తథా చ ... ఇత్యుక్త ... త్రయాణాం ... ఇతి భావః।
... ఇత్యుక్త ... మూలత్వాత్ ... ఇత్యాహ తద్బుద్ధి న్యాహ
... మోక్షః ... మోక్షః ... తథా ... మోక్షః ...
... ఇత్యర్థః ... అభావః। ... ఇత్యాది శ్రుత్యా ... ఇత్య
... ఇత్యాది శ్రుతి ... అస్యేయమ
త్వాదిశ్రుతేః ... ఇతి ॥ ॥ (శ్రీరాం ...॥

౨

[illegible]

బ్రహ్మత[illegible] తత్త్వమానాం [illegible] ప్రపంచం నిరూప్యతే [illegible] ప్రమాణాని ౧౨౦౫

[illegible]

౨

ప్ర|ప|రా|టి| యదర్థం ప్రమాణాని రూపణీయాని తల్లక్షణమాహ తత్ర తత్ర ప్రమాణాని రూపణీయాన్యుక్తత్వాత్ అనేకాకరణానాం ప్ర|ప|
ప్ర|శ్లో|| కరణత్వేన తత్రాపి సాధకతమత్వం కరణం తత్ర తత్రేతి పదం పదార్థానాం ప్రమిత్యసాధారణకారణానాం సన్నిపాతే ప్రకృతత్వానామతిప్రసంగః
నను విషయే తాత్పర్యం తత్త్వం ద్వివిధం ప్రమేయసాధనత్వప్రతిపత్తిప్రత్యక్షప్రమాకరణత్వాదితి చేన్న తాత్పర్యవిషయః ప్రత్యక్షప్రమాత్రే
మాతుః తదభావే ప్రత్యక్షాదయో నప్రత్యక్షప్రమాయాం యదనాశుమతాదాకారం కర్తృత్వావ్యభిచారసమానత్వేనాపి
ఖాద్యప్రత్యక్షప్రమిత్యనుమానాదిప్రత్యక్షత్వేన ప్రత్యక్షేణాప్యనువృత్తేరుపపత్తేః ప్రమాణలక్షణమాహ తత్రేతి ప్రమాకరణ
త్వేనైవ ప్రమాయాః రూపణీయాయా ఇత్యర్థః నిర్దుష్టలక్షణస్య స్మృతావతివ్యాప్తేః అలక్ష్యేత్యాదినా స్మృతేతి

తత్ర ప్రమాకరణం ప్రమాణం తత్ర స్మృతివ్యావృత్తం ప్రమాత్వమనధిగతాబాధితార్థవిషయజ్ఞానత్వం
స్మృతిసాధారణం త్వబాధితార్థవిషయకజ్ఞానత్వం ||

ప్రవృత్తి ననుస్మృతేరపి సంవాదిత్వేన స్వతః ప్రామాణ్యాత్ తద్వ్యావృత్తప్రమాలక్షణకథనమయుక్తమితి చేన్న హి ప్రవృత్తౌ న ప్రామాణ్యమపేక్ష్యం
కింతు స్మృతివ్యావృత్తస్వరూపానురోధేన తదుపయోగాయ ప్రమాత్వస్యాభిధానాత్ స్మృతావతివ్యాప్తివారణాయానధిగతేతి
విషయవిశేషణం అనధిగతవిషయత్వమతిరిక్తవారణార్థమయుక్తమబాధితేతి ... తయస్మృతావప్రకథనా పదం
ఘటం ఇత్యాప్రత్యభిజ్ఞానే ... యథార్థానుభవ ... స్థలద్వయే ... విషయత్వాభ్యుపగమాత్ తత్ర తత్ర వారణాయోక్తం ... ప్రమాత్వస్య ... అతో ... తత్రాతివ్యా
ప్తిః స్మృతావపి యద్యపి ప్రామాణ్యవ్యవహారః తదా తత్సాధారణం లక్షణమాహ స్మృతేతి ఇష్టాపత్తిరితి వ్యాప్తివారణా
యేత్యాకారత్వముక్తం ||

41

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] 141

3|5| రా|డి|

3|4|

[illegible] 3|5|

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

౩।ప।రా।బి।

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(౩|వ|రా|| లక్ష్యభేదేన భావాదినిరూపణ ఇవ విషయస్తాదాత్మ్యాదనాప్తిః తత్త్వంపదాభ్యాం శక్యస్వత్వేన లక్షితత్వాదివిశిష్టచైతన్యప్రత్యభిజ్ఞాతాత్పర్యవిశిష్ట
||తి|| యోరైక్యయోగ్యత్వాభావాత్ విశిష్టయోరైక్యాసంభవాత్ ఇతి చేదుత్తరం తత్త్వంపదార్థయోః సర్వజ్ఞత్వకించిజ్ఞత్వాదిపదార్థత్వేన ఇతి సమయః ప్రత్య|౧|
(౩|౫|| చిదాత్మైక్యయోగ్యత్వప్రతిపత్తేః స్వభావాద్విశ్వప్రమాణయోరుపస్థితిప్రకారే సంశయోత్పత్తిప్రసంగోపనయత్వోపపత్త్యనాప్తిః పదార్థయో
ర్వ్యావర్తకతత్పదార్థస్వరూపలక్షణప్రత్యక్షానుపలబ్ధేర్విషయత్వాదితి నాభావం తయోరర్థాంతరం తస్య నాన్యథాఽనిర్వచనీయత్వం ప్రమాణాభావా
త్ సత్త్వనిర్వచనాభావాత్ తదప్రమాణత్వస్య సత్త్వాభావాదన్యథాత్వం విషయపదేన సహ విషయత్వసంసర్గాభావత్వం విశేషితం
స్వప్రమాణావిషయత్వం చ నిత్యస్య విషయత్వం తత్ప్రత్యక్షత్వం తత్త్వజ్ఞానాదితి నాప్తిః శాస్త్రప్రమాణతుల్యపదార్థత్వాదిత్యనుభవసంప
న్నాత్ తజ్జ్ఞానసమాప్తిః ప్రత్యక్షాభావాచ్ఛాస్త్రవిషయత్వేన ప్రత్యక్షత్వేన నాప్తిః ప్రత్యక్షత్వేనైవ కల్పితత్వానిరూపణయోః సంస్కారతత్త్వ
త్వేన తత్స్వరూపవిషయత్వాన్నాప్తిః| అథవా నిత్యస్యానిర్విషయానుభవాచ్చ తత్త్వం విశేషితం తద్యుక్తత్వేన తత్త్వమంతఃకరణా
విరోధః తత్త్వయుక్తమిదం ప్రమాణలక్షణమితి తదేతత్త్వమసి సంశయోఽపి నాప్తిః శంకాలేశః|| ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

నా శ్రీ గ్రంథస్సమాప్తః

ఇదానీం లక్షణద్వయస్యాప్యవ్యాప్తిమాశంకతే స్మృతీతి కథం ప్రమాణమితి ఉక్తప్రమాలక్షణస్య [illegible] భవతీత్యర్థః । యద్యానస్య యదిదం లక్షణం [illegible]
సిద్ధమిత్యనిరాకార్యం తదా ధారావాహికబుద్ధేరవ్యాప్తిః । యది [illegible] ప్రాంతే తదా బుద్ధి [illegible] ప్రమాణత్వం [illegible]
త ఘటాదిజ్ఞానస్యాప్రమాణత్వాపత్తేః తదవ్యాప్తిః [illegible] అనధిగత [illegible]
కథం ప్రమాణమితి ప్రమాత్వేన లక్ష్యం న భవతీత్యర్థః । ఘటాదిజ్ఞానమపి లక్ష్యమేవ [illegible]
ప్రమాయా [illegible] ఉచ్యతే [illegible] ఘటాదిజ్ఞానస్యాపి లక్ష్యత్వే [illegible] తద్విషయస్య [illegible]
[illegible] ఘటాదిప్రపంచస్య బాధ [illegible]

[illegible]

[illegible] ఘటాది [illegible] కథం ప్రమాణం । ఉచ్యతే [illegible] ఘటా
[illegible] శ్రుతేః । [illegible] సంసారదశాయాం [illegible]
[illegible] శ్రుతేః । [illegible] సంసారదశాయాం [illegible] ఘటాది
ప్రమాయా [illegible] ప్రమాణం [illegible]
[illegible] ఇత్యర్థః । [illegible] ఘటాదిజ్ఞానమిత్యర్థః ।

[illegible] ఘటాది [illegible] కథం సంసారదశాయాం [illegible] సంసారదశా [illegible]
[illegible] సంసారదశాయాం [illegible]
[illegible] సంసారదశాయాం [illegible] ప్రమాణ [illegible]
[illegible] సంసారదశాయాం [illegible]
[illegible] సంసార [illegible]
[illegible] ఘటాదిజ్ఞాన [illegible]
[illegible] సంసారదశాయాం [illegible]

త్రి|ప్ర|రా| |వై| త|శౌ| సామాన్యలక్షణోద్దేశానంతరం ప్రమాణాని విభాగత ఇత్యతః ప్రమాణానాం లక్షయిత్వా విభజతే తానీతి ప్రత్యక్షమేకం ప్రమాణమితి చార్వాకాః ప్రత్యక్షానుమానే ప్రత్య-
మానే ఇతి కాణాదబౌద్ధమతానుసారిణః శబ్దేన సహ త్రీణి ప్రమాణానీతి సాంఖ్యాః ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దాః ప్రమాణానీతి నైయా-
యికాః అర్థాపత్త్యా సహ ప్రమాణాని పంచేతి ప్రాభాకరాః ఏవం ప్రమాణవిభాగవిప్రతిపత్తౌ వ్యవస్థాపయితుం అనుపలబ్ధ్యా సహ ఉక్తానాం
దీనాం చ ప్రమాణానాం తత్త్వనిరూపణావసరే వక్ష్యమాణః తత్ర ప్రత్యక్షస్య ప్రథమం నిరూపణే తత్రేతి ప్రమాణానాం మధ్యే
ప్రత్యక్షస్య ప్రమాకరణత్వమనుమానాదౌ అతివ్యాప్తమిత్యతః ప్రత్యక్షేతి తాదృశప్రమాయాః ప్రత్యక్షకరణమితి ప్రసంగాత్ ప్రత్యక్ష-
ప్రమితి స్వయం ప్రత్యక్షప్రమాణలక్షణం ప్రత్యక్షప్రమాయాః ప్రత్యక్షప్రమాణత్వే ... అపరోక్షాదిత్యుక్తాల్

తాని చ ప్రమాణాని షట్ ప్రత్యక్షానుమానోపమానాగమార్థాపత్త్యనుపలబ్ధిభేదాత్ తత్ర ప్రత్యక్షప్రమాయాః
కరణం ప్రత్యక్షప్రమాణం ప్రత్యక్షప్రమా చాత్ర చైతన్యమేవ యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మేతి శ్రుతేః ॥ అపరోక్షాదితి
త్యస్య అపరోక్షమిత్యర్థః

న చేంద్రియజన్యజ్ఞానత్వం తదా అనిత్యప్రత్యక్షమిత్యాదిసాధారణం జన్యత్వేన ప్రత్యక్షప్రమాత్వే ఈశ్వరజ్ఞానస్య ఇంద్రియాజన్యత్వేన ప్రత్యక్ష-
త్వాపత్తేః ఇంద్రియజన్యత్వే తజ్జన్యత్వం జ్ఞానత్వం స్యాదితి చేన్న ... తజ్జన్యత్వేతి ... అనుమిత్యాదౌ ... తదా ... ఇంద్రియ-
జన్యత్వం ... ఇంద్రియ తయోః సుఖాదిప్రత్యక్షే ... చార్వాకాః ... విషయజన్యత్వం ... విశేషణానుమిత్యాదౌ తత్ర ... సంకోచ ...
దిప్రత్యక్షప్రమయోరవ్యాప్తత్వాచ్చ అత ఏవ ... విషయత్వే తజ్జన్యత్వం ... కారణత్వం ... విషయత్వం ... కారణతావచ్ఛేదకం ... విశే-
విషయత్వం ... సాధారణత్వాత్ ప్రత్యక్షస్య విషయత్వస్య ... తదవచ్ఛేదకత్వాత్ ... తత్ర ... విషయత్వస్య ... ప్రత్యక్ష-
కాలవర్తమానత్వం ... ప్రత్యక్షత్వం ... విషయత్వాత్ ... జ్ఞానకరణజన్యత్వం జ్ఞానాజన్యత్వం జ్ఞానాకరణకత్వం

||४||

వాంతోక్తాత్వం ఆద్యస్వస్వత్వాతాలం సకరణాత్వ్య రాజ్ఞ స్వయంభుతాం వస్థితి స్యాత్ప్రః ద్వితీయస్యావి శేషణాజ్ఞానస్వరూపణాతాం వాం దత్తలతే వతి
ష్టిజ్ఞాని మతాం తత్ప్రత్యక్షజ్ఞానవిషయత్వేనైవ స్వరూపజ్ఞాన విషయతయా తత్రాప్యాప్రకత్వాత్ తత్తద్విషయలక్షణాస్య స్వరూపం న్యాయభూతాతే:
సంస్కారోపస్థితాత్వే స్మృతిత్వసకరణతయా తత్రాతిన్యాప్తేః సంస్కారద్వారా స్మరణాత్వే భూప్రత్యక్షజ్ఞానమయం తన్యాప్తేః సభూతార్థా
సుభూతస్య తత్రాప్య కరణోపస్థితాత్వే తత్రాప్యాతుత్వం విశేషణజ్ఞానస్వరూపణాత్వానుభూయమిష్య తత్రాప్య కరణత్వాన్నమాంసాం
భాం వాం తాం అనుమిత్యాదిః సంస్కారాతాం వైప్రత్యక్షత్వే తత్రాప్యాప్తేః సభసాక్షాత్వం భాతిః అవ్యాం తే స్వత్వ సంజ్ఞానత్వాభ్యాం
వాం తజ్ఞానత్వప్రయాం సప్రత్యక్షగాయక త్వే తత్వ్యత్వక్తత్వే భాత్వత్వా మయోగాం తత్వవ్యయజ్ఞాపి వినాసాం వైశిష్ట్యసంసా

మూలం పృసభూత్వయత్వం భాతిః ద్వైవిధ్యాప్యత్వేః భూతత్వమాంతత్వేవదుభయస్యాప్యభాతిత్వాప్యత్వే ప్రత్యక్ష ప్రమా ४०
ణాం దుష్కరమాపమిత్యత ఆహ ప్రత్యక్షేతి అయమర్థః జ్ఞానత్వే దుపజ్ఞానస్వప్రత్యక్షత్వలక్షణాం జ్ఞానాభావ్యన్యత్వం
జ్ఞానత్వాది సత్తేః ఇదం చ లక్షణం జ్ఞానస్వప్రత్యక్షత్వవ్యవహారప్రయోజకం తత్తద్విషయం వైజ్ఞానస్వప్రత్యక్షత్వ
ప్రయోజకోయాసపదమవస్థితం చేతస్వరూపమవభాసం అభావాబాధితఘటాది ప్రత్యక్షస్థితి స్వరూపాది ప్రమత్వ
వ్యతే అతవనాశిష్టచైతన్యం ప్రతిక్షిరణాత్వస్వష్ట రాది భూసకతి ప్రత్యక్షస్య మాణాంతితి అతఏవ స్వత్వక్షత్వే
ప్రమాణామాం హోయమత్వాఖ్యాదితి ప్రమాణాః ప్రమాణాన్యాపాం రచ్చారం ప్రత్యక్షత్వం స్వాస్యానన్తర్యమిత్యాం న్యాయా
సాంఖ్యాదితి విశేషణాం సిద్ధాంతప్రమాణానాం తదాత్మీయాత్మతి ప్రత్యక్షభాసాంత్వం సదస్య సుపపత్తి లిత్యత ఆహ అనుభూ
ష్టాం దిత్యస్యేతి ||

||८||

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

శ్రీ|సి|మా|
ప్ర
ప్ర|౭౫||

చక్షురాదేః ప్రమాజనకత్వం చైతన్యం ప్రత్యక్షకరణత్వాభావాత్ [illegible] కథం వా ఘటాదిప్రమారూపం ప్రతి తాదృశః చైతన్యస్య స్ఫురణాత్ [illegible] ||శ్రీ|| ౫
త్రిః ప్రమాణత్వే [illegible] కరణత్వాభావాత్ [illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] రూపత్వాత్ [illegible] ప్రమాయా [illegible] చైతన్య [illegible]
[illegible] కృత్యా [illegible] నను చైతన్య [illegible]

నను చైతన్యమనాది కథం చక్షురాదేస్తత్కరణత్వేన ప్రమాణత్వమితి చేదుచ్యతే చైతన్యస్యానాదిత్వేపి త
దభివ్యంజకాంతఃకరణవృత్తిరింద్రియసంనికర్షాదినా జాయత ఇతి వృత్తివిశిష్టచైతన్యమాదిమది
త్యుచ్యతే జ్ఞానావచ్ఛేదకత్వాచ్చ వృత్తౌ జ్ఞానత్వోపచారః। తదుక్తం వివరణే అంతఃకరణవృత్తౌ జ్ఞా
నత్వోపచారాదితి॥

[illegible]ంద్రియసంనికర్షాదినా [illegible] ప్రత్యక్షప్రమా [illegible] విశిష్టచైతన్య [illegible] జ్ఞానత్వం [illegible]
యం చేత్ప్రతి [illegible] తదుక్తం [illegible]
[illegible] చక్షుషః [illegible] జ్ఞానత్వ [illegible] అంతఃకరణ [illegible]
జ్ఞానత్వ [illegible] జ్ఞాన [illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] తదుక్తమితి॥

౩।౫।౨ నను సాంతఃకరణస్య కరణస్యేదంతయా వృత్త్యాపరిణామిత్వం అంతఃకరణస్య జ్ఞానాదిధర్మాశ్రయత్వం చ ఇతి చేత్ తత్రాహ వృత్తిరూపేతి (బ్రు ౧।౫।౩)
౬।
౩।౪। మాతుః అంతఃకరణాశ్రయం జ్ఞానాదయః ప్రమాణాభావాత్ తేషాం దర్శనాదృష్టత్వాదిత్యాశంక్య తత్ర ప్రమాణమాహ
విత్యాదినా వృత్తిరూపజ్ఞానస్యేతి వృత్తిశబ్దేన జ్ఞానస్య ధర్మత్వం మనోధర్మత్వం ప్రత్యక్షసిద్ధమితి

వృత్తిరూపజ్ఞానస్య మనోధర్మత్వే చ కామః సంకల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరి
త్యేతత్సర్వం మన ఏవేతి శ్రుతిర్మానం। తత్ర ధీశబ్దేన వృత్తిరూపజ్ఞానాభిధానాత్ కామాదేరపి మనోధర్మత్వం।
నను కామాదేరంతఃకరణధర్మత్వే అహమిచ్ఛామి అహం జానామి అహం బిభేమీత్యాద్యనుభవ ఆత్మధర్మత్వమవగాహ
మానః కథముపపద్యతే॥

జ్ఞానేచ్ఛాదీనామంతఃకరణధర్మత్వే ఆత్మధర్మత్వానుభవో న స్యాదిత్యాశంకతే నను కామాదేరిత్యాదినా ఆత్మాశ్రయత్వేన
ప్రతీయమానానాం కామాదీనాం అంతఃకరణధర్మత్వే తేషామాత్మధర్మత్వానుభవో విరుధ్యేతేతి భావః
అహమిత్యాద్యనుభవః అహం జానామి అహమిచ్ఛామీత్యాద్యనుభవో జ్ఞానాదీనామాత్మధర్మత్వమవగాహమానః
ప్రత్యక్షానుభవవిరోధాత్ కామాదీనామాత్మధర్మత్వమేవ స్యాదితి చేన్న తత్రాహ ॥౪॥

౧౦

నయాం తత్రః కరణాద్ [illegible] అంతః కరణ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] అంతః కరణ [illegible]

[illegible]

ఆపృత

[illegible]

[illegible] అంతః

[illegible] అంతః కరణ [illegible]

[illegible]

౧౦

త్రి|పు|రా|
|షి|

త్రి|౪|

స్వైరమహం మనగ్నత్వే చ దవ్యవహారాభావాత్ముతాదాత్మ్య [illegible] త్మ్యం స్వాహం దుఃఖిన్న ఇత్యాది వ్యవహార రూపం మోదహంత్ ప్ర|౫|
త్రితత్త్వ దాత్మ్య [illegible] (వ్యవహారానుపపత్తి) [illegible] తాదాత్మ్యాధ్యాస వ్యవహారానుపపత్తిరిత్యాహ అయః పిండ [illegible]
[illegible] అత్త [illegible] దుఃఖాద్యాత్మ [illegible]
[illegible]
[illegible] అహంకారాధ్యాస [illegible]
[illegible] అహంకార [illegible]

అయః పిండస్య దగ్ధృత్వా [illegible] తాదాత్మ్యాధ్యాసాద్వ్యవహారవ [illegible] వ్యవహారః
తథా [illegible] అహం దుఃఖీత్యాది వ్యవహారః॥

ముక్త్వా [illegible] అహంకార [illegible] అహంకారస్య [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] తథా [illegible] అహంకారా [illegible]
[illegible] అహంకారయో [illegible]॥

నన్వేవమపి సుఖాదీనాం మానసప్రత్యక్షసిద్ధావపి ప్రత్యక్షవిషయత్వం తత్ర చేంద్రియత్వేనాతీంద్రియత్వాదితి చోదయతి నన్వితి ఇంద్రియ
త్వేనాభిమతానాం ఇంద్రియత్వాసిద్ధేః ప్రత్యక్షత్వోపపాదనం కారణత్వాభావాదిత్యత ఆహ। అతీంద్రియత్వేపి తేషాం గ్రాహ్యత్వే ఇంద్రియ స
త్త్వే తత్ప్రమాణానాం ఉపలబ్ధికారణత్వం వా నాద్యః తథా చ నస్త్రతే ... భావాత్ ... నాసిద్ధేః ప్రతీతి ... ప్రకారేణ ప్రయతి
తదర్థం ఇత్యాశంక్య తదేవ ఇంద్రియసన్నికర్షః ... ప్రమాణాత్ ... ఇంద్రియత్వే ... ప్రమాణాదిత్యాది ... ప్రమాణ
త్వాభావేపి ఇంద్రియత్వం కారణత్వం ప్రత్యక్షప్రమాణత్వం ... ఇంద్రియత్వే ... ప్రత్యక్షప్రమాణాకారణత్వమేవ
సాక్షాత్కారిత్వాత్ అతీంద్రియేణ చ మనసా ఇంద్రియం ఇంద్రియసన్నికర్షం ... ప్రత్యక్షసాధకత్వమితి చ

నన్వేవం తత్కరణస్యేంద్రియత్వే తయోరతీంద్రియత్వాదతీంద్రియప్రత్యక్షవిషయత్వమిత్యాహ ... తః కరణమింద్రియమిత్యత
మానసస్య మనసః ప్రత్యక్షేంద్రియాణామపి ... సన్నికర్ష ... అతీంద్రియేణాపి ... ప్రత్యక్షసాధకత్వం
... ఇంద్రియసన్నికర్షసాధకత్వమింద్రియమనసోః ... ప్రత్యక్షం ... ప్రత్యక్ష

ఋషిః ప్రత్యక్షతత్త్వసంవేద్యం ప్రమాణమాత్రం ప్రత్యక్షం ... సూత్రకృత్

మానసప్రత్యక్షసాధ్యం ... ప్రత్యక్షతా ... సన్నికర్షసాధకం ... ప్రత్యక్షప్రమాణ
ఋషిః ప్రత్యక్షానుమానయోః ప్రత్యక్షతత్త్వసాధకః ప్రతిపత్తా ప్రత్యక్షత్వమిత్యాహ ... మానసప్రత్యక్ష ... ప్రత్యక్షతా
అప్రత్యక్షతామితి ... సమానాధికరణత్వేన ప్రత్యక్షప్రమాణత్వమిత్యర్థ ... ప్రత్యక్షసాధక
రత్వం తత్ప్రత్యక్షాదాయకత్వం ... ప్రత్యక్ష ... ప్రమాణ ... ప్రత్యక్షాదాయకత్వ
బాహ్యప్రత్యక్షసామగ్రీ ... ప్రత్యక్షప్రమాణత్వం ... సాధకత్వమితి ... ప్రత్యక్ష
అప్రత్యక్షస్య తత్ప్రత్యక్షసుఖం సాక్షాత్ప్రమాణోపపాదకత్వమిత్యర్థః ॥ ఋషిః

ఋషిః

ద్రష్టీ రా|
ద్రౌ|శ్రీ|

సన్నికర్షస్యాభావాత్ పరమాత్మ సంయోగస్య చ దాంభిక్యం తత్ తత్త్వతయా ప్రత్యక్షాణాం తేషాం చ రాగాభావాత్ సన్నికర్షాభావాత్ సాక్షాత్కారసంభవం విశేష్యం శ్రీ|ప|
ప్రభాకరమతే ద్రవ్యాదీనాం ప్రత్యక్షత్వం ప్రయత్నాదిప్రాణాత్మ సన్నికర్షభావేన సిద్ధత్వాత్ సన్నికర్షాభావాత్ ఇంద్రియం తత్ర బాధకం సాక్షాత్కారత్వ
చక్షురాదీనాం ఇంద్రియత్వం ఇంద్రియసంబంధాత్ ప్రత్యక్షజ్ఞాన ఉత్పద్యతే ఇంద్రియం చక్షురాదీన్ ప్రత్యక్షపరం మనసా సన్నికర్షాత్ సంయుక్తసమవాయ
సంబంధేన తథా చ సాక్షాత్ ఇంద్రియ సన్నికర్షే ప్రత్యక్షాయతే సామాన్యవిశేషేంద్రియాణాం గ్రాహకత్వాదిత్యుక్తం పదార్థానాం చక్షురా
దీనాం ప్రమాణస్య ప్రత్యక్షత్వే సంబద్ధం తత్ తథా ప్రత్యక్షమాత్రవిషయాయ మనసా సంయోగసమవాయత్వాదిత్యుక్తం ప్రత్యక్షమ్

తదాహ ద్రష్టాం తథా సామాన్య మనో భూతత్వం చ సామ్యత్వం తథైవ తత్ప్రత్యక్షం తత్ సంఖ్యాయా అతిదేశాత్ సాక్షాత్కార
గోచరత్వాత్ ఇంద్రియజన్యస్య సాక్షాత్కారః అతిరిక్తపరం మనః ఇత్యాదినా ఇంద్రియాణాం సాక్షాత్కారిణాం చ
చక్షుః పరం మనః ఇతి సన్నికర్షాత్ సంయుక్తాత్ ఇంద్రియత్వేనానుమానాత్ సంయోగం మనసా ఇంద్రియత్వేన సాక్షాత్కారే
సాక్షాత్కారిత్వం ఇంద్రియాణాం ప్రత్యక్షత్వం ఇంద్రియ ఇత్యుక్తే సాక్షాత్కారిత్వం అనుమిత్యాదిరూపమనసా
సంవృత్తయా సాక్షాత్కారిత్వే ప్రత్యక్షత్వసాక్షాత్కారసంభవాత్||

ఇతి శ్రుతేః ఇంద్రియాణాం తత్తత్ప్రత్యక్షసాధనత్వం పరమ సన్నికర్షాదిప్రమాణానాం ప్రత్యక్షం ఇంద్రియత్వేన సాధకత్వేన దృష్టాంతః స
సమానాధికరణః ~~ప్రత్య~~ ఇంద్రియజన్యప్రత్యక్షత్వాత్ ఘటాదిప్రత్యక్షవదిత్యనుమానేన ఇంద్రియత్వ ప్రమాణానాం అన్యథా సి
ద్ధాదిశ్రవణ సాక్షాత్కారిత్వం సంభవత్వాత్ సంయోగాదిత్యర్థః ఇంద్రియ జన్య ప్రత్యక్షత్వ సాధకత్వం ప్రత్యక్ష సాక్షాత్కారత్వం
అతిదేశాత్ ప్రభాకర మతే ప్రత్యక్షత్వమేవ సాక్షాత్కారిత్వం చ సాక్షాత్కారి అనుమిత్యాదిలక్షణమతే ఇతి శేషః ఇంద్రియ
ప్రత్యక్షత్వే సాక్షాత్కారిత్వమేవ అనుమిత్యాదిషు సంభవాత్ తథా చ ప్రత్యక్షం సాక్షాత్కారిత్వ ప్రత్యక్షం ఇత్యర్థః ५

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(౩।౪) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౧ ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ప్ర|ప|రా|టీ| సత్యత్వనిషత్త్వం సుఖత్వాదివాక్యస్య జ్ఞానస్య ప్రియాంతస్యాస్య ప్రమాణస్య వలత్వేనాస్య విషయత్వేనాత్రోక్తిర్నాస్తి ప్రత్యక్షేణాప్రత్యక్షస్య ప్రా|ప|
త|శి| సుపరతోఽవశ్యమానాదత్వాదనుమితేరప్రత్యక్షత్వాత్ తత్ప్రత్యక్షం కృష్ణం నిత్యం ప్రత్యక్షేవ ప్రమాణాయ మానసే సుఖత్వే ప్రత్యక్షత్వే
సాంప్రదాయికే అనిత్యత్వప్రసక్తౌ తత్ర సమాదధాతి ఇదానీం తదనిత్యం శ్రావణప్రత్యక్షత్వాదిత్యాహ — అతఏవేతి — న
విషయవిచేతగాఽభావ విశేషణస్య యోఽన్యతరోఽనుపపన్నవిషయతానుపపత్తిర్ప్రత్యక్షత్వాభ్యుపగమాదిత్యర్థః పరతోఽవశ్యమానాదిత్యాది
జ్ఞానస్య సుఖత్వం సుఖత్వాదివాక్యరతేః సంవిత్ప్రత్యక్షత్వోపపత్తిః ప్రత్యక్షత్వే కేవలం తత్త్వం తదనుమానేన వేదాంత
స్యేతి — అద్వైతేయం సిద్ధేతి — వస్తుతస్త్వితి — నకేవలం జ్ఞానస్య ప్రత్యక్షత్వాభావే తత్ర దృష్టాంతాభావః యోఽన్యత

అతఏవ పరతోఽవశ్యమానాదిత్యాది జ్ఞానసమవాయస్య ప్రత్యక్షత్వం ప్రత్యక్షత్వాభావే ప్రత్యక్షత్వాదప్రత్యక్షే విషయే విచేతన్యస్య భావాత్
స్యాత్ అంతఃకరణప్రత్యక్షత్వాద్విచేతన్యస్య దానాదేవ సుఖస్య ప్రత్యక్షత్వం తతః కరణాప్రత్యక్షత్వే విశేషణాభావే నానుభవప్రత్యక్షత్వాద్విచేతన్యస్య
ప్రమాణాద్విచేతన్యస్య పరోక్షత్వం తదాలోకేనాప్యానుభవికః ప్రత్యక్షత్వాద్విలక్షణసుఖసమానయోగిత్వాత్

తదాత్మవిషయత్వేఽపి విషయస్య విచేతన్యాభేదాదిత్యాహ — వస్తుతస్త్విత్యాది — నన్వనుమానాదిసాధారణం ప్రత్యక్షలక్షణం
పరతోఽవశ్యమానాదిత్యాదిజ్ఞానస్య ప్రమాణమితి స్వరసప్రత్యక్ష గుణత్వప్రత్యక్షత్వానిత్యత్వసంశయయుక్తం లక్షణం
ప్రత్యక్షే నాదేః ప్రమాణసమానత్వం జ్ఞానత్వం యోగ్యత్వం పరోక్షే తదితరసాధారణలక్షణే ప్రత్యక్షత్వే సుఖత్వాదిజ్ఞానస్య
సాక్షిప్రత్యక్షత్వం తేన పరోక్షత్వం గుణత్వాభావాత్ తదాపత్తేః — యథా పరతోఽవశ్యమానాదిజ్ఞానస్య గుణత్వయోగ
రూపతాభేదేన ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షయోః ప్రమాణాంతరాపత్తిర్నానుమానసుఖత్వాదేరనుమానాత్మకత్వాభావాదిత్యర్థః ॥

ప్రత్యక్షత్వాభావాత్

సవికల్పకత్వేన స్మృతిసాధారణ్యేపి [illegible] ప్రత్యక్షత్వం [illegible] తద్బాధకాభావాదపి తత్ప్రామాణ్యం యదపి తస్యేతి
యదాప్యాదేః తథానుభవః తత్ర తదనుభవః యత్రాదితం [illegible] సమవాయసంబంధేన [illegible]
తం [illegible] సమవాయ సంబంధ [illegible] అన్యయనుపలబ్ధేః [illegible] ప్రత్యక్షత్వం [illegible]
అర్థాపత్త్యా [illegible] ఇతి [illegible] తత్ప్రామాణ్యేన [illegible] ఇత్యర్థః [illegible] మూ॥
[illegible] యతి — అసంనికృష్టేతి — అసంనికృష్టస్య [illegible] ఇత్యర్థః [illegible] సంప్రయుక్తమిత్యర్థః

మూ॥ న్యాయమతే చ వ్యాపకస్య [illegible] అసంనికృష్టస్య [illegible] ॥౧౮॥
[illegible] సంబంధమిత్యాది [illegible] సంప్రయుక్త [illegible] సంప్రయుక్తం [illegible]
[illegible] ఇతి తత్ర లక్షణాభావాత్॥

[illegible] సంబంధమితి [illegible] ప్రత్యక్షత్వాభావాత్ [illegible] ఇతి
[illegible] సంబంధేన [illegible] ప్రత్యక్షం [illegible] సంప్రయుక్తమితి తదా [illegible] యో
[illegible] ఇతి లక్షణాభావాత్ [illegible] — [illegible] — సంప్రయుక్తమితి — [illegible]
[illegible] సంబంధం [illegible] ఇత్యర్థః

[illegible]

[illegible]

[illegible]

౧౬ ఘటత్వాదిజాతిత్వే ప్రత్యక్షం మానం అనుమానం వా తత్ర ద్వయం నిరస్య ద్వితీయం నిరస్యతి — జాతిత్వేతి — ఘటత్వాదికం
జాతిః ఉపాధిభిన్నసామాన్యత్వాత్ సత్తావదిత్యనుమానం ఘటత్వాదిజాతిత్వసాధకం ప్రత్యక్షం తు నిషేధయతి ఘటత్వం జాతి
రిత్యాప్తవాక్యజన్యశాబ్దబోధాదిజ్ఞానాభావేన తత్ప్రత్యక్షానుమానయోః సాధకత్వాభావః ఘటత్వత్వప్రకారక
జాతిత్వప్రకారకప్రత్యక్షం తదుభయప్రకారకజ్ఞానస్య ఘటత్వాదిజాతిత్వాగ్రహే అభావాత్ ఘటత్వాదిజాతిత్వే
ఘటత్వత్వసంశయానంతరం తత్ప్రత్యక్షం ఘటత్వసంశయ ఇత్యాది సంశయనిశ్చయప్రకారకఘటత్వసంశయ ఇతి సంశయ

జాతిత్వరూపసాధ్యస్య సాధ్యత్వాదనుమానస్యాప్యనవకాశాత్ సమానాయామపి ప్రత్యక్షం ఘటత్వసంశయ
శ్లో॥ ఘటత్వయోర్ఘటత్వత్వప్రకారకఘటత్వజాతిత్వస్య ఘటత్వాదావప్రత్యక్షత్వాత్ అనవధారితోపాధిత్వమపి నిరస్యతి ॥౨౦॥

రూపసాధ్యప్రసిద్ధేః పూర్వం ప్రత్యక్షాత్ జాతిత్వసామాన్యప్రకారకజ్ఞానాభావే ఘటత్వాదిజాతిత్వరూపసాధ్యప్రసిద్ధ్యభావాత్
సంభవాత్ తత్ప్రత్యక్షానుమానయోః అసంభవతాతాత్పర్యం ఘటత్వత్వప్రకారకప్రత్యక్షవత్ సమానాయత్వాత్ తథాపి జాతిత్వప్రకారక
తత్సాధ్యస్యాప్రసిద్ధేః ఘటరూపాదిత్వం ఇత్యభిప్రాయకం సంబంధాద్విషయకం ఘటత్వపటత్వాదౌ జాతిత్వం ఇతి జ్ఞానాది
త్యనుమానం సమానాయామనుమితిరాద్యం ఘటాభావాదావపి ఘటత్వరూపసంబంధసామానాధికరణ్యేన తదుభయసంగ్రహః
జ్ఞానం ఘటపటసమానాయ ఇతి ప్రత్యక్షం ఘటపటసంబంధిప్రమాణం ఘటత్వసంబంధలక్షణా

౧౬

౩।౫।౯౬।
౩।౭।
సమవాయత్వేన ప్రత్యక్షత్వనిరూపితప్రపంచస్యానిత్యత్వాపత్తేరిత్యాపత్తేర్నిత్యసంబంధాపత్తేరితి నను సంయోగస్య శ్రీ।
సాక్షాత్సంబంధత్వం సమవాయత్వం తత్రచానిత్యత్వాపత్తేరితి చేత్ తత్తు సమవాయాభ్యుపగమేఽనవస్థాప్రసంగాదని
త్యత్వాపత్తిరితి గూఢః తత్త్వం స్వరూపసంబంధేనైవ తత్సిద్ధిరితి సాధ్యప్రసిద్ధిరపి సుసంపన్నేతి యదభ్యుపగమేఽయాంతరా
దాభ్యుపగతస్వరూపత్వే సమవాయం స్వరూపమితి తదభ్యుపగమే తత్ర తు ఘటేతి సాధ్యసిద్ధ్యభావప్రతీతేర్గౌరవమాపాద
యితుమాహ — సమవాయాపత్తేరితి — ఇత్యంతే తు ఘటాదౌ సమవాయ ఇతి ప్రతీతేర్గౌరవప్రసమవా
యపదార్థ ఇహ ఘటే ఘటత్వమిత్యాదిప్రతీతేః స్వత్వస్వత్వమితి వక్తవ్యే స్వరూపసంబంధేనాప్యుపపత్తేః ఘ
టత్వాదేస్సమవాయాపత్తిరితి భావః — అనిత్యత్వమితి — ప్రత్యక్షప్రామాణ్యవాదినాం నిత్యత్వస్య నిత్యత్వ
పంచస్య ప్రత్యక్షత్వస్య సమానత్వే తద్దేశత్వాద్యనిత్యత్వాపత్తిరితి భావః। — అపత్తేరితి —
బాధాదిత్యర్థః అన్యథానుపపత్తిమాహ — ఇదమితి — ఘటత్వాదేరుపాధి
త్వప్రమాణాభావాదిత్యర్థః ॥ (౩) ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

||౧౮౪||

విషయస్య ప్రత్యక్షత్వస్య యోగ్యానాంతరాత్ రూపాదౌ తత్సాధ్యత్వ లక్షణ వ్యభిచారాత్ తత్ప్రయోజకమస్తీ
త్యాహ — క్షుధాదేరితి — తుల్యైస్తు లక్షణాంతర వ్యావృత్త్యర్థః ఇంద్రియసన్నికర్ష విషయత్వం ప్రత్యక్షత్వ

యాగు మిత్యేవ ఇంద్రియసంనికర్షాశ్రయత్వం అస్య ద్రవ్యవిషయ ప్రత్యక్షత్వం న స్యాదిత్యర్థః ద్రవ్యమనుమితి అనుమితేరపి
ఇంద్రియసన్నికృష్టత్వాత్ తద్విషయ పరమాణ్వాదేః [illegible] లక్షణస్యాతివ్యాపకత్వాత్ అంతఃకరణాత్ తద్వ్యాప్తే
విషయ ప్రాప్తత్వాదిత్యభిప్రాయః — ప్రమాతృభిన్నత్వమితి — యద్వ్యాప్య ప్రత్యక్ష సన్నికర్ష విషయత్వం విషయస్య ప్రత్య

ప్రౌ||

|| క్షుధాదేరపి యస్య ప్రత్యక్షత్వం తస్య ప్రమాతృభిన్నత్వం || ||౧౮౫

క్షత్వం జ్ఞానప్రత్యక్షత్వం పూర్వోక్త విషయత్వే తస్య భిన్నత్వం విపక్షితమితి స్వాంశే ప్రత్యక్షం అనుమిత్యాదిజ్ఞా
నమాదాయ ప్రమేయాదౌ అతిప్రసంగః తద్విషయత్వం చ తాదృశప్రత్యక్ష [illegible] యద్విషయాం ప్రత్య
క్షత్వం తత్త్వమితి నాత్మాదావతిప్రసంగః యద్వ్యాపకత్వే సతి విషయత్వే తస్య ప్రమాణాద్భేద
విషయత్వం క్షుధాదేరపి యస్య ప్రత్యక్షత్వం తద్భావ విషయస్య [illegible] తత్ర
తత్ర చ సాంప్రదాయికైః ప్రమాతృభిన్న విషయ ప్రత్యక్ష లక్షణాత్ [illegible] అభిధానాదిః [illegible]
[illegible] తుల్యత్వాత్ విషయస్య [illegible] విషయత్వాద
[illegible] || ||౧౮౪||

(గ్రా|వా|టీ) [illegible] ప్రా|ప్రీ

(౧|౧) ననుప్రమాతృభేదో [illegible] తతః కరణానాం [illegible] భేదః [illegible] విషయ [illegible] ప్రత్యక్ష [illegible] ఇతి చేత్ [illegible]
[illegible] ప్రమాతృభేద [illegible] విషయ [illegible] ప్రత్యక్ష [illegible] కరణ [illegible]
[illegible] విషయ [illegible] ప్రమాతృ [illegible] విషయ [illegible] విషయ [illegible]
[illegible] విషయ [illegible] అనుమిత [illegible] ప్రమాతృ [illegible] విషయ [illegible]
ప్రమాతృభేద [illegible] విషయ [illegible] ప్రమాతృభేద [illegible] అహం [illegible]
[illegible] ప్రమాతృ [illegible] ప్రత్యక్ష [illegible]
[illegible] విషయ [illegible] లక్షణ [illegible] ప్రమాతృభేద [illegible]

ననుకథం [illegible] అహం [illegible] ప్రమాతృ
(వృత్త్యైక్యం) భేదో నామ [illegible] ప్రమాతృ [illegible] ॥

[illegible] నామ [illegible] విషయ [illegible] ననుప్రమాతృ
ప్రమేయ [illegible] ప్రమాతృ
[illegible] ప్రమాతృ [illegible]
ప్రమాతృ లక్షణ [illegible] ప్రమాతృ లక్షణ [illegible]
[illegible] లక్షణ [illegible]
[illegible] లక్షణ [illegible] ప్రమాతృ లక్షణ [illegible] విషయ [illegible] లక్షణ [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]—

కరణ పురోడాశ ఘటాన్ని గుణ్యాదిష్వనేకేష్వర్థేషు సత్తా సంబంధం ప్రాప్నోతి యతః సర్వాభావాన్తే తథాప్యుపచారాత్
తత్ర తత్ర సంభవా దిత్యుక్తమేవ అధిష్ఠానేతి తత్ప్రత్యేకం విషయత్వేన తదంశే అర్థ్యభావాద్ద్వితీయే
చక్షురాదేః ప్రత్యక్షత్వం విషయతా సంబన్ధేన ప్రత్యేకమపి ప్రత్యక్షత్వాభావయితత్కాలతస్సుకతే
స్వరూపాదావపిసత్వాదిభాసమానప్రత్యక్షవిశేషణాన్యథాసిద్ధత్వాత్ అనుమిత్యాదేరపి ప్రత్యక్షత్వాపత్తేః
లక్షణాన్తరస్యాపి తాదాత్మ్యాదావతివ్యాప్తిరితి ప్రత్యక్షమితి యోగ్యతా ప్రత్యక్షత్వమితి తత్ర

సూ॥౧॥ అధిష్ఠానసత్తాతిరిక్తాయోగ్యరూపతత్సత్తాయా అనంశకాలాలే విషయచైతన్యం చక్షురాద్యుపహిత చైతన్యప్రమాతృచైతన్య
మేకమితి ప్రమాతృచైతన్యస్య ఘటాద్యధిష్ఠానతయా ప్రమాతృసత్తైవ ఘటాదిసత్తా నాన్యేతి ఘటాదేః ప్రత్యక్షత్వం ॥౯॥
అనుమిత్యాదిస్థలే అన్తఃకరణస్య వహ్న్యాదిదేశనిర్గమనాభావేన వహ్న్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య ప్రమాతృచైతన్యానాత్మకత
యావహ్న్యాదిసత్తాప్రమాతృసత్తాతో భిన్నైవేతి నాతివ్యాప్తిః ప్రత్యక్షమితి ధర్మధర్మ్యాదిసాధారణమనుమిత్యాదిస్థలే ధర్మధర్మిణోః
ప్రత్యక్షత్వాపత్తిః ధర్మధర్మ్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య ప్రమాతృచైతన్యాభిన్నతయా ధర్మ్యాదిసత్తాయాః ప్రమాతృసత్తానతిరేకాదితి
యోగ్యత్వవిషయవిశేషణాత్

ఇంద్రియతత్త్వనిష్ఠత్వే యో... వ్యక్తిప్రత్యక్షసూత్రమ్ ।

(3|5|2|5) [illegible] ||(3|1|5|)

(3|4|) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

॥౭౦॥

ఏవం వృత్త్యాకారస్య ప్రత్యక్షరాకృత్యంతరత్వాభావ ఏకకర్తృత్వాద్భేదం వంతఃకరణే తత్త్వక్షుష కాంతసానాడిషుబ నానా
ప్రతీత్యాహ ఏవం చేత్ అస్యాన్యాయమేకాంతఃకరణోదాహరణే నిష్కాంతవృత్తివిషయత్వేనిక్షేత్యాశంక్య
తస్యాకేవలమంతఃకరణోదేః కేవలసాక్షివేద్యత్వప్రసాదః ఇత్యాశంక్య ప్రమాణాభావాదాసాక్షిసాక్షివిష

ఏవం చాంతఃకరణాతద్ధర్మాదీనాం కేవలసాక్షివేద్యానాం వృత్తతదాకారవృత్త్యభ్యుపగమే అక్తలక్షణాన్యతరత్వాపత్తిః
న్యాయాప్తిః నచాంతఃకరణతద్ధర్మాదీనాం వృత్తివిషయత్వాభ్యుపగమే కేవలసాక్షివేద్యత్వాభ్యుపగమే విరోధ ఇ
(శ్లో॥౭॥) తి వాచ్యం స్వాకారవృత్తివినా సాక్షివిషయత్వం కేవలసాక్షివేద్యత్వం కింతు ప్రమాణాదిప్రమాణానుం తరణ సాక్షి ॥౯౮॥
విషయత్వం అతఏవాహం కారకర్తృకాయా మాయాచార్యపరణే రహస్యాకారాంతఃకరణవృత్తిరంగీకృతాంశుఏవసాక్షిభా
సకర్తృత్వస్యాపి తదాకారవిద్యావృత్తిః సాంప్రదాయకేరంగీకృతాంతదాచాంతఃకరణతద్ధర్మాదిషు కేవలసాక్షివేద్య
వృత్త్యుపగమే తత్త్వప్రయుక్తలక్షణాన్యనాప్తిః।

యత్త్వం కేవలసాక్షివేద్యత్వమతోనవిరోధ ఇత్యాశయేనాహ కేవలేతి ఇదమత్రాశయమముచానాసహ్యోపనిషత్యంతే
శంకాంశరష్యతి కథేతి సౌఖ్యయము ప్యాటయతి కథంతి సబాయమునిష్పాంత ఇత్యాహ అతఏవేతి అ
హంవృత్త్యావృష్టిక్షమినాంతఃకరణం ప్రైతప్యవిషయభావసూచకవృత ఇత్యహం కారకర్తృకావిషయ ఇత్యర్థః అన్య
స్యాంకరణముపసంహరతి తథాచేతి శ్రీదీపదాభ్యుక్తరూపాదిపరిగ్రహః ॥ ఆ ఆ ఆ ఆ ఆ ఆ ఆ ఆ ఆ ఆ ఆ ఆ ఆ ఆ ఆ ఆ ॥౭౨॥

ప్ర|స|రా|మ| నను ప్రత్యగ్రూపబ్రహ్మాకారవృత్త్యా [illegible] లక్ష్యతయా తత్త్వాతివ్యాప్తిః [illegible] ప్ర|స|
ప్రమాతృ [illegible]
ప్ర|శి| [illegible]
ల|శే| [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

౧౧౧౫ తదయం నిర్గళితార్థః [illegible] ప్రమాతృచైతన్య [illegible] ల|శే|

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

౧|౧|వి|

చైతన్యస్య దృశ్యాద్వితీయత్వాభావే విశేషణత్వానాం వ్యాప్తిః అనుమిత్యాదిష్వపి చైతన్యస్య సాక్షిత్వేన చైతన్యస్యాంతఃకరణోపహితత్వేన సాక్ష్యాదేస్తదపి
దృశ్యానవిషయత్వాభావాత్ స్వప్రత్యక్షత్వం అతఏవ శుక్తిరూప్యస్య సుఖాదేః సాక్షివేద్యస్య విషయతయా ప్రత్యక్షత్వం ఏవమితరేషాం
త్వేః కరణాయోగ్యత్వప్రత్యక్షత్వమనుపపన్నం దర్శయన్నేవం లక్షణం విషయస్య తత్ప్రత్యక్షత్వ ప్రత్యక్షత్వ ... యోగ్యత్వమిత్యర్థః విశేషణ
యుక్తం సామాన్యలక్షణం తు యోగ్యత్వే సతి చైతన్యాభేద ఇంద్రియ సాక్ష్యప్రత్యక్ష యోగ్యత్వం తత్తత్ప్రమాణబలకల్ప్యమితి నధర్మాదేః
రతిప్రసంగః ఘటాభావాదిష్వనుపలబ్ధిః స్యాత్ ఇంద్రియ కేవల సాక్షి ... యోగ్యత్వాత్ ప్రత్యక్షత్వం యథా చేంద్రియ
యోగ్యత్వం తథాద్వితీయత్వే విశేషణలక్షణయోగ్యత్వం తత్తదింద్రియ తత్తత్కేవల సాక్షి ... యోగ్యత్వం వివక్షితమితి
నధర్మాదావతివ్యాప్తిః అతఏవ ... పరోక్షత్వప్రసంగః ... యోగ్యతాభావాత్ యద్వా
ధర్మః యోగ్యత్వే సతి సాక్షికారకప్రత్యక్షవిషయత్వం విషయస్య ప్రత్యక్షత్వం తథా చ ఘటాదిః స్వ చైతన్యాదృష్టత్వా చైతన్య
విషయత్వానవచ్ఛిన్నస్య ... చైతన్యస్య సాక్షి ... చైతన్యాదృష్టతయా ... ప్రత్యక్షత్వం ... ॥నా॥
న్యాదృష్టత్వాద్వ్యాప్తిః ... సాక్ష్యాదృష్టమితి అతఏవ ... ఘటాదిష్వ
ప్రత్యక్షత్వం తదిదం ... చైతన్యాదృష్టత్వాదివ్యా
... ప్రత్యక్షత్వం ... ఘటాకారవృత్తిదశాయాం సాక్షిణ్యా
దృష్టత్వం ... చైతన్యా ... తదితి ... ఇతి స
ప్రత్యక్షత్వమితి ... విషయాకార ...
విధ ... సంబంధాత్ ... సంబంధ ... విషయా ...
హః తత్ర విషయస్య ప్రత్యక్షలక్షణే ... ఘటమహం ... విషయాంశ ప్రత్యక్షత్వస్యానుభవేఽప్య
త్వాదుక్తే ... అనుభవేదర్శనాత్ ... ఘటాదేః ... యత్త్వం ... ప్రత్యక్ష
... ఇంద్రియ ... ప్రసంగః ... ఘటాదిష్వ ... ఇతి ... ॥౨౯॥
... ఘటాదేశ్చ ప్రత్యక్షత్వం ॥

(౩।౫।౧।) తన్నేంద్రియసంబన్ధస్యైవ [illegible] తుల్యం చైతన్యరూపస్య [illegible] ఇంద్రియసంబన్ధస్య [illegible]

(౬।) [illegible] తత్రేతి [illegible]

(౩।౪।) [illegible] ఇంద్రియసంబన్ధ [illegible]

[illegible] చైతన్య [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(౩।౫।) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

॥११॥

॥१२॥

[illegible] న ద్వితీయః అద్వితీయబ్రహ్మణ ఏవ తాత్పర్యవిషయత్వాదిత్యాహ ప్రకృతే చేతి అయం భావః అద్వితీయం బ్రహ్మ వాక్యార్థః [illegible]
[illegible]
[illegible] [illegible] దాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

॥౭౨॥

వాక్యశక్తేరనభ్యుపగమాత్ [illegible]

[illegible]

[illegible]

॥231॥

ప్రత్యక్ష [illegible]

పాంచయాలక్షణసహలక్షణానుపపత్తేః అధర్మాదావాక్త్యేన లక్షణోక్తేః [illegible]

[illegible]

॥౨౪॥ [illegible]

ప్రథమ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥౨౫॥

[illegible]

[illegible] అంతఃకరణ [illegible]

[illegible] అంతఃకరణ [illegible]

[illegible] అంతఃకరణ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

॥ ७३ ॥ నన్వయుక్తం భేదనాంశలక్షణం ప్రమాతృప్రమాణతత్త్వ [illegible]

[illegible]

[illegible] అయం [illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
मायायाः
लसागं [illegible]
भमाणां [illegible] सी सी सी ना मायकमः सां

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

ష్వేప్రేశస్త్రే ఆ న్తరేణ బాహ్యం తత్సామ్యాన్ తదపి బాధ నైనిదం [illegible]

దాభాం తాం [illegible] విషయత్వే [illegible] ప్రతిసంబంధి [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

౹౨౮౹ ప్రధానస్య వివక్షయా మధ్యమత్వస్య వర్ణాద్యుపపత్తేః తదుక్తం వివరణోపన్యాసే ఏకస్మిన్ గుణప్రధానత్వే ప్రధానస్య వివక్షా ఇతి ప్రధానస్య
యాం తత్ర ప్రాధాన్యాభావేన అవిద్యైవ వర్ణస్యేదం గుణత్వం చిత్త్వస్య స్వరూపేణ పరమాత్మనః స్వతో వికారాదిప్రసంగాభావః
అవిద్యావశాత్ స్వప్రకాశరూపస్యాపి భ్రమప్రసంగః అతః యాం ఉపాధికస్య పరమాత్మనః స్వరూపత్వం మాయయా తత్ర వ్యపదిశ్యతే నన్వేవం
పరత్వేన బ్రహ్మణః స్వాతన్త్ర్యే జగత్కారణత్వం న కల్పతే ఇతి చేదుచ్యతే ఉపాధిగతగుణానామేవ స్వరూపత్వం [illegible]
మాయోపాధిత్వేన మాయయా మధ్యమాన్తరం తత్ర గుణరూపత్వం మాయాయాః ప్రకృతిత్వే [illegible] స్వరూపత్వం ప్రధానత్వం
దత్తమపి ఏకస్మిన్ వర్ణే స్వాతన్త్ర్యం ప్రసంగాభావః విశుద్ధస్య ప్రసంగాభావః సంగాభావాత్ మాయయా అన్తర్గతః స్వప్ర
కాశాత్మ స్వప్రసంగాభావః ప్రసంగాభావాత్ స్వరూపతో విద్యాధిష్ఠానత్వం విశుద్ధస్య [illegible] మాయా [illegible] స్వరూపం
స్వప్రకాశత్వం చిదానన్దరూపం మోక్షకాలే తత్ సాక్షాత్కారేణ మాయా విద్యా తాదృశస్య మాయా [illegible] తత్స్వరూపం
నిర్గుణస్య తాదృశప్రకాశత్వం స్వప్రకాశరూపత్వం మాయా మధ్యమాన్తరం తత్ర గుణత్వం కల్పనం విరోధ
ఏకత్వ ప్రధానస్య స్వాతన్త్ర్యం విశేషమాయాయాం ప్రకృతిత్వం విశుద్ధ [illegible] తత్స్వరూపం గుణానాం ప్రధానత్వం
తదుక్తం స్వరూపం మోక్షకాలే తత్స్వరూపం ప్రకాశత ఇతి।

[illegible]

౩।౧।౫౬। నన్వేవం మాతాభ్యాం మాయాత ద్వావనత దేకస్మిన్ప్రవృత్తిః ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇత్యత్ర బహువచనానుపపత్తిః ।౩।౪।౫౫।
౩।౪౫ శ్రీమద్భిః సలాంపుంసకస్య హీతసార్వస్య మా సర్వమాయైః కల్పితమాయాత్వాత్ తేషాం సాధిత్వాత్ శం కేవలమాయా సత శక్తిభేదవిష
యత్వమాత్ర తత్త్వతమ్ జ్ఞానాభేద విషయత్వమాబహువచనప్రయోగసంగతేః నన్వేవం జ్ఞాత్వాహ ఇంద్రజాలే శక్తిర్వివేకేతి వ
క్తత్వాత్ తర్కాదేర్మహత్వం కార్యాదిశక్తిభేదవత్ మాయైకత్వేఽపి సంభవే ఇత్యత్రదర్శనే సతి తదనుకూలతా నానాశక్తిభేదస్య సమాదితాభా
వః ననుమాయాభిరితి బహువచనస్య సత్వాత్ సుఖేన దర్శితత్వాత్ న కారణమానుశక్తిభేదవిషయత్వాభిప్రాయకత్వం యుక్తమితి చ
శంకాయాం మాయైకత్వే తత్ప్రతిపత్తేర్నాయం దోషః కల్పితతద్వ్యాపారాదికాం బహువచనస్యోపపత్తేర్వా స్యాద్ రాకల్పితత్వాదిత్యాహ మాయాం

ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇత్యాది శ్రుతౌ మాయాభిరితి బహువచనస్య మాయాగత శక్తిభేదేనాభి
రూపికన్న ప్రాయత్వమాయాగతకల్పితశక్తిభేదాభిప్రాయత్వమాత్రాభిప్రాయత్వాత్ మాయామంతః ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహే
శ్వరం। తరత్యవిద్యాం వితతాం హృది యస్మిన్నివేశితే। యోఽసౌ మాయామయీం యామేకోఽయం జ్యోతిర్భాస్వాన్త్రినేత్రః॥ విద్యాశ్రుతే [illegible]

ఇత్యాదిషు ఏకత్వం శ్రుతమిత్యర్థాంతరసూచనాయ మాయాభేదం వదన్ పూర్వపక్షః। కిం మాయా మాయాభిరితి బహువచనాత్
మాయాభేదోఽభిప్రేతః మాయావిద్యాభేదోఽనాద్యన్తో ఇత్యాహ మాయాయామితి తద్విద్యేయ ఇత్యాహ తరతీతి ఇత్యత్ర
శ్రుత్యంతరాత్ తరతి బ్రహ్మేత్యాత్మవిత్ ప్రతిపత్తేర్బ్రహ్మప్రమోదాదర్శనాదిత్యర్థః అవిద్యా సంభవే స్యాద్భాష్యే భా
త్వత్వావరణమాయా విద్యాం తరతీతి సామాన్యాధికరణ్యేనైకత్వమేకత్వం బోధనాన్మాయావిద్యాభే
భిన్నత్వమితి భావః।

ననురాంయాభిరితి బహువచనప్రయుక్తి [illegible]
[illegible] హంసం [illegible] ఇత్యత ఆహ [illegible]
[illegible] ఇత్యాదినా [illegible]
[illegible] ఇత్యాదిశబ్దాం [illegible]
[illegible] ఉపసంహరతి [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

౧౯౹ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] [illegible] ।౮౬
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥౨౯॥
[illegible]

ప్ర|శ|రా|టీ| [illegible] ప్ర|సు|

ప్ర|శ|సు|టీ| [illegible]

[illegible]

||౨౦|| త్వేరజతత్వం భాగాంశాంతి షైదాప్పభవతి రూప్యజ్ఞానత్వప్రతిపత్తు: ప్రత్యయాంశత్రి త్రిగుణోహం రజతమితి ప్రతిభాసేఽపి తత్త్వప్రామాణ్యం భవతః ప్రమాణాని
తిచేత్తుమిదం రజతమితి ప్రత్యయో రజతత్వాంశే రత్నప్రమాణం బాధకస్య ప్రత్యయో వా అప్రామాణ్యప్రత్యయాన్నతాంశ వదామ్యః తస్యాంశే తత్త్వే అప్ర
మాణాత్వాత్ ఇదం రజతమితి దంత్వే రజతత్వే నోదమాణాం ద్వికరణ్యాదిషం సత్త్వే తత్త్వే రప్రమాణాత్వాప్రసంగ తదపరద్విత్త్వేయః నహి బాధక
జ్ఞానం రజతస్య భాగాంశారత్నాదమనసాహ తత్ కింతు ప్రరూపత్వే ద్వైరజతత్వాదిదం నిత్రతేయః బాధకస్య ప్రత్యయస్య రజతభేద. తత్వజ్ఞాత్వేతా ఇతి
భాసవిషయత్వే ప్రామాణ్యత్వాక్తారాత్ ఇదంత్వప్రతి ప్రతిబాధితం రజతమాం తర అపరజ్ఞానత్వప్రతిప్రతి ప్రామాణ్యత్
స్యాత్ నేదం త్వే ప్రతి పక్షస్య రజతస్య ప్రతిభాసాంతర సత్త్వే నాప్యపసత్త్వే ప్రసంభజ్ఞానస్య రజతాకారత్వం నస్యభావ ఇకం ప్రామాణ్యం తదాదీయం వాం గా
ద్యః సర్వజ్ఞానానాం రజతాకారత్వప్రసంగాత్ ద్విత్వేయః విజ్ఞానస్యాత్మవాదే ఆత్మనః జ్ఞానద్రజతమాం తరం బాహ్యశుక్తి శకలాం దా
వద్యప్పత్తి విజ్ఞానస్య దిసతే బాహ్యస్య ఇత్వత్వే తత్త్వాద్యాప్తసో ఆపాసాద్యాప్యం తదిష్టజతే బహిస్థత్వప్రాపః అతపరమాదీపి
తద్యత్వ విషయేః లాఘవాత్ తు రజతవిషయః తథాసతి రజతస్యతద్ధ్యస్యాదిదం లాంయా బాధ ఇతి జ్ఞాతవ్యసం నా ఇతి చేన్న రజ
తస్య బాధితత్వే తత్త్వబహిష్ఠత్వాద్యాప్తసోఽయోనాత్ బాధస్య చ రిదం రజతమితి విశిష్టాం అభవపద్ధత్వే తత్త్వప్రగాభావాత్
అతపరమిదం రజతం కింతు శుక్తిరితి బాహ్యదిష్టాంగాంత ద్విరూపం బాధః అన్యథా రజతమిదం నకింత్వాం తదరంతి నేద్యత్ తత్రాదాంత
రం రజతమవిద్యాస విషయమిత్యం యుక్తం బాహ్యపక్షే ప్రతిద్వజతం కింప్రరూపదేశవర్తి దేశాంతరవృత్తీనాం తద్వైపరజతం ప్రరూపవర్తి
ద్రవ్యస్య పరిణామః అవిద్యాంతరా వా నాద్యః శుక్త్యవయవత్రిందత్వంస్య రజతస్య శుక్తిపత్వాద్రజతా ద్రవ్యత్వే బాధాసుపపత్తేః నను మో
పనోలక్షత దవయత్రిందత్వంస్య రూపస్య ప్రాపస్య సమాగ్నా శైశ బాధా సుపపత్తి రతి చేన్న ప్రాపస్య మిత్వకారణామాత్రత్వే తదపనయ
స్య రజతాంశానాశకత్వాత్ నహి దండనాశాంతి ఘటనాశో యోదృష్టః తత్కల్ప రజతం ప్రరూపవర్తి ద్రవ్యపరిణామః అవిద్యాపరిణామస్య
క్తే పక్షేరతా విద్యాపరిణామః రూపరజతస్యాగస్య ద్రవ్యతా విశంస్యా రస్యాం పప్రరుషస్య తత్ప్రసంగాత్ గాని రూపా దిసహకృతా వి
ద్యాపరిణామః రజతాంతరం సాగం రత్నస్య రజతమో ల్పాదకాం గాంవసుభా ద్రివ రూపా దిసహకృతమా త్రిగుణావిద్యాంతరాణ్య దిను త్వాదక
త్వాపయోనాత్ కించ రజతంగాని ద్యాపరిణామః సర్వభాగానాం యథా ఘర్షత్వే అన్యథా సుపపత్తేః తత్ప్రమాణాస్యభిన్నతోపాం దాన్యత్వ
స్య చతల్లక్షణాత్నాన్యసంభవద్ గావిద్యాయా ఇతరమ్య కర్మాంసత్త్వాత్ తస్య నృప్రసంత్వే రజతమవిద్యాస విషయః దేశాంతరవృత్తిత్వపక్షే ||౩౦||
వికల్పాంతరత్వే నలాభప్రహ్నశక్తి విషయజ్ఞానభ్యక్తస్యాసంభవే రిత్యం ద్వియాగాణాం సమీచీన జ్ఞాన సకరణాం ప్రత్య ప్రయసం ప్రసంగా ప్రదీప

[illegible] పక్షహేతుత్వం చ దృష్టః [illegible]

[illegible]

[illegible]

॥౨౧॥ [illegible]

[illegible]

యుక్తే [illegible]

[illegible] ॥౩౯॥

(ప్ర।టీ।) ద్వితీయపక్షం దూషయతి నచేతి అయంభావః [illegible] ।(గ్రం।)

(గా।మ।) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥౩౨॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

॥౭౭॥ [illegible]

[illegible] ॥౯

[illegible] ॥౩౩॥

[illegible]

[illegible] ఘటాదివదితి [illegible]

[illegible]

ఘటాదివదనన్య [illegible]

[illegible] ఇదం శరీరమహం [illegible] అహం మనుష్యః [illegible]

[illegible]

॥२४॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥३४॥

(ఉ|ప|రా|ఖ|) (శ|శ|సు|) సవిదం వృత్తిమాత్రాభ్యుపగమే తదవచ్ఛిన్నసాక్షిణః పరోక్షత్వాభ్యుపగమే తయోరనుభవసిద్ధప్రత్యక్షత్వవిరోధః వృత్తిద్వయవాది (వ|వ|)
మతే తత్ర వృత్తిద్వయస్యాపి సాక్షిణస్తత్ర విషయసంబంధాత్ తత్ర ఘటస్ఫురణస్యానుభవసిద్ధత్వాత్ ఇదం ఘటాదిప్రత్యక్షకరణం సాక్షిప్రత్యక్ష
మిత్యేతదభ్యుపగమవాదే పరోక్షవృత్త్యభ్యుపగమే తత్ర ఘటాకారవృత్తిసంయోగాత్ తదంతఃకరణవృత్తిః పరోక్షమేవేతి సవిదేత్యయ
త్వం బిలాన్నిర్గత సురూపప్రాంతావాదనిర్గతప్రాంతసంకరాపత్తేః ఇదం ఘటప్రత్యక్షమేవాపితు తస్యైవ ఘటప్రత్యక్ష

సవిదం వృత్తిః ఘటాకారవృత్తిప్రత్యక్షకరణత్వేనాయమిత్యభిసురుచితసాక్షిణాం చాభ్యుపగమే కుతో ఽభ్యుపగమ్యతే
ఇతి వృత్తిద్వయప్రత్యక్షత్వం తస్యైవ ప్రత్యక్షత్వమితి ప్రసిద్ధాకారాకారవృత్త్యభ్యుపగమ ప్రసిద్ధేర్నాకారేఽపి

దంశతలాం దాత్త్వాభిప్రాయతత్సాక్షిణాం నైకత్వాభ్యుపగమే సప్రకారకవ్యవహారాత్ తదయమభ్యుపగమేఽపి
విషయాదాపరోక్ష్యాపరోక్షవృత్తిభేదేఽపి తదుభయప్రత్యక్షత్వం తస్య సుగమసుగమత్వాదాత్మనః సాక్షిణః ప్రత్యక్ష
స్యైవ మాయా ధికరణస్య స్వప్రకాశత్వాభ్యుపగమాత్ . వృత్తిద్వయమిత్యాదినా పశ్చేతి అన్యస్య ప్రత్యక్షస్య తాదాత్మ్యేన
ప్రత్యక్షలక్షణం ప్రత్యక్షత్వమనేకరణత్వం ప్రాంతస్యమతేన ప్రత్యక్షలక్షణమనుక్తమిత్యభిప్రాయః .

॥౨౫॥ కర్మ్యయుక్తం ఘటాదిజ్ఞానసాధారణమధ్యాసలక్షణం తత్రస్వాధికరణభూతలాందృష్టే దన్యత్వప్రతీతిః తద్ప్రదర్శ ఘటాదిః
సత్యత్వాపన్నా సంసర్గః ఘటాభావ ఇతి సద్రూప బ్రహ్మతాదాత్మ్యం మధ్యాసభూతఘట స్వాధికరణ దధ్యాసలక్షణే ఘటాదిజ్ఞానస్య సల
క్షణమితి నాభ్యం ముక్తిరూప్యఘటాదిసాధారణమధ్యాసలక్షణం నాధికరణే తత్రప్రమాణం భాసాన్తమితి తదాకారవృత్తిజ్ఞానం సౌక్ష
యత్వేనాభాసితయాన్వితార్థం తాభాసప్రతియోగిత్వం మధ్యాసత్వమిత్యనుమానం చ తత్ర దృష్టాన్త త్వరూపలక్షణాత్ ప్రమా
ణం ఘటాది మధ్యాసత్వే తత్రైవ రజతత్వే శుక్తిరజతమధ్యాసత్వేతు ప్రయం రజతమితి భాసమానత్వ మజ్ఞానం సర్వప్రకారం తత్ర మధ్యాస
ప్రయోజకత్వసత్వాత్ తత్ర తథ్యత్వేన తత్ర కాలికాభావప్రతియోగి తయాబాధకజ్ఞానవిషయీకృతయా తన్నితరాభ్యం తన్న
యం చ క్షయత్వ ప్రయోజకత్వ ప్రయోజకత్వాత్ ప్రసక్తత్వప్రతిప్రయత్నాత్ అనుమానం చ అన్యోన్యాభావ త్వత్వం తాభాసప్రతియోగిత్వం
రజతం ప్రపన్నాధికరణత్వేంతా భాసప్రతియోగి ప్రత్యక్షత్వాత్ సంయోగవత్ ప్రతిభాసకరజతస్వస్యాధికతత్వం ద్రష్టవ్యం సాక్షి
అతఏవ సాక్షిజ్ఞానస్య సత్యాపత్త్యావిషయతయా ప్రమాణత్వం తదుపదర్శిత ప్రమాణత్వేన సాంప్రదాయికానాం ॥ శ్రీ ప్రత్యక్షానంతర॥
అతఏవ సాక్షిజ్ఞానస్య ప్రమాణత్వం తదుపదర్శిత విషయతయా ప్రమాణత్వేన సాంప్రదాయికానాం మతే
ఘటాదిప్రమాణం యో వదదధ్యాస్య ప్రత్యక్షత్వం తాభాసప్రతియోగిత్వం ధారాలక్షణం సంయోగతదత్వం తాభాసప్రతియోగితాభావత్వం
తాభాసయోగిత్వే దత్తదృష్టే సాప్రతీతిః ఘటాద్యాస్య ప్రత్యక్షత్వం తాభాసప్రతియోగిత్వం ముఖ్యమేవ శుక్తియత్వాభాసయోగితాభాసప్రతియో
గిత్వం సాధ్యాధ్యాసకత్వప్రయోజకత్వే బాధకాభావః రజతస్య సాక్షాధికరణత్వేనాంత్యనిర్వచనత్వం రజతం నాస్తి ఇతి బాధకస్య నిత్యత్వాబాధ
కత్వాత్ తత్త్వానుమానం రజతమధ్యాసప్రమాణం తద్ధారజతజ్ఞానమధ్యాసప్రయోజకత్వేన రజతరజతనాన్యథా ప్రవృత్తిః సదసత్త్వ
యోగ్యతాభావాత్ యత్ర ప్రమాణం రజతస్య సాక్షాత్త్వేన జ్ఞానమధ్యాసత్వం ప్రసిద్ధేః ప్రకారాంతరేణ ప్రయోజనయుక్తమనుపక్ష
త్వాత్ తద్వరం శుక్తిరూప్యఘటాదిసాధారణం మధ్యాసత్వం తత్ర ఘటాదిజ్ఞానస్య ప్రమాణాధ్యాసత్వప్రయోజకత్వాత్ సాధారణం సత్యమిథ్యాసమ్బన్ధాభ్యాం
రజతాదిజ్ఞానత్వం మధ్యాసలక్షణం యుక్తమితి ప్రత్యక్షమేవ ప్రత్యక్షమన్యప్రయోజకం సత్యమిథ్యాసమ్బన్ధాత్ తాదాత్మ్యం ప్రత్యక్షయతాదాత్మ్యే ॥౩౬॥
ప్రత్యక్షం సంప్రతిబింబితం సాక్షిజ్ఞానం ప్రత్యక్షత్వేన సాంప్రదాయికసమ్మతిమాహ అతఏవేతి ॥

సను శుక్తి రజత తత్ప్రసక్త రజతస్యాపి [illegible]

[illegible]

[illegible] శుక్తిరూప్య [illegible]

[illegible] పరిహరతి [illegible] అయమర్థః [illegible] శుక్తిరూప్య [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] శుక్తిరూప్య [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] శుక్తిరూప్య [illegible]

[illegible] శుక్తిరూప్య [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

॥౨౮॥ విశేషణతావ్యధికరణసంబంధేన పక్షతావచ్ఛేదకావ్యాప్యత్వం తత్ర ప్రకృతహేతోః పక్షవృత్తిత్వాభావాత్ పక్షతావచ్ఛేదకత్వాభావాత్ తద్వ్యాపకతయా
ప్రతియోగివ్యధికరణతావచ్ఛేదకాభావాదిత్యర్థః పక్షతావచ్ఛేదకేత్యాది అత ఏవ భావః ప్రతియోగివ్యధికరణత్వం ఘటాభావత్వం తు
కథం విశేషణతావ్యధికరణం పక్షతావచ్ఛేదకత్వాభావాత్ పక్షతాయాం ప్రతియోగివ్యధికరణత్వాభావః పక్షతావచ్ఛేదకత్వాభావః అతద్వత్త్వ
త్వాద్యుక్తరూపవదిత్యస్య సమానాధికరణత్వాత్ పక్షప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వాభావవత్త్వం లక్షణే ప్రతియోగివ్యధికరణత్వేన నాను
ద్యత్వాత్ తస్య ద్వయోరుక్తరూపవత్వం పక్షపక్షత్వాభావే విశేషణతావచ్ఛిన్నకత్వం తత్రాభావ ప్రతియోగివ్యధికరణత్వాభావః కల్ప్య
తావత్త్వాభావం తదవచ్ఛిన్నత్వం పక్షతావచ్ఛేదకత్వ సామానాధికరణ్యమిత్యర్థః పక్షతాసామానాధికరణ్యం తదవచ్ఛిన్నత్వం తత్ర తదవచ్ఛేదః
పక్షతావచ్ఛేదకం తత్ప్రతియోగివ్యధికరణత్వం పక్షతావచ్ఛిన్నత్వం కల్ప్యతే యదవచ్ఛిన్నకారకసంబంధేన తద్వత్త్వం తత్ర కల్ప్యతే కస్యచిత్ తద్ధర్మత్వం ప్రతియోగి తత్
సంబంధత్వం తాదృశప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వం వ్యాపకత్వమితి తత్ర సామానాధికరణ్యవిశిష్టకల్పకత్వం తద్ధర్మత్వం ప్రతియోగితావచ్ఛేదకాభావ త్వా
(ప్రాచీ) సంబంధేన తత్సంబంధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వం సాధ్యతావచ్ఛేదకత్వం పక్షధర్మత్వం ప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వం తద్వత్త్వం పక్షతావచ్ఛేదకత్వం (గా)
తత్రత్యాస్తు తద్వతా విశేషణత్వం ప్రతియోగితావచ్ఛేదకలక్షణత్వం సమానాధికరణ విశేషణతా వ్యాప్యత్వం లక్షణత్వం
ప్రతి పక్షతావచ్ఛేదకత్వం తదాకారం వ్యాప్యత్వం సమానాధికరణ్యం కల్పకం తద్వత్త్వం విశేషణతా వ్యాప్యత్వం లక్షణతయా తత్రాతి
వ్యాప్తిరితి చేన్న లౌకికసంబంధత్వలక్షణస్య ప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వం సమానాధికరణ్యం తద్విశిష్ట ప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వం లౌకిక
సంబంధత్వం వ్యాప్యత్వం ప్రతియోగి సమానాధికరణ్యం లౌకికసంబంధత్వాదిలక్షణత్వాత్ తత్రాతివ్యాప్తిః తత్ర తదాకారం తత్పక్ష
పక్షధర్మత్వం లౌకికసంబంధలక్షణ ప్రతియోగితావచ్ఛేదకం ప్రమాణం చ విశేషణం తత్ప్రతియోగి సమానాధికరణ
తద్వత్త్వం సమయాంతరే తత్ర ప్రతియోగితాభావాత్ సంబంధవిశేషత్రయం తత్పక్షధర్మత్వం వ్యాప్యత్వం సమానాధికరణ్యం
తదవచ్ఛిన్నతా ప్రతియోగిత్వం ప్రతియోగితావచ్ఛేదకః లౌకికసంబంధలక్షణత్వాదిత్యర్థః సాధ్యాభావ కల్పకత్వం సమానాధికరణ
సంబంధావచ్ఛిన్నత్వం విశేషణత్వం తథా సతి తత్సంబంధ పక్షధర్మత్వం ప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వాదితి అత ॥౩౬॥
ఏవేతి అప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వాదిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ———

[illegible] [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]

శ్రీ

॥౭౭॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥౩౯॥

[illegible] ॥

[illegible] తద్రితద్వర్థ్యా [illegible] ఇతి [illegible] ప్రతిభాస [illegible]

ఇతి ప్రతిభాస [illegible]

[illegible]

[illegible] ప్రతిభాస [illegible]

[illegible] ప్రతిభాస [illegible]

[illegible] ఇతి [illegible]

[illegible] ఇతి [illegible]

[illegible] ప్రతిభాస [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ఇతి [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ఇతి [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

॥౪౭॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥౩౮॥

౩।౮।౦౹ ౧। సమస్తస్యాప్యస్య సర్వాదిత్వాత్ సర్వస్య తత్త్వతో [illegible] విషయ (సాక్షిత్వ) [illegible] సాక్షాదాత్మనో భాసకత్వాత్ [illegible] ౦।౩౪।
౮।౪। [illegible] అంతఃకరణవిశిష్టస్య [illegible] విద్యాయా [illegible] సాక్షి [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] అంతఃకరణాద్య [illegible] విద్యా [illegible]
[illegible]

[illegible] సాక్షి [illegible] అంతఃకరణ [illegible]

[illegible] అంతఃకరణ
[illegible] సాక్షి [illegible]
[illegible]
[illegible] అంతఃకరణ [illegible]
[illegible] అంతఃకరణ [illegible]
[illegible] సాక్షి [illegible] అంతఃకరణ
[illegible]

[illegible]

||౨౯|| [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ||౩౧||

[illegible]

[illegible] [illegible] ॥[illegible]॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

॥౪౦॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] శ్రీ

॥౪౦॥

(3|ప|రా|టీ|)
(3|స|)
మూలావిద్యాకార్యత్వపక్షే రజతస్య బాధాభావప్రసంగాదత మూలావిద్యేతి ఇదం తత్త్వమాత్రమితి నను (పు|ప|)
అధిష్ఠానే శుక్తిరజతభ్రాన్తిస్థలే ముక్తిపర్యన్తం సంసారదశాయాం అబాధితత్వేనోక్తలక్షణాసత్వప్రసంగాత్ అర్థ
క్రియాకారిత్వమబాధితత్వం శుక్తిరజతం చ నార్థక్రియాకారీత్యుక్తదోషస్తదవస్థం ప్రత్యుక్తశబ్ద
సత్వాదిః ప్రసిద్ధసత్వాదినా అర్థక్రియాకారిత్వమబాధితత్వం నార్థక్రియాకారిత్వేతి తేషాం ప్రత్యుక్తయా
దర్శనాత్ [illegible]

మూలావిద్యాకార్యత్వపక్షే మూలావిద్యాయాః ప్రత్యక్షాత్మాకారమాత్రవృత్తిత్వం రజతస్య తత్ర శుక్తిత్వజ్ఞా
నాన్నివృత్తిమాత్రం కథమిత్యత ఆహ తథాత్వాం ॥

త్వమబాధితత్వం యద్యపి రజతస్యేతి యుక్తం నబాధకప్రతిభాసమయమాత్రవృత్తిత్వే రజతస్య
ప్రమాత్మప్రత్యక్షేతి తత్సంతుష్టదోషబలప్రత్యక్షాదర్థాయాసమయప్రత్యక్షాబాధితవిషయ
ఘటాదినా తత్రాశ్రిత్య ప్రతిభాసకరజతస్యబాధకం సంతుష్ట దోషబలప్రత్యక్షత్వాదితి నాస్తి తత్త్వము
క్తం రజతస్య మూలావిద్యాకార్యత్వం ॥

||౪౮|| నను రూపస్య తత్స్వజ్ఞానాఘట్టేన విరోధ ఇత్యాశంక్య ముక్తం తస్య తత్త్వాసంభవాత్తేః ద్రవ్యపక్షే శ్రుతయం తథా
లౌకికవిషయతా ముద్రాలౌకికవిషయతా ప్రతియోగితాభావప్రయోజకత్వ తత్ప్రత్యక్షత్వప్రతిబంధకం, కాలత్రయ
[illegible] ప్రత్యక్షత్వే కాలికాభావప్రతియోగివిరోధాత్ సమ్బన్ధసంబంధత్వప్రతియోగిత్వానుపపత్తిః తస్య తత్ర
ప్రసంగతాపత్తేరిత్యాశయేనాశంకతే నన్విత్తి కింస్వరూపాత్ప్రత్యక్షత్వ దర్శితవిషయత్వస్యాభావాద్ద్రవ్యాణామ్
[illegible] తాఃనిష్ఠ[illegible]లౌకికప్రతియోగితానిరూపకత్వానుపపత్తిః తాద్రూప్యః స్వరూపసంబంధేన ప్రత్యక్షత్వ

[illegible] నను స్వరూపసంబంధేన ప్రతియోగిత్వసంబంధేన ఇదం రూపమితి కాలికప్రత్యక్షత్వం స్వత్వలక్షణం [illegible]
స్వరూపత్వం రూపత్వమితి స్వత్వమిదాకింపుతుః సంబంధేన తాదృశత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగినిరూప
భావీయప్రత్యక్షవిషయః కింతు లౌకికపరమార్థత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకరూపప్రతియోగినః।

ప్రతియోగ్యవృత్తి కిము కిన్నరత్వాదిప్రతియోగినిష్ఠావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నప్రతియోగినిరూపకస్య సంబంధత్వస్య
తదవచ్ఛిన్నప్రతియోగినిష్ఠకాలికాభావప్రతియోగివిషయత్వానుపపత్తిః ప్రతియోగ్యవృత్తిత్వ భావప్రతి
యోగినిష్ఠావచ్ఛేదకావచ్ఛేదకతావచ్ఛేదకత్వస్యానుపపత్తిరిత్యాహ నహీతి ప్రతియోగ్యవృత్తీతి రూప
తస్య లౌకికపరమార్థత్వలక్షణప్రతియోగినిష్ఠావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నతయా రూపమితి తద్వృత్తిత్వం
జ్ఞానవృత్తిప్రత్యక్షవిషయత్వానుపపత్తిరిత్యాహ లౌకికేతి లౌకికపరమార్థత్వావచ్ఛిన్నప్రతియో ||౪౯||
నిష్ఠప్రతియోగితాకరూపాభావప్రత్యక్షవిషయ ఇత్యర్థః ||

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

||४७||

సత్పురం యత్రప్రుటకపూత్రం షం౭ కృష్ణం తదుపరక్తం లుబ్ధపాక్షుషుమం హస్తాది గాంధాలం తల్లా౭
సచ్ఛర్థం యతౌ హాలాహ్నపత్రరిలతాళం కలౌ (క్ష్మీ)పరితి ఇష్టాల్పాదిలి సచ్ఛుపుపూం షం౭ కల్లర్
పుత్తల్సహుదరిత ప్రభాయాః షం ౭ కృష్ణాల్పాల్పత్త్రద్గలతాహాల్ప ౩ంక ప్రుట (ౡ భాంసలాంబు తరాంభ్యం

౩౯ సత్పురం యత్రబుపాక్షుషుమం త్రప్యాంత ర్త్రంగం స్పురద్గాంగాందసం౭ కృష్ణం ప్రుటకపూత్రం షం౭ కృష్ణం
తత్రలాహాల్పత్రతల్పాప్రాలభాంబకం లాహాల్పం ష్ప్రక్రయత ఇత్యస్య ఇష్టల్పాల్ || ॥ ౯౭౬

బపాక్షుషుమప్రభాయాం ఏవ అపద్రైః తదుక్తం పంచపాది కాంబాంశైః యద్గాంపద్మరాంగాదిప్ర
భాం దీ౭ రాత్రయాం ప్రస్య మోంప లప్సుత సతద్గాంబపాక్షుషుమం ప్రరపత్తి ౫

||४८||

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

||౪౨|| సంప్రతి తదవప్రత్యక్షజ్ఞానం ప్రదర్శయతి ఉక్తం ప్రత్యక్షమితి ఇంద్రియాణీతి చ అత్ర ప్రమాణాభావః రూపాద్యు
పలబ్ధయః కరణసాధ్యాః కార్యత్వాత్ ఛిదాదివత్ ఇత్యనుమానస్య తేషు సత్త్వాత్ తం సవికల్పకం అత ఆహ ఇత్యాద్యాహ
స్వచేంద్రియస్య ద్రవ్యప్రమాణాభావాత్ ఘ్రాణాదికమాత్రాశ్రితాదీతి నాగతాః తత్ప్రత్యయ ఇతి ఆహ ఆయం ప్రకారః తదా
ద్రవ్యమాత్రమింద్రియం తద్విషయాణామపి సర్వదా ప్రత్యక్షత్వం చ శబ్దాద్యుపలబ్ధిః అతేందర్యతత్ర శక్తస్త్రాదిసంయోగాన్ స్మృతి
తిర్యక్ శక్తమద్ధ్యాంతరాణి సర్వగతానీతి యోగాచార్యాః ప్రతిపాదితం తదప్యలంప్రమాణాభావాత్ ఇంద్రియాణి సర్వ
గతాని సర్వత్ర దృష్టకార్యత్వాదాకాశవదిత్యనుమానం మానమితి చేన్న ప్రయోజకత్వాత్ యత్ర శరీరం తత్ర సర్వత్ర దృష్ట
కార్యత్వస్య శరీరేణ సహ తత్త్వస్యేంద్రియాణి సర్వగతాని సంయోగదిగ్వత్ త్వద్యుదాకాశవదితి సాధ్యం శరీరసంయోగీత్యాత్మవత్

ఉక్తం ప్రత్యక్షం ప్రకారాంతరేణాపి విభజతే ఇంద్రియజన్యం తదజన్యం చేతి తత్రేంద్రియాజన్యం సుఖాదిప్రత్యక్షం మనస ఇం ౪౩
మూలం ద్రియత్వే సతి ఇంద్రియాణి ఘ్రాణరసనచక్షుస్త్వక్ శ్రోత్రమనాంసి చ ||

శరీరావయవేషు వ్యవహారాత్ ఇత్యత ఆహ సర్వత్ర విశిష్టోపలబ్ధిప్రసంగాభావాత్ సామాన్యప్రత్యక్షత్వం వైలక్షణ్యం
యుక్తం విషయాంశభాగస్య అనుమానాత్ అనేకత్వం తత్ సర్వశరీరవ్యాప్తిత్వాదితి సిద్ధాంతసంగతిః యుక్తం సంయుక్తసమవాయసం
బంధాభావే ప్రసమవాయే పటం ఘటాభావప్రసంగాత్ చక్షుః శ్రోత్రయోః స్పర్శనేంద్రియసంబంధం తత ఇదం విషయాణాం తత్త్వాదార్థ్యప్రసక్తే
స్వతః సమర్థసమవాయోపి గృహీతం తద్రూపాదికానీతి సాంఖ్యాః తదనుమానగ్రాహ్యం ప్రాణాపానయోర్వాయుత్వమితి చేన్న భూతజన్యత్వా
ప్రత్యక్షత్వంత్వనేకదేశాత్ తత్ప్రసాధకం అప్రమాణాభావాత్ తత్ప్రతిషేధార్థం తత్కృతమిత్యాహ ఇంద్రియాణి ప్రత్యేకమ భౌతికత్వ్వైవ
మితి వదంతః తదప్యయుక్తం ప్రమాణాభావాత్ చక్షుస్త్వగ్రాహ్యం రూపాదిషు సంబంధమన్యథారూపస్యైవాగ్రహణప్రసంగాదసత్త్వాత్ ||౪౩||
అనుమానస్య చాపక్షేభావః కారణాభావే ప్రయోజకత్వాత్ తత్త్వేంద్రియాణాం ఇత్యస్యాత్ కల్ప్యమిత్యాద్య వ్యయకా
దయః తాదృశాత్కరోతి సంబంధి || ౪౨

ప్ర|రాటీ| ఇంద్రియాణ్యప్రాప్యకారీణీతి సుగతాః కల్పయంతి తాన్ప్రత్యాహ పరార్థానీతి అయం భావః నేత్రాదీన్యర్థేన సహ ప్రా|
3|శ్రీ| ప్రాప్యేంద్రియాణ్యర్థేన సంయుక్తాన్యేవ గ్రాహకత్వం దూర [illegible] తయా సప్రయోగేణ సంయోగోపలబ్ధ్యసంభవాత్ అతయ [illegible] చక్షుః శ్రో-
త్రయోః అప్రాప్యకారిత్వం రసనాదివత్ అయోగేన సంయుక్తాన్యేవ గ్రాహకత్వాత్ [illegible] ఇంద్రియాణాం సంయుక్త-
గ్రాహకత్వాదితి [illegible] ప్రాప్య విషయ గ్రాహకత్వం [illegible] ప్యాప్యకారిత్వాభావః కథమిత్యాశంక్య [illegible]
ప్రభావతి [illegible] తత్రేతి చక్షుః శ్రోత్రే ఇతి, చక్షుః శ్రోత్రయోరప్రాప్య [illegible] విషయ
గ్రాహకత్వే [illegible] మండలాన్యస్య [illegible] చక్షుషా [illegible] రూపవత్త్వం [illegible]
[illegible] చక్షురింద్రియం [illegible] ప్రాప్య [illegible] గ్రాహకం [illegible]

పరార్థానీంద్రియాణి ప్రాప్య విషయ సంయుక్తాన్యేవ ప్రత్యక్షం [illegible] యంతి తత్ర ఘ్రాణ రసన త్వగింద్రియాణి ప్రాప్య [illegible]
[illegible] కల్పయంతి చక్షుః శ్రోత్రే తు విషయదేశం గత్వా ప్రాప్య విషయం గృహ్ణీతః శ్రోత్రస్యాపి చ [illegible] కర్ణాదిదేశ
[illegible] తయా [illegible] దేశ [illegible] సంభవాత్ అతయ [illegible] [illegible] సాది
[illegible] కల్పనా [illegible] కల్పనా [illegible] ॥ ౫౪ ॥
తదేవం వ్యాఖ్యాతం ప్రత్యక్షం [illegible] ఇతి శ్రీ [illegible] [illegible] యాం ప్రత్యక్ష పరిచ్ఛేదః । [illegible]

శబ్దస్య [illegible] శ్రోత్ర [illegible] కథం [illegible] దేశం గత్వా శబ్దం గ్రాహయతీత్యాశంక్యాహ శ్రోత్రస్యాపీతి [illegible]
[illegible]
శ్రో [illegible] శ్రోత్ర [illegible] [illegible]
[illegible]
ప్రత్యయా [illegible] కల్పనా [illegible] సంయుక్తమిత్యర్థః [illegible] తదేవమితి ప్రత్యక్షస్య [illegible]
[illegible] ప్రత్యక్ష ప్రమాణం [illegible] [illegible]
ఇతి శ్రీ [illegible] ప్రత్యక్ష పరిచ్ఛేదః [illegible]
[illegible] [illegible] సమాప్తిమగమత్

టీకా
రామకృష్ణ దీక్షితీయం
టీకాంతరే
మాధవీయః

అనుమాన పరిచ్ఛేదః

2/10

శ్రీ ఇదానీం తత్పరిభాషా వ్యాఖ్యానేదానీం తత్క్రమప్రాప్తమనుమానపరిచ్ఛేదః . . . . . రామకృష్ణదీక్షితీయః

॥ఏవం షట్ప్రమాణాభ్యుపగతయా ప్రథమం ప్రత్యక్షప్రమాణం నిరూపితం। ఇదానీం క్రమప్రాప్తత్వాదనుమానం నిరూప
ణం కర్తుమిత్యుపక్రమతే॥ అథేతి — ప్రత్యక్షానంతరమిత్యర్థః। పరమతసాధారణం లక్షణమాహ - అనుమితేతి నను
నానుమితికరణత్వమనుమానలక్షణం తద్ఘటకానుమితేర్లక్షణాభావేన దునిరూపత్వాత్ నచ వ్యాప్తివిశిష్టపక్షధర్మతాజ్ఞానజన్యత్వం
జ్ఞానత్వం లక్షణం తత్త్వేన తజ్జన్యత్వమనుమితిత్వమనుపపన్నం యోపాధివిషయత్వాదినా తజ్జన్యత్వాభావాత్ తత్త్వంచ వ్యభిచా
రజ్ఞానప్రతిబంధకజ్ఞానవిషయప్రకారకవ్యాప్తివిషయకపక్షధర్మతాజ్ఞానజన్యత్వం తత్ర విశేషణతత్తద్విషయత్వం పరామర్శ
సాధారణమనుమితిత్వం సంభవతీత్యాశంక్య తథాపి న్యాయమతే దూరోపాస్య వ్యాప్త్యా అయం తాపోవశాదితి సమాధానం బోధ్యం

అథానుమానం నిరూప్యతే అనుమితికరణమనుమానం అనుమిత్సు వ్యాప్తిజ్ఞానత్వేన వ్యాప్తిజ్ఞానమపి అనుమ
నోయమపేక్షత్వేన తజ్జన్యత్వాభావాన్నానుమితిత్వం అనుమితికరణం వ్యాప్తిజ్ఞానం।

ప్యనుమిత్యుపపత్తేః నచ పక్షప్రత్యక్షాత్ ప్రత్యక్షాదేర్వ్యభిచారజ్ఞానవిరోధి వైశిష్ట్యజ్ఞానవిషయత్వం విశేషితమితి యుక్తం సాధ్యవ్యా
పకపక్షధర్మ వ్యాపకతాజ్ఞాన కారణతావాదిమతే అనుమితౌ నిరుక్తలక్షణాభావాత్ న్యాయమతే ప్రత్యక్షేరితి అంశేన పరా
మర్శజన్యసాధ్యాభావాంశమ్ అనుబోధకానిరూపితవ్యాప్తి వైశిష్ట్యవిషయత్వేన తతోనుమిత్యభావాపత్తేశ్చ తత
అనుమితికరణత్వం నానుమానలక్షణమిత్యాహ అనుమితిశ్చేతి వ్యాప్తిజ్ఞానత్వేనేతి వ్యాప్తిప్రకారకజ్ఞానత్వే
నేత్యర్థః వ్యాప్తిపదం వ్యభిచారజ్ఞానవిరోధిపరం నతు న్యాయమతే వ్యాప్తిపరం తేన తజ్జన్యజ్ఞాన వ్యాప్యాభావాదిసంభవ
వ్యాప్తిజ్ఞానకారణతావాదిమతేపి లక్షణసంభవః పరామర్శజన్యానుమితిజ్ఞానానుమితిః నను వ్యాప్తిపదం

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

॥ ౧ ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౧

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

|౨| అయంభావః। సంహ్యాప్రోక్షణే తత్ర ప్రాణానాం తదర్హ్యాహవనీయస్య ప్రకృతం కర్మాతితానా గార్హ్యః సం తేష్వ్రచ్ఛాద్యం
తత్ర ప్రకృతాన్యనితి ప్రకృతిభూతాద ప్రకృత్యా ప్రకృతౌ ద్విత్వాదయః ఏతత్తాస్యాహవనీయాం తత్త్వ ల్పనాస్వం
తేనాస్యాస్త్రోస్తుతేయతం నపరానుసంహతద్వ్రాప్తృప్తౌ తేరం ఆహవనీయాద్యమానాం తేయత ద్విత్తేయః
యోహ్యాహవనీయప్రశస్త్రోతేయతం నపరాతిసంహతిర ఆహవనీయః తత్త్వరణాత్స్వప్నారాత్రౌ తత్రాప్రకృతాన్వ
నితౌ కర్మాణాం తానుసపతాహ్యాప్రోక్షణేతి కర్మాణం తం నవరాతిసంహతౌ తదాహవనీయస్తి కల్పతే హుతిసా
(పూ।౧।) స్వం హ్యాప్రోక్షసు ప్రహ్యసం తేహ్యాహవనీయత్వ కర్మాణం తదన్యస్యాపదితి॥ ఏతస్యాపి హ్యాప్రోక్షవ్యక్త్యం గం ౧ గుణ
నునితిలక్షణం సంప్రోక్షణతాం సునితే ప్రాసుతేనం ప్రోక్షణపరయాం తే సునితాహ్యాం దేవతాం ఛేతి
హ్యాప్తిరిత్యుతాహ తద్ధేతి ఏతస్యసునితేస్యం ప్రోక్షణపరయాం తే హ్యాప్రోక్షవ్యక్త్యాహ్యాం నా గుణ
నితిత్వం తత్ప్రామాణ్య తద్ధుతే తస్యాస్తిత్వ ప్రాహ్మణ్యవస్త్రాదిత్యాపదం స్వపర్వతం వహ్నియస్వాహాయనసు
హోమాం తస్యసుభవభానం దేవబ్రాహ్మణస్యం వహ్నిదిక్ పరోక్షత్వాపరోక్షత్వయోం స్వాదితత్వాదిత్యా
హం తదంశేతి ॥

త్రి|ప్రి|రా| ద్వి| త్రి|శ్లో| నను కా వ్యాప్తిః యద్విశిష్టజ్ఞానమనుమితిహేతుస్తల్లోకావదనౌపాధికత్వం తద్విషయత్వం చిత్వాద్యస్వావ్యాపకయత్వం |అను|

చిత్వాద్యనాత్మ్యవ్యాపకత్వాన్యత్వం తస్యసత్త్వాభావాభావా గ్రహప్రసక్తిరితి సాధ్యసాధనయోర్విశేషణం తస్యాస్సత్త్వాసత్త్వ

భావం ఇత్యుక్తమశక్యత్వాద్వ్యాప్తి కారికార్యకారణాభావాద్యాపాత్తి దండఘటయోరవతత్త్వప్రసంగాత్ప్రాధిశేషస్య

వ్యాప్తిస్సా శ్రిష సాధనాశ్రయాశ్రిత సాధ్యసామానాధికరణ్యరూపా ॥

ధూమత్వవ్యాప్యత్వాభావాత్తత్రేత్యర్థః తత్త్వసముద్రరూపా వ్యాప్తిరిత్యర్థః వ్యాప్తిశ్చేతి యావత్సాధనాశ్రయాశ్రితం య

త్సాధ్యత్వాపాదకం తదవచ్ఛిన్నం సాధ్యసామానాధికరణ్యం వ్యాప్తిరిత్యర్థః యత్సాధ్యత్వావచ్ఛేదకస్యాపి త్వాదిసాధనాశ్ర

యమహాన సాధ్యాశ్రయత్వాదిదమవ్యాప్తం లక్షణం యదనుమితేరాభ్యం స్వాశ్రయఘటితపరంపరాసంబంధేన తస్యతద్వృత్తిత్వాత్

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

కౌస్తు/రా| అనుమానం త్రివిధం కేవలాన్వయి కేవలవ్యతిరేకి అన్వయవ్యతిరేకి చేతి ఇత్యాదిగ్రంథమవతారయతి |అ|సు|
కౌ ౭౪౫ తద్రేతి అనుమానస్య విషయభూతం లింగమిత్యర్థః సపక్షేతి సపక్షవృత్తిం చ స్వరూపాస్తిత్వాదినా ప్రసిద్ధేతి
ధారకమాదితి భావః అన్వయేనేతి అన్వయవ్యాప్త్యేతి భావః అత్రేదం బోధ్యం స్వవృత్తిత్వాభావప్రతియోగిత్వం
త్వం సాధ్యస్య కేవలాన్వయిత్వం తత్సాధ్యకత్వం చ కేవలాన్వయి లింగలక్షణం ప్రమేయత్వాదేః స్వసమానాధికరణాత్యంతా

తథ్యానుమానస్య త్రైవిధ్యం కేవలాన్వయి సపక్షేతి ప్రసిద్ధమితి బ్రహ్మవిత్త్వం భావప్రతి
యోగిత్వం తత్త్వం భావప్రతియోగి సాధ్యకత్వం కేవలాన్వయిత్వమిత్యర్థః॥

తదుభయత్ర సాధ్యాభావత్వం భావప్రతియోగిత్వం స్వవృత్తిత్వరూపవృత్తిమత్త్వం భావప్రతియోగిత్వ
కేవలాన్వయిత్వం చ స్వవృత్తిరూపః అన్యత్ర తదుభయసాధ్యకత్వం భావవత్త్వమత్ర సాధ్యమనకేవల
గుణాదిభిః తత్ర చ తద్వృత్తిత్వం చ బాధాదితి లక్షణే స్వవృత్తిరూపేతి స్వరూపం తస్యాస్వవృత్తిత్వసంయో
గత్వం భావాదిసంస్కారత్వాద్విప్రసిద్ధాః స్వస్వరూపేతి తత్స్వరూపప్రమేయత్వస్య భావాత్వం

౭—

కేవలాన్వయిత్వమితి వాచ్యం బ్రహ్మణో వృత్తిలక్షణప్రమావిషయత్వాన్నైతావతా స్వప్రకాశత్వవిరోధః అనుపహి
తచైతన్యతదాత్మ్యాత్తథా [illegible] తమిత్యర్థః సర్వస్య [illegible] సంబంధః [illegible] విశిష్టే యత్నే
ప్రమాతృ [illegible] ప్రమాణ విషయం [illegible] కేవలాన్వయిత్వం బ్రహ్మ
ణో [illegible] వాచ్యం బ్రహ్మణో లక్షణత్వా [illegible] విషయత్వాద్వాచ్యత్వ
[illegible] త్వాదివిరోధ వృత్తి [illegible] లక్షణా [illegible] స్వ
వృత్తి విరోధి [illegible] తదర్థ [illegible] స్వప్రకా [illegible]
[illegible] కేవలాన్వయి [illegible] లక్షణా [illegible] వాచ్యం [illegible]
[illegible] ప్రత్యేకం [illegible] త్వాత్ [illegible]
దర్శనాదేః కేవలాన్వయిత్వమితి సంక్షేపః॥ ౫౫—

౭—

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

౬ తత్రైతేష్వప్యుక్తప్రమాణమితి రాద్ధాంతోఽభక్త్యైతేతి చేత్తత్ప్రామాణ్యసమానత్వాత్ప్రామాణ్యసంశయాద్వ్యాప్యత్వప్రత్యక్షత్వాత్ చక్షు
రాదేః ప్రామాణ్యం నిశ్చిత్య తత్రానుమితౌ నిశ్చయసత్త్వేనానుమితేరప్రామాణ్యశంకాభావాద్ వ్యాప్తివిశిష్టపక్షధర్మతాజ్ఞానప్రామాణ్యం తత్ర నిశ్చి
దితి వాచ్యం నిత్యత్వవిషయమితి సంశయస్య తత్ర అప్రామాణ్యజ్ఞానస్కందితత్వాదిత్యనుమానే నిశ్చితప్రమాణభా
వేనానిత్యత్వవిషయసంశయప్రతిబంధాదుద్భూతత్వగుణత్వాత్ ప్రమితిరిత్యుద్భూతమనుమత్యన్తర్గతత్వేనానుభవబలా
త్ప్రత్యక్షవ్యాప్తయోః పృథక్ప్రామాణ్యం తదా వ్యాప్తి విశేషణవ్యాప్యత్వజ్ఞానాదిఘటితానుమితిత్వం సత్యం తద్వ్యాప్యత్వజ్ఞానాత్
తరం భూయోదర్శనప్రామాణ్యగ్రహయామితి యదానుపదం యత్ర దర్శనాదిభిః వ్యాప్తివిషయా ప్రామాణ్యమితి
తుల్యం యద్వా నిరుపాధిత్వస్య వ్యాప్తిత్వే సాధ్యాభావవదవృత్తిత్వస్య [illegible] వ్యాప్తిత్వే వ్యాప్తి
కా॥౮॥ జ్ఞానమేవానుమితిరూపతః సహచారజ్ఞానాదన్యా వ్యాప్తిరూపతిప్రసంగః నిశ్చితధీకరణానిత్యవ్యభిచారజ్ఞాన ౪౫౮,
విరోధి సహచారజ్ఞానత్వే సతి వ్యాప్తిజ్ఞానరూపత్వాద్భిన్నసమానాధికరణత్వప్రయవ్యాప్తిరూపే [illegible] రూ
పనిశ్చితత్వాత్ వ్యాప్తిరూపే సహచారమాత్రజ్ఞానస్య వ్యాప్తిధీత్వాత్ అనుమితిరూపతుల్యవ్యాప్తిరూపే యత్ర సప్రయస
హచారమాత్రజ్ఞానసత్త్వానుమితిరూపతః ప్రయియతే భయసహచారజ్ఞానసత్త్వానుమితిరూపతః ప్ర
యవ్యాప్తిరూపే తన్నిశ్చయోపపత్తేః అన్యస్యాపత్తే యదాన్వయసహచారజ్ఞానస్య వ్యాప్తిగ్రహకారణం తదాన్వయి ధూ
మనిత్యన్వయితయా సమకత్వం యదా వ్యాప్తిరూపేణ సహచారజ్ఞానం తదా వ్యాప్తిరూపతయా యదోభయసహచా
రజ్ఞానం తదా వ్యాప్తిరూపతయా యదా తు వ్యాప్తిరూపసహచారజ్ఞానం వ్యాప్తిరూపత్వప్రతిబంధకం తదాఽనాప్తత్వవిషయా
ధూమవ్యక్తిప్రామాణ్యం వ్యాప్తిరూపనుమానస్య ప్రత్యక్షప్రమాణత్వోపపత్తేః ఏతాదృశం శోభనం రూపమితి వ్యాప్తి
త్వత్తత్వవ్యాప్తిరూపసహచారనిశ్చయప్రమాణత్వోపపత్తిశ్చ తన్నిశ్చాయకమేవానుమానమితి యుక్తమితి ॥ ౯ ౬

3|ప|రా| అతఃశబ్దార్థసంబంధః కృతకత్వేతి అవయవసముదాయ ఇతి ద్వితీయం న్యాయలక్షణం ... పంచావయవసముదాయశ్చ న్యాయ అ|ప|
(ఓ| య ఇత్యాహుస్తన్న్యాయవిషయత్వాదితి ... అనుమితిచరమకారణ పక్షధర్మతా ... ఉపనయ ... లక్షణాత్
3|శ దితిభావః ... అవయవత్వాయ ... ఉదాహరణ ... ఉపనయ ... ప్రతిజ్ఞా ... ఉదాహరణ ... అవయవాః కింతత్త్వము
దాయో న్యాయ ఇతి ... యుక్తరూపాణాం ... సంప్రదాయ ... న్యాయ ...
... అవయవా ఇతి భావః ఉదాహరణేతి అత్రైవ ... అవయవత్వ ... ఉదాహరణ ... అనంతరం
శబ్దాత్మక ... సాధ్య ... ఉపనయ
... సాధ్య ... పక్షధర్మతా ... ప్రథమ ... సాకాంక్ష ...

అతఏవ ... అవయవత్వం ... సాధ్య ... సాధ్యవిధం
సాధ్య ... న్యాయ ... న్యాయో నామ అవయవసముదాయః అవయవత్వం ... ఉదాహరణ
హేతూదాహరణోపనయనిగమనానాం ... అవయవాః అవయవత్వమ ... పక్షధర్మతా ... ఉపదర్శక ... న్యాయ ... అనుమాన
...

... ప్రతిజ్ఞా ... ఉదాహరణ ... సాధ్య ... సాకాంక్ష ... ఉదాహరణ ...
... ఉదాహరణోపనయ ... న్యాయ ... అవయవ ... పక్షధర్మతా ... యో
తథా అవయవత్వ ... సాధ్య ... సాధ్య ... అనుమితి ...
తి హేతుసంబంధ ఇతి ... పక్షధర్మతా ... సాధ్య ... న్యాయావయవత్వ ... ఉదాహరణ ... యో
... సాకాంక్ష ... న్యాయావయవత్వం ... పక్షధర్మతా ... న్యాయావయవత్వం ...
... సాధ్య ... సాకాంక్ష ... ఉదాహరణోపనయ ... నిగమన ... లక్షణం ... సాధ్యం ...

। ౭ వ్యాప్తేః ప్రదర్శనం ప్రయోజనం ప్ర[illegible]

[illegible]

.౧౨

[illegible]

[illegible]

[illegible]

। ౮। ననుశుక్తిరూప్యం నదృష్టాంతః ప్రమాణాభావేన తత్ర మిథ్యాత్వస్యాసిద్ధ్యయోగాత్ నచ తత్రానుమానాంతరం సిద్ధ్యయః తద్దృష్టాంతే
త్వప్యనుమానాంతరాత్ మిథ్యాత్వసిద్ధ్యయ ఇత్యనవస్థాపాతాత్ నచాత్ర శుక్తిరూప్యాదౌ న దృష్టాంతః సంభవతి తత్ర
వ్యాప్తిగ్రహాభావాత్ ప్రపంచమిథ్యాత్వసిద్ధిరిత్యాశంక్య శుక్తిరూప్యస్య నాత్రరజతమితి ప్రతీత్యా బాధప్రతీతివిష
యత్వేన ప్రపంచవత్ ఇదమంతాప్రత్యక్షప్రమాణేన మిథ్యాత్వస్య ప్రత్యక్షసిద్ధేర్నాసిద్ధత్వాత్ దృష్టాంతత్వా
హ నచేతి సాధితత్వాదితి ఇదం చోపలక్షణం శుక్తిరూప్యమిథ్యాత్వస్య అర్థాపత్తిప్రమాణేనాపి సాధయిష్యమా

నచ దృష్టాంతాసిద్ధిః తస్య సాధితత్వాత్ నచాప్రయోజకత్వం శుక్తిరూప్యదృష్టాంతేన ప్రపంచే మిథ్యాత్వసిద్ధ్యుపష్టంభకత్వస్య ౧౫
౩౮ వహ్నౌ ధూమవదప్రయోజకత్వాత్ ।

నాత్యంతాసత్త్వాదిదోషః ననుశుక్తిరూప్యసాధ్యసిద్ధ్యుపపాదనం అనుమానాంతరాభావేన వ్యాప్యత్వాసిద్ధ్యా తు నచ ప్రాతీతికం
రుపాధికత్వం సాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వమితి వ్యాప్తిగ్రాహకత్వాభావాత్ ఇతి నిరుపాధికత్వప్రసంగసాధితత్వాత్ తద్వ్యాపక
స్యాప్రసిద్ధేః సాధ్యస్య సత్త్వాత్ నచ ద్వైతదర్శనమిత్యాశంక్య ప్రపంచే తస్య సాధనస్య దృష్టాంతే ఇతి నిరుపాధికత్వా
ద్విశేషాదృష్టశరీరస్యాపి సాధ్యత్వేన మిథ్యాత్వం ప్రతి వ్యాప్యత్వసిద్ధ్యయోగాత్ న ప్రయోజకత్వమిత్యనవస్థా
త్వాసిద్ధిరిత్యాహ నచేతి ।V

౩।౪।౨।౮
త్రైయోమాస

సకలబాధ్యత్వం మిథ్యాత్వం తచ్చ [illegible] త్వం తత్తు [illegible] బాధ్యత్వే
[illegible] తత్త్వ దృష్టాంతా [illegible] ప్రత్యక్ష [illegible] మిథ్యాత్వమ [illegible]
హ మిథ్యాత్వం [illegible] సంభవకారణం [illegible] తరకారణ [illegible]
[illegible] కారణ [illegible] బ్రహ్మ [illegible] తద్వ [illegible]
[illegible] స్వరూప [illegible] తద్వత్త్వం [illegible] తద్వత్త్వా భావ [illegible]
[illegible] స్వరూప [illegible] బాధ్య [illegible]

మిథ్యాత్వం చ [illegible] త్వం [illegible] కారణం
[illegible] తదుక్తం [illegible] త్వం
[illegible] ఇతి । యద్వా । అయం [illegible]
[illegible] మిథ్యాత్వ [illegible] । తదుక్తం [illegible] త్వం [illegible] తద్వత్త్వ [illegible]
[illegible] ఇతి ॥ [illegible] ఇతి ప్రత్యక్షబాధః [illegible]
[illegible] ప్రత్యక్ష [illegible]
[illegible] మిథ్యాత్వమితి [illegible] గుణాశ్రయత్వం [illegible] కారణత్వం
ద్రవ్యలక్షణమితి [illegible]

[illegible] తదుక్తమితి [illegible]
[illegible] మిథ్యాత్వ [illegible]
[illegible] త్వం [illegible]
[illegible] తదుక్తమితి [illegible] ॥ [illegible] ।

|౬||

ఇష్టసాధనత్వేతి సాక్షి[illegible] ఇష్టసాధనత్వాది[illegible] ఇష్టసాధనత్వ[illegible]దితి భావః నాపీతి అపర

[illegible]దితి భావః [illegible] కారణత్వం [illegible]

[illegible] తత్[illegible]

[illegible] కాలశ్చేతి [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ౧౭౫

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ||౧౯||

[illegible]

తత్ర కాలత్రయాబాధ్యత్వం పారమార్థికసత్త్వం సంసారదశాయామబాధ్యత్వం వ్యావహారికసత్త్వం ప్రాతిభాసికకాలాబాధ్య
త్వం ప్రాతిభాసికసత్త్వమితి [illegible] ఉదాహరణం పారమార్థికమితి [illegible]
[illegible]
[illegible] వ్యావహారిక [illegible]
[illegible]

పారమార్థికసత్త్వం బ్రహ్మణః వ్యావహారికసత్త్వమాకాశాదేః ప్రాతిభాసికసత్త్వం శుక్తిరూప్యాదేః తథాచ [illegible]
[illegible] వ్యావహారికసత్త్వ [illegible] పారమార్థిక [illegible]
[illegible] ప్రాతిభాసిక [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]
[illegible] సమాప్తః [illegible]

[illegible] పారమార్థిక [illegible]
[illegible]
[illegible] పారమార్థికసత్త్వం [illegible]
[illegible]
సమాప్తః [illegible]

अथ बृहदारण्यटीकायां षष्ठोध्यायः

श्रीगणेशायनमः॥पूर्वस्मिन्नध्यायेजल्पन्यायेनसच्चिदानंदंब्रह्मनिर्द्धारितंइदानींवादन्यायेनतदेवनिर्द्धारयि
तुमध्यायांतरमवतारयतिजनकइति।तत्रब्राह्मणद्वयस्याध्यायांतरसंबंधंप्रतिजानीते।अस्येतितमेववक्तुंवृत्तंकी
र्तयतिशारीरायानिति।निरूह्यविस्तार्यव्यवहारमापाद्येत्यर्थः।प्रत्यूह्यहृदयेपुनरुपसंहृत्येतियावज्जगदात्मनी
त्यव्याकृतोक्तिः।सूत्रशब्देनतत्कारणंगृह्यतेअतिक्रमणंतत्गुणदोषास्पृष्टत्वंअनंतरब्राह्मणद्वयतात्पर्यमाह
जनकोहवैदेहआसांचक्रे।अस्यसंबंधःशारीरायानष्टौपुरुषान्निरुह्यप्रत्युह्यपुनर्हृदयेदिग्भेदेनचपु
नःपंचधाप्रत्यूह्यहृदयेप्रत्यूह्यहृदयंशारीरंचपुनरन्योन्यप्रतिष्ठंप्राणादिपंचवृत्त्यात्मकेसमानाख्येजग
दात्मनिसूत्रेउपसंहृत्यजगदात्मानंशारीरहृदयसूत्रावस्थमतिक्रांतवान्॥यश्चौपनिषदःपुरुषोने
तिनेतीतिव्यपदिष्टःसाक्षाच्चोपादानकारणस्वरूपेणचनिर्दिष्टोविज्ञानमानंदमितितस्यैववागादिदे
वताद्वारेणपुनरधिगमःकर्त्तव्यस्त्वधिगमनोपायांतरार्थोयमारंभोब्राह्मणद्वयस्याऽऽख्यायिकाऽऽ

ॐजनकोहवैदेहआसांचक्रेऽथहयाज्ञवल्क्यआवव्राजतꣳहोवाचयाज्ञवल्क्यकिमर्थ
मचारीःपशूनिच्छन्नण्वंतानित्युभयमेवसम्राडितिहोवाच॥ ॥१॥ ॥७॥ ॥

चारप्रदर्शनार्था॥जनकोहवैदेहःआसांचक्रेआसनेकृतवानास्थायिकांदत्तवानित्यर्थः॥दर्शनकामे
भ्योराज्ञोथहतस्मिन्नवसरेयाज्ञवल्क्यआवव्राजागतवानात्मनोयोगक्षेमार्थंराज्ञोवाविविदिषांदृ
ष्ट्वानुग्रहार्थंतमागतंयाज्ञवल्क्यंयथावत्पूजांकृत्वोवाचहोक्तवान्जनकोहेयाज्ञवल्क्यकिमर्थमचारी
रागतोसिकिंपशूनिच्छन्पुनरथाहोस्विदण्वंतान्सूक्ष्मवस्तुनिर्णयांतान्प्रश्नान्मत्तःश्रोतुमिच्छ
न्नितिउभयमेवपशून्प्रश्नांश्चहेसम्राट्संम्राडितिवाजपेययाजिनोलिंगं॥समस्तस्यवाभारतवर्षस्य
तस्येवेति।वागाद्यधिष्ठात्रीष्वग्न्यादिदेवतासुब्रह्मदृष्टिद्वारेणेत्यर्थः॥पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकादिसाधनापेक्ष
यांतरशब्दः।अचार्यवताश्रद्धादिसंपन्नेनविद्यालब्धव्येत्याचारः।अप्राप्तप्राप्तिर्योगःप्राप्तस्यरक्षणंक्षेमइति
विभागः।भारतस्यवर्षस्यहिमवत्सेतुपर्यंतस्यदेशस्येतियावत्॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

तत्रराजानेप्रतिप्रश्नमुत्थापयतिकिंस्विति।कश्चिदितिविशेषणस्यतात्पर्यमाहानेकेति।प्रामाण्यमाप्तत्वेयथो
क्तार्थानुमोदनेयुक्तिमाहनहीति।यथोक्तब्रह्मविषयाकृतकृत्यत्वंमन्वानंराजानंप्रत्याहकिंस्वितिआयतन
प्रतिष्ठयोरेकत्वात्पुनरुक्तिमाशंक्यविभजते॥आयतनेनामेति।एकपादत्वेपिब्रह्मणस्तदुपासनादिशसिद्धि
किंतुयत्तेतुभ्यंकश्चिदब्रवीदाचार्योनेकाचार्यसेवीहिभगवानृतच्छृणवामइति॥इतरआह॥अब्रवीदुक्त
वान्मेजित्वानामनामतःशिलिनस्यापत्यंशैलिनिर्वाग्वैब्रह्मेतिवाग्देवताब्रह्मेतिआहेतरोयथामातृमा
न्मातायस्यविद्यतेपुत्रस्यसम्यगनुशासनकर्त्रीसमातृमान्ततऊर्ध्वंपितायस्यानुशास्तासपितृमानुप
नयनादूर्ध्वमासमावर्तनादाचार्योयस्यानुशास्तासआचार्यवानेवंशुद्धित्रयहेतुसंयुक्तःससाक्षादार्ष
र्यःस्वयंनकदाचिदपिप्रामाण्याद्व्यभिचरतिसयथाब्रूयाच्छिष्यायतथासौजित्वाशैलिनिरुक्तवान्वाग्वैब्र
ह्मेत्यवदतोहिकिंस्यादिति॥नहिमूकस्येहार्थममुत्रार्थंवाकिंचनस्यात्।किंत्वब्रवीदुक्तवानृतेतुभ्यंत

यत्तेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेजित्वाशैलिनिर्वाग्वैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमानाचार्यवा
न्ब्रूयात्तथातच्छैलिनाब्रवीद्वाग्वैब्रह्मेत्यवदतोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्र
वीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यवागेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठाप्रज्ञेत्येनदुपा
सीतकाप्रज्ञतायाज्ञवल्क्य स्यब्रह्मणआयतनंप्रतिष्ठांवा।यतनेनामशरीरंप्रतिष्ठात्रिष्वपिका

लेष्वाश्रयःआहेतरोनमेब्रवीदितिइतरआहयद्येवमेकपाद्वाएतदेकःपादोस्यब्रह्मणस्तदिदमेकपात्
ब्रह्मत्रिभिःपादैःशून्यमुपास्यमानमपिनफलायभवतीत्यर्थः।यद्येवंसत्वंविद्वान्सन्नोस्मभ्यंब्रूहिहेयाज्ञव
ल्क्यइतिसहोवाचवागेवायतनेवाग्देवस्यब्रह्मणोवागेवकरणमायतनंशरीरमाकाशोव्याकृताख्यःप्र
तिष्ठाउत्पत्तिस्थितिलयकालेषुप्रज्ञेत्येतदुपासीतप्रज्ञेतीयमुपनिषद्ब्रह्मणश्चतुर्थःपादःप्रज्ञेतिकृत्वाए
तद्ब्रह्मोपासीतकाप्रज्ञतायाज्ञवल्क्यकिंस्वयमेवप्रज्ञोतप्रज्ञानिमित्तं।यथायतनप्रतिष्ठब्रह्मणोव्यतिरि
केतद्वत्किंन॥ ॥

रितिचेन्नेत्याहत्रिभिरितिब्रूहिप्रतिष्ठामायतनंचेतिशेषः।प्रश्नमेवविवृणोतिकिंस्वय
मेवेति।प्रज्ञानिमित्तंयस्यावाचःसातथाद्वितीयपक्षंविशदयतियथेति।व्यतिरेकपक्षेनिषेधतिनेति॥२॥

कथं तर्हि वागेव सम्राडिति होवाच वागेव प्रज्ञेति ह उवाचोक्तवानून न च्यतिरिक्ता प्रज्ञेति कथं पुनर्वागेव प्र
ज्ञेत्युच्यते वाचा वै सम्राड्बंधुः प्रज्ञायतेऽस्माकं बंधुरित्युक्ते प्रज्ञायते बंधुः तथर्ग्वेदादि इष्टं यागनिमित्तं ध
र्मजातं हुतं होमनिमित्तं चाशितमन्नदाननिमित्तं पायितं पानदाननिमित्तमयं लोकः इदं च जन्म परश्च
लोकः प्रतिपत्तव्यं जन्म सर्वाणि च भूतानि वाचा वै सम्राट् प्रज्ञायंते। अतो वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नै·

वागेव सम्राडिति होवाच वाचा वै सम्राड्बंधुः प्रज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरस
इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुत
माशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायते वाग्वै
सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं
विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
न पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति॥२॥ ॥७॥ ॥

नं यथोक्तब्रह्मविदं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति बलिदानादिभिरिह देवो भूत्वा पुनः श
रीरपातोत्तरकाले देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते। विद्यानिःक्रियार्थं हस्तितुल्य ऋषभो ह
स्त्यृ[illegible]षभः यस्मिन्गोसहस्रे तत्सहस्रं हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको ह वैदेहः स होवाच
याज्ञवल्क्यः अननुशिष्य शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं न हरेतेति मम पिताऽमन्यत॥ ममाप्ययमे
वाभिप्रायः॥ ॥२॥ ॥७॥ ॥७॥

यथावागग्निर्देवतातद्ददित्याहपूर्ववदिति।प्राणएवायतनमित्यत्रप्राणशब्दःकरणविषयः।पतितादिकमित्यादि

यदेवतेकश्चिदब्रवीदुदंकोनामनामतःशुल्बस्यापत्यंशौल्बायनोब्रवीत्प्राणोवैब्रह्मेति॥प्राणोवायुर्देवतापूर्ववत्प्राणएवायतनमाकाशःप्रतिष्ठाउपनिषत्प्रियंइत्येनदुपासीतकथंपुनःप्रियत्वंप्राणस्यवैहेसम्राट्कामायप्राणस्यार्थायायाज्यंयाजयतिपतितादिःअप्रतिगृह्यस्याप्युग्रादेःप्रतिगृह्णात्यपितत्रतस्यादिशिवधनि

यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मउदंकःशौल्बायनःप्राणोवैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातच्छौल्बायनोब्रवीत्प्राणोवैब्रह्मेत्यप्राणतोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राळितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यप्राणएवायतनमाकाशःप्रतिष्ठाप्रियमित्येनदुपासीतकाप्रियतायाज्ञवल्क्य

प्राणएवसम्राळितिहोवाचप्राणस्यवैसम्राट्कामायायाज्यंयाजयत्यप्रतिगृह्यस्यप्रतिगृह्णात्यपितत्रवधाशंकंभवतियांदिशमेतिप्राणस्यैवसम्राट्कामायप्राणोवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंप्राणोजहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभंसहस्रंददामीतिहोवाच

न जनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति॥३॥ ॥७॥ ॥

मिचमाशंकंवधाशंकेत्यर्थः।यांदिशमेतितस्कराद्याकीर्णांचतस्यांदिशिवधाशंकातत्रैवतत्सर्वंप्राणस्यप्रियत्वेभवति।प्राणस्यवैसम्राट्कामायतस्मात्प्राणोवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंप्राणोजहातिसमानम

परमकुलीनग्रहार्थंउग्रोजातिविशेषः।आदिशब्देनम्लेछगणोगृह्यते॥ ॥श्रीरामचंद्रायनमः॥ ॥

चक्षुर्ब्रह्मणः सत्यत्वं साधयतीति तस्मादिति। उक्तमेवोपपादयति यस्त्विति। दिशामानंत्येपि श्रोत्रस्य किमायात
यदेव कश्चिद्बर्कुरिति नामतः वृष्णस्यापत्यं वार्ष्णश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति आदित्यो देवता चक्षुषि॥ उपनिषत्सत्यं यस्माच्छ्रोत्रे
णश्रुतमनृतमपि स्यान्नतु चक्षुषा दृष्टं तस्माद्वै सम्राट् पश्यंतमाहुरद्राक्षीस्त्वं हस्तिनमिति स चेदद्राक्षमित्याह तत्स
त्यं भवति। यस्त्वन्यो ब्रूयादहमश्रौषमिति तन्नाभिचरति यत्तु चक्षुषा दृष्टं तदव्यभिचारित्वात्सत्यमेव भवति॥४॥ यदे

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे बर्कुर्वार्ष्णश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्त
था तद्वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येक
पाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत
च का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट् पश्यंतमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्रा
क्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति देवो भू
त्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञव
न ल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति॥४॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो
चा भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्य
शृण्वतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो
ब्रूहि याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठानंत इत्येनदुपासीत कानंतता याज्ञवल्क्य दिश एव स
म्राडिति होवाच तस्माद्वै सम्राडपि यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अंतं गच्छत्यनंता हि दिशो दिशो वै स
म्राट् श्रोत्रꣳ श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनꣳ श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति देवो भूत्वा देवान
प्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पि
न ता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति॥५॥ ॥७॥ ॥
वते गर्दभीविपीत इति नामतः भारद्वाजो गोत्रतः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति श्रोत्रे दिग्देवतानंतमित्येतदुपासीत कानंत
ता श्रोत्रस्य दिश एव श्रोत्रस्यानंत्यं यस्मात्तस्माद्वै सम्राट् प्राचीमुदीचीं वा यां कांचिदपि दिशं गच्छति॥ नै
वतस्या अंतं गच्छति कश्चिदप्यतो नंता दिशः दिशो वै सम्राट् श्रोत्रं तस्माद्दिगानंत्यमेव श्रोत्रस्यानंत्यं॥५॥
नंतता हदिशो वा इति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

तथापिकथमानंदत्वंमनसः संभवति तत्राहसयेनेति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

सत्यकामइतिनामतोजबालायाअपत्यंजाबालश्चंद्रमामनसिदेवतानंदइत्युपनिषत् यस्मान्मनएवा
नंदस्तस्मान्मनसोवैसम्राट् स्त्रियमभिकामयमानोभिहार्यते प्रार्थयतइत्यर्थः॥तस्माद्यांस्त्रियमभिकं

यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेसत्यकामोजाबालोमनोवैब्रह्मेतियथामातृमा
न्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातज्जाबालोब्रवीन्मनोवैब्रह्मेत्यमनसोहिकिंस्यादित्यब्र
वीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राळितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्य
मनएवायतनमाकाशःप्रतिष्ठानंदइत्येनदुपासीतकानंदतायाज्ञवल्क्यमनएवसम्रा
न ळितिहोवाचमनसावैसम्राट् स्त्रियमभिहार्यतेतस्यांप्रतिरूपःपुत्रोजायतेसआनंदोम
नोवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंमनोजहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्ये
तियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभंसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचया
ज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतनानुशिष्यहरेतेति॥६॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

मयानोभिहार्यतेतस्यांप्रतिरूपोनुरूपःपुत्रोजायते॥सआनंदहेतुःपुत्रःसयेनमनसानिर्वर्त्यते॥त
न्मनःआनंदः॥६॥ ॥७॥ ॥

श्रीगोपालकृष्णायनमः॥श्रीकृष्णपरमात्मनेनमः॥श्रीरामचंद्रायनमः॥श्रीरामजयरामजयजयराम॥

कथं हृदयस्य सर्वभूतायतनत्वेन प्रतिष्ठात्वं च तदाह नामरूपेति। तस्मादिति शाकल्यन्यायपरामर्शः भूता

विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनं। नामरूपकर्मात्मकानि हि भू
तानि हृदयाश्रयाणीत्यवोचाम शाकल्यब्राह्मणे हृदयप्रतिष्ठानि चेति तस्मात् हृदये ह्येव सम्राट् सर्वा

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पि
तृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किंꣳस्यादित्यब्रवीत्तु
ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमे
वायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्रा
डिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनꣳहृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रति
ष्ठा हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनꣳहृ
दयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृ
षभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशि
ष्य हरेतेति॥७॥ ॥प्रथमं ब्राह्मणं॥ ॥७॥ ॥

ता णि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति॥ तस्मात् हृदयं स्थितिरित्युपासीत हृदये च प्रजापतिर्देवता॥७॥ ॥
चतुर्थस्य प्रथमं ब्राह्मणं॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

स्मा नो हृदयप्रतिष्ठत्वे फलितमाह तैर्हृदयमिति। चतुर्थे प्रथमं ब्राह्मणं॥ ॥७॥ ॥श्रीकृष्णाय नमः॥ ४

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे कानिचिदुपासनानि ज्ञानसाधनान्युक्तानि इदानीं ब्रह्मणस्तैरेव यस्य जागरादिद्वारा ज्ञानार्थं
ब्राह्मणांतरमवतारयति जनकोहेति। राज्ञोस्तानित्वाभिमानेशिष्यत्वविरोधिन्यपनीते मुनिं प्रति तस्य शिष्यत्वे
नोपसत्तिं दर्शयति तस्मादिति। नमस्कारोक्ते रुद्देश्यमुपन्यस्यत्यनुमेति। अभीष्टमनुशासनं कर्तुं प्राचीनज्ञानस्य
जनकोहवैदेहः यस्मात्स विशेषणानि सर्वाणि ब्रह्माणि जानाति याज्ञवल्क्यस्तस्मादाचार्यत्वं हित्वा जनकः कू
र्चादासनविशेषादुत्थायोपसमीपमवसर्पन्पादयोर्निपतन्नित्यर्थः॥ उवाच जनकवान्नमस्तेअस्तु हे याज्ञवल्क्य
अनुमाशाधि अनुशाधि मामित्यर्थः। इति शब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः यथा वै लोके
हे सम्राट् महांतं दीर्घमध्वानमेष्यन् गमिष्यन् रथं वा स्थलेन गमिष्यन्नावं वा जलेन समादद्दीत एवमेतानि ब्र
ह्माण्येताभिरुपनिषद्भिर्युक्तान्युपासीनः एतेषामुपासनां कुर्वन् समाहितात्मासि॥ अत्यंतमेताभिरुपनि

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै स
म्राण्महांतमध्वानमेष्यन्रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मास्येवं वृ
दारक आढ्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगवन्वेद य
त्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति॥१॥ ॥७॥ ॥

षद्भिः संयुक्तात्मासि। न केवलमुपनिषत्समाहित एव वृंदारकः पूज्य आढ्यश्चेश्वरो न दरिद्र इत्यर्थः। अधीतवे
दः अधीतो वेदो येन स त्वमधीतवेदः उक्ताश्चोपनिषदः आचार्यैस्तुभ्यं स त्वमुक्तोपनिषत्कः। एवं सर्वविभूतिसं
पन्नोपि सन् भयमध्यस्थ एव परमात्मज्ञानेन विना कृतार्थ एव तावदित्यर्थः। इतोस्माद्देहाद्विमुच्यमान एताभि
र्नौरथस्थानीयाभिः समाहितः क्व कस्मिन् गमिष्यसि। किं वस्तु प्राप्स्यसीति। नाहं तद्वस्तु भगवन् वेद जाने यत्र
गमिष्यामीति। अथ यद्येवं न जानीषे यत्र गतः कृतार्थः स्यां अहं वै ते तुभ्यं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भग

फलाभासहेतुत्वोक्तिद्वारा परमफलहेतुरात्मज्ञानमेवेति विवक्षित्वा तत्र राज्ञो जिज्ञासामापादयति स हेत्यादिना। य
थोक्तगुणसंपन्नश्चेदहं तर्हि कृतार्थत्वान्न मे कर्तव्यमस्तीत्याशंक्याहैवमिति। याज्ञवल्क्यो राज्ञो जिज्ञासामापाद्य
पृच्छतीतरति। परवस्तु विषये गतेरयोगात्प्रश्नविषयं विवक्षितं संक्षिपति किं वस्त्विति। राज्ञा स्वकीयमज्ञत्वमुपेत्य शि
ष्यत्वे स्वीकृते प्रत्युक्तिमवतारयत्यथेति तत्रापेक्षितमथशब्दसूचितं पूरयति यद्येवमिति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

आत्तापनमनुचितमि तिशंकां वारयति यदीति। प्रसादाभिमुख्यमात्मनः सूचयति अभिवदतीति। विश्वतैजसप्राज्ञा
नुवादेन तुरीयं ब्रह्म दर्शयितुमादौ विश्वमनुवदतीध इति। कोसौ विधनामेति चेत्तमाह यश्चक्षुरिति। अधिदैव
तं पुरुषमुक्त्वाध्यात्मं तं दर्शयति योयमिति। तस्य पूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे प्रसक्तं तत्त्वमाह स चेति। प्रकृते पुरुषे वि
दुषां संमतिमाह तं वा एतमिति। इंधत्वं साधयति दीप्तीति। प्रत्यक्षस्य परोक्षेणाख्याने हेतुमाह यस्मादिति।

यदि प्रसन्नो मां प्रति शृणु इंधो ह वै नामेंध इत्येवं नामा यश्चक्षुर्ब्रह्मेति पुरोक्त आदित्यांतर्गतः पुरुषः स ए
षः योयं दक्षिणेक्षन्नक्षणि विशेषेण व्यवस्थितः॥ स च सत्यनामा तं वा एतं पुरुषं दीप्तिगुणत्वात्प्रत्यक्षं ना
मास्येंध इति तमिंधं संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण॥ यस्मात्परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्ष
नामग्रहणं द्विषंति एष त्वं वैश्वानरमात्मानं संपन्नोसि॥२॥ अथैतद्वामेक्षणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नीयं

इंधो ह वै नामैष योयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिंधꣳ संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परो
क्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः॥२॥ अथैतद्वामे क्षणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराट्तयो
रेष संꣳस्तावो य एषोंतर्हृदय आकाशः ॥ ॥७॥ ॥

त्वं वैश्वानरमात्मानं संपन्नोसि तस्यास्येंद्रस्य भोक्तुर्भोग्यैषास्य पत्नी विराडन्नं भोग्यत्वादेव॥ तदेतदन्नं
चात्ता चैकं मिथुनं स्वप्ने॥ कथं तयोरेष इंद्राण्या इंद्रस्य चैष संस्तावः संभूय यत्र संस्तवं कुर्वाते अन्योन्यं स
एष संस्तावो कोसौ य एषोंतर्हृदय आकाशोंतर्हृदये हृदयस्य मांसपिंडस्य मध्ये॥ ॥७॥ ॥७॥

एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासंगिकमिंद्रश्चेंद्राणी चेति मिथुनं कल्पयत्यथेत्यादिना। प्रासंगिकध्याना
विकारार्थोथशब्दः। यदेतन्मिथुनं जागरिते विश्वशब्दितं तदेवैकं स्वप्ने तैजसशब्दवाच्यमित्याह तदेतदिति।
तैजसमधिकृत्य पृच्छति कथमिति। किं तस्य स्थाने पृच्छ्यते अन्नं वा प्रावरणं वा मार्गो वेति विकल्प्याद्यं प्रत्या
ह तयोरिति। संस्तावः संगतमिति यावत्॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

द्वितीयंप्रत्याहाथेति।अन्नातिरेकेणस्थित्यसंभवात्तस्यवक्तव्यत्वादित्यथशब्दार्थः।लोहितपिंडसूक्ष्मान्नरसंव्या
ख्यातुंभक्षितस्यान्नस्यतावद्विभागमाहान्नमिति।यदन्यत्तत्पुनरितियोजनीयं।तत्रेत्यध्याहृत्ययोमध्यमस्त्या
दिग्रंथोयोज्यः।उपाध्युपहितयोरेकत्वमाश्रित्याहयत्तैजसमिति।तस्यान्नत्वमुपपादयतिसतयोरितिव्याख्याता

अथए नयोरेतद्वक्ष्यमाणमन्नंभोज्यंस्थितिहेतुःकिंतद्यएषोंतर्हृदयेलोहितपिंडोलोहितएवपिंडाकाराप
न्नोलोहितपिंडःअन्नंअशितंद्वेधापरिणमतेयत्स्थूलंतदधोगच्छतियदन्यत्तत्पुनरग्निनापच्यमानंद्वेधापरि
णमतेयोमध्यमोरसःसलोहितादिक्रमेणपांचभौतिकंपिंडंशारीरमुपचिनोतियोणिष्ठोरसःसएषलोहि
तपिंडःइंद्रस्यलिंगात्मनोहृदयेमिथुनीभूतस्ययत्तैजसमाचक्षते॥सतयोरिंद्रेंद्राण्योःहृदयेमिथुनीभूत

अथैनयोरेतदन्नंयएषोंतर्हृदयेलोहितपिंडोथैनयोरेतत्प्रावरणंयदेतदंतर्हृदये जालक
मिव॥ ॥

योःसूक्ष्मासुनाडीष्वनुप्रविष्टःस्थितिहेतुर्भवतितदेतदुच्यतेअथैनयोरेतदन्नमित्यादिकिंचान्यदथै
तयोरेतत्प्रावरणंभुक्तवतोःस्वपतोश्चप्रावरणंभवतिलोकेतत्सामान्यंहिकल्पयतिश्रुतिःकिंतदिह
प्रावरणंयदेतदंतर्हृदयेजालकमिवानेकनाडीछिद्रबहुलत्वाज्जालकमिव॥ ॥३॥ ॥ ॥

र्थेवाक्यस्यान्वितावयवत्वमाहतदेतदिति।यदिप्रावरणंपृच्छ्यतेतत्राहकिंचान्यदिति।भागस्यानंतर्यमथश
ब्दार्थः।प्रावरणप्रदर्शनस्यप्रयोजनमाहभुक्तवतोरिति।इहेतिभोक्तृभोग्ययोरिंद्रेंद्राण्योरुक्तिः॥ ॥३॥

हृदयजालकयोराधाराधेयत्वमविवक्षितंतस्यैवतद्भावात्मार्गस्त्वेषउच्यते।तत्राहाथेति।नाडीभिःशारीरंव्या
सस्यान्नस्यप्रयोजनमाहतदेतदिति।तस्मादित्यादिवाक्यमादायव्याचष्टेयस्मादिति।तथापिप्रविविक्ताहा
रइत्येववक्तव्येप्रविविक्ताहारतरइतिकस्मादुच्यतेतत्राहपिंडेति।यस्मादित्यस्यापेक्षितंकथयतिअतइति।
अथैनयोरेषासृतिर्मार्गःसंचरतोनयेतिसंचरणीस्वप्नाज्जागरितदेशागमनमार्गःकासासृतिःयाएषाहृद
यात्हृदयदेशादूर्ध्वाभिमुखीसत्युच्चरतिनाडीतस्याःपरिमाणमिदमुच्यते॥यथालोकेकेशःसहस्रधाभि के
न्नोत्यंतसूक्ष्मोभवत्येवंसूक्ष्माअस्यदेहस्यसंबंधिन्योहितानामहिताइत्येवंख्यातानाड्यस्ताश्चांतर्हृदये
मांसपिंडेप्रतिष्ठिताभवंतिहृदयाद्विप्ररूढास्ताःसर्वत्रकदंबकेसरवद्देवताभिः नाडीभिरत्यंतसूक्ष्माभिरे
तदन्नमास्रवद्गच्छदास्रवतिगच्छति॥तदेतद्देवताशारीरमनेनान्नेनदामभूतेनोपचीयमानंतिष्ठतितस्माद्य

अथैनयोरेषासृतिःसंचरणीयैषाहृदयादूर्ध्वानाड्युच्चरतियथाकेशःसहस्रधाभिन्नएवमस्यैता
हितानामनाड्योंतर्हृदयेप्रतिष्ठिताभवंत्येताभिर्वाएतदास्रवदास्रवतितस्मादेषप्रविविक्ताहार
तरइवैवभवत्यस्माच्छारीरादात्मनः॥३॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

स्मात्स्थूलेनान्नेनोपचितःपिंडः॥इदंतुदेवताशारीरंलिंगंसूक्ष्मेणान्नेनोपचितंपिंडोपचयकरमथान्नंप्र
विविक्तमेवमूत्रपुरीषादिस्थूलमपेक्ष्यलिंगस्थितिकरंत्वन्नंततोपिसूक्ष्मतरमतःप्रविविक्ताहारःपिं
डस्तस्मात्प्रविविक्ताहारादपिप्रविविक्ताहारतरएषलिंगात्माद्भवएवभवत्तस्माच्छारीराच्छरीरभवाच्छा
रीरादात्मनोवैश्वानरात्तैजसःसूक्ष्मान्नोपचितोभवतिसएवहृदयभूतस्तैजसःसूक्ष्मभूतेनप्राणेनवि
ध्रियमाणःप्राणएवभवति॥३॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

शारीरादिति।श्रूयतेकथंशारीरादित्युच्यतेतत्राहशारीरमितिवैउक्तमर्थंसाक्षिप्योपसंहरत्यात्मनइति।तस्य
प्राचीदिगित्याद्यवतारयितुंभूमिकांकरोतिसएषइति।प्राणशब्देनाज्ञातःप्रत्यगात्माप्राज्ञोगृह्यते॥७॥ ६

एवंभूमिकांकृत्वावाक्यमादायव्याकरोतितस्यास्येत्यादिना।तैजसंप्राप्तस्येत्यस्यव्याख्यानंहृदयात्मानमाप
न्नस्येतिउक्तमर्थंसंक्षिप्याहएवंविद्वानितिविश्वस्यजागरिताभिमानिनस्तैजसएतस्यचस्वप्नाभिमानिनः

तस्यास्यविदुषःक्रमेणवैश्वानरात्तैजसंप्राप्तस्यहृदयात्मानमापन्नस्यहृदयात्मनश्चप्राणात्मानमापन्नस्य
प्राचीदिक्प्राञ्चःप्रागताःप्राणास्तथादक्षिणादिक्दक्षिणेप्राणाःतथाप्रतीचीदिक्प्रत्यञ्चःप्राणाःउदीचीदि
गुदञ्चःप्राणाःऊर्ध्वादिगूर्ध्वाःप्राणाःअवाचीदिगवाञ्चःप्राणाःसर्वादिशःसर्वेप्राणाःएवंविद्वान्क्रमेणसर्वा

तस्यप्राचीदिक्प्राञ्चःप्राणादक्षिणादिग्दक्षिणेप्राणाःप्रतीचीदिक्प्रत्यञ्चःप्राणाउदीचीदिगुद
ञ्चःप्राणाऊर्ध्वादिगूर्ध्वाःप्राणाअवाचीदिगवाञ्चःप्राणाःसर्वादिशःसर्वेप्राणाःसएषनेतिनेत्या
त्माऽगृह्योनहिगृह्यतेऽशीर्योनहिशीर्यतेऽसङ्गोनहिसज्यतेऽसितोनव्यथतेनरिष्यति॥ ॥४॥

त्मकंप्राणमात्मत्वेनोपगतोभवति॥तंसर्वात्मानंप्रत्यगात्मन्युपसंहृत्यद्रष्टृहृदिद्रष्टृभावेनेतिनेत्यात्मा
नंतुरीयंप्रतिपद्यते॥यमेषविद्वाननेनक्रमेणप्रतिपद्यते॥सएषनेतिनेत्यात्मेत्यादिव्याख्यातमेतत्॥

सुषुप्त्यभिमानिनिप्राज्ञेक्रमेणतदन्तर्भावंजानन्नित्यर्थः।सएषनेतिनेत्यात्मेत्यादेर्भूमिकांक
रोतितंसर्वात्मानमिति।तत्रवाक्यमवतार्यपूर्वोक्तंव्याख्यानेस्मारयतियमेषइति॥ ॥४॥ ॥४॥

तुरीयादपिप्राप्तव्यमन्यदभयमस्तीत्याशंक्याहाभयमिति।गंतव्यंवक्ष्यामीत्युपक्रम्यावस्थात्रयातीतंतुरी
यमुपदिशन्नाम्नानुशिष्टःकोविदारानाचष्टइतिन्यायविषयतांनातिवर्ततेत्याशंक्याहतदेतदिति।विद्यायादक्षि
णांतराभावमभिप्रेत्याहसहोवाचेति।कथंपुनरन्यस्यस्थितस्यनष्टस्यवान्यप्रापणमित्याशंक्याहोपाधीति

अभयंवैजन्ममरणादिनिमित्तभयशून्यंहेजनकप्राप्तोसीतिहएवंकिलउवाचउक्तवान्याज्ञव
ल्क्यः॥तदेतदुक्तंअहंवैतेतद्वक्ष्यामियत्रगमिष्यसीति।सहोवाचजनकोवैदेहोभयमेवत्वात्वा
मपिगच्छतात्गच्छतुयस्त्वंनोस्मान्हेभगवन्पूज्यावन्नभयंब्रह्मवेदयसेज्ञापयसिप्रापितवान्

अभयंवैजनकप्राप्तोसीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यःसहोवाचजनकोवैदेहोभयंत्वागच्छताद्या
ज्ञवल्क्ययोनोभगवन्नभयंवेदयसेनमस्ते स्त्विमेविदेहाअयमहमस्मि॥४॥ ॥
द्वितीयंब्राह्मणं॥ ॥७॥ ॥

उपाधिकृताज्ञानव्यवधानापनयनेनेत्यर्थः।किमन्यदहंविद्यानिःक्रियार्थंप्रेच्छामिसाक्षादात्मै य
नमेवदत्तवते।तोनमस्तेस्तुइमेविदेहास्तवयथेष्टंभुज्यंतामयंचाहमस्मिदासभावेस्थितोयथे
ष्टंमांराज्यंचप्रतिपद्यस्वेत्यर्थः॥४॥ ॥द्वितीयंब्राह्मणं॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

पश्चादिकंदक्षिणांतरंसंभवतीत्याशंक्यतस्योक्तविद्यानुरूपत्वेनास्तीत्याहकिमन्यदिति।वस्तुतोद
क्षिणांतराभावमुक्त्वाप्रतीतिमाश्रित्याहअतइति।अक्षरार्थमुक्त्वावाक्यार्थमाहयथेष्टमिति। द्वि
तीयंब्राह्मणं ७

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे जागरादिद्वारा तत्त्वं निर्द्धारितं संप्रति ब्राह्मणांतरमवतार्य तस्य पूर्वेण संबंधं प्रतिजानीते ज
नकमिति। तमेव वक्तुं तृतीये वृत्तं कीर्त्तयति विज्ञानमय इति यद्ब्रह्म साक्षादपरोक्षात्सर्वांतर आत्मा स पर एव वि
ज्ञानमय आत्मेत्यत्र हेतुमाह नान्य इति। विज्ञानमयः पर एवेत्यत्र वाक्यांतरं पठति स एष इति। वदन्वागित्या
दावुक्तमनुवदति वदनादीति। तार्तीयमर्थमनूद्य चातुर्थिकमनुवदत्यस्तीति। यदि मधुकांडे गार्ग्यकाश्य
संवादे प्राणादीनां कर्तृत्वादिनिराकरणेन तेभ्यो व्यतिरिक्तोस्ति विज्ञानात्मेति सोधिगतस्तर्हि किमिति
पंचमे तत्सद्भावो व्यक्तः साध्यते तत्राह पुनरिति। यद्यपि विज्ञानमयसद्भावश्चतुर्थेस्ति तस्तथापि पुनरौषस्त्य
प्रश्ने यः प्राणेन प्राणितीत्यादिना प्राणनादिलिंगमुपन्यस्य तल्लिंगगम्यः सामान्यतोऽधिगतः स दृष्टे ॥
र्द्रष्टेत्यादिना कूटस्थदृष्टिस्वभावो विशेषतो निश्चितः। तथा च पंचमे पि तच्छ्रुसादनमुचितमित्यर्थः। आ ॥
जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेत्यस्याभिसंबंधः विज्ञानमय आत्मा साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वांतरः ॥६॥
पर एव। नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्यदतोस्ति द्रष्टृ इत्यादिश्रुतिभ्यः॥ स एष इह प्रविष्टः वदनादिलिंगोस्ति ॥
व्यतिरिक्त इति मधुकांडे ऽजातशत्रुसंवादे प्राणादिकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रत्याख्यानेनाधिगतोपि स नृपु ॥७॥
नः प्राणनादिलिंगमुपन्यस्यौषस्त्यप्रश्ने प्राणनादिलिंगो दृष्टेर्द्रष्टा इत्यादिना लुप्तशक्तिसद्भावो ॥
धिगतः॥ तस्य च परोपाधिनिमित्तः संसारो यथा रज्जूषरशुक्तिकागगनादिषु सर्पोदकरजतमलि ॥
नत्वादि परोपाध्यारोपणनिमित्त एव न स्वतः॥ तथा निरुपाधिको निरुपाख्यो नेति नेतिव्यपदेश्यः
साक्षादपरोक्षात्सर्वांतर आत्मा ब्रह्माक्षरमंतर्यामी प्रशास्तौपनिषदः पुरुषो विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्ये
त्माकूटस्थदृष्टिस्वभावश्चेत्कथं तस्य संसारस्तत्राह तस्य चेति। अज्ञानं तत्कार्यं चांतःकरणादि परोपाधिशब्दा
र्थः संसारस्यात्मन्यौपाधिकत्वे दृष्टांतमाह यथेति। दार्ष्टांतिकस्यानेकरूपत्वादनेकदृष्टांतोपादानमित्यभि
प्रेत्य दार्ष्टांतिकमाह तथेति। यथोक्तदृष्टांतानुसारेणात्मन्यपि परोपाधिकः संसार इति यावत्। सोपाधि
कस्यात्मनः संसारित्वमुक्त्वा निरुपाधिकस्य नित्यमुक्तत्वमाह निरुपाधिक इति निरुपाख्यत्वं वाचां
मनसां चागोचरत्वं कथं तर्हि तत्रागमप्रामाण्यं तत्राह नेतीति व्यपदेश्य इति। कहोलप्रश्नोक्तमनुवदति सा
क्षादिति। अक्षरब्राह्मणोक्तं स्मारयति अक्षरमिति। अंतर्यामिब्राह्मणोक्तं स्मारयत्यंतर्यामीति। शाकल्य

पांचमिकमर्थमित्थमनूद्यातीतब्राह्मणद्वयेवृत्तमनुभाषतेतदेवेति।यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वांतरंब्र
ह्मतदेवाधिगमनोपायविशेषोपदर्शनपुरःसरंपुनरधिगतमितिसंबंधः।षडाचार्यब्राह्मणार्थसंक्षि
प्यकूर्चब्राह्मणार्थसंक्षिपतींधइत्यादिना।इंधस्यविशेषणंप्रविविक्ताहारइतिहृदयेतयोर्लिंगात्मा
सततोवैश्वानरादिंधात्प्रविविक्ताहारतरइतियोजना।विश्वतैजसावुक्त्वाप्राज्ञंतुर्यंप्रदर्शयतितत

तदेवपुनरिंधःप्रविविक्ताहारस्ततोंतर्हृदयेलिंगात्मनाप्रविविक्ताहारतरःततःपरेणजग
दात्माप्राणोपाधिस्ततोपिप्रविलाप्यजगदात्मानमुपाधिभूतंरज्ज्वादाविवसर्पादिकंविद्यया
सएषनेतिनेतीतिसाक्षात्सर्वांतरंब्रह्माधिगतं॥एवमभयंपरिप्रापितोजनकोयाज्ञवल्क्ये
नागमतःसंक्षेपतः॥अत्रचजाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाण्युपन्यस्तान्यन्यप्रसंगेनेंधःप्रविवि
क्ताहारतरःसर्वेप्राणाःसएषनेतिनेतीति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

परेणेति।ततस्तस्माद्विश्वात्तैजसाच्चपरेणव्यवस्थितोयोजगदात्माप्राणोपाधिरव्याकृताख्यंप्रा
ज्ञस्ततोपितमप्युपाधिभूतंजगदात्मानंकेवलेप्रतीचिविद्ययाप्रविलाप्यसएषनेतिनेतीतियत्तु
रीयंब्रह्मतदधिगतमितिसंबंधः।विद्ययोपाधिविलापनेदृष्टांतमाहरज्ज्वादाविति।अभयंवैजनके
त्यादावुक्तमनुवदत्येवमिति।कूर्चब्राह्मणोक्तमर्थमनुभाषितेसंक्षिप्याहात्रचेति।अन्यप्रसंगेनो
पासनानांक्रममुक्तिफलत्वप्रदर्शनप्रसंगेनेतियावत्।तेषामुपन्यासमेवाभिनयतींधइत्यादिना॥

वृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणस्य तात्पर्यमाहेदानीमिति। आदिशब्दः सुषुप्तितुरीयसंग्रहार्थः। तर्कस्य महत्त्वं च
तुर्विधदोषराहित्येनाबाधितत्वं अधिगमस्तस्यैव प्रस्तुतस्य ब्रह्मण इति शेषः। कर्त्तव्य इतीदमिदानीमारभ्य
त इति संबंधः। किमिदं ब्रह्मणोऽधिगमस्य कर्त्तव्यत्वं नाम तदाहाभयमिति। अधिगंतव्यमर्थांतरमाह सद्भाव
श्चेति। प्रागपि सद्भावस्तस्याधिगतस्तत्किमर्थं पुनस्तादर्थ्येन प्रगृह्यते तत्राह विप्रतिपत्तीति। बाह्यानां विप्र
तिपत्त्या नास्तित्वशंका या तन्निरासद्वारात्मनः सद्भावोऽधिगंतव्य इत्यर्थः। आत्मनोऽस्तित्वेऽपि केचिद्देहादौ तदं

इदानीं जाग्रत्स्वप्नादिद्वारेणैव महता वितर्केण विस्तरतोऽधिगमः कर्त्तव्योऽभयं प्रापयितव्यः स
द्भावश्चात्मनो विप्रतिपत्त्याशंकानिराकरणद्वारेण व्यतिरिक्तत्वं शुद्धत्वं स्वयंज्योतिष्ट्वं अलुप्त
शक्तिस्वरूपत्वं निरतिशयानंदस्वाभाव्यमद्वैतत्वं चाधिगंतव्यमिति॥ इदमारभ्यते॥ ॥

तर्भावमभ्युपयंतीति तान् प्रत्याह व्यतिरिक्तत्वमिति। देहादिव्यतिरिक्तो यात्मा कर्त्ता भोक्ता वैत्येके भोक्तै
व केवलमित्यपरे तान् प्रत्युक्तं शुद्धत्वमिति। तस्य जडत्वपक्षं प्रत्याचष्टे स्वयंज्योतिष्ट्वमिति। तत्र कूटस्थद
ष्टिस्वभावत्वं हेतुमाहालुप्तेति। एतेन विज्ञानस्य गुणत्वपक्षोऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्यः। येत्वानंदमात्मगुण
माहुस्तान् प्रत्याह निरतिशयेति। आत्मनः सप्रपंचत्वपक्षं प्रत्यादिशति अद्वैतत्वं चेति॥ ॥७॥ ॥

ब्राह्मणतात्पर्यमभिधायाख्यायिकातात्पर्यमाहाख्यायिकात्विति। विद्यायाः संप्रदाने विधिस्तस्य ग्रहण
विधिः श्रद्धादिप्रकारस्तस्य प्रकाशनार्थेयमाख्यायिकेति यावत्। प्रयोजनांतरं तस्याद्दर्शयति विद्येति। कथं क
र्मिभ्यो विशेषतो विद्यायास्तुतिरत्र लक्ष्यते तत्राह वरेति। कामप्रश्नाख्यस्य वरस्य याज्ञवल्क्येन राज्ञे दत्तत्वात्तेन
चावसरे ब्रह्मज्ञानस्यैव पृष्टत्वादनेन विधिना विद्यास्तुतेः सूचनात्साप्यत्र विवक्षितेत्यर्थः। तात्पर्यमेवमुक्त्वा
व्याख्यामक्षराणामारभते जनकमित्यादिना। संवादं न करोमीति व्रतं चेत् किमिति गच्छतीत्याशंकतेग
आख्यायिकानु विद्यासंप्रदानग्रहणविधिसंप्रकाशनार्था। विद्यास्तुतये च विशेषतो वरदानादिसूचना
ज्जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम॥ स च गच्छन्नेवं मेने चिंतितवान् न वदिष्ये किंचिदपि राज्ञे गमनप्रयो
जनं तु योगक्षेमार्थं न वदिष्य इत्येवं संकल्पोपि याज्ञवल्क्यो यद्यज्जनकः पृष्टवांस्तत्प्रतिपेदे तत्र को हे
तुः संकल्पितस्यान्यथाकरण इत्यत्राख्यायिकामाचष्टे पूर्वत्र किल जनकयाज्ञवल्क्ययोः संवादोयग्रा

जनकꣳ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चा
ग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तꣳ हास्मै ददौ तꣳ ह सम्रा
प॰ डेव पूर्वं प्रच्छ॥१॥ ॥७॥

॥ सोऽग्निहोत्रे निमित्ते तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानमुपलभ्य प
रितुष्टो याज्ञवल्क्यस्तस्मै जनकाय ह किल वरं ददौ॥ स च जनको ह कामप्रश्नमेव वरं वव्रे वृतवान् तं च वरं ह
स्मै ददौ याज्ञवल्क्यस्तेन वरप्रदानसामर्थ्येनानाचिख्यासकमपि याज्ञवल्क्यं तूष्णीं स्थितमपि सम्राडेव ज
नकः पूर्वं पप्रच्छ तत्रैवानुक्तिर्ब्रह्मविद्यायाः कर्मणा विरुद्धत्वाद्विद्यायाश्च स्वातंत्र्यात्॥ स्वतंत्रा हि ब्रह्मविद्या
॥ सहकारिसाधनांतरनिरपेक्षपुरुषार्थसाधनेति॥१॥ ॥७॥

॥ मन्नेति। उत्तरमाह योगेति। अथ हेत्या
द्यवतारयति नेत्यादिना। अत्रोत्तरत्वेनेति शेषः पूर्वत्रेति कर्मकांडोक्तिः। नन्वग्निहोत्रप्रकरणे कामप्रश्नो वरो दत्तश्चे
त्किमिति तत्रैवात्मयाथात्म्यप्रश्नप्रतिवचनेनासुविषातो तत्राह तत्रैवेति। कर्मनिरपेक्षाया ब्रह्मविद्याया मोक्षहेतु
त्वादपि कर्मप्रकरणे तदनुक्तिरित्याह विद्यायाश्चेति। सर्वापेक्षाधिकरणन्यायान्न तस्याः स्वातंत्र्यमित्याशंक्या
ह स्वतंत्रा हीति। सा हि स्वोत्पत्तौ स्वफले वा कर्माण्यपेक्षते नाद्योऽभ्युपगमान्न द्वितीयोऽत एवाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति
न्यायविरोधादित्यभिप्रेत्याह सहकारीति। इत्यस्माच्च हेतोस्तत्रैवानुक्तिरिति संबंधः ॥७॥ ॥७॥

याज्ञवल्क्यस्यव्रतभंगेहेतुमुक्त्वाजनकस्यप्रश्नमुत्थापयतिहेयाज्ञवल्क्येति।अक्षरार्थमुक्त्वाप्रश्नवाक्य
विवक्षितमर्थमाह किमयमित्यादिना।स्वशब्दोयथोक्तपुरुषविषयःज्योतिःकार्यमित्यासनादिव्यवहारो
क्तिःइत्येतदितिविकल्पद्वयंपरामृश्यतेपक्षद्वयेपिफलंपृच्छतिकिंचातइति।सप्तम्यर्थेतस्मिन्नुत्तरमाहशृण्विति।
तत्रेतिपक्षद्वयोक्तिः।कारणंफलमितियावत्।प्रथमपक्षमनूद्यस्वपक्षसिद्धिफलमाहयदीत्यादिनाषष्ठी

हेयाज्ञवल्क्येत्येवंसंबोध्याभिमुखीकरणायकिंज्योतिरयंपुरुषइतिकिमस्यपुरुषस्यज्योतिर्येनज्योतिषाव्य
वहरति।सोयंकिंज्योतिरयंव्याकृतःकार्यकरणसंघातरूपःशिरःपाण्यादिमान्पुरुषःपृच्छ्यते।किमयंस्वा
वयवसंघातबाह्येनज्योतिरंतरेणव्यवहरत्याहोस्वित्स्वावयवसंघातमध्यपातिनाज्योतिषाज्योतिःकार्य
मयंपुरुषोनिर्वर्त्तयतीत्येतदभिप्रेत्यपृच्छति।किंचातःयदिव्यतिरिक्तेनयदिवाव्यतिरिक्तेनज्योतिषाज्यो

याज्ञवल्क्यकिंज्योतिरयंपुरुषइति

तिःकार्यंनिर्वर्त्तयति।शृणुतत्रकारणं।यदिव्यतिरिक्तेनज्योतिःकार्यनिर्वर्त्तकत्वमस्यस्वभावोनिर्द्धारितो
भवति।ततोऽदृष्टज्योतिःकार्यविषयेप्यनुमास्यामहेव्यतिरिक्तज्योतिर्निमित्तमेवेदंकार्यमिति।अथा
व्यतिरिक्तेनैवस्वात्मनाज्योतिषा व्यवहरति।ततोप्रत्यक्षेपिज्योतिषिज्योतिःकार्यदर्शनेऽव्यतिरिक्तमे
वज्योतिरनुमेयं॥ ॥७॥ ॥

पुरुषमधिकरोतियत्रकारणभूतंज्योतिर्नदृश्यतेतत्कार्यंत्वासनाद्युपलभ्यतेतत्रापिविषयेस्वप्नाद्ा
विितियावत्।अनुमानमेवाभिनयतिव्यतिरिक्तेति।विमतमतिरिक्तज्योतिरधीनंव्यवहारत्वात्संमत
वदित्यर्थः।पक्षांतरमनूद्यलोकायतपक्षसिद्धिफलमाह।अथेत्यादिना।अप्रत्यक्षेपीत्यव्यतिरिक्त
मेवेतिच्छेदः॥ ॥७॥ ॥

कल्पांतरमाहाथेति। अनियमं व्याकरोति व्यतिरिक्तमिति। तस्मिन् पक्षे व्यवहारहेतोर्ज्योतिषो निश्च यात्तद्विकारो व्यवहारोऽपि न स्थैर्यमालंबेतेत्याह ततइति। व्याख्यातं प्रश्नमुपसंहरतीत्येवमिति। प्रश्नमाक्षिपति नन्विति। व्यतिरिक्तज्योतिर्बुभुत्सया प्रश्नो भविष्यतीति चेत्तत्राह स्वयमेवेति। राज्ञोऽनुमानकौशलमंगीकरोति सत्यमिति। किमिति तर्हि पृच्छतीत्याशंक्याह तथापीति। व्याप्यव्यापकयोस्तत्संबंधस्य चातिसूक्ष्मत्वादेकेन दुर्ज्ञानत्वात्तत्तज्ज्ञाने याज्ञवल्क्यापेक्षितेत्यर्थः। कथं तेषामतिसूक्ष्मत्वं तत्राह बहूनामपीति लिंगादिष्वनेकेषामपि विवेकिनां दुर्बोधतास्ति किमुतैकस्येतेषु दुर्बोध

अथानियम एव व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा ज्योतिः पुरुषस्य व्यवहारहेतुः ततोऽनध्यवसाय एव ज्योतिर्विषय इत्येवं मन्वानः पृच्छति जनको याज्ञवल्क्यं किं ज्योतिरयं पुरुष इति। नन्वेवमनुमानकौशले जनकस्य किं प्रश्नेन स्वयमेव कस्मान्न प्रतिपद्यत इति। सत्यमेवमेतत्। तथापि लिंगलिं
तू गिसंबंधविशेषाणामत्यंतसौक्ष्म्याद्दुरवबोध्यतो मन्यते बहूनामपि पंडितानां किमुतैकस्य॥ अत एव हि धर्मसूक्ष्मनिर्णये परिषद्व्यापार इष्यते। पुरुषविशेषश्चापेक्ष्यते दशावरा परिषत्त्रयो वैको वेति॥ ७॥

तावाच्येत्यर्थः। तेषामत्यंतसौक्ष्म्ये मानवीं स्मृतिं प्रमाणयत्यत एवेति। कुशलस्यापि सूक्ष्मार्थनिर्णये पुरुषांतरापेक्षायाः सत्वादेवेति यावत्। पुरुषविशेषो वेदविदध्यात्मविदित्यादिनोक्ते स्मृत्यर्थं संक्षिपति दशेति। उक्तं हि धर्मेणाधिगतो येस्तु वेदः सपरिबृंहणः। ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः॥ दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिचक्षते। त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचारयेत्। त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे पर्षदेषा दशावरा। ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च। त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णय इति। एको वेत्यध्यात्मविदुच्यते॥ ॥७॥ ॥७॥ १०

कुशलस्यापि राज्ञो याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नोपपत्तिमुपसंहरति तस्मादिति। सूक्ष्मार्थनिर्णयो पु
रुषांतरापेक्षाया वृद्धसंमतत्वादिति यावत्। तत्रैव हेत्वंतरमाह विज्ञानेति राज्ञो याज्ञवल्क्यापेक्षा
मुपपाद्य पक्षांतरमहाथवेति तथा चात्र राज्ञो मुनेर्वा विवक्षितत्वाभावात् किमिति राजा मुनिमनु
सरतीति चोद्यं निरवकाशमिति शेषः। प्रश्नोपपत्तौ प्रतिवचनमुपपन्नमेवेति मन्वानस्तदुक्त्वा

तस्माद्यद्यप्यनुमानकौशलं राज्ञस्तथापि तु युक्तो याज्ञवल्क्यः प्रष्टुं विज्ञानकौशलतारतम्योपप
त्तेः पुरुषाणां अथवा श्रुतिः स्वयमेवाख्यायिकाव्याजेनानुमानमार्गमुपन्यस्यास्मान् बोधय

१ आदित्यज्योतिः सम्राळिति होवाच

ति पुरुषमतिमनुसरंती। याज्ञवल्क्योपि जनकाभिप्रायाभिज्ञतया व्यतिरिक्तमात्मज्योति
र्बोधयिष्यन् जनकं प्रति व्यतिरिक्तप्रतिपादकमेव लिंगं प्रतिपेदे। यथाप्रसिद्धमादित्यज्योतिः

पयति। याज्ञवल्क्योपीति। अतिरिक्तज्योतिषि प्रष्टुः राज्ञोभिप्रायस्तदभिज्ञतया तथाविधं ज्यो
ती राजानं बोधयिष्यन् यथातिरिक्तज्योतिरावेदकं वक्ष्यमाणं लिंगं गृहीतव्याप्तिकं प्रसिद्धं भ
वति न तथा तद्व्याप्तिग्रहणस्थलमादित्यज्योतिरित्यादिना मुनिरपि प्रतिपन्नवानित्यर्थः॥ ७॥

सम्राळिति होवाच

व्याप्तिं बुभुत्समानः पृच्छति कथमिति। यो व्यवहारः सोतिरिक्तज्योतिरधीनो यथा सवित्रधीनो जाग्रद्व्यवहा
र इति व्याप्तिं व्याकरोत्यादित्येनेति। एवकारं व्याचष्टे स्वावयवेति। आदित्यापेक्षामंतरेण चक्षुर्वन्नादेवा
यं व्यवहारः सेत्स्यतीत्याशंक्याह चक्षुष इति। आसनाद्यन्यतमव्यापारव्यपदेशो व्याप्तिसिद्धेर्यथा विशे
षणबहुत्वमित्याशंक्याहात्यंतेति। आसनादीनामेकैकव्यभिचारे देहस्यान्यथाभावेपि नानुग्राहकं
ज्योतिरन्यथाभवत्यतस्तदनुग्राह्याद्देहादत्यंतविलक्षणमिति विवक्षित्वा व्यापारचतुष्टयमुपदिष्टमित्य

व कथमादित्येनैव स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेन चक्षुषोनुग्राहकेण ज्योतिषायं प्राकृतः। पुरुष आस्त
उपविशति। पल्ययते पर्येति क्षेत्रमरण्यं वा तत्र गत्वा वा कर्म कुरुते विपल्येति विपर्येति च यथागत
मित्येतद्व्यतिरिक्तज्योतिष्ट्वप्रसिद्धताप्रदर्शनार्थमनेकविशेषणे बाह्यानेकज्योतिःप्रदर्शनं च लिंग

आदित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२॥ अ
स्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति चंद्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति चंद्र
मसैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥३॥ अस्तमित
आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्य
ग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥४॥ ॥७॥ ॥

स्याव्यभिचारित्वप्रदर्शनार्थमेवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२॥ तथास्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किं ज्योति
रेवायं पुरुष इति। चंद्रमा एवास्य ज्योतिरस्तमित आदित्ये चंद्रमस्यस्तमितेग्निर्ज्योतिः शांतेग्नौ वा
ग्ज्योतिः॥ वागिति शब्दः परिगृह्यते शब्देन विषयेण श्रोत्रमिंद्रियं दीप्यते श्रोत्रेंद्रिये संदीप्ते मनसि
विवेक उपजायते तेन मनसा बाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते॥ मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीति ब्राह्मणं॥
र्थः। तथापि किमर्थमादित्याद्यनेकपर्यायोपादानमेकेनैव व्याप्तिग्रहसंभवादित्याशंक्याह बाह्येति।
देहेंद्रियमनोव्यापाररूपं कर्म लिंगं तस्य व्यतिरिक्तज्योतिरव्यभिचारसाधनार्थमनेकपर्यायोपन्या
सो बहवो हि दृष्टांता व्याप्तिं दृढयंतीत्यर्थः। इंद्रियं व्यावर्त्तयति वागितीति। शब्दस्य ज्योतिष्ट्वं स्पष्टयितुं
पातनिकां करोति शब्देनेति। तद्दीपनकार्यमाह श्रोत्रेति। मनसि विषयाकारपरिणामे सति किं स्यात्

एवंपातनिकांकृत्वावाचोज्योतिष्ट्वसाधनार्थंपृच्छतिकथमिति।कापुनरत्रानुपपत्तिस्तत्राहवाचइति।त
त्रानंतरवाक्यमुत्तरत्वेनोत्थाप्यव्याकरोत्यतआहेत्यादिना।प्रसिद्धिमेवाकांक्षापूर्वकंस्फुटयतिकथमि
त्यादिना।उपैवेत्यादिव्याचष्टेतेनशब्देनेति।ज्योतिःकार्यत्वंतज्जन्यव्यवहाररूपकार्यवत्त्वमितियाव
कथं।पुनर्वाक्ज्योतिरितिवाचोज्योतिष्ट्वमप्रसिद्धमित्यतआह॥तस्माद्वैसम्राट्यस्माद्वाचाज्यो
तिषानुगृहीतोयंपुरुषोव्यवहरतितस्मात्प्रसिद्धमेतत्वाचोज्योतिष्ट्वंकथमपियत्रयस्मिन्
कालेप्रावृषिप्रायेणमेघांधकारेसर्वज्योतिःप्रत्यस्तमयेस्वोपिपाणिर्हस्तोनविस्पष्टंनिर्ज्ञायते
थतस्मिन्कालेसर्वचेष्टानिरोधप्राप्तेर्बाह्यज्योतिषोभावात्यत्रवागुच्चरतिश्वावाभषतिगर्द
भोवारौतिउपैवतत्रन्येति।तेनशब्देनज्योतिषाश्रोत्रमनसोःनैरंतर्यंभवति।तेनज्योतिःकार्य

अस्तमितआदित्येयाज्ञवल्क्यचंद्रमस्यस्तमितेशांतेग्नौकिंज्योतिरेवायंपुरुषइतिवागे
वास्यज्योतिर्भवतीतिवाचैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीतितस्माद्वैस तौ२
म्राडपियत्रस्वःपाणिर्नविनिर्ज्ञायतेथयत्रवागुच्चरत्युपैवतत्रन्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञव
ल्क्य॥५॥ ॥

त्वंवाक्प्रतिपद्यतेतेनवाचाज्योतिषाउपन्येतीत्येवतत्रचकर्मकुरुतेविपल्येतितत्र
वाक्ज्योतिषोग्रहणंगंधादीनामुपलक्षणार्थं।गंधादिभिरपिहिघ्राणादिष्वनुगृहीतेषुप्रवृत्तिनि
वृत्त्यादयोभवंति॥तेनतैरप्यनुग्रहोभवतिकार्यकरणसंघातस्यएवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥शांतायां
पुनर्वाचिगंधादिष्वपिचशांतेषुबाह्येष्वनुग्राहकेषुसर्वप्रवृत्तिनिरोधःप्राप्तोस्यपुरुषस्य॥७॥ ॥

तु।तत्रवाक्ज्योतिषइत्यत्रचतुर्थपर्यायःसप्तम्यर्थं।किमितिगंधादयःशब्देनोपलक्ष्यंतेतत्राहगंधा
दिभिरिति।प्रश्नांतरमुत्थापयत्येवमेवेति।तथापिस्वप्नादौतस्यप्रवृत्तिदर्शनात्तत्कारणीभूतंज्यो
तिर्वक्त [illegible] व्यमितिशेषः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

कथंपुनरत्रपृच्छ्यतेज्योतिरंतरमित्याशंक्यप्रष्टुरभिप्रायमाहेतदुक्तंभवतीति। योव्यवहारःसोतिरिक्तज्योति
र्निमित्तोयथादित्यादिनिमित्तोजाग्रद्व्यवहारइतिव्याप्तिमुक्तांनिगमयतिएवंतावदितिव्याप्तिज्ञानकार्य
मनुमानमाहतस्मादिति। तादृगवस्थायांसर्वज्योतिःप्रत्यस्तमयदशायामितियावत्। विमतोव्यवहा
रोतिरिक्तज्योतिरधीनोव्यवहारत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यधस्तादेवानुमानमावेदितमितिभावः। हेतोराश्र
यासिद्धिमाशंक्यपरिहरतिदृश्यतेचेति। आदिशब्देनदेशांतरादौकर्मकरणंगृह्यतेआश्रयैकदेशासिद्धि
माशंक्याहसुषुप्ताश्चेति। ध्यानदशायामिष्टदेवतादर्शनंचकारार्थः। अनुमानफलंनिगमयतितस्मा
एतदुक्तंभवतिजाग्रद्विषयेबहिर्मुखानिकरणानिचक्षुरादीन्यादित्यादिज्योतिर्भिरनुगृह्यमाणानि
यदातदास्फुटतरःसंव्यवहारोस्यपुरुषस्यभवति। एवंतावज्जागरितेस्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेनैव
ज्योतिषाज्योतिःकार्यसिद्धिरस्यपुरुषस्यदृष्टातस्मात्तेवयंमन्यामहेसर्वबाह्यज्योतिःप्रत्यस्तमयेपि
स्वप्नसुषुप्तकालेजागरितेचतादृगवस्थायांस्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेनैवज्योतिषाज्योतिःकार्यसिद्धि
रस्येति। दृश्यतेचस्वप्नेज्योतिःकार्यसिद्धिर्बंधुसंगमनयोगदर्शनंदेशांतरगमनादिच। सुषुप्ताच्चोत्थि
ते॥सुखमहमस्वाप्संनकिंचिदवेदिषंतस्मादस्तिव्यतिरिक्तंकिमपिज्योतिःकिंपुनस्तच्छांतायांवाचिज्यो
तिर्भवतीतिउच्यते। आत्मैवास्यज्योतिर्भवतिइत्यात्मेतिकार्यकरणस्वावयवसंघातव्यतिरिक्तंकार्यक
रणावभासकंआदित्यादिबाह्यज्योतिर्वत्। स्वयमन्येनानवभास्यमानम् अभिधीयतेज्योतिरंतरस्थंचत
त्सारिशेष्यात्कार्यकरणव्यतिरिक्तंनदितितावत्सिद्धं। यच्चकार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तंकार्यकरणसंघा
तानुग्राहकंचज्योतिस्तद्बाह्येश्चक्षुरादिकरणैरुपलभ्यमानंदृष्टंनतुतथातच्चक्षुरादिभिरुपलभ्यतआदित्या
दिज्योतिःषूपरतेषु। कार्यंतुज्योतिषादृश्यते। यस्मादात्मनैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीति
तस्मात्तन्नूनमंतःस्थंज्योतिरवगम्यते। किंचादित्यादिज्योतिर्विलक्षणंतदभौतिकंचसएवहेतुर्यच्चक्षुराद्य
दिति। यथोक्तादनुमानाज्ज्योतिःसिद्धंचेत्किंप्रश्नेनेत्याशंक्याहकिंपुनरिति। सर्वज्योतिरुपशमेदृश्यमानस्यव्यव
हारस्यकारणतयानुमानतोज्योतिर्मात्रसिद्धावपितद्विशेषबुभुत्सयाप्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः। प्रतिवचनमवतार्यव्या
करोत्यच्यतइत्यादिना। अवभासकत्वेदृष्टांतमाहादित्यादीति। तत्रव्यतिरिक्तत्वंसाधयतिकार्येति। अनुग्राहकत्वा
दादित्यादिवदितिशेषः। तच्चांतस्थं पारिशेष्यादित्युक्तमुपपादयतितच्चेति। उपरतेष्वात्मज्योतिरितिशेषः। तदे

संप्रतिलोकायतश्चोदयतिनेत्यादिना। तत्रनअर्थंव्याचष्टेयदिति। उक्तंहेतुंप्रश्नपूर्वकंविभजतेकस्मादित्यादिना।
त्यादि यद्यपिदेहादेरुपकार्यादुपकारकमादित्सजातीयंदृष्टंतथापिनात्मज्योतिरुपकार्यसजातीयमनुमेयमित्याशं
क्याहयथादृष्टंचेति। तदेवस्पष्टयतियदिनामेति। विमतमंतःस्थमतिरिक्तंचातींद्रियत्वादादित्यवदितिपरोक्तं
व्यतिरेक्यनुमानमनूद्यदूषयतियत्पुनरित्यादिना। अनैकांतिकत्वंव्यनक्तियतइतिअंतस्थान्यतिरिक्तानि
चसंघातादितिद्रष्टव्यं। व्यभिचारफलमाहतस्मादिति। विलक्षणमंतस्थंचेतिमंतव्यं। किंचचैतन्यंशारीरधर्म

नसमानजातीयेनैवोपकारदर्शनादादित्यादिविलक्षणंज्योतिरांतरंसिद्धमित्येतदसत्। कस्मादुप
क्रियमाणसमानजातीयेनैवादित्यादिज्योतिषाकार्यकरणसंघातस्यभौतिकस्यभौतिकेनैवोपकारः
क्रियमाणोदृश्यते। यथादृष्टंचेदनुमेयंयदिनामकार्यकरणादर्थांतरंतदुपकारकमादित्यादिवज्ज्यो
तिस्तथापिकार्यकरणसंघातसमानजातीयमेवानुमेयंकार्यकरणसंघातोपकारकत्वात्आदित्या क
दिज्योतिर्वत्। यत्पुनरंतरस्थत्वादप्रत्यक्षत्वाच्चवैलक्षण्यमुच्यते। तच्चक्षुरादिज्योतिर्भिरनैकांति
कं॥ यतोप्रत्यक्षाण्यंतस्थानिचचक्षुरादिज्योतींषिभौतिकान्येव॥ तस्मात्तवमनोरथमात्रंविल
क्षणमात्मज्योतिःसिद्धमिति। कार्यकरणसंघातभावभावित्वाच्चसंघातधर्मत्वमनुमीयतेज्यो
तिषःसामान्यतोदृष्टस्यचानुमानस्यव्यभिचारित्वादप्रामाण्यं। सामान्यतोदृष्टबलेनहिभवाना
दित्यादिवत्व्यतिरिक्तंज्योतिःसाधयतिकार्यकरणाभ्यांनचप्रत्यक्षमनुमानेनबाधितुंशक्यते।
अयमेवतुकार्यकारणसंघातःप्रत्यक्षंपश्यतिशृणोतिमनुतेविजानातिच॥ ॥७॥ ॥

स्तद्भावभावित्वाद्रूपादिवदित्याहकार्यकरणेति। विमतंसंघाताद्भिन्नंतद्भासकत्वादादित्यवदित्यनुमा
नान्नसंघातधर्मत्वंचैतन्यस्येत्याशंक्याहसामान्यतोदृष्टस्येतिलोकायतस्यहिदेहावभासकमपिच
क्षुस्ततोनभिद्यतेतथाचव्यभिचारान्नतदनुमानप्रामाण्यमित्यर्थः। मनुष्योहंजानामीतिप्रत्यक्षविरोधाच्च
म तदनुमानंमानमित्याहसामान्यतोदृष्टेति। ननुतेनप्रत्यक्षमुत्सार्यतामितिचेत्नेत्याहनचेति। इतश्चदेहस्ये
वचैतन्यमित्याहायमेवेति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

बृ॰भा॰श्रा॰ ज्योतिषा देहव्यतिरेकमंगीकृत्यो [illegible] दूषयति यदि नामेति। विमतं ज्योतिरनात्मा देहोपकारकत्वादादित्यव टी॰अ॰४
३१२ दित्यर्थः। आत्मत्वं तर्हि कस्येत्याशंक्याह एवं त्विति। अनुमानादात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वमुक्तमित्याशंक्या
ह प्रत्यक्षेति। नान्य आत्मेति पूर्वेण संबंधः। देहस्यात्मत्वे कादाचित्कं द्रष्टृत्वश्रोतृत्वाद्ययुक्तमिति शंक
ते नन्विति। स्वभाववादी परिहरति। नैष दोष इति कादाचित्के दर्शनादर्शने संभवतो देहस्वाभाव्यादित्य
त्र दृष्टांतमाह नहीति विमतं कारणांतरपूर्वकं कादाचित्कत्वात् घटवदित्यनुमानं दृष्टांते भविष्यतीत्या

यदि नाम ज्योतिरंतरमस्योपकारकं स्यादादित्यादिवत् नासावात्मा स्यात्। ज्योतिरंतरमादित्या
दिवदेव। य एव तु प्रत्यक्षं दर्शनादिक्रियो [illegible] करोति स एवात्मा स्यात्कार्य
करणसंघातो नान्यः॥ प्रत्यक्षविरोधेनुमानस्याप्रामाण्यात्। नन्वयमेव चेद्दर्शनादिक्रियायां
कर्त्तात्मा संघातः कथमविकलस्यैवास्य दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वं कदाचिद्भवति कदाचिन्नेति। नै
ष दोषः दृष्टत्वात्। नहि दृष्टेनुपपन्नं नाम। नहि खद्योते प्रकाशाप्रकाशकत्वेन दृश्यमानेकार
णांतरमनुमेयं॥ अनुमेयत्वे च केन चित्तो [illegible] मान्यात्सर्वं सर्वत्रानुमेयं स्यात् तच्चानिष्टं। न च
पदार्थस्वभावो नास्ति॥ नह्यग्नेरुष्णस्वाभाव्यमन्यनिमित्तमुदकस्य शैत्यं॥ प्राणिधर्माधर्मा
द्यपेक्षमिति चेत्॥ धर्माधर्मादेर्निमित्तांतरापेक्षस्वभावप्रसंगः॥ अस्त्विति चेत् न॥ तदनवस्था
प्रसंगः॥ स चानिष्टः॥ न॥ स्वप्नस्मृत्योर्दृष्टस्यैव दर्शनात्॥ यदुक्तं स्वभाववादिना देहस्यैव दर्शनादि

शंक्याग्निरुष्ण इतिवदुष्णमुदकमित्यपि द्रव्यत्वादिनानुमीयेतेत्यतिप्रसंगमाह। अनुमेयत्वे चेति। ननु यद्भ
वति तत्सनिमित्तमेव न स्वभावाद्भवेत् किंचिदस्माकं प्रसिद्धं तत्राह न चेति। अग्नेरौष्ण्यमुदकस्य शैत्यमि
त्याद्यपि न निर्निमित्तं किंतु प्राण्यदृष्टापेक्षमिति शंकते प्राणीति। आदिशब्देनेश्वरादिर्गृह्यते गूढाभिसं
धिः स्वभाववाद्याह धर्मेति। प्रसंगस्येष्टत्वं शंकित्वा स्वाभिप्रायमाहास्त्वित्यादिना सिद्धांती स्वप्नादिसिद्ध्य
नुपपत्या देहादतिरिक्तमात्मानमभ्युपगमयन्नुत्तरमाह नेत्यादिना॥ तत्र न अर्थं विभजते यदुक्तमिति॥ १२

स्वप्नेदृष्टस्यैवदर्शनादितिहेतुभागंव्यतिरेकद्वाराविवृणोतियदिहीति।जाग्रद्देहस्यद्रष्टुःस्वप्नेनष्टत्वादतीन्द्रि
यस्यसंस्कारस्यचानिष्टत्वादन्यदृष्टेवान्यस्यस्वप्नायोगान्नस्वप्नदृष्टस्यैवदर्शनंदेहात्मवादेसंभवतीत्यर्थः।
माभूद्दृष्टस्यैवस्वप्नेदृष्टिरेवंधस्यापिस्वप्नदृष्टेरित्याशंक्याहांधइति।अपिशब्दोध्याहर्तव्यःपूर्वंदृष्टस्यैवस्वप्ने
दृष्टत्वेपिकुतोदेहव्यतिरिक्तोद्रष्टासिद्ध्यतीत्याशंक्याहततश्चेति।अतएवयत्रदेहस्यैवद्रष्टृत्वेकाहानिरिति
चेदतआहदेहश्चेदिति।तत्रसहकारिचक्षुरभावाच्चक्षुरंतरस्यचोत्पत्तौदेहांतरस्यापिसमुत्पत्तिसंभवा
दन्यदृष्टेन्यस्यनस्वप्नःस्यादित्यर्थः।माभूत्पूर्वदृष्टेस्वप्नोहेत्वभावादित्याशंक्याहास्तिचेति।कथंतेजा
यदिहिदेहस्यैवदर्शनादिक्रियास्वप्नेदृष्टस्यैवदर्शनंनस्यादंधःस्वप्नेपश्यन्नदृष्टमेवपश्यतिनशाकद्वीपा
दिगतमदृष्टरूपंतंतश्चैतत्सिद्धंभवतियःस्वप्नेपश्यतिदृष्टपूर्वंवस्तुसएवपूर्वंविद्यमानेचक्षुषिअद्राक्षी
न्नदेहदेहश्चेद्द्रष्टासयेनाद्राक्षीत्तस्मिन्नुद्धृतेचक्षुषिस्वप्नेतदेवदृष्टपूर्वंनपश्येत्।अस्तिचलोकेप्रसि
द्धिःपूर्वंदृष्टमयाहिमवतःशृंगमद्याहंस्वप्नेद्राक्षमित्युद्धृतचक्षुषामेधानामपितस्मादनुद्धृतेपिच
क्षुषियःस्वप्नद्रष्टासएवद्रष्टानदेहइत्येवगम्यते॥तथास्मृतोद्रष्टृस्मर्त्रैरिकत्वेसतियएवद्रष्टासए
वस्मर्त्ता॥यदाचैवंतदानिमीलिताक्षोपिस्मरन्नदृष्टपूर्वंयद्रूपंतद्दृष्टवदेवपश्यतीति।तस्माद्यन्नि
मीलितेतन्नद्रष्टृयन्निमीलितेचक्षुषिस्मरद्रूपंपश्यतितदेवानिमीलितेचक्षुषिद्रष्टासीदित्यव
गम्यते॥मृतेचदेहेविकलस्यैवचरूपादिदर्शनाभावात्।देहस्यैवद्रष्टृत्वेमृतेपिदर्शनादिक्रियास्या
त्येधानामीदृग्दर्शनमितिचेज्जन्मांतरानुभववशादितिब्रूमः।अंधस्यदेहस्याद्रष्टृत्वेपिचक्षुष्मतस्त
स्यस्याद्देवद्रष्टृत्वमित्याशंक्याहतस्मादिति।स्वप्नेदृष्टस्यैवदर्शनादितिहेतुंव्याख्यायस्मृतोदृष्टस्यैव
दर्शनादितिहेतुंव्याचष्टेतथेति।द्रष्टृस्मर्त्रैरिकत्वेपिकुतोदेहातिरिक्तोद्रष्टेत्याशंक्याहयदाचेति।दे
हातिरिक्तस्यस्मर्तृत्वेपिकुतोद्रष्टृत्वमित्याशंक्याहतस्मादिति।द्रष्टृस्मर्त्रैरिकत्वस्योक्तत्वाद्देहातिरि
क्तःस्मर्त्ताचेत्तद्द्रष्टापितथासिद्ध्यतीतिभावः।देहस्याद्रष्टृत्वेहेत्वंतरमाहमृतेचेति।नतस्यद्रष्टृतेतिशे
षःतदेवोपपादयतिदेहस्यैवेति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

वृ॰भा॰आ॰ देहातिरिक्तमात्मानमुपपादितमुपसंहरतितस्मादिति। चैतन्यंयत्तदोरर्थः। माभूद्देहस्यात्मत्वमिन्द्रिया टी॰अ॰४
३१४ णांतुस्यादितिशंकतेचक्षुरादीनीति। अन्यदृष्टस्येतरेणाप्रत्यभिज्ञानादितिन्यायैर्परिहरतिनेत्यादिना न
आत्मप्रतिपत्तिहेतूनांमनसिसंभवादितिन्यायेनशंकतेमनइति। ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेःसंज्ञाभेदमा
त्रमितिन्यायेनपरिहरतिनमनसोपीति। देहादेरनात्मत्वेफलितमाह। तस्मादिति। आत्मज्योतिःसंघाता

तस्माद्यदपायेदेहदर्शनंनभवतियद्भावेचभवति। तद्दर्शनक्रियादिकर्तृनदेहइत्यवगम्यते। चक्षुरा
दीन्येवदर्शनादिक्रियाकर्तॄणीतिचेत्। नयदहमद्राक्षंतत्स्पृशामीतिभिन्नकर्तृकत्वेप्रतिसंधानानु
पपत्तेः। मनस्तर्हीतिचेत्। नमनसोपिविषयत्वाद्रूपादिवत्द्रष्टृत्वानुपपत्तेः॥ तस्मादंतरस्थंव्यतिरि
क्तमादित्यादिवदितिसिद्धं। यदुक्तंकार्यकरणसंघातसमानजातीयमेवज्योतिरंतरमनुमेयं। आ
दित्यादिभिस्तत्समानजातीयैरेवोपक्रियमाणत्वादिति। तदसदुपकार्योपकारकभावस्यानिय
मदर्शनात्॥ कथंपार्थिवैरिंधनैःपार्थिवत्वसमानजातीयैस्तृणोलपादिभिरग्नेःप्रज्वलनोपका
रःक्रियमाणोदृश्यते। नचतावतातत्समानजातीयैरेवाग्नेःप्रज्वलनोपकारःसर्वत्रानुमेयःस्यात्।
येनोदकेनापिप्रज्वलनोपकारोभिन्नजातीयेनवैद्युतस्याग्नेर्जाठरस्यचक्रियमाणोदृश्यते॥ ॥

दितिशेषः। परोक्तमनुवदतियदुक्तमिति। अनुग्राह्यसजातीयमनुग्राहकमित्यत्रहेतुमाह। आदित्या
दिभिरिति। उपकार्योपकारकभावस्यसाजात्यनियमंदूषयतितदसदिति। अनियमदर्शनमा
कांक्षापूर्वकमुदाहरतिपार्थिवैरिति। उलपंबालतृणंपार्थिवस्यैवाग्निंप्रत्युपकारकत्वनियमंवा
रयतिनचेति। तावतापार्थिवेनाग्नेरुपक्रियमाणत्वदर्शनेनेतियावत्। तत्समानजातीयैरितितच्छ
ब्दःपार्थिवत्वविषयः। तत्रहेतुमाह। येनेति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ १४

दर्शनफलत्वेन निगमयति तस्मादिति। उपकार्योपकारकभावे साजात्यानियमवदुपकार्योपकारकभावेपि वैजात्यनियमो नास्तीत्यर्थः। तत्रोपकार्योपकारकत्वे साजात्यनियमाभावमुदाहरणांतरेण दर्शयति कदाचिदिति। अभसाग्निनावाग्नेरुपशांत्युपलंभादुपकार्योपकारकत्वे वैजात्यनियमोपि नास्तीति मत्वोपसंहरति तस्मादिति। उक्तानियमदर्शनं तच्छब्दार्थः। अहेतुरात्मज्योतिषः संघातेन समानजातीयतामिति शेषः। अनुग्राहकमनुग्राह्यसजातीयमनुग्राहकत्वादादित्यवदित्यपास्तं प्रत्यतीन्द्रियत्वहेतोरनैकांत्यं परोक्तमनुभाष्य दूषयति यस्तु नरित्यादिना। विमतं ज्योतिः संघातधर्मस्तद्भावभावित्वाद्रूपादिवदित्युक्तमनूद्य निराकरोति कार्येति। अनुमान

तस्मादुपकार्योपकारकभावे समानजातीयासमानजातीयनियमो नास्ति॥ कदाचित्समानजातीया मनुष्या मनुष्यैरेवोपक्रियंते कदाचित्स्थावरपश्वादिभिश्च भिन्नजातीयैः॥ तस्माददहेतुः कार्यकरणसंघातसमानजातीयैरेवादित्यादिज्योतिर्भिरुपक्रियमाणत्वादि॥ यस्तु नरात्मचक्षुरादिभिरादित्यादिज्योतिर्वदव्ययत्वादिसयं हेतुर्ज्योतिरंतरस्यांतःस्थत्वे वैलक्षण्यं च न साधयति चक्षुरादिभिरनैकांतिकत्वात् इति। न दृसञ्चक्षुरादिकरणेभ्योऽन्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणत्वोपपत्तेः। कार्यकरणसंघातधर्मत्वं ज्योतिष इति। यदुक्तं तन्नानुमानविरोधात्। आदित्यादिज्योतिर्वत्कार्यकरणसंघातादर्थांतरं ज्योतिरिति ह्यनुमानमुक्तं तेन विरुध्यते ऽयं प्रतिज्ञा कार्यकरणसंघातधर्मत्वं ज्योतिष इति तद्भावभावित्वं त्वसिद्धं मृतेदेहे ज्योतिषो ऽदर्शनात्। सामान्यतो दृष्टस्यानुमानस्याप्रामाण्ये पानभोजनादि सर्वव्यवहारलोपप्रसंगः। स चानिष्टः पानभोजनादिषु हि क्षुत्पिपासानिवृत्तिमुपलभ्य वतस्तत्सामान्यात् पानभोजनाद्युपादाने दृश्यमाने लोके न प्राप्नोति॥ दृश्यंते ह्युपलब्धपानभोजनाः सामान्यतः पुनः पानभोजनांतरैः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिमनुमिन्वंतः तादर्थ्येन प्रवर्त्तमानाः॥ ॥७॥ ॥

त्य विरोधमेव साधयति आदित्यादीति कालात्ययापदेशमुक्त्वा हेत्वसिद्धिं दोषांतरमाह तद्भावेति। अदर्शनादिति छेदः। यस्तु नर्विशेषेनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यतेत्यनुमानदूषणमभिप्रेत्य सामान्यतो दृष्टस्य चेत्याद्युक्तं तद्दूषयति सामान्यतो दृष्टस्येति। विशेषतो दृष्टस्येत्यपि द्रष्टव्यं किमित्यनुमानाप्रामाण्ये सर्वव्यवहारहानिरित्याशंक्याह पानेति। तत्सामान्यात् पानत्वभोजनत्वादिसादृश्यादिति यावत्। पानभोजनाद्यु

पादाने दृश्यमानमित्युक्तं विवादयति दृश्यंते हीति। तादर्थ्येन क्षुत्पिपासादिनिवृत्त्युपायभोजनपानाद्यर्थत्वेनेति यावत्॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

देहस्यैवद्रष्टृत्वमित्युक्तमनूद्य पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति यदुक्तमित्यादिना। ज्योतिरंतरमादित्यादिवदना
त्मेत्युक्तं प्रत्याहानेनेति। संघातादेर्द्रष्टृत्वनिराकरणेनेतियावत्। देहस्य कदाचित्कं दर्शनादिमत्त्वं स्वाभाविक
मित्यत्र परोक्तदृष्टांतमनुभाष्य निराचष्टे यत्पुनरित्यादिना सिद्धांतिनापि स्वभाववादस्य क्वचिदेष्टव्यत्वमुप
दिश्य मनूद्य दूषयति यत्पुनरिति। धर्मादेर्यदि हेत्वंतराधीनं फलदातृत्वं तदा हेत्वंतरस्यापि हेत्वंतराधीनं फ
लदातृत्वमित्यनवस्थेत्युक्तं प्रत्याहैतेनेति। सिद्धांतविरोधप्रसंजनेनेतियावत्। लोकायतमतासंभवे स्वप

यदुक्तमयमेव तु देहो दर्शनादिक्रियाकर्तेति तत्प्रथममेव परिहृतं। स्वप्नस्मृत्योर्देहादर्थांतरभूतोद्र
ष्टेति। अनेनैव ज्योतिरंतरस्यानात्मत्वमपि प्रत्युक्तं। यत्पुनः खद्योतादेः कादाचित्कं प्रकाशाप्रका
शकत्वं। नदसत्पक्षाद्यवयवसंकोचविकाशनिमित्तत्वात् प्रकाशाप्रकाशकत्वस्य। यत्पुनरुक्तं धर्माध
र्मयोरवश्यं फलदातृत्वं स्वभावोऽभ्युपगंतव्य इति तदभ्युपगमे भवतः सिद्धांतहानात्। एतेनानव
स्थादोषः प्रत्युक्तः तस्मात् अस्ति व्यतिरिक्तमंतरस्थं च ज्योतिरात्मेति॥ यद्यपि व्यतिरिक्तत्वादि सि
द्धं॥ तथापि समानजातीयानुग्राहकत्वदर्शननिमित्तभ्रांत्याकरणानामेवान्यतमो व्यतिरिक्तो
वेत्यविवेकतः पृच्छति कतम इति॥ न्यायसूक्ष्मतया दुर्विज्ञेयत्वादुपपद्यते भ्रांतिः। अथवा शरी ॥७॥
रव्यतिरिक्ते सिद्धेपि करणानि सर्वाणि विज्ञानवंतीव विवेकत आत्मनोनुपलब्धत्वात्॥१४।१५।१६॥

क्षमुपसंहरति तस्मादिति। नत्वात्मज्योतिः संघाताद्व्यतिरिक्तमंतस्थं चेति साधितं तथा च कथं कतम आ
त्मेति पृच्छ्यते तत्राह यद्यपीति। अनुग्राह्येन देहादिना समानजातीयस्यादित्यादेरनुग्राहकत्वदर्शनान्नि
मित्तादनुग्राहकत्वाविशेषादात्मज्योतिरपि समानजातीयं देहादिनेति भ्रांतिर्भवति तयेतियावत्। अ
विवेकिनो निःकृष्टदृष्ट्यभावादित्यर्थः। व्यतिरेकसाधकस्य न्यायस्य दर्शितत्वात् कुतो भ्रांतिरित्याशंक्याह
न्यायेति। भ्रांतिनिमित्ताविवेककृतं प्रश्नमुक्त्वा प्रकारांतरेण प्रश्नमुत्थापयति अथवेति॥ ॥७॥ ॥

प्रश्नाक्षराणिव्याचष्टेकतमोसाविति। ननुज्योतिर्निमित्तोव्यवहारोमयोक्तोनत्वात्मेत्याशंक्याहयेनेति। आ
त्मनैवायंज्योतिषेत्युक्तत्वादासनादिनिमित्तंज्योतिरात्मेत्यर्थः। प्रकारांतरेणप्रश्नंव्याकरोत्यथवेति। स
प्तम्यर्थंकथयतिसर्वेइति। योयंत्वयाभिप्रेतोविज्ञानमयःसप्राणेषुमध्येकतमःस्यात्तेषुहिविज्ञान

अतोहंपृच्छामि। कतमआत्मेति। कतमोसौदेहेंद्रियप्राणमनःसुयस्त्वयोक्तआत्मायेनज्योतिषास्तइ
त्युक्तं॥ अथवायोयमात्मात्वयाभिप्रेतोविज्ञानमयः। सर्वइमेप्राणाःविज्ञानमयाइवैषुप्राणेषुकत
मःयथासमुदितेषुब्राह्मणेषुसर्वइमेतेजस्विनःकतमएषुषडंगविदितिपूर्वस्मिन्व्याख्यानेकतम
आत्मेत्येतावदेवप्रश्नवाक्यंयोयंविज्ञानमयइतिप्रतिवचनंद्वितीयेतुव्याख्यानेप्राणेष्वित्येवमंतं

कतमआत्मेतियोयंविज्ञानमयः॥

प्रश्नवाक्यंअथवासर्वमेवप्रश्नवाक्यं। विज्ञानमयोहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषःकतमइत्येतदंतंयो
यंविज्ञानमयइत्येतस्यशब्दस्यनिर्द्धारितार्थविशेषविषयत्वे॥ कतमआत्मेतीतिशब्दस्यप्र
श्नवाक्यपरिसमाप्त्यर्थत्वंव्यवहितसंबंधमंतरेणायुक्तमितिकृत्वाकतमआत्मेत्येवमंतंप्र
श्नवाक्यंयोयमित्यादिपरंसर्वमेवप्रतिवचनमितिनिश्चीयते॥ ॥७॥ ॥

मयाइवभांतीतियोजना। उक्तमर्थंदृष्टांतेनबुद्धावारोपयतियथेति। व्याख्यानयोरवांतरविभागमाह।
पूर्वस्मिन्नित्यादिना। हृदीत्यादिप्रतिवचनमितिशेषः। पक्षांतरमाहाथवेति। सर्वस्यप्रश्नत्वेवाक्ययो
जयतिविज्ञानेति। ससमानःसन्नित्यादिप्रतिवचनमितिशेषः॥ ॥७॥ ॥७॥

द्वितीयतृतीयपक्षयोररुचिं सूचयन्नाद्यं पक्षमंगीकरोति योयमिति यस्त्वया पृष्टः। सोयमित्यात्म
नश्चिद्रूपत्वेन प्रत्यक्षत्वादयमिति निर्देशाद् इति पदद्वयस्यार्थः। देहव्यवच्छेदार्थं विशिनष्टि विज्ञान
मय इति। विज्ञानशब्दार्थमा चक्षाणस्तत्प्रायत्वं प्रकटयति बुद्धीति। बुद्धिरेव विज्ञानं विज्ञायतेनेने
ति व्युत्पत्तेस्तेनोपाधिना संपर्कएवाविवेकस्तस्मादिति यावत्। तत्संपर्के प्रमाणमाह बुद्धिविज्ञाने
ति। तस्माद्विज्ञानमय इति शेषः। ननु चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यादि हित्वा विज्ञानमय इत्येव कस्मादुपदिश्यते तत्राह बु
द्धिहीति। तस्याः साधारणकरणत्वे प्रमाणमाह मनसा हीति। मनसः सर्वार्थत्वं समर्थयते बुद्धीति। किमर्थानि
योयमित्यात्मनः प्रत्यक्षत्वान्निर्देशः विज्ञानमयशब्दस्य निर्द्धारितार्थविशेषविषयत्वं युक्तं। विज्ञानमयो वि
ज्ञानप्रायो बुद्धिविज्ञानोपाधिसंपर्काविवेकाद्विज्ञानमय इत्युच्यते। बुद्धिविज्ञानं युक्त एव हि यस्मादुपलभ्यते = सं
राहुवच्चंद्रादित्यसंपृक्तो बुद्धिर्हि सर्वार्थकरणे तमसीव प्रदीपः पुरोवस्थितः मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणो
तीत्युक्तं बुद्धिविज्ञानालोकविशिष्टमेव हि सर्वविषयजातमुपलभ्यते॥ पुरोवस्थितप्रदीपालोकवद्विशिष्टमि
व तमसि। द्वारमात्राणि त्वन्यानि करणानि बुद्धेः तस्मात्तेनैव विशेष्यते विज्ञानमय इति॥ येषां परमात्मविज्ञ
ान विकार इति व्याख्यानं तेषां विज्ञानमयो मनोमय इत्यादौ विज्ञानमयशब्दस्यान्यार्थदर्शनादश्रौतार्थो
नावसीयते संदिग्धश्च पदार्थोन्यत्र निश्चितप्रयोगदर्शनान्निर्द्धारितुं शक्यो वाक्यविशेषात् निश्चितन्या
तर्हि चक्षुरादीनि करणानीत्याशंक्याह द्वारमात्राणीति। बुद्धेः सति प्राधान्ये फलितमाह तस्मादिति॥ विज्ञाने
परं ब्रह्म तत्प्रकृतिको जीवो विज्ञानमय इति भर्तृप्रपंचैरुक्तमनुवदति येषामिति। विज्ञानमयादिग्रंथे मयटो न
विकारार्थता तिसैरेवोच्यते तत्र मनः समभिव्याहाराद्विज्ञानं बुद्धिर्न चात्मा तद्विकारस्तस्मादस्मिन्प्रयोगे मयटो
विकारार्थत्वं वदतां स्वोक्तिविरोधः स्यादिति दूषयति तेषामिति। कथं विज्ञानमयपदार्थनिर्णयार्थं प्रयोगांतर
मनुश्रियते तत्राह संदिग्धश्चेति यथा पुरोडाशं चतुर्द्धा कृत्वा बर्हिषदं करोतीति पुरोडाशमात्रचतुर्द्धाकरणवा
क्यमेकार्थसंबंधिना शाखांतरीयेणाग्नेयं चतुर्द्धा करोतीत्यनेन विशेषविषयतया निश्चितार्थेनाग्नेय एव पु
रोडाशोवच्छिद्यते यथा वाक्याः शर्करा उपदधातीत्यत्र केनाक्तेत्यपेक्षायां तेजो वै घृतमिति शेषान्निर्णय
स्तथेहापीत्यर्थः। आत्मविकारत्वे मोक्षानुपपत्त्याद्यबाधितन्यायाद्वा विज्ञानमयपदार्थनिश्चय इत्याह।
निश्चितेति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

यदुक्तंनिर्णयोवाक्यश.....ध्यनक्तिसधीरितिचेति।आधाराद्यर्थेसप्तमीदृष्टासाकथंव्यतिरेकप्रद
र्शनार्थेस्यादाशंक्याहयथेति।भवतुत्रापिसामीप्यलक्षणासप्तमीतथापिकथंव्यतिरेकप्रदर्शनमित्याशंक्या
हप्राणेषुहीति।फलितंसप्तम्यर्थमभिनयतिप्राणेष्विति।तेषुसमीपस्थोपिकथंतेभ्योव्यतिरिच्यतेतत्राहयोही
२ ति।विशेषणांतरमादायव्यावर्त्याशंकामुक्त्वापुनर्वैतार्थ्यंकरोतिहृदीत्यादिना।विशेषणांतरस्यतात्पर्यमा
हांतरितीति।ज्योतिःशब्दार्थमाहज्योतिरिति।तस्यज्योतिष्ट्वंस्पष्टयतितेनेति।आत्मज्योतिषाव्याप्तस्यका
सधीरितिचोत्तरत्रपाठात्।हृद्यंतरितिचवचनाद्युक्तंविज्ञानप्रायत्वमेव।प्राणेष्वितिव्यतिरेकप्रदर्शना
र्थसप्तमी।।यथावृक्षेषुपाषाणइतिसामीप्यलक्षणा।।प्राणेषुहिव्यतिरेकाव्यतिरेकतासंदिह्यतआत्म
नःप्राणेषुप्राणेभ्योव्यतिरिक्तइत्यर्थः।योहियेषुभवतिसतद्व्यतिरिक्तोभवत्येव।यथापाषाणेषुवृक्षः
हृदितत्रैवतस्यात्सालेषुप्राणजातीयैवबुद्धिःस्यादित्यतआह।।हृद्यंतरितिहृच्छब्देनपुंडरीकाकारोमांस

प्राणेषुहृद्यंतर्ज्योतिः।।७।।

पिंडःतत्स्थाबुद्धिर्हृत्तत्स्थाहृदिबुद्धावंतरितिबुद्धिवृत्तिव्यतिरेकप्रदर्शनार्थं।।ज्योतिरवभासात्मकत्वं
दात्मोच्यते।तेनह्यवभासकेनात्मनाज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेचेतनावानिवह्ययंकार्यकरणपिं
डःयथादित्यप्रकाशस्थोघटःयथावामर्कतादिर्मणिःक्षीरादिद्रव्येप्रक्षिप्तःपरीक्षणायात्मच्छाय
मेवतत्क्षीरादिद्रव्यंकरोतितादृगेतदात्मज्योतिःबुद्धेरपिहृदयात्सूक्ष्मत्वात्हृद्यंतस्थमपिहृद
यादिकंकार्यकरणसंघातंचैकीकृत्यात्मज्योतिःछायंकरोतिपारंपर्येणसूक्ष्मस्थूलतारतम्यात्कां
र्यकरणसंघातस्यव्यवहारक्षमत्वेदृष्टांतमाहयथेति।चेतनावानिवेत्युक्तंदृष्टांतेनोपपादयतियथाचे
तिहृदयंबुद्धिःततोपिसूक्ष्मत्वादात्मज्योतिस्तदंतस्थमपिहृदयादिसंघातंचसर्वमेकीकृत्यस्वच्छायंक
रोतीतिकृत्वायथोक्तमणिसादृश्यमुचितमितिदार्ष्टांतिकेयोजना।कथमिदंआत्मज्योतिःसर्वमात्मच्छायं
करोतितत्राहपारंपर्येणेति।विषयादिषुप्रत्यगात्मांतेषूत्तरोत्तरंसूक्ष्मतातारतम्यात्तेष्ववात्मादिविषयांते
षुस्थूलतातारतम्याच्चप्रतीचःसर्वस्मादंतरतमत्वात्तत्रतत्रस्वाकारहेतुत्वमस्तीत्यर्थः।। ।।७।। ।।

वृ·भा·आ· ३१७

बुद्धेरात्मच्छायत्वंसमर्थयतेबुद्धिस्तावदिति।लौकिकपरीक्षकाणांबुद्धावात्माभिमानभ्रांतिमुक्तेर्थेप्रमा
णायतितेनहीति।बुद्धेःपश्चान्मनस्यपिचिच्छायतेत्यत्रहेतुमाहबुद्धीति।आत्मनःसर्वावभासकत्वमुक्त
मुपसंहरत्येवमिति।आत्मनःसर्वावभासकत्वेकिमितिकस्यचित्क्वचिदेवात्मधीरित्याशंक्याहतेनही
ति।बुद्ध्यादेरुक्तक्रमेणात्मच्छायत्वंतच्छब्दार्थः।आत्मज्योतिषःसर्वावभासकत्वेलोकप्रसिद्धिरेवनप्र
माणंकिंतुभगवद्वाक्यमपीत्याहतथाचेति।नाशिनामयमनाशीचेतनश्चेतयितारोब्रह्मादयस्तेषा

बुद्धिस्तावत्स्वच्छत्वादानंतर्याच्चात्मचैतन्यज्योतिःप्रतिच्छायाभवति।तेनहिविवेकिनामपितत्रात्मा
भिमानबुद्धिःप्रथमाततोथानंतर्यात्तुमनसिचैतन्यावभासताबुद्धिसंपर्कात्ततइंद्रियेषुमनःसंयो
गात्ततोनंतरंशारीरेंद्रियसंपर्कात् ॥एवंपारंप
र्येणकृत्स्नंकार्यकरणसंघातमात्माचैतन्यस्वरूपज्योतिषावभासयति।तेनहिसर्वस्यलोकस्य
कार्यकरणसंघातेतद्वृत्तिषुवानियतात्माभिमानबुद्धिर्यथाविवेकंजायते।तथाचभगवतोक्तं

पुरुषः

गीतासु।यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः।क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारत॥यदा
दित्यगतंतेजइत्यादिच।नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामितिचकाठके।तमेवभांतमनुभातिसर्वंत
स्यभासासर्वमिदंविभातीतिचयेनसूर्यस्तपतितेजसेद्धइतिचमंत्रवर्णः।तेनायंहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषः
आकाशवत्सर्वगतत्वात्पूर्णइतिपुरुषःनिरतिशयंचास्यस्वयंज्योतिष्ट्वं।सर्वावभासात्मकत्वात्स्वय
मन्यानवभास्यत्वाच्च।सएषपुरुषःस्वयमेवज्योतिःस्वभावोयंत्वंपृच्छसि।कतमआत्मेति॥ ॥७॥

मयमेवचेतनोयथोदकादीनामनग्नीनामग्निनिमित्तंदाहकत्वंतथात्मचैतन्यनिमित्तमेवचेतयितृत्वम
न्येषामित्याहनित्यइति।अनुगमनवदनुभानंस्वगतयाभासास्यादितिशंकांप्रत्याहतस्येति।येनेति
तत्रनावेदविन्मनुतेतंबृहंतमित्युत्तरत्रसंबंधः।ज्योतिःशब्दव्याख्यानमुपसंहरति।तेनेति।हृद्यंतःस्थितो
यमात्मासर्वावभासकत्वेनज्योतिर्भवतीतियोजनांपदांतरमादायव्याचष्टेपुरुषइति।आदित्यादिज्योति

वृःसकाशादात्मज्योतिषिविशेषमाहनिरतिशयंचेतिप्रतिवचनवाक्यार्थमुपसंहरतिस एषइति॥ ॥

ससमानःसन्नित्याद्यवतारयितुंवृत्तंकीर्तयतिबाह्यानामितितर्हिबाह्यज्योतिःसद्भावावस्थायामकिंचित्करमात्म
ज्योतिरित्याशंक्याह यद्यपीति।व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमन्वयमुखेनकथयत्यात्मज्योतिरिति।आत्मज्योतिषःस
र्वानुग्राहकत्वेमानमाह।यदेतदिति।सर्वमंतःकरणादिप्रज्ञानेत्रमितिश्रुतेरैतरेयकेश्रवणादुक्तं।आत्मज्योतिषः
सर्वानुग्राहकत्वमित्यर्थः।किंचाचेतनानांकार्यकारणानांचेतनत्वप्रसिद्ध्यनुपपत्त्यासदाचिदात्मव्याप्तिरेष्टव्ये
त्याहसाभिमानोहीति।कथमसंगस्यप्रतीचःसर्वत्रबुध्यादावहंमानइत्याशंक्याहाभिमानेति।वृत्तमनूद्योत्त

बाह्यानांज्योतिषांसर्वकरणानुग्राहकाणांप्रत्यस्तमयेंतःकरणद्वारेणहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषआत्मानुग्राहकःक
रणानामित्युक्तं।।यद्यपिबाह्यकरणानुग्राहकाणामादित्यादिज्योतिषांसद्भावस्तदापिआदित्यादिज्यो
तिषांपरार्थत्वात्कार्यकरणसंघातस्याचैतन्येस्वार्थानुपपत्तेःस्वार्थज्योतिषआत्मनोनुग्रहाभावेअयंकार्य
करणसंघातोनव्यवहारायकल्पते।आत्मज्योतिरनुग्रहेणैवसर्वदासर्वःसंव्यवहारः।यदेतत्हृदयंमनश्चै
तत्संज्ञानमित्यादिश्रुत्यंतरात्।।साभिमानोहिसर्वप्राणिसंव्यवहारः।अभिमानहेतुंचमरकतदृष्टांते

ससमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरति॥७॥

नावोचाम।यद्यप्येवमेतत्तथापिजाग्रद्विषयेसर्वकरणगोचरत्वात्आत्मज्योतिषोबुद्ध्यादिबाह्याभ्यंतरका
र्यकरणव्यवहारसन्निपातव्याकुलत्वान्नशक्यतेतज्ज्योतिरात्माख्यंमुंजेषीकावन्निःकृष्यदर्शयितुमित्यतःस्व
प्नेदिदर्शयिषुःप्रक्रमते।ससमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरतियःसपुरुषःस्वयमेवज्योतिरात्मासमानःसदृ
शःसन्।।केनप्रकृतत्वात्सन्निहितत्वाच्चहृदयेनहृदीतिहृच्छब्दवाच्याबुद्धिःप्रकृतासंनिहिताच॥ ॥७॥

रवाक्यमवतारयतियद्यपीति।यथोक्तमपिप्रत्यक्ज्योतिर्जागरितेदर्शयितुमशक्यमितिश्रुतिःस्वप्नेप्रस्तौ
तीत्यर्थः।अशक्यत्वेहेतुद्वयमाहसर्वेति।स्वप्नेनिष्कृष्टंज्योतिरितिशेषः।सदृशःसन्ननुसंचरतीतिसंबंधः।
सादृश्यस्यप्रतियोगिसापेक्षत्वमपेक्ष्यपृच्छति।केनेति।उत्तरंप्रकृतत्वादिति।प्राणानामपितुल्यंतदिति
चेत्तत्राहसंनिहितत्वाच्चेति।हेतुद्वयंसाधयतिहृदीत्यादिना॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

बृ·भा·श्रा प्रकृतत्वादिफलमाह तस्मादिति। सामान्यं प्रश्नपूर्वकं विशदयति किं पुनरित्यादिना॥ विवेकतोनुपलब्धि टी·अ·४
३१८ यर्को कर्त्तुबुद्धिज्योतिषोः स्वरूपमाह। अवभास्येति। अवभासकत्वे दृष्टांतमाह। लोकवदिति। तथापि क
थं विवेकतोनुपलब्धिस्तत्राह। अवभास्येति प्रसिद्धमेव प्रकटयति विशुद्धत्वाद्धीति। उक्तमर्थं दृष्टांतेन बुद्धा
वारोपयति यथेत्यादिना। दृष्टांतगतमर्थं दार्ष्टांतिके योजयति तथेति। पुनरुक्तिं परिहरति। (उक्त)मिति। सर्वावभास
कत्वे कथं बुध्यैव सामान्यमित्याशंक्याह तेनेति। सर्वावभासकत्वं तच्छब्दार्थः। किमर्थं तर्हि बुध्या सामान्यमुक्तं
तस्मात्तयैव सामान्यं किं पुनः सामान्यमस्य महिषवद्विवेकतोनुपलब्धिः॥ अवभास्या बुद्धिरवभासकं तदा
त्मज्योतिरालोकवत्॥ अवभास्यावभासकयोर्विवेकतोनुपलब्धिः प्रसिद्धा विशुद्धत्वाद्धालोकोवभास्ये
न सदृशो भवति। यथा रक्तं अवभासयन् रक्तसदृशो रक्ताकारो भवति यथा हरितं लोहितं नीलं चावभा
सयन्नालोकस्तत्सदृशस्तत्समानो भवति। तथा बुद्धिमवभासयन् बुद्धिद्वारेण कृत्स्नं क्षेत्रमवभास
तं यतीत्युक्तं मरकतमणिनिदर्शनेन। तेन सर्वेण समानः॥ बुद्धिसामान्यद्वारेण सर्वमय इति चात एव व
क्ष्यति। तेनासौ कुतश्चित्प्रविभज्य मुंजेषीकावत् स्वेन ज्योतीरूपेण दर्शयितुं न शक्यत इति सर्वव्या
पारे तत्राध्यारोपनामरूपगतं ज्योतिरिदं मं च नामरूपयोः नामरूपे चात्मज्योतिषि सर्वो लोको मो
मुह्यतेऽयमात्मा नायमात्मा एवंधर्मा नैवंधर्मा कर्त्ताऽकर्त्ता शुद्धोऽशुद्धो बद्धो मुक्तः स्थितो गतः आ
गतोस्ति नास्तीत्यादिविकल्पैः अतः समानः सन्नुभौ लोको प्रतिपन्नप्रतिपत्तव्याविहलोकपर
लोकावुपात्तदेहेंद्रियादिसंघातत्यागान्योपादानप्रबंधशतसन्निपातैरनुक्रमेण संचरति॥
धीसादृश्यमेवोभयलोकसंचरणहेतुर्न स्वत इति॥ ॥७॥ ॥

मित्याशंक्य द्वारत्वेनेत्याह। बुद्धीति। आत्मनः सर्वेण समानत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति। सर्वमय इति चे
ति वाक्यशेषसिद्धेर्थे लोकशब्दा तेर्गमकत्वमाह तेनेति। सर्वमयत्वेनेति यावत्। आत्मानात्मनोर्विवेकदर्श
नस्यावाक्यत्वे परस्पराध्यासस्तद्धर्माध्यासश्च स्यात् ततश्च लोकानां मोहो भवेदित्याह इति सर्वेति। ध
र्मिविषयं मोहमभिनयत्ययमिति। धर्मविषयं मोहं दर्शयत्येवं धर्मेति। तदेव स्फुटयति कर्त्तेत्यादिना।
विकल्पैः सर्वो लोको मोमुह्यत इति संबंधः। स समानः सन्नित्यस्यार्थमुक्त्वावशिष्टभागं व्याकरोत्यत १८

आत्मनःस्वाभाविकमुभयलोकसंचरणमित्याशंक्यानंतरवाक्यमादत्ते तत्रेति। प्रत्यगात्मा सन्नित्यर्थः। यतःशा
ब्दो वक्ष्यमाणात्ःशब्देन संबध्यते। अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ध्यानेति। ध्यानवतीं बुद्धिं व्याप्नोति तदात्मा
ध्यायतीवेत्यत्र दृष्टांतमाह लोकवदिति। यथा खल्वालोको नीलं पीतं वा विषयं व्याप्नुवानस्तदाकारो दृश्यते
तथायमपि ध्यानवतीं बुद्धिं भासयन् ध्यानवानिव भवतीत्यर्थः। यथोक्तबुद्ध्यवभासकत्वमुक्तं हेतुमनूद्य फ
नत्रता[illegible]वन्नामरूपोपाधिसादृश्यं भ्रांतिनिमित्तं यत्तदेव च हेतुर्न स्वत इत्येतदुच्यते यस्मात्स समा
नः सन्नुभौ लोकावनुक्रमेण संचरतीति तदेतत् प्रत्यक्षमिति एतद्दर्शयति। यतो ध्यायतीव ध्यानव्या
पारं करोतीव चिंतयतीव ध्यानव्यापारवतीं बुद्धिं स तत्स्थेन चित्स्वभावज्योतीरूपेणावभासयं
स्तत्सदृशस्तत्समानः सन् ध्यायतीवालोकवदेवातो भवति चिंतयतीति भ्रांतिर्लोकस्य न तु
परमार्थतो ध्यायति तथा लेलायतीव अत्यर्थं चलतीव तेष्वेव करणेषु बुद्ध्यादिषु वायुषु च चलत्सु त च
दवभासकत्वात्तत्सदृशत्वादिति लेलायतीव न तु परमार्थतश्चलनधर्मकं तदात्मज्योतिः। कथं पुन

ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि॥७॥ ॥

रेतदवगम्यते। तत्समानत्वभ्रांतिरेवोभयलोकसंचरणादिहेतुर्न स्वत इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय
हेतुरुपदिश्यते॥ स आत्मा हि यस्मात् स्वप्नो भूत्वा॥ स यया धिया समानः सा धीर्यद्यद्भवति तत्तद
सावपि भवतीव तस्माद्यदासौ स्वप्नो भवति स्वापवृत्तिं प्रतिपद्यते धीस्तदासोपि स्वप्नवृत्तिं प्रतिप
द्यते॥ यदा धीर्जिजागरिषति तदासावपि तथात आह॥ स्वप्नो भूत्वा स्वप्नवृत्तिमवभासयन् धियः स्वापवृ व
त्त्याकारो भूत्वा इमं लोकं जागरितव्यवहारलक्षणं कार्यकरणसंघातात्मकं लौकिकशास्त्रीयव्य
वहारास्पदमतिक्रामति व्यतिक्रामति विविक्तेन स्वेनात्मज्योतिषा स्वप्रात्मिकां धीवृत्तिमवभासय
न्नवतिष्ठते॥ यस्मात्तस्मात्स्वयंज्योतिःस्वभाव एवासौ विशुद्धः सकर्तृक्रियाकारकफलशून्यः पर
मार्थतो धीसादृश्यमेव तूभयलोकसंचारादिसंव्यवहारभ्रांतिहेतुः। मृत्यो रूपाणि मृत्युः कर्माविद्या
दिर्न तस्यान्यद्रूपं स्वतः कार्यकरणान्येवास्य रूपाण्यतस्तानि मृत्यो रूपाण्यतिक्रामति क्रियाफला
श्रितमाहात इति। एवशब्दार्थं कथयति नत्विति। बुद्धिधर्माणामात्मन्यौपाधिकत्वेन मिथ्यात्वमुक्त्वा प्राणधर्मा
णामपि तत्र तथात्वं कथयति तथेति। आत्मनि चलनस्यौपाधिकत्वं साधयति तेष्विति। एवशब्दसामर्थ्यसिद्धमर्थमा

हनत्विति।सहीत्याद्यनंतरवाक्यमाकांक्षाद्वारोत्थापयतिकथमित्यादिना।तच्छब्दोबुद्धिविषयःसंचरणादित्या
दिशब्दोध्यानादिव्यापारसंग्रहार्थःस्वप्नोभूत्वालोकमतिक्रामतीतिसंबंधः।कथमात्मास्वप्नोभवतितत्राहस
क्येतिउक्तेर्थेवाक्यमवतार्यव्याकरोत्ययमस्माहेतिउक्तहेतुमनूद्यफलितमाहयस्मादित्यादिना।कार्यकरणाती
तत्वाच्चप्रत्यगात्मनोनस्वतःसंसारित्वमित्याहमृत्योरिति।रूपाण्यतिक्रामतीतिपूर्वेणसंबंधः।क्रियास्तत्फला
निचाश्रयोयेषांयानिचाक्रियाणांतत्फलानांचाश्रयःतानीतियावत्॥ ॥७॥ ॥बुध्यवभासकंज्योतिरात्मे
त्युक्तंश्रुत्वावाक्यःशंकतेनन्विति।प्रमाणादतिरिक्तात्मोपलब्धिरित्याशंक्यप्रत्यक्षमनुमानंचेतिप्रमाण
ननुनास्त्यवधियासमानमन्यतूधियोवभासकमात्मज्योतिःधीव्यतिरेकेणप्रत्यक्षेणवानुमानेनवा
नुपलंभात्॥यथान्यात्काल एवद्वितीयाधीः॥यत्ववभास्यावभासकयोरन्यत्वेपिविवेकानुपलं
भात्सादृश्यमितिघटाद्यालोकयोः॥तत्रभवत्वन्यत्वेनालोकस्योपलंभात्घटादेःसंश्लिष्टयोः
सादृश्येभिन्नयोरेवनतथेहघटादेरिवधियोवभासकंज्योतिरंतरंप्रत्यक्षेणवानुमानेनवोपलंभा
महे।धीरेवहिचित्स्वरूपावभासकत्वेनस्वाकाराविषयाकाराचतस्मान्नानुमानतोनापिप्रत्यक्षतो
धियोवभासकंज्योतिःशक्यतेप्रतिपादयितुंव्यतिरिक्तं।यदपिदृष्टांतरूपमभिहितमवभास्या
वभासकयोर्भिन्नयोरेवघटाद्यालोकयोःसंयुक्तयोःसादृश्यमिति।तत्राभ्युपगममात्रमस्मा
भिरुक्तं।ननुतत्रघटाद्यवभास्यावभासकौभिन्नौ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

द्वैविध्यनियममभिप्रेत्यताभ्यामतिरिक्तात्मानुपलंभान्नासावस्तीत्याहधीव्यतिरेकेणेति।तत्रदृष्टांतमा
हयथेति।घटादिरालोकश्चेत्युभयोर्मिथःसंस्पृष्टयोर्विवेकेनानुपलंभवदवभास्यावभासकयोर्बुध्या
त्मनोर्भेदेपिपृथगनुपलंभादैक्यमवभासतेवस्तुतस्तुतयोरन्यत्वमेवेतिशंकामनुवदतियत्विति।वैष
म्यप्रदर्शनेनोत्तरमाहतत्रेति।दृष्टांतःसप्तम्यर्थः।घटादेरन्यत्वेनेतिसंबंधः।ज्योतिरंतरंनास्तिचेत्कुतोग्रा
ह्यग्राहकसंवित्तिरित्याशंक्याहधीरेवेति।बाह्यार्थवादिनोःसौत्रांतिकवैभाषिकयोरभिप्रायमुपसंह
रतितस्मान्नेतिइदानींविज्ञानवादीबाह्यार्थवादिभ्यामभ्युपगतेदृष्टांतार्थमनुवदतियद्यपीति।बाह्यार्थ
वादप्रक्रियानसुगताभिप्रेतेतिदूषयतितत्रेति।उभयत्रदृष्टांतरूपेसप्तम्यर्थः॥ ॥७॥ ॥७॥

ननुघटादेरवभास्यादालोकोवभासकोभिन्नोलक्ष्यतेनेत्याहपरमार्थतस्त्विति।तस्यस्वायित्वंव्यावर्त्तयति
अन्योन्यइति।प्रतीतंविषयप्राधान्यंव्यावर्त्तयन्नुक्तमेवव्यनक्तिविज्ञानमात्रमिति।विज्ञानवादेयथोक्तदृ
ष्टान्तराहित्यंफलतीत्याहयदेतिविशेषबुध्यनुसारेणत्रिविधंबुद्धाभिप्रायमुपसंहरत्येवमित्यादिना।परिक
ल्पितत्वंतेनबाह्यार्थवादमुपसंहृत्यतस्यैवेत्यादिनाविज्ञानवादमुपसंहरति।तत्रविज्ञानवादोपसंहारेविशेषणो
तितद्ग्राह्येति।शून्यवादिमतमाहतस्यापीति।तदेवस्फुटयतितदपीति।पक्षत्रयेपिदोषंसंभावयतिसर्वाइ
परमार्थतस्तुघटादिरेवाभासात्मकःसालोकोन्योन्याहिघटादिर्लक्ष्यते।विज्ञानमात्रमेवसालोकघ
टादिविषयाकारमवभासतेयदेवंतदानबाह्योदृष्टान्तोस्तिविज्ञानलक्षणमात्रत्वात्सर्वस्य॥एवंतस्यैव
विज्ञानस्यग्राह्यग्राहकाकारतामलंपरिकल्प्यतस्यैवपुनर्विशुद्धिंपरिकल्पयन्ति।तद्ग्राह्यग्राहकविवि
निर्मुक्तेविज्ञानेस्वच्छीभूतंक्षणिकंव्यवतिष्ठतइतिकेचित्॥तस्यापिशान्तिंकेचिदिच्छन्तितदपिविज्ञे
नमनारूढं।ग्राह्यग्राहकोभयविनिर्मुक्तंशून्यमेवघटादिबाह्यवस्तुवदित्यपरेमाध्यमिकाश्चाचक्षते
॥सर्वाएताःकल्पनाबुद्धिविज्ञानावभासकस्यव्यतिरिक्तस्यात्मज्योतिषोपह्नववादस्यश्रेयोमार्ग
स्यप्रतिपक्षभूतावैदिकस्य।तत्रयेषांबाह्यार्थोस्तितान्प्रत्युच्यते॥नतावत्स्वात्मानवभासकत्वात्
घटादेस्तमस्यवस्थितोघटादिस्तावन्नकदाचिदपिस्वात्मनावभास्यतेप्रदीपाद्यालोकसंयोगेतु
नियमेनैवावभास्यमानोदृष्टःसालोकोघटइति।संश्लिष्टयोरपिघटालोकयोरन्यत्वमेवपुनःसंश्ले
विश्लेषेच षविश्लेषदर्शनाद्रज्जुघटयोरिवान्यत्वेचव्यतिरिक्तावभासकत्वंनस्वात्मनैवस्वमात्मानमवभा
सयति॥ ॥७॥ ॥ति।कथममूषांकल्पनानांदूषणमित्याशंक्यप्रथमेबाह्यार्थवादिनंप्रत्याहतत्रेति
निर्द्धारणेसप्तमीयन्नुधीरेवाभासकत्वेनस्वाकारेतितत्राहनेतियदवभास्यंतत्स्वातिरिक्तावभास्यंय
थाघटादिरवभास्याचेयंबुद्धिरित्यनुमानात्बुद्धिव्यतिरिक्तःसाक्षीसिध्यतीत्यर्थः।दृष्टान्तंसाधयति
तमसीति।तस्यावभासकापेक्षांदर्शयितुंविशेषणंसालोकोघटइतिसंश्लेषावगमान्नास्तिघटस्यव्यतिरि
क्तावभास्यत्वं [illegible] मित्याशंक्याहसंश्लिष्टयोरपीतिभवत्वन्यत्वंकिंतावतेत्याशंक्याहा
न्यत्वे [illegible] तिव्यतिरिक्तावभासकत्वेनादृष्टावभासकसाहित्यमितियावत्।अवभासयतिघटादिरितिशे

दृष्टांतस्यसाध्यविकलत्वेपरिहृतेव्यभिचारंशंकतेनन्विति।तदेवव्यतिरेकमुखेनाहनहीति।अनैकांति
कत्वेनिगमयति।तस्मादिति।प्रदीपस्यपक्षतुल्यत्वान्नव्यभिचारोस्तीतिपरिहरतिनावभास्यत्वे।अथा ति
न्यावभासकत्वात्तस्यनान्यावभास्यत्वमितिचेत्तत्राहयद्यपीति।अवभास्यत्वहेतोरव्यभिचारेफलितमा
हयदाचेति।व्यतिरिक्तावभास्यत्वंबुद्धेरितिशेषः।अवभास्यत्वेसत्यपिप्रदीपेस्वातिरिक्तेनैवावभास्यत्वमि
तिनियमासिद्धेर्व्यभिचारस्तादवस्थ्यमितिशंकतेनन्विति।यदिप्रदीपस्यस्वावभासनात्पूर्वमसन्विशेषः
समनंतरकालेस्यात्तदास्वात्मानंभासयतीतिवक्तुंयुक्तंनचसोस्तीतिदूषयतिनेत्यादिनातदेवविवृणो ॥
ननुप्रदीपःस्वात्मानमेवावभासयन्दृश्यते॥नहिघटादिवत्प्रदीपदर्शनायप्रकाशांतरमुपाददते ॥७॥
लौकिकाः॥तस्मात्प्रदीपःस्वात्मानंप्रकाशयतीति॥नावभास्यत्वाविशेषत्वात्।यद्यपिप्रदीपोन्यस्या ॥
वभासकःस्वयमवभासात्मकत्वात्तथापिव्यतिरिक्तचैतन्यावभास्यत्वंनव्यभिचरति॥घटादि
वदेवयदाचैवंतदाव्यतिरिक्तावभास्यत्वंतावदवश्यंभावि॥ननुयथाघटश्चैतन्यस्यावभास्यत्वे
पिव्यतिरिक्तमालोकांतरमपेक्ष्यतेनत्वेवंप्रदीपोन्यमालोकांतरमपेक्षते।तस्मात्प्रदीपोन्यावभा
स्योपिसन्नात्मानंघटंचावभासयति॥नस्वतःपरतोवाविशेषाभावात्।यथाचैतन्यावभास्यत्वंघ
टस्यतथाप्रदीपस्यापिचैतन्यावभास्यत्वमविशिष्टं॥यत्तूच्यतेप्रदीपआत्मानंघटंचावभासयती
ति॥तदसत्कस्माद्यदात्मानंनावभासयति।तदाकीदृशःस्यात्।नहितदाप्रदीपस्यस्वतोवाविशे परतोवा
षःकश्चिदुपलभ्यते॥सह्यवभास्योभवति।यस्यावभासकसंनिधावसंनिधौचविशेषउपल^
भ्येत।नहिप्रदीपस्यस्वात्मनःसंनिधिर्वाशक्यःकल्पयितुं।असतिचकादाचित्केविशेषआत्मा
नंप्रदीपःप्रकाशयतीतिमृषैवोच्यते।चैतन्यग्राह्यत्वंतुघटादिभिर्विशिष्टंप्रदीपस्य॥ ॥७॥ ॥ र
तियथेति।अवभास्यत्वाविशेषादित्यर्थः।प्रदीपेपरोक्तंविशेषमनुभाष्यदूषयतिनेत्यादिना।यदाप्रदीपोनस्वा पति
त्मानंभासयतितदानवभासमानःस्यादित्याशंक्याहनहीति।विशेषाभावेपिप्रदीपस्यस्वेनैवावभास्यत्वंकिं
नस्यादितिचेत्तत्राहसहीतिप्रदीपस्यविशेषांतराभावेपिस्वात्मसंनिध्यसंनिधीविशेषावित्याशंक्याहनही
तिप्रदीपस्यस्वेनान्येनवास्वस्मिन्विशेषाभावेफलितमाहासतीति।व्यभिचारनिरासपूर्वकंभास्यत्वानुमा
नमुपपाद्यानुमानांतरमाह॥चैतन्येति।यद्व्यंजकंतत्स्वविजातीयव्यंग्यंयथासूर्यादिव्यंजकंचविज्ञानंतस्मा २०

हसंनिधि

द्विज्ञानव्यतिरिक्तश्चिदात्मासिद्ध्यतीत्यर्थः॥ ॥७॥ ॥

प्रदीपस्य न स्वावभासत्वं किंतु विजातीयचैतन्यावभास्यत्वमिति स्थिते फलितमाह तस्मादिति। यत् ग्राह्यं तत् तु ग्रा
हकांतरग्राह्यं यथा दीपो ग्राह्यं चेदं विज्ञानमित्यनुमानांतरमाह। चैतन्येति। तथापि कथं त्वदिष्टग्राहकसिद्धिरित्या
शंक्य विमृशति चैतन्यग्राह्यत्वे चेति। कथं तर्हि निर्णयस्तत्राह। इति संदिह्यमान इति। अस्तु लोकानुसारी निश्च
यो लोकस्तु कथमित्याशंक्याह तथा चेति। तथापि कुतो विवक्षितात्मज्योतिः तत्राह यश्चेति विज्ञानस्य ग्राहकां
तरग्राह्यत्वे तस्यापि ग्राहकांतरापेक्षायामनवस्थाप्रसक्तिरिति शंकते तदानवस्थेति चेदिति कूटस्थबोधस्य

क तस्माद्विज्ञानस्यात्मग्राह्यग्राहकत्वेन प्रदीपो दृष्टांतः चैतन्यग्राह्यत्वे च विज्ञानस्य बाह्यविषयैरविशिष्टे
॥ चैतन्यग्राह्यत्वे च विज्ञानस्य किं ग्राह्यविज्ञानग्राह्यतेव किं वा ग्राहकविज्ञानग्राह्यतेति॥ तत्र संदिह्य
माने वस्तुनि यथान्यत्र दृष्टो न्यायः स कल्पयितुं युक्तो न तु दृष्टविपरीतः॥ तथा च सति यथा व्यतिरि
क्तेनैव ग्राहकेण बाह्यानां प्रदीपानां ग्राह्यत्वं दृष्टं तथा विज्ञानस्यापि चैतन्यग्राह्यत्वात् प्रकाशकत्वे स
त्यपि प्रदीपवद्व्यतिरिक्तचैतन्यग्राह्यत्वं युक्तं कल्पयितुं न त्वनन्यग्राह्यत्वं॥ यश्चान्यो विज्ञानस्य ग्र
हीता स आत्मा ज्योतिरंतरं विज्ञानात् तदानवस्थेति चेत्॥ न ग्राह्यत्वमात्रं हि तत् ग्राहकस्य वस्त्वं
तरत्वे लिंगमुक्तं न्यायतः॥ न त्वेकांतग्राहकत्वे तद्ग्राहकांतरास्तित्वे वा कदाचिदपि लिंगं भव
ति॥ तस्मान्न तदनवस्थाप्रसंगः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

विज्ञानसाक्षिणो विषयत्वान्नानवस्थेति परिहरति। नेति। यत् ग्राह्यं तत् तस्मात् अतिरिक्तग्राह्यं यथा घटादीति ग्रा
ह्यत्वमात्रं बुद्धिग्राहकस्य ततो वस्त्वंतरत्वे प्रदीपस्य स्वानवभास्यत्वन्यायेन लिंगमुक्तं न च बुद्धिसाक्षिणो ग्रा
ह्यत्वमस्ति कूटस्थदृष्टिस्वाभाव्यात् न तु कुतोनवस्थेत्युपपादयति ग्राह्यत्वमात्रं हीति साक्षी स्वातिरिक्त
ग्राह्यो ग्राहकत्वाद्बुद्धिवदित्याशंक्याह न त्विति। ग्राहकत्वं हि ग्रहणकर्तृत्वं वा तत्साक्षित्वं वा आद्ये बुद्धिसा
क्षिणो मुख्यवृत्त्या ग्रहणकर्तृत्वेन किंचिल्लिंगं संभवति द्वितीये तस्य ग्राहकांतरास्तित्वे न कदाचिदपि प्र
माणमस्ति न कुतोनवस्थेत्यर्थः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

 ग्राहकानवस्थांपरिहृत्यकरणानवस्थामाशंकते विज्ञानस्येति। तस्यहिग्राह्यत्वेचक्षुरादिस्थानीयेनक
रणेनभवितव्यंतस्यापिग्राह्यत्वेन्यकरणमित्यनवस्थांदूषयतिननियमाभावादिति। नियमाभावंसाध
यतिनहीत्यादिना॥ वैचित्र्यदर्शनमाकांक्षापूर्वकंस्फुरयतिकथमित्यादिना। उभयव्यतिरेकेविज्ञादय

विज्ञानस्यव्यतिरिक्तग्राह्यत्वेकरणांतरापेक्षायामनवस्थेतिचेत्॥ ननियमाभावात्॥ नहिसर्व
त्रायंनियमोभवति। यत्रवस्त्वंतरेणगृह्यतेवस्त्वंतरंतत्रग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तंकारणांतरंस्या
दितिनैकांतेननियंतुंशक्यते॥ वैचित्र्यदर्शनात्॥ कथंघटस्तावत्स्वात्मव्यतिरिक्तेनात्मनागृह्यते ना
तत्रप्रदीपादिरालोकोग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तंकरणं। नहिप्रदीपाद्यालोकोघटोंशश्चक्षुरेवा।
वा॥ घटवच्चक्षुर्ग्राह्यत्वेपिप्रदीपस्यचक्षुःप्रदीपव्यतिरेकेणनबाह्यालोकस्थानीयंकिंचित्क
रणांतरमपेक्षतेतस्मान्नैवनियंतुंशक्यतेयत्रयत्रव्यतिरिक्तग्राह्यत्वंतत्रकरणांतरंस्यादेवे तत्र
ति। तस्माद्विज्ञानस्यव्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेनकरणद्वारानवस्थानापिग्राहकद्वाराकदा
चिदप्युपपादयितुंशक्यते। तस्मात्सिद्धंविज्ञानव्यतिरिक्तमात्मज्योतिरंतरमिति॥ ॥७॥

तिनहीति। तथापिकथंवैचित्र्यंतत्राहघटस्त्वदिति। नियमाभावमुपसंहरति। तस्मादिति। अनवस्थाद्वयनिरा
करणंनिगमयतितस्मात्। विज्ञानस्येति। बाह्यार्थवादिमतनिराकरणमुपसंहरतितस्मात्सिद्धमिति॥७॥

बाह्यार्थवादिनि ध्वस्ते विज्ञानवादी चोदयति। नन्विति। बाह्यार्थो विज्ञानातिरिक्तो नास्तीत्यत्र प्रमाणमाह। य
द्वीति नोपलभ्यते चेज्जाग्रद्वस्तु जाग्रद्विज्ञानव्यतिरेकेणेति शेषः। दृष्टांतं समर्थयते स्वप्नेति। दार्ष्टांतिकं वि
वृणोति। तथेति। उक्तमनुमानमुपसंहरति तस्मादिति। सर्वं विज्ञानमात्रमिति। स्थितं फलितमाह तत्रेति।
किमिति तस्य मिथ्यात्वं तत्राह। सर्वस्येति बाह्यार्थापलापवादिनं दूषयति नेत्यादिना। हेतुं विशदयति न

ननु नास्त्येव बाह्यार्थो घटादिः प्रदीपो वा विज्ञानव्यतिरिक्तो यद्धि यद्व्यतिरेकेण नोपलभ्यते॥ तत्ता
वन्मात्रं वस्तु दृष्टं यथा स्वप्नविज्ञानग्राह्यं घटपटादि वस्तु स्वप्नविज्ञानव्यतिरेकेणानुपलंभात् स्व
प्नघटप्रदीपादेः स्वप्नविज्ञानमात्रतावगम्यते। तथा जागरितेपि घटप्रदीपादेर्जाग्रद्विज्ञानमात्र
तैव युक्ता भवितुं॥ तस्मान्नास्ति बाह्योर्थो घटप्रदीपादिर्विज्ञानमात्रमेव तु सर्वं। तत्र यदुक्तं विज्ञा
नस्य व्यतिरिक्तावभासत्वात् विज्ञानव्यतिरिक्तमस्ति ज्योतिरंतरं घटादेरिवेति तन्मिथ्या स
र्वस्य विज्ञानमात्रत्वे दृष्टांताभावात्। न यावत्तावदभ्युपगमान्न तु बाह्योर्थो भवतैकांतेनैव ना
भ्युपगम्यते। ननु मया नाभ्युपगम्यत एव॥ न विज्ञाने घटः प्रदीप इति च शब्दार्थपृथक्त्वात् या
वत्तावदपि बाह्यार्थांतरं अवश्यमभ्युपगंतव्यं विज्ञानादर्थांतरं वस्तु न चेदभ्युपगम्यते विज्ञा
नं घटः पट इत्येवमादीनां शब्दानामेकार्थत्वे पर्यायशब्दत्वं प्राप्नोति तथा साधनानां फलस्य
चैकत्वे साध्यसाधनभेदोपदेशशास्त्रानर्थक्यप्रसंगः॥ तत्कर्तुरज्ञानप्रसंगो वा॥ ॥७॥

त्विति। विज्ञानमात्रवादित्वादेकांतेन बाह्यार्थानभ्युपगतिरिति शंकते नन्विति बाह्यार्थं दृढमंगीका
रयति नेत्यादिना। अन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन विशदयति विज्ञानादिति। ज्ञानज्ञेययोरैक्ये
दोषांतरमाह। तथेति। अनर्थकं शास्त्रमुपदिशतो बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं न स्यादित्याह तत्कर्तुरिति। वाश
ब्दश्चार्थः॥ ॥७॥

वृ·भा·स्वा· इतश्चसर्वस्यनास्तिविज्ञानमात्रत्वमित्याह किंचान्यदिति। नकेवलंपूर्वोक्तोपपत्तिवशादेवबाह्योर्थो टी·स्व·४
३२२ भ्युपेयः किंतुतत्रैवान्यदपिकारणमुच्यतइतियावत्। तदेवस्फुटयतिविज्ञानेति। यावत्ग्राह्यंतत्सर्वव्य
तिरिक्तग्राह्यंयथाप्रतिवाद्यादिजाग्रद्वस्तुचेदंग्राह्यमित्यनुमानान्नबाह्यार्थापलापसिद्धिरित्यर्थः। इत्थं
तविप्रतिपत्तिंप्रत्याह नहीतिनिराकर्त्तव्यत्वेपितेषांज्ञानमात्रत्वंकिंनस्यादित्याशंक्यात्मीयज्ञानत्व
मात्मज्ञानत्वंवातेषामितिविकल्प्यक्रमेणदूषयति। नहीत्यादिना। स्वकीयनिषेधेस्वनिषेधेचानि

किंचान्यद्विज्ञानव्यतिरेकेणवादिप्रतिवादिवाददोषाभ्युपगमात्। नह्यात्मविज्ञानमात्र
मेववादिप्रतिवादिवादस्तद्दोषोवाभ्युपगम्यतेनिराकर्त्तव्यत्वात्प्रतिवाद्यादीनां। नह्या
त्मीयंविज्ञानंनिराकर्त्तव्यमभ्युपगम्यतेस्वयंवात्माकस्यचित्। तथाचसतिसर्वसंव्यव
हारलोपप्रसंगः। नचप्रतिवाद्यादयःस्वात्मनैवग्राह्यंतइत्यभ्युपगमःव्यतिरिक्तग्राह्याहि
तेभ्युपगम्यंते। तस्मात्तद्वत्सर्वमेवव्यतिरिक्तग्राह्यमस्तुजाग्रद्विषयत्वाज्जाग्रद्वस्तुप्रतिवा
द्यादिवदितिसुलभोदृष्टांतः। संतत्यंतरवद्विज्ञानांतरवच्चेति॥ ॥७॥ ॥

द्यापत्तिमाचष्टेतथाचेति। इदंगीकारालोचनायामपिप्रतिवाद्यादीनांविज्ञानातिरेकःसेत्स्यतीत्या
ह। नचेति। अन्यथाविवादाभावापातादितिभावः। कथंतर्हितेषामंगीकारस्तत्राह व्यतिरिक्तेति। सि
द्धदृष्टांतेफलितमनुमानेननिगमयति। तस्मादिति। किंचचैत्रसंतानेनमैत्रसंतानोव्यवहारादनुमी
यतेसर्वज्ञज्ञानेनचासर्वज्ञज्ञानानिज्ञायंतेतत्रभेदस्यसिद्धस्तद्दृष्टांतान्नीलादेस्तद्धी(यश्चभेदःशा
क्यानुमातुमित्याहसंतत्यंतरवदिति। इतिनबाह्यार्थापलापसिद्धिरितिशेषः॥ ॥७॥ ॥ २२

तदपलापासंभवेफलितमाह तस्मादिति। विज्ञानादर्थभेदोत्तयाप्रत्यगात्माज्ञानातिरिक्तउक्तः सं
मतंज्ञानाभिन्नेग्राह्यत्वात्स्वप्रग्राह्यवदित्युक्तमनुवदतिस्वप्नइति। अयुक्तंविज्ञानातिरिक्तत्वमर्थस्
षः दृष्टांतस्यसाध्यविकलतामभिप्रेत्यपरिहरति नाभावादपीतिसंग्रहवाक्यंविवृणोति भवतैवेति
र्थवादिभ्योविशेषमाहतदभ्युपगम्येति। तथापिकथंदृष्टांतस्यसाध्यविकलतेत्याशंक्याह सइति।
विज्ञानस्यभावभूतस्याभ्युपगतस्यघटादेर्भावादभावाद्वाविषयादर्थांतरत्वाद्यस्यकस्यचिद्व्याख्य...

तस्माद्विज्ञानवादिनापिनशक्यंविज्ञानव्यतिरिक्तंज्ञ्योतिरंतरंनिराकर्तुं॥ स्वप्नेविज्ञानव्यतिरेका
भावात् अयुक्तमितिचेत्॥ नाभावादपिभावस्यवस्त्वंतरत्वोपपत्तेर्भवतैवतावत्स्वप्नेघटादिवि
ज्ञानस्यभावत्वमभ्युपगतंतदभ्युपगम्यतद्व्यतिरेकेणघटाद्यभावउच्यते। सविज्ञानविषयोघ
टादिघ्यभावोयदिवाभावःस्यादुभयथापिघटादिविज्ञानस्यभावभूतत्वमभ्युपगतमेवनतु
तन्निवर्तयितुंशक्यतेतन्निवर्तकन्यायाभावात्। एतेनसर्वस्यशून्यताप्रत्युक्ता॥ प्रत्यगात्मग्रा
ह्यताचात्मनोहमितिमीमांसकपक्षः प्रत्युक्तः यत्तूक्तंसालोकोन्यश्चान्यश्चघटोजायतइति।
तदसत्। क्षणांतरेपिसएवायंघटइतिप्रत्यभिज्ञानात्॥ ॥७॥ ॥७॥

गमात् दृष्टांतस्यसाध्यविकलतासुप्रसिद्धेत्यर्थः। माध्यमिकमतमतिदेशेननिराकरोत्येतेनेति। ज्ञानज्ञे
ययोर्निराकर्तुमशक्यत्ववचनेनेतियावत्। आत्मनोग्राह्यस्याहमितिप्रत्यगात्मनैवग्राह्यतेतिमी
मांसकमतमपिप्रत्युक्तं एकस्यैवग्राह्यग्राहकतायानिरस्तत्वादित्याहप्रत्यगात्मेति। क्षणभंगवादि
नोक्तमनूद्यप्रत्यभिज्ञाविरोधेननिराकरोतियत्तूक्तमित्यादिना॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

स्वपक्षेपिप्रत्यभिज्ञोपपत्तिंशाक्यः शंकतेसादृश्यादिति। दृष्टांतं विघटयन्नुत्तरमाहनतत्रापीति। तथापि कथंतत्रप्रत्यभिज्ञेत्याशंक्याहजातीति। तन्निमित्तातेप्रत्यभिज्ञेतिशेषः। तदेवप्रपंचयति। लूनेष्विति। अभ्रांतइतिच्छेदः। किमितिजातिनिमित्तेषाधीर्व्यक्तिनिमित्ताकिंनस्यादतआहनहीति। ननुसादृश्यवशाद्व्यक्तिमेवविषयीकृत्यप्रत्यभिज्ञानंकेशादिषुकिंनस्यात्तत्राहकस्यचिदिति। अभ्रांतस्येतियावत्। दार्ष्टांतिके

सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानंलूनोल्लितकेशनखादिष्विवेतिचेत्॥ नतत्रापिक्षणिकस्यासिद्धत्वात्॥ जात्येकत्वाच्चलूनेषुपुनर[illegible]ल्लितेषुचकेशनखादिषुकेशनखत्वजातेरेकत्वात्केशनखप्रत्ययस्तन्निमित्तोऽभ्रांतएवनहिदृश्यमानलूनोल्लितकेशनखादिषुव्यक्तिनिमित्तःसएवेतिप्रत्ययोभवतिकस्यचिद्दीर्घकालव्यवहितदृष्टेषुतुल्यपरिमाणेषुतत्कालीनबालादिषुतुल्याइमेकेशनखाइतिप्रत्ययोभवति। ननुतएवेति। घटादिषुपुनर्भवतिसएवेतिप्रत्ययः॥ तस्मान्नसमोदृष्टांतः॥ प्रत्यक्षेणहिप्रत्यभिज्ञायमानेवस्तुनितदेवेतिनचान्यत्वमनुमातुंयुक्तं॥ प्रत्यक्षविरोधिलिंगस्याभासत्वोपपत्तेः॥ सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तेश्च॥ ॥७॥ ॥

वैषम्यमाहघटादिष्विति। वैषम्यमुपसंहरति। तस्मादिति यत्सत्तत्क्षणिकंयथाप्रदीपादिसंतश्चामीभावाइत्यनुमानविरोधाद्भ्रांतंप्रत्यभिज्ञानमित्याशंक्याहप्रत्यक्षेणेति अनुद्भूतानुमानवत्प्रत्यक्षविरोधेक्षणिकत्वानुमानंनोदेत्यबाधितविषयत्वस्याप्यनुमित्यंगत्वादितिभावः। इतश्चप्रत्यभिज्ञानंसादृश्यनिबंधनंभ्रमोनभवतीत्याहसादृश्येति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

तदनुपपत्तौ हेतुमाह ज्ञानस्येति। तस्य क्षणिकत्वेपि किमिति सादृश्यप्रत्ययो न सिध्यतीत्याशंक्याह एक
स्येति। अस्तु तर्हि वस्तुद्वयदर्शित्वमेकस्येति चेन्नेत्याह न त्विति। उक्तमेवार्थं प्रपंचयति। तेनेत्यादिना॥ भ
वतु किं तावतेति तत्राह तेनेति। दृष्टमिति अवतिष्ठेत यदीति शेषः। क्षणिकत्वहानिपरिहारं शंकित्वा परिह
रत्यथेत्यादिना। तत्र हेतुमाह। नैकेति। परपक्षदोषांतरमाह व्यपदेशेति। तदेव विवृणोति इदमिति व्य
पदेशाक्षणेऽनवस्थानासिद्धिं शंकित्वा दूषयत्यथेत्यादिना॥ अन्योद्दृष्टान्यश्च व्यपदेष्टेत्याशंक्य
ज्ञानस्य क्षणिकत्वादेकस्य वस्तुदर्शिनो वस्त्वंतरदर्शने सादृश्यप्रत्ययः स्यात्॥ ननु वस्तुदर्शये
को वस्त्वंतरदर्शनाय क्षणांतरमवतिष्ठते विज्ञानस्य क्षणिकत्वात्॥ सकृद्वस्तुदर्शनेनैव क्षयो
पपत्तेस्तेनेदं सदृशमिति हि सादृश्यप्रत्ययो भवति। तेनेति दृष्टस्मरणमिदमिति॥ वर्त्तमान
प्रत्ययस्तेनेति दृष्टं स्मृत्वा यावदिदमिति वर्त्तमानक्षणकालमवतिष्ठेन ततः क्षणवादहानिः
॥ अथ तेनेत्येवोपक्षीणः स्मार्त्तः प्रत्यय इदमिति चान्य एव वार्त्तमानिकः प्रत्ययः क्षीयते ततः
सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिस्तेनेदं सदृशमिति अनेकदर्शिन एकस्याभावात्॥ व्यपदेशानुप
पत्तिश्च दृष्टव्यदर्शिनेनैवोपक्षयाद्विज्ञानस्येदं पश्याम्यदोद्राक्षमिति व्यपदेशानुपपत्तिर्दृष्ट
वतो व्यपदेशाक्षणानवस्थानात्। अथावतिष्ठेत क्षणवादहानिरथादृष्टवतो व्यपदेशः
सादृश्यप्रत्ययश्च तदानीं जात्यंधस्येव रूपविशेषव्यपदेशः तत्सादृश्यप्रत्ययश्च स
र्वमंधपरंपरेति प्रसज्येत सर्वज्ञशास्त्रप्रणयनादि। न च तदिष्यते। कृताभ्यागमकृतप्रणाश
दोषानुप्रसिद्ध तरो क्षणवादे दृष्टव्यपदेशहेतुः पूर्वोत्तरसहित एक एव हि अंखलावत्प्रत्ययो जा
यत इति चेत् तेनेदं सदृशमिति च। न वर्त्तमानातीतयोर्भिन्नकालत्वात्तत्र वर्त्तमानप्रत्यय एकः शृं
खलावयवस्थानीयोतीतश्चापरः तौ प्रत्ययौ भिन्नकालौ तदुभयप्रत्ययोर्विषयस्थः कश्चिदेकः श्रृंख
परिहरत्यथेत्यादिना शास्त्रप्रणयनादीत्यादिशब्देन शास्त्रीयं साध्यसाधनादि गृह्यते क्षणिकत्वपक्षे
दूषणांतरमाह कृतेति व्यपदेशानुपपत्तिमुक्त्वा समादधानः शंकते दृष्टेति। सादृश्यप्रत्ययश्च शृंखला

आप्रत्ययस्ततः क्षणद्वयस्यापि सादेकस्य विज्ञानस्य ॥ ७ ॥ पुनः क्षणवादहानिः ॥

स्थानीयेनप्रत्ययेनैवसेत्स्यतीत्याह तेनेदमिति। अपसिद्धांतप्रसक्त्याप्रत्याचष्टे नेत्यादिना तावेवोभौ
यौप्रत्ययौविषयौतदवगाहीचेन्मध्यवर्ती। अंशखलावयवस्थानीयःप्रत्ययइतियावत्॥ ॥छ॥ ॥छ॥
क्षणानांमिथःसंबंधस्तर्हिमाभूदितिचेत्तत्राह ममेति। व्यपदेशासाद्दृश्यप्रत्ययानुपपत्तिस्तुस्थितैवेतितु
त कारार्थः। यत्तुविज्ञानस्यदुःखाद्युपप्लुतत्वंदूषयतिसर्वस्यचेति। शुद्धत्वात्तत्संसर्गिद्रष्टृभावाच्चनज्ञान

ममत्ववतादिविशेषानुपपत्तेश्चसर्वसंसंहारलोपप्रसंगः॥ सर्वस्यचस्वसंवेद्यविज्ञानमात्रत्वेवि
ज्ञानस्यचस्वच्छावबोधावभासमात्रस्वाभाव्याभ्युपगमात्तद्दर्शिनश्चान्यस्याभावेऽनित्य
दुःखशून्यानात्मत्वाद्यनेनकल्पनानुपपत्तिः॥ नचदाडिमादेरिवविरुद्धानेकांशवत्त्वंविज्ञा
नस्यस्वच्छावभासस्वाभाव्याद्विज्ञानस्यानित्यदुःखादीनांविज्ञानांशत्वेचसत्यनुभूयमा
नत्वात्तद्व्यतिरिक्तविषयत्वप्रसंगः॥ अथानित्यदुःखाद्यात्मैकत्वमेवविज्ञानस्यतदातद्वि
योगाद्विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः। संयोगिमलवियोगाद्विशुद्धिर्भवति॥ यथादर्शप्रभृती
नांनतुस्वाभाविकेनधर्मेणकस्यचिद्वियोगोदृष्टो नह्यग्नेःस्वाभाविकेनप्रकाशेनौष्ण्येन
वावियोगोदृष्टः॥ ॥छ॥

स्यदुःखादिसंप्लवःस्वसंवेद्यत्वांगीकारादित्यर्थः। ज्ञानस्यशुद्धबोधैकस्वाभाव्यमसिद्धंदाडिमादिव
न्नानाविधदुःखाद्यंशवत्त्वाश्रयणादित्याशंक्याह नचेति तत्रैवहेत्वंतरमाह अनित्येति तेषांतद्धर्मत्वे
सत्यनुभूयमानत्वात्ततोतिरिक्तत्वंस्याद्धर्मिणोधर्मिमात्रत्वाभावान्मेयानांचमानादर्थांतरत्वादंता
यन्मेयेनततज्ज्ञानांशोयथाघटादिदुःखादिधर्मोनभवतिकिंतुस्वरूपमेवेतिशंकामनुभाष्यदोषमा
हाथेत्यादिना। अनुपपत्तिमेवप्रकटयतिसंयोगीत्यादिना॥ ॥छ॥ ॥छ॥

स्वाभाविकस्यापिवियोगोऽस्तिपुष्परक्तत्वादीनांतथोपलंभादित्याशंक्याहयदपीति।द्रव्यांतरशब्देनपु
ष्पसंबंधिनोवयवास्तद्गतरक्तत्वाद्यारंभकाविवक्षिताः।विमतंसंयोगपूर्वकंविभागवत्वान्मेषादिव
दित्यनुमानान्नस्वाभाविकस्यसतिवस्तुनिनाशोऽस्तीत्यर्थः।अनुमानानुगुणंप्रत्यक्षंदर्शयतिबीजेति।
कार्पासादिबीजेद्रव्यविशेषसंपर्काद्रक्तादिवासनयातत्पुष्पादीनांरक्तादिगुणादयोपलंभात्तत्संयोगि

यदपिपुष्पगुणानांरक्तत्वादीनांद्रव्यांतरयोगेनवियोजनंदृश्यते।।तत्रापिसंयोगपूर्वत्वमनु
मीयते।।बीजभावनयापुष्पफलादीनांगुणांतरोत्पत्तिदर्शनात्।अतोविज्ञानस्यविशुद्धिक
ल्पनानुपपत्तिः।।विषयविषय्यसत्वेचयन्मलंपरिकल्प्यतेविज्ञानस्यतदथान्यसंसर्गाभावाद
नुपपन्नं।।नह्यविद्यमानेनविद्यमानस्यसंसर्गःस्यात्।असतिचान्यसंसर्गेयोधर्मोयस्यदृष्टः
सतत्स्वभावत्वात्नतेनवियोगमर्हतियथाग्नेरौष्ण्यंसवितुर्वाप्रभा।।तस्मादनित्यसंसर्गेण
मलिनत्वेतद्विशुद्धिश्चविज्ञानस्येतीयंकल्पनाधपरंपरैवप्रमाणशून्येत्यवगम्यते।यदपि
तस्यविज्ञानस्यनिर्वाणंपुरुषार्थंकल्पयंतितत्रापिफलाश्रयानुपपत्तिः।। ।।७।। ।।

द्रव्यापगमाद्देवतत्पुष्पादिषुरक्तत्वाद्यपगतिरित्यर्थः।विशुद्ध्यनुपपत्तिमुपसंहरत्यतइति।कल्पनां
तरमनूद्यदूषयतिविषयविषयीति।कथंपुनर्ज्ञानस्यान्येनसंसर्गाभावस्तस्यविषयेणसंसर्गादि
त्याशंक्याह।नहीति।अथान्यसंसर्गमंतरेणापिज्ञानस्यविषयविषय्यभावत्वमलंस्यादितिचेत्तत्रा
हसतिचेतिकल्पनाद्वयमप्रामाणिकमनादेयमित्युपसंहरतितस्मादिति।कल्पनांतरमुत्थापय
तियदपीति।उपशांतिर्निर्वाणशब्दार्थःदूषयतितत्रापीति।। ।।७।। ।।७।।

फलाभावेपिफलंस्यादितिचेन्नेत्याहकंटकेति।दार्ष्टांतिकेविवृणोतियस्यहीति।ननुत्वन्मतेपिवस्तु
नोद्वयत्वात्तस्यासंगस्यकेनचिदपिसंयोगवियोगयोरयोगात्फलितासंभवेमोक्षासंभवादितितु
ल्यमित्याशंक्याहअस्यपुनरितियद्यपिपूर्णवस्तुवस्तुतोऽसंगमंगीक्रियतेतथापिक्रियाकारकफ
लभेदस्याविद्यामात्रकृतत्वादस्म न्मतेसर्वव्यवहारसंभवान्नसाम्यमितिभावः।ननुबाह्यार्थवादोवि
ज्ञानवादश्चनिराकृतौशून्यवादोनिराकर्तव्योपिकस्मान्ननिराक्रियतेतत्राह।शून्यवादीति।समस्त

कंटकविद्धस्यहिकंटकवेधजनितदुःखनिवृत्तिःफलंनतुकंटकविद्धमरणेतत्दुःखनिवृत्ति
फलस्याश्रयउपपद्यते।।तद्वत्सर्वेनिर्वाणेसतिचफलाश्रयेपुरुषार्थकल्पनाव्यर्थैवयस्य
हिपुरुषशब्दवाच्यस्यसर्वस्यात्मनोविज्ञानस्यवार्थःपरिकल्प्यते।तस्यपुनःपुरुषस्यनिर्वा
णेकस्यार्थःपुरुषार्थइतिस्यात्।।यस्यपुनरस्त्यनेकार्थदर्शीविज्ञानव्यतिरिक्तआत्मातस्य
दृष्टस्मरणदुःखसंयोगवियोगादिसर्वमेवोपपन्नमन्यसंयोगनिमित्तंकालुष्यंतद्वियोगनि
मित्ताचविशुद्धिरिति।।शून्यवादिपक्षस्तुसर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धइतितन्निराकरणायनाद
रःक्रियते।।७।। ।।७।। ।।७।। ।।७।। ।।

स्यवस्तुनःसत्वेनमानान्मानानांचसर्वेषांसद्विषयत्वाच्छून्यस्यचाविषयतयाप्राप्त्यभावेननिराकरणानर्हत्वात्त
द्विषयत्वेचशून्यवादिनैवविषयनिराकरणोऽस्याशून्यस्यापन्नत्वात्तस्यचस्फुरणास्फुरणयोःसर्वशून्यत्वा
योगात्तद्वादिनश्चसत्वासत्वयोस्तदनुपपत्तेःसंवृत्तेश्चाश्रयाभावादसंभवात्तदाश्रयत्वेचशून्यस्यस्वरूपहा
नान्निराश्रयत्वेचासंवृत्तित्वान्नास्माभिस्तद्वादनिरासायादरःक्रियतेतत्सिद्धंबुध्याद्यतिरिक्तंनित्यसिद्ध
मत्यंतशुद्धंकूटस्थमद्वयमात्मज्योतिरितिभावः।। ।।७।। ।।७।। ।।

प्रसंगागतंपरपक्षंनिराकृत्यश्रुतिव्याख्यानमेवानुवर्त्तयन्नुत्तरवाक्यतात्पर्यमाहयथेति।एवमात्मादेहभेदे
ऽपिवर्त्तमानंजन्मत्यजन्नुजन्मांतरंचोपाददानःकार्यकरणान्यतिक्रामतीतिशेषः।अतःस्वप्नजागरितसंचारा
देहाद्यतिरेकवदिहलोकपरलोकसंचारोऽप्यपितदतिरेकस्तस्योच्यतेनेनतरवाक्येनेत्यर्थः।संप्रत्युत्तरवाक्यं
गृहीत्वाव्याकरोतिसवाइत्यादिना।पाप्मशब्दस्यलक्षणयातत्कार्यविषयत्वंदर्शयतिपाप्मसमवायिभिरि

यथैवेहैकस्मिन्देहेस्वप्नोभूत्वामृत्योरूपाणिकार्यकरणान्यतिक्रम्यस्वप्नेस्वआत्मज्योतिष्यास्ते
एवंसवैप्रकृतःपुरुषोऽयंजायमानःकथंजायमानइत्युच्यते॥शरीरंदेहेंद्रियसंघातमभिसंपद्यमानः
शरीरात्मभावमापद्यमानइत्यर्थःपाप्मभिःपाप्मसमवायिभिःधर्माधर्माश्रयैःकार्यकरणैरित्य
र्थः॥संसृज्यतेसंयुज्यते॥सएवउत्क्रामन्शरीरांतरमूर्द्ध्वंक्रामन्गच्छन्म्रियमाणइत्येतस्यव्याख्या
नमुत्क्रामन्निति।तानेवसंसृष्टान्पाप्मरूपान्कार्यकरणलक्षणान्विजहातितैर्वियुज्यतेतान्परित्य
जतियथायंस्वप्नजाग्रद्वृत्त्योर्वर्त्तमानएकस्मिन्देहेपाप्मरूपकार्यकरणोपादानपरित्यागाभ्याम

सवाअयंपुरुषोजायमानःशरीरमभिसंपद्यमानःपाप्मभिःसꣳसृज्यतेस
उत्क्रामन्म्रियमाणःपाप्मनोविजहाति॥ ॥८॥ ॥७॥ ॥

नवरतंसंचरतिधियासमानःसन्तथासोऽयंपुरुषःउभाविहलोकपरलोकौजन्ममरणाभ्यांकार्य
करणोपादानपरित्यागादनवरतंप्रतिपद्यमानःआसंसारमोक्षात्संचरतितस्मात्सिद्धमस्या
त्मज्योतिषोऽन्यत्वंकार्यकरणरूपेभ्यःपाप्मभ्यःसंयोगवियोगाभ्यां॥नहितद्धर्मत्वेसतितैरेवसंयो
गोवियोगोवायुक्तः॥ ॥७॥ ॥ति।पाप्मशब्दस्यपापवाचित्वेऽपिकार्यसाम्याद्धर्मेऽपिवृत्तिंसूचय
तिधर्माधर्मेति।उक्तमर्थंदृष्टांतत्वेनानुवदतियथेति।अवस्थाद्वयसंचारस्यलोकद्वयसंचारेदार्ष्टांतिकमा
हतथेति।इहलोकपरलोकावनवरतंसंचरतीतिसंबंधः।संचरणप्रकारंप्रकटयतिजन्मेति।जन्मनाकार्य
करणयोरुपादानंमरणेनचतयोस्त्यागमविच्छेदेनलभमानोमोक्षादर्वागनवरतंसंचरन्दुःखीभवती
त्यर्थः।सवाइत्यादिवाक्यतात्पर्यमुपसंहरतितस्मादिति।तच्छब्दार्थमेवस्फुटयतिसंयोगेति।कथमेता
वतातेभ्योऽन्यत्वंतत्राहनहीति।स्वाभाविकस्यहिधर्मस्यसतिस्वभावेकुतःसंयोगविभागौवह्न्यौष्ण्यादिव

…कार्यकरणयोःसंयोगविभागावस्वाभाविक[illegible]॥

तस्येत्यादिवाक्यस्य व्यावर्त्यां शंकामाह नन्विति। अवस्थाद्वयवल्लोकद्वयसिद्धिरित्याशंक्याह स्वप्नेति। कथं त
र्हि लोकद्वयप्रसिद्धिरत आह तस्मादिति। तत्रोत्तरत्वेनोत्तरं वाक्यमुत्थाप्य व्याकरोत्युच्यत इति। स्थानद्वयप्र
सिद्धिद्योतनार्थो वैशब्दः। अवधारणं विवृणोति नेतीति। वेदनासुखदुःखादिलक्षणा। आगमस्य परलोकसा
धकत्वमभिप्रेत्याह तच्चेति। अवधारणमाक्षिपति। नन्विति। तस्य स्थानान्तरत्वं दूषयति नेति। स्वप्नस्य लोकद्व

ननु न स्तो स्थो भौ लोकौ यौ जन्ममरणाभ्यामनुक्रमेण संचरति स्वप्नजागरिते तु प्रत्यक्षमवग इव स्वप्नजागरिते
म्येते। न त्विहलोकपरलोकौ केनचिद्दृश्यमानौ॥ तस्मादेते एव स्वप्नजागरिते इहलोकपरलो
काविति॥ न। तस्यैतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः न तृतीयं चतुर्थं वा के ते इदं च यत्प्रतिपन्नं वर्त्त
माने जन्मशरीरेंद्रियविषयवेदनाविशिष्टं स्थानं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमाने॥ परलोक एव स्थानं पर

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च संध्यं तृतीयं
स्वप्नस्थानं॥ ॥९॥

लोकस्थानं॥ तच्च शरीरादिवियोगोत्तरकालानुभाव्यं॥ ननु स्वप्नोऽपि परलोक
स्तथा च सति द्वे एवेत्यवधारणमयुक्तं॥ न। कथं तर्हि संध्यं तदिहलोकपरलोकयोर्यः संधिस्तस्मि
न्भवं संध्यं यत्तृतीयं तत्स्वप्नस्थानं। तेन स्थानद्वित्वावधारणं न हि ग्रामयोः संधिस्तावेव ग्रामाव
पेक्ष्य तृतीयत्वपरिगणनमर्हति॥ ॥९॥ ॥

यातिरिक्तस्थानत्वाभावे कथं तृतीयत्वप्रसिद्धिरित्याह कथमिति। तस्य संध्यत्वान्न स्थानान्तरत्वमित्यु
त्तरमाह संध्यं तदिति। संध्यत्वं व्युत्पादयति इहेति। यत्तु स्वप्नस्थानं तृतीयमन्यसे तदिहलोकपरलोकयोः ह
संध्यमिति संबंधः। तस्य संध्यत्वफलितमाह तेनेति। पूरणप्रत्ययश्रुत्या स्थानान्तरत्वमेव स्वप्नस्य किं न
स्यादित्याशंक्य प्रथमश्रुतसंध्यशब्दविरोधान्नैवमित्याह नहीति॥ ॥९॥ ॥९॥

परलोकास्तित्वे प्रमाणांतरजिज्ञासया पृच्छति कथमिति। प्रत्यक्षं प्रमाणमित्युत्तरमाह यत इत्यादिना॥ स्वप्नप्रत्यक्षं
परलोकास्तित्वे प्रमाणमित्युक्तं तदेवोत्तरवाक्येन स्फुरयितुं पृच्छति कथमिति। कथंशब्दार्थमेव प्रकटयति कि
मित्यादिना। उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनोत्थापयत्युच्यत इति। तत्राथशब्दमुक्तप्रश्नार्थतया व्याकरोत्यथेति। उक्त
कथं पुनस्तस्य परलोकस्थानस्यास्तित्वमवगम्यते॥ यदपेक्ष्य स्वप्नस्थानं संध्यं भवेत्॥ यतस्तस्मिन्सं
ध्ये स्वप्नस्थाने तिष्ठन्भवन्वर्तमान एव ते उभे स्थाने पश्यति के ते उभे इदं च परलोकस्थानं च तस्मात्तेः
स्वप्नजागरितव्यतिरेकेणोभौ लोकौ यो धिया समानः सन्ननुसंचरति जन्ममरणसंतानप्रबंधने कथं
पुनः स्वप्ने स्थितः सन्नुभौ लोकौ पश्यति किमाश्रयः केन विधिनेत्युच्यते। अथ कथं पश्यतीति शृणु
॥ यथाक्रमं आक्रमत्यनेनेत्याक्रमः आश्रयोऽवष्टंभ इत्यर्थः॥ यादृगाक्रमोऽस्य सोऽयं यथाक्रमः
अयं पुरुषः परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमित्ते यथाक्रमो भवति॥ यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाध
नेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो भवतीत्यर्थः॥ तमाक्रमं परलोकस्थानायोन्मुखीभूतं प्रा

तस्मिन्संध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च। अथ यथाक्रमोऽयं पर
लोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मन आनंदांश्च पश्यति॥ ॥९॥

प्तांकुरीभावबीजं तमाक्रममाक्रम्यावष्टभ्याश्रित्योभयान्पश्यति॥ बहुवचनेन धर्माधर्मफलानेक
त्वादुभयानुभयप्रकारानित्यर्थः॥ कांस्तान्पाप्मनः पापफलानि न तु पुनः साक्षादेव पाप्मनो दर्श
नं संभवति तस्मात्पापफलानि दुःखानीत्यर्थः॥ आनंदांश्च धर्मफलानि सुखानीत्येतत्तानुभया
न्पाप्मनः आनंदांश्चेति। जन्मांतरदृष्टवासनामयान्। यानि च प्रतिपत्तव्यजन्मविषयाणि क्षुद्रधर्मा
धर्मफलानि धर्माधर्मप्रयुक्तो देवतानुग्रहाद्वा पश्यति तत्कथमवगम्यते। परलोकस्थानं भावि
नो पाप्मनो दर्शने स्वप्न इत्युच्यते॥ यस्मादिह जन्मन्यननुभाव्यमपि पश्यति बहु॥ न च स्वप्नो ना
माऽपूर्वदर्शनं पूर्वदृष्टस्मृतिर्हि स्वप्नः प्रायेण तेन स्वप्नजागरितस्थानव्यतिरेकेणास्तेः उभौ लोकौ॥
रभागमुत्तरत्वेन व्याचष्टे शृण्विति। यदुक्तं किमाश्रय इति तत्राह यथाक्रम इति। यदुक्तं केन विधिनेति तत्रा
ह तमाक्रममिति पाप्मशब्दस्य यथाश्रुतार्थत्वे संभवति। किमिति फलविषयत्वे तत्राह न त्विति साक्षादा

×षाव्यवहरतीत्युक्तं तदेव नास्ति यदादित्यादिज्योतिषामभावगमनं यत्रेदं विविक्तं स्वयंज्योतिः

 गमादृते प्रत्यक्षेणेति यावत्। पाप्मनामेव साक्षाद्दर्शनासंभवस्तच्छब्दार्थः। कथं पुनराद्ये वयसि पाप्मना
मानेदानीं च स्वप्ने दर्शनेनेत्राह जन्मांतरेति। यद्यपि मध्यमे वयसि करणपाटवाद्दैहिकवासनया स्वप्नो दृश्यते
तथापि कथमंतिमे वयसि स्वप्नदर्शनं तदाह ध्यानेति चेति। फलानां क्षुद्रत्वमत्र लेशतो भुक्तत्वं यानीत्युपक्रमा
त्तानीत्युपसंख्यातव्यं ऐहिकवासनावशाद्दैहिकानामेव पाप्मनामानेदानां च स्वप्ने दर्शनसंभवान्न स्वप्नप्र
त्यक्षं परलोकसाधकमिति शंकते तत्कथमिति। परिहरत्युच्यत इति। यद्यपि स्वप्ने मनुष्याणामिंद्रादिभा
वोऽननुभूतोऽपि भाति तथापि तदपूर्वमेव दर्शनमित्याशंक्याह न चेति। भाविजन्मभाविनोऽपि स्वप्ने दर्शना
त् प्रायेणेत्युक्तं न च तदपूर्वदर्शनमपि सम्यक्ज्ञानमुत्थानप्रत्ययबाधान्नैवं स्वप्नधिया भाविजन्मा
सिद्धिर्यथा ज्ञानमर्थांगीकारादिति भावः। प्रमाणफलमुपसंहरति। तेनेति॥ ॥७॥ ॥स यत्रेत्यादि
यदादित्यादिबाह्यज्योतिषामभावेऽयं कार्यकरणसंघातः पुरुषो येन व्यतिरिक्तेनात्मनार्ज्ये
तिरुपलभ्येत। येन संदेवायं कार्यकरणसंघातः संसृष्ट एवोपलभ्यते॥ तस्मादसत्समोऽसन्नेव
वास्तेन विविक्तस्वभावेन ज्योतीरूपेणात्मनेति॥ अथ क्वचिद्विविक्तः स्वेन ज्योतीरूपेणोपलभ्ये

स यत्र प्रस्वपिति॥

त बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गशून्यस्ततो यथोक्तं सर्वं भविष्यतीत्येतदर्थमाह॥ स यः
प्र प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले स्वपिति प्रकर्षेण स्वापमनुभवति तदा किमुपादानः केन विधि
नास्वपिति संधुस्थाने प्रतिपद्यत इत्युच्यते॥ ॥७॥ ॥ वाक्यस्य व्यवहितेन संबंधं वक्तुं वृत्तमनूद्या
दा क्षिपति यदित्यादिना। बाह्यज्योतिरभावेऽस्त्ययं पुरुषः कार्यकरणसंघातो येन संघातो येन संघातानाति
रिक्तेनात्मज्योतिषागमनागमनादि निर्वर्त्तयति तदात्मज्योतिरस्तीति यदुक्तमित्यनुवादार्थः। विशि
ष्टस्थानाभावं वक्तुं विशेषणाभावं तावद्दर्शयति तदेवेति। आदित्यादिज्योतिरभावविशिष्टस्थाने यत्रे
त्युक्तं तदेवस्थानं नास्ति विशेषणाभावादिति शेषः। यथोक्तस्थानाभावे हेतुमाह। येनेति। संसृष्टो बाह्यै
र्ज्योतिर्भिरिति शेषः। व्यवहारभूमौ बाह्यज्योतिरभावाभावे फलितमाह तस्मादिति। उत्तरग्रंथमुत्तरत्वे
नावतारयत्यथेत्यादिना। यथोक्तं सर्वव्यतिरिक्तत्वं स्वयंज्योतिष्ट्वमित्यादि आह स्वप्ने प्रस्तौतीति यावत्।
उपादानशब्दः परिग्रहविषयः॥ ॥७॥ ॥ ॥७॥ ॥७॥

कथमस्यसर्वावत्त्वंतदाहसर्वावत्त्वमिति।संसर्गकारणभूताःसहाध्यात्मादिविभागेनेतिशेषः।किमुपादा
नइत्यस्योत्तरमुक्त्वाकेनविधिनेत्यस्योत्तरमाहस्वयमित्यादिना॥आदायप्रस्वपितीत्युक्तंतत्रसंबंधः।क
अस्यदृष्टस्यलोकस्यजागरितलक्षणस्यसर्वावतःसर्वमवतीतिसर्वावानयंलोकःकार्यकरणसंघा
तोविषयवेदनासंयुक्तःसर्वावत्त्वमस्यव्याख्यातमन्नत्रयप्रकरणेअथोऽयंवाआत्मेत्यादिनास
र्वावतःसर्वावाभूतभौतिकमात्राअस्यसंसर्गकारणभूताविद्यंतइतिसर्ववान्सर्ववानेवसर्वावा
न्तस्यसर्वावतोमात्रामेकदेशमवयवमपादायापच्छिद्यादायगृहीत्वादृष्टजन्मवासनावासि
तःसन्नित्यर्थः॥स्वयमात्मनैवविहत्यदेहंपातयित्वानिःसंबोधमापाद्यजागरितेह्यादित्यादी
नांचक्षुरादिष्वनुग्रहोदेहव्यवहारार्थः॥देहव्यवहारश्चात्मनोधर्माधर्मफलोपभोगप्रयुक्त
स्तद्धर्माधर्मफलोपभोगपरमणमस्मिन्देहआत्मकर्मोपरमकृतमिति॥आत्मास्यविहंते

अस्यलोकस्यसर्वावतोमात्रामपादायस्वयंविहत्यस्वयंनिर्मायस्वेनभासास्वेनज्यो
तिषाप्रस्वपित्यत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवति॥९॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

त्युच्यते॥स्वयंनिर्मायनिर्माणंकृत्वावासनामयंस्वप्नदेहंमायामयमिवनिर्माणमपितत्क
र्मसापेक्षत्वात्स्वयंकर्तृकमुच्यतेस्वेनात्मीयेनभासास्वेनात्मीयेनमात्रोपादानलक्षणेनभासा
दीप्त्याप्रकाशेनसर्ववासनात्मकेनांतःकरणवृत्तेःप्रकाशेनेत्यर्थः॥साहितत्रविषयभूतासर्ववास
नामयीप्रकाशते॥सातत्रस्वयंभाउच्यते।तेनस्वेनभासाविषयभूतेनस्वेनचज्योतिषातद्विषयिणा
विविक्तरूपेणालुप्तदृक्स्वभावेनतद्भासंरूपंवासनात्मकंविषयीकुर्वन्स्वपिति॥यदेवंवर्त्तनंत
त्स्वपितीत्युच्यते॥अत्रैतस्यामवस्थायामेतस्मिन्कालेऽयंपुरुषआत्मास्वयमेवविविक्तज्योति
र्भवति॥बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गरहितंज्योतिर्भवति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥
थंपुनरात्मनोदेहविहंतृत्वंजाग्रद्धेतुकर्मफलोपभोगोपरमणाद्धिसविहंत्येतेतत्राहजागरितेही
त्यादिना॥निर्म्माणंविषयंदर्शयतिवासनामयमिति।यथामायावीमायामयंदेहंनिर्मिमीते।तद्वदि
त्याहमायामयमिवेति।कथंपुनरात्मनोयथोक्तदेहनिर्माणकर्तृत्वंकर्म्मकृतत्वात्तन्निर्माणस्य

त्याशंक्याह निर्माणमपीति। स्वेन भासेत्यत्रेत्थंभावे तृतीया करणे तृतीयां व्यावर्तयति साहीति। त
त्रेति स्वप्नोक्तिः यथोक्तांतःकरणवृत्तेर्विषयत्वेन प्रकाशमानत्वेपि स्वभासो भवतु करणत्वमित्या
शंक्याह सा तत्रेति। स्वेन ज्योतिषेति कर्त्तरि तृतीया स्वशब्दोत्रात्मविषयः। कोयं प्रस्वापो नाम तत्रा
ह यदेवमिति। विविक्तविशेषणे विवृणोति बाह्येति॥ ॥७॥ ॥स्वप्ने स्वयंज्योतिरात्मेत्युक्तमा
क्षिपति नन्वस्येति। वासनापरिग्रहस्य मनोवृत्तिरूपस्य विषयतया विषयित्वाभावादविरुद्धमा

वभा नन्वस्य लोकस्य मात्रोपादाने कृते कथं तस्मिन्स्वप्नेत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्युच्यते। नै
षदोषो विषयभूतमेव हि वेत्तृ। तेनैव चात्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्दर्शयितुं शक्यः। नत्वन्यथाऽस
तिविषये कस्मिंश्चित्सुषुप्तकाल इव॥ यदा पुनः सोऽस्य वासनात्मिका विषयभूता उपलभ्यमा
ना भवति॥ तदाऽसिः कोशादिव निःकृष्टः सर्वसंसर्गरहितश्चक्षुरादिकार्यकरणव्यावृत्तस्वरूप
मलुप्तदृगात्मज्योतिः स्वेन रूपेणावभासयद्गृह्यते। तेनात्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति सिद्धं
॥७॥ ॥

त्मनः स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वमिति समाधत्ते नैष दोष इति। कुतो वासनोपादानस्य विषयत्वमित्याशं
क्य स्वयंज्योतिष्ट्वमिति श्रुतिसामर्थ्यादित्याह। तेनेति। मात्रादानस्य विषयत्वेनेति यावत्। तदे
व व्यतिरेकमुखेनाह न त्विति। यथा सुषुप्तिकाले व्यक्तस्य विषयस्याभावे स्वयंज्योतिरात्मा न द
र्शयितुं शक्यते तथा स्वप्नेपि तस्मात्तत्र स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुत्या मात्रादानस्य विषयत्वं प्रकाशितमि
त्यर्थः भवतु स्वप्ने वासनादानस्य विषयत्वं तथापि कथं स्वयंज्योतिरात्मा शक्यते विविच्य दर्शयि
तुमित्याशंक्याह यदा पुनरिति। अवभासयदवभास्यं वासनात्मकमंतःकरणमिति शेषः। स्वप्ना

वस्थायामाभासकोनतमाभावकल्पितमाहसेति॥

+ प्रदर्शनस्य जागरिते हीन्द्रियबुद्धिमनआलोकादिव्यापारसंकीर्णमात्मज्योतिरिह तु स्वप्न इंद्रियाभावात्तदनुग्रा ५

यदुक्तं स्वप्ने स्वयंज्योतिरात्मेति तत्प्रकारांतरेणाक्षिपति नन्विति। अवस्थाद्वये विशेषाभावं कृत्वा चोद्ये दूषयत्यु
च्यत इति। वैलक्षण्यं स्फुटयति जागरिते हीति। मनस्तु स्वप्नेसदपि विषयत्वान्न स्वयंज्योतिष्ट्वं विघातीति भावः
नन्वत्र कथं पुरुषः स्वयंज्योतिर्येन जागरितेऽवा ग्राह्यग्राहकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारो दृश्यते चक्षुरा
द्यनुग्राहकाश्चादित्याद्यालोकास्तथैव दृश्यंते यथा जागरिते तत्र कथं विशेषावधारणं क्रियते अ
यं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्युच्यते वैलक्षण्यात्त्वेहकादित्याद्यालोकाभावाच्च विविक्तं केवलं भ
वति॥ तस्माद्विलक्षणं॥ १॥ ननु तथैव विषया उपलभ्यंते स्वप्नेपि यथा जागरिते तत्र कथमिंद्रिया
भावाद्वैलक्षण्यमुच्यत इति शृणु। न तत्र विषयाः स्वप्ने रथादिलक्षणास्तथा न रथयोगाः रथेयुज्यं
त इति रथयोगा अश्वादयस्तत्र न विद्यंते न च पंथानो रथमार्गा भवंत्यथ रथान्रथयोगान्पथश्च सृज
ते स्वयं॥ कथं पुनः सृजते रथादिसाधनानां वृक्षादीनामभावे। उच्यते। ननूक्तमस्य लोकस्य वास
र्ववतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्मायेत्यंतःकरणवृत्तिरस्य लोकस्य वासनामात्रा तामपा

न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंत्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानंदा मुदः प्रमुदो
भवंत्यथानंदान्मुदः प्रमुदः सृजते॥ दाय रथादिवासनारूपांतःकरणवृत्तिः तदुपलब्धिनिमित्ते
न कर्मणा चोद्यमानादृश्यत्वेन व्यवतिष्ठते तदुच्यते स्वयं निर्मायेति तदेवाह रथादीन्सृजत इति॥ न
तु तत्र करणं वा करणानुग्राहकाणि आदित्यादिज्योतींषि तदवभास्या वा रथादयो विषया विद्यं
ते तद्वासनामात्रं तु केवलं तदुपलब्धिनिमित्तकर्मचोदितोद्भूतांतःकरणवृत्त्याश्रयं दृश्यते। तद्य
स्य ज्योतिषो दृश्यते तदुपद्रष्टा तदात्मज्योतिरत्र केवलं॥ असिरिव कोशाद्विविक्तं तथा न तत्रानंदाः
सुखविशेषाः मुदो हर्षोत्कर्षाः पुत्रादिलाभनिमित्ताः॥ प्रमुदस्त एव प्रकर्षोपेताः॥ अथ चानंदादीन्

उक्तं वैलक्षण्यं प्रतीतिमाश्रित्याक्षिपति नन्विति। न तत्रेत्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह शृण्विति। प्रती
तिं घटयत्यथेति रथादिसृष्टिमाक्षिपति कथं पुनरिति। वासनामयी सृष्टिः श्लिष्टेत्युत्तरमाहोच्यत इति।
तदुपलब्धिनिमित्तेत्यत्र तच्छब्देन वासनात्मिका मनोवृत्तिरेवोक्ता उक्तमेव प्रपंचयति न त्वित्यादिना तदुपल
ब्धिर्वासनोपलब्धिस्तत्र यत्कर्म निमित्तं तेन चोदितायोद्भूतांतःकरणवृत्तिः ग्राहकावस्था तदाश्रयं वा तदा

त्मके तद्वासनारूपं दृश्यत इति योजना। तथापि कथमात्मज्योतिः स्वप्ने केवलं सिध्यति तत्राह तद्यस्येति। य
थाकोशादसिर्विविक्तो भवति तथा दृश्याया बुद्धेर्विविक्तमात्मज्योतिरिति केवलत्वं साधयत्यसिरिवेति। त
था रथाद्यभाववदिति यावत्। मुखान्येव विविशिष्यन्त इति विशेषः। सुखसामान्यानीत्यर्थः॥ ॥१०॥ ॥
तथेत्यानन्दाद्यभावो दृश्यते। ततः अल्पा यासि सरांसि पल्वलशब्देनोच्यते स हि कर्तेत्यत्र हि शब्दार्थो यस्मादित्यु
क्तः तस्मात्सृजतीति शेषः। कुतोऽस्य कर्तृत्वं सहकार्यभावादित्याशङ्क्याह तद्वासनेति। तच्छब्देन वेशान्तादि
ग्रहणं। तदीयवासनाधारश्चित्तपरिणामस्तेनोद्भवति यत्कर्म तस्य सृज्यमाननिदानत्वेनेति यावत्। मुख्य
तथा न तत्र वेशान्ताः पल्वलाः पुष्करिण्यस्तडागाः स्रवन्त्यो नद्यो भवन्ति॥ अथ वेशान्तादीन्सृजते वासनामा
त्ररूपान्यस्मात्स हि कर्ता तद्वासनाश्रयचित्तवृत्त्युद्भवनिमित्तकर्महेतुत्वेनेत्ययमुपचारो मतः स्य कर्तृत्वं॥
ननु साक्षादेव तत्र क्रिया संभवति साधनाभावात्। नहि कारकमन्तरेण क्रिया संभवति॥ न च तत्र हस्त
पादादीनि क्रियाकारकाणि संभवन्ति। यत्र तु तानि विद्यन्ते जागरिते तत्रात्मज्योतिरवभासितैः कार्यक
रणैः रथादिवासनाश्रयान्तःकरणवृत्त्युद्भवनिवृत्तं कर्म निर्वर्त्यते तेनोच्यते स हि कर्तेति॥ तदुक्तमा
न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान्पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्ता॥१०॥
त्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुत इति॥ तत्रापि न परमार्थतः स्वतः कर्तृत्वं चैतन्यज्योतिषा
क वभासकत्वव्यतिरेकेण। यच्चैतन्यात्मज्योतिषान्तःकरणद्वारेणावभासयति कार्यकरणानि तदवभासि
तानि कर्मसु व्याप्रियन्ते कार्यकरणानि तत्र कर्तृत्वमुपचर्यत आत्मनः॥ यदुक्तं ध्यायतीव लेलायतीवे ले
ति तदेवानूद्यते स हि कर्तेति हि हेत्वर्थं॥ ॥१०॥ ॥ कर्तृत्वं वारयति न त्विति। तत्रेति स्वप्नोक्तिः। साधका
भावेऽपि स्वप्ने क्रिया किं न स्यादित्याशङ्क्याह नहीति। तर्हि स्वप्ने कारकाण्यपि भविष्यन्तीनेत्याह न चेति। तर्हि
पूर्वोक्तमपि कर्तृत्वं कथमिति चेत्तत्राह यत्र त्विति। उक्तेऽर्थे वाक्योपक्रममनुकूलयति तदुक्तमिति। उपक्र
मे मुख्यं कर्तृत्वमिह त्वौपचारिकमिति विशेषमाशङ्क्याह तत्रापीति। परमार्थतश्चैतन्यज्योतिषो व्यापार
वदुपाध्यवभासकत्वव्यतिरेकेण स्वतो न कर्तृत्वं वाक्योपक्रमेऽपि विवक्षितमित्यर्थः। आत्मनो वाक्योपक्र
मे कर्तृत्वमौपचारिकमित्युपसंहरति यदिति। स हि कर्तेत्यौपचारिके कर्तृत्वमुच्यते चेत्तस्य ध्यायतीवेत्या
दिना कथं खलु न पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह यदुक्तमिति। अनुवादे प्रयोजनमाह हेत्वर्थमिति। स्वप्ने रथादिसृष्टा

तदेतस्मिन्नुक्तेऽर्थे एते श्लोका मंत्रा भवंति। स्वप्नेन स्वप्नभावेन शारीरं शरीरमभिप्रहत्य निश्चेष्टमापाद्यासु
प्तः स्वयमलुप्तदृगादिशक्तिस्वाभाव्यात्॥ सुप्तान्वासनाकारोद्भूतानंतःकरणवृत्त्याश्रयान्बाह्याध्या
त्मिकान्सर्वानेव भावान्स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितान्सुप्तानभिचाकशीति। अलुप्तया दृष्ट्या पश्यत्यव
भासयतीत्यर्थः। शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदिंद्रियमात्रारूपमादाय गृहीत्वा पुनः कर्मणे जागरितस्थान
मेत्यागच्छति हिरण्मयो हिरण्मय इव चैतन्यज्योतिःस्वभावः पुरुष एकहंसः एक एव हंतीत्येकहं
सः। एको जाग्रत्स्वप्नेहलोकपरलोकादीन्गच्छतीत्येकहंसः॥११॥ तथा प्राणेन पंचवृत्तिना रक्षन्प
रिपालयन्नन्यथा मृतभ्रांतिः स्यादवरं निकृष्टमनेकाशुचिसंघातत्वादत्यंतबीभत्सं कुलायं नी
डं शारीरं स्वयं तु बहिस्तस्मात्कुलायाच्चरित्वा॥ यद्यपि शारीरस्थ एव स्वप्नं पश्यति तथापि तत्संबं

तदेते श्लोका भवंति स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति। शुक्रमादाय पु
नरैति स्थानꣳ हिरण्मयः पुरुष एकहꣳसः॥११॥ प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिः कुलायाद
मृतश्चरित्वा॥ स ईयतेऽमृतो यत्र कामꣳ हिरण्मयः पुरुष एकहंसः॥१२॥ स्वप्नांत उच्चावचमी
यमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि॥ उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्
॥१३॥

धाभावात्तत्स्थ इव आकाश इव बहिश्चरित्वेत्युच्यते। अमृतः स्वयममरणधर्मा ईयते गच्छति॥
यत्र कामं यत्र यत्र कामो विषयेषूद्भूतवृत्तिर्भवति तं कामं वासनारूपेणोद्भूतं गच्छति॥१२॥ किं च स्वप्नां
ते स्वप्नस्थाने उच्चावचं उच्चं देवादिभावमवचं तिर्यगादिभावं निकृष्टं तदुच्चावचमीयमानः गम्यमानः
प्राप्नुवन्रूपाणि देवो द्योतनवान्कुरुते निर्वर्तयति वासनारूपाणि बहून्यसंख्येयानि उत अपि
स्त्रीभिः सह मोदमान इव जक्षदिव हसन्निव वयस्यैः उत इव अपि भयानि बिभेत्येभ्यः इति भयानि सिं
पाल्यतितत्राहान्यथेति। बहिश्चरित्वेत्ययुक्तं शारीरस्थस्य स्वप्नोपलंभादित्याशंक्याह यद्यपीति। तत्संबंधा
भावाद्बहिश्चरित्वेत्युच्यत इति संबंधः। देहस्यस्यैव तत्संबंधे दृष्टांतमाह तत्स्थ इवेति स्वप्नस्थे विशेषांतरमाह किं चेति

आरामं विवृणोति। आराममित्यादिना। न तमित्यादेः तात्पर्यमाह कष्टमिति। दृष्टिगोचरापन्नमपि न पश्यतीति सं
बंधः। कष्टमित्यादिनोक्तं प्रपंचयत्यहो इति। श्लोकांतो तात्पर्यमुपसंहरत्येवेति। वाक्यांतरमादाय तात्पर्यमुक्त्वा
आकांक्षापूर्वकमक्षराणि व्याकरोति। तेनेत्यादिना। तेषामभिप्रायमाह। नूनमिति। इंद्रियाण्येव द्वाराण्य
स्येति इंद्रियद्वारो जाग्रद्देहस्तस्मादिति यावत्। तथापि सहसा सो बोध्यतां का हानिरित्याशंक्याह तत्रेति।
सहसा बोध्यमानत्वे सप्तम्यर्थः। किमत्र प्रमाणमित्याशंक्यानंतरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे तदेतदाहेत्यादि
आराममारममाणमाक्रीडमनेन निर्मितो वासनारूपा मस्यात्मनः पश्यंति सर्वे जनाः ग्रामं नगरं
स्त्रियमन्नाद्यमित्यादि वासनानिर्मितमाक्रीडनरूपं न तं पश्यति कश्चन कष्टं भो वर्तते अत्यंतवि
विक्तं दृष्टिगोचरापन्नमथ हो भाग्यहीनता लोकस्य यच्छक्यदर्शनमप्यात्मानं न पश्यतीति लोके
प्रत्यनुक्रोशं दर्शयति श्रुतिरत्यंतविविक्तः स्वयंज्योतिरात्मा स्वप्ने भवतीत्यभिप्रायस्तं नायतं बो
धयेदित्याहुः प्रसिद्धिरपि लोके विद्यते स्वप्न आत्म ज्योतिषो व्यतिरिक्तत्वे कोसौ तमात्मानं सुप्त
मायतं सहसा भृशं न बोधयेदित्याहुरेवं कथयंति चिकित्सकादयो जनाः लोके नूनं ते पश्यंति

आराममस्य पश्यंति न तं पश्यति कश्चनेति तं नायतं बोधयेदित्याहुर्दुर्भिषज्यं हास्मै
भवति यमेष न प्रतिपद्यते ॥ जाग्रद्देहादिंद्रियद्वारतोपसृत्य केवलो बहिर्वर्तत इति। यत आ त
हुस्तं नायतं बोधयेदिति तत्र च दोषं पश्यंति। भृशं ह्यसौ बोध्यमानस्तानींद्रियद्वाराणि सहसा प्रति
बोध्यमानो न प्रतिपद्यत इति तदेतदाह दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते। यमिंद्रियद्वा
रदेशं यस्माद्देशाच्छुक्रमादायोपसृतस्तमिंद्रियदेशमेष आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते। कदाचिद्व्यत्या
सेनेंद्रियमात्राः प्रवेशयति। ततश्चांध्यबाधिर्यादिदोषप्राप्तौ दुर्भिषज्यं दुःखभिषज्यता हास्मै देहा
य भवति। दुःखेन चिकित्सनीयोसौ देहो भवतीत्यर्थः॥ ॥ना। पुनरप्रतिपत्तौ दोषप्रसंगं दर्शयति कदाचिदिति।
व्यत्यासप्रवेशस्य कार्यं दर्शयन् दुर्भिषज्यमित्यादि व्याचष्टे तत इति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥
॥श्रीरामजयराम जयजयराम॥ ॥श्रीगोपालकृष्णायनमः॥ ॥श्रीरामचंद्रायनमः॥ ॥७॥
॥७॥ आ७॥

उक्तांप्रसिद्धिमुपसंहरति।तस्मादिति।वृत्तमनूद्यमतांतरमुत्थापयति।स्वप्नोभूत्वेत्यादिना।इतिशब्दोयस्मादर्थेत
देवमतांतरंस्फारयति।नेत्यादिना।उक्तमंगीकृत्यफलंपृच्छतियद्येवमिति।स्वप्नोजागरितदेशइत्येवंयदीष्टमतश्च
किंस्यादितिप्रश्नार्थः।फलंप्रतिज्ञायप्रकटयति।अपित्वित्यादिना।मतांतरोपन्यासस्यस्वमतविरोधित्वमाहइत्यत
तस्मात्प्रसिद्ध्यापिस्वप्नेस्वयंज्योतिष्ट्वमस्यगम्यतेयस्मात्स्वप्नोभूत्वातिक्रांतोमृत्योरूपाणीति।तस्मात्स्वप्ने
यः स्वयंज्योतिरात्माअथोअपिखल्वन्यआहुर्जागरितदेशएवास्यैषःस्वप्नोनसंध्यस्थानांतरमिहलोकाभ्यांव्य लोकपर
तिरिक्तं।किंतर्हिइहलोकएवजागरितदेशो।यद्येवंकिंचातःश्रृणुअतोयद्भवतियदाजागरितदेशएवायंस्वप्नस्त
तो दायमात्माकार्यकरणेभ्योनव्यावृत्तस्तैर्मिश्रीभूतोनस्वयंज्योतिरात्मेत्यतःस्वयंज्योतिष्ट्वबाधनायान्यआ
हुर्जागरितदेशएवास्यैषइतितत्रचहेतुमाचक्षते।जागरितदेशत्वेयानिहियस्माद्धस्त्यादीनिपदार्थजातानि
जाग्रज्जागरितदेशेपश्यतिलौकिकस्तान्येवसुप्तोपिपश्यतीति।तदसदिंद्रियोपरमादुपरतेष्विंद्रियेषुस्वप्ना
न्पश्यतितस्मान्नान्यस्यज्योतिषस्तत्रसंभवोस्तितदुक्तंनतत्ररथानरथयोगाइत्यादितस्मादत्रायंपुरुषःस्व
अथोखल्वाहुर्जागरितदेशएवास्यैषइतियानिह्येवजाग्रत्पश्यतितानिसुप्तइत्यत्रायंपुरुषःस्वयं
ज्योतिर्भवतिसोहंभगवतेसहस्रंददाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायब्रूहीति॥१४॥ ॥७॥ ॥
यंज्योतिर्भवत्येवस्वयंज्योतिरात्मास्तीतिस्वप्नदर्शनेनप्रदर्शितमतिक्रामतिमृत्योरूपाणीतिचक्रमेण
संचरन्निहलोकपरलोकादीनिहलोकपरलोकादिव्यतिरिक्तस्तथाजाग्रत्स्वप्नकुलायाभ्यांव्यतिरिक्तस्तत्र य
रा चक्रमसंचारित्वयश्चेत्येतत्प्रतिपादितंयाज्ञवल्क्येन।अतोविद्यानिःक्रयार्थंसहस्रंददामीत्याहजनकः
सोहमेवंबोधितस्त्वयाभगवतेतुभ्यंसहस्रंददामिमोक्षश्चकामप्रश्नोमयाभिप्रेतस्तदुपयोग्ययंतादर्थ्ये
तदेकदेशएवात्वांनियोक्ष्यामिसमस्तकर्मप्रश्ननिर्णयश्रवणेनविमोक्षायातऊर्ध्वंब्रूहि।येनसंसारा
इतिस्वप्नस्यजाग्रद्देशत्वंदूषयति।तदसदिति।तस्यजागरितदेशत्वाभावेफलितमाहतस्मादितिस्वप्नेबाह्यज्यो
तिषःसंभवोनास्तीत्यत्रप्रमाणमाह।तदुक्तमिति।बाह्यज्योतिरभावेपिस्वप्नेव्यवहारदर्शनात्तत्रस्वयंज्योतिष्ट्व
माक्षेप्तुमशक्यमित्युपसंहरति।तस्मादिति।कथंपुनर्विद्यायामनुक्तायांसहस्रदानवचनमित्याशंक्याहवृत्तं
कीर्तयतिस्वयंज्योतिरिति।मृत्योरूपाण्यतिक्रामतीत्यत्रचकार्यकरणव्यतिरिक्तत्वमात्मनोदर्शितमित्या
हातिक्रामतीति।लोकद्वयसंचारवशादुक्तमर्थमनुद्रवतिक्रमेणेति।आदिशब्दस्तत्रदेहादिविषयःस्थानद्व
यसंचारवशादुक्तमनुभाषतेतथेति।इहलोकपरलोकाभ्यामिवेतियावत्।लोकद्वयेस्थानद्वयेचक्रमसंचार

प्रयुक्तमर्थान्तरमाह। तत्र चेति। आत्मनः स्वयंज्योतिषो देहादिव्यतिरिक्तस्य नित्यस्य ज्ञापितत्वादित्यथातःशब्दा
र्थः। कामप्रश्नस्य निर्णीतत्वान्निराकांक्षत्वमिति शंकां वारयति। विमोक्षश्चेति। सम्यक्बोधस्तद्धेतुरिति या
वत्। ननु स एव प्रागुक्तो नासौ वक्तव्योऽस्ति तत्राह तदुपयोगीति। अयमित्युक्तात्मप्रत्ययोक्तिः तादर्थ्यात्पदा
र्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानशेषत्वादिति यावत्। पदार्थस्य वाक्यार्थबहिर्भावं दूषयति तदेकदेश एवेति। कामप्र
श्नो नाद्यापि निर्णीतस्तस्य त्वत्रोत्तरवाक्यं गमकमित्याहान्तरेति। कामप्रश्नस्यानिर्णीतत्वादिति यावत्। तेनापे
क्षितेन हेतुनेत्यर्थः। विमोक्षशब्दस्य सम्यक्ज्ञानविषयत्वं सूचयति। येनेति॥ ॥७॥ ॥सम्यक्ज्ञानप्रा
प्तौ गुरुप्रसादस्य प्राधान्यं दर्शयति। त्वत्प्रसादादिति। ननु विमोक्षपदार्थो निर्णीतोऽन्यथा सहस्रदानस्या

त्वत्प्रसादाद्विमोक्षपदार्थैकदेशनिर्णयहेतोः सहस्रदानं यत्प्रस्तुतमात्मनैवायं ज्योतिषास्त इत्ये
तत्प्रत्यक्षतः प्रतिपादितमत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति स्वप्ने। यत्तूक्तं स्वप्नो भूत्वेमं लोकमति
क्रामति मृत्यो रूपाणीति तत्रैतदाशंक्यते। मृत्यो रूपाण्येवातिक्रामति न मृत्युं प्रत्यक्षं हि तत्स्व
प्ने कार्यकरणव्यापारस्तस्यापि मोहत्रासादिदर्शनेन तस्मान्नूनं नैवायं मृत्युमतिक्रामति। कर्मणो
हि मृत्योः कार्यं मोहत्रासादि दृश्यते। यदि च मृत्युना बद्ध एवायं स्वभावतस्ततो विमोक्षो नोपपद्य
ते। न हि स्वभावात्कश्चिद्विमुच्यतेऽथ स्वभावो न भवति मृत्युः ततस्तस्मान्मोक्ष उपपत्स्यते॥ ॥

कस्मिन्कल्पप्रसंगादत आह विमोक्षेति। उत्तरकंडिकामवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति यत्प्रस्तुतमिति। आत्मनैवेत्या
दिना यदात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं ब्राह्मणादौ प्रस्तुतं तदत्रायमित्यादिना प्रत्यक्षतः स्वप्ने प्रतिपादितमिति संबंधः
। वृत्तमर्थान्तरमनूद्य चोद्यमुत्थापयति यत्तूक्तमिति मृत्युं नातिक्रामतीत्यत्र हेतुमाह प्रत्यक्षं हीति। इच्छाद्वेषा
दिरादिशब्दार्थः। तथापि कुतो मृत्युं नातिक्रामति तत्राह। तस्मादिति। कार्यस्य कारणादन्यत्र प्रवृत्त्ययोगादि
ति यावत्। उक्तमुपपादयति कर्मणो हीति। अतः स्वप्नगतो मृत्युं कर्माख्यं नातिक्रामतीति शेषः। मा तर्हि मृत्यो
रतिक्रमो भूत्को दोषस्तत्राह। यदि चेति। स्वभावादपि मृत्योर्विमुक्तिमाशंक्याह न हीति। उक्तं हि न हि स्वभा
वो भाववन्तं व्यावर्त्तत औष्ण्यवद्वह्नेरिति मोक्षोपपत्तिरित्याशंक्याहाथेति॥ ॥७॥ ॥७॥

एषाशोकाप्रागेवराज्ञाकृतेतिदर्शयन्नुत्तरमुत्थापयतियथेत्यादिना।तद्विदर्शीयिषयेत्यत्रतच्छब्देनमृत्योरति
क्रमणंगृह्यतेवैशब्दस्यप्रसिद्धार्थत्वमुपेत्यसशब्दार्थमाहप्रकृतइति।एषशब्दमनूद्यव्याकरोत्येषइति।सं
प्रसादेस्थित्वामृत्युमतिक्रामतीतिशेषः।सुषुप्तस्यसंप्रसादत्वंसाधयति।जागरितइत्यादिना।तत्रवाक्यशे
षमनुकूलयतितीर्णोहीति।।अस्तुसंप्रसादःसुषुप्तस्थानंतथापिकिमायातमित्यत्राह।सवाइति।पूर्वोक्ते
यथासोमृत्युरात्माऽयोधर्मोनभवतितथाप्रदर्शनायातऊर्द्धंविमोक्षायब्रूहीत्येवंजनकेनपर्यनुयुक्तोया
ज्ञवल्क्यस्तद्विदर्शीयिषयाप्रवृत्तेसवैप्रकृतःस्वयंज्योतिःपुरुषःएषयःस्वप्नप्रदर्शितःएतस्मिन्संप्रसा
देसंम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्नितिसंप्रसादोजागरितदेहेंद्रियव्यापारशतसंनिपातजंहित्वाकालुष्यंते
भ्योविप्रमुक्तईषत्प्रसीदतिस्वप्ने।।१४।।इहतुसुषुप्तेसम्यक्प्रसीदत्यतःसुषुप्तःसंप्रसादउच्यते।।तीर्णो
हितदासर्वाञ्छोकानितिसलिलएकोद्रष्टेतिहिवक्ष्यति।सुषुप्तस्यमात्मानं।स वाएषएतस्मिन्संप्र
सादेक्रमेणसंप्रसन्नःसन्सुषुप्तेस्थित्वाकथंसंप्रसन्नःस्वप्नात्सुषुप्तंप्रविविक्षुःस्वप्नावस्थएवरत्वा
सवाएषएतस्मिन्संप्रसादेरत्वाचरित्वादृष्ट्वैवपुण्यंचपापंच।। ।।७।। ।।७।। ।।
रतिमनुभूयमित्रबंधुजनदर्शनादिनाचरित्वाविहृत्यानेकधाचरणफलंश्रममुपलभ्येत्यर्थः।।दृ
ष्ट्वैवनकृत्वेत्यर्थः।पुण्यंचपुण्यफलंपापंचपापफलंनतुपुण्यपापयोःसाक्षाद्दर्शनमस्तीत्यवोचा
मतस्मान्नपुण्यपापानुबद्धोयोहिकरोतिपुण्यपापेसताभ्यामनुबध्यते।नहिदर्शनमात्रेणतद
नुबंधःस्यात्तस्मात्स्वप्नोभूत्वामृत्युमतिक्रामत्येवनमृत्योरूपाण्येवकेवलमतोनमृत्योरात्म
स्वभावत्वाशंकामृत्युश्चेत्स्वभावोऽस्यस्वप्नेपिकुर्यान्नतुकरोति स्वभावश्चेत्क्रियास्यादनिर्मोक्ष
तैवस्यान्नतुस्वभावःस्वप्नेभावादतोविमोक्षोस्योपपद्यते।।मृत्योःपुण्यपापाभ्यां।। ।।७।। ।।
नक्रमेणसंप्रसादेसुषुप्तेस्थित्वासंप्रसन्नःसन्मृत्युमतिक्रामतीत्यर्थः।उक्तमर्थमुपपादयितुमाकांक्षामा
हकथमिति।रत्वेत्यादिव्याकुर्वन्परिहरति।स्वप्नादिति।पुण्यपापशब्दयोर्यथाश्रुतार्थत्वमाशंक्याह।न
त्विति।अवोचामोभयानुपाश्मनआनंदांश्चपश्यतीत्यत्रेति शेषः।पुण्यपापयोर्दर्शनमेवनकरणमित्यत्र
फलितमाहतस्मादितिननुद्रष्टुरपितदनुबंधःस्यादित्याशंक्यातिप्रसंगान्मैवमित्याह।योहीत्यादिना।पु

बृ·भा·व्या· एवपापाभ्यामात्मनोऽसंस्पर्शफलितमाहतस्मादितिमृत्योरतिक्रमणेकिंस्यादित्याशंक्याहातोने टी·अ·४
३३२ ति।मृत्योरस्वभावत्वमुपपादयति।मृत्युश्चेदिति।इष्टापत्तिमाशंक्याह।नत्विति।अनन्वागतवाक्या
[illegible]दसंगवाक्याच्चेत्यर्थः।मोक्षशास्त्रप्रामाण्यादपिमृत्योरस्वभावत्वमित्याहस्वभावश्चेदि
ति।इतश्चमृत्युःस्वभावोनभवतीत्याह।नत्विति।अभावादितिच्छेदः।तस्यास्वभावत्वेलब्धमर्थंकथय
५॥ ॥७॥ ॥ तिअतइति।मृत्युमेवव्याचष्टे।पुण्यपापाभ्यामिति।स्वप्नेमृत्योःस्वभावत्वाभावेपिजाग्रदवस्थायांकर्तृ
त्वमात्मनःस्वभावस्तथाचनियमेनतस्यमृत्योरतिक्रमोनसिध्यतीतिशंकतेनन्विति।औपाधिकत्वात्क
र्तृत्वस्यस्वाभाविकत्वाभावादात्मनोमृत्योरतिक्रमःसंभवतीतिपरिहरतिनेतिकथमौपाधिकत्वंक

ननुजागरितेस्यस्वभावएव।नबुद्ध्याद्युपाधिकृतंहितत्।तच्चप्रतिपादितंसादृश्यात्।ध्यायतीवले
लायतीवेतितस्मादेकांतेनैवस्वप्नेमृत्युरूपातिक्रमणान्नस्वाभाविकत्वाशंकाःनिर्मोक्षतावा।त
त्रचरित्वेतिचरणफलंश्रममुपलभ्येत्यर्थः।ततःसंप्रसादानुभवोत्तरकालंपुनःप्रतिन्यायंयथान्य
यंयथागतंनिश्चायोन्यायःअयनमायोनिर्गमनंपुनःपूर्वगमनवैपरीत्येनयदागमनंसप्रतिन्य

॥पुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवति स्वप्ना[illegible]येव॥

योयथागतंपुनरागच्छतीत्यर्थः॥प्रतियोनियथास्थानंस्वप्नस्थानंस्वप्नस्थानाद्धिसुषुप्तंप्रतिपन्नः
सयथास्थानमेवपुनरागच्छतिप्रतियोन्याद्रवतिस्वप्नायैवस्वप्नस्थानायैव॥ ॥७॥ ॥

र्तृत्वस्यसिद्धवदुच्यतेतत्राह।तच्चेति।ध्यायतीवेत्यादौसादृश्यवाचकादिवशब्दादौपाधिकत्वंकर्तृत्वस्यप्रा
गेवदर्शितमित्यर्थः।जागरेपिकर्तृत्वस्यस्वाभाविकत्वाभावेफलितमाह।तस्मादिति।मृत्योःस्वाभावि
न कत्वशंकाभावकृतंफलमाह।निर्मोक्षतावेति।वाशब्दोऽनुकर्षणार्थः।पुण्यंचपापंचेत्येतदंतंवाक्यंव्या
ख्यायपुनरित्यादिव्याचष्टे।तत्रेति।स्वप्नाद्व्युत्थायसुषुप्तिमनुभूयोत्तरकालमितियावत्।स्थानात्स्थानांतर
प्राप्ताववभ्यासंवक्तुंपुनःशब्दः।प्रतिन्यायमित्यस्यावयवार्थमुक्त्वाविवक्षितमर्थमाहपुनरितिसंप्रसादा
दूर्ध्वमितियावत्।जागरितात्स्वप्नंततःसुषुप्तंगच्छतीतिपूर्वगमनंततोवैपरीत्येनसुषुप्तात्स्वप्नंजागरितंचा
गच्छतीतियदागमनंसंप्रतिन्यायःतमेवसंक्षिपतियथेति।यथास्थान[illegible]माद्रवतीत्येतद्विव
णोतिस्वप्नस्थानादिति।उक्तेर्थेवाक्यंपातयति।प्रतियोनीति।किमर्थंयथास्थानमागमनंतदाह।स्वप्नायेति॥

सयदित्यादिवाक्यस्यव्याख्यामात्रोक्तामाहनन्विति।तत्रवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्यव्याकरोत्यतआहेति।
अनानुबद्धइत्यस्यार्थंस्फुटयति।नैवेति।सयदित्यादिवाक्यस्याक्षरार्थमुक्त्वातात्पर्यार्थमाहयद्धीति।
तेनात्मनेतियावत्स्वप्नेकृतेकर्मणिपुनस्तेनेत्युक्तेः।अनुबंधेदोषमाहस्यादिति।इष्टापत्तिमाशंक्याहान
चेति।स्वप्नकृतेनकर्मणाजाग्रदवस्थस्यपुरुषस्यान्वागतत्वप्रसिद्धिरितियदुच्यतेतन्नव्यवहारभूमौ

ननुस्वप्नेनकरोतिपुण्यपापेतयोःफलमेवपश्यतीति कथमवगम्यते।यथाजागरितेतथाक
रोत्येवस्वप्नेपितुल्यत्वाद्दर्शनस्येति॥अतआह।सआत्मायत्किंचित्तत्रस्वप्नेपश्यतिपुण्यपा
पफलमनन्वागतोऽननुगतोऽननुबद्धस्तेनदृष्टेनभवति॥नैवबद्धोभवति॥यद्धिहिस्वप्नेकृतमेव

सयत्तत्रकिंचित्पश्यँनन्वागतस्तेनभवति॥७॥
त्य

तेनस्यात्तेनानुबद्धोतस्वप्नादुत्थितोपिसमन्वागतःस्यात्॥नचतत्लोकेस्वप्नकृतकर्मणा
न्वागतत्वप्रसिद्धिःनहिस्वप्नकृतेनागस्कारिणमात्मानंमन्यतेकश्चित्॥नस्वैवप्नदृशाःश्रुत्वे
लोकस्तंगर्हतिपरिहरतिवाततोनन्वागतएवतेनभवति।तस्मात्स्वप्नेकुर्वन्निवोपलभ्यतेन
तुक्रियास्तिपरमार्थतःउतेवस्त्रीभिःसहमोदमानइतिहिश्लोकउक्तः॥ ॥७॥ ॥

संप्रतिपन्नमित्यर्थः।स्वप्नदृष्टेनजाग्रत्गतस्यनसंगतिरित्यत्रस्वानुभवंदर्शयतिनहीति।यथोक्ते
नुभवेलोकस्यापिसंमतिंदर्शयतिनचेति।तत्रफलितमाह।तेइति।कथंतर्हिस्वप्नेकर्तृत्वप्रतीतिस्त त
त्राह।तस्मादिति।स्वप्नस्याभासत्वात्नतत्रवस्तुतोस्तिक्रियेत्याहउतेवेति॥ ॥७॥ ॥

तदाभासत्वेलोकप्रसिद्धिमनुकूलयत्याख्यातारश्चेति।स्वप्नस्याभासत्वेकल्पितमाहान्तरेति।अनन्वागत
वाक्यंप्रतिज्ञारूपंव्याख्यायअसंगवाक्यंहेतुरूपमवतारयितुमाकांक्षामाहकथमितिमूर्त्तस्यमूर्त्तान्तरे
णसंयोगेक्रियोपलंभादमूर्त्तस्यतदभावादात्मनश्चामूर्त्तत्वेनासंयोगात्क्रियायोगादकर्तृत्वसिद्धिरि
त्युत्तरंहेतुवाक्यार्थकथनपूर्वकंकथयतिकार्यकरणैरित्यादिना।आत्मनोसंगत्वेनाकर्तृत्वमुक्तंसमर्थ
यते।अतएवेति।अतःशब्दार्थंविशदयति।कार्येति।क्रियावत्वाभावेजन्ममरणादिराहित्येकौटस्थ्यं
आख्यातारश्चस्वप्नस्यसहेवशब्देनाचक्षते।हस्तिनोघघटीकृताधावंतीवमयादृष्टाइति।अतोनतस्यकर्तृ
त्वं।कथंपुनरस्याकर्तृत्वमितिकार्यकरणैर्मूर्त्तैःसंश्लेषोयोमूर्त्तस्यसतुक्रियाहेतुर्दृष्टोनह्यमूर्त्तःकश्चि
क्रियावानुपलभ्यतेऽमूर्त्तश्चात्मातोसंगःयस्माच्चासंगोयंपुरुषस्तस्मादनन्वागतस्तेनस्वप्नदृष्टेनभव
त्यतएवनक्रियाकर्तृत्वमस्यकथंचिदुपपद्यते।कार्यकरणसंश्लेषकर्तृत्वंस्यात्सचसंश्लेषःसंगो।

असंगोह्ययंपुरुषइत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यसोहंभगवतेसहस्रंददाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायै
वब्रूहीति॥१५॥ ॥ स्यनास्तियतोसंगोह्ययंपुरुषस्तस्मादमृतएवमेवैतद्याज्ञवल्क्यसोहंभ
गवतेसहस्रंददाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहिमोक्षपदार्थैकदेशस्यकर्मविवेकस्यसम्यगुद
र्शितत्वादतऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहीति।तत्रासंगोह्ययंपुरुषइत्यसंगताऽकर्तृत्वेहेतुरुक्तःउक्तंच
पूर्वंकर्मवशात्सर्ईयतेयत्रकाममितिकामश्चसंगःअतोऽसिद्धोहेतुरुक्तोऽसंगोह्ययंपुरुषइति॥
नत्वेतदस्ति॥१५॥

फलतीत्याह।तस्मादिति।कर्मविवेकमुक्तमंगीकरोत्येवमिति।तत्रविविक्ता
त्मज्ञानेदार्ढ्यंसूचयति।सोहमिति।नैराकांक्ष्यंव्यावर्त्तयत्यतइति।कथंतर्हिसहस्रदानमित्याशं
क्याह।मोक्षेतिकामप्रश्नविवेकविषयनियोगमभिप्रेत्यपुनरनुक्रामत्यतऊर्ध्वमिति।उत्तरकंडि
काव्यावर्त्यांशंकामाहतत्रेतिपूर्वकंडिकासस्यर्थः।भवत्वकर्तृत्वहेतुरसंगत्वंकिंतावतेत्याशंक्या
ह।उक्तंचेति।पूर्वश्लोकोपन्यासदशायामितियावत्।कर्मवशात्स्वप्नहेतुसामर्थ्यादित्यर्थः।आत्म
नःस्वप्नकामकर्मसंबंधेपिकिमितिनासंगत्वंतत्राहकामश्चेति।हेत्वसिद्धिंपरिहरतिनत्विति॥ ॥

नचेद्धेतोरसिद्धत्वं तर्हि कथं तत्सिद्धिरिति पृच्छति कथमिति। हेतुसमर्थनार्थमुत्तरग्रंथमुत्थापयत्यसंग इति।
प्रतियोन्याद्रवतीत्येतदंतं सर्वमित्युक्तं स्वप्ने कर्तृत्वाभावस्तच्छब्दार्थः। उक्तमसंगत्वं व्यतिरेकमुखेन विश
दयति यद्धीति। संगवानित्यस्य व्याख्यानं कामीति। तत्संगजैस्तत्र स्वप्नविषयविशेषेषु कामाख्यसंगवशादु
त्पन्नैरपराधैरिति यावत्। ननु लिप्यते प्रायश्चित्तविधानस्यापि स्वप्नसूचिताशुभाशंकानिबर्हणार्थत्वा
त् कथं तर्ह्यसंग एवेत्येतदुच्यते। स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने स वै एष पुरुषः संप्रसादात्प्रत्यागतः स्वप्ने रत्वा। च
रित्वा यथाकामं दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं चेति सर्वं पूर्ववत्। बुद्धान्तायैव जागरितस्थानाय तस्मादसंग एवा
यं पुरुषः यदि स्वप्ने संगवान्स्यात् कामी ततस्तत्संयोगजैर्दोषैर्बुद्धान्ताय प्रत्यागतो लिप्येत यथासौ
स्वप्नेऽसंगत्वात्स्वप्नसंगजैर्दोषैर्जागरिते प्रत्यागतो न लिप्यते एवं जागरितसंगजैर्दोषैर्न लिप्यत एव
बुद्धान्ते॥१६॥ तदेतदुच्यते॥ स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते जागरिते रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववत्॥ स यत्त

स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धा
न्तायैव स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य
सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति॥१६॥ स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा॥

त्र बुद्धान्ते किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इति॥ ननु दृष्ट्वैवेति कथमवधार्य
ते करोति च तत्र पुण्यपापे तत्फलं च पश्यति। न कारकावभासकत्वेन कर्तृत्वोपपत्तेः। आत्मनैवायं ज्यो
तिषास्त इत्यादिनात्मज्योतिषावभासितः कार्यकरणसंघातो व्यवहरति तेनास्य कर्तृत्वमु
पचर्यते। न स्वतः कर्तृत्वं॥ तथा चोक्तं ध्यायतीव लेलायतीवेति बुद्ध्याद्युपाधिकृतमेव न स्वतः इह
तु परमार्थापेक्षयोपाधिनिरपेक्षमुच्यते॥ ॥१७॥ ॥ ह्यस्तु रत्तानुसारित्वाभावादिति शेषः। उक्तम
र्थं दृष्टान्तीकृत्य जागरितेऽपि निर्लेपत्वमात्मनो दर्शयति। यथेत्यादिना। तत्र प्रमाणमाह तदेतदिति। जाग्रद
वस्थायामुक्तमकर्तृत्वमाक्षिपति नन्विति। तत्र कल्पितं कर्तृत्वमित्युत्तरमाह नेत्यादिना। तदेव विवृणोत्या
त्मनैवेति। स्वतोऽकर्तृत्वे वाक्योपक्रमं संवादयति तथा चेति। वाक्यार्थं संगृह्णाति बुद्ध्यादीति कर्तृत्वमिति शे

 षः नन्वौपाधिके कर्तृत्वे पूर्वमुक्ते इदानीं तन्निराकरणे पूर्वापरविरोधः स्यादिति। आह। इहत्विति उपाधिनि
रपेक्षः कर्तृत्वाभाव इति शेषः॥ ॥७॥ ॥तेनेत्यपक्तं हेतुं स्फुरयति यस्मादिति आत्मनो लेपाभावे भगवद्वाक्यम
पि प्रमाणमित्याह तथा चेति। अवस्थात्रयेष्वसंगत्वमनन्वागतत्वं चात्मनः सिद्धं चेद्धि मोक्षपदार्थस्य निर्णीत
त्वाज्जनकस्य नैराकांक्षमित्याशंक्याह तथेति यथा मोक्षैकदेशस्य कर्मविवेकस्य दर्शितत्वात् पूर्वत्र सहस्रदान
मुक्तं तथात्रापि तदेकदेशस्य कामविवेकस्य दर्शितत्वात्तद्दानेन तु कामप्रश्नस्य निर्णीतत्वादित्यर्थः। द्वितीय
तृतीयकंडिकयोस्तात्पर्यं संगृह्णाति यथेत्यादिना। यथा प्रथमकंडिकया कर्मविवेकः प्रतिपादितस्तथेति
दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च न कृत्वेति तेन न पूर्वापरव्याघाताशंका तस्मान्निरुपाधिकः परमार्थतो न करोति न
लिप्यते क्रियाफलेन तथा च व्यासेन भगवतोक्तं॥ अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः शरीर
स्थोपि कौंतेय न करोति न लिप्यत इति। तथा सहस्रदाने तु कामप्रविवेकस्य दर्शितत्वात्॥ तथा स वा ए
ष एतस्मिन्स्वप्ने स वा एष एतस्मिन्बुद्धांत इत्येताभ्यां कंडिकाभ्यामसंगतैव प्रतिपादिता यस्मात्

दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नांतायैव॥१७॥७॥ ॥७॥

बुद्धांते कृतेन स्वप्नांतं गतः संप्रसन्नो संबद्धो भवति स्त्रेन्यादिकार्यादर्शनात् तस्मात्त्रिष्वपि स्थानेषु स्व
तोसंग एवायमतोमृतः स्थानत्रय धर्मविलक्षणः प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नांतायैव संप्रसादायेत्य
र्थः दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्य स्वप्नशब्देनाभिधानदर्शनादेतच्छब्देन च विशेषणोपपत्तेः एतस्मात्प्रताय
धावतीति च सुषुप्तं दर्शयिष्यति॥ ॥७॥ ॥यावत् कंडिकात्रितयार्थं संक्षिप्योपसंहरति यस्मादिति।
अवस्थात्रये यथसंगत्वे किं सिद्ध्यति तदाह। अत इति। प्रतीकमादाय स्वप्नांतशब्दार्थमाह प्रतियोनीति। कथं पु
नस्तस्य सुषुप्तविषयत्वमत आह। दर्शनवृत्तेरिति। दर्शनं वासनामयं तस्य वृत्तिर्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः स्वप्नो
दर्शनवृत्तिस्तस्य स्वप्नशब्देनैव सिद्धत्वादेतच्छब्दवैयर्थ्यात्तस्यांतो लयो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स्वप्नांतश
ब्देन सुषुप्तग्रहे सत्येतच्छब्देन स्वप्नस्य व्यावृत्त्युपपत्तेरत्र सुषुप्तस्थानमेव स्वप्नांतशब्दितमित्यर्थः तत्रै
व वाक्यशेषानुगुण्यमाहैतस्मादिति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

स्वप्नांतशब्दस्यस्वप्नप्रयोगदर्शनादिहापितस्यैवतेनग्रहणमितिपक्षांतरमुक्त्वार्थांगीकरोतियदीत्यादिना।सि
साधयिषितार्थसिद्धौहेतुमाह।यस्मादिति।कंडिकात्रयेणसिद्धमर्थमनुवदत्येवमिति।आत्मनःस्थानत्रयसं
चारादसिद्धोऽसंगत्वहेतुरितिशंकते।तत्रेतिप्रतिज्ञाहेत्वोर्निर्द्धारणेसप्तम्यर्थः।सप्रयोजकाद्देहद्वयाद्विलक्ष
णत्वंतुदूरनिरस्तमित्येवशब्दार्थः।एवंचोदितेहेतुसमर्थनार्थंमहामत्स्यवाक्यमिति।संगतिमभिप्रेत्यसं
यदिपुनरेवमुच्यते॥स्वप्नांतेरत्वाचरित्वाएतावुभावंतावनुसंचरतिस्वप्नांतंबुद्धांतंचेतिदर्शनात्स्वप्नांतायैवेत्य
त्रापिदर्शनवृत्तिरेवस्वप्नउच्यतइति।तथापिनकिंचिद्दुष्यत्यसंगताहिसिसाधयिषितासिध्यत्येवयस्मा
ज्जाग्रजागरितेदृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचरत्वाचरित्वाचस्वप्नांतमागतोनजागरितदोषेणानुगतोभवति।एवमयं
पुरुषःआत्मास्वयंज्योतिःकार्यकरणतत्प्रयोजकाभ्यांकामकर्मभ्यांविलक्षणोयस्मादसंगोह्ययंपु
रुषोऽसंगत्वादित्ययमर्थःसवाएषएतस्मिन्संप्रसादइत्याद्याभिस्तिसृभिःप्रतिपादितः।तत्रासंगत्वे
वात्मनःकुतोयस्माज्जागरितात्स्वप्नंस्वप्नाच्चसंप्रसादंसंप्रसादात्पुनःस्वप्नक्रमेणबुद्धांतंजागरितंबु

तद्यथामहामत्स्यउभेकूलेअनुसंचरतिपूर्वंचापरंचैवमेवायंपुरुषएतावुभावंतावनुसंच
रतिस्वप्नांतंचबुद्धांतंच॥१८॥ ॥ द्धांतंचपुनःस्वप्नांतमित्येवमनुक्रमसंचारेणस्थानत्रयस्यव्य
तिरेकःसाधितः॥१७॥पूर्वंचोपन्यस्तोयमर्थः।स्वप्नोभूत्वेमंलोकमतिक्रामतिमृत्यो रूपाणीतितं
विस्तरेणप्रतिपाद्यकेवलंदृष्टांतमात्रमवशिष्टंतद्वक्ष्यामीत्यारभ्यते।तत्तत्रैतस्मिन्यथाप्रदर्शितेर्थे
दृष्टांतोयमुपादीयते।यथालोकेमहामत्स्योमहांश्चासौमत्स्यश्चनादेयेनस्रोतसाऽहार्यइत्यर्थः॥
स्रोतश्चविष्टंभयति।स्वच्छंदचारीउभेकूलेनद्याःपूर्वंचापरंचानुक्रमेणसंचरतिसंचरन्नपिकूलद्व
वमे येतन्मध्यवर्त्तिनोदकस्रोतोवेगेननपरवशीक्रियते।एवायंपुरुषःएतौउभौअंतौअनुसंचरतिकौ
तौस्वप्नांतंबुद्धांतंच।दृष्टांतप्रदर्शनफलंतुमृत्युरूपःकार्यकरणसंघातःसहतत्प्रयोजकाभ्यांकाम
कर्मभ्यामनात्मधर्मोयंचात्मैतस्माद्विलक्षणइतिविस्तरतोव्याख्यातं॥ ॥१८॥ ॥१८॥ ॥
गत्यंतरमाहपूर्वमपीति।यथाप्रदर्शितोर्थोसंगत्वंकार्यकरणविनिर्मुक्तत्वंचआहार्यत्वमप्रकंप्यत्वंस्व
च्छंदचारित्वंप्रकटयतिसंचरन्नपीति।किंपुनर्दृष्टांतेनदार्ष्टांतिकेलभ्यतेतदाहदृष्टांतेति॥ ॥१८॥ ॥

न्येन वाक्यमवतारयितुं वृत्तं कीर्त्तयत्यत्र चेति। पूर्वसंदर्भः सप्तम्यर्थः। देहद्वयेन सप्रयोजकेन वक्तृतो संबंधे
फलितमाह स्वन्तइति। कथं तर्हि तत्र संसारित्वधीरित्याशंक्याह पाधीति। औपाधिकस्यापि वस्तुत्वमा
शंक्याह। विद्येति। वृत्तमनूद्योत्तरग्रंथमवतारयन्नूभूमिकामाह। तत्र चेति। स्थानत्रयसंबंधित्वेन विप्र
कीर्णं विशिष्टरूपं अस्यैत्यात्मा तथा पुंजीकृत्य विवक्षितं सर्वं विशेषणमादायेति यावत्। एकत्रेति वा
क्योक्तिः। तत्र हेतुं वदन् जाग्रद्वाक्ये न विवक्षितात्मोक्तिरित्याह। यस्मादिति। ससंगत्वाद्दृश्यमानरू
पस्य मिथ्यात्वं सूचयति अविद्ययेति। स्वप्नवाक्ये विवक्षितात्मसिद्धिमाशंक्याह। स्वप्ने त्विति। त
त्राप्यविद्यानिर्मोकोन प्रतिभातीति भावः। एवं
हि सुषुप्तिवाक्यं तत्सिद्धिरित्याह सुषुप्ते पुनरिति। तत्राप्यविद्यानिर्मोको न प्रतिभातीति भावः। एवं
अत्र च स्थानत्रयानुसंचारेण स्वयंज्योतिषः आत्मनः कार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तस्य काम
कर्मभ्यो विविक्तता का स्वतो नायं संसारधर्मवानुपाधिनिमित्तमेव त्वस्य संसारित्वमवि
द्यारोपितमिति एष समुदायार्थ उक्तः। तत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानानां त्रयाणां विप्रकीर्ण
रूप उक्तः न पुंजीकृत्यैकत्र प्रदर्शितो यस्माज्जागरिते ससंगः समृत्युः कार्यकरणसंघातरू
प उपलक्ष्यते अविद्यया॥ स्वप्ने तु कामसंयुक्तो मृत्युरूपविनिर्मुक्त उपलक्ष्यते। पुनर्बुद्धांतमा
गतो बुद्धांताद्य॥१८॥ सुषुप्ते पुनः संप्रसन्नोऽसंगो भवतीत्यसंगतापि दृश्यते। एकवाक्यत
यो पसंह्रियमाणं फलं नित्यमुक्तबुद्धशुद्धस्वभावतास्यनैकत्र पुंजीकृत्य प्रदर्शितेति तस्य
दर्शनाय कंडिका आरभ्यते। सुषुप्ते ह्येवंरूपतास्य वक्ष्यमाणा तद्वा अस्यैतदिति छंदा अपह
तपाप्मा अभयंरूपमिति यस्मादेवंरूपं भयाद्विलक्षणं सुषुप्ते प्रविविक्षति। तत्कथमित्याह। दृष्टांते
पातनिकां कृत्वान्वयेन वाक्यमादत्ते एकवाक्यतयेति। पूर्ववाक्यानामिति शेषः। कुत्र तर्हि यथोक्तमात्मरूपं
पुंजीकृत्य प्रदर्श्यते तत्राह सुषुप्ते हीति तत्राभयमित्यविद्याराहित्यमुच्यते सा च सुषुप्ते स्वरूपेण सत्यपि ना
भिव्यक्तास्तीति द्रष्टव्यं। यस्मात्सुषुप्ते यथोक्तमात्मरूपं वक्ष्यते तस्मादिति यावत्। एवंरूपमित्येतदेव प्रक
टयति विलक्षणमिति। कार्यकरणविनिर्मुक्तं कामकर्माविद्यारहितमित्यर्थः। स्वप्नान्तद्वयं हित्वा कथं सुषु
प्तं प्रवेष्टुमिच्छतीति पृच्छति तत्कथमिति। स्वप्नादौ दुःखानुभवात्तत्त्यागेन सुषुप्तं प्राप्नोतीत्याह हेति। अथो

नास्यार्थस्य प्रकटीभावो भवतीति॥
तराश्रुतिः स्वप्नान्तरप्राप्तिमभिधत्ते तथापि किं दृष्टान्तवचनेनेत्याशंक्याह दृष्टान्तेनेति।
अस्यार्थस्य सुषुप्तिप्राप्तिरूपस्यैक्येन तु॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

स एवार्थस्तत्रेति सम्बन्धार्थः। परमात्माकाशाद्व्यावर्तयितुं भौतिकविशेषणं महाकायो मंदवेगः श्येनः सु
पर्णस्तु वेगः वा नल्पविग्रह इति भेदः। धारणे सौकर्यं वक्तुं स्वयमेवेत्युक्तं। स्वप्नजागरितयोरवसानं मं
तमज्ञातं ब्रह्म तथा न कंचन स्वप्नमिति स्वप्नजागरितयोरविशेषेण सर्वदर्शनं निषिद्ध्यत इति शेषः स्वप्न

तत्र दृष्टान्त उपादीयते। तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे भौतिके श्येनो वा सुपर्णो वा सुपर्णशब्देन क्षिप्रः श्ये
न उच्यते। यथाकाशेऽस्मिन्निहत्य विपरिपत्य श्रान्तो नानापरिपतनलक्षणेन कर्मणा परिखिन्नः से रि
हत्य पक्षौ संगमय्य संप्रसार्य पक्षौ सम्यग्लीयतेऽस्मिन्निति सल्लयो नीडो नीडायैव ध्रियते। स्वा
त्मनैव धार्यते स्वयमेव यथायं दृष्टान्त एवमेवायं पुरुषः एतस्मा एतस्मै अन्ताय धावति। अन्त

परि तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपत्य श्रान्तः संहत्य पक्षौ सल्लयायैव ध्रिय
त एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन
स्वप्नं पश्यति॥१९॥

शब्दवाच्यस्य विशेषणं यत्राय अस्मिन्नन्ते सुप्तो न कंचन कंचिदपि कामं कामयते तथा न कंचन
स्वप्नं पश्यति न कंचन काममिति स्वप्नबुद्धान्तयोरविशेषेण सर्वः कामः प्रतिषिध्यते कंचनेत्य
विशेषिताभिधानात्। तथा न कंचन स्वप्नमिति। जागरितेऽपि यद्दर्शनं तदपि स्वप्नं मन्यते श्रु
तिरतश्चाह॥ न कंचन स्वप्नं पश्यतीति॥१९॥ ॥७॥ ॥

विशेषणात्स्वप्ने दर्शननिषेधेऽपि कुतो जाग्रद्दर्शनं निषिद्ध्यते तत्राह। जागरितेऽपीति। कथमयम
भिप्रायः श्रुतेरवगत इत्याशंक्य विशेषणसामर्थ्यादित्याह। तस्माहेति॥ ॥७॥ ॥

जागरितस्यापिस्वप्नत्वेश्रुत्यंतरंसंवादयतितथाचेति। दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्विवक्षितमंशंदर्शयति।
यथेत्यादिना। संयुज्यमानस्यक्षेत्रज्ञस्येतिविशेषः। सर्वसंसारधर्मविलक्षणमितिविशेषणंव्याचष्टे।
सर्वेतिश्येनवाक्येनात्मनःसौषुप्तंरूपमुक्तंइदानींनाडीखंडस्यसंबंधंवक्तुंचोदयति। यद्यस्येति। प
रःसन्नुपाधिर्बुध्यादिः। असंभवतःस्वतोबुध्यादिसंबंधासंभवमुपेत्याहयन्निमित्तंचेति। सिद्धांता

तथाचश्रुत्यंतरंतस्यत्रयआवसथास्त्रयःस्वप्नाइति॥ यथाचदृष्टांतेपक्षिणःपरिपतनजश्रमा
पनुत्तयेस्वनीडोपसर्पणमेवंजाग्रत्स्वप्नयोःकार्यकरणसंयोगजक्रियाफलैःसंयुज्यमानस्य
पक्षिणःपरिपतनजइवश्रमोभवति। तच्छ्रमापनुत्तयेस्वात्मनोनीडमायतनेसर्वसंसारधर्मवि
लक्षणंसर्वक्रियाकारकफलायासशून्यंस्वमात्मानंप्रविशति। यद्यस्यायंस्वभावःसंसारध
र्मशून्यतापरोपाधिनिमित्तंचास्यसंसारधर्मित्वंयन्निमित्तंचास्यपरोपाधिकृतसंसारधर्मि

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः॥ ७॥

त्वं · · · साचाविद्या॥ तस्या अविद्यायाः। किंस्वाभावि
कत्वमाहोस्वित्कामकर्मादिवदागंतुकत्वं॥ यद्यागंतुकत्वंततोविमोक्षउपपद्यते। तस्याश्चागंतु
कत्वेकोपपत्तिःकथंवानात्मधर्मोविद्येतिसर्वानर्थबीजभूतायाःअविद्यायाःसतत्वावधारणार्थं ता
पराकंडिकाःरभ्यते। ता वा अस्यशिरःपाण्यादिलक्षणस्यपुरुषस्यैता हिता नाम नाड्यः॥ ॥

भिप्रायमनूद्यपूर्ववादीविकल्पयतितस्याइति। आगंतुकत्वमस्वाभाविकत्वमाद्येमोक्षानुपपत्तिंवि
वक्षित्वाहयद्विचेति। अस्तुतर्हिद्वितीयेमोक्षोपपत्तिरित्याशंक्याहतस्याश्चेति। माभूदविद्यात्मस्व
भावस्तद्धर्मस्तस्याद्धर्म्यंतराभावादित्याहकथंवेति। तत्रोत्तरत्वेनोत्तरग्रंथमुत्थापयतिसर्वानर्थेति॥ ३६

तासोपरमसूक्ष्मत्वं दृष्टांतेन दर्शयति यथेति। कथमन्नरसस्य वर्णविशेषप्राप्तिरित्याशंक्याह वातेति। भुक्तस्या
न्नस्य परिणामविशेषो वातबाहुल्येन नीलो भवति पित्ताधिके पिंगलो जायते श्लेष्मातिशये शुक्लो भवति पित्ताल्पत्वे
हरितः साम्ये च धातूनां लोहितः इति तेषां मिथः संयोगवैषम्यात् तत्साम्याच्च विचित्रा बहवश्चान्नरसा भवंति तत्
यथा केशाः सहस्रधा भिन्नास्तावत्परिमाणेनाणिम्ना एकत्वेन तिष्ठंति ताश्च शुक्लस्य रसस्य नीलस्य पिंगलस्य
हरितस्य लोहितस्य पूर्णा एतैः शुक्लत्वादिभी रसविशेषैः पूर्णा इत्यर्थः। एते च रसानां वर्णविशेषा वातपित्त
श्लेष्मणामितरेतरसंयोगवैषम्यविशेषाद्विचित्रा बहवश्च भवंति॥ तास्त्वेवंविधासु नाडीषु सूक्ष्मासु वालाग्र वि
सहस्रभेदपरिमाणासु शुक्लादिरसपूर्णासु सकलदेहव्यापिनीषु सप्तदशकं लिंगं वर्त्तते॥ तदाश्रिताः सर्वाः
वासना उच्चावचसंसारधर्मानुभवजनिताः॥ तल्लिंगं वासनाश्रयं सूक्ष्मत्वात् स्वच्छस्फटिकमणिकल्पं
नाडीगतरसोपाधिसंसर्गवशात् धर्माधर्मप्रेरितोद्भूतवृत्तिविशेषं स्त्रीरथहस्त्याद्याकारविशेषैर्वासना

यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठंति शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहितस्य
पूर्णा॥ अथ यत्रैनं घ्नंतीव जिनंतीव हस्तीव विच्छाययति गर्त्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति
तदत्राविद्यया मन्यते॥ ॥७॥ ॥

भिः प्रत्यवभासते॥ अथैवं सति यत्र यस्मिन्काले केचन शत्रवो
न्ये वा तस्करा मामागत्य घ्नंतीति मृषैव वासनानिमित्तः प्रत्ययोऽविद्याख्यो जायते॥ तदेतदुच्यते॥ एनं
व स्वप्नद्रष्टारं घ्नंतीवेति तथा जिनंतीव वशीकुर्वंतीव न केचन घ्नंति नापि वशीकुर्वंति केवलं तु विद्यावासनोद्भव
निमित्तभ्रांतिमात्रं तथा हस्तीवैनं विच्छाययति। विद्रावयति धावयतीत्यर्थः॥ गर्त्तमिव पतति गर्त्तं जीर्णकू वे
पादिकमिव पतंतमात्मानमुपलक्षयति॥ तावद्ध्यस्य मृषा वासनोद्भवति अत्यंतनिकृष्टाधर्मोद्भा
सितांतःकरणवृत्त्याश्रयात् दुःखरूपत्वात् किं बहुना यदेव जाग्रद्भयं पश्यति हस्त्यादिलक्षणं तदेव भयरूप
मत्रास्मिन्स्वप्नेऽपि तथैव हस्त्यादिरूपं भयमविद्यावासनया मृषैवोद्भूतया मन्यते॥ ॥७॥ ॥

यासानां नाडीनामपि तादृशो वर्णो जायते। अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः शिराः असृग्वहास्तु रोहि
ण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः शिरा इति सुश्रुतदर्शनादित्यर्थः। नाडीस्वरूपं निरूप्यात्र जागरिते लिंगशरीरस्य वृत्तिं द न
र्शयति तास्विति एवंविधास्वित्यस्यैव विवरणं सूक्ष्मास्वित्यादि पंचभूतानि दशेंद्रियाणि प्राणांतःकरणमिति सप्तद
शकं जागरिते लिंगशरीरस्य स्थितिमुक्त्वा स्वप्ने तत्स्थितिमाह तल्लिंगमिति।

विवक्षितोस्वप्रस्थितिमुक्त्वाश्रुत्यक्षराणि योजयत्यथेत्यादिना। स्वप्नेधर्मादिनिमित्तवशान्मिथ्यैव खिंगंनानाकारमव
भासते तन्मिथ्याज्ञानेलिंगानुगतमूलाविद्याकार्यत्वादविद्येतिस्थितेसति। अथशब्दार्थमाह। एवंसतीति। तस्मिन्नुक्ता
लेस्वप्रदर्शनेविज्ञेयमितिशेषः। इवशब्दार्थमाहनेत्यादिना। उक्तोदाहरणेनसमुच्चित्योदाहरणान्तरमाह तथेतिगर्ता
दिपतनप्रतीतौहेतुमाहतादृशीहीति। तादृशत्वेविशदयत्युक्तेतियथोक्तवासनाप्रभवत्वे कथंगर्तपतनादरवगतमि
त्याशंक्याह दुःखेतियदेवेत्यादिश्रुतेरर्थमाहकिंबहुनेति। भयमित्यस्यभयरूपमिति व्याख्यानंभयंरूपयतेयेनत्का
रणंतथा। हस्त्यादिनास्तिचेत्कथंस्वप्नेभातीत्याशंक्याहाविद्येति॥ ॥७॥ ॥अथयत्रदेवइवेत्यादेस्तात्पर्यमाहाथेति।

अथपुनर्यत्रअविद्यापकृष्यमाणाविद्याचोत्कृष्यमाणा किंविषया किंलक्षणाचेत्युच्यते॥ अथपुनर्यत्रय
स्मिन्कालेदेवइवस्वयंभवतिदेवताविषयाविद्यायदोद्भूताजागरितकालेतदोद्भूतयावासनयादेवमिवात्मा
नंमन्यतेस्वप्नेपितदुच्यते। देवइवराजेवराज्यस्थोभिषिक्तःस्वप्नेपिराजाहमितिमन्यतेराजवासनावासितएव
मत्यंतप्रक्षीयमाणाऽविद्योद्भूताचविद्यायदासर्वात्मविषयातदास्वप्नेपितद्भावभावितोहमेवसर्वोस्मीतिमन्य

अथयत्रदेवइवराजेवाहमेवेदंसर्वोस्मीतिमन्यतेसोस्यपरमोलोकः॥२०॥ ॥७॥ ॥

तेसयःसर्वात्मभावःसोस्यात्मनःपरमोलोकःपरमश्चात्मभावःस्वाभाविकः॥ यत्तुसर्वात्मभावादर्वाग्बाला
ग्रमात्रमप्यन्यत्वेनदृश्यतेनाहमस्मीतितदवस्थाऽविद्यातयाऽविद्ययाप्रत्युपस्थापिताअनात्मभावालोकास्ते
ऽपरमाःस्थावरांतास्तान्संव्यवहारविषयानूलोकानपेक्ष्यायंसर्वात्मभावःसमस्तोनंतरोबाह्यःसोस्यपरमो

तत्रतस्याःफलमुच्यतइतिशेषः। तात्पर्योक्त्याअथशब्दार्थमुक्त्वाविद्यायाविषयस्वरूपेप्रश्नपूर्वकवदन्यत्रेत्या
देरर्थमाहकिंविषयेति। इवशब्दप्रयोगात्स्वप्नएवोक्तइतिशंकांवारयतिदेवतेति। विद्येत्युपास्तिरुक्ताअभिषिक्तो
राज्यस्थोनायदवस्थायामितिशेषः। अहमेवेदमित्याद्यवतारयत्येवमिति। यथाऽविद्यायामपकृष्यमाणायांकार्य
मुक्तंतद्वदित्यर्थः। यदेतिजागरितोक्तिः इदंचैतन्यमहमेवचिन्मात्रेनतुमदतिरेकेणास्तितस्मादहंसर्वःपूर्णोस्मी
तिजानातीत्यर्थः। सर्वात्मभावस्यपरमत्वमुपपादयतियत्रेत्यादिना तत्रतेनाकारेणविद्यावस्थितेत्याह। तद
वस्थेति। तस्याःकार्यमाहतयेति। समस्तत्वंपूर्णत्वमनंतरत्वमेकरसत्वमबाह्यत्वंप्रत्यक्त्वंयोयं यथो
क्तोलोकःसोस्यात्मनोलोकानूपूर्वोक्तानपेक्ष्यपरमइतिसंबंधः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

वाक्यार्थमुपसंहरति। तस्मादिति। मोक्षो विद्याफलमित्युक्तं तत्र संबंधः। तस्य प्रत्यक्षत्वं दर्शयंस्तेन स्पष्टयति यथेति। विद्याफलवदविद्याफलमपि स्वप्ने प्रत्यक्षमित्युक्तमनुवदति। तथेति विद्याफलमविद्याफलं चेत्युक्तमुपसंहरति तेन एतेइति। उक्तं फलद्वयं विभजते विद्ययेति असर्वो भवतीत्येतत्प्रकटयति अन्यत इति। प्रविभागफलमाह। यत इति। विरोधफलं कथयति। विरुद्धत्वादिति। अविद्याकार्यं निगमयति असर्वेति। अविद्यायाश्चेत्सपरिच्छिन्नफ

तस्मादपकृष्यमाणायामविद्यायां विद्यायां च काष्ठां गतायां सर्वात्मभावो मोक्षो यथा स्वयंज्योतिष्ट्वं स्व =
रिवोऽस्याप्रकाशयोः तस्मात्तस्य मोक्ष उपपद्यते ॥
प्ने प्रत्यक्षत उपलभ्यते। तद्वद्विद्याफलमुपलभ्यत इत्यर्थः। तथाऽविद्यायामप्युत्कृष्यमाणायां तिरोधी
यमानायां च विद्यायामविद्यायाः फलं प्रत्यक्षत उपलभ्यते अथ यत्रैनं घ्नंतीव जिनंतीवेति ते एते वि
द्याविद्याकार्ये सर्वात्मभावः परिच्छिन्नात्मभावश्च विद्ययाऽभ्युदयात् सर्वात्मा भवत्यविद्यया चासर्वो
भवत्यन्यतः कुतश्चित् प्रविभक्तो भवति यतो विभक्तो भवति   ते न विरुध्यते विरुद्धत्वाद्धन्यते
जीयते विच्छिद्यते वाऽसर्वविषयत्वे च भिन्नत्वादेतद्भवति॥ समस्तस्तु सन्कुतो भिद्यते येन विरुध्ये
त विरोधाभावे केन हन्यते जीयते विच्छिद्यते च॥ अतोऽविद्यायाः सतत्त्वमुक्तं भवति सर्वात्मानं संत
मसर्वात्मत्वेन ग्राहयति आत्मनोऽन्यद्वस्त्वंतरमविद्यमानं प्रत्युपस्थापयत्यात्मानमसर्वविदमापा
दयति ततस्तद्विषयः कामो भवति यतो भिद्यते कामतः क्रियामुपादत्ते ततः फलं एतदुक्तं भवति वक्ष्य
माणं च यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादि। इदमविद्यायाः सतत्त्वं सह कार्येण प्रदर्शि
तं विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावः प्रदर्शितोऽविद्याया विपर्ययेण सा चाविद्या नात्मनः स्वाभाविको ध
र्मो यस्माद्विद्यायामुत्कृष्यमाणायां स्वयमपचीयमाना सती काष्ठां गतायां विद्यायां परिनिष्ठिते सर्वा
त्मभावे सर्वात्मना निवर्तते रज्ज्वामिव सर्पज्ञानं रज्जुनिश्चये तच्चोक्तं यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्के
न कं पश्येदित्यादि। तस्मान्नात्मधर्मोऽविद्या न हि स्वाभाविकस्योच्छित्तिः कदाचिदुपपद्यते सवितु

रुष्णत्वं तदा तस्य भिन्नत्वादेव यथोक्तं विरोधादिदुर्वारमित्यर्थः। विद्याफलं निगमयति समस्तस्त्विति॥ नन्ववि
द्यायाः सतत्त्वं निरूपयितुमारब्धं न च तदद्यापि दर्शितं तथा च किं कृतं स्यादत आह। अत इति॥ कार्यवशादि
तियावत्। इदं शब्दार्थमेव स्फुटयति सर्वात्मानमिति। ग्राहकत्वमेव व्यनक्त्यात्मन इति। वस्त्वंतरोपस्थि

तिफलमाह।ततइति।कामस्यकार्यमाहततइतिक्रियातःफलंलभतेतद्भोगकालेचरागादिनाक्रिया
मादधातीत्यविछिन्नःसंसारस्तद्यावत्सम्यक्ज्ञानंतावन्मिथ्याज्ञाननिदानमविद्यादुर्वारेत्याहतत
इति।भेददर्शननिदानमविद्येति।अविद्यासूत्रेवृत्तमित्याहतदेतदिति।तत्रैववाक्यशेषमनुकूलय
तिवक्ष्यमाणंचेति।अविद्यात्मनःस्वभावोनवेतिविचारेकिंनिर्णीतंभवतीत्याशंक्यवृत्तंकीर्तय
तीदमिति।अविद्यायाःपरिछिन्नफलत्वमस्तिनतोवैपरीत्येनविद्यायाःकार्यमुक्तंसचसर्वात्मभा
वोदर्शितइतियोजना।संप्रतिनिर्णीतमर्थंदर्शयतिसाचेतिज्ञानेसत्यविद्यानिवृत्तिरित्यत्रवाक्यशे
षंप्रमाणयतितच्चेति।अविद्यानात्मनःस्वभावोनिवर्त्यत्वाद्रज्जुसर्पवदित्याह।तस्मादिति।निव
र्त्यत्वेप्यात्मस्वभावत्वेकाहानिरित्याशंक्याह।नहीति।अविद्यायाःस्वाभाविकत्वाभावेफलि
तमाहतस्मादिति॥ ॥७॥ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

तद्वाअस्यैतदित्यनंतरवाक्यतात्पर्यमाहेदानीमिति।विद्याविद्ययोस्तत्फलयोश्चप्रदर्शनानंतरमिति
यावत्।मोक्षमेवविशिनष्टियत्रेति।पदद्वयस्यान्वयंदर्शयन्विवक्षितमर्थमाहतदेतदिति।यत्रेत्यंतत्रा
ब्दितंब्रह्मोच्यतेव्याख्यातंपदद्वयमनूद्यवैशब्दस्यप्रसिद्धार्थत्वं मन्वानोरूपशब्देनषष्ठ्याःसं
बंधंदर्शयतितदिति।अतिछंदमितिप्रयोगेहेतुमाहरूपपरत्वादिति।कथमतिछंदमित्यात्मरूपंविव
क्ष्यतेतत्राहछंदइति।छंदःशब्दस्यगायत्र्यादिछंदोविषयस्यकथंकामविषयत्वमित्याशंक्याहान्यो

इदानींयोसौसर्वभावोमोक्षोविद्याफलंक्रियाकारकफलशून्यंसप्रत्यक्षतोनिर्दिश्यते।यत्रावि
द्याकामकर्माणिनसंति॥तदेतत्प्रस्तुतंयत्रसुप्तोनकंचनकामंकामयतेनकंचनस्वप्नंपश्यतीति
॥२०॥तदेतद्वैअस्यरूपंयःसर्वात्मभावःसोस्यपरमोलोकइत्युक्तःतदतिछंदाअतिछंदमित्यर्थःरू
पपरत्वात्छंदःकामोऽतिगतःछंदोऽस्मिन्रूपेतदतिछंदंरूपमन्योसौसांतःछंदःशब्दोगायत्र्या

तद्वाअस्यैतदतिछंदा॥

दिछंदोवाचीअयंतुकामवचनोतःस्वरांतएवतथाथतिछंदाइतिपाठःस्वाध्यायधर्मोद्रष्टव्योऽस्ति
चलोकेकामवचनेप्रयुक्तःछंदःशब्दःस्वछंदःपरछंदइत्यादावतोतिछंदमित्येवमुपनेयंकामव
र्जितमेतद्रूपमित्यस्मिन्नर्थे॥ ॥७॥ ॥

साविति।गायत्र्यादिविषयत्वंत्यक्त्वाछंदःशब्दस्यकामविषयत्वमतःशब्दार्थःयद्यात्मरूपंकामव
र्जितंइत्येतदत्रविवक्षितंकिमितितर्हिदैर्घ्यंप्रयुज्यतेतत्राहतथापीति।स्वाध्यायधर्मत्वंछांदसत्वंव
द्व्यवहारमंतरेणकामवाचित्वंछंदःशब्दस्यकथमित्याशंक्याहास्तिचेति।तस्यकामवचनत्वेसति
सिद्धंपदरूपमनूद्यतस्यार्थमुपसंहरत्यतइति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

तथाकामवर्जितत्ववदित्येतत्। नन्वत्राधर्मवर्जितत्वमेव प्रतीयते न धर्मवर्जितत्वं पाप्मशब्दस्याधर्ममात्र
वचनत्वादत आह पाप्मशब्देनेति। उपक्रमानुसारेण पाप्मशब्दस्योभयविषयत्वे विशेषणमनूद्य विवक्षि
तमर्थं कथयत्यपहतेति। तर्हि कार्यमेवाविद्याया निषिद्धं तेनेत्याह तत्कार्येति। तस्मादर्थे तच्छब्दः वाक्यार्थमु
पसंहरति यदेतदिति। कूर्चब्राह्मणे तेपीदं रूपमुक्तमित्याह इदं चेति। आगमवशात्तत्रोक्तं चेत् किमित्यत्र
तथाऽपहतपाप्मा पाप्मशब्देन धर्माधर्मावुच्येते पाप्मभिः संसृज्यते पाप्मनो विजहातीत्युक्तत्वात्॥
अपहतपाप्मा धर्माधर्मवर्जितमित्येतत्। किंचाभयं भयं हि नामाविद्याकार्यमविद्ययाभयं मन्य
कारण तरतीत्युक्तं॥ तत्कार्यद्वारेण प्रतिषेधोऽयमभयं रूपमिति अविद्यावर्जितमित्येतत्॥ यदेतद्विद्याफ
लं सर्वात्मभावस्तदेतदिति छंदोऽपहतपाप्माभयं रूपं सर्वसंसारधर्मवर्जितमतोऽभयं रूपमेतदिदं च पू
र्वमेवोपन्यस्तमतीतानंतरब्राह्मणसमाप्तावभयं वै जनक प्राप्तोसीति आगमतः॥ इह तु तर्कतः प्रपंचिते

अपहतपाप्माभयं रूपं॥

दर्शितागमार्थप्रत्ययदार्ढ्याय अयमात्मा स्वयं चैतन्यज्योतिःस्वभावः सर्वं स्वेन चैतन्यज्योतिषावभा
सयति। स यत्तत्र किंचित्पश्यति रमते चरति जानाति चेत्युक्तं। अतः स्थितं चैतन्यात्मनो नित्यस्वरू
न पचैतन्यज्योतिष्ट्वमात्मनः। स यद्यात्मात्राविष्टः सुषुप्तावस्थायां स्वेनैव रूपेण वर्तते कस्मादयमहम
स्मीत्यात्मानं वा बहिर्वेमानि भूतानीति जाग्रत्स्वप्नयोरिव न जानातीति॥ ॥छ॥ ॥

पुनरुच्यते तत्राहेहत्विति। सविशेषत्वं चेदात्मत्वानुपपत्तिरित्यादिस्तर्कः। आगमसिद्धे किं तर्कोपन्यासे
नेत्याशंक्याह दर्शितेति। स्त्रीवाक्यस्य संगतिं वक्तुं वृत्तमनुद्रवत्ययमिति। अनन्वागतवाक्ये चात्मनश्चै
तन्यत्वमुक्तमित्याह स यदिति। आत्मनः सदा चैतन्यज्योतिष्ट्वस्वरूपेण केवलमुक्तादागमादेव सिद्धं किं
तु पूर्वोक्तादनुमानाच्चावस्थितमित्याह न्योंतरति। वृत्तमनूद्य संबंधं वक्तुकामश्चोदयति स यदीति॥

अत्रेति सुषुप्तिरुक्ता चैतन्यस्वभावस्यैव सुषुप्ते विशेषविज्ञानाभावं साधयति अथ्यत इति। सुषुप्तिः
सप्तम्यर्थः। अज्ञानं विशेषज्ञानाभावः कोसावज्ञानहेतुस्तमाह एकत्वमिति। जीवस्य परेणात्मनाय देक
त्वं तत्कथं सुषुप्ते विशेषज्ञानाभावे कारणं तस्मिन् सत्यपि चैतन्यस्वभावानिवृत्तेरिति शंकते। ननु कथमि
ति। ततः स्त्रीवाक्यमुत्तरत्वेनोत्थापयति अथ्यत इति। तत्र दृष्टांतभागमादत्ते दृष्टांतेनेति। एकत्वकृतो विशे
षज्ञानाभावो विवक्षितोर्थः। परिष्वंगप्रयुक्तसुखाभिनिवेशादज्ञानं किमिति कल्प्यते स्वाभाविकमेवत
त्किं न स्यादित्याशंक्याह अपरिष्वक्तस्त्विति तर्हि परिष्वंगवतोपि स्वभावविपरिलोपासंभवाद्विशेष
अत्रोच्यते भ्रएवत्राज्ञानहेतुमेकत्वमेवाज्ञानहेतुः तत्कथमित्युच्यते॥ दृष्टांतेन हि प्रत्यक्षीभवतीति विव
क्षितोर्थ इत्याह। तत्तत्र यथा लोके प्रियये ष्टया स्त्रिया संपरिष्वक्तः सम्यक्परिष्वक्तः कामयंत्याका
मुकः स बाह्यमात्मनः किंचन किंचिदपि न वेद मत्तोन्यद्वस्त्विति न चांतरमयमहमस्मि सुखी दुःखी
चेति॥ अपरिष्वक्तस्तु तया प्रविभक्तो जानाति सर्वमेव बाह्यमांतरं च परिष्वंगोत्तरकालं त्वेकत्वाप

तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांतरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेना
त्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांतरं॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

त्तेर्न जानाति॥ एवमेव यथा दृष्टांतोयं पुरुषः क्षेत्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गतः सैंधवखिल्यवत्प्रविभ
क्तो जलादौ चंद्रादिप्रतिबिंबवत्कार्यकरण इह प्रविष्टः सोयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थस्वाभाविकेन
स्वेनात्मना परेण ज्योतिषा संपरिष्वक्तः एकीभूतोऽनिंतरः सर्वात्मा न बाह्यं किंचन वस्त्वंतरं नाप्यां
तरमात्मन्ययमहमस्मि सुखी दुःखी चेति वेद॥ ॥७॥ विज्ञाने स्यादिति चेन्नेत्याह परिष्वंगेति।
स्त्रीपुंलक्षणयोर्व्यामिश्रत्वं परिष्वंगस्तदुत्तरकालं संभोगफलप्राप्तिरेकत्वापत्तिस्तद्वशाद्विशेषाज्ञा
नमित्यर्थः। दार्ष्टांतिकं व्याकरोत्येवमेवेति। भूतमात्राः शरीरेंद्रियलक्षणास्ताभिर्भिदात्मनस्तादा
त्म्याध्यासात्तत्प्रतिबिंबो जातस्ततो विभक्तवज्जाती त्यत्र दृष्टांतमाह। सैंधवेति। तस्य देहादौ प्रवेशं
दृष्टांतेन दर्शयति। जलादाविति। उपसर्गबललब्धमर्थं कथयत्येकीभूत इति। तादात्म्यं व्यावर्तयितुं
निरंतर इत्युक्तपरमात्मात्माभेदप्रयुक्तमनवच्छिन्नत्वमाह। सर्वात्मेति॥ ॥७॥ ॥

 एवं स्त्रीवाक्याक्षराणि व्याख्याय चोद्यपरिहारं प्रकटयति तत्रेति। प्रत्यगात्मनीति यावत्। इहेति सुषुप्ति
रुच्यते। यथा परिष्वक्तयोः स्त्रीपुंसयोरेकत्वं पुंसो विशेषविज्ञानाभावे कारणं तथा परेणात्मना सुषुप्ते जी
वस्यैकत्वं विशेषविज्ञानाभावे तस्य तत्र कारणमुक्तमित्यर्थः स्त्रीवाक्यश्रौतमर्थमभिधायार्थिकमर्थ
माह तत्रेति। किं पुनर्नानात्वे कारणमिति तदाह नानात्वे चेति उक्तमथयोन्यामित्यादावित्यर्थः॥ किमे

तत्रैतन्यज्योतिःस्वभावत्वे कस्मादिह न जानातीति यदप्राक्षीस्तत्रायं हेतुर्मयोक्तः एकत्वं॥ यथा स्त्री
पुंसयोः परिष्वक्तयोस्तत्रार्थान्नानात्वं विशेषविज्ञानहेतुरित्युक्तं भवति नानात्वे च कारणमात्मनो
वस्त्वंतरप्रत्युपस्थापिकाविद्येत्युक्तं। तत्र चाविद्यायाः यदा प्रविविक्तो भवति तदा सर्वेणैकत्वमेवा
स्य भवति॥ ततश्च ज्ञानज्ञेयादिकारकविभागेऽसति कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः कामो वा संभव

तद्वा अस्यैतदाप्तकामं

ति स्वाभाविके स्वरूपस्य आत्मज्योतिषि। यस्मादेवं सर्वैकत्वमेवास्य रूपमतस्तद्वै अस्यात्मनः
स्वयंज्योतिःस्वभावस्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्मात्समस्तमेतत्तस्मादाप्ताः कामा अस्मिन्रूपे तदि
दमाप्तकामं यस्य ह्यन्यत्वेन प्रविभक्तः कामस्तदनात्मकामं भवति॥ यथा जागरितावस्थायां दे
वदत्तादिरूपेण त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यते॥ ततस्तदाप्तकामं भवति॥ ॥७॥ ॥

तावता सुषुप्ते विशेषविज्ञानाभावस्यायाते तत्राह तत्रेति। विशेषविज्ञाने नानात्वे तत्र चाविद्या कारणमि
ति स्थिते सतीति यावत्। यदा तदेति सुषुप्तिर्विवक्षिता प्रविभक्तत्वे कार्यकरणाविद्याविरहितत्वे सर्वेणप्र
र्णेन परमात्मना सहेत्यर्थः। विज्ञानात्मा षष्ठ्योच्यते एकत्वफलमाह ततश्चेति। उक्तमुपजीव्याप्तकाम
वाक्यमवतार्य व्याचष्टे यस्मादिति। आप्तकामत्वं समर्थयते यस्मात्समस्तमिति तदेव व्यतिरेकमुखे
न विशदयति यस्य हीत्यादिना॥ ॥७॥ ॥

विशेषणांतरमाकांक्षापूर्वकमादाय व्याचष्टे किमन्यस्मादित्यादिना सुषुप्तेरन्यत्रात्मनः सकाशादन्यत्वेन
प्रविभक्ता इव काम्यमानाः सुषुप्तावात्मैव कामस्तस्मादात्मकाममात्मैमित्येतद्दृष्टांतेनाह यथेति। अव रूप
स्थाद्वये खल्वात्मनः सकाशादन्यत्वेन प्रविभक्ता इव कामाः काम्यंते इति कामान चैवं सुषुप्त्यवस्थायामात्म
किमन्यस्माद्वस्त्वंतरात्प्रविभज्यत आहोस्विदात्मैव तद्वस्त्वंतरमत आह नान्यद्वस्त्वात्मनः कथं यत आ
त्मकाममात्मैव कामो ऽस्मिन्रूपे यत्र प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रत्स्वप्नयोस्तस्यात्मैवै
त्म न्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावादाकामम् अत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावादतः शो
कांतरं शोकशून्यमित्येतच्छोकमध्यमिति वा सर्वथाप्यशोकमेतद्रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः॥२१॥ चै
तन्यस्वभावत्वे सत्यप्येकीभावान्न जानाति स्त्रीपुंसयोरिव संपरिष्वक्तयोरित्युक्तं। तत्र प्रासंगिक
मेतदुक्तं कामकर्मादिवत्स्वयंज्योतिष्ट्वमप्यस्यात्मनो न स्वभावो यस्मात्संप्रसादे नोपलभ्यत इत्या

रूपं आत्मकाममकामं शोकांतरं॥२१॥ अत्र पिता पिता भवति॥ ॥७॥ ॥

शंकायां प्राप्तायां तन्निराकरणाय एवं स्त्रीपुंसयोर्दृष्टांतोपादानेन विद्यमानस्यैव स्वयंज्योतिष्ट्व
स्य सुषुप्ते ऽग्रहणमेकीभावाद्धेतोर्न तु कामकर्मादिवदागंतुकमित्येतत्प्रासंगिकमभिधाय य
त्प्रकृतं तदेवानुप्रवर्तयति। अत्र चैतत्प्रकृतमविद्याकामकर्मभिर्विनिर्मुक्तमेव तद्रूपं यत्सुषु
प्त आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति। न द्वैतद्यथाभूतमेवाभिहितं सर्वसंबंधातीतमेतद्रूपमिति य
स्मादत्रास्मिन्सुषुप्तस्थाने तिच्छंदापहतपाप्माभयमेतद्रूपं तस्मादत्र पिता जनकस्तस्य च जन
यितृत्वात्पितृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं तेन च कर्मणायमसंबद्धो ऽस्मिन्काले तस्मात्पिता
पुत्रसंबंधनिमित्तस्य कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात्पिता अपि पिता भवति तथा पुत्रोपि पितुरपुत्रो भव
नस्तेभिधीयते किंतु सुषुप्तस्यात्मैव काम इत्यात्मकामस्तद्रूपमित्यर्थः। तस्यात्मैवेत्यत्र हेतुमाहान्यत्वे
ति। यद्यपि सुषुप्ते विद्या विद्यते तथापि न साभिव्यक्तास्तीत्यनर्थपरिहारोपपत्तिरित्यर्थः। कामानामात्मा
श्रयत्वपक्षं प्रतिक्षेप्तुं तृतीयं विशेषणं शोकमध्यं शोकस्यांतरं प्रत्यक्भूतमिति यावत्। तर्हि शोकव
त्वं प्राप्तमित्याह सर्वथेति। पक्षद्वयेपि शोकशून्यमात्मरूपं न हि शोको येनात्मवांस्तस्य शोकवत्त्वं शोक

स्यात्माधीनसत्तास्फूर्तेरात्मातिरेकेणाभावादित्यर्थः। अत्र पितेत्यादिवाक्यमवतारयितुं वृत्तमनुद्रवति प्रक
तस्तेति। अविद्यादिनिर्मोकहेतुद्वयमाहासंगत्वादिति। यद्यपि नागंतुकत्वमविद्याया युक्तं तथापि अभिव्यक्त्यास्वा
नर्थहेतुरागंतुकीति द्रष्टव्या। स्त्रीवाक्यनिरस्यां शंकामनुवदति तत्रेति। कामादिविमोके दर्शिते सतीति यावत्।
स्वभावस्यापायो न संभवतीत्यभिप्रेत्य हेतुमाह यस्मादिति। शंकोत्तरत्वेन स्त्रीवाक्यमवतार्य तत्तात्पर्यं पूर्वोक्त
मनुकीर्तयत्येवमिति। वृत्तमनूद्योत्तरग्रंथमुत्थापयति। इत्येनदिति। स्वयंज्योतिष्ट्वस्य स्वाभाविकत्वमे
तच्छब्दार्थः। प्रासंगिकं कामादेरागंतुकत्वोक्तिप्रसंगादागतमिति यावत्। प्रकृतमेव दर्शयत्यत्रेति।
अतिच्छंदादिवाक्यं सप्तम्यर्थः। प्रत्यक्षतः स्वरूपचैतन्यवशाद्यथोक्तात्मस्वरूपस्य सुषुप्ते गृह्यमाण
त्वमुत्थितस्य परामर्शादवधेयं। कामादिसंबंधवदात्मनस्तद्रहितमपि रूपं कल्पितमेवेत्याशंक्या
हा वदेतदिति। प्रकृतमर्थमुक्त्वोत्तरवाक्यस्य सप्तम्यर्थमाहैतस्मिन्निति। जनको यं पिता भवतीति
संबंधः। पिताथत्रापिता भवतीत्येतदुपपादयति तस्येत्यादिना। यथास्मिन्काले पिता पुत्र
स्यापिता भवति तद्वदित्याह तथेति। नास्यार्थस्य प्रतिपादकः शब्दोस्तीत्याशंक्याह सामर्थ्यादि
ति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

नदेवसामर्थ्यं दर्शयतितउभयोरिति।सुषुप्सेकामातिक्रमेप्रमाणमाह।पहर्त्तेतिपुनर्लौकिकदेवशब्दावनुवा
दार्थौवाक्यांतरमादायव्याचष्टेवथेत्यादिना।साध्यसाधनसंबंधाभिधायकाब्राह्मणलक्षणाइतिशेषः।अभि
धायकत्वेनप्रमाणत्वेनप्रमेयत्वेनचेत्यर्थः॥अत्रस्तेनोस्तेनोभवतीत्यादेस्तात्पर्यमाहनकेवलमिति।स्तेनशब्दोत्र
उभयोर्हिसंबंधनिमित्तंकर्मतदयमतिक्रांतोवर्त्ततेअपहतपाप्मेतिफक्कं॥तथामाताअमातालोकाः
कर्मणाजेतव्याजिताश्चतत्कर्मसंबंधाभावाल्लोकाअलोकास्तथादेवाःकर्मांगभूतास्तत्कर्मसंबंधाभ
याद्देवाअदेवास्तथावेदाःसाध्यसाधनसंबंधविधायकाःमंत्रब्राह्मणलक्षणाश्चाभिधायकत्वेनकर्मां
गभूताःअधीताअध्येतव्याश्चकर्मनिमित्तमेवसंबध्यतेपुरुषेणतत्कर्मातिक्रमणादेतस्मिन्का
लेवेदाअथवेदाःसंबध्यंते॥नकेवलंशुभकर्मबंधातीतःकिंतर्ह्यशुभैरथत्यंतघोरैःकर्मभिरसं
माताँमातालोकाअलोकादेवाअदेवावेदाअवेदा अत्रस्तेनोंस्तेनोभवतिभ्रूणहाभ्रूण
हाचांडालोचांडालःपौल्कसोपौल्कसः॥ ॥७॥ ॥ बद्धएवायंवर्त्ततइत्येतमर्थमाह।अत्रस्ते
नोब्राह्मणसुवर्णहर्त्ताभ्रूणहसहपाठादवगम्यतेसतेनघोरेणकर्मणातस्मिन्कालेविनिर्मुक्तो
भवति॥येनायंकर्मणामहापातकीस्तेनउच्यते॥तथाभ्रूणहाअभ्रूणहा॥तथाचांडालोनकेव
लंप्रत्युत्पन्नेनैवकर्मणाविनिर्मुक्तःकिंतर्हिसहजेनात्यंतनिकृष्टजातिप्रापकेणापिविनि
र्मुक्तएवायंचांडालोनामशूद्रेणब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चंडालएवचांडालःसजातिनिमित्तेनकर्मणा
असंबद्धत्वादचांडालोभवति॥पौल्कसःपुल्कसएवायंपौल्कसः॥शूद्रेणैवक्षत्रियायामुत्पन्नः
सोथपुल्कसोभवति॥ ॥१॥ ॥ चोरमात्रेभातिकथंविशेषणमित्याशंक्याहभ्रूणहेति।भ्रूण
हाचवरिष्ठब्रह्महंतोच्यतेतदेवघोरंकर्मविशिनष्टियेनेति।महत्पातकमस्येतिव्युत्पत्त्यामहापातकी
स्तेनःस्तेनादिवाक्यंनचंडालादिवाक्यस्यगतार्थत्वमाशंक्याहनेत्यादिनाप्रत्युत्पन्नमागंतुकंब्राह्मण्यां
क्षत्रियात्सूतोवैश्याद्वैदेहिकस्तथाशूद्रजातस्तुचंडालःसर्वधर्मबहिष्कृतइतिस्मृतिमाश्रित्याहचंडा
लोनामेति।जातोनिषादाच्छूद्रायांजात्याभवतिपुल्कसइतिस्मृतेःशूद्रायांब्राह्मणाज्जातोनिषादःस
:।

श्रमणादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह। तथेति। तथा चंडालवदिति यावत्। परिव्राट्तापसयोरेव ग्रहणे तत्कर्म्मायोगे
पि सौषुप्तस्य वर्णाश्रमांतरकर्मयोगं शंकित्वाह सर्वेषामिति॥ आदिशब्देन वयोवस्थादि गृह्यते सौषुप्ते पुरुषे
प्रकृते कथमनन्वागतमिति नपुंसकप्रयोगस्तत्राह रूपपरत्वादिति। तत्परत्वे हेतुमनुषंगं दर्शयति अभयमिति। हेतु
वाक्यमाकांक्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे किंपुनरित्यादिना। यस्मा इति छेदः दिवाक्योक्तस्वभावोयमात्मा सुषुप्ति
तथा श्रमलक्षणेन स्वकर्मभिरसंबद्धो भवतीत्युच्यते। श्रमणः परिव्राट् यत्कर्मनिमित्तो भवति स तेन वि
निर्मुक्तत्वादश्रमणं तथा तापसो वानप्रस्थोऽतापसः सर्वेषां वर्णाश्रमादीनामुपलक्षणार्थमुभयोर्ग्रह
णं किंबहुनानन्वागतेनानन्वागतमसंबद्धमित्येतत्पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा तथा पापेन विहि
ताकरणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन रूपपरत्वान्नपुंसकलिंगमभयं रूपमिति ह्यनुवर्त्तते। किंपुनरसं
बद्धत्वे कारणमिति तद्धेतुरुच्यते॥ तीर्णोतिक्रांतो हि यस्मादेवं रूपः तदा तस्मिन्काले सर्वान् शोकं

श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्॥

न् शोकाः कामाः दृष्टविषयप्रार्थना हि तद्विषयवियोगे शोकत्वमापद्यंते इष्टं हि विषयमप्राप्तं वि
प्रयुक्तं चोद्दिश्य चिंतयानस्तद्गुणानुस्मरन् तप्यते पुरुषोऽतः शोकोऽरतिः काम इति पर्यायाः यस्मात्सर्व
कामातीतो ह्यत्रायं भवति न कंचन कामं कामयते निछंदा इति श्रुतेः तस्मात्क्रियापतितायं शोकश
ब्दः कामवचन एव भवितुमर्हति कामश्च कर्महेतुर्वक्ष्यति हि स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति
यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुत इति। अतः सर्वकामातीर्णत्वात्तदुक्तमनन्वागतं पुण्येनेत्यादि
काले हृदयनिष्ठान्सर्वान्शोकानतिक्रामति तस्मादेतदात्मरूपं पुण्यपापाभ्यामनन्वागतं युक्तमित्य
र्थः। शोकशब्दस्य कामविषयत्वं साधयति इष्टेति कथं तस्याः शोकत्वापत्तिरित्याशंक्याह इष्टं हीति। तेषां प
र्यायत्वेपि प्रकृते किमायातं तदाह यस्मादिति। अत्रेति सुषुप्तिरुच्यते अतः सर्वकामातितीर्णत्वादि
त्युत्तरत्र संबंधः। न केवलं शोकस्यैव शब्दे कामविषयत्वमुपपन्नमेव किंतु सन्निधेरपि सिद्धमित्या
ह। न कंचनेति। शोकशब्दस्य कामविषयत्वेपि तदत्ययमात्रात्कथं कर्मात्ययः स्यादित्याशंक्याह का
मश्चेति। तत्र वाक्यशेषं प्रमाणयति वक्ष्यति हीति। कामस्य कर्महेतुत्वे सिद्धे फलितमाह अत इति॥ ॥

हृदयस्यशोकानतिक्रामतीत्यत्रहृदयशब्दार्थमाहहृदयमितीति।मांसपिंडविशेषविषयंहृदयपदंकथंबुद्धिमाहे
त्याशंक्याहतात्स्थ्यादिति।यथामंचाःक्रोशंतीतिमंचक्रोशनमुच्यमानेमंचस्थान्पुरुषानुपचारादाहतथाहृदय
स्थत्वाद्बुद्धेरुपचाराद्बुद्धिंहृदयशब्दादर्शयतीत्यर्थः।हृदयशब्दार्थमुक्त्वातस्यसंबंधंदर्शयति।हृदयस्येति।तानति
हृदयस्य हृदयमितिपुंडरीकाकारोमांसपिंडःतत्स्थमंतःकरणंबुद्धिर्हृदयमित्युच्यते।तात्स्थ्यात्मंचाक्रोशनवत्
हृदयस्यबुद्धेर्यशोकाबुद्धिसंश्रयाहितेकामःसंकल्पोविचिकित्सेत्यादि।सर्वंमन एवेत्युक्तत्वाद्ध स्यति
चकामायेस्यहृदिश्रिताइति।आत्मसंश्रयभ्रांत्यपनोदाययदीदंवचनेहृदिश्रिताहृदयस्यशोकाइतिचहृद
यकरणसंबंधातीतश्चायमस्मिन्कालेऽतिक्रामतिमृत्योरूपाणीतिचोक्तं।हृदयकरणसंबंधातीतत्वात्तत्सं
श्रयकामसंबंधातीतोभवतीइतियुक्ततरंवचः।येतुवादिनःहृदिश्रिताःकामाःवासनाश्चहृदयसंबंधिन
मात्मानमुपसर्प्योपश्लिष्यंते।हृदयवियोगेपिचात्मन्यवतिष्ठंतेपुटतैलस्थइवपुष्पादिगंधइत्याचक्षते।
तेषांकामःसंकल्पोहृदयेह्येवरूपाणिहृदयस्यशोकाइत्यादीनांवचनानामानर्थक्यमेव।हृदयकरण

हृदयस्यभवति॥२२॥

स्याद्यत्वादितिचेत्।नहृदिश्रिताइतिविशेषणात्।नहिहृदयस्यकरणमात्रत्वेहृदिश्रिताइतिवचनेसमं
ये जसं॥हृदयेह्येवरूपाणिप्रतिष्ठितानीतिचाऽत्मविभुत्वेश्चविवक्षितात्वात्।हृच्छ्रयणवचनंयथार्थमेवयुक्तं
।ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेरन्यार्थासंभवात्।येकामाअस्यहृदिश्रिताइतिविशेषणादात्माश्रया
अपिसंतीतिचेत्। नाश्रितापेक्षत्वात्।नात्राश्रयांतरमपेक्ष्ययेहृदीतिविशेषणं।किंतर्हिहृद्यनाश्रि ये
ताःकामास्तानपेक्ष्यविशेषणंयेत्वप्ररूढाभविष्याभूताश्चप्रतिपक्षतोनिवृत्तास्तेनैवहृदिश्रिताःसं
भाव्यंतेचतेऽ तोयुक्तं।तानपेक्ष्यविशेषणंयेप्ररूढावर्त्तमानाविषयेतेसर्वेप्रमुच्यंतइति॥ ॥७॥

क्तोभवतीतिशेषः।आत्माश्रयास्तेनबुद्धिमाश्रयंतीत्याशंक्याहबुद्धीति।कथंतर्हिकेचिदात्माश्रयत्वंतेषां
वदंतीत्याशंक्यभ्रांतिवशादित्याह।आत्मेतिभवतुकामानांहृदयाश्रितत्वंतथापितत्संबंधद्वारातदाश्रयत्व
संभवात्कथमात्मामुमुक्षुःकामानतिवर्ततेतत्राहहृदयेति।तत्संबंधातीतत्वेश्रुतिसिद्धंफलितमाहहृद
यकरणेति।भर्तृप्रपंचप्रस्थानमुत्थापयतियेत्विति।सत्येवहृदयेतन्निष्ठानांकामादीनामात्मन्युपश्लेषा
नतन्निवृत्तावित्याशंक्याहहृदयवियोगेपीति।तन्मतेश्रुतिविरोधमाहतेषामितिहृदयेनकरणेनोसा

घत्वादात्मविकाराणामपिकामादीनांहृदयसंबंधसंभवान्नानर्थक्यंश्रुतीनामितिशंकतेहृदयेति।नका
मादिसंबंधमात्रंहृदयस्यश्रुत्यर्थः।किंत्वाश्रयाश्रयित्वंनतच्चकरणत्वेनस्यान्नहिचक्षुराद्याश्रयंरूपादिज्ञानं
दृष्टमितिपरिहरतिनहृदीति।चकाराद्वचनेननसमंजसमितिसंबध्यतेप्रदीपाद्यत्तंघटज्ञानमितिवदंतःकरणा
यत्तमात्माश्रितंकामादीतितस्यतदाश्रयत्ववचनमौपचारिकमित्याशंक्याहात्मविशुद्धेश्चेति।इतश्चेदंय
थार्थमेवेत्याहध्यायतीवेति।अन्यार्थासंभवाद्बुध्याश्रयत्ववचनस्येतिशेषः।दक्षिणेनाक्ष्णापश्यतीत्यै
क्षेवामेननपश्यतीतिवत्समुच्यतेहृदिस्थिताइतिविशेषणमाश्रित्यशंकतेकामायइतिप्रकारांतरेणवि
शेषणस्यार्थवत्त्वंदर्शयतिनेत्यादिना।अत्रेतिप्रकृतश्रुत्युक्तिः।आश्रयांतरंबुद्धिव्यतिरिक्तमात्माख्यं
बुद्धिमनाश्रिताःकामाएवनसंतियदपेक्षयाहृदयाश्रयत्वविशेषणमित्याशंक्याह।येत्विति।प्रतिप
क्षतोविषयदोषदर्शनादितियावत्।कामानांवर्त्तमानत्वनियमाभावाद्भूतभविष्यतामितिसंभवेफ
लितमाहातइति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

हृदयानाश्रितभूतभविष्यत्कामसंभवेपिसर्वकामनिवृत्तेर्विवक्षितत्वाद्वर्तमानविशेषणमनर्थकमि
तिशंकनेतथापीति।अतीतानागतकामाभावःसंभवतिस्वतःसिद्धोनतन्निवृत्तौयत्नोपेक्षतेशुद्धात्म
दिदृक्षुणामुमुक्षुणावर्तमानकामनिरासेयत्नाधिक्यमाधेयमितिज्ञापयितुंवर्तमानग्रहणमिति
परिहरतिनन्वेवमिति।यदियथोक्तंव्याख्यानमनादृत्यात्माश्रयत्वमेवकामानामाश्रीयतेतदाश्रुतमो
क्षासंभवेनानिष्टंकल्पितंस्यादित्याहइतरथेति।अश्रुतत्वमसिद्धमितिशंकतेनकेवलेनेति।अर्थादा
त्माश्रयत्वंश्रुतमेवकामानामित्येतद्दूषयतिनेत्यादिनानिषेधोहिप्राप्तिमपेक्षतेनवास्तवंकामानामा
तथापिविशेषणानर्थक्यमितिचेत्।नतेषुयत्नाधिक्याधानार्थत्वात्॥इतरथाऽश्रुतमनिष्टंचक
च ल्पितंस्यात्।आत्माश्रयत्वंकामानांनकंनकामंकामयतइतिप्राप्तप्रतिषेधादात्माश्रयत्वंकामानांश्रु
तमेवेतिचेत्।नसधीःस्वप्नोभूत्वेतिपरनिमित्तत्वात्कामाश्रयप्राप्तेरसंगवचनाच्चनहिकामाश्र
यत्वेसंगवचनमुपपद्यते।संगश्चकामइत्यवोचाम॥आत्मकामइतिश्रुतेरात्मविषयोस्यकामो
भवतीतिचेत्॥नव्यतिरिक्तकामाभावार्थत्वात्तस्याः।वैशेषिकादितंत्रन्यायोपपन्नमात्मनः
कामाद्याश्रयत्वमितिचेत्।नहृदिश्रिताइत्यादिविशेषश्रुतिविरोधादनपेक्षास्तावैशेषिकादि
तंत्रोपपत्तयःश्रुतिविरोधेन्यायाभासत्वोपगमात्॥स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनाच्च॥ ॥७॥॥

त्मधर्मत्वप्राप्तिस्तुभ्रांत्यापिसंभवतितस्मादात्मनोवस्तुतोनकामाद्याश्रयत्वमित्यर्थः।इतश्चा
त्मनोनकामाद्याश्रयत्वमित्याहासंगेति।नन्वसंगवचनमात्मनःसंगाभावंसाधयत्तस्यकामि
त्वेनविरुध्यतेतत्राहसंगश्चेति।कामश्चसंगस्ततोऽसिद्धोहेतुरत्रेतिशेषः।वाक्यांतरमाश्रित्या
त्मनिकामाश्रयत्वंशंकित्वादूषयत्यात्मेत्यादिना।इच्छादयःक्वचिदाश्रिताःगुणत्वाद्रूपादिव
दित्यनुमानात्परिशेषात्कामाश्रयत्वमात्मनःसेत्स्यतीत्याशंकतेवैशेषिकादीति।श्रुत्यवष्टंभेन
निराचष्टेनेत्यादिना।स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनाच्चनात्माश्रयत्वंकामादीनामितिशेषः॥ ॥७॥

बृ॰भा॰स्था॰ तदेवविवृणोतिकामादीनामितिस्थितेचानुमानादितिशेषः।यद्यत्रसमवेतंतत्तेननदृश्यतेयथाचक्षु टी॰अ॰४

३४४ गतकार्ष्ण्यतिनैवचक्षुषानदृश्यतेतथाकामादीनामात्मसमवायित्वेतन्नदृश्यत्वंनस्यात्दृश्यत्वबलेन

स्वयंज्योतिष्ट्वंसाधितंतथाचतद्बाधेपूर्वोक्तमनुमानमपिबाध्येत्यर्थः।कथंकामादीनामात्मदृश्यत्वमा

श्रित्यस्वप्नेस्वयंज्योतिष्ट्वस्योपदिश्यत्वेतत्राहद्रष्टुरिति।तथापितेषामात्माश्रयत्वेकानुपपत्तिस्तत्राहत

द्बाधितमिति।यत्तुपरमात्मैकदेशंजीवमाश्रित्यतदाश्रितेकामादीतितत्राहसर्वशास्त्रेति।तदेवस्फु

टयतिपरस्येतिशास्त्रार्थजातंनिरवयवत्वप्रत्यगेकत्वादितस्यकथंकोपस्यादित्याशंक्याहेतश्चेति।

३ कामादीनांस्वप्नेकेवलदृष्टमात्रविषयत्वात्स्वयंज्योतिष्ट्वंसिद्धंस्थितेचबाध्येतआत्मसमवायित्वेदृ

श्यत्वानुपपत्तेः।चक्षुर्गतविशेषणवत्द्रष्टुर्हिदृश्यमर्थांतरभूतमितिद्रष्टुःस्वयंज्योतिष्ट्वंसिद्धंत

त्बाधितंस्याद्यदिकामाद्याश्रयत्वंपरिकल्प्यते।सर्वशास्त्रविप्रतिषेधाच्चपरस्यैकदेशकल्पना

यांकामाद्याश्रयत्वेचसर्वशास्त्रार्थजातंकुप्येत।एतच्चविस्तरेणचतुर्थेवोचाममहतेताहियत्नेन।

कामाद्याश्रयत्वकल्पनाःप्रतिषेधव्याआत्मनःपरेणैकत्वशास्त्रार्थसिद्धेः॥तत्कल्पनायांपुनः

क्रियमाणायांशास्त्रार्थएवबाधितःस्यात्॥यथेच्छादीनामात्मधर्मत्वंकल्पयंतोवैशेषिका

नैयायिकाश्चोपनिषच्छास्त्रार्थेननसंगच्छंतेतथेयमपिकल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थबाधनान्ना

दरणीयास्त्रीपुंसयोरिवैकत्वान्नपश्यतीत्युक्तंस्वयंज्योतिरितिच।स्वयंज्योतिष्ट्वंनामचेत

न्यात्मस्वभावनायदिह्यग्न्युष्णत्वादिवच्चैतन्यात्मस्वभावआत्मासकथमेकत्वेपिहि स्वभां

चतुर्थेचेद्भर्तृप्रपंचमतंनिरस्तंतर्हिपुनर्निराकरणमकिंकरमित्याशंक्याहमहतेति।परेणसहप्र

त्यगात्मनःयदेकत्वंतस्यशास्त्रार्थस्यसिद्ध्यर्थमिति यावत्।अंशत्वादिकल्पनायामपिशास्त्रार्थसि

द्धिमाशंक्याहतत्कल्पनायामिति।भर्तृप्रपंचकल्पनायाहेयत्वमुपसंहरतियथेत्यादिना।यद्वेतन्न

पश्यतीत्यादेःसंबंधंवकुंवृत्तंकीर्तयतिस्त्रीपुंसयोरिति चकारादुक्तंस्वयंज्योतिष्ट्वमितिसंबध्यते।कि

मिदंस्वयंज्योतिष्ट्वमिति तत्राहस्वयंज्योतिष्ट्वंनामेति।एवंवृत्तमनूद्योत्तरवाक्यव्यावर्त्यंशंकामाहयदीत्या ४४

ति

तत्यागाभावेसुषुप्तेविशेषविज्ञानराहित्यमयुक्तमित्याह।अथेत्यादिना।आत्माचिद्रूपोपिसुषुप्तेविशे
चेत् षंनजानातिकिंदुष्टतीत्याशंक्याहविप्रतिषिद्धमिति।परिहरतिनेति।उभयंचैतन्यस्वभावत्वंविशेषविज्ञा
नराहित्यंचेत्यर्थः।उभयस्वीकारेशंकितंविप्रतिषेधमाकांक्षापूर्वकंश्रुत्यानिराकरोतिकथमित्यादि
ना।यद्वैतदित्यादिवाक्यंचोदितार्थानुवादः।तत्परिहारस्तुपश्यन्नित्यादिवाक्यमितिविभजतेयत्त

अथनजहातिकथमिहसुषुप्तेनपश्यतिविप्रतिषिद्धमेतच्चैतन्यमात्मस्वभावोनजानातिचेति।
नतद्धिप्रतिषिद्धमुभयमप्येतदुपपद्यतएवकथंयद्वैसुषुप्तेतन्नपश्यतिपश्यन्वैतत्तत्रपश्यन्नेव
नपश्यति।यत्तत्रसुषुप्तेनपश्यतीतिजानीषेतन्नतथागृह्णीथाः।कस्मात्पश्यन्नेवभवतितत्र।न
न्वेवंनपश्यतीतिसुषुप्तेजानीमोयतोनचक्षुर्वामनोवादर्शनकरणेव्यापृतमस्ति।व्यापृतेषुहि

यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यति॥

दर्शनश्रवणादिषुपश्यतीतिव्यवहारोभवतिशृणोतीतिवा।नचव्यापृतानिकरणानिपश्या
मः।तस्मान्नपश्यत्येवायंनहि।किंतर्हिपश्यन्नेवभवति॥ ॥७॥ ॥

त्रेति।नहीत्यादिवाक्यनिरस्यामाशंकामाहनन्विति।चक्षुरादिव्यापाराभावेपिचसुषुप्तेदर्शना
दिकिंनस्यादित्याशंक्याहव्यापृतेष्विति।अस्तुतर्हितत्रापिकरणव्यापारोनेत्याहनचेति।अयमि
तिसुषुप्तपुरुषोक्तिः।नपश्यत्येवेतिनियमंनिषेधतिनेति।तत्रहेतुंवक्तुंप्रश्नपूर्वकंप्रतिज्ञांप्रस्तौ
तिकिंतर्हीति॥ ॥ ॥७॥ ॥ ॥७॥ ॥ ॥७॥

तत्राकांक्षापूर्वकं हेतुवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे कथमित्यादिना। अविनाशित्वादित्येतद्व्याकुर्वन् दृष्टे
र्विनाशाभावं स्पष्टयति यथेत्यादिना। द्रष्टुर्दृष्टिर्न नश्यतीत्यत्र विरोधं चोदयति नन्विति विप्रतिषेध
मेव साधयति दृष्टिश्चेति। कार्यस्यापि वचनादविनाशः स्यादिति शंकते नन्विति। तस्याकारकत्वान्नै
वमिति परिहरति न वचनस्येति। तदेव स्फुटयति नहीति। यत्कृतं तदनित्यमिति व्याप्त्यनुगृहीतानु त
कथं नहि यस्माद् द्रष्टुर्दृशिस्तस्या दृष्टेर्विपरिलोपो विनाशः स न विद्यते। यथाग्नेरोष्ण्यं यावदग्निभावित
था। यं चात्मा द्रष्टा। विनाश्यतो विनाशित्वादात्मनो दृष्टिरप्यविनाशिनी यावद् द्रष्टृभाविनी हि सा॥ न
नु विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते। द्रष्टुः सा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत इति च। दृश्यते द्रष्टा क्रियते दृष्टिक
र्तृत्वाद्धि द्रष्टेत्युच्यते क्रियमाणा च द्रष्टुर्दृष्टिर्न विपरिलुप्यत इति चाशक्यं वक्तुं। ननु न विपरिलुप्य
त इति वचनादविनाशिनी स्यात्। न वचनस्य ज्ञापकत्वात्। नहि न्यायप्राप्तो विनाशः कृतकस्य वच

नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वात्॥

न शातेनापि वारयितुं शक्यते वचनस्य यथाप्राप्तार्थज्ञापकत्वात्। नैष दोषः। आदित्यादिप्र
काशवत् दर्शनोपपत्तेः। यथादित्यादयो नित्यप्रकाशस्वभावा एव संतः स्वाभाविकेन नित्ये
नैव प्रकाशेन प्रकाशयंति॥ न ह्यप्रकाशात्मानः संतः प्रकाशं कुर्वंतः प्रकाशयंतीत्युच्यते। किं
हिं स्वाभाविकेनैव नित्येन प्रकाशेन। तथायमप्यात्माऽपरिलुप्तस्वभावया दृष्ट्यानित्यया द्रष्टे
त्युच्यते॥ गौणं तर्हि द्रष्टृत्वं। नैवमेव मुख्यत्वोपपत्तेः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

मानविरोधाद्वचो न कार्यं त्यैनित्वबोधकमित्यर्थः। कूटस्थदृष्टिरेवात्र द्रष्टृशब्दार्थो न दृष्टिकर्त्ता। तत्र
विप्रतिषेधोस्तीति सिद्धांतयति नैष दोष इति। आदित्यादिप्रकाशवदित्युक्तं दृष्टांतं व्याचष्टे यथेति। दृष्टां
तेपि विप्रतिपन्नं प्रत्याह न हीति। दर्शनोपपत्तेरित्युक्तं दार्ष्टांतिकं विभजते तथेति। आत्मनो नित्यदृष्टित्वे
दोषमाशंकते गौणमिति। गौणस्य मुख्यापेक्षत्वान्मुख्यस्य चान्यस्य द्रष्टृत्वस्याभावान्नैवमित्युत्तर

स्मादपरिलुप्तस्वभावत्वात्मना।दृष्टिः।अनन्तत्वा।ऽत्वपरिलुप्तयादृष्ट्यास्वयंज्योतिःस्वभावयापश्यन्ने
वभवतिसुषुप्ते।कथंतर्हिनपश्यतीत्युच्यते।नतुतदस्तिकिंतद्द्वितीयंविषयभूतंकिंविशिष्टंततो
द्रष्टुरन्यत्अन्यत्वेनविभक्तंयत्पश्येद्यदुपलभेत॥२३॥ ॥७॥वैषम्यमाशंकतेभवत्विति।आदित्या
दिषुस्वाभाविकप्रकाशेनप्रकाशयितृत्व. मस्तुकादाचित्कप्रकाशेनप्रकाशयितृत्वस्यतेष्वसंभवात्न
चात्मनिनित्यादृष्टिरस्तितन्मानाभावात्तथाचकादाचित्कदृष्ट्यैवतस्यद्रष्टृतेत्यर्थः।प्रतीचश्चिद्रूपत्वस्य
श्रौतत्वात्कर्तृत्वंविनाप्रकाशयितृत्वमविशिष्टमित्युत्तरमाह।नद्रष्टीतिकूटस्थदृष्टिरात्मेत्युक्तेप्रत्य
क्षविरोधंशंकतेपश्यामीति।द्विविधोनुभवस्तस्यकूटस्थदृष्टित्वमनुगृण्हातिचक्षुरादिव्यापारादि

८ नकरणव्यापारविशेषापेक्षत्वात् ×

भावापेक्षया पश्यामि न पश्यामीति धियोरात्मसाक्षिकत्वादित्युत्तरमाह नकरणेति। आत्मदृष्टेर्नित्य
त्वे हेत्वंतरमाहाद्वैतेति। आत्मदृष्टेर्नित्यत्वमुपसंहरति तस्मादिति। नन्वित्योक्तिफलमाहात इति वाक्यां
तरमाकांक्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे कथमित्यादिना॥ ॥द्वितीयादिपदानां पौनरुक्त्यमाशंक्यार्थभेदं
दर्शयति यद्वीत्यादिना। साभासमंतःकरणं यत्पश्येदिति विशेषदर्शने कारणं प्रमातुर्द्वितीयं तस्मादन्यच्च
क्षुरादिप्रमाणं रूपादि च प्रमेयं विभक्तं तत्सर्वं जाग्रत्स्वप्नयोरविद्याप्रतिपन्नं सुषुप्तिकाले कारणमात्रतां
गतमभिव्यक्तं नास्तीत्यर्थः। सुषुप्ते द्वितीयं प्रमातृरूपं नास्तीत्येतदुपपादयति आत्मन इति। प्रमातृ
रूपं पृथक् नास्तीति शेषः। तथापि करणव्यापारकृतं विषयदर्शनमात्मनः स्यादित्याशंक्याह इष्टु

यद्धि तद्विशेषदर्शनकारणमंतःकरणं चक्षुरूपं च तदविद्ययान्यत्वेन प्रत्युपस्थापितमासी
त्तदेतस्मिन्काल एकीभूतमात्मनः परेण परिष्वंगात्। द्रष्टुर्हि परिच्छिन्नस्य विशेषदर्शनाय
करणमन्यत्वेन व्यवतिष्ठते॥ अयं तु स्वेन सर्वात्मना संपरिष्वक्तः स्वेन परेण प्राज्ञेनात्मना प्रिय
येव पुरुषः तेन न पृथक्त्वेन व्यवस्थितानि करणानि विषयाश्च। तदभावाद्विशेषदर्शनं नास्ति।
करणानि कृतं हि तन्नात्मकृतमात्मकृतमिव प्रत्यवभासते। तस्मात्तत्कृतेयं भ्रांतिरात्मनो दृ
ष्टिः परिलुप्यत इति॥ ॥

रिति। सुषुप्तस्यापि परिच्छिन्नत्वमाशंक्याहायं त्विति। तस्य परेणैकीभावफलमाह तेनेति। विषयेंद्रि
याभावकृतं फलमाह तदभावादिति। किमिति विषयाद्यभावाद्विशेषदर्शनं निषिध्यते सत्त्वमेव तस्या
त्मसत्ताधीनं किं न स्यादित्याशंक्याह करणानीति। नन्ववस्थाद्वये विशेषदर्शनमात्मकृतं प्रतिभा
ति तस्य प्रधानत्वादत आह आत्मकृतमिवेति। नत्वित्यादेस्तात्पर्यमुपसंहरति तस्मादिति। प्रमातृ
करणविषयकृतत्वाद्विशेषदृष्टेस्तेषां च सुषुप्ते भावाभावात्तत्कार्याया विशेषदृष्टेरपि तत्राभावादिति
यावत्। तत्कृता जागरादावात्मकृतत्वेन भ्रांतिं प्रतिपन्ना विशेषदर्शनाभावप्रयुक्तेत्यर्थः॥ ॥७॥

यद्वैतन्नपश्यतीत्यादावुक्तन्यायमुत्तरवाक्येष्वतिदिशतिसमानमिति।मनोबुद्ध्योःसाधारणकरणत्वात्पृथग्व्यापा
समानमन्यत्॥२४॥ ॥यद्वैतन्नजिघ्रति।यद्वैतन्नरसयतेयद्वैतन्नवदति।यद्वैतन्नशृणोति।यद्वैतन्नमनु
यद्वैतन्नजिघ्रतिजिघ्रन्वैतन्नजिघ्रतिनहिघ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपोविद्यतेविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्ति
ततोन्यद्विभक्तंयज्जिघ्रेत्॥२४॥यद्वैतन्नरसयतेरसयन्वैतन्नरसयतेनहिरसयितूरस यतेर्विपरि
लोपोविद्यतेविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयद्रसयेत्॥२५॥यद्वैतन्नवदतिवदन्वैत
न्नवदतिनहिवक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपोविद्यतेविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयद्वदेत्
॥२६॥यद्वैतन्नशृणोतिशृण्वन्वैतन्नशृणोतिनहिश्रोतुःश्रुतेर्विपरिलोपोविद्यतेविनाशित्वान्नतुत
द्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयच्छृणुयात्॥२७॥यद्वैतन्नमनुतेम न्वानोवैतन्नमनुतेनहिमंतु
र्मतेर्विपरिलोपोविद्यतेविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयन्मन्वीत॥२८॥यद्वैत
न्नस्पृशतिस्पृशन्वैतन्नस्पृशतिनहिस्प्रष्टुःस्पृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयम
स्तिततोन्यद्विभक्तंयत्स्पृशेत्॥२९॥यद्वैतन्नविजानातिविजानन्वैतन्नविजानातिनहिविज्ञातुर्वि
ज्ञातेर्विपरिलोपोविद्यतेविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयद्विजानीयात्॥३०॥

न ते।यद्वैतन्नस्पृशति।यद्वैतन्नविजानातीति॥मनोविज्ञानयोर्दृष्ट्यादिसहकारित्वेपिसतिचक्षु
रादिनिरपेक्षयोर्भूतभविष्यद्वर्तमानविषयेव्यापारोविद्यतइतिपृथग्ग्रहणं॥ ॥७॥ ॥

राभावेकथंपृथग्निर्देशःस्यादित्याशंक्याहमननेति॥ ॥श्रीगोपालकृष्णायनमः॥ ७॥

वाक्यानि व्याख्याय स्वसिद्धांतस्फुटीकरणार्थं विचारयति किं पुनरिति। धर्मभेदो धर्मिणो सतां मिथो
धर्मिणो सतां मिथो धर्मिणश्च भेदोस्तीति यावत्। धर्मस्य दृष्ट्यादिपदार्थस्येत्यर्थः। परोपाधिनिमित्तं च
क्षुराद्युपाधिकृतमित्येतत्। धर्मान्यत्वं तद्धर्मिणो मिथोन्यत्वं चेत्यर्थः। भर्तृप्रपंचमतेन पूर्वपक्षं गृण्हात्य
त्रेति। गवादीनां सावयवत्वाद्रूपभेदसंभवादेकेन रूपेणाभिन्नत्वं रूपांतरेणा। भिन्नत्वमित्युभयथात्वे
पि निरवयवेष्वात्मादिषु कथमनेकरसत्वसिद्धिरित्याशंक्याह यथा स्थूलेष्विति। एकरूपत्वे वस्तुनो दृष्ट्या

किं पुनर्दृष्ट्यादीनामग्नेरौष्ण्यप्रकाशनज्वलनादिवत्। धर्मभेदस्त्वाहोस्विदभिन्नस्यैव धर्मस्य
परोपाधिनिमित्तकं धर्मान्यत्वमित्यत्र केचिद्व्याचक्षते। आत्मवस्तुनः स्वत एवैकत्वं च यथा
गोगोड्डव्यक्तयेकत्वं सास्नादीनां धर्माणां परस्परव्यभिचारदर्शनादात्मनोपि तद्वदेव दृष्ट्या
दीनां परस्परं भेदः॥ यथा स्थूलेष्वेकत्वं नानात्वं तथा निरवयवेष्वमूर्त्तवस्तुष्वेकत्वं नानात्वम
नुमेयं। सर्वत्राव्यभिचारदर्शनादात्मनोपि तद्वदेव दृष्ट्यादीनां परस्परं नानात्वमात्मनाचै
कत्वमिति। नान्यपरत्वात्॥ २५॥ न हि दृष्ट्यादिधर्मभेदप्रदर्शनपरमिदं वाक्यं। यद्वै तदि
त्यादि किं तर्हि यदि चैतन्यात्मज्योतिः कथं जानाति सुषुप्ते न नूनमतो न चैतन्यात्मज्योतिरि
त्येवमाशंकाप्राप्तौ। तन्निराकरणायैतदारब्धं यद्वैतदित्यादि॥ ॥७॥ ॥

तादृष्टेर्नानारूपत्वे गवादिदृष्टांतदर्शनात्तदेवानुमेयं विमतं भिन्नाभिन्नं वस्तुत्वात् गवादिवदित्यर्थः।
यद्यपि गगनादिषु भिन्नाभिन्नत्वमनुमीयते तथापि कथमात्मनि तदनुमानमित्याशंक्य वस्तुत्वस्य
नानारूपत्वेनाव्यभिचारादात्मन्यपि यथोक्तमनुमानं निरंकुशप्रसरमित्याह सर्वत्रेति। यथोक्ता
नुमानानुग्रहाद्यद्वै तदित्यादेर्भिन्नाभिन्ने वस्तुनि तात्पर्यमिति भावः। भर्तृप्रपंचोक्तं वाक्यतात्प
र्यं निराकरोति नेत्यादिना॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

चैतन्यविनाशोवाक्यतात्पर्यंचेत्कथंतर्हिद्रष्ट्रादिभेदवचनमित्याशंक्याहयद्दृश्येति। तद्धिसुषुप्त्यवस्थायामु
पाधेरंतःकरणस्यचक्षुरादिभेदाधीनपरिणामव्यापारस्यनिवृत्तौसत्यामुपाधिभेदस्यानुद्भास्यमानत्वा
त्तेनभिन्नमिवानुपलक्ष्यमाणस्वभावेयद्यपितथापिचक्षुर्द्वारेणजायमानायांबुद्धिवृत्तौव्यक्तंचैतन्यंदृष्टि
र्घ्राणद्वारेणजातायांतस्यांव्यक्तंघ्रातिरित्युपाधिभेदात्प्राप्तभेदानुवादेनचैतन्यस्याविनाशित्वेवाक्यतात्प
र्यमित्यर्थः। उक्तेवाक्यतात्पर्येस्थितेफलितमाहतत्रेति। तत्रश्चद्रष्ट्रादिभेदकल्पनानभिज्ञेत्याह। सैंधवे
ति। तदेवस्पष्टयतिविज्ञानमिति। नद्रष्ट्रादिभेदकल्पनेतिशेषः। यथाघटाकाशोमहाकाशइत्येकशब्द

यद्दृश्यजाग्रत्स्वप्नयोश्चक्षुराद्यनेकोपाधिद्वारंचैतन्यात्मज्योतिःस्वाभाव्यमुपलक्षितंद्रष्ट्राद्य
भिधेयव्यवहारापन्नंसुषुप्तेतदुपाधिभेदव्यापारनिवृत्तावनुद्भास्यमानत्वादनुपलक्ष्यमाणस्वभा
वमथउपाधिभेदेनभिन्नमिवयथाप्राप्तानुवादेनैवविद्यमानत्वमुच्यते।। तत्रद्रष्ट्रादिधर्मभेद
कल्पनाविवक्षितार्थानभिज्ञतयासैंधवघनवत्प्रज्ञानैकरसघनश्रुतिविरोधाच्च। विज्ञानमानं
दंसत्यंज्ञानंप्रज्ञानंब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यश्च। शब्दप्रवृत्तेश्चलौकिकीचशब्दप्रवृत्तिश्चक्षुषारूपं
विजानातिश्रोत्रेणशब्दंविजानाति रसने नान्नरसंविजानातीतिचसर्वत्रैवचद्रष्ट्रादिश
ब्दाभिधेयानांविज्ञानशब्दवाच्यतामेवदर्शयति।। शब्दप्रवृत्तिश्चप्रमाणं। दृष्टान्तोपपत्तेश्च।। ।।

विषयत्वादुपाधिभेदस्याकाशस्यैकत्वमिष्टंतथैकशब्दप्रवृत्तेरेकत्वंचितोपिस्वीकर्तव्यंतत्कुतोद्रष्ट्रादिभे
ह दसिद्धिरित्याशंक्यशब्दप्रवृत्तेश्चेति। तामेवविवृणोतिलौकिकीचेतियत्तुसिद्धान्तेदृष्टान्तोनास्तीतितत्राहदृ
ष्टान्तेति। किमेकरूपत्वेवस्तुनोदृष्टान्तोनास्तिकिंवामिथ्यात्वेतन्नानारूपत्वस्येतिवक्तव्यंनाद्योनाना
रूपवस्तुवादिभिरप्येकैकरूपस्यानवस्थापरिहारार्थमेकरूपत्वांगीकारादस्माकंदृष्टान्तसिद्धेर्वि
रुक्त त्वहेतोश्चतत्रैवानैकान्तिकत्वात्तस्मादेकरूपमेववस्तुस्वीकर्तव्यमितिभावः।। ।।७।। ।।

द्वितीयं दूषयति यथा हीति। तन्निमित्तमेवेत्यत्र तच्छब्देन स्वच्छस्वाभाव्यं परामृश्यते स्फटिके हरितादि धर्माणां स्वाभाविकत्वे किं न स्यादित्याशंक्याह न चेति। तस्य हि स्वच्छस्वाभाव्यं तद्द्वारेण हरिताद्युपाधिभेदसंबंधव्यतिरेकेणेति यावत्। एकस्य नानारूपत्वं मिथ्येत्यत्र दृष्टांतमुक्त्वा दार्ष्टांतिकमाह तथेति। आत्मा मिथ्या नानानिर्भासः उपहितत्वात् स्फटिकवदित्यर्थः। किं चात्मा मिथ्या नानात्वा

यथा हि लोके स्वच्छस्वाभाव्ययुक्तः स्फटिकस्तन्निमित्तमेव केवलं हरितनीललोहिताद्युपाधिभेदसंयोगात् तदाकारत्वं भजते। न च स्वच्छस्वाभाव्यव्यतिरेकेण हरितनीललोहितादिलक्षणो धर्मभेदः स्फटिकस्य कल्पयितुं शक्यते। तथा चक्षुराद्युपाधिभेदसंयोगात् प्रज्ञानघनस्वभावस्यैवात्मज्योतिषो दृष्ट्यादिशक्तिभेद उपलक्ष्यते। प्रज्ञानघनस्य स्वच्छस्वाभाव्यात् स्फटिकस्वच्छस्वाभाव्यवत्स्वयंज्योतिष्ट्वं च यथा चादित्यज्योतिरवभास्यभेदैः संयुज्यमानं हरितनीलपीतलोहितादिभेदैः विभाग्यं तदाकाराभासं भवति तथा चक्षुस्तं जगदवभासयच्चक्षुरादीनि च तदाकारं भवति तथा चोक्तमात्मनैवायं ज्योतिषास्त इत्यादि॥ ॥७॥ ॥

धारः स्वच्छत्वात् संप्रतिपन्नवदित्याह प्रज्ञानेति। किं चात्माकल्पितनानात्वाधारो ज्योतिष्ट्वादादित्यादिज्योतिर्वदित्याह स्वयमिति। आदित्यादावकल्पितोऽपि भेदोऽस्तीत्याशंक्य विवक्षितं साम्यमाह यथा चेत्यादिना विभाग्यं वस्तुतो विभागयोग्यमिति यावत्। चक्षुरादीनि चावभासयेदिति सं-बंधः। आत्मनः सर्वावभासकत्वे वाक्योपक्रमं प्रमाणयति तथा चेति॥७॥

यत्तु निरवयवेष्वपि नानारूपत्वमनुमेयमिति तत्राह नचेति। आकाशादीनां दृष्टांतत्वमाशंक्य निरा चष्टे य
द्यपीत्यादिना। कथमाकाशस्यानेकधर्मवत्त्वमौपाधिकमित्याशंक्य तस्य सर्वगतत्वं तावदौपाधिकमिति
साधयत्याकाशस्येति। कथं तर्हि तत्र सर्वगतत्वव्यवहारस्तत्राह सर्वोपाधीति। नन्वाकाशस्य सर्वत्रगमन
मपेक्ष्य सर्वगतत्वं किमिति नव्यवह्रियते तत्राह नत्विति। आकाशे गमनायोगं वक्तुं तत्स्वरूपमाह गमनेहीं
ति। ननु कुतश्चिद्विभागे संयोगे च केनचिद्देशेन तत्कारणीभूता क्रियापि श्येनादाविवाकाशे भविष्यति

नचनिरवयवेष्वनेकात्मता शक्यते कल्पयितुं दृष्टांताभावात्॥ यदप्याकाशस्य सर्वगतत्वादि
धर्मभेदः परिकल्प्यते परमाण्वादीनां च गंधरसाद्यनेकगुणत्वं तदपि निरूप्यमाणं परोपाधिनि
मित्तमेव भवति॥ आकाशस्य तावत्सर्वगतत्वं नाम न स्वतो धर्मोस्ति॥ सर्वोपाधिसंश्रयाद्धि सर्व
त्र स्वेन रूपेण सत्त्वमपेक्ष्य सर्वगतत्वव्यवहारः॥ नत्वाकाशः क्वचिद्गतो वा आगतो वा स्वतो गम
नं हि नाम देशांतरेण संयोगकारणं॥ सा च क्रिया नैवाविशेषे संभवति॥ एवं धर्मभेदा नैव सं
त्याकाशे॥ तथा परमाण्वादावपि परमाणुर्नाम पृथिव्या गंधघनायाः परमसूक्ष्मोवयवो गंधा
त्मक एव न तस्य पुनर्गंधवत्त्वं नाम शक्यते कल्पयितुं॥ ॥७॥ ॥ ॥

नेत्याह सा चेति। सावयवे हि श्येनादौ क्रिया दृश्यते आकाशात्वविशेषं निरवयवं कुतस्तत्र क्रियेत्यर्थः
। तथापि धर्मांतराण्याकाशे भविष्यंतीत्याशंक्य तेषामपि क्रियापूर्वकाणामुक्तन्यायकवलीकृत
त्वमाह एवमिति। भेदाभेदाभ्यां दुर्वचत्वाच्च तत्र धर्मधर्मिभावो न संभवतीति भावः। आकाशे दर्शि
तन्यायमन्यत्रापि संचारयति तथेति। पार्थिवत्वं परमाणोरेकं रूपं गंधवत्त्वं चापरमित्यनेकरूपत्व
मित्याशंक्याह परमाणुर्नामेति। नहि पार्थिवत्वातिरेकि गंधवत्त्वं प्रामाणिकमिति भावः॥ ॥७॥

बृ·भा·आ वैशेषिकपरिभाषामाश्रित्यशंकयत्यथेति।पार्थिवेपरमाणौरसादिमत्त्वमनौपाधिकंनभवतिजलादिसंसर्ग अ·अ·४
३४९ कृतत्वात्तथाचनिरुपाधिकभेदेनेदमुदाहरणमितिपरिहरति।नतत्रापीति।उक्तन्यायस्यदिगादावपिसम
त्वमत्वोपसंहरति।तस्मादिति।सतिपरस्मिन्नात्मनिदृगादिशक्तिभेदास्तेषांमध्येदृक् क्तिश्चक्षुरात्मनारू शा
पात्मनाचस्थगोवपरिणमतेघ्रातिशक्तिश्चघ्राणात्मनागंधात्मनाचेत्यनेनक्रमेणपरस्मिन्परिणामकल्प
नाभर्द्रप्रपंचैर्यत्कृतासापिपरस्यैकरूपत्वोपपादनेननिरस्तेत्याहैनेनेति।औपाधिकोदृष्ट्रादिभेदोनवास्त
अथतस्यैवरसादिमत्त्वंस्यादितिचेन्न॥नतत्राप्यबादिसंसर्गनिमित्तत्वात्॥तस्मान्ननिरवयवस्यानेक
धर्मवत्त्वेदृष्टांतोस्ति॥एतेनदृगादिशक्तिभेदानांपृथक्चक्षुरूपादिभेदेनपरिणामभेदकल्पना
परमात्मनिप्रत्युक्ता॥जाग्रत्स्वप्नयोरिवयद्विजानीयात्द्वितीयेप्रविभक्तमन्यत्वेनास्तीत्युक्तम न
तःसुषुप्तेनविजानातिविशेषं॥ननुयद्यस्यायमेवस्वभावःकिंनिमित्तमस्यविशेषविज्ञानेस्वभा

यत्रवाअन्यदिवस्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येदन्योन्यज्जिघ्रेदन्योन्यद्रसयेदन्योन्यद्वदेदन्यो
न्यच्छृणुयादन्योन्यन्मन्वीतान्योन्यत्स्पृशेदन्योन्यद्विजानीयात्॥३१॥ ॥७॥॥

वपरित्यागेन॥२४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥३०॥अथविशेषविज्ञानमेवास्यस्वभावःकस्माद्
विशेषंनजानातीति॥उच्यतेशृणुयत्रयस्मिन्जागरितेस्वप्नेवान्यदिवात्मनोवस्त्वंतरमिवाविद्यया
प्रत्युपस्थापितंभवतितत्रतस्मादविद्याप्रत्युपस्थापितादन्योन्यमिवात्मानंमन्यमानोऽसत्यात्म
नःप्रविभक्तेवस्त्वंतरेऽसतिचात्मनिततःप्रविभक्तेअन्योन्यत्पश्येदुपलभेत॥तच्चदर्शितंस्वप्नेप्र
त्यक्षतोघ्नंतीवजिनंतीवेति।तथान्योन्यज्जिघ्रेद्रसयेद्वदेच्छृणुयान्मन्वीतस्पृशेद्विजानीयादिति३१

वास्तीत्युपपाद्यसूत्रमनुद्रवतिजाग्रदिति॥यत्रेत्याद्युत्तरवाक्यस्यावर्त्यामाशंकांदर्शयतिनन्विति।किमस्य
विशेषविज्ञानराहित्यंस्वरूपंकिंवाविशेषविज्ञानवत्त्वंआद्येजाग्रत्स्वप्नयो रनुपपत्तिःद्वितीयेसुषुप्तेरसिद्धि
रितिभावः।प्रतीचश्चिन्मात्रज्योतिषोविशेषविज्ञानराहित्यमेवस्वरूपंतथापिस्वाविद्याकल्पितविशेष
विज्ञानवत्त्वमाश्रित्यावस्थाद्वयंसिध्यतीत्युत्तरवाक्यमवतंब्योत्तरमाहोच्यतइत्यादिना।तच्चेत्याविधं
दर्शनमित्यर्थः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ४९

पूर्वोक्तवस्तूपसंहारार्थं सलिलवाक्यमुत्थापयति। यत्रेत्यादिना। तेनाविद्यायाः शांतत्वेनेति यावत्। वस्तुनोभा
वात्तत्रेति शेषः। सुषुप्ते विशेषविज्ञानाभावप्रयुक्तं फलमाह। आत्मेति पूर्वमेवास्यार्थस्योक्तत्वं द्योतयितुं हिशब्दः। सं
परिष्वंगफलं समस्तत्वमपरिच्छिन्नत्वं तत्फलं संप्रसन्नत्वमप्रसादो हि परिच्छेदाभिमानकृतः। संप्रसन्नत्वे हेतुत्वेन
रमाहाप्तकाम इति तदेवं संप्रसन्नत्वं दृष्टांतेन स्पष्टयति सलिलवदिति। उक्तेर्थे वाक्याक्षराणि योजयति सलिल इ
वेति। द्वितीयस्याभावे सुषुप्ते व्यक्तीकरोत्यविद्ययेति। अद्रष्टा द्रष्टेति वाच्छेदः। एको द्वैत इत्यभ्यासस्तात्पर्यलिंगं
यत्र पुनः सा विद्या सुषुप्ते वस्त्वंतरप्रत्युपस्थापिका शांता तेनान्यत्वेनाविद्याप्रविभक्तस्य वस्तुनो भावात्त
त्केन कं पश्येज्जिघ्रेद्विजानीयाद्वा। अतः स्वेनैव हि प्राज्ञेनात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेन संपरिष्वक्तः समस्तः
त् संप्रसन्नः आप्तकामः। आत्मकामः सलिलवत्स्वच्छीभूतः सलिल इव सलिलः एको द्वितीयस्याभावा
त्। अविद्यया हि द्वितीयः प्रविभज्यते। सा च शांतात्रातः एकोद्रष्टा द्रष्टेरपरिलुप्तत्वादात्मज्योतिःस्वभा
वायाः अद्वैतो द्रष्टव्यस्य द्वयस्याभावादेतदमृतमभयमेष ब्रह्मलोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः परएवा
यमस्मिन्काले व्यावृत्तकार्यकरणोपाधिभेदः स्वे आत्मज्योतिषि शांतसर्वसंबंधो वर्त्तते। हे सम्रा

सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य ए
षास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोस्य परमो लोकः॥ ॥७॥ ॥

डिति ह एवं हैनं जनकमनुशशास अनुशिष्टवान् याज्ञवल्क्य इति श्रुतिवचनमेतत्कथं वानुशशास एव
षास्य विज्ञानमयस्य परमा गतिर्यास्त्वन्या देहग्रहणलक्षणा ब्रह्मादिस्तंबपर्यंता अविद्याकल्पितास्ता
गतयोतोपरमा अविद्याविषयत्वात्। इयं तु देवत्वादिगतीनां कर्मविद्यासाध्यानां परमोत्तमा यः सम
स्तात्मभावो यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातीत्येषैव च परमा संपत् सर्वासां संपदां वि
भूतीनां इयं परमा स्वाभाविकत्वादस्याः॥ कृतका ह्यन्याः संपदः॥ तथैषोस्य परमो लोकः॥ येन्ये कर्मफ

गंतस्य परमपुरुषार्थत्वं दर्शयन्कूटस्थत्वमाहैतदिति। किमिति षष्ठीसमासमुपेक्ष्य कर्मधारयो गृह्यते
तत्राह पर एवेति। अस्मिन्काले सुषुप्त्यवस्थायामित्येतेन परमत्वं साधयति यास्त्विति। प्रस्तुतं समस्ता
त्मभावं विशेषविज्ञानराहित्येन विशिनष्टि यत्रेति॥ सर्वात्मभावाख्यस्य लोकस्य परमत्वमुपपादय
ति। येन्य इति। मीयते परिच्छिद्यते साध्यत इति यावत्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लाश्रया लोकास्तेभ्यः परमाः। अयं तु न केनचित्कर्मणा
मितस्स्वाभाविकत्वादेषोस्य परमो लोकः॥

सर्वात्मभावस्य परमानंदत्वं विशदयति यानीति। आत्मनोनवच्छिन्नानंदत्वे छांदोग्यश्रुतिं संवादयति यो वै
भूमेति। ननु वैषयिकमेकं सुखमात्मरूपं चापरमिति सुखभेदांगीकारात् परार्द्धोतः स्यादित्याशंक्य मुख्या
मुख्यभेदेन तदुपपत्तेर्मैवमित्याह यत्रेत्यादिना। किं च वस्तुतो नास्त्येवात्मसुखातिरिक्तं वैषयिकं सुखमित्या

तथैषोस्य परमानंदो यान्यन्यानि विषयेंद्रियसंबंधजनितान्यानंदजातानि तान्यपेक्ष्यैषोस्य प
रमानंदो नित्यत्वात्। यो वै भूमा तत्सुखमिति श्रुत्यंतरात्॥ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यद्विजानाति तदल्पं म
त्यं मम मुख्यं सुखमिदं तु द्विपरीनमतएव एषोस्य परम आनंदः॥ एतस्यैवानंदस्य मात्रां कलामवि

एषोस्य परम आनंद एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति॥ ३२॥ ७॥ ॥

द्याप्रत्युपस्थापितां विषयेंद्रियसंबंधकालविभाव्यामन्यानि भूतान्युपजीवंति कानि तानि तत
एवानंदादविद्याप्रविभज्यमानस्वरूपाण्यन्यत्वेन तानि ब्रह्मणः परिकल्प्यमानान्यन्यानि संत्यु
पजीवंति भूतानि विषयेंद्रियसंपर्कद्वारेण विभाव्यमानां॥ यस्य परमानंदस्य मात्रा अवय
वाः ब्रह्मादिभिर्मनुष्यपर्यंतैर्भूतैरुपजीव्यंते तदानंदमात्रावयवद्वारेण मात्रिणं परमानंदमधि
जिगमयिषन्नाह॥ सैंधवलवणशकलैरिव लवणशैलं॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

हैतस्येति। ब्रह्मातिरिक्तचेतनाभावे कान्युपजीवकानि स्युरित्याशंक्य परिहरति कानीत्यादिना विभा
व्यमानामानंदस्य मात्रामिति पूर्वेण संबंधः। स यो मनुष्याणामित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह यस्येति। य
था सैंधवावयवैः सैंधवाचलं लोको बोधयति तथा तस्यानंदस्य मात्रानामावयवास्तत्प्रदर्शनद्वारेणा
वयविनं परमानंदमधिगमयितुमिच्छन्ननंतरो ग्रंथः प्रवृत्त इत्यर्थः॥ ॥७॥ ॥

तात्पर्यमुक्ताक्षराणि व्याचष्टे स यः कश्चिदित्यादिना। राद्धत्वमविकलत्वं चेत् समृद्धत्वेन पुनरुक्तिरित्याशं
क्याह समग्रेति। तदेव समृद्धत्वमपीत्याशंक्य व्याकरोत्युपभोगेति। अंतर्बहिःसंपत्तिभेदादपुनरुक्ति
रिति भावः न केवलमुक्तमेव तस्य विशेषणं किंतु विशेषणांतरं चास्तीत्याह किंचेति। विशेषणतात्पर्यमाह
दिव्येति। तदनिवर्तनेत्वस्य वक्ष्यमाणगंधर्वादिष्वंतर्भावः स्यादिति भावः। अतिशयेन संपन्न इति शेषः।
अभेदनिर्देशस्याभिप्रायमाह तत्रेति। प्रकृते वाक्ये सप्तम्यर्थः। आत्मनः सकाशादानंदस्येति शेषः।
स यः मनुष्याणां मध्ये राद्धः संसिद्धः विकलसमग्रावयव इत्यर्थः॥ समृद्ध उपभोगोपकरणसंप
न्नो भवति॥ किंचान्येषां समानजातीयानामधिपतिः स्वतंत्रः पतिर्न मांडलिकः सर्वैः समस्तैर्मनुष्य
लोके रिति दिव्यभोगोपकरणनिरत्यर्थं मनुष्याणामेव यानि भोगोपकरणानि तैः संपन्नाना
मथ तिशयेन संपन्नतमः स मनुष्याणां परमानंदः तत्रानंदानंदिनोरभेदनिर्देशान्नार्थांतरम्॥

स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संप
न्नतमः स मनुष्याणां परम आनंदः॥ ॥७॥ ॥ ॥

तत्त्वमित्येतत्परमानंदस्यैवेयं [redacted] विषयविषय्याकारेण मात्राप्रसृतेति त्वक्तं यत्र वा अन्य
दिव स्यादित्यादिवाक्येन। तस्मादुक्तोयं परम आनंद इत्यभेदनिर्देशः। युधिष्ठिरादितुल्यो
राजात्रोदाहरणं। दृष्टं मनुष्यानंदमादिं कृत्वायमानंदः शतगुणोत्तरक्रमेणोन्नीय परमानं
दं यत्र भेदो निवर्तते तमधिगमयति॥ ॥७॥ ॥ औपचारिकत्वमभेदनिर्देशस्य भविष्यतीत्याशंक्या
ह परमानंदस्येति। तस्यैव विषयत्वं विषयित्वमिति स्थिते फलितमाह तस्मादिति। यथोक्तो मनुष्यान
दृष्टिपथमवतरतीत्याशंक्याह युधिष्ठिरादीति अथ ये शतं मनुष्याणामित्यादेस्तात्पर्यमाह दृष्टमि
शोत्तर तिशतगुणेनोत्तरत्रानंदस्योत्कर्षप्रदर्शनक्रमेण परमानंदमुन्नीय तमधिगमयत्युत्तरेण ग्रंथेनेति
संबंधः परमानंदमेव विशिनष्टि यत्रेति भेदः संख्याव्यवहारः॥ ॥७॥ ॥७॥

उक्तमेवप्रपंचयत्यत्रेत्यादिना।परमानंदेविशुद्धिकाष्ठायांहेतुमाहान्यत्रेति।यद्यपियस्त्वित्यादिनो टी·अ·४
क्तमेतत्तथापीहाक्षरव्याख्यानावसरेतदेवविवृतमित्यविरोधः।तत्त दनंदप्रदर्शनानेतर्यत्रतत्राथ

अत्रायमानंदःशतगुणोत्तरक्रमेणवर्द्धमानोयत्रवृद्धिकाष्ठामनुभवति।।यत्रगणितभेदो
न निवर्ततेन्यदर्शनश्रवणमननाभावात्तंपरमानंदंविवक्षन्नाह।अथयेमानुषाएवंप्रकाराःशत
मानंदभेदाःसएकःपितृणांतेषांविशेषणंजितलोकानामितिश्राद्धादिकर्मभिःपितृंस्तो

अथयेशतंमनुष्याणामानंदाःसएकःपितृणांजितलोकानामानंदोऽथयेशतं
पितृणांजितलोकानामानंदाःसएकोगंधर्वलोकआनंदोऽथयेशतंगंधर्वलो
कआनंदाःसएकःकर्मदेवानामानंदायेकर्मणादेवत्वमभिसंपद्यंतेऽथयेशतं
कर्मदेवानामानंदाः॥ ॥३३॥ ॥

षयित्वातेनकर्मणाजितोलोकोयेषांतेजितलोकाःपितरस्तेषांपितृणांजितलोकानांमनु
ष्यानंदशतगुणीकृतपरिमाणःएकआनंदोभवतिसोपिशतगुणीकृतोगंधर्वलोकएक
आनंदोभवतिसशतगुणीकृतःकर्मदेवानामेकःआनंदअग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणायेदे
वत्वंप्राप्नुवंतितेकर्मदेवाः॥ ॥३३॥ ॥

शब्दार्थः।तत्तद्वाक्योपक्रमोवाएवंप्रकारत्वंसमृद्धत्वादिपितृणामानंदइतिसंबंधः।श्राद्धादिकर्म
भिरित्यादिशब्देनपिंडपितृयज्ञादिगृह्यतेकेतेकर्मदेवानामन्त्राहाग्निहोत्रादीति॥ ॥३३॥ ॥ ५३

यथागंधर्वानंदश्शतगुणीकृतः कर्मदेवानामेकस्त्रानंदस्तथाकर्मदेवानांशतगुणीकृतः सन्नाजानदेवानामेव
ह आनंदोभवतीत्यातथेवेति। कुत्रवीतवृष्ठत्वेतत्राहाजानदेवेभ्यइति। श्रोत्रियादिवाक्यस्यप्रकृतासंगतिमाशंक्या
हतस्यचेति। एवंभूतस्यविशेषणात्रयविशिष्टस्येतियावत्। प्रजापतिलोकशब्दस्यब्रह्मलोकशब्दार्थभेदमा

तथैवाजानदेवानामेकआनंदः आजानतएवोत्पत्तितएवयेदेवास्तआजानदेवाः यश्चश्रोत्रियोधीतवेदः
अवृजिनः वृजिनंपापंतद्रहितोयथोक्तकारीत्यर्थः अकामहतोवितृष्णः आजानदेवेभ्योर्वाक्याववो
विषयास्तेषुतस्यचैवंभूतस्याजानदेवैः समानआनंदइत्येतदन्वाकृष्यतेचशब्दात्तच्छतगुणीकृत

सएकआजानदेवानामानंदोयश्चश्रोत्रियोवृजिनोकामहतोथयेशतमाजानदेवानामा
नंदाः सएकः प्रजापतिलोकआनंदोयश्चश्रोत्रियोवृजिनोकामहतोथयेशतंप्रजापतिलो
कआनंदाः सएकोब्रह्मलोकआनंदोयश्चश्रोत्रियोवृजिनोकामहतः ॥७॥ ॥
म

परिमाणः प्रजापतिलोकः एकआनंदोविराट्शरीरेतथातद्विज्ञानवान् श्रोत्रियोधीतवेदश्चावृ
जिनइत्यादिपूर्ववत्। तत्तच्छतगुणीकृतपरिमाणएकआनंदोब्रह्मलोकेहिरण्यगर्भात्मनियश्चे
त्यादिपूर्ववदेव॥ ॥७॥ ॥

हविराडिति। यथाविराडात्मन्याजानदेवानंदः शतगुणीकृतः सन्नेकआनंदोभवतितथाविराडात्मोपासिता
श्रोत्रियत्वादिविशेषणोविराजतुल्यानंदः स्यादित्याहतथेति। तच्छतगुणीकृतेतितच्छब्दोविराडानंदविष
यः। श्रोत्रियत्वादिविशेषणवानपिहिरण्यगर्भोपासकस्तेनतुल्यानंदोभवतीत्याहयश्चेति॥ ॥७॥ ॥

हिरण्यगर्भानंदादुपरिष्टादपिब्रह्मानंदेगणितभेदेप्राकरणिकेप्राप्तेप्रत्याहातःपरमिति।एषोस्यपरमानंदइत्युपक्रम्यकिमि
त्यानंदांतरमुपदर्शितमित्याशंक्याहैषइति।तथापिसोपुनःसर्वात्मत्वमुपेक्षितमितिचेन्नेत्याहयस्यचेति।प्रकृतस्यब्रह्मानंद
स्यापरिच्छिन्नत्वमाहतत्रहीति।अनवच्छिन्नत्वफलमाह।भूमत्वादिति।ब्रह्मानंदादितरेपरिच्छिन्नामर्त्याश्चेत्याहेतरइति।अथ
यत्रान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुतेरितिभावः।श्रोत्रियादिपदानिव्याख्यायतात्पर्यंदर्शयत्यत्रचेति।मध्येविशेषणेषुत्रिष्वितियावत्
।तुल्येसर्वपर्यायेष्वितिशेषः।विशेषणांतरेविशेषमाह।अकामहतत्वेति।यथोक्तंविभागमुपपादयितुमर्थसिद्धमर्थमाह।अत्रै
तानीतियश्चेत्यादिवाक्यंसप्तम्यर्थः।तस्यतस्यानंदस्येतिदेवप्रजापत्यादिनिर्देशः।अर्थादभिहितत्वेदृष्टांतमाहयथेति
येकर्मणादेवत्वमित्यादिश्रुतिसामर्थ्याद्देवानंदाप्तौयथाकर्माणिसाधनान्युक्तानितथायश्चेत्यादिश्रुतिसामर्थ्यादि
अतःपरंपरिगणितनिवृत्तिरेषपरमआनंदइत्युक्तोयस्यपरमानंदस्यब्रह्मलोकाद्यानंदामात्रात्तदधेरिवविप्रुषःएवं
शतगुणाउत्तरोत्तरवृद्धिरूपेताःआनंदायत्रैकतांयांतियश्चश्रोत्रियप्रत्यक्षः॥अथैषएवसंप्रसादलक्षणःपरमआ
१॰ नान्यसत्त्वयत्विना न्य× नंदः।तत्रहिकृत्स्नतोभूमाभूमत्वादमृतः॥इतरेतद्विपरीताःअत्रचश्रोत्रियत्वावृजिनत्वेतुल्येअकामहतत्वकृ
तोविशेषःआनंदशतगुणवृद्धिहेतुरत्रैतानिसाधनानिश्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानितस्यानंदस्यप्राप्त्यर्था

अथैषएवपरम आनंदः

दभिहितानि।यथाकर्माण्यग्निहोत्रादीनिदेवानांदेवत्वप्राप्तौ।तत्रचश्रोत्रियत्वावृजिनत्वलक्षणेकर्मणीअधरभू
मिष्वपिसमानेइतिनोत्तरानंदप्राप्तिसाधनेअभ्युपेयेते।अकामहतत्वंतुवैराग्यतारतम्योपपत्तेरुत्तरोत्तरभू
म्यानंदप्राप्तिसाधनमित्यवगम्यते॥सएषपरमानंदोविरक्तश्रोत्रियप्रत्यक्षोधिगतः॥तथाचवेदव्यासः॥यच्चका
मसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखं॥तृष्णाक्षयसुखस्यैतेकलांनार्हंतिषोडशीमिति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

नान्यपिश्रोत्रियत्वादीनितत्तदानंदप्राप्तौसाधनानिविवक्षितानीत्यर्थः।ननुत्रयाणामविशेषश्चेत्तोकथंश्रोत्रियत्वा
वृजिनत्वयोःसर्वत्रतुल्यत्वंनहितेपूर्वभूमिषुश्रुतेतथावाकामहतत्ववदानंदोत्कर्षेतयोरपिहेतुतेतितत्राहतत्रचेति।
निर्द्धारणार्थासप्तमीनहिश्रोत्रियत्वादिभूयःसार्वभौमत्वादिसुखमनुभवितुमुत्सहतेतथाचसर्वत्रश्रोत्रियत्वादे
स्तुल्यत्वान्नतदानंदातिरेकप्राप्तावसाधारणंसाधनमित्यर्थः।यदुक्तमानंदशतगुणवृद्धिहेतुरकामहतत्वकृतोवि
शेषइतितदुपपादयत्यकामहतत्वेति।पूर्वपूर्वभूमिषुवैराग्यमुत्तरोत्तरभूम्यानंदप्राप्तिसाधनवैराग्यस्यत
रतमभावेनपरमकाष्ठोपपत्तेर्निरतिशयस्यतस्यपरमानंदप्राप्तिसाधनत्वसंभवादित्यर्थः।यश्चेत्यादिवाक्यस्य
त्वंतात्पर्यमुक्त्वाप्रकृतेपरमानंदेविद्वदनुभवंप्रमाणयतिसएषइति।निरतिशयमकामहतत्वेपरमानंदप्राप्ति
हेतुरित्यत्रप्रमाणमाहतथाचेति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

प्रकृतं प्रत्यक्भूतपरमानंदमेष इति परामृशति श्रुतिर्मेधावीत्याद्यातोऽव्याचष्टेनेत्यादिना। तथापि किं तद्भयकारणं तदाह यद्यदिति। मेधावित्वाद्धस्तातिशयशालित्वादिति यावत्। तदेव भयकारणं प्रकटयति सर्वमिति॥ सवा

एष ब्रह्मलोको हे सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहमेवमनुशिष्टो भगवते तुभ्यं सहस्रं ददामि गवामतऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति व्याख्यातमेतत्। अत्र ह विमोक्षायेत्यस्मिन्वाक्ये याज्ञवल्क्यो बिभयांचकार भीतवान् याज्ञवल्क्यस्य भयकारणमाह श्रुतिर्न याज्ञवल्क्यो वक्तृत्वसामर्थ्याभावाद्भीतवान् नानिर्ज्ञा। किं तर्हि मेधावी राजा सर्वेभ्यो मामामंतेभ्यः प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः उदरौत्सीदुपरोधं कृतवानित्यर्थः॥ यद्यन्मया निर्णीतं प्रश्नरूपं विमोक्षार्थं तत्तदेकदेशत्वेनैव कामप्रश्नस्य गृहीत्वा पुनः पुनर्मां पर्यनुयुंक्त एवं मेधावित्वादित्येतद्भयकारणं। सर्वं मदीयं विज्ञानं कामप्रश्नव्याजेनोपादित्सतीति॥ ३३॥ अत्र विज्ञानमयः स्वयंज्योतिरात्मा स्वप्ने प्रदर्शितः॥ स्वप्नांतबुद्धांतसंचारेण का

एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊ द
र्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयांचकार मेधावी राजा सर्वेभ्यो
मांतेभ्य उदरौत्सीदिति॥ ३३॥

र्यकरणव्यतिरिक्तता कामकर्मप्रविवेकश्चासंगतया महामत्स्यदृष्टांतेन प्रदर्शितः॥ पुनश्चाविद्या
त कार्यं स्वप्न एव घ्नंतीवेत्यादिना प्रदर्शितमर्थादविद्यायाः सतत्त्वं निर्द्धारितमतद्धर्माध्यारोपणरूपत्वमनात्मधर्मत्वं च॥ तथा विद्यायाश्च कार्यं प्रदर्शितं सर्वात्मभावः स्वप्न एव प्रत्यक्षतः सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोक इति तत्र च सर्वात्मभावः स्वभावोऽस्या एवमविद्याकामकर्मादिसर्वसंसारधर्मसंबंधातीतरूपमस्य साक्षात्सुषुप्ते गृह्यत इत्येतद्दर्शितापितं स्वयंज्योतिरात्मा एष परमश्चानंदः एष विद्याविषयः॥ स एष परमः संप्रसादः सुखस्य च परा काष्ठेत्येतदेवमंतेन ग्रंथेन व्याख्यातं॥ तच्चैतत्सर्वं विमो

एष एतस्मिन्नित्याद्युत्तरग्रंथस्य संबंधं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयत्यत्रेति। अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति वाक्यस्यायमर्थः। वृत्तमर्थांतरमनुद्रवति स्वप्नांतेति। कार्यकरणव्यतिरिक्तत्वं प्रदर्शितमिति संबंधः। उक्तमर्थांत

 रमाह कामेति अथ यत्रैनं घ्नंतीत्यादावुक्तमनुभाषते पुनश्चेति। किं तत् कार्यप्रदर्शनसामर्थ्यान्निर्द्धारित
 मविद्यायाः सतत्वं तदाह। तद्धर्मेति। अनात्मधर्मत्वमात्मनि चैतन्यवदस्वाभाविकत्वमविद्याकार्यवद्विद्या
कार्यं च स्वप्ने सर्वात्मभावत्वलक्षणं प्रत्यक्षतएव प्रदर्शितमित्याह तथेति। सुषुप्तेपि स्वप्नवदेतद्दर्शितमि
त्याह एवमिति। साक्षात्स्वरूपचैतन्यवशादित्येतत् अन्यथोत्थितस्य सुखपरामर्शो न स्यादिति भावः। उक्तं
विद्याकार्यं निगमयत्येष इति। तमेवविद्याविषयं विशदयति स एष इति। वृत्तानुवादमुपसंहरति एवं
तदिति। एवमेतेन ग्रंथेन ब्रह्मलोकांतवाक्येनेति यावत्। सोहमित्यादेस्तात्पर्यमनुवदति तत्रेति। यतो
 राजेत्थं मन्यतेऽतस्तस्य सहस्रदाने युक्ता प्रवृत्तिरित्यर्थः॥ ॥७॥ ॥अत ऊर्द्ध्वमित्यादेरभिप्रायम

ते च एते मोक्षबंधने सहेतुके सप्रपंचे निर्द्दिष्टे विद्याविद्याकार्येन तत्सर्वं दृष्टांतभूतमेवेतित
दार्ष्टांतिकस्थानीये मोक्षबंधने सहेतुके कामप्रश्नार्थभूते त्वया वक्तव्ये इति पुनः पर्यनुयु
क्ते जनकोऽत ऊर्द्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति॥ तत्र महामत्स्यवत् स्वप्नबुद्धांतावसंगः संचरत्येक
आत्मा स्वयंज्योतिरित्युक्तं॥ यथा चासौ कार्यकरणानि मृत्युरूपाणि परित्यजन्नुपाददा
नश्च महामत्स्यवत् स्वप्नांतबुद्धांतावनुसंचरति॥ तथा जायमानो म्रियमाणश्च तैरेव मृत्यु
रूपैः संयुज्यते चोभौ लोकावनुसंचरतीति संचरणे स्वप्नबुद्धांतानुसंचारस्य दार्ष्टांतिकत्वेन
सूचितं॥७॥ ॥

नुवदति तत्रेति। यद्यपि यथोक्तलक्षणे मोक्षबंधने प्रागेवोपदिष्टे तथापि पूर्वोक्तं सर्वं दृष्टांतभूतमेव
तयोरिति यतो राजा मन्यतेऽतो मोक्षबंधने दार्ष्टांतिकभूते वक्तव्ये याज्ञवल्क्येनेति मन्यमानस्तं
प्रेरयतीत्यर्थः। बंधमोक्षयोर्वक्तव्यत्वेन प्राप्तयोरपि प्रथमं बंधो वर्ण्यत इति वक्तुं तद्दृष्टांतं स्मारयति
तत्रेति दृष्टांतमनूद्य दार्ष्टांतिकस्य बंधस्य सूत्रितत्वं दर्शयति यथा चेत्यादिना। उभौ लोकाविति अत्र
प्रथममेवशब्दो द्रष्टव्यः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

वृत्तमनूद्यानंतरप्रकरणमुत्थापयति नदितीति। इहेति अतः संसारी सन्नित्यर्थः। सनिमित्तं कामादिना निमि
त्तेन सहितमित्येतत्। प्रकरणारंभमुक्त्वा समनंतरवाक्यस्याव्यवहितेन संबंधमाह। तत्र चेति। स वा एष
एतस्मिन्बुद्धांते रत्वेत्युपक्रम्य स्वप्नांतायैवेति वाक्ये सम्यगापरामृश्यते स्वप्नांतशब्दस्य स्वप्नविषयत्वा
त्तदिह विस्तरेण सनिमित्तसंचरणं वर्णयितव्यमिति तदर्थोयमारंभः। तत्र च बुद्धांतात्स्वप्नांतमयमात्मानु
प्रवेशितः। तस्मात्संप्रसादस्थाने मोक्षदृष्टांतभूते। ततः प्रच्याव्य बुद्धांते संसारव्यवहारः प्रदर्शयितव्य
इति तेनास्य संबंधः स वै बुद्धांतस्वप्नांतक्रमेण संप्रसन्नः। एष एतस्मिन्संप्रसादे स्थित्वा ततः पुनरीष
त्प्रच्युतः। स्वप्ने रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववद्बुद्धांतायैव द्रवति॥३४॥ इतश्चारभ्यास्य संसारो वर्ण्यते॥ यथा
यमात्मा स्वप्नांताद्बुद्धांतमागतः एवमयमस्माद्देहाद्देहांतरं प्रतिपत्स्यत इत्याहात्र दृष्टांतं तत्र यथा
लोके अनः शाकटं सुसमाहितं सुष्ठु भृशं वा समाहितं भांडोपस्करणेनोलूख

स वा एष एतस्मिन्स्वप्नांते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रति[न्या]यं प्रतियोन्याद्रवति न्या १
बुद्धांतायैव॥३४॥ तद्यथानः सुसमाहितमु[त्स]र्जद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेना
त्मनान्वारू[ढ] उत्सर्जन्याति॥ ॥३५॥ ॥ लमुशलशूर्पपीठरादिना अन्नाद्येन च संपन्नेन संभारेणा

क्रांतमित्यर्थः। तथा भाराक्रांतं सदुत्सर्जच्छब्दं कुर्वद्यथा यायात् गच्छेच्छाकटिकेनाधिष्ठितं सदेवमे क
वयथोक्तो दृष्टांतोयं शारीरः शरीरे भवः कोसौ आत्मा लिंगोपाधिर्यः स्वप्नांतबुद्धांताविव जन्ममरणा
भ्यां पाप्मसंसर्गवियोगलक्षणाभ्यामिहलोकपरलोकावनुसंचरति यस्य उत्क्रमणमनुप्राणा
द्युत्क्रमणं स प्राज्ञेन परेणात्मनान्वारूढोधिष्ठितः अवभास्यमानः तथा चोक्तमात्मनैवायं ज्यो
तिषास्त इत्युत्सर्जन्याति॥ तत्र चैतन्यात्मज्योतिषा भास्ये लिंगे प्राणप्रधाने गच्छति त
दुपाधिरात्मा गच्छतीव। तथा च श्रुत्यंतरं कस्मिन्न्वहमित्यादि। ध्यायतीवेति च॥ ॥३५॥ ॥
वृत्यर्थं विशिनष्टि संप्रसादेति। कथं पुनः संप्रसन्नस्य संसारोपवर्णनमित्याशंक्याह तत इति। प्रागुक्तः स
म्यगर्थोऽव्यवहितो ग्रंथस्तेनेति परामृश्यते समनंतरग्रंथः षष्ठ्योच्यते वाक्यस्याव्यवहितेन संबंध मुक्त्वा
तदक्षराणि योजयति स वै बुद्धांतादिति। स्वप्नांते रत्वा चरित्वेत्यादि बुद्धांतायैवाद्रवतीत्येतदंतं पूर्ववदिति। यो

जनात्तद्यथेत्यादेरितिनुकामयमानस्त्येतस्यसंदर्भस्यतात्पर्यंतदिहेत्यत्रोक्तमनुवदती तस्मात्स्येति।
तद्यथेत्यस्माद्वाक्यादित्येततु।दृष्टांतवाक्यमुत्थाप्यव्याकरोतियथेत्यादिना।इ तस्त्यत्र दृष्टांतमाहेति
योजना।भांडोपस्करणेनभांडप्रमुखेनगृहोपकरणेनेतियावत्।तदेवोपकरणंविशिनष्टिउलूखले
तिपिठरंपाकार्थंस्थूलभांडं।अन्वयंदर्शयितुंयथाशब्दोनूद्यतेलिंगविशिष्टमात्मानंविशिनष्टिय:
स्वप्नेति।जन्ममरणेविशादयतिपाप्मेतिकार्यकरणानिपाप्मशब्देनोच्यंतेशारीरस्यप्राधान्यंद्यो
तयतियस्यचेति।उत्सर्जन्याताीतिचेतदंगीकृतमात्म नोगमनमित्याशंक्याहतत्रेति।लिंगोपा
धेरात्मनोगमनप्रतीतिरित्यत्राथर्वणश्रुतिंप्रमाणयतितथाचेति।उत्सर्जनूयातीतिश्रुतेर्मुख्या
र्थत्वार्थमात्मनोवस्तुतोगमनेकिंनस्यादित्याशंक्याहध्यायतीवेतिचेति॥ ॥७॥ ॥
अतएवोक्तंप्राज्ञेनात्मनान्वारूढइति।अन्यथाप्राज्ञेनैकीभूतःशाकटवत्कथमुत्सर्जयाति।तेन
लिंगोपाधिरात्मा उत्सर्जन्मर्मसुविनिकृंत्यमानेषुदुःखवेदनयार्त्तःशब्दंकुर्वन्यातिगच्छतितत्कस्मि
न्कालइत्युच्यते॥यत्रैतदिवक्ष्येतदितिक्रियाविशेषणमूर्द्धोच्छ्वासीयत्रोर्द्ध्वोच्छ्वासित्वमस्यभवती।यथैः

यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासीभवति॥३५॥

॥दृश्यमानस्याप्यनुवदनंवैराग्यहेतोः॥ईदृशःकष्टःखल्वयंसंसारः॥येनोत्क्रांतिकालेमर्मसुनिकृ
त्यमानेषुस्मृतिलोपोदुःखवेदनार्त्तस्यपुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तौचासामर्थ्यंपरवशीकृतचित्तस्य।त
स्माद्यावदियमवस्थानागामि ष्यतितावदेवपुरुषार्थसाधनकर्त्तव्यतायामप्रमत्तोभवेदित्याह
कारुण्यात्श्रुतिः॥तदस्योच्छ्वासित्वं॥३५॥ ॥ औपाधिकमात्मनोगमनमित्यत्रलिंगांतरमाहतएवेति
।कथमेतावतानिरुपाधेरात्मनोगमनंनेष्यतेतत्राहान्यथेति।प्रमाणफलंनिगमयतितेनेति।तत्क
स्मिन्नित्यत्रतच्छब्देनार्तस्यशब्दविशेषकरणपूर्वकंगमनंगृह्यतेएतदूर्द्ध्वोच्छ्वासित्वमस्ययथास्या
त्तथायस्मिन्कालेभवतितस्मिन्कालेतत्गमनमित्युपपादयत्युच्यतइत्यादिना।किमितिप्रत्य
क्षमर्थंश्रुतिरनुवदतितत्राहदृश्यमानस्येति।कथंसंसारस्वरूपानुवादमात्रेणवैराग्यसिद्धिस्तत्राहे
दृशइति।ईदृशत्वमेवविशादयतियेनेत्यादिना।अनुवादश्रुतेरभिप्रायमुपसंहरतितस्मादिति।प्र

अत्र तु श्रुत्यमनूद्य तद्युक्तत्वेन सयत्रेत्यादिवाक्यमादाय व्याकरोति तदस्येत्यादिना॥

प्रश्नपूर्वकंकार्श्यनिमित्तंस्वाभाविकमागंतुकंचेतिदर्शयतिकिंनिमित्तेत्यादिनाकथंज्वरादिनाकार्श्यप्रा
प्तिरित्याशंक्याहोपतपथमानोहीति।यथोक्तनिमित्तद्वयवशात्कार्श्यप्राप्तिंनिगमयत्यणिमानमिति।क
स्मिन्कालेतदूर्ध्वोच्छ्वासित्वमस्येतिप्रश्नस्योत्तरमुक्तयाविधयासिद्धमित्याहयदेति।अवशिष्टप्रश्नत्र
कस्मिन्कालेकिंनिमित्तंवास्यादित्युच्यते॥सोयंप्राकृतःशिरःपाण्यादिमान्पिंडोयत्रयस्मिन् =
कालेयमणिमानमणोर्भावमणुत्वंकार्श्यमित्यर्थःनिएतिगच्छतिकिंनिमित्तंजरयावास्वयमे
त वकालपक्वफलवज्जीर्णःकार्श्यंगच्छति।उपपतीत्युपतपतूज्वरादिरोगस्तेनोपतपतावाउपत =
प्यमानोहिरोगेणविषमाग्नितयान्नंभुक्तंनजरयतिततोन्नरसेनानुपचीयमानःपिंडःकार्श्य
मापद्यते॥तदुच्यतउपतपतावेत्यणिमाणंनिगच्छतियदात्येतत्कार्श्यंप्रतिपन्नोजरादिनिमि
त्तैस्तदोर्ध्वोच्छ्वासीभवति॥यदोर्ध्वोच्छ्वासीतदाभ्यशाहितसंभारःशकटवदुत्सर्जन्याति।जरा
भिभवोरोगादिपीडनेकार्श्यापत्तिश्चशरीरवतोवश्यंभाविनएतेनर्थाइतिवैराग्यायेदमु

सयत्रायमणिमानंन्येतिजरयावोपतपतावाणिमानंनिगच्छतितद्यथाम्रं दुंबरंवा वो१
पिप्पलंवाबंधनात्प्रमुच्यतएवमेवायंपुरुषएभ्योंगेभ्यःसंप्रमुच्य॥ ॥७॥ ॥

च्यतेयदासावुत्सर्जन्यातितदाकथंशरीरंमुंचतीतिदृष्टांतउच्यतेतत्तत्रयथाम्रंफलमुदुंबरंवा
फलंपिप्पलंवाफलंविषमानेकदृष्टांतोपादानेमरणस्यानियतनिमित्तत्वस्यापनार्थमनि
यतानिहिमरणस्यनिमित्तान्यसंख्यातानितदपिवैराग्यार्थमेवयस्मादयमनेकनिमित्तमर
णवांस्तस्मात्सर्वदामृत्योरास्येवर्त्ततइतिबंधनाद्बध्यतेयेनवृंतेनसबंधकारणोरसोयस्मि
ना न्वाबध्यतइतिवृंतमेवोच्यतेबंधनंतस्माद्रसाद्वृंताद्वाबंधसंप्रमुच्यतेवानायनेकनिमित्तमेवमे
वायंपुरुषोलिंगात्मालिंगोपाधिरभ्योंगेभ्यश्चक्षुरादिदेहावयवेभ्यःसंप्रमुच्यसम्यग्निर्लेपेनप्रमु
यत्योत्तरमाहयदोर्ध्वोच्छ्वासीति।तत्रहिकार्श्यनिमित्तंसंभृतशकटवन्नानाशब्दकरणंस्वरूपेशरीरवि
मोक्षणंचप्रयोजनमित्यर्थः।सयत्रेत्यादिवाक्यादर्थसिद्धमर्थमाहजरेति॥तद्यथेत्यादिवाक्यंप्रश्न

पूर्वकमादायव्याचष्टेयदेत्यादिना।फलंबंधनात्प्रमुच्यतइतिसंबंधः।किमितिविषमानेकदृष्टांतोपा
दानमेकेनापिविवक्षितसिद्धेरित्याशंक्याहविषमेतिकथंमरणस्यानियतान्यनेकानिनिमित्तानि
संभवंतीत्याशंक्यानुभवमनुसृत्याहानियतानीति।अथमरणस्यानियतानेकनिमित्तवत्वसंकीर्त्तनं
कुत्रोपयुज्यतेतत्राहएतदपीति।तदर्थत्वमेवसमर्थयतेयस्मादिति।इत्यत्राप्रमत्तैर्भवितव्यमितिशेषः।
वृंतेनसहफलंयेनरसेनसंबध्यतेसरसोबंधनकारणभूतोबंधनंवृंतमेववाबंधनंयस्मिन्फलंबध्य
तेरसेनेतिव्युत्पत्तेस्तस्मात्बंधनादनेकनिमित्तवशात्पूर्वोक्तस्यफलस्यभवतिप्रमोक्षणमित्याह
बंधनादित्यादिना।लिंगमात्मोपाधिरस्येतितद्विशिष्टः।शारीरस्तथोच्यतेसंप्रमुच्याद्भवतीतिसंबंधः
॥७॥ ॥ ॥७॥ ॥
।सम्मित्युपसर्गस्यतात्पर्यमाहनेत्यादिना॥ ॥७॥ ॥

यदिस्वप्नावस्थायामिवमरणावस्थायांप्रा [illegible] णेनदेहंरक्षन्नाद्रवतीति
नाद्रियतेकेनप्रकारेणतर्हितदादेहांतरंप्रतिगमनमित्याशंक्याहकिंतर्हीति। वायुनाप्राणेनसहका
रणजातमुपसंहृत्याद्रवतीतिपूर्ववत्संबंधः।पुनःप्रतिन्यायमितिप्रतीकमादायपुनःशब्दस्यतात्प
किंतर्हिसहवायुनोपसंहृत्यपुनःप्रतिन्यायं॥पुनःशब्दात्पूर्वमथयंदेहांतर [illegible] मसकृद्गतवान्
यथास्वप्नबुद्धांतौपुनःपुनर्गच्छति॥तथापुनःप्रतिन्यायंप्रतिगमनेयथागतमित्यर्थः॥प्रतियोनी
योनिंप्रतिकर्मश्रुतादिवशादाद्रवतिकिमर्थंप्राणायैवप्राणव्यूहायेत्यर्थः॥सप्राणएवहिग
च्छति॥ततःप्राणायैवेति।विशेषणमनर्थकं॥प्राणव्यूहायहिगमनंदेहा [illegible] द्देहांतरंप्रतितेनह्य
स्यकर्मफलोपभोगार्थसिद्धिर्नप्राणसत्तामात्रेणतस्मात्तादर्थ्यार्थयुक्तंव्यूहायेति। तत्रास्यश
रीरंपरित्यज्यगच्छतोनान्यस्यदेहांतरस्योपादानेसामर्थ्यमस्तिदेहेंद्रियासंयोगात्नचान्यस्य

पुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतिप्राणायैव॥३६॥

भृत्यस्थानीयागृहमिवराज्ञेशारीरांतरंकृत्वाप्रतीक्षमाणाविद्यंतेऽथैवंसतिकथमस्यशारीरांत
रोपादानमितिउच्यतेसर्वंह्यस्यजगत्स्वकर्मफलोपभोगसाधनत्वायोपात्तं॥स्वकर्मफलभोगा लो
यचायंप्रवृत्तोदेहाद्देहांतरंप्रतिपित्सुस्तस्मात्तत्सर्वमेवजगत्स्वकर्मणाप्रयुक्तंतत्कर्मफलोप
भोगयोग्यंसाधनंकृत्वाप्रतीक्षतएव॥कृतंलोकंपुरुषोभिजायतइतिश्रुतेः॥यथास्वप्नाज्जा
गरितंप्रतिपित्सोः॥३६॥ ॥ ॥यमाहपुनरित्यादिना। तथापुनराद्रवतीतिसंबंधः। यथापूर्वमि
मंदेहंप्राप्तवान्पुनरपितथैवदेहांतरंगच्छतीत्याहप्रतिन्यायमिति।देहांतरगमनेकारणमाहकर्मे
ति।आदिशब्देनपूर्वप्रज्ञागृह्यतेप्राणव्यूहायप्राणानांविशेषाभिव्यक्तिलाभायेतियावत्।प्राणाये
तिश्रुतिःकिमर्थमित्थंव्याख्यायतेतत्राह।सप्राणइति।एतच्चतदंतरप्रतिपत्त्यधिकरणेनिर्द्धारि
तं।प्राणायेतिविशेषणस्यानर्थक्यादुक्तंप्राणव्यूहायेतिविशेषणमित्याहप्राणेति।नन्वस्यप्रा

 णः सह वर्त्तते चेत्तावतैव भोगसिद्धेरलं प्राणाग्रहेणेत्याशंक्याह तेन हीति। अन्यथा सुषुप्तिमूर्छयो
रपि भोगप्रसक्तेरित्यर्थः। तादर्थ्यार्थं प्राणस्य भोगशेषत्वसिध्यर्थमिति यावत्। तद्यथा राजानमित्या
दिवाक्यव्यावर्त्यामाशंकामाह तत्रेति। मुमूर्षावस्थासमन्यर्थः। अथास्य स्वयमसामर्थ्येपि शरीरां
तरकर्त्तारोन्ये भविष्यंतीति यथा राज्ञो भृत्या गृहनिर्मातारस्तत्राह नेति। स्वयमसामर्थ्यमन्येषां चा
सत्त्वमिति स्थितं फलितमाहाथेति। तद्यथेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरमाहोच्यत इति। भ
वत्वत्तस्य स्वकर्मफलोपभोगसाधनत्वसिध्यर्थं सर्वं जगदुपात्तं तथापि देहाद्देहांतरं प्रतिपित्समा
नस्य किमायातमित्याशंक्याह स्वकर्म्मेति। स्वकर्मणेत्यत्र स्वशब्दस्तत्कर्मफलोपभोगयोग्य
मित्यत्र तच्छब्दश्च प्रकृतभोक्तृविषयो तत्र प्रमाणमाह कृतमिति। पुरुषो हि त्यक्तवर्त्तमानदेहो भू
२ तपंचकादिना निर्मितमेव देहांतरमभिव्याप्य व्यवतिष्ठत इति श्रुतेरर्थः। उक्तमेवार्थं दृष्टांतेन स्प
ष्टयति यथेति। स्वप्रस्थानाज्जागरितस्थाने प्रतिपत्तुमिच्छतः शरीरं पूर्वमेव कृतेनापूर्वं क्रियते
तथा देहांतरं प्रतिपित्समानस्य पंचभूतादिना कृतमेव देहांतरमित्यर्थः॥ ॥७॥ सर्वेषांभू
तकथमिति लोकप्रसिद्धो दृष्टांत उच्यते॥ तत्तत्र यथा राजानं राज्याभिषिक्तमायांतं स्वराष्ट्रे उग्रा जातिविशे
षाः क्रूरकर्मिणो वा प्रत्येनसः प्रत्येनसि पापकर्मणि नियुक्ताः प्रत्येनसस्तस्करादिदंडनादौ युक्ताः सू
तद्यथा राजानमायंतमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पंतेयमायात्ययमाग
च्छतीत्येवं हैवंविदं ॥ तांश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः सूता वर्णसंकरजा जातिविशेषाः ग्रामण्यो
ग्रामनेतारस्ते पूर्वमेव राज्ञ आगमनं बुध्वान्नैर्भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैः पानैर्मदिरादिभिरावसथैश्च प्रा
सादादिभिः प्रतिकल्पंते निष्पन्नैरेव प्रतीक्ष्यंते ऽयं राजा आयात्ययमागच्छतीति एवं वदंतः। यथायं दृष्टांत ए
वं ह एवंविदं कर्मफलस्य वेदितारं संसारिणमित्यर्थः॥ ॥ तानां देहांतरं कृत्वा संसारिणि परलोकाय प्रस्थि
ते प्रतीक्षणं केन प्रकारेणेति प्रश्नपूर्वकं दृष्टांतवाक्यमुक्त्वाथ याचष्टे तत्रेत्यादिना। तत्र पापकर्मणि नियुक्तत्वमेव
व्यनक्ति तस्करादीति। आदिपदेनान्येपि निग्राह्या गृह्यंते दंडनादावित्यादिशब्दो हिंसाप्रभेदसंग्रहार्थः। ब्राह्मण्यां क्षत्रिया
त्सूत इति स्मृतिमाश्रित्य सूतशब्दार्थमाह वर्णसंकरेति। भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैरित्यादिशब्देन लेह्यचोष्ययोः संग्र
हः मदिरादिभिरित्यादिपदेन क्षीरादिर्गृह्यते प्रासादादिभिरित्यादिशब्दो गोपुरतोरणादिग्रहार्थः॥ ॥७॥॥

विद्यान्मात्रे प्रतीयमाने किमिति कर्मफलस्य वेदितारमिति विशेषोपादानमित्याशंक्याह कर्मफले हीति। तत्क
र्मप्रयुक्तानीत्यत्र तच्छब्दः संसारिविषयः। संसारिणो वस्तुतो ब्रह्माभिन्नत्वात्तस्मिन्ब्रह्मशब्दः। अभ्यासस्तु
उभयत्रादरार्थः। तद्यथा राजानं प्रयियासंतमित्यादिवाक्यस्यावतरणं चोद्याममुत्थापयति तमेवमिति। वागाद
यस्तमनुगच्छंतीत्याशंक्याह ययेवेति। तत्क्रियाप्रणुन्नास्तस्य गंतुर्वागादिव्यापारेण प्रेरिताः समाहूता इतिया
कर्मफले हि प्रस्तुते तदेषशब्देन परामृश्यते॥ सर्वाणि भूतानि शरीरकर्तॄणि करणानुग्रहीतॄणि
चादित्यादीनि तत्कर्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः प्रतीक्षंत इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्तृ चा
स्माकमायाति तथेदमागच्छतीत्येवमेव च कृत्वा प्रतीक्षंत इत्यर्थः॥३७॥ तमेवं जिगमिषुं के सह ग
च्छंति ये वा गच्छंति ते तत्क्रियाप्रणुन्ना आहोस्वित्तत्कर्मवशात्स्वयमेव गच्छंति॥ परलोकशरीरक

सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पंत इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति॥३७॥ तद्यथा राजानं प्रयि
यासंतमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायंत्येवमेवेममात्मानमंतकाले सर्वे प्रा
णा अभिसमायंति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति॥३८॥ ॥तृतीयं ब्राह्मणं॥ ॥७॥ ॥

तॄणि च भूतानीत्यत्रोच्यते दृष्टांतः॥ तद्यथा राजानं प्रयियासंतं प्रकर्षेण यातुमिच्छंतमुग्राः प्रत्ये
नसः सूतग्रामण्यस्तं यथाभिसमायंत्याभिमुख्येन समायंत्येकीभावेन तमभिमुखा आयंत्य
नाज्ञप्ता एव राज्ञा केवलं तज्जिगमिषाभिज्ञा एवमेवेममात्मानं भोक्तारमंतकाले सर्वे प्राणा
वागादयोऽभिसमायंति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति व्याख्यातं॥४९॥ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयब्राह्म
णं॥ यानि च भूतानि परलोकशरीरं कुर्वंति यानि वा करणानुग्रहीतॄणि आदित्यादीनि तेष्वपि
यथोक्तप्रश्नप्रवृत्तिं दर्शयति परलोकेति। नाद्यः परलोकार्थं प्रस्थितस्य वागादिव्यापाराभावादाह्वा
नानुपपत्तेर्न द्वितीयो भोक्तृकर्मणापि वागादिष्वचेतनेषु स्वयं प्रवृत्तेरनुपपत्तेरिति चोदयितुरभिमा
नः। उत्तरवाक्येनोत्तरमाहात्रेत्यादिना मरणकालमेव विशिनष्टि यत्रेति। अचेतनानामपि रथादीनां
चेतनप्रेरितानां प्रवृत्तिदर्शनात्तु वागादीनामपि भोक्तृकर्मवशात्तदाहूतत्वमंतरेण प्रवृत्तिः संभवती

मरणकाले

बृ·भा·आ· ब्राह्मणांतरमुत्थापयति। सयत्रेति। तस्यसंबंधंवक्तुमुक्तंकीर्तयतिसंसारेति। वक्ष्यमाणोपयोगित्वे टी·अ·४
३५७ नोक्तमर्थांतरमनुद्रवतितत्रेति। संसारप्रकरणंसप्तम्यर्थः। संप्रत्याकांक्षापूर्वकमुत्तरब्राह्मणमाद
त्तेतस्यसंप्रमोक्षणमिति। एवंब्राह्मणमवतार्यतदक्षराणिव्याकरोतिसोयमित्यादिना। गत्वासंमोहमि
वन्येतीत्युत्तरत्रसंबंधः। कथमात्मनोदौर्बल्यंतदाहयद्देहस्येति। किमित्युपचारोमुख्यमेवात्मनोदौर्ब

सयत्रायमात्मासंसारोपवर्णनेप्रस्तुतः॥ तत्रायंपुरुषःएभ्योंगेभ्यःसंप्रमुच्येत्युक्तं॥ तस्यसंप्र
मोक्षणे॥ कस्मिन्कालेकथंचेतिसविस्तरंवर्णयितव्यमित्यारभ्यते॥ सोयमात्माप्रस्तुतोय
त्रयस्मिन्कालेअबल्यमबलभावंनिएत्यगत्वा॥ य द्देहस्यदौर्बल्यंतदात्मनएवदौर्बल्यमि
त्युपचर्यतेअबल्यंनेत्येति॥ नह्यसौस्वतोमूर्तत्वादबलभावंगच्छति॥ तथासंमोहमिवसंमू

॥सयत्रायमात्माबल्यंन्येत्यसंमोहमिवन्येति॥

ढतासंमोहोविवेकाभावः संमोहतामिवनिएतिनिगच्छति॥ नचास्यस्वतःसंमोहोऽसंमोहो
वास्तिनित्यचैतन्यज्योतिःस्वभावत्वात्तेनेवशब्दःसंमोहमिवन्येतीति। उत्क्रांतिकालेहिक
रणोपसंहारनिमित्तोव्याकुलीभावआत्मनइवलक्ष्यतेलौकिकैः तथाचवक्तारोभवंति
मूढःसंमूढोयमिति॥ ॥७॥ ॥

ल्यंकिंनस्यादित्याशंक्याहन हीति। यथायमबलभावंनिगच्छतितथासंमोहंसंमूढतामिवप्रतिपद्य
तविवेकाभावोहिसंमोहस्तथाचसंमूढतामिवनिगच्छतीतियुक्तमित्याहतथेति। इवशब्दार्थमाह
नचेतिकथंपुनरात्मनःसमारोपितोपिसंमोहःस्यान्नित्यचैतन्यज्योतिष्ट्वादित्याशंक्याहोत्क्रांतीति
व्याकुलीभावोलिंगस्येतिशेषः तत्रलौकिकींवार्तामनुकूलयतितथेति॥ ॥७॥ ॥ ५७

यथाश्रुतमिवशब्दं गृहीत्वा वाक्यं व्याख्याय पक्षांतरमाहाथवेति। इवशब्दप्रयोगस्योभयत्र योजनामेवाभि
नयत्यबल्यमिति। उभयत्र तद्योजनहेतुमाहोभयस्येति। तुल्यप्रत्ययेनाबल्यसंमोहयोरेककर्तृत्वनिर्देशा
दुभयत्रैवकारो द्रष्टव्य इत्याह समानेति। अथेत्यादिवाक्यमवतार्य व्याकुर्वन् कस्मिन्काले तत्संप्रमोक्षण
अथवोभयत्रेवशब्दप्रयोगो योज्यो ऽबल्यमिवनेत्यसंमोहमिवनेतीति। उभयस्य परोपाधिनिमित्त
त्वाविशेषात्। समानकर्तृकनिर्देशाच्च॥ अथास्मिन्काले एते प्राणा वागादय एनमात्मानमभिसमा
यंति तदास्य शारीरस्यात्मनोंऽगेभ्यः संप्रमोक्षणं कथं पुनः संप्रमोक्षणं केन वा प्रकारेणात्मानमभिस
मायंतीत्युच्यते। स आत्मा एतास्तेजोमात्रास्तेजसो मात्रास्तेजोमात्रास्तेजोवयवा रूपादिप्रकाशक
त्वाच्चक्षुरादीनि करणानीत्यर्थः॥ ता एताः समभ्याददानः सम्यग्निर्लेपेनाभ्याददानः आत्माभिमु
ख्येनाददानः संहरमाणः सस्वप्नापेक्षया विशेषणं समिति॥ न तु स्वप्ने निर्लेपेन सम्यगादानं॥ अ

अथैनमेते प्राणा अभिसमायंति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति॥

स्तित्वादानमात्रं गृहीता वाक् गृहीतं चक्षुरस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय भुक्रमादायेत्या
दिवाक्येभ्यः हृदयमेव पुंडरीकाकाशमन्ववक्रमत्यन्वागच्छति हृदये ऽभिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थः
॥ बुद्ध्यादिविक्षेपोपसंहारे सति॥ न हि स्वतश्चलनविक्षेपोपसंहारादिविक्रिया ध्यायतीव लेलाय
तीवेत्युक्तत्वात्॥ बुद्ध्याद्युपाधिद्वारैव हि सर्वविक्रियाध्यारोप्यते तस्मिन्॥ ॥१॥ ॥

मित्यस्योत्तरमाह। अथेत्यादिना। कथं चेत्युक्तं प्रश्नमनूद्य प्रश्नांतरं प्रस्तौति कथमिति। अत्रोत्तरत्वेनोत्तरवा
क्यमादाय व्याकरोत्युच्यत इत्यादिना। रूपादिप्रकाशनशक्तिमत्सत्त्वप्रधानभूतकार्यत्वात्। तेजोमा
त्राश्चक्षुरादीनीत्युक्तं॥ संप्रति समभ्याददान इत्यस्यार्थमाह ता एता इति। संहरमाणो हृदयमन्वव
क्रामतीत्यन्वयः। तत्समिति विशेषणं स्वप्नापेक्षयेति संबंधः। कथं स्वप्नापेक्षया विशेषणं तदाह न त्विति।
आदानमात्रमपि स्वप्ने नास्तीति कुतस्तद्या इत्यर्थं विशेषणमित्याशंक्याहास्तीति। स एतास्तेजोमात्राः
समभ्याददान इत्येतद्व्याख्याय हृदयमेवेत्यादि व्याचष्टे हृदयमित्यादिना। स विज्ञानो भवतीति वाक्य
शेषमाश्रित्य वाक्यार्थमाह हृदय इति। कथमात्मनो निष्क्रियस्य तेजोमात्रादानकर्तृत्वमित्याशंक्याह

बुध्यादीति। तेषां तद्विक्षेपस्य चोपसंहारे सत्यात्मनस्तदादानकर्तृत्वमौपचारिकमित्यर्थः। तर्हि तद्विक्षेपो
पसंहर्तृत्ववत्तदादानकर्तृत्वमपि मुख्यमेव भविष्यतीत्याशंक्याह नहीति। आदिशब्देन क्रियाविशेषः सर्वो
गृह्यते। कथं तर्हि प्रतीचिकर्तृत्वादि प्रथेत्याशंक्याह बुध्यादीति॥ ॥७॥ ॥स यत्रेत्यादि वाक्यमाकांक्षापूर्व
कमवतार्य व्याकरोति कदा पुनरित्यादिना। तस्य पुरुषशब्दाङ्गीकृतत्वप्राप्ते विज्ञानघ्नादित्यांशइति। तस्य चाक्षु
षत्वं साधयति भोक्तुरित्यादिना। यावद्देहधारणमिति कुतो विशेषणं तत्राह मरणकालेत्विति। आदित्यांश

कदा पुनस्तस्य तेजोमात्रस्यादानमित्युच्यते। स यत्रैष चक्षुषि भवश्चाक्षुषः आदित्यांशो भोक्तुः कर्मणा
प्रयुक्तो यावद्देहधारणं तावच्चक्षुषोनुग्रहं कुर्वन्वर्त्तते। मरणकालेत्वस्य चक्षुरनुग्राहं परित्यजति। स्वमा
दित्यात्मानं प्रतिपद्यते। तदेतदुक्तं यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः चक्षुरादित्यमित्यादि। पु

प१

सयत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्त्ततेथा रूपज्ञो भवति॥१॥७॥७॥

नर्देहग्रहणकाले संश्रयिष्यंति। तथा स्वप्स्यतः प्रबुद्ध्यतश्च तदेतदाह॥ चाक्षुषः पुरुषो यत्र यस्मिन्का
ले पराङ् पर्यावर्त्तते परि समंतात्पराङ् व्यावर्त्तत इति अथात्रास्मिन्काले रूपज्ञो भवति। मुमूर्षुः रूपं न
जानाति तदायमात्मा चक्षुरादितेजोमात्राः समभ्याददानो भवति॥१॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

स्य चक्षुरनुग्रहमकुर्वतः स्वातंत्र्यं वारयति स्वमिति। मरणावस्थायां चक्षुराद्यनुग्राहकदेवतांशानामधिदै
वतात्मनोपसंहारे श्रुत्यंतरं संवादयति तदेतदिति। तर्हि देहांतरे वागादिराहित्यं स्यादित्याशंक्याह पुनरिति।
संश्रयिष्यंतिवागादयस्तत्तद्देवताधिष्ठिता यथास्थानमिति शेषः। मुमूर्षोरिव स्वप्स्यतः सर्वाणि करणानि लिं
गात्मनोपसंह्रियंते प्रबुध्यमानस्य चोत्सिसृप्सोरिव तानि यथास्थानं प्रादुर्भवंतीत्याह तथेति। उक्तेर्थे वाक्यं
पातयति तदेतदाहेति। पराङ्गावर्त्तत इति रूपवैमुख्यं चाक्षुषस्य विवक्षितमिति शेषः॥ ॥७॥ ॥७॥

तर्हिश्रोत्रोपसंहृतंचक्षुरत्यंतताभावीभूतमित्याशंक्याहैकीति।उक्तेर्थेलोकप्रसिद्धिंदर्शयतितदेति।चक्षु
षिदर्शितंन्यायंघ्राणेतिदिशतितथेति।यथाचक्षुर्देवतायानिवृत्तौलिंगात्मनाचक्षुरेकीभवतितथाघ्रा
णदेवतांशस्यघ्राणानुग्रहनिवृत्तिद्वारेणांशितयैक्यलिंगात्मनाघ्राणमेकीभवतीत्यर्थः।तन्निवृत्त्यपेक्ष

स्वप्नकालइवैकीभवतिकरणजातंस्वेनलिंगात्मना॥तदैनंपार्श्वस्थाआहुर्नपश्यतीति।तथाघ्रा
णदेवतानिवृत्तौघ्राणमेकीभवतिलिंगात्मनातदानजिघ्रतीत्याहुः॥तदोपलक्ष्यतेदेवतानिवृत्तिः

एकीभवतिनपश्यतीत्याहुरेकीभवतिनजिघ्रतीत्याहुरेकीभवतिनरसयतइत्याहुरे
कीभवतिनवदतीत्याहुरेकीभवतिनशृणोतीत्याहुरेकीभवतिनमनुतइत्याहुरेकीभ
वतिनस्पृशतीत्याहुरेकीभवतिनविजानातीत्याहुः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

समानमन्यत्।जिह्वायांसोमोवरुणोवादेवतातन्निवृत्त्यपेक्षयानरसयतइत्याहुः तथानवदति
नशृणोतिनमनुतेनस्पृशतितनविजानातीत्याहुः॥तदोपलक्ष्यतेदेवतानिवृत्तिःकरणानांचहृ
दयएकीभावः॥ ॥७॥

यावरुणादिदेवतायांजिह्वायामनुग्रहनिवृत्तौजिह्वायालिंगात्मनैक्यव्यपेक्षयेत्यर्थः।तत्तदनुग्रा
हकदेवतांशस्यतत्रतत्रानुग्रहनिवृत्यातत्तदंशिदेवताप्राप्तौतत्करणस्यलिंगात्मनैक्यंभवतीत्यभि त
प्रेत्याहतथेति।मरणदशायांरूपादिदर्शनराहित्यमर्थद्वयसाधकमित्याहतदेति॥ ॥७॥ ॥

तस्य हैतस्येत्यादिवाक्यमुपादत्ते तत्रेति। मुमूर्षावस्थासमन्वयार्थः। केनायं प्रद्योतो भवतीत्यपेक्षायामाह
स्वप्नेति। यथा स्वप्नकाले स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपितीति व्याख्यातं तथात्रापि तेजोमात्राणां यदादाने
तत्कृतेन वासनारूपेण प्राप्तफलविषयबुद्धिवृत्तिरूपेण स्वेन भासा स्वेन चात्मचैतन्यज्योतिषा हृदयाग्रप्र
द्योतनमित्यर्थः। तस्यार्थक्रियां दर्शयति तेनेति। किमिति लिंगद्वारात्मनो निर्गमनं प्रतिज्ञायते तत्राह त
थेति। यदि मरणकाले तेजोमात्रादानं न तर्हि सदा लिंगोपाधिरात्मेत्याशंक्याह तत्रवेति। सप्तम्या लिंग
मुच्यते सर्वदेति। लिंगसत्त्व दृशोक्तिः। आत्मोपाधिभूते लिंगे किं प्रमाणमित्याशंक्यात्मनि कूटस्थे से
तत्र हृदय उपसंहृतेषु करणेषु यो ऽन्त्यो व्यापारः स कथ्यते॥ तस्य हैतस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयच्छिद्रस्ये
त्येतत्। अग्रं नाडीमुखं निर्गमनद्वारं प्रद्योतते स्वप्नकाल इव स्वेन भासा तेजोमात्रादानकृतेन स्वे
नैव ज्योतिषात्मनैव॥ तेनात्मज्योतिःप्रद्योतेन हृदयाग्रेण एष आत्मा विज्ञानमयो लिंगोपाधि
र्निर्गच्छति निःक्रामति॥ तथाथर्वणे॥ कस्मिन्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते

तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति॥ ७॥ ॥ ७॥

प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति तत्र चात्मचैतन्यज्योतिः सर्वदाभिव्यक्ततरं॥ तदुपाधिद्वारा
ह्यात्मनि जन्ममरणगमनागमनादिसर्वविक्रियालक्षणः संव्यवहारः। तदात्मकं हि द्वादशविधं
करणं बुद्ध्यादि तत्सूत्रं तज्जीवनं सोऽन्तरात्मा जगतस्तस्थुषश्च। तेन प्रद्योतेन हृदयाग्रप्रकाशेन नि

व्यवहारदर्शनमित्याह तदुपाधीति। चक्षुरादिप्रसिद्धिरपि तत्र प्रमाणमित्याह तदात्मकं हीति। एकाद
शविधं करणमित्यभ्युपगमात् कुतो द्वादशविधत्वमित्याशंक्य विशिनष्टि बुद्ध्यादीति। वायुर्वै गौत
म तत्सूत्रमित्यादिश्रुतिरपि यथोक्ते लिंगे प्रमाणमित्याह तत्सूत्रमिति। जगतो जीवनमपि तत्र मानमि
त्याह। तज्जीवनमिति। एष सर्वभूतान्तरात्मेति श्रुतिरपि यथोक्तं लिंगं साधयतीत्याह सोऽन्तरात्मेति॥
लिंगोपाधेरात्मनो यथोक्तप्रकाशेन मरणकाले हृदयान्निष्क्रमणे मार्गप्रश्नपूर्वकमुत्तरवाक्येनोपदि
शति तेनेत्यादिना॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

चक्षुष्टो वेति विकल्पे निमित्तं सूचयत्यादित्येति। मूर्ध्नो वेति विकल्पे हेतुमाह ब्रह्मलोकेति। तत्प्राप्ति
निमित्तं चेत् ज्ञानं कर्म वा स्यादिति पूर्वेण संबंधः। देहावयवांतरेभ्यो निष्क्रमणे नियामकमाह यथेति।
कथं परलोकाय प्रस्थितमित्युच्यते प्राणगमनाधीनत्वाद्विज्ञानात्मगमनस्येत्याशंक्याह परलोकाये
ति। ननु जीवस्य प्राणादितादात्म्ये सति कथमनुशब्देन क्रमो विवक्ष्यते तत्राह यथा प्रधानेति। प्रधान
मनतिक्रम्य हि अयमन्वाख्यानेच्छा तथा च जीवादेः प्राधान्याभिप्रायेणानुशब्दप्रयोगो न क्रमाभि
केन मार्गेण निःक्रामतीत्युच्यते॥ चक्षुष्टो वा आदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात्।
मूर्ध्नो वा ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं चेदन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवेभ्यः। यथाकर्म यथा
श्रुतं। तं विज्ञानमात्मानमुत्क्रामंतं परलोकाय प्रस्थितं परलोकायोद्भूताकूतमित्यर्थः। प्राणः सर्वा
धिकारिस्थानीयो राज्ञ इवानूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं वागादयः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंति। य

चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनू
त्क्रामंतꣳ सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंति सविज्ञानो भवति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

था प्रधानान्वाचिख्यासेयं न तु क्रमेण सार्थवद्गमनमिह विवक्षितं। तदेष आत्मा सविज्ञानो भ
वति स्वप्न इव विशेषविज्ञानवाननुभवति कर्मवशात् न स्वतंत्रः। स्वातंत्र्येण सविज्ञानत्वे सर्वः कृत
कृत्यः स्यात्। नैव तु तल्लभ्यते। अत एवाह व्यासः सदा तद्भावभावित इति। कर्मणा तद्भाव्यमा
नेनांतःकरणवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन सर्वो लोक एतस्मिन्काले सविज्ञा
नो भवति॥ ॥ प्रायेण देशकालभेदाभावादित्यर्थः। सार्थसमूहे व्यक्तिषु क्रमेण गमनं दृश्यते न
तथा घ्राणादिष्विति व्यतिरेकः। यदुक्तं हृदयाग्रद्योतनं तत्सविज्ञानश्रुत्या प्रकटयति तदेति। कर्मवशा
दिति विशेषणं साधयति नेति। विपक्षे दोषमाह स्वातंत्र्येणेति। इष्टापत्तिमाशंक्याह नैवेति। मुमूर्षोरस्वा
तंत्र्ये मानमाह अत एवेति। कर्मवशादुक्तं सविज्ञानत्वमुपसंहरति कर्मणेति। अंतःकरणस्य वृत्तिविशेषो
भावि देहविषयस्तदाश्रितं तद्रूपं यद्वासनात्मकं विशेषविज्ञानं तेनेति यावत्॥ ॥७॥ ॥

म्रियमाणस्य सविज्ञानत्वे सत्यर्थसिद्धमर्थमाह सविज्ञानमेवेति। गंतव्यस्य सविज्ञानत्वं विज्ञानाश्र
यत्वमित्याशंक्य विशिनष्टि विशेषेति। प्रागेवोक्तेतेः सविज्ञानत्वादिश्रुतेस्तात्पर्यमाह तस्मादिति
। पुरुषस्य कर्मानुसारित्वं तच्छब्दार्थः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः तस्य धर्मा यमनियमप्रभृतयस्तेषाम म
नुसेवने पुनः पुनरावर्त्तने परिसंख्यानाभ्यासो योगानुष्ठाने कर्तव्य इति प्रकृतश्रुतेर्विधेयोर्थ इति
शेषः। किं च पुण्योपचयकर्तव्यतारूपेर्थे सर्वमेव विधिकांडे पर्यवसितमित्याह सर्वशास्त्राणामि
ति। दुश्चरितादुपरमणं कर्तव्यमित्येतस्मिन्नर्थे निषेधशास्त्रमपि पर्यवसितमित्याह दुश्चरिता
सविज्ञानमेव चरणं तव्यमन्ववक्रामति अनुगच्छति। विशेषविज्ञानोद्भासितमेवेत्यर्थः। तस्मात्तत्काले
स्वातंत्र्यार्थयोगधर्मानुसेवने परिसंख्यानाभ्यासविशिष्टपुण्योपचयश्च श्रद्दधानैः परलोकार्थि
भिरप्रमत्तैः कर्त्तव्य इति सर्वशास्त्राणां यत्नतो विधेयोर्थः। दुश्चरिताच्चोपरमणं। न हि तत्काले श
क्यते किंचित्संपादयितुं। कर्मणा नीयमानस्य स्वातंत्र्याभावात्। पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भव

सविज्ञानमेवान्ववक्रामति॥

ति पापः पापेनेत्युक्तं। एतस्यात्यनर्थस्योपशमोपायविधानाय सर्वशाखोपनिषदः प्रवृत्ताः। न
हि तद्विहितोपायानुसेवनं मुक्त्वान्यं इतिकोस्यानर्थस्योपशमोपायोस्ति। तस्मादत्रैवोपनिषद्वि
हितोपाये यत्नपरैर्भवितव्यमित्येष प्रकरणार्थः॥ ॥७॥ ॥

श्चेति। ननु पूर्वं यथेष्टचेष्टां कृत्वा मरणकाले सर्वमेव तत् संपादयिष्यते नेत्याह न हीति। कर्मणानी
यमानत्वे मानमाह पुण्य इति। तर्हि पुण्योपचयादेव यथोक्तानर्थनिवृत्तेः किमर्थं तत्त्वज्ञानमित्या
शंक्याह एतस्येति। उपशमोपायस्तत्त्वज्ञानं तस्य विधाने प्रकाशने तदर्थमिति यावत्। देवताध्याना
दनर्थो निवर्तिष्यते किं तत्त्वज्ञानेनेत्याशंक्याह न हीति। तद्विहितेति तच्छब्देन प्रकृताः सर्वशाखो
पनिषदो गृह्यंते विधांतरेणानर्थध्वंसासिद्धौ फलितमाह तस्मादिति। ज्ञापितं सविज्ञानवाक्येनेति

रत्तमनूद्यप्रश्नपूर्वकमुत्तरंवाक्यमवतार्यव्याचष्टेशाकटवदित्यादिना।विहिताविद्याध्यानात्मिकाप्रतिषिद्धा
नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपाअविहितायद्यादिविषयाअप्रतिषिद्धापथिपतिततृणादिविषयाविहितंकर्मयागादिप्र
तिषिद्धंब्रह्महननादिअविहितंगमनादिअप्रतिषिद्धंनेत्रपक्ष्मविक्षेपादिविद्याकर्मणोःफलोपभोगसाधनत्वप्रसि
द्धेरन्वारंभेपिकिमित्यन्वारभ्यतेवासनेत्याशंक्याहसाचेति।अपूर्वकर्मारंभादावंगंपूर्ववासनेत्यत्रहेतुमा
हनहीति।उक्तमेवहेतुमुपपादयतिनहीत्यादिना।इंद्रियाणांविषयेषुकौशलमनुष्ठानेप्रयोजकंतत्त्वफलोपभो

शाकटवत्संभृतसंभारउत्सर्जन्यातीत्युक्तं॥किंपुनस्तस्यपरलोकायप्रवृत्तस्यपथ्यदनंशाकटिकसंभा
रस्थानीयंगत्वावापरलोकंयद्भुंक्तेशरीराद्यारंभकंचयत्॥तत्किमित्युच्यते।तंपरलोकायगच्छंतमा
त्मानंविद्याकर्मणीविद्याचकर्मचविद्याकर्मणी।विद्यासर्वप्रकाराविहिताप्रतिषिद्धाचअविहिताअप्र
तिषिद्धाचतथाकर्मविहितंप्रतिषिद्धंचअविहितमप्रतिषिद्धंचसमन्वारभेतेसम्यगन्वारभेतेअनुग

तंविद्याकर्मणीसमन्वारभेते॥

व च्छतेपूर्वप्रज्ञाचपूर्वानुभवविषयाप्रज्ञातीतकर्मफलानुभववासनेत्यर्थः॥साचवासनाअपूर्वकर्मा
रंभेकर्मविपाकेचांगंभवति॥तेनासावन्वारभ्यतेनहितयावासनयाविनाकर्मकर्तुंफलंचोपभोक्तुं
शक्यते।नह्यनभ्यस्तेविषयेकौशलमिंद्रियाणांभवति।पूर्वानुभववासनाप्रवृत्तानांत्विंद्रियाणा
मिहाभ्यासमंतरेणकौशलमुपपद्यते॥दृश्यतेचकेषांचित्क्वासुचक्रियासुचित्रकर्मादिलक्षणा
सुविनैवेहाभ्यासेनजन्मतएवकौशलं॥ ॥७॥

गेहेतुर्नचांतरेणाभ्यासमिंद्रियाणांविषयेषुकौशलंभवतितस्मादनुष्ठानाद्यभ्यासाधीनमित्यर्थः।
तथापिकथंपूर्ववासनाकर्मानुष्ठानादावंगमित्याशंक्याहपूर्वानुभवेति।तत्रलोकानुभवंप्रमाणयति
दृश्यतेचेति।चित्रकर्मादीत्यादिशब्देनप्रासादनिर्माणादिगृह्यते॥ ॥७॥ ॥७॥

 पूर्ववासनोद्भवकृतंकार्यमु ॒क्तातदभावकृतंकार्यमाह कासुचिदिति। रज्जुनिर्माणादिष्विति यावत्। तत्रे
 वोदाहरणसौलभ्यमाह तथेति। तत्रहेत्वंतरमाशंक्यपरिहरति तत्त्वेति। कर्मानुष्ठानादौ पूर्वप्रज्ञायाहेतुत्वमु
पसंहरतितेनेति। समन्वारंभव चनार्थंनिगमयति तस्मादिति। तस्यैव तात्पर्यार्थमाह यस्मादिति॥ ॥७॥

कासुचिदत्यंतसौक र्ययुक्तास्वथकौशलं केषांचित्तथाविषयोपभोगेषुस्वभावत एव केषांचि
त्कौशलाकौशलेदृश्येते॥ तच्चैतत्सर्वंपूर्वप्रसोद्भवानुद्भवनिमित्तं॥ तेन पूर्वप्रज्ञयाविनाकर्म

पूर्वप्रज्ञाच॥२॥

णिवाफलोपभोगेवानकस्यचित्प्रवृत्तिरुपपद्यते। तस्मादेतत्त्रयंशाकटिकसंभारस्थानीयं
परलोकपथ्यदनंविद्याकर्मपूर्व प्रज्ञाख्यं॥ यस्माद्विद्याकर्मणिपूर्वप्रज्ञाचदेहांतरंप्रतिपत्त्यु
पभोगसाधनंतस्माद्विद्याकर्मादिशुभमेवसमाचरेत्॥ यथेष्टदेहसंयोगोपभोगौस्यातामि
तिप्रकरणार्थः॥२॥ ॥७॥

श्रीरामचंद्रायनमः॥श्रीगोपालकृष्णायनमः॥श्रीकृष्णपरमात्मनेनमः॥श्रीपरब्रह्मणेनमः॥ ॥

रणजलायुकावाक्यमवतारयितुं वृत्तमनूद्य वादिविवादानुदर्शयन्नादौ दिगंबरमतमाहैवमित्यादिना। दे य
वतावादिमतमाह। अथवेति। देवतायेन शरीरेण विशिष्टं जीवं परलोकं नयति तदातिवाहिकं शरीरांतरं तेने
तियावत्। सांख्यादिमतमाह किंवेति। सिद्धांतं सूचयन्नाहोस्विदिति। वैशेषिकादिपक्षमाह किंचेति। न्यून
त्वनिवृत्त्यर्थमाह किंवा कल्पनांतरमिति। तत्र सिद्धांतस्य प्रामाणिकत्वेनोपादेयत्वं वदन्नकल्पनांतराणा
मा मप्राणिकत्वेन त्याज्यत्वमभिप्रेत्याहोस्वित इति। तेषां सर्वात्मकत्वे हेत्वंतरमाह सर्वात्मके इति। कथं तर्हि क

किमेवं विद्यादिसंभारसंभृतो देहांतरं प्रतिपद्यमानो मुक्त्वा पूर्वं देहं पक्षीव वृक्षांतरं देहांतरं प्रतिपद्यते।
अथवातिवाहिकेन शरीरांतरेण कर्मफलजन्मदेशं नीयते। किंचात्रस्थस्यैव सर्वगतानां करणानां वृ
त्तिलाभो भवत्याहोस्विच्छरीरस्थस्य संकुचितानि करणानि मृतस्य भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वतो
व्याप्य पुनर्देहांतरारंभे संकोचमुपगच्छंति॥ किंवा मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहांतरारंभदेशं प्रतिग
च्छति। किंवा कल्पनांतरमेव वेदांतसमय इत्यपेक्ष्यते॥ त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनंता इति श्रुतेः सर्वात्मका
नि तावत्करणानि सर्वात्मकप्राणसंश्रयाच्च॥ तेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदः प्राणिकर्मज्ञा
नभावनानिमित्तः। अतस्तद्वशात्स्वभावतः सर्वगतानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासनानुरूप्येणैव दे प्राणि
हांतरारंभवशात्प्राणानां वृत्तिः संकुचते विकसते च॥ तथा चोक्तं समो मशकेन समो नागेन समोऽनेन स
र्वेणेति। तथा चेदं वचनमनुकूलं। स यो हैतानन्नेतानुपास्त इत्यादि तं यथा यथोपासत इति च॥ ॥७॥

रणानां परिच्छिन्नत्वधीरित्याशंक्याह तेषामिति। आध्यात्मिकादिरूपेण परिच्छिन्नत्वे तिस्थिते फलमाहा
त इति। तद्वशादुदाहृतश्रुतिवशादित्येतत्। स्वभावतो देवतास्वरूपानुसारेणेत्यर्थः। कर्मज्ञानवासनारू
पेणेत्यत्र भोक्तुरिति शेषः। उभयत्र संबंधार्थं प्राणानामिति द्विरुक्तं तेषां वृत्तिसंकोचादौ प्रमाणमाह त
था चेति। परिच्छिन्नापरिच्छिन्नप्राणोपासने गुणदोषसंकीर्तनमपि प्राणसंकोचविकासयोः सूचकमि
त्याह तथा चेदमिति। आधिदैविकेन रूपेण सर्वगतानामपि करणानामाध्यात्मिकाधिभौतिकरूपेण
परिच्छिन्नत्वात्तत्परिवृतस्य गमने सिध्यतीति सिद्धांतो दर्शितः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

बृ·भा·श्रा· इदानीं तृणजलायुकादृष्टांताद्देहांतरं गृहीत्वा पूर्वदेहं मुंचत्यात्मेति। स्थूलदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमि टी·श्र·४
३६२ तिपौराणिकप्रक्रियां प्रत्याख्यातुं दृष्टांतवाक्यतात्पर्यमाह॥ तत्रेत्यादिना॥ देहनिर्गमनात् प्रागवस्था
सप्तम्यर्थः॥ तदेवं यथोक्ता वासना हृदयस्था विद्याकर्मनिर्मितं भाविदेहं स्पृशति जीवोपि तत्राभिमानं क
रोति पुनश्च पूर्वदेहं [illegible] त्यजति यथा स्वप्ने देवोहमित्यभिमन्यमानो देहांतरस्थ एष भवति तथा

तत्र वासना पूर्वप्रज्ञाख्या विद्याकर्मतंत्रा जलौकावत् संततैव स्वप्नकालइव कर्मकृतदेहाद्देहांतर
मारभते हृदयस्थैव पुनर्देहांतरारंभे पूर्वाश्रयं विमुंचति। इत्येतस्मिन्नर्थे दृष्टांत उपादीयते॥ तत्तत्र
देहांतरसंचार इदं निदर्शनं॥ यथा येन प्रकारेण॥ तृणजलायुका तृणजलौ[illegible]का तृणस्यांतमवसानं
गत्वा प्राप्यान्यं तृणांतरमाक्रममाक्रम्याश्रित्यात्मानमात्मनः पू

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यांतं गत्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳहरति॥३॥

र्वावयवमुपसंहरत्यन्त्यावयवस्थाने। एवमेवायमात्मा यः प्रकृतः संसारी इदं शरीरं पूर्वोपात्तं निह
त्य स्वप्नं प्रतिपित्सुरिव पातयित्वाविद्यां गमयित्वाचेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेणान्यमाक्रमं तृणां
तरमिव तृणजलूकाशरीरांतरं गृहीत्वा प्रसारितया वासनयात्मानमुपसंहरति॥३॥ ॥

क्तौ तावपि तस्मान्न पूर्वदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमित्यर्थः। स्वात्मोपसंहारो देहे पूर्वस्मिन्नात्मा
भिमानत्यागः प्रसारितया वासनया शरीरांतरं गृहीत्वेति संबंधः॥ ॥छ॥ ॥३॥

उपसंहारस्वरूपमाह तत्रेति। सप्तम्यर्थं विवरणोत्या आरभ्यमाण इति आरब्धे देहांतरे सूक्ष्मदेहस्याभिव्यक्ति
माह तत्रेति चैकर्मग्रहणं विद्यापूर्वप्रज्ञयोरुपलक्षणं। ननु लिंगदेहबलादेवार्थक्रियासिद्धौ कृते स्थूल
शरीरेणेत्याशंक्य तद्व्यतिरेकेणेतरस्यार्थक्रियाकारित्वं नास्तीति मत्वाह बाह्यं चेति आरब्धे देहद्वये क
रणेषु देवतानामनुग्राहकत्वेनावस्थानं दर्शयति तत्रेति। स्थूलो देहः सप्तम्यर्थः। करणव्यूहस्तेषामभि
व्यक्तिः पेशस्कारिवाक्यव्यावर्त्यमाशंक्याह तत्रेति। संसारिणो हि प्रकृते देहांतरारंभे किमुपादान

तत्रात्मभावमारभते। यथा स्वप्ने देहांतरमारभते स्वप्नांतरारंभ इव शरीर … रंभे देवो आरभ्यमा
णो देहे जंगमे स्थावरे वा। तत्र च कर्मवशात्करणानि लब्धवृत्तीनि संहन्यंते॥ बाह्यं च कुशामृत्ति।

एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति॥३॥

काष्ठानीयं शरीरमारभ्यते। तत्र च करणव्यूहमपेक्ष्य वागाद्यनुग्रहायाग्न्यादिदेवताः संयंत्येए
ष देहांतरारंभविधिः॥ तत्र देहांतरारंभे नित्योपात्तमेवोपादानमुपमृद्योपमृद्य देहांतरमारभ
ते॥ आहोस्विदपूर्वमेव पुनः पुनरादत्त इति॥ ॥७॥ ॥ ॥

मस्ति किं वा नास्ति नास्ति चेत्तत्राभावरूपं कार्यं सिद्धेदस्ति चेत्तनु किं भूतपंचकमुतान्यदाद्ये
पि तन्नित्योपात्तमेव पूर्वपूर्वदेहोपमर्देनान्यमन्यं देहमारभते किं वान्यदन्यत् भूतपंचकमन्य
मन्यं देहं जनयति नाद्यो भूतपंचकस्य तत्तद्देहोपादानत्वे मायायाः सर्वकारणत्वस्वीकारविरोधा
न्न द्वितीयो भूतपंचकोत्पत्तावपि कारणांतरस्य मृग्यत्वात्तस्यैव देहांतरकारणत्वसंभवान्नेतरो दे
हस्य पांचभौतिकत्वप्रसिद्धिविरोधादिति भावः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

 उत्तरं वाक्यमुत्तरत्वेनादत्ते अत्रेति। तच्छब्दार्थापेक्षितं पूरयन्नाह दृष्टांत इति। अवशिष्टं भागमादाय व्या
 चष्टे यथेत्यादिना। किंपुनरुपादानमेतावता देहांतरारंभे अभ्युपगतं भवति तत्राह नित्योपात्तानीति। शा
रीरद्वयारंभकाणीति शेषः तेषामुभयारंभकत्वेन मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणे प्रस्तुतत्वं दर्शयति यानीति। दे
अत्रोच्यते दृष्टांतस्तत्रैतस्मिन्नर्थे॥ यथा पेशस्कारी पेशः सुवर्णं तत्करोतीति पेशस्कारी सुवर्णका
रः॥ पेशसः सुवर्णस्य मात्रामपादायापच्छिद्य गृहीत्वान्यत्पूर्वस्माद्रचनाविशेषान्नवतरमभिनव
पा। तरं कल्याणात्कल्याणतरं रूपं तनुते निर्मिनोति एवमेवायमात्मेत्यादि पूर्ववत्। नित्योपात्तान्येव पृ
थिव्यादीन्याकाशांतानि। यानि द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति चतुर्थे व्याख्यातानि पेशःस्थानीयानि तान्य

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुत एवमेवायमा
त्मेदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं कुरुते पित्र्यं वा गांधर्वं
वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वान्येषां वा भूतानां॥ ४॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

वोपमृद्योपमृद्यान्यदन्यच्च देहांतरं नवतरं कल्याणतररूपं संस्थानविशेषं देहांतरमित्यर्थः।
कुरुते पित्र्यं वा पितृभ्यो हितं पितृलोकोप भोगयोग्यमित्यर्थः। गांधर्वं गंधर्वाणामुपभोगयोग्यं
तथा दैवानां दैवं प्रजापतेः प्राजापत्यं ब्रह्मण इदं ब्राह्मं वा। यथाकर्म यथाश्रुतमन्येषां वा भूता
नां संबंधि शरीरांतरं कुरुत इत्यभिसंबध्यते। येस्य बंधनसंज्ञितास्तउपाधिभूताः यैः संयुक्तस्त
न्मयोयमिति विभाव्यते ते पदार्थाः पुंजीकृत्येहैकत्र प्रतिनिर्दिश्यंते॥ ॥७॥ ॥

हविकल्पे नियामकमाह यथाकर्मेति। शरीरारंभे मायात्मकभूतपंचकमुपादानमिति वदता भू
वा। तावयवानामपि सहैव गमनमित्युक्तं। इदानीं सर्वाश्रयमात्मेत्यादेस्तात्पर्यमाह। यस्येति। तानेवोपा
धिभूतान्पदार्थान्विशिनष्टि यैरिति। ननु पूर्वमप्येते पदार्था दर्शिताः किंपुनस्तत्प्रदर्शनेनेत्याशंक्या
ह पुंजीकृत्येति॥ ॥७॥ ॥७॥

सवाअयमात्माब्रह्मेतिभागंव्याकुर्वन्नात्मनोब्रह्मैक्यंवास्तवंवृत्तंदर्शयतिसवाइति।तस्यैवावास्तवंरू
पमुपन्यस्यतिविज्ञानमयइत्यादिना।ज्योतिर्ब्राह्मणेपिव्याख्यातंविज्ञानमयत्वमित्याहकतमइति।कस्मि
न्नर्थेमयट्प्रयुज्यतेतत्राह।विज्ञानेतिउक्तेमयडर्थेहेतुमाह।यस्मादिति।बुध्येक्याध्यासात्तद्धर्मस्यकर्त्र

सवैअयंयएवंसंसरत्यात्माब्रह्मैवपरएवयोशनायाद्यतीतोविज्ञानमयोविज्ञानंबुद्धिस्तेनोपल
क्ष्यमाणस्तन्मयः॥कतमआत्मेतियोयंविज्ञानमयःप्राणेष्वितिव्यक्तं॥विज्ञानमयोविज्ञानप्रायः
यस्मात्तद्धर्मत्वमस्यविभाव्यते॥ध्यायतीवलेलायतीवेति।तथामनोमयोमनःसन्निकर्षान्मनो

सवाअयमात्माब्रह्मविज्ञानमयोमनोमयःप्राणमयश्चक्षुर्मयःश्रोत्रमयः॥७॥

मयः॥तथाप्राणमयःप्राणःपंचवृत्तिस्तन्मयोयेनचेतनश्चलतीवलक्ष्यते॥तथाचक्षुर्मयःरूप
दर्शनकालेएवंश्रोत्रमयःशब्दश्रवणकालेएवंतस्यतस्येंद्रियस्यव्यापारोद्भवेतन्मयोभवति॥
एवंबुद्धिप्राणद्वारेणचक्षुरादिकरणमयःसंछरीरारंभकपृथिव्यादिभूतमयोभवति॥ ७ ॥

त्वादे।रात्मनिप्रतीतिरित्यत्रमानमाहध्यायतीवेति।मनःसन्निकर्षात्तेनदृश्यतयासंबंधादितिया
वत्।चक्षुर्मयत्वादेरूपलक्षणत्वमंगीकृत्याहेवमिति।उक्तमनूद्यसामान्येनभूतमयत्वमाहैवंबुद्धीति॥

भूतमयत्वेसत्यवांतरविशेषमाहतत्रेत्यादिना।नचाकाशपरमाएवभावादाकाशस्यश्रुतिविरुद्धारंभप्रक्रियानभ्यु
पगमादित्यभिप्रेत्याहतथाकाशेति।कथंपुनईमीदिमयत्वेकामादिमयत्वमुपयुज्यतेतत्राहनहीति।कथंध
मीदिमयत्वंसर्वमयत्वेकारणमित्याशंक्याहसमस्तमिति।तद्यदेतदित्यादेरर्थमाहकिंबहुनेति।विषयःशब्दादि
स्ततोन्यदपिप्रत्यक्षतोगृह्यमाणमादिशब्दार्थः।इदंमयत्वमदोमयत्वेगमकमित्याहतस्मादिति।विशेषतस्तन्म

तत्रपार्थिवशरीरारंभेपृथिवीमयोभवति।तथावरुणादिलोकेष्वाप्यशरीरारंभेआपोमयोभवतितथावायव्यश
रीरारंभेवायुमयोभवति।तथाकाशशरीरारंभेआकाशमयोभवतिएवमेतानितैजसानिदेवशरीराणितेष्वार
भ्यमाणेतन्मयस्तेजोमयोभवत्यतोव्यतिरिक्तानिपश्वादिशरीराणिनरकप्रेतादिशरीराणिचातेजोमयानि
तान्यपेक्ष्याहातेजोमयइत्येवंकार्यकरणसंघातमयःसन्नात्माप्राप्तव्यंवस्त्वंतरंपश्यन्निदंमयाप्राप्तव्यमित्येवंवि
परीतप्रत्ययस्तदभिलाषःकाममयोभवति।।तस्मिन्कामेदोषंपश्यतस्तद्विषयाभिलाषप्रशमेचित्तंप्रसन्न
मकलुषंशांतंभवतितन्मयोऽकाममयःएवंतस्मिन्विहतेकामेकेनचित्सकामःक्रोधत्वेनपरिणमतेतेनतन्म
योभवतिक्रोधमयःक्रोधःकेनचिदुपायेननिवर्तितोयदाभवतितदाप्रसन्नमनाकुलंचित्तंसदक्रोधउच्यतेतेनतन्म

जो पृथिवीमय आपोमयोवायुमयआकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयःकाममयोऽकाममयःक्रोधमयोऽक्रोध =
मयोधर्ममयोऽधर्ममयःसर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोऽदोमयइति।। ।।७।। यः।।एवंकामक्रोधाभ्यामकामाक्रो
धाभ्यांचतन्मयोभूत्वाधर्ममयोऽधर्ममयश्चभवति।।नहिकामक्रोधादिभिर्विनाधर्मादिप्रवृत्तिरुपपद्यते।।यद्धि
कुरुतेकर्मतत्तत्कामस्यचेष्टितमितिस्मरणाद्धर्ममयोऽधर्ममयश्चभूत्वासर्वमयोभवति।।समस्तंधर्माधर्मयोः
कार्यं।।यावत्किंचिद्व्याकृतंतत्सर्वंधर्माधर्मयोःफलं।तत्प्रतिपद्यमानस्तन्मयोभवतिकिंबहुनातदेतत्सिद्धम
दं स्ययदयमिदंमयोगृह्यमाणविषयादिमयः।तस्मादयमदोमयइतिपरोक्षंकार्येणगृह्यमाणेननिर्दिश्य
ते।।अनंताह्यंतःकरणेभावनाविशेषाः।।नैवतेविशेषतोनिर्देष्टुंशक्यंते।तस्मिन्तस्मिन्क्षणेकार्यतोवग
म्यंते।।इदमस्यहृदिवर्ततेदोस्येति।तेनगृह्यमाणकार्येणेदंमदस्तयानिर्दिश्यते।।परोक्षोंतःस्थोव्यवहारो
यल्लौकिकिंविनाकिमितिसामान्योक्तिरित्याशंक्याहानेनाहीति।तदस्तित्वेमानमाहतस्मिन्निति।अवगतिप्रकारमभि
नयतीदमस्येति।इदंमयत्वमदोमयत्वंचोपसंहरतितनेत्यादिना।परोक्षत्वंव्याकरोत्यंतस्थइतिव्यवहितविषयव्य
ति वहारवानियावत्।इदानीमित्यस्मादुपरिष्टादपितेनेतिसंबध्यतेपरोक्षत्वावस्थेदानीमित्यत्स्कातनीयपाचप्रकृ
तोव्यवहारोनिर्दिश्यतइतिशब्दःसर्वमयत्वोपसंहारार्थः।। ।।७।। ।।७।। ।।

विज्ञानमयादिवाक्यार्थं संक्षिपति। संक्षेपतस्त्विति। करणाचरणयोरैक्यमपौनरुक्त्यमात्रं शंक्याह करणं ना
मेति। आदिशब्दः शिष्टाचारसंग्रहार्थः। वाक्यान्तरं शंकोत्तरत्वेनोत्थापयन्नाचष्टे ताच्छील्य इत्यादिना। कुत्र तर्हि
ताच्छील्यमुपयुज्यते तत्राह। ताच्छील्ये त्विति। पूर्वपक्षमुपसंहरति तत्रेत्यादिना। कर्मणां संसारकारणत्वमु

संक्षेपतस्तु यथाकर्तुं यथा वाचरितुं शीलमस्य सोऽयं यथाकारी यथाचारी स तथा भवति॥ करणं नाम नि
यता क्रिया विधिप्रतिषेधादिगम्याचरणं नामानियता इति विशेषः॥ साधुकारी साधुर्भवतीति यथाका
रीत्यस्य विशेषणं पापकारी पापो भवतीति च यथाचारीत्यस्य ताच्छील्यप्रत्ययोपादानादत्यंततार्येणैव स
तन्मयत्वं न तु तत्कर्ममात्रेणेत्याशंक्याह॥ पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति पुण्यपापक

यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पु
ण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन॥ ॥५॥ ॥

र्ममात्रेणैव तन्मयता स्यान्न तु ताच्छील्यमपेक्ष्यते॥ ताच्छील्ये तु तन्मयत्वातिशय इत्ययं विशेषः॥ तत्र
कामक्रोधादिपूर्वकपुण्यापुण्यकारिता सर्वमयत्वहेतुः संसारस्य कारणं देहाद्देहान्तरसंचारस्य च।
एतस्य युक्तो ह्यन्यदन्यद्देहान्तरमुपादत्ते तस्मात्पुण्यापुण्ये संसारस्य कारणं। एतद्विषयौ हि विधिप्रति
षेधौ॥ अत्र शास्त्रसाफल्यमिति॥ ॥५॥ ॥

पसंहरति एतस्य युक्तो हीति संसारप्रयोजके कर्मणि प्रमाणमाह एतद्विषयौ हीति। कथं यथोक्तकर्मवि
षयत्वं विधिनिषेधयोरित्याशंक्याहात्रेति। इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्त्यर्थः॥ ॥५॥ ॥

सिद्धांतमवतारयत्यथोइति। संसारकारणस्याज्ञानस्यप्राधान्येनकामःसहकारीतितत्सिद्धांतंसमर्थ
यतेसत्यमित्यादिना। कामाभावेपिकर्मणःसत्वंदृष्टमित्याशंक्याहकामप्रहाणेति। ननुकामाभावेपि
नित्याद्यनुष्ठानात्पुण्यापुण्येसंचीयेतेतत्राहोपचितेइति। योहिपश्चुपुत्रस्वर्गादीननतिशायपुरुषार्थान्म

अथोअथन्येबंधमोक्षकुशलाःखल्वाहुः। सत्यंकामादिपूर्वकेपुण्यापुण्येशरीरग्रहणकारणे॥ तथा
पिकामप्रयुक्तोहिपुरुषःपुण्यापुण्येकर्मणीउपचिनोतिकामप्रहाणेतुकर्मविद्यमानमपिपुण्या
पुण्योपचयकरंनभवति। उपचितेअपिपुण्यापुण्येकर्मणीकामशून्येफलारंभकेनभवतस्तस्मा
त्कामएवसंसारस्यमूलंतथाचोक्तमाथर्वणे। कामान्यःकामयतेमन्यमानःसकर्मभिर्जायतेतत्र
तत्रेति॥ तस्मात्काममयएवायंपुरुषोयदन्यमयत्वंतदकारणंविद्यमानमपी। त्यतोवधारयतिका

अथोखल्वाहुःकाममयएवायंपुरुषइतिसयथाकामोभवतितत्क्रतुर्भवतियत्क्रतुर्भवति
तत्कर्मकुरुतेयत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यते॥५॥ ॥७॥ ॥

ममयएवेति॥ यस्मात्सचकाममयःसन्यादृशे नकामेनयथाकामोभवतितत्क्रतुर्भवति। सकाम
ईषदभिलाषमात्रेणाभिव्यक्तोयस्मिन्विषयेभवतिसोविहन्यमानःस्फुटीभवन्क्रतुत्वमापद्यते
॥ क्रतुर्नामाध्यवसायोनिश्चयोयदनंतराक्रियाप्रवर्त्तते॥ यत्क्रतुर्भवतियादृक्कामकार्येणक्रतुना
यथारूपःक्रतुरस्यसोयंयत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेयद्विषयःक्रतुस्तत्फलनिर्वृत्तयेयद्योग्यंतत्क
र्मकुरुतेनिर्वर्त्तयतियत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यते। तदीयंफलमभिसंपद्यते। तस्मात्सर्वमयत्वेऽस्यसं
सारित्वेचकाममयत्वमेवहेतुरिति॥५॥ ॥७॥ ॥

न्यमानस्तानेवकामयतेनत्तज्ञोगभूमौनत्तत्कामसंयुक्तोभवतीत्याथर्वणश्रुतेरर्थः। श्रुतियुक्तिसि
द्धमर्थंनिगमयतितस्मादिति। धर्मादिमयत्वस्यापिसत्वादवधारणानुपपत्तिमाशंक्याह। यदिति। सय
थाकामोभवतीत्यादिव्याचष्टेयस्मादित्यादिना यस्मादित्यस्यतस्मादितिव्यवहितेनसंबंधः। इतिशा
ब्दोब्राह्मणसमाप्त्यर्थः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

तत्रेतिगतत्र्यफलपरामर्शस्तदेवगतत्त्वं फलंविशेषतोत्तानुपृच्छतिकिंतदितिप्रतीकमादायव्याचष्टेलिं
गमिति।योवगच्छतिसप्रमात्रादिसाक्षीयेनसाक्ष्येणमनसावगम्यतेतन्मनोलिंगमितिपक्षांतरमाहाथवेति।
यस्मिन्निश्चयेनसंसारिणोमनःसक्तंतत्फलप्राप्तिस्तस्येतिसंबंधः।तदेवोपपादयतितदभिलाषोहीति।पू
र्वोक्तार्थमुपसंहरतितेनेति।कामस्यसंसारमूलत्वेसत्यर्थसिद्धमर्थमाहातइति।वंध्यप्रसवत्वंनिष्फल
त्वंतस्मिन्नर्थएषश्लोकोमंत्रोपिभवति।तदेवेतितदेवगच्छतिसक्तःआसक्तःतत्रोद्भूताभिलाषःस
न्नित्यर्थः।कथमेतिसहकर्मणायत्कर्मफलासक्तःसन्नकरोत्तेनकर्मणासहैवतदेतितत्फलमेति।
किंतत्लिंगंमनोमनःप्रधानत्वाल्लिंगस्यमनोलिंगमित्युच्यते।अथवालिंग्यतेगम्यतेवगच्छतियेन
तल्लिंगंतन्मनोयत्रयस्मिन्निश्चयेनसक्तमुद्भूताभिलाषमस्यसंसारिणः।।तदभिलाषोहितत्कर्म
कृतवान्तस्मात्तन्मनोभिषंगवशादेवास्यतेनकर्मणातत्फलप्राप्तिस्तेनैतत्सिद्धंभवतिकामो
मूलंसंसारस्येति।अतःछिन्नकामस्यविद्यमानान्यपिकर्माणिब्रह्मविदोवंध्यप्रसवानिभवंति

तदेषश्लोकोभवतितदेवसक्तःसहकर्मणैतिलिंगंमनोयत्रनिषक्तमस्यप्राप्यांतंकर्मणस्त
स्ययत्किंचेहकरोत्ययं।।तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मैलोकायकर्मणइतिनुकामयमानः

पर्याप्तकामस्यकृतात्मनस्त्विहैवसर्वेप्रविलीयंतिकामाइतिश्रुतेः।किंचप्राप्यांतंकर्मणःप्राप्य
भुक्त्वांतमवसानंयावत्कर्मणःफलपरिसमाप्तिंकृत्वेत्यर्थः।कस्यकर्मणोंतंप्राप्येत्युच्यते।त
स्ययत्किंचकर्मइहास्मिंल्लोकेकरोतिनिर्वर्त्तयत्ययंतस्यकर्मणःफलंभुक्त्वांतंप्राप्यतस्माल्लो
कात्पुनरैत्यागच्छत्यस्मैलोकायअयंहिलोकः।कर्मप्रधानस्तेनेहकर्मणइतिपुनःकर्मकरणाय
पुनःकर्मकृत्वाफलासंगवशात्पुनरमुंलोकंयातीत्येवमिति।नुकामयमानःसंसरति।। ७ ।।
त्वंपर्याप्तकामस्यप्राप्तपरमपुरुषार्थस्येतियावत्।कृतात्मनःशुद्धबुद्धेर्विदिततत्त्वस्येत्यर्थः।इहेतिजी
वदवस्थोक्तिः।कामप्रधानःसंसरतिचेत्कर्मफलभोगानंतरंकामाभावान्मुक्तिःस्यादित्याशंक्याहकिं
चेति।इतश्चसंसारस्यकामप्रधानत्वमास्थेयमित्यर्थः।यावदवसानंतावद्भुक्त्वेतिसंबंधः।उक्तमेवसं
क्षिपतिकर्मणइतिइत्येवंपारंपर्येणसंसरणादृतेज्ञानान्नमुक्तिरितिशेषः।संसारप्रकरणमुपसंहरतिइ

अवस्थाद्वयस्य दर्शीति किं बंधं प्रबंधेन दर्शयित्वा सुषुप्तस्य दर्शीति किं मोक्षं वक्तुमथेत्यादि वाक्यं तत्राथशब्दार्थमाह
यस्मादिति।कामरहितस्य संसाराभावं साधयति फलासक्तस्येति।विदुषो निष्कामस्य क्रियाराहित्येन कर्म्यमयत्वसि
द्धमिति भावः।अकामयमानत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह कथमिति।वासनारूपकामाभावादकामतेत्यर्थः।निष्कामत्वे
प्रश्नपूर्वकं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे कथमिति प्राप्तपरमानंदत्वान्निष्कामतेत्यर्थः।आप्तकामत्वे हेतुमाकांक्षापूर्वकमा
ह कथमित्यादिना।हेतुमेव साधयति यस्येति।तस्य युक्तमाप्तकामत्वमिति शेषः।उक्तमर्थं प्रमाणदर्शनार्थं प्रपे
यस्मात्कामयमान एवैवं संसरतीति।।अथ तस्मादकामायमानो न क्वचित्संसरति फलासक्तस्य गतिरुक्ता
ऽकामस्य हि क्रियानुपपत्तेरकामयमानो मुच्यत एव।।कथं पुनरकामायमानो भवति।।यः अकामो भव
त्यसावकामयमानः।।कथमकामतेत्युच्यते यो निःकामो यस्मान्निर्गताः कामाः सोयं निःकामः।कथं
कामा निर्गच्छंति यः आप्तकामो भवत्याप्ताः कामाः येन स आप्तकामः।।कथमाप्यंते कामाः आत्मकाम
त्वेन।।यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वंतरभूतः पदार्थः।।आत्मैवानंतरोबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघ

अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामः।।७।।   ।।७।।

न एकरसो नोर्ध्वं न तिर्यङ् नाध आत्मनोन्यत्कामयितव्यं वस्त्वंतरं।।यस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
कं पश्येत्शृणुयान्मन्वीत विजानीयाद्वा एवं विजानन्कं कामयेत।।ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः
य कामयितव्यो भवति।न चासावन्यो ब्रह्मविदः आप्तकामस्यास्ति।एवमात्मकामतयाप्तकामः सन्निः
कामोऽकामयमानश्चेति मुच्यते।न हि यस्यात्मैव सर्वं भवति।।तस्यानात्मा कामयितव्योस्ति।अनात्मा चा
न्यः कामयितव्यः सर्वं चात्मैवाभूदिति विप्रतिषिद्धं।। ।।७।। ।।यस्यात्मैवेति।कामयितृत्वाभावं ब्रह्म
विदः श्रुत्यवष्टंभेन स्पष्टयति।यस्येति।इति विद्यावस्थायस्य विदुषोस्ति सोन्यमविज्ञानन्नकंचिदपि काम
येतेति योजना।पदार्थोन्यत्वेनाविज्ञातोपि कामयितव्यः स्यादिति चेन्नेत्याह ज्ञायमानो हीति।अनुभूतेस्मर
णाविपरिवर्त्तिनि कामनियमादित्यर्थः।अन्यत्वेन ज्ञायमानस्तर्हि पदार्थो विदुषापि कामयितव्यः स्यादि
त्याशंक्याह न चेति।आप्तकामस्य ब्रह्मविदो दर्शितरीत्या कामयितव्याभावे मुक्तिः सिद्धेत्युपसंहरति
य एवेति कथं कामयितव्याभावोऽनात्मनस्तथात्वादित्याशंक्याह न हीति।सर्वात्मत्वमनात्म कामयि
तृत्वं च स्यादित्याशंक्याहानात्मा चेति।   ।।७।।   ।।७।।   ।।७।। ।।

अथेत्यादिवाक्यं श्रौतमर्थमुक्त्वार्थसिद्धमर्थं कथयति सर्वात्मदर्शिन इति। कर्मजडानां मतमुक्त्वा यथाश्रु
तिविरोधेन प्रत्याचष्टे यत्त्विति। ब्रह्मविदि प्रत्यवायप्राप्तिमंगीकृत्योक्तमिश्रानीनसाप्तिरेव तस्मिन्नास्तीत्या
हयेन चेति। यथोक्तस्यापि ब्रह्मविदो विहितत्वादेव नित्याद्यनुष्ठानं स्यादिति चेन्नेत्याह नित्यमेवेति यो हि सदेवा
संसारिणमात्मानमनुभवति न च हेयमादेयं चात्मनोऽन्यत्पश्यति यस्मादेवं तस्मात्तस्य कर्म संस्पृष्टुमयोग्यं
सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात्कर्मानुपपत्तिः। ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयंति ब्रह्मविदोऽपि
तेषां नात्मैव सर्वं भवति प्रत्यवायस्य जिहासितत्वस्यात्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात्॥ येन चात्राशनायाद्यतीतो
नित्ये प्रत्यवायासंबद्धो विदित आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमो नित्यमेवात्राशनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति य
स्माच्च जिहासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म न शक्यत एव संबंद्धुं॥ यस्त्वब्रह्मवित्तस्य भव
त्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मेति न विरोधः॥ अतः कामाभावादकामयमानो न जायते मुच्यत एव॥ तस्यैवमका

न तस्य प्राणा उत्क्रामंति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति॥६॥

मयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात्॥ प्राणा वागादयो नोत्क्रामंति देहात्॥ स च विद्वानाप्तकामः
आत्मकाम इहैव ब्रह्मभूतः। सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टांतत्वेन प्रदर्शितमेतद्रूपं तद्वा अस्यैतदाप्तका
ममात्मकामरूपमिति। तस्य हि दार्ष्टांतिकभूतोऽयमर्थः उपसंह्रियते अथाकामयमान इत्यादिना॥ स कथ
मेवंभूतो मुच्यत इत्युच्यते॥ यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमलुप्तचिद्रूपज्योतिःस्वभावमात्मानं
पश्यति स इहैव ब्रह्म यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते। स ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति यस्मान्न हि तस्याब्रह्मवित्त्वपरि
च्छेदहेतवः कामाः संति तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति न शरीरपातोत्तरकालं॥ ॥७॥ ॥

यथोक्तब्रह्मविद्यया कर्माधिकारहेतूनामुपमर्दितत्वादित्यर्थः। कर्मसंबंधस्तर्हि कस्येत्याशंक्याह यस्त्वि
ति। न विरोधो विधिकांडस्येति शेषः। श्रुत्यर्थाभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति अत इति। विद्यावशादित्येतत् कामा
भावात्कर्माभावाच्चेति द्रष्टव्यम्। अकामयमानोऽकुर्वाणश्चेति शेषः। देशांतरप्राप्त्यपेक्षा मुक्तिरित्येतन्निरा
कर्तुं न तस्येत्यादि व्याचष्टे न तस्येत्यादिना॥ ब्रह्मैव सन्नित्येतदवतारयति स चेति। कथं वर्तमाने देहे तिष्ठन्ने
व ब्रह्मभूतो भवति तत्राह सर्वात्मनो हीति। दृष्टांतालोचनया दार्ष्टांतिकेऽपि सदा ब्रह्मत्वं भवतीति भावः।
सदा ब्रह्मीभूतस्य मुक्तिर्नाम नास्तीति शंकित्वा परिहरति स कथमिति। परिहारमेव स्फोरयति। यो हीति

 ननस्येत्यादिवाक्यार्थमनुद्रवतितस्येवेति। ब्रह्मैवसन्नित्यस्यार्थमनुवदतिकिंत्विति। विद्वानिहैवब्रह्मचेत्।क
थंतस्यब्रह्मप्राप्तिरित्याशंक्याह। ब्रह्मेवेति। यदुक्तंब्रह्मैवसन्नित्यादितदुपपादयतियस्मादिति॥ ॥७॥ ॥
प्रागपिब्रह्मभूतस्यैवपुनर्देहपातेब्रह्मप्राप्तिरित्ययुक्तंविदुषोमृतस्यभावांतरापत्तिस्वीकरादित्याशंक्याहन
हीतिकथंतर्हिब्रह्माप्येतीत्युच्यतेतत्राहदेहांतरेति। विदुषोभावांतरापत्तिर्मुक्तिरितिपक्षेपिकिंदूषणमिति
चेत्तदाहभावांतरापत्तौहीति। तथाचोपनिषदामप्रमाण्यंविनाहेतुनास्यादितिभावः। भावांतरापत्तिर्मुक्ति
रित्यत्रदोषांतरमाहकर्मेति। इतिपदादुपरिष्टात्क्रियापदस्यसंबंधः। अस्तुकर्मनिमित्तोमोक्षोज्ञाननि

नहिविदुषोमृतस्यभावांतरापत्तिर्जायतेन्याभावेदेहांतरप्रतिसंधानभावमात्रेणैवतुब्र
ह्माप्येतीत्युच्यते॥ भावांतरापत्तौहिमोक्षस्यसर्वोपनिषद्विवक्षितोर्थः॥ आत्मैकत्वाख्यः
सबाधितोभवेत्। कर्महेतुश्चमोक्षःप्राप्नोतिनज्ञाननिमित्तःसचानिष्टः अनित्यत्वंचमो
क्षस्यप्राप्नोति। नहिक्रियानिर्वृत्तोर्थोनित्योदृष्टःनित्यश्चमोक्षोभ्युपगम्यते॥ एषनित्यो
महिमेतिमंत्रवर्णात्॥ नचस्वाभाविकात्स्वभावादन्यन्नित्यत्वंकल्पयितुंशक्यं॥ ॥७॥

मित्तस्तुमाभूत्तत्राहसचेति। प्रसंगःसर्वनाम्नापरामृश्यतेप्रतिषेधशास्त्रविरोधादितिभावः। मोक्षस्य
कर्मसाध्यत्वेदोषांतरमाहानित्यत्वंचेति। तत्रोपयुक्तांव्याप्तिमाहनहीति। अस्तुतर्हिप्रासादादिवत्।
क्रियासाध्यस्यमोक्षस्यापिनित्यत्वंनेत्याहनित्यश्चेति। कृतकोपिब्रह्मभावोध्वंसवन्नित्यःस्यादित्या
शंक्याहनचेति। कृत्रिमस्वभावव्यावृत्त्यर्थंस्वाभाविकपदमतोन्यदार्त्तमितिहिश्रुतेर्ध्वंसस्यतुविक
ल्पमात्रत्वान्नित्यत्वमसंमतमितिभावः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

मोक्षोऽकृत्रिमस्वभावोऽपिकर्मोत्थःस्यादित्याशंक्याहस्वाभाविकश्चेदिति।अग्नेरौष्ण्यवदात्मनोमो
क्षःस्वाभाविकःस्वभावश्चेन्नसक्रियासाध्योव्याघातादित्यर्थः।दृष्टांतंसमर्थयते।नहीति।अरणिगत
स्याग्नेरौष्ण्यप्रकाशौनोपलभ्येतेसतिचज्वलनेदृश्येतेतेनस्वाभाविकावपितावागंतुकौकादाचित्कोपल
ब्धिमत्वादितिशंकतेज्वलनेति।नहिसतोग्नेरौष्ण्यादिकादाचित्कंयुक्तंदृष्टेर्व्यवधानस्यदार्वादेर्ध्वंसमथ
नज्वलनादिनावह्न्यभिव्यक्तिमपेक्ष्यनतुस्वभावस्यौष्ण्यादेर्व्यत्ययुपगमादितिपरिहरतिनान्येतितदे

स्वाभाविकश्चेदग्न्युष्णत्ववदात्मनःस्वभावःसनशक्यतेपुरुषव्यापारानुभावीतिवक्तुं॥न
ह्यग्नेरौष्ण्यंप्रकाशोवाग्निव्यापारानंतरानुभावीअग्निव्यापारानुभावीस्वाभाविकश्चेतिवि
प्रतिषिद्धं॥ज्वलनव्यापारानुभावित्वमुष्णप्रकाशकयोरितिचेत्॥न।अन्योपलब्धिव्य
वधानापगमेऽभिव्यक्त्यपेक्षत्वात्॥ज्वलनादिपूर्वकमग्नि रुष्णप्रकाशगुणाभ्या
मभिव्यज्यतेतन्नाग्न्यपेक्षया।किंतर्ह्यन्यदृष्टेरग्नेरौष्ण्यप्रकाशौधर्मौव्यवहितौकस्यचिद्दृ
ष्ट्यात्वसंबध्यमानौज्वलनापेक्षयाव्यवधानापगमेदृष्टेरभिव्यज्येते॥तदपेक्षयाभ्रांति
रुपजायतेज्वलनपूर्वकावेतावुष्णप्रकाशौधर्मौजानाविति॥ ॥७॥ ॥

वप्रपंचयतिज्वलनादीतिमथनादिव्यापारवशात्प्रकाशादिनाव्यज्यतेग्निरितियदुच्यतेतदग्नेःसत्त्वे
वतत्कृतव्यापारापेक्षयातदौष्ण्याद्यभिव्यक्तिवशान्नभवतिकिंतुदेवदत्तदृष्टेरग्निधर्मौव्यवहितौनतु
तौकस्यचिद्दृष्ट्यासंबध्येतेज्वलनादिव्यापारात्दृष्टेर्व्यवधानभंगेतयोरभिव्यक्तिरित्यर्थः।कथंतर्हिज्व
लनादिव्यापारादग्नेरौष्ण्यप्रकाशौजानावितिबुद्धिस्तत्राहतदपेक्षयेतिज्वलनादिव्यापाराद्दृष्टिव्यव
धान भंगेवह्नेरौष्ण्यप्रकाशाभिव्यक्त्यपेक्षयेतियावत्॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

यथावह्नेरौष्ण्यादिस्वाभाविकंनक्रियासाध्यंतथात्मनोमुक्तिःस्वाभाविकीनक्रियासाध्येत्येकमिदा
नीमग्नेरौष्ण्यादिनस्वाभाविकमित्याशंक्याहयथेति।उदाहरिष्यामोमोक्षस्यात्मस्वभावस्याकर्मसा
ध्यतायामितिशेषः।अथाग्नेःस्वाभाविकोनकश्चिद्धर्मोस्तियोमोक्षस्यदृष्टांतःस्यादतआहनचेति।लब्धा
त्मकंहिवस्तुवस्त्वंतरेणसंबध्यतेअस्तित्वनिर्बाधोतितत्त्वादिधीरित्यर्थः।भावांतरापत्तिपक्षंप्रतिक्षिप्य
पक्षांतरंप्रत्याहनचेति।नहिबंधस्यतथाभूतस्यनिवृत्तिर्विरोधान्नाप्यन्यथाभूतस्यअनवस्थानात्
नचप्रसिद्धिविरोधोदुर्निरूपध्वस्तिविषयत्वादितिभावः।किंचपरस्मादन्यस्यबंधनिवृत्तिस्तस्यैववा

यद्युभयप्रकाराद्योरपिस्वाभाविकत्वंनस्याद्यःस्वाभाविकोग्नेर्धर्मस्तमुदाहरिष्यामः॥नचस्वा
भाविकोधर्मएवनास्तिपदार्थानामितिशक्यंवक्तुंनचनिगडभंगइवाभावभूतोमोक्षोबंधन
निवृत्तिरूपपद्यते॥परमात्मैकत्वाभ्युपगमादेकमेवाद्वितीयमितिश्रुतेः॥नचान्योबद्धोस्ति
यस्यनिगडनिवृत्तिवत्बंधननिवृत्तिर्मोक्षःस्यात्॥परमात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावंविस्त
रेणावादिषं॥तस्मादविद्यानिवृत्तिमात्रेमोक्षव्यवहारइतिचावोचाम॥यथारज्ज्वादौसर्पा
दिज्ञाननिवृत्तौसर्पादिनिवृत्तिः॥ ॥७॥ ॥

नाद्यइत्याहनचेति।तत्रहेतुत्वेनपरमात्मैकत्वाभ्युपगमादित्यादिभाष्यंव्याख्येयं।नद्वितीयस्तस्य
नित्यमुक्तस्यत्वयापिबद्धत्वानभ्युपगमादितिद्रष्टव्यं।कथंपरस्मादन्योबद्धोनास्तीत्याशंक्यप्रवेश
विचारादावुक्तंस्मारयतिपरमात्मेतिनचेदन्योबद्धोस्तिकथंमोक्षव्यवहारःस्यादित्याशंक्याहतस्मा
दिति।अन्यस्यबद्धस्याभावात्परस्यचनित्यमुक्तत्वादितियावत्।यथारज्ज्वादावधिष्ठानेसर्पादिहे
तोरज्ञानस्यनिवृत्तौसत्यांसर्पादेरपिनिवृत्तिःतथाऽविद्यायाबंधहेतोर्निवृत्तिमात्रेणतत्कार्यस्यबंध
स्यापिनिवृत्तिव्यवहारोभवतीतिचावादिष्मेतियोजना॥ ॥७॥ ॥७॥

मतांतरमुद्भावयति येप्याचक्षत इति। वैषयिकज्ञानानंदापेक्षयांतरशब्दः। केयमभिव्यक्तिरुत्पत्ति
र्वा प्रकाशो वा नाद्यो मोक्षे सुखाद्युत्पत्तौ तदनित्यतापत्तेरित्यभिप्रेत्याह तैरिति। द्वितीयमालंबते य
दीति तत्र दोषं वक्तुं विकल्पयति तत इति। द्वितीये खरविषाणवदपरोक्षाभिव्यक्तिर्न स्यादित्यभिप्रेत्या
द्यमनुभाष्य दूषयति विद्यमाने चेदिति। उपलब्धिस्वभावत्वादात्मा तस्य विद्यमाने सुखादिव्यज्यते

येप्याचक्षते मोक्षे विज्ञानांतरमानंदांतरं चाभिव्यज्यत इति॥ तैर्वक्तव्योऽभिव्यक्तिशब्दार्थः॥ यदि
तावत् लौकिकस्येवोपलब्धिविषयप्राप्तिरभिव्यक्तिशब्दार्थः॥ ततो वक्तव्यं किं विद्यमानमभिव्य
ज्यते अथाविद्यमानमिति विद्यमाने चेद्यस्य मुक्तस्य तदभिव्यज्यते॥ तस्यात्मभूतमेव तदित्यु
पलब्धिव्यवधानानुपपत्तेर्नित्याभिव्यक्तत्वान्मुक्तस्याभिव्यज्यत इति विशेषवचनमनर्थकं।
अथ कदाचिदेवाभिव्यज्यते। उपलब्धिव्यवधानादनात्मभूतं तदित्यन्यतोऽभिव्यक्तिप्रसंगः

चेत्। ज्ञानानंदयोर्देशादिव्यवधानाभावादानंदः सदैव व्यज्यत इति मुक्तिविशेषणमनर्थकमित्यर्थः
। चक्षुर्घटयोर्विषयविषयित्वप्रतिबंधककुड्यादिवद्धर्मादिप्रतिबंधादानंदो ज्ञाने च संसारदशायां
न व्यज्यते मोक्षे तु व्यज्यते तदभावादिति शंकते थेति। उपलब्धिदेशाद्भिन्नदेशस्येव घटादेरुपलब्धि
प्रतिबंधदर्शनादनात्मभूते सुखेन स्वभावभूतयोपलब्ध्या प्रकाशेत किंतु विषयेंद्रियसंपर्कादि
त्युत्तरमाहोपलब्धीति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

अन्यतोभिव्यक्तौ किंस्यादितिचेत्तदाह। तथाचेति। तत्साधनानिचेन्मुक्तौस्युः संसारादविशेषः स्या
दितिभावः। उपलब्धिव्यवधानमानंदस्यांगीकृत्योक्तं इदानीं तदेवनास्तीत्याह। उपलब्धीति। कदाचिदभिव्यक्तिरनभिव्यक्ति
श्चकदाचिदित्येवंकालभेदेनोभयं किंनस्यादित्याशंक्याह। नत्विति। आनंदज्ञानयोर्विषयविषयित्वमभ्युपेत्यकारा
चिह्नौ तावदभिव्यक्तिर्निरस्ता संप्रतितदपिनसंभवतीत्याह। नचेति। आत्मभूतत्वंस्वाभाविकत्वं विमतेनसमानाश्रय
विषयेधर्मत्वात्प्रदीपप्रकाशवदितिभावः। मुक्तावानंदज्ञानाभिव्यक्तिपक्षेदोषांतरं वक्तुंभूमिकांकरोति। विज्ञानसु
खयोश्चेति। ततुभेदापादनमिष्टमेवेत्याशंक्यविवक्षितंदोषमाह। परमात्मेति। परमतेनिराकृते सिद्धांतेपिदोषद्वयमा

तथाचाभिव्यक्तिसाधनापेक्षतायामुपलब्धिसमानाश्रयत्वेनुव्यवधानकल्पनानुपपत्तिः। [illegible]

॥ सर्वदाभिव्यक्तिरनभिव्यक्तिर्वा॥ नत्वंतराकल्पनायांप्रमाणमस्ति॥ नचसमानाश्रयाणा
मेकस्यात्मभूतानांधर्माणामितरेतरविषयविषयित्वंसंभवति। विज्ञानसुखयोश्चप्रागभिव्यक्तेःसं
सारित्वमभिव्यक्त्युत्तरकालेचमुक्तत्वंयस्यसोन्यः परस्मान्नित्याभिव्यक्तज्ञानस्वरूपादत्यंतवैल
क्षण्याच्छैत्यमिवौष्ण्यात्। परमात्मभेदकल्पनायांचवैदिकः कृतांतःपरित्यक्तःस्यात्॥ मोक्षस्यचदा
नीमिवनिर्विशेषत्वेनतदर्थाधिकयत्नानुपपत्तिः शास्त्रवैयर्थ्यंचप्राप्नोतीतिचेत्। नाविद्याश्रमापो
हार्थत्वात्। नहिवस्तुनोमुक्तामुक्तत्वविशेषोस्त्यात्मनोनित्यैकरूपत्वात्। किंतुतद्विषयाअविद्या
पोह्यतेशास्त्रोपदेशजनितविज्ञानेन। प्राक्तदुपदेशप्राप्तेस्तदर्थश्चप्रयत्नउपपद्यतएव। अविद्याव
तोऽविद्यानिवृत्त्यनिवृत्तिकृतोविशेषआत्मनःस्यादितिचेत्। नाविद्याकल्पनाविषयत्वाभ्युप
गमाद्रज्जूषरशुक्तिकागगनानांसर्पादिकरजतमलिनत्वादिवददोषइत्यवोचाम ॥ ॥

शंकतेमोक्षस्येति। मोक्षार्थोधिकोयत्नः शमदमादिः शास्त्रंमोक्षविषयं मोक्षस्यनिर्विशेषत्वेपिप्रत्यगविद्यातदु
त्थानर्थध्वंसित्वेनोभयमर्थवदितिपरिहरतिनाविद्येति। तत्रनञर्थंविवृणोतिनहीति। कथंतर्हिशास्त्राद्यर्थ
वत्वमित्याहकिंत्विति। तत्रशास्त्रस्यार्थवत्वंसमर्थयतेतद्विषयेति। प्रस्तुतात्मविषयस्तच्छब्दः संप्रतिप्रयत्न
स्यार्थवत्वंप्रकटयतिप्रागिति। प्रथमस्तच्छब्दः शास्त्रविषयः द्वितीयोमोक्षविषयः। आत्मनःसदैकरूपत्वं
प्रागुक्तमाक्षिपत्यविद्येति। आविद्यःसोपीतिसमाधत्तेनेति। यथारज्ज्वाद्यविद्योत्थसर्पादिस्तद्विद्ययाध्वंसा

ध्वंसयोरज्ज्वादेर्नवास्तवोविशेषस्तथात्मनोपिस्वाविद्यामात्रोत्थविशेषवत्वेपितत्
ध्वंसाध्वंसयोर्नवास्तवोविशेषास्तीत्यर्थः॥ ॥७॥

अदोषः सविशेषत्वदोषराहित्यं प्रकारांतरेण सविशेषत्वं शंकते तिमिरेति। किमिदमविद्याकर्तृत्वं किं त
ज्जनकत्वं किं वा तदाश्रयत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति नध्यायतीवेति। आत्मनः स्वतो विद्याकर्तृत्वाभावे
हेत्वंतरमाहानेकेति विषयविषयाकारांतःकरणस्य तत्र च चिदाभासोदयश्चात्मनो व्यापारस्तथा चानेक
व्यापारसंनिपाते सति अहं संसारीत्यविद्यात्मको भ्रमो जायते न स्मान्न तस्यात्मकार्यतेत्यर्थः। कल्पां
तरं प्रत्याह विषयत्वेति। अविद्यादेरात्मदृश्यत्वान्न तदाश्रयत्वं न हि तत्तद्गतस्य तत्तद्ग्राह्यत्वमंशातः स्वग्र

तिमिरातिमिरदृष्टिवदविद्याकर्तृत्वाकर्तृत्वकृतमात्मनो विशेषं स्यादिति चेन्न। नध्यायतीव
लेलायतीवेति स्वतोविद्याकर्तृत्वस्य प्रतिषिद्धत्वात्। अनेकव्यापारसन्निपातजनितत्वाच्चा
विद्याभ्रमस्याविद्याविषयत्वोपपत्तेश्च॥ यस्य चाविद्याविभ्रमो घटादिवद्विविक्तो गृह्यते सना
विद्याभ्रमवान्। अहं न जाने मुग्धोस्मीति प्रत्ययदर्शनादविद्याभ्रमवत्वमेवेति चेन्न। न तस्या
पि विवेकग्रहणात्। न हि यो यस्य विवेकेन ग्रहीता स तस्मिन्भ्रांत इत्युच्यते॥ तस्य च विवेक
ग्रहणं तस्मिन्नेव च भ्रम इति विप्रतिषिद्धं। न जाने मुग्धोस्मीति दृश्यत इति ब्रवीषि तद्दर्शिनश्चा
ज्ञानं मुग्धरूपता दृश्यत इति च दर्शनस्य विषयं संभवति। कर्मतामापद्यत इति॥ ॥७॥ ॥

हापत्तेरित्यर्थः। तदेव स्फोरयति यस्य चेति। अनुभवमनुसृत्य शंकते नेत्यादिना। साक्षिसाक्ष्यभावेन भेदा
भ्युपगमान्नात्मनो विद्याश्रयत्वमित्युत्तरमाह न तस्यापीति। तदेव स्पष्टयति न हीति। अविद्यादेर्विवेके
न ग्रहीतर्यपि तद्विषयेभ्रांतत्वे का हानिरित्याशंक्याह तस्य चेति। अज्ञाने मुग्धत्वं चात्मनो न विशेषणमि
ति विधांतरेण दर्शयितुं चोद्यवाक्यमनुवदति न जान इति। तद्याचष्टे तद्दर्शिनश्चेति। अज्ञानादिस्तच्छ
ब्दार्थः। दृश्यमानत्वमेव विशदयति कर्मतामिति। इति ब्रवीषीति संबंधः॥ ॥७॥ ॥

बृ·भा·आ· एवंपरकीयंवाक्यंव्याख्यायफलितमाहतत्कथमिति।तत्रचोद्यवाक्यार्थेदर्शितरीत्यास्थितेसतिकर्तृ टी·अ·४
३७० विशेषणेनाज्ञानमुग्धतेस्यातांतयोःप्रत्येकंकर्मभूतत्वादित्यर्थः।विपक्षेदोषमाहयथेति।कथंकर्मस्था
नामित्येतदेवव्याचष्टेदर्शिनेति।तत्रापिकथंशब्दःसंबध्यतेएतदेवस्फुटयतिकर्मणीति।एवंसतिव्या
प्यव्यापकभावस्यभेदनिष्ठत्वेसतीत्येतत्।किंचाज्ञानमुपलब्धृधर्मोनभवत्युपलभ्यमानत्वाद्देहगत
कार्श्यादिवदित्याहनचेति।अज्ञानवत्तत्कार्यमपिनात्मधर्मःस्यादित्यतिदिशतियथेति।अज्ञा

तत्कथंकर्मभूतंसत्कर्तृस्वरूपंदृशिविशेषणमज्ञानमुग्धतेस्याताम्।अथदृशिविशेषणत्वंतयोः
कथंकर्मस्याताम्।दर्शिनाव्याप्यते।कर्मनोव्याप्यते।कर्महिकर्तृक्रियाव्याप्यमानंभवत्यन्यच्चव्या
प्यमन्यद्व्यापकंनतेनैवतद्व्याप्यतेवदकथमेवंसत्यज्ञानमुग्धतेदृशिविशेषणेस्याताम्।नचाज्ञा
नविवेकदृशेरज्ञानमात्मनःकर्मभूतमुपलभ्यमानःउपलब्धृधर्मत्वेनगृह्णातिशरीरका ५
र्श्यादिरूपवत्।यथासुखदुःखेच्छाप्रयत्नादीन्सर्वोलोकोगृह्णातीतिचेत्।तथापिगृहीतु
र्लोकस्यविविक्ततैवाभ्युपगतास्यात्।नजानेऽहंत्वदुक्तंमुग्धएवेतिचेत्भवत्वज्ञोमुग्धोयस्त्व
वंदर्शितत्वंमुग्धंप्रतिजानीमहेवयं॥७॥ ॥

नोऽलस्येच्छादेरात्मधर्मत्वनिराकरणेप्रतीतिविरोधःस्यादितिशंकतेसुखेति।तेषांग्राह्यत्वमंगीकृ
त्यपरिहरतितथापीति।आत्मनिष्ठत्वेसुखादीनांचैतन्यवदात्मग्राह्यत्वायोगात्तत्ग्राह्याणांतेषां
नतद्धर्मतेतिभावः।प्रकारांतरेणनिराकर्तुंनिराकृतमेवचोद्यमनुद्रवति।जानेऽहमिति।किंप्रमातुर
ज्ञानाद्याश्रयत्वमनुभवादभिदधासितत्साक्षिणोवा।तत्राद्यंप्रत्याहभवत्विति।कल्पांतरंनिराक
रोतियस्त्विति।नहियोयत्रसाक्षीसतत्राज्ञोमूढोवातथासर्वसाक्षीनाज्ञानादिमानुभवतीत्यर्थः॥७॥ ७०

आत्मनोमोहादिराहित्येभगवद्वाक्यंप्रमाणयतितथेति।तस्यसर्वविशेषशून्यत्वेवाक्यांतरमुदाहरतिसममि
तिआदिशब्देनसमंपश्यन्हिसर्वत्रज्योतिषामपितज्ज्योतिरित्यादिर्गृह्यते।आत्मनोनिर्विशेषत्वेप्रामाणि
कत्वमतमुपसंहरतितस्मान्नेति।पक्षांतरमनुभाषतेयत्त्विति।अतोनिर्विशेषस्वाभाव्यादितियावत्।अज्ञाना
२ द्वंधोज्ञानान्मुक्तिरितिशास्त्रमर्थवादः।आदिशब्देनरुद्ररोदनाद्यर्थवादेदृष्टोतंसूचयतिसोपहासंदूषयतिअस
हेत्विति।नहिविशेषत्वमात्मनःशक्यंप्रतिपत्तुंनिर्विशेषत्वप्रत्यायकागमविरोधादितिभावः।कथंतर्हिभव

तथाव्यासेनोक्तंरछादिकृत्स्नंक्षेत्रंक्षेत्रीप्रकाशयतीतिसमंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतंपरमेश्वरं।विनश्यत्स्व
विनश्यंतमित्यादिनातत्रशउक्तं।तस्मान्नात्मनःस्वतोबद्धमुक्तज्ञानाज्ञानकृतोविशेषोऽस्तिसर्वदास
मेकरसस्वाभाव्याभ्युपगमात्।यत्वतोऽन्यथाऽऽत्मवस्तुपरिकल्प्यबंधमोक्षादिशास्त्रंचार्थवादमापा
दयंति।तेउत्साहंतेखेपिशाकुनंपदंद्रष्टुंखंवामुष्टिनाकृष्टुंचर्मवत्।वयंतुतत्कर्तुमशक्ताःसर्वदासमे
करसमद्वैतमविक्रिय मजमजरममरममृतमभयमात्मतत्त्वंब्रह्मैवास्मःस्त्येषसर्ववेदांतनिश्चि
तोऽर्थइत्येवंप्रतिपद्यामहे॥ ॥७॥ ॥

द्विरात्मतत्त्वमभ्युपगम्यतेतत्राहवयंत्विति।प्रमाणविरुद्धार्थदर्शनेतच्छब्देनपरामृश्यतेसत्वादीनामिवसा
म्यंदूषयतिसर्वदेति।भेदाभेदवादमपवदत्येकरसमिति।तत्रहेतुमाहाद्वैतमिति।द्वैताभावोपलक्षितत्वा
दित्यर्थः।एकरस्यकौटस्थ्येहेत्वंतरमाहाविक्रियमिति।तदुपपादयत्यजमित्यादिना।अमरणंमरणायो
ग्यंतत्रसर्वत्राविद्यासंबंधराहित्यंहेतुमाहाभयमिति।ननुब्रह्मैवंविधंनत्वात्मतत्त्वमित्याशंक्याहब्रह्मै
वेति।यथोक्तंप्रत्यक्त्वंनब्रह्मेत्यत्रप्रमाणमाहइत्येषइति।तत्रैवविद्वदनुभवंप्रमाणयतिइत्येवमिति॥७॥

 परपक्षनिरासेनप्रकृतंवाक्यार्थमुपसंहरतितस्मादिति।उपचारेनिमित्तमाहविपरीतेति।आत्मा
 तत्वतःसंसारीतिविपरीतग्रहवतीयादेहसंततिःतस्याविच्छेदमात्रंज्ञानफलमपेक्ष्योपचारइत्यर्थः।
ब्राह्मणोक्तेर्थेमंत्रमवतारयितुंब्राह्मणार्थमनुवदतिस्वप्नेत्यादिना।अयमर्थःसंसारस्तद्धेतुश्चमं

तस्माद्ब्रह्माध्येतीत्युपचारमात्रमेतत्विपरीतग्रहवद्देहसंततेर्विच्छेदमात्रंविज्ञानफलमपे
क्ष्य।स्वप्नप्रबुद्धांतगमनदृष्टांतस्यदार्ष्टांतिकःसंसारोवर्णितःसंसारहेतुश्चविद्याकर्मपूर्वप्र
ज्ञावर्णितःयैश्चोपाधिभूतैःकार्यकरणलक्षणैर्भूतैःपरिवेष्टितःसंसारित्वमनुभवतितानि
चोक्तानितेषांसाक्षात्प्रयोजकौधर्माधर्माविति पूर्वपक्षंकृत्वाकामएवेत्यवधारितंयथाचब्रा
ह्मणेनार्थोवधारितएवंमंत्रेणापीतिबंधंबंधकारणंचोक्तोपसंहृतंकरणमितितुकामयमा अ
नमितिअथाकामयमानआरभ्यसुषुप्तदृष्टांतस्यदार्ष्टांतिकभूतःसर्वात्मभावोमोक्षउक्तो
मोक्षकारणंचात्मकामतयायदाप्तकामत्वमुक्तं।तत्रसामर्थ्यान्नात्मज्ञानमंतरेणात्मकाम
तु तयाप्तकामत्वमितिसामर्थ्याद्ब्रह्मविद्यैवमोक्षकारणमित्युक्तमतोयद्यपिकामोमूलमित्यु
क्तंतथापिमोक्षकारणविपर्ययेणबंधकारणमविद्येत्येतदप्युक्तमेवभवति॥६॥ ॥७॥ ॥

त्रस्तदेवसक्तःसहकर्मणेत्यादिः।आत्मज्ञानस्यतर्हिमोक्षकारणत्वमुपेक्षितमित्याशंक्याहतत्रे
ति।अतोब्रह्मज्ञानंमोक्षकारणमित्युक्तत्वादितियावत्मूलेबंधस्येतिशेषः॥ ॥७॥ ॥

अत्रेतिमोक्षप्रकरणोक्तिः।बंधप्रकरणंदृष्टांतयितुमपिशब्दः।उक्तेर्थेतदेषइत्याद्यक्षराणिव्याचष्टेत
स्मिन्नेवेति।यस्मिन्कालेविद्यापरिपाकावस्थायामित्यर्थः।सुषुप्तिव्यावृत्त्यर्थंसर्वविशेषणमितिमत्वा
हसमस्ताइतिकामशब्दस्यार्थांतरविषयत्वंव्यावर्तयतितृष्णेति।क्रियापदंसोपसर्गंव्याकरोत्यात्मकाम
स्येति।तानेवविशिनष्टियेप्रसिद्धाइतिकामानामात्माश्रयत्वंनिराकरोतिहृदीति।समूलतःकामवियो

अत्रापिमोक्षोमोक्षसाधनेचब्राह्मणेनोक्तं॥तस्यैवदृढीकरणायमंत्रउदाह्रियते॥श्लोकशब्द
वाच्यः॥तस्मिन्नेवार्थएषश्लोकोमंत्रोभवति॥यदायस्मिन्कालेसर्वेसमस्ताःकामास्तृष्णाप्रभे
दाःप्रमुच्यंते॥आत्मकामस्यब्रह्मविदःसमूलतोविशीर्यंतियेप्रसिद्धालोकइहामुत्रार्थाःपुत्रवि
त्तलोकैषणालक्षणाअस्यप्रसिद्धस्यपुरुषस्यहृदिबुद्धौनिश्रिताआश्रिताःअथतदामर्त्योम

तदेषश्लोकोभवतियदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदि
श्रिताः॥अथमर्त्योमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति॥॥

रणधर्मासन्कामवियोगात्समूलतोमृतोभवत्यर्थादनात्मविषयाःकामाअविद्यालक्षणोमृ
त्युरित्येतदुक्तंभवति॥अतोमृत्युवियोगेविद्वानृजीवन्नेवामृतोभवत्यत्रास्मिन्नेवशरीरेवर्त
मानोब्रह्मसमश्नुतेब्रह्मभावंमोक्षंप्रतिपद्यतइत्यर्थः।अतोमोक्षोनदेशांतरगमनाद्यपेक्षते॥
तस्माद्विदुषोनोत्क्रामंतिप्राणायथावस्थिताएवस्वकारणेपुरुषेसमवनीयंते॥नाममात्रेह्यवशि

गादितिसंबंधः।कामवियोगादमृतोभवतीतिनिर्दिष्टसामर्थ्यसिद्धमर्थमाहार्थादिति।तेषांमृत्युत्वेकिं
स्यात्तदाहतर्हीति।अत्रेत्यादिना।विवक्षितमर्थमाह।तेनेति।आदिपदमुत्क्रांत्यादिसंग्रहार्थमुक्तेस्तद
पेक्षाभावेफलितमाहतस्मादिति।तर्हिमरणासिद्धिरित्याशंक्याहयथेति।उत्क्रांतिगत्यागतिराहि
त्यंयथावस्थितत्वं।एतत्स्वप्रपंचमेवप्रतिपादितमित्याह।नाममात्रमिति॥ ॥७॥ ॥७॥

तद्यथेत्यादिवाक्यनिरस्यांशंकामाह कथंपुनरिति। विदुषोविद्ययात्ममात्रत्वेनप्राणादिषुबाधितेष्वपिदेहेचेदसौवर्त्तते।
ततोस्यपूर्ववद्देहित्वादिद्यावैयर्थ्यमित्यर्थः। दृष्टांतेनपरिहरत्यत्रेत्यादिना। देहेवर्त्तमानस्यापिविदुषस्तत्राभिमानराहि
त्यंतत्रेत्युच्यतेयस्यांत्वचिसर्पोनितरांलीयतेसानिर्ल्वयनीसर्पत्वगुच्यते। सर्पनिर्मोकदृष्टांतस्यदार्ष्टांतिकमाहेवमेवेवि
सर्पदृष्टांतस्यदार्ष्टांतिकंदर्शयत्यथेति। अज्ञानेनसहदेहस्यनष्टत्वमशरीरत्वेदेहेतुरथशब्दार्थः। अथशब्दावद्यो
तितहेत्ववष्टंभेनाशरीरत्वंविशदयतिकामेति। पूर्वमित्यविद्यावस्थोक्तिः इदानीमितिविद्यावस्थोच्यतेकर्मत्य
नुसारिणंरूढंचमुख्यंप्राणंव्यावर्त्तयतिप्राणस्येति। श्लोकेपरएवात्मायथाप्राणशब्दस्तथात्रापीत्यर्थः। यथाच

कथंपुनःसमवनीतेषुप्राणेषुदेहेचस्वकारणेप्रलीनेविद्वान्मुक्तोत्रैवसर्वात्मासन्वर्त्तमानःपुनःपूर्ववद्देहित्वसं
सारित्वलक्षणंनप्रतिपद्यतइति। अत्रोच्यतेतत्तत्रायंदृष्टांतोयथालोकेअहिःसर्पस्तस्यनिर्ल्वयनीनिर्मोकः
साहिनिर्ल्वयनीवल्मीकेसर्पाश्रयेवल्मीकादावित्यर्थः। प्रत्यस्ताप्रक्षिप्तानात्मभावेनसर्पेणपरित्यक्ताश
यीतवर्त्तते। एवमेवयथायंदृष्टांतःइदंशरीरंसर्पस्थानीयेनमुक्तेनानात्मभावेनपरित्यक्तंमृतमिवशेते। अ
थेतरःसर्पस्थानीयोमुक्तःसर्वात्मभूतःसर्पवत्तत्रैववर्त्तमानोथशरीरएवनपूर्ववत्पुनःसशरीरोभवति। काम

तद्यथाहिनिर्ल्वयनीवल्मीकेमृताप्रत्यस्ताशयीतैवमेवेदंशरीरंशेतेऽथायमशरीरोमृतःप्राणोब्र
ह्मैवतेजएव॥७॥ ॥

कर्मप्रयुक्तशरीरात्मभावेनहिपूर्वंशरीरीमर्त्यश्चतद्वियोगादथेदानीमशरीरोतएव
वचामृतःप्राणःप्राणितीतिप्राणःप्राणस्यप्राणमितिहिवक्ष्यमाणेश्लोकेप्राणबंधनेहिसोम्यमनइतिच
श्रुत्यंतरे। प्रकरणवाद सामर्थ्याच्चपरएवात्माप्राणशब्द वाच्यःब्रह्मैवपरमात्मैवकिंपुनस्त
त्तेजएवमेतत्तु विज्ञानंज्योतिःयेनज्योतिषाजगदवभास्यमानेप्रज्ञानेत्रंविज्ञानज्योतिष्मदेहेसेविश्रंशावद्दत्ते
। यःकामप्रश्नविमोक्षार्थोयाज्ञवल्क्येनवरोदत्तोजनकायसहेतुकोबंधमोक्षार्थलक्षणोदृष्टांतदार्ष्टांतिकभू
तःसएषनिर्णीतःसविस्तरोजनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकारूपधारिण्याश्रुत्या। संसारविमोक्षोपायउक्तःप्रा
श्रुत्यंतरेप्राणशब्दःपरएवात्मातथात्रापीत्याहप्राणेति। किंचपरविषयमिदंप्रकरणं। अथाकामयमानइतिमोक्ष
स्यप्रक्रांतत्वादथायमितिवाक्यंतद्विषयेअन्यथाब्रह्मादिशब्दानुपपत्तेस्तस्मादुभयसामर्थ्यादत्रपरएवात्मा
प्राणशब्दितइत्याहप्रकरणेति। विशेष्यंदर्शयित्वाविशेषणंदर्शयतिब्रह्मैवेतिब्रह्मशब्दस्यकमलासनादिविष
यत्वंवारयतिकिंपुनरिति। तेजःशब्दस्यकार्यज्योतिर्विषयत्वमाशंक्याहविज्ञानेति। तत्रप्रमाणमाहयेनेति। प्रज्ञा
प्रकृष्टाज्ञप्तिःस्वरूपचैतन्यंनेत्रंप्रकाशकमस्येतितथोक्तंसोहमित्यादेस्तात्पर्यंवक्तुंवृत्तंकीर्त्तयतियःकामप्रश्न

सोहमित्यादिवाक्यांतरमुत्थापयतीदानीमिति।आकांक्षापूर्वकंवाक्यमादायविभजतेकथमिति।स
हस्रदानमाक्षिपत्यत्रेतिसर्वस्वदानप्राप्तावपिसहस्रदानेहेतुमेकदेशीयंदर्शयत्यत्रेत्यादिना।कदानहिगु
रवेसर्वस्वंराजानिवेदयिष्यतितत्राहशुश्रूषुत्वेतिननुपुनःशुश्रूषुरपिराजाकिमितिसंप्रत्येवसर्वस्वंगुरवेनप्रय
च्छतिप्रभूताहिदक्षिणागुरुंप्रीणयतीत्स्वीयांशुश्रूषांफलयतितत्राहयदिवेति।अनाप्तोक्तोहृदयेसन्नि
रस्तानीश्रुतिःस्वयमेवाह।विद्यानिःक्रियार्थंजनकेनैवमुक्तमिति।।कथंसोहमेवंविमोक्षितस्त्वयाभगवते
तुभ्यंविद्यानिःक्रियार्थंसहस्रंददामीतिहएवंकिलउवाचोक्तवान्जनकोवैदेहः।।अत्रकस्माद्विमोक्षप
दार्थेभिणीतेविदेहराज्यमात्मानमेवच ननिवेदयत्येकदेशोर्ककिंविवसहस्रमेवददातितत्रकोभिप्रायइ
त्यत्रकेचिद्वर्णयंतिअध्यात्मविद्यारसिकोजनकःश्रुतमप्यर्थंपुनर्मंत्रैःशुश्रूषमाणोनसर्वमेवनिवेदयति
।श्रुत्वाभिप्रेतेयाज्ञवल्क्यात्पुनरंतेनिवेदयिष्यामीतिहिमन्यते।।यद्विचात्रैवसर्वंनिवेदयामिनिरस्ताभि
लाषोयंश्रवणादितिमत्वाश्लोकान्नवक्ष्यतीतिचभयात्सहस्रंदानेशुश्रूषालिंगज्ञापनायेति।सत्वैम

सोहंभगवतेसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहः।।७।।७।।

तदसत्पुरुषस्येवप्रमाणभूतायाःश्रुतेर्व्याजानुपपत्तेरर्थविशेषोपपत्तेश्च।विमोक्षपदार्थउक्तेयात्म
ज्ञानसाधनश्चात्मज्ञानशेषभूतःसर्वैषणापरित्यागःसन्यासाख्योवक्तव्योऽर्थविशेषोविद्यते।तस्माच्छ्लोक
मात्रशुश्रूषाकल्पनानरज्वीअगतिकाहिगतिःपुनरुक्तार्थकल्पनासाचायुक्तासत्यांगतौ।नचतनरक्त
तिमात्रमित्यवोचाम।नन्वेवंसत्यतऊर्ध्वंविमोक्षायैवेतिवक्तव्यं।नैषदोषः।आत्मज्ञानेप्रयोजकःसन्यासः ४२
पक्षेप्रतिपत्तिकर्मवदितिहिमन्यते।सन्यासेनतनुंत्यजेदितिस्मृतेःसाधनत्वपक्षेपिनातऊर्ध्वंविमोक्षा
येतिप्रश्नमर्हतिमोक्षसाधनभूतात्मज्ञानपरिपाकार्थत्वात्।आत्मकामस्यब्रह्मविदोमोक्षमिति।७।
धायवाचान्यनिष्पादनात्मकंव्याजोत्तरंयुक्तंश्रुतौत्वपौरुषेय्यामपास्ताशेषदोषशंकायांनव्याजोक्तिर्यु
क्तातदीयस्वारसिकप्रामाण्यभंगप्रसंगादितिदूषयतिसर्वमपीति।एकीयपरिहारासंभवेहेत्वंतरमाहा
थेति।तदुपपत्तिमेवोपपादयतिविमोक्षेतितस्यापिपूर्वमसकृदुक्तेस्तदीयशुश्रूषाधीनंसहस्रदानमनुचि
तमित्याशंक्यशमादेर्ज्ञानसाधनत्वेनप्रागुक्तेस्तेनसहभूयोपिसंन्यासस्यावक्तव्यत्वयोगात्तदपेक्षगाम

कंसहस्रदानमित्याद्यागामिकाहीति। ननु संन्यासादिविद्यास्तुत्यर्थमुच्यते महाभागा ही ये यत्तदर्थं दुष्क
रमपि कुर्वन्त्यतो नार्थं शेषसिद्धिस्तत्राह न चेति। न तावत्संन्यासो विद्यास्तुतिर्विदित्वा व्युत्थायेति समानकर्तृ
त्वनिर्देशादिति पंचमे स्थितं नापि शमादिर्विद्यास्तुतिस्तत्रापि विधेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। अर्थशेषशुश्रू
षया सहस्रदानमित्यत्र जनकस्याकौशलं चोदयति नन्विति। शङ्कितमकौशलं दूषयति नैष इति। त
त्र हेतुमाह आत्मज्ञानवदिति। यथा ज्ञाने मोक्षे प्रयोजके न तथा संन्यासो न चास्मिन्पक्षे तस्याकर्तव्यत्वं
पाति प्रतिकर्मवदनुष्ठानसंभवादिति। राजा यतो मन्यते ततः संन्यासस्य ज्ञानेनातुल्यत्वात्तत्र विमोक्षा
येति पृच्छतीत्यर्थः। संन्यासस्य प्रतिपत्तिकर्मवत्कर्तव्यत्वे प्रमाणमाह संन्यासेनेति। ननु विविदिषा सं
न्यासमंगीकुर्वता न तस्य प्रतिपत्तिकर्मवदनुष्ठेयत्वमिष्यते तत्राह साधनत्वेति। त्यजतैव हि तत्तज्ज्ञेयं त्य
क्तुः प्रत्यक्परं पदमित्युक्तत्वादित्यर्थः। शङ्कितौ कौशलं परिहृत्य मन्त्रानवतारयति आत्मकामस्येति॥ ७॥
एतस्मिन्नर्थे मन्त्रब्राह्मणोक्ते विस्तरप्रतिपादका एते श्लोका भवन्ति॥ अणुः सूक्ष्मः पन्थाः दुर्विज्ञेयत्वाद्वितते
विस्तीर्णो विस्पष्टतरणहेतुत्वाद्वा वितर इति पाठान्तरान्मोक्षसाधनो ज्ञानमार्गः पुराणश्चिरंतनो नित्यश्रुति
प्रकाशितत्वात्। न तार्किकबुद्धिप्रभवकुदृष्टिमार्गवदर्वाक्कालिकः मां स्पृष्टो [illegible] मया लब्ध इत्यर्थः। यो
ल हि यं न भ्यते स तेन स्पृष्ट इतीव संबध्यते तेनायं ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गो मया लब्धत्वान्मां स्पृष्ट इत्युच्य[illegible]ते।
तः तदेते श्लोका भवन्त्यणुः पन्था वितत[illegible]ः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव॥ ॥ ७॥
न केवलं मया लब्धः किं त्वनुवित्तो मयैव अनुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानता निष्ठाप्रा
प्तिः भुजेरिव तृप्त्यवसानता पूर्वं तु ज्ञानप्राप्तिसंबंधमात्रमेवेति विशेषः किमसावेवमत्र दृगेको ब्रह्मविद्याफ
लं प्रापनान्यः प्राप्तवान्येनानुवित्तो मयैवेत्यवधारयति। नैष दोषोऽस्याः फलमात्मसाक्षिकमनुवित्तमिति
च दर्शयतीत श्लोकेनागामिश्लोकानामर्थापौनरुक्त्यं सूचयति विस्तरेति। ज्ञानमार्गस्य सूक्ष्मत्वे हेतुमाह दुर्विज्ञे
यत्वादिति। विस्तीर्णत्वं पूर्णत्वं पूर्णवस्तुविषयत्वादवधेयं। माध्यंदिनश्रुतिमाश्रित्याह विस्पष्टेति प्रयत्नसाध्य
त्वं तस्य पंचम्या विवक्ष्यते कथं पुनरधुनातनो वैदिको ज्ञानमार्गश्चिरंतनो निरुच्यते तत्राह नित्येति विशेषणप्रका
शितमर्थमुक्त्वा तस्य व्यवच्छेद्यमाह न तार्किकेति। मन्त्रदृशा लब्धत्वेऽपि कुतो ज्ञानमार्गस्य तत्संस्पर्शित्वमित्याशं
क्याह यो हीति। अनुवेदनलाभयोर्विशेषाभावात्पौनरुक्त्यमाशंक्याह। ननु वेदनमिति। पूर्वशब्देन पाठक्रमानु
सारेण लाभो गृह्यते। एवकारमाश्रित्य शंकते किमसाविति। तथा च तद्यो यो देवानामित्यादिरविशेषश्रुतिर्विरुध्येते ति शे

स्तुतिपरत्वमेवप्रकटयत्येवंकीति। कृतार्थोस्मीत्यात्मन्यभिमानकरं स्वानुभवसिद्धमात्मज्ञानं नास्मादन्य
दुत्कृष्टं किंचिदित्येवं विद्यामवधारणश्रुतिः स्तौतीत्यर्थः। यथाश्रुतार्थत्वे दोषः स्यादितिचेत्तत्राह नत्विति
। इत्यवधारणश्रुत्या विवक्षितमितिशेषः। तत्र हेतुस्तद्योयइति सर्वार्थश्रुतेर्ब्रह्मविद्यासर्वार्था सर्वसाधारणी
तिश्रवणादिति यावत्। ब्रह्मविद्यायाः सर्वार्थत्ववाक्यशेषप्रमाणत्वेनावतार्य व्याचष्टे तद्वेवेतिननु मोक्षे

एवं हि कृतार्थाभिमानः करणमात्मप्रत्ययसाक्षिकमात्मज्ञानं किमतः परमन्यत्स्यादिति ब्रह्मवि
द्यां स्तौति॥ नतु पुनरन्यो ब्रह्मवित्तत्फलं न प्राप्नोतीति। तद्योयो देवानामिति सर्वार्थश्रुतेस्तद्वेवाह।
तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण धीराः प्रज्ञानवन्तोऽन्येपि ब्रह्मविद इत्यर्थः॥ अपियन्तीति अपिगच्छंति ब्रह्मवि

तेनधीराअपियंतिब्रह्मविदःस्वर्गंलोकमितऊर्ध्वंविमुक्ताः॥८॥

द्यायाः फलं मोक्षे स्वर्गंलोकं। स्वर्गलोकशब्दस्त्रिविष्टपवाच्यपि सन्निह प्रकरणान्मोक्षाभिधा
यकः इतोस्माच्छरीरपातादूर्ध्वं जीवंत एव विमुक्ताः संतस्तस्मिन्मोक्षसाधनमार्गे विप्रतिपत्तिर्मु
मुक्षूणां॥८॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

स्वर्गशब्दो न युज्यते तस्यार्थांतररूढत्वादत आह स्वर्गेति। यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतो ज्योतिःशब्दो
ज्योतिष्टोमविषयस्तथा मोक्षप्रकरणे श्रुतः स्वर्गशब्दो मोक्षमधिकरोति रूढयोगापहारब्रह्मविद्याया
निःकर्षप्रसंगादिति भावः। जीवंत एव मुक्ताः संतः शरीरपातादूर्ध्वं मोक्षमपियंतीति संबंधः। तस्मि
न्नित्यादि पूर्वपक्षमुत्थापयति तस्मिन्निति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

विप्रतिपत्तीरेवप्रश्नपूर्वकंविनादयतिकथमित्यादिना।पिंगलंवह्निज्वालातुल्यंलोहितंजपाकुसुमसन्नि
भंसप्रपंचंशब्दस्पर्शरूपरसादिमत्ब्रह्मतदुपासनमनुसृत्यतत्प्राप्तिमार्गेविवादोमुमुक्षूणामित्याह ॥७॥
यथादर्शनमिति।तथापिकथंब्रह्मप्राप्तिमार्गेशुक्लादिरूपसिद्धिर्नहिज्ञानस्यरूपादिमत्त्वमित्याशंक्या
हनाड्यस्त्विति।तासामपिकथंयथोक्तरूपवत्त्वमित्याशंक्याहश्लेष्मादिरिति।तथापिकथंशुक्लादिरूपव
त्त्वमित्याशंक्यनाडीखंडोक्तंस्मारयतिशुक्लस्येतिनाडीपरिग्रहेनियामकाभावमाशंक्यपक्षांतरमा
हादित्यंवेति।एवंविधंशुक्लादिनानाव र्णमित्यर्थः।तस्यतथात्वेप्रमाणमाहेषइति।प्रकृतेज्ञानमा
र्गेकिमितिमार्गांतरंकल्प्यतेतत्राहदर्शनेति।तर्हिनाडीपक्षोवादित्यपक्षोवाकतरोविवक्षितस्तत्रा ॥७॥
कथंतस्मिन्शुक्लंशुद्धंविमलमाहुःकेचिन्मुमुक्षवोनीलमन्येपिंगलमन्येहरितंचयथादर्शनं
नाड्यस्त्वेताःसुषुम्णाद्याःश्लेष्मादिरसपूर्णाःशुक्लस्यनीलस्यपिंगलस्येत्याद्युक्तत्वात्।आ
दित्यंवामोक्षमार्गमेवंविधंमन्यंतेएषशुक्लएषनीलइत्यादिश्रुत्यंतरात्।दर्शनमार्गस्यचशुक्ला
दिवर्णासंभवात्।सर्वथापितुप्रकृताद्ब्रह्मविद्यामार्गादन्यएतेशुक्लादयः॥ननुशुक्लःशुद्धइतमे

तस्मिंछुक्लमुतनीलमाहुःपिंगलंहरितंलोहितंच॥७॥

र्गः॥न॥नीलपीतादिशब्दैर्वर्णवाचकैःसहानुद्रवणात्यान्शुक्लादीन्योगिनोमोक्षपदमाहुर्नते
मोक्षमार्गाःसंसारविषयाएवहितेचक्षुष्टोवामूर्ध्नोवान्येभ्योवाशरीरदेशेभ्योवेतिशरीरदेशान्निः
सारणसंबंधात्।ब्रह्मादिलोकप्रापकाहिते॥तस्मादयमेवमोक्षमार्गोयआप्तकामत्वेनाप्तकाम
तयासर्वकर्मक्षयेगमनानुपपत्तौप्रदीपनिर्वाणवच्चक्षुरादीनांकार्यकरणानामत्रैवसमवनयइति
हसर्वथापीति।शुक्लमार्गस्यज्ञानमार्गादन्यत्वमाक्षिपतिनन्विति।शुक्लशब्दस्यनाद्वैतमार्गविषयत्वंनीला
दिशब्दसमभिव्याहारविरोधादितिपरिहरतिनत्वेतिसेद्धांतिकंमंत्रभागंव्याख्यातुंपूर्वपक्षंदूषयति।या
न्शुक्लादीनिति।नकेवलंदेहदेशान्निःसरणसंबंधादेवनाडीभेदानांसंसारविषयत्वंकिंतुब्रह्मलोकादिसंबं
धादपीत्याहब्रह्मादीति।आदित्योपिदेवयानमध्यपातीब्रह्मलोकप्रापकःसंसारहेतुरेवेतिमत्वानोमोक्ष
मार्गमुपसंहरतितस्मादिति।आप्तकामतयाज्ञानमार्गइतिसंबंधः।एवंभूमिकांकृत्वैषइत्यस्यार्थमाहस
र्वकर्मेति।यथातैलादिविलयेप्रदीपस्यज्वलनानुपपत्तौतेजोमात्रेनिर्वाणमिष्यतेतथास्थूलस्यसूक्ष्मस्य

चसर्वस्यैवकामस्यज्ञानानलक्षयेसतिगत्यनुपपत्तावत्रैवप्रत्यगात्मनिकार्यकरणानामे
कीभावेनावसानमित्ययमेषशब्दार्थइत्यर्थः॥

पंथाइत्येतद्व्याचष्टेज्ञानमार्गइति।इत्थंभावेतृतीयामाश्रित्याहपरमात्मेति।अनुवेदनकर्तुर्ब्राह्मणस्यस
न्यासित्वंदर्शयतित्यक्तेति।विप्रतिपत्तिंनिराकृत्यमोक्षमार्गंनिर्द्धारयतिनधीराअपि यंतीत्यत्रोक्तंनिगम
यतितेनेति।अन्योपिमंत्रदृशःसकाशादितिशेषःइहेतिजीवदवस्थोक्तिःसमुच्चयकारिणोत्रब्रह्मप्राप्ति
ण्य र्विवक्षितेतिकेचित्तान्प्रत्याहनपुनर्नेतिविरोधात्ज्ञानकर्मणोरितिशेषः।किंचक्रमसमुच्चयःसमस
मुच्चयोवेतिविकल्प्याद्यमंगीकृत्यद्वितीयंदूषयतिअपुण्येति।ज्ञानस्यकर्मसमुच्चयेपिविवेकज्ञानेन

एषज्ञानमार्गःपंथाब्रह्मणापरमात्मस्वरूपेणैवब्राह्मणेनत्यक्तसर्वैषणेनानुवित्तः॥तेनब्रह्मविद्या
मार्गेणब्रह्मविदन्योप्येति॥कीदृशोब्रह्मवित्तेनैतीत्युच्यते॥पूर्वंपुण्यकृद्भूत्वापुनस्त्यक्तपुत्राद्येष
णःपरमात्मतेजस्यात्मानंसंयोज्यतस्मिन्नभिनिर्वृत्तःतैजसश्चात्मभूतइहैवेत्यर्थः॥ईदृशो
ब्रह्मवित्तेनमार्गेणेतिनपुण्यादिसमुच्चयकारिणोग्रहणंविरोधादित्यवोचाम॥अपुण्यपुण्यो

एषपंथाब्रह्मणाहानुवित्तं॥

परमेयंपुनर्भवनिर्भयाःशांताःसंन्यासिनोयांतितस्मैमोक्षात्मनेनमइतिचस्मृतेःत्यजधर्मम
धर्मंचेत्यादिपुण्यापुण्यत्यागोपदेशात्॥निराशिषमनारंभंनिर्नमस्कारमस्तुतिं॥अक्षीणं
क्षीणकर्माणंतंदेवाब्राह्मणंविदुः॥नैतादृशंब्राह्मणस्यास्तिवित्तंयथैकतासमतासत्यताच॥
शीलंस्थितिर्दंडनिधानमार्जवंततस्ततश्चोपरमःक्रियाभ्यःइत्यादिस्मृतिभ्यश्च॥ ॥७॥

समुच्चयोस्तीत्याशंक्याहत्यजेति।ब्रह्मविदोपिस्कंत्यादिदृष्टेस्तेनसमुच्चयोज्ञानस्येत्याशंक्याहनिराशि
षमितिकाम्यानुष्ठानमनारंभोअक्षीणत्वंनिषिद्धानाचरणंक्षीणकर्मत्वंनित्यादिकर्मराहित्यं।असमुच्चये
वाक्यांतरमाह।नेत्यादिना॥एकतानिरपेक्षतासर्वोदासीनतेतियावत्समतामित्रोदासीनशत्रुबुद्धिव्यति
रेकेणसर्वत्रस्वस्मिन्निवदृष्टिःदंडनिधानमहिंसापरत्वंअर्थस्यमूलंनिकृतिःक्षमाचेत्यादिचतुर्विधेपु
रुषार्थसाधनभेदोपदेशिवाक्यमादिशब्दार्थः।इत्यादिस्मृतिभ्यश्चनपुण्यादिसमुच्चयकारिणोग्रहण
मितिसंबंधः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

नथापिप्रकृतेमंत्रेसमुच्चयोभातीत्याशंक्याहोपदेक्ष्यतीति। वाक्यशेषादिपर्यालोचनासिद्धमर्थमुपसंहरति
तस्मादिति। पूर्वंपुण्यकृत्भूत्वापुनस्त्यक्तपुत्राद्येषणोब्राह्मणोब्रह्मवित्तेनैतीतिक्रमोनयुज्यतेश्रश्रुतत्वादि
दित्याशंक्याहाथवेति। स्तुतिमेवोपपादयतिपुण्यकृतीति। तैजसिकरणान्युपसंहृत्यस्थितस्तैजसोदहराद्यु
पासीनोयोगी। तस्मिन्नणिमाद्यैश्वर्यान्महानुभावत्वप्रसिद्धिस्ताभ्यांपुण्यकृत्तैजसाभ्यामित्यर्थः। अतः
उपदेक्ष्यतिचेहापिलेषनित्योमहिमाब्राह्मणस्य। नवर्द्धतेकर्मणानोकनीयानितिकर्मप्रयोजनाभावेहे
तुमुक्तातस्माद्ब्राह्मणःशांतोदांतइत्यादिनासर्वक्रियोपरमंदर्शयति। तस्माद्यथाव्याख्यातमेवपुण्य
कृत्वं। अथवायोब्रह्मवित्तेनेतिसपुण्यकृत्तैजसश्चेतिब्रह्मवित्स्तुतिरेषा॥ पुण्यकृतितैजसेचयोगिनि
महाभाग्यंप्रसिद्धंलोकेताभ्यामतोब्रह्मवित्स्तूयतेप्रख्यातमहाभाग्यत्वात्लोके॥९॥ अंधमदर्शना
त्मकंतमःसंसारनियामकंप्रविशंतिप्रतिपद्यंतेकेतेयेविद्योविद्यातोन्यांसाध्यसाधनलक्षणामुपा
सतेकर्मानुवर्त्ततइत्यर्थः ततस्तस्मादपिभूयइवतमःप्रविशंतियेउविद्यायामविद्यावस्तुप्रतिपादिके

॥९॥ स्तर तेनैतिब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च॥ अंधंतमःप्रविशंतियेविद्यामुपासते॥ ततोभूयइवतेतमोय
उविद्यायांरताः॥१०॥ अनंदानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः॥ तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंत्यवि मर
द्वांसोबुधोजनाः॥११॥ ॥ यांकर्मार्थायांत्रय्यामेवविद्यायांरताःअभिरताःविधिप्रतिषेधपरएव
वेदोनान्योस्तीत्युपनिषदर्थानपेक्षिणइत्यर्थः॥१०॥ यदितेदर्शनलक्षणेतमःप्रविशंतिकोदोषइत्यु
च्यते॥ अनंदाःअनानंदाःअसुखानामतेलोकास्तेनांधेनादर्शनलक्षणेनतमसावृताव्याप्ताःतेत
स्याज्ञानतमसोगोचरास्तान्प्रेत्यमृत्वाअभिगच्छंत्यभियांतिकेयेऽविद्वांसःकिंसामान्येनाविद्वत्तामा
त्रेणनेत्युच्यते॥ अबुधः बुधेरवगमनार्थस्यधातोःक्विप्प्रत्ययांतस्यरूपं॥ आत्मावगमवर्जितइत्य
र्थः॥ जनाःप्राकृताएवजननधर्मिणोवेत्येतत्॥ ॥११॥ ॥ शब्दपरामृष्टंस्पष्टयतिप्रख्यातेति। पुण्यकृत्तै
जसयोरितिशेषः॥ प्रस्तुतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थंमार्गांतरंनिंदत्यंधमित्यादिना। विद्यायामितिप्रतीकमादा
यव्याकरोत्यविद्येतिकथंपुनस्त्रय्यामभिरतानामधःपतनमित्याशंक्याहविधीति। मंत्रांतरमाकांक्षाद्वा
रालभ्यव्याचष्टेयदीत्यादिना॥ अबुधइत्यस्यनिष्पत्तिंसूचयन्विवक्षितमर्थमाहबुधेरिति॥ ॥११॥॥

उक्तात्मसाानस्तुत्यर्थमेवं तन्निष्ठस्य कायक्लेशराहित्यं दर्शयत्यात्मानमित्यादिना॥ विज्ञानात्मनो वैलक्षण्यार्थं
विज्ञानश्चि सर्वेति नारस्त्वं या यावर्तयति हृत्स्वमिति। बुद्धिसंबंधप्राप्तसंसारित्वं वारयत्यशनायादीति प्रश्नपूर्व
कं ज्ञानप्रकारं प्रकटयति कथमित्यादिना॥ सर्वभूतसंबंधप्रयुक्तं दोषं वारयितुं विज्ञानश्चिनित्युक्ति। इति विज्ञा
नीयादिति संबंधः प्रयोजनाय शरीरमनुसंज्वरेदिति संबंधः। किमिच्छन्नित्याक्षेपं समर्थयते नहीति कस्य
आत्मानं स्वं परं सर्वप्राणिमनीषितज्ञं हृत्स्थमशनायादिधर्मातीतं चेद्यदि विजानीयात्सहस्रेषु कश्चिन्नु चे
दित्यात्मविद्याया दुर्लभत्वं दर्शयति। कथमयं पर आत्मा सर्वप्राणिप्रत्ययसाक्षी यो नेति नेत्याद्युक्तः अ
स्मान्नान्योऽस्ति द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता समः सर्वभूतस्थो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽस्मि भवामीति
॥पूरुषः पुरुषः॥ स किमिच्छन्नु तत्स्वरूपव्यतिरिक्तमन्यद्वस्तु फलभूतं किमिच्छन्नु कस्य वान्यस्यात्मनो

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः॥ किमिच्छन्नु कस्य कामा
य शरीरमनुसंज्वरेत्॥१२॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

व्यतिरिक्तस्य कामाय प्रयोजनाय नहि तस्यात्मनः एष्टव्यं फलं॥ न चाप्यात्मनोऽन्योऽस्ति यस्य कामाये
च्छति सर्वस्यात्मभूतत्वात्॥ अतः किमिच्छन्नु कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदनुसंज्वरेन्न शरीरोपाधि
कृतदुःखमनुदुःखी स्यात्शरीरतापमनुतप्येत॥ अनात्मदर्शिनो हि तद्व्यतिरिक्तवस्त्वंतरेप्सोर्मम
दं स्यात्॥१२॥ पुत्रस्येदं भार्याया इदमितीहमानः पुनर्जननमरणप्रबंधारूढः शरीररागमनुरज्यते॥

कामायेत्याक्षेपमुपपादयति न चेति। आक्षेपद्वयं निगमयत्यत इति। तदेव स्पष्टयति शरीरेति।
विदुषस्तापाभावं व्यतिरेकमुखेन विशदयत्यनात्मेति। स चेत्यध्याहृत्य ममेदमित्यादियोज्यमि
त्येतदाह किमिच्छन्नित्याद्याश्रुतिरिति शेषः॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

नकेवलमात्मविद्यारसिकस्यकार्यकुशलाहित्यंकिंतुकृतकृत्यताचास्तीत्या॰
भिर्भूतैरुपचितेशरीरेसंदेहत्वंसाधयत्यनेकेति।विषमत्वंविशदयत्यनेकशतेति।ननामम॰
रस्तान्कम्रस्तस्मादितिपठितव्यंयस्मादित्युपक्रमाद्विश्वकृत्वमितिशेषः।परशब्दोविद्यावि॰

सर्वात्मदर्शिनस्तुतदसंभवइत्येतदाह।किंचयस्यब्राह्मणस्यानुवित्तोनुलब्धःप्र॰
क्षात्कृतःकथमहमस्मिपरंब्रह्मेत्येवंप्रत्यगात्मत्वेनावगतः।।आत्मास्मिन्संदेह्येसंदे॰
नर्थसंकरोपचयेगहनेविषमेनेकशतसहस्रविवेकविज्ञानप्रतिपक्षेविषमेप्रविष्टः॰
ह्मणस्यानुवित्तःप्रतिबोधेनेत्यर्थः।।सविश्वकृद्विश्वस्यकर्त्ताकथंविश्वकृत्वंतस्यवि॰
दितिनामेत्याशंक्याह।।सहियस्मात्सर्वस्यकर्त्तानमममात्रेनकेवलंविश्वकृत्सर्व॰

यस्यानुवित्तःप्रतिबुद्धआत्मास्मिन्संदेह्येगहनेप्रविष्टः।।सविश्वकृत्सहि
सर्वस्यकर्त्तातस्यलोकःसउलोकएव।।१३।। ।।छ।। ।।छ।। ।।

नुकिंतर्हितस्यलोकःसर्वःकिमन्योलोकोन्योसावित्युच्यते।सउलोकएवलोकशब्देनात्मो
च्यते।तस्यसर्वआत्मासचसर्वस्यात्मेत्यर्थः।यएषब्राह्मणेनप्रत्यगात्माप्रतिबुद्धतयानुवित्त
आत्मानर्थसंकटेगहनेप्रविष्टःसनसंसारी।किंतुपरमेश्वरएवयस्माद्विश्वस्यकर्त्तासर्वस्या
त्मातस्यचसर्वआत्माएकएवाद्वितीयःपरएवास्मीतिगंतव्यइतिश्लोकार्थः।। ।।छ।। ।।

ट्कृतकृत्यइत्येतत्लोकलोकीविभागेनभेदंशंकित्वादूषयतिकिमित्यादिना।यस्येत्यादिमंत्रस्य
तात्पर्यार्थंसंगृह्णातियएषइति।अस्त्वेवंकिंतावतेत्याशंक्याहैकएवेति।योहिपरःसर्वप्रकारभेदरा
हित्यानपूर्णतयावर्त्ततेसएवास्मीत्यात्मानुसंधातव्यइतियोजना।। ।।छ।। ।।छ।। ७६

न ब्रह्मविदोविद्ययाकृतकृत्यत्वेश्रुतिसंप्रतिपत्तिरेवकेवलंभवति किंतुस्वानुभवसंप्रतिपत्तिरस्ती
त्याहकिंचेति।अथेत्यस्यकथंचिदिवेतिव्याख्यानंतदित्यस्यब्रह्मतत्वमित्युक्तमर्थंस्फुटयतिवेदेतदिति।ब्र
ह्मज्ञानेकृतार्थत्वंश्रुत्यनुभवाभ्यामुक्त्वातदभावेदोषमाहयदेतदिति।तर्हिमहतीविनष्टिरितिसंबंधः।बहु
किंचेहैवानेकानर्थसंकुलेसंतोभवंतोऽज्ञानदीर्घनिद्राहिताःसंतःकथंचिदिवब्रह्मतत्वमात्मतत्वे
नाथविद्मःविजानीमः॥तदेतद्ब्रह्मप्रकृतमहोवयंकृतार्थाइत्यभिप्रायः।यदेतद्ब्रह्मविजानीमः।त
न्नचेदिहेदितवंतोवयंवेदनंवेदोवेदोस्यास्तीतिवेदीवेद्यववेदिर्नवेदिरवेदिःनचेदिहेदिस्ततोहमवेदिः
स्यात्कोदोषःस्यान्महतीअनंतपरिमाणाजन्ममरणादिलक्षणाविनष्टिर्विनशनं।अहोवयम
स्मान्महतोविनाशनात्निर्मुक्तायद्वयंब्रह्मविदितवंतइत्यर्थः॥यथाचवयंब्रह्मविदित्वास्माद्वि
नशनाद्विप्रमुक्ताएवंयेतद्विदुरमृतास्तेभवंतियेपुनर्नैवंब्रह्मविदुस्तइतरेब्रह्मविज्ञोऽन्येऽब्रह्म
विदइत्यर्थः॥दुःखमेवजननमरणादिलक्षणमेवापियंतिप्रतिपद्यंतेनकदाचिदथविदुषांततोवि
इहैवसंतोथविद्मस्तद्वयंनचेदवेदिर्महतीविनष्टिः॥येतद्विदुरमृतास्तेभवंत्यथेतरेदुःखमे
वापियंति॥१४॥यदैतमनुपश्यत्यात्मानंदेवमंजसा॥ईशानंभूतभव्यस्यनततोविजुगुप्सते
निवृत्तिरित्यर्थः॥दुःखमेवहितमात्मत्वेनोपगछंति॥१४॥यदापुनरेतमात्मानंकथं ॥१५॥॥
चित्परमकारुणिकंकंचिदाचार्यंप्राप्यततोलब्धप्रसादःसन्ननुपश्चात्पश्यतिसाक्षात्करोतिस्व
मात्मानंदेवंद्योतनवंतंदातारंवासर्वप्राणिकर्मफलानांयथाकर्मानुरूपमंजसासाक्षादीशानंस्वा
मिनंभूतभव्यस्यकालत्रयस्येत्येतत्।नततस्तस्मादीशानाद्देवादात्मानंविशेषेणजुगुप्सतेगो
पायितुमिच्छतिसर्वोहिलोकःईश्वराद्गुप्तिमिच्छतिभेददर्शी॥अयंत्वेकदर्शीनबिभेतिकुतश्चना
तोनतदाविजुगुप्सतेयदेशानंदेवमंजसात्मत्वेनपश्यति।नतदानिंदतेवा॥किंचित्सर्वमात्मानंहि
पश्यति।यएवंपश्यन्कमसौनिंद्यात्॥१५॥ ॥त्वेनविवक्षितंज्ञानान्मोक्षोत्रविवक्षितइत्यभिप्रेत्यवे
दिरित्यस्यार्थमाहवेदनमित्यादिनानचेद्ब्रह्मविदितवंतोवयंततोहमवेदिःस्यामितियोजना।विद्याभा
वेदोषमुक्त्वाविद्वदनुभवसिद्धमर्थंनिगमयत्यहोवयमिति॥इहैवेत्यादिनापूर्वार्द्धेनोक्तमेवार्थमुत्तरा
र्द्धेनप्रपंचयतियथाचेत्यादिना।दुःखादविदुषांविनिर्मोकाभावेहेतुमाहदुःखमेवेति।किंचविदुषोविहि

ताकरणादिप्रयुक्तंभयंनास्तीतिविद्यास्तोतुमेवमंत्रांतरमादायव्याचष्टेयदापुनरित्यादिनाउक्तमर्थंव्य
तिरेकमुखेनविशदयतिसर्वोहीति।जुगुप्सायानिंदात्वेनप्रसिद्धत्वात्कथमवयवार्थमादायव्याख्या
यतेरूढिर्योगमपहरतीतिन्यायादित्याशंक्याहयदेति।तदेवोपपादयतिसर्वमिति॥ ॥७॥ ॥अथे
श्वरस्यापिकालान्यत्वेसतिवस्तुत्वात्।घटवत्कालावच्छिन्नत्वान्नकालत्रयंप्रतियुक्तमीश्वरत्वमतआह
किंचेति।यस्मादीशानादर्वाक्संवत्सरोवर्त्ततेतमुपासतेदेवाइतिसंबंधः।ननुकथंसंवत्सरोर्वागित्यु
किंचयस्मादीशानादर्वाक्यस्मादन्यविषयएवेत्यर्थः॥संवत्सरःकालात्मा॥सर्वस्यजनिमतः
अ परिच्छेत्तायमपरिच्छिंदन्नर्वागेववर्त्ततेऽहोभिःस्वावयवैरहोरात्रैरित्यर्थः॥तज्ज्योतिषांज्योतिरा
दित्यादिज्योतिषामप्यवभासकत्वादायुरित्युपासतेदेवाःअमृतंज्योतिरतोन्यन्म्रियते॥नहि
ज्योतिःसर्वस्यह्येतत्ज्योतिरायुरायुर्गुणेनयस्माद्देवास्तज्ज्योतिरुपासते।तस्मादायुष्मंत
स्ततस्मादायुःकामेनायुर्गुणेनोपास्यंब्रह्मेत्यर्थः॥१६॥किंचयस्मिन्यत्रब्रह्मणिपंचपंचजनाःगंध
॥१५॥यस्मादर्वाक्संवत्सरोहोभिःपरिवर्त्तते॥तद्देवाज्योतिषांज्योतिरायुर्होपासतेमृतं॥१६॥यस्मि
न्पंचपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः॥तमेवमन्यआत्मानंविद्वान्ब्रह्मामृतोमृतं॥१७॥ ॥
र्वादयःपंचैवसंख्याताःगंधर्वाःपितरोदेवाअसुरारक्षांसिनिषादपंचमावर्णाःआकाशश्चाव्या
कृताख्योयस्मिन्सूत्रमोतंचप्रोतंचयस्मिन्प्रतिष्ठितःएतस्मिन्खल्वक्षरेगार्ग्याकाशइत्युक्तंत
मेवात्मानममृतंब्रह्ममन्येहं॥नचाहमात्मानंततोन्यत्वेनजाने॥किंतर्ह्यमृतोहंब्रह्मविद्वान्स
न्नज्ञानमात्रेणमर्त्योहमासंतदपगमाद्विद्वानहममृतएव॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥
च्यतेकालस्यकालांतराभावेनपूर्वकालसंबंधाभावादतआहयस्मादिति।अन्वयस्तुपूर्ववत्॥आ
त्मज्योतिषोगुणमायुष्ट्वलक्षणंस्पष्टयन्नुपासकस्यफलमाहसर्वस्येति।यथोक्तोपासनेदेवानामेवा
धिकारोविशेषवचनादित्याशंक्याहतस्मादिति।ज्योतिषांज्योतिरमृतमित्युक्तंतस्यामृतत्वंसर्वाधि
ष्ठानत्वेनसाधयतिकिंचेति।एवकारार्थमाहनचेति।यद्यात्मानंब्रह्मत्वेनजानासितर्हिकिंतेतद्वि
द्याफलमितिप्रश्नपूर्वकमाहकिंतर्हीतिकथंतर्हितेमर्त्यत्वप्रतीतिस्तत्राहाज्ञानमात्रेणेति॥ ॥७॥

प्रकृताः पंचजनाः पंचज्योतिषा सह प्राणादयो वा स्युरित्यभिप्रेत्याह किंचेति कथं चक्षुरादिषु चक्षुरादि
त्वं ब्रह्मणः सिध्यति तत्राह ब्रह्मशक्तीति। विमतानि केनचिदधिष्ठितानि प्रवर्त्तंते करणत्वाद्वास्यादिवदि
ति चक्षुरादिव्यापारेणानुमितास्तित्वं प्रत्यगात्मानं ये विदुरिति योजना। विदिक्रियाविषयत्वं व्यावर्त्तय
ति नेति। प्रत्यगात्मविदां कथं ब्रह्मवित्त्वमित्याशंक्याह वरति। मनसो ब्रह्मदर्शनसाधनत्वे कथं ब्रह्म
किंचेते नहि चैतन्यात्मज्योतिषावभास्यमानः प्राणश्चात्मभूतेन प्राणिति तेन प्राणस्यापि प्राणः
सं तं प्राणस्य प्राणं तथा चक्षुषोपि चक्षुरुत श्रोत्रस्यापि श्रोत्रं ब्रह्मशक्त्यधिष्ठितानां हि चक्षुरा
दीनां दर्शनादिसामर्थ्यं स्वतः काष्ठलोष्टसमानि हितानि चैतन्यात्मज्योतिःशून्यानि मनसोपि
मन इति ये विदुश्चक्षुरादिव्यापारद्वारानुमितास्तित्वं प्रत्यगात्मानं न विषयभूतं ये विदुस्ते किं

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः॥ ते निचिक्युर्ब्र
ह्म पुराणमग्र्यं॥१८॥ मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति
य इह नानेव पश्यति॥१९॥ ॥छ॥ ॥ निचिक्युर्निश्चयेन ज्ञातवंतो ब्रह्म पुराणं चिरंत
नमग्र्यमग्रे भवं॥ तद्यदात्मविदो विदुरिति ह्याथर्वणे॥१८॥ तद्ब्रह्मदर्शनसाधनमुच्यते॥ मनसै
व परमार्थज्ञानसंस्कृतेनाचार्योपदेशपूर्वकं चानुद्रष्टव्यं॥ तत्र च दर्शनविषये ब्रह्मणि इह न
नानास्ति किंचन किंचिदपि॥ असति नानात्वे नानात्वमध्यारोपयत्यविद्यया॥ स मृत्योर्मरणा
न्मरणं प्राप्नोति॥ कोसौ य इह नानेव पश्यति अविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण नास्ति परमार्थ
तो द्वैतमित्यर्थः॥१९॥ ॥छ॥ ॥

णो वाङ्मनसातीतत्वश्रुतिरित्याशंक्याह परमार्थेति। केवलं मनो ब्रह्माविषयी कुर्वदपि श्रवणादिसं
स्कृतं तदाकारं जायते तेन द्रष्टव्यं तदुच्यते अत एव वृत्तिव्याप्यं ब्रह्मेत्युपगच्छेतीति भावः। अनुशब्दार्थमा
हाचार्येति। द्रष्टृद्रष्टव्यादिभावेन भेदमाशंक्याह। तत्र चेति। एवकारार्थमाह नचेति कथमात्मनि व
स्तुतो भेदरहितेपि भेदो भातीत्याशंक्याहासतीति। नेहेत्यादेः संपिंडितमर्थं कथयत्यविद्येति॥छ॥

द्वैताभावे कथमनुद्रष्टव्यमित्याशंक्याह यस्मादिति॥ तमेवैकं प्रकारं प्रकटयति विज्ञानेति। परिच्छिन्नत्वंयव
च्छिन्नत्वाकाशवदिति। एकरसत्वं हेतूकृत्याप्रमेयत्वं प्रतिजानीते यस्मादिति। एतमृत्स्नं यस्मादेकरसं तस्मा
दप्रमेयमिति योजना॥ हेत्वर्थं स्फुरयति सर्वैकत्वादिति। तथापि कथमप्रमेयत्वं तदान्येनेति। मिथोविरोधमा ह
शंकते नन्विति। विरोधमेव स्फोरयति ज्ञायत इतीति। चोदितविरोधं निराकरोति नैष दोष इति। संगृहीतंस
माधानं विशदयति यथेत्यादिना॥ तस्य मानान्तरैर्विषयीकर्तुमशक्यत्वे हेतुमाह सर्वस्येति। इति सर्वद्वैतो

यस्मादेवं तस्मादेकधैव एकेनैव प्रकारेण विज्ञानघनैकरसप्रकारेणाकाशवन्निरन्तरेणानुद्रष्टव्यं। य
स्मादेतद्ब्रह्माप्रमेयं अप्रमेयं सर्वैकत्वात्। अन्येन ह्यन्यत्प्रमीयते इदं त्वेकमेवातोऽप्रमेयं ध्रुवं नित्यं कू
टस्थमविचालीत्यर्थः। ननु विरुद्धमिदमुच्यते। अप्रमेयं ज्ञायत इति च। ज्ञायत इति प्रमाणेन मीयत इ
त्यर्थोऽप्रमेयमिति च तत्प्रतिषेधः॥ नैष दोषोऽन्यवस्तुवदागमातिरिक्तप्रमाणाप्रमेयत्वप्रतिषेधार्थ
त्वात्॥ यथान्यानि वस्तून्यागमनिरपेक्षप्रमाणैर्विषयीक्रियन्ते न तथैतदात्मतत्त्वं प्रमाणान्तरेण वि

एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं॥७॥

षयीकर्तुं शक्यते। सर्वस्यात्मत्वे केन कं पश्येद्विजानीयादिति प्रमातृप्रमाणादिव्यापारप्रतिषेधेनै
वागमोऽपि विज्ञापयति। न त्वभिधानाभिधेयलक्षणवाक्यधर्माङ्गीकरणेन॥ तस्मान्नागमेनापि
स्वर्गमेर्वादिवत्प्रतिपाद्यते प्रतिपादयित्रात्मभूतं हि तत्। प्रतिपादयितुः प्रतिपादनस्य प्रतिपाद्य
विषयत्वात्। भेदे हि सति तद्भवति। ज्ञानं च तस्मिन्परात्मभावनिवृत्तिरेव॥ ॥७॥ ॥

पश्यतीति श्रुतेरिति शेषः। आगमोऽपि तर्हि कथमात्मानमावेदयेदित्याशंक्याह प्रमात्रिति। आत्मनः स्वर्गा
दिवद्विषयत्वेनागमप्रतिपाद्यत्वाभावे हेतुमाह प्रतिपादयित्रिति। तथापि किमिति विषयत्वेनाप्रतिपा
द्यत्वं तत्राह प्रतिपादयितुरिति। तदिति प्रतिपाद्यत्वमुक्तं कथं तर्हि तस्मिन्नागमिकज्ञानं तदाह ज्ञानं चे
ति। परस्मिन्देहादावात्मभावस्यारोपितस्य निवृत्तिरेव वाक्येन क्रियते तथा चात्मनि परिशिष्टस्वाभा
विकमेव स्फुरणं प्रतिबंधविगमात्प्रकटीभवतीति भावः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

ननुब्रह्मण्यात्मभावःश्रुत्याकर्तव्योविवक्षितेनतुदेहादावात्मत्वव्यावृत्तिरतआहनतस्मिन्निति।ब्रह्मणश्चे
दात्मभावःसदामन्यतेकथमन्यथाप्रथेत्याशंक्याह।नित्योहीति।सर्वस्यपूर्णस्यब्रह्मण इत्येतत्।अत
द्विषयोब्रह्मव्यतिरिक्तविषयइत्यर्थः।ब्रह्मण्यात्मभावस्यसदाविद्यमानत्वेफलितमाहतस्मादिति।अ
तद्विषयाभासोदेहादावात्मत्वप्रतिभासः।तस्मिन्ब्रह्मणीत्यर्थः।अन्यस्मिन्नात्म भावनिवृत्तिरेवाग
मेनक्रियतेचेत्तर्हिकथमात्मातेनगम्यतइत्युच्यतेतत्राहान्येति।यद्यागमिकवृत्तिव्याप्यत्वेनात्मनो

नतस्मिन्साक्षादात्मभावःकर्तव्योविद्यमानत्वादात्मभावस्यनित्योह्यात्मभावःसर्वस्यातद्विष
८ यइवप्रत्यवभासते।।तस्मात्तद्विषयाभासनिवृत्तिव्यतिरेकेणनतस्मिन्नात्मभावोविधीयते।।अ
न्यात्मभावनिवृत्तावात्मभावःस्वात्मनिस्वाभाविकोयःसकेवलोभवतीत्यात्माज्ञायतइत्युच्यते

विरजःपरआकाशादजआत्मामहान्ध्रुवः॥

स्वतश्चाप्रमेयःप्रमाणांतरेणनविषयीक्रियतइति।उभयमप्यविरुद्धमेव।विरजोविगतर
जोरजोनामधर्माधर्मादिमलंतद्रहितइत्येतत्परः।परोव्यतिरिक्तःसूक्ष्मोव्यापीवाआकाशा
दव्याकृताख्यात्।।अजोनजायते।जन्मप्रतिषेधादुत्तरेपिभावविकाराःप्रतिषिद्धाः।सर्वेषां
जन्मादित्वादात्मामहान्परिमाणतोमहत्तरःसर्वस्मात्ध्रुवोविनाशी॥ ॥७॥ ॥

मेयत्वमिष्यतेकथंतर्हितस्यामेयत्ववाचोयुक्तिरित्याशंक्याहस्वतश्चेति।वृत्तिव्याप्यत्वेनमेयत्वंस्फु
रणाव्याप्यत्वेनचामेयत्वमित्युपसंहरतिइत्युभयमिति।यदुक्तंध्रुवत्वंतदुपस्कारपूर्वकमुपपा
दयतिविरजइत्यादिना।कथंजन्मनिषेधादितरेविकारानिषिध्यंतेतत्राहसर्वेषामिति॥ ॥७॥

बृ॰भा॰शा॰ यथोक्तं वस्तु निदर्शनेन निगमयति तमीदृशमिति। नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमिति यावत्। उक्तया रीत्या प्रज्ञाकर टी॰अ॰४
३७१ णकानि साधनानीति चेत्तानि दर्शयत्येवमिति। काम्यनिषिद्धत्यागः संन्यासः उपरमो नित्यनैमित्तिकत्यागर
ति भेदः। बहूनिति विशेषणवशादायातमर्थं दर्शयति नेति। चिंतनीयेषु शब्देष्विति यावत्। तत्र श्रुत्यंतरं

तमीदृशमात्मानमेव धीरो धीमान् विज्ञायोपदेशतः शा[illegible]स्त्रतश्च प्रज्ञां शास्त्राचार्योपदिष्टविषयां
जिज्ञासापरिसमाप्तिकरीं कुर्वीत ब्राह्मणः। एवं प्रज्ञाकरणसाधनानि संन्यासशमदमोपरमति
तिक्षासमाधानानि कुर्यादित्यर्थः। नानुध्यायान्नानुचिंतयेद्बहून् प्रभूतान् शब्दानत्र बहु

तमेव धीरो वि[illegible]ज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः॥ नानुध्यायाद्बहूं
च्छब्दान्वाचो वि[illegible]पनं हि तदिति॥२१॥ ॥७॥ ॥

ग्ला२

त्वप्रतिषेधात् केवलात्मैकत्वप्रतिपादकाः स्वल्पाः शब्दा अनुज्ञायंते। ओमित्येवं ध्यायथ आ
त्मानमन्या वाचो विमुंचथेति चाथर्वणे॥ वाचः विग्लापनं विशेषेण ग्लानिकरं श्रमकरं हि य
स्मात्तद्बहुशब्दाभिधानमिति॥२१॥ ॥७॥ ॥

संवादयत्योमित्येवमिति। नानुध्यायादित्यत्र हेतुमाह वाचइति। तस्माद्बहूंछब्दान्नानुचिंतयेदि
ति पूर्वेण संबंधः इति शब्दः श्लोकव्याख्यानसमाप्त्यर्थः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

कंडिकांतरमवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति सहेतुकाविति। उत्तरकंडिकातात्पर्यमाह। एवमिति। विरजः पर इत्या
दिनोक्तक्रमेणावस्थिते ब्रह्मणीति यावत्। तदित्युपयुक्तोक्तिः तदर्था ब्रह्मात्मनि सर्वस्य वेदस्य विनियोगप्र
दर्शनार्थेत्यर्थः। ननु विविदिषावाक्येन ब्रह्मात्मनि सर्वस्य वेदस्य विनियोगो वक्ष्यते तथा च तस्मात्याकेन
वाक्येन किमर्थमित्याशंक्याह तत्रेति। यथास्मिन्नध्याये सफलमात्मज्ञानमुक्तं तथैव तदनूद्यत इति योजना।
कथं यथोक्ते ज्ञाने सर्ववेदो विनियोक्तुं शक्यते स्वर्गकामादिवाक्यस्य स्वर्गादावेव पर्यवसानादित्याशंक्य
सहेतुकौ बंधमोक्षावभिहितौ मंत्रब्राह्मणाभ्यामन्तोके च पुनर्मोक्षस्वरूपं विस्तरेण प्रतिपादितं॥
एवमेतस्मिन्नात्मविषये सर्ववेदो यथोपयुक्तो भवति तथा वक्तव्यमिति तदर्थं कंडिका आरभ्य
ते। तत्र यथास्मिन्प्रपाठके विहितं सप्रयोजनमनूद्यात्रैवोपयोगः कृत्स्नस्य वेदस्य काम्यराशिवर्जि
तस्येत्येवमर्थः॥ उक्तार्थानुवादः॥ स वा एष इत्यादि स इत्युक्तपरामर्शार्थः॥ कोसावुक्तः परामृश्यते
तं परिनिर्दिशति। य एष विज्ञानमय इत्यतीतानंतरवाक्योक्तसंप्रत्ययो माभूदिति य एषः कतम ए

स वा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेषु॥ ७॥

त्यु षइत्युच्यते। विज्ञानमयः प्राणेष्विति ^ कवाक्योल्लिंगनं सेवायनिरस्त्यर्थमुक्तं हि पूर्वं जनकप्रश्नारंभे क
तम आत्मेति योयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादि एवमुक्तं भवति। योयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिना
वाक्येन प्रतिपादितः स्वयंज्योतिः आत्मा स एष कामकर्माविद्यानामनात्मधर्मत्वप्रतिपादनद्वारेण
मोक्षितः परमात्मभावमापादितः पर एवायं नान्य इत्येव साक्षात् महानज आत्मेत्युक्तो योयं वि
ज्ञानमयः प्राणेष्विति यथाव्याख्यातार्थ एव॥ ॥७॥ ॥संयोगपृथक्त्वन्यायमनादृत्य विशिनष्टि
काम्यराशीति। उक्तस्य सफलस्यात्मज्ञानस्यानुवाद इति यावत्। उक्तानां भूयस्त्वे विशेषं ज्ञातुं पृच्छति को
सावितिं विशेषणानर्थक्यमाशंक्य परिहरत्यवीतेति। तद्विरजः पर इत्यादिते नोक्तो महत्वादिविशेषणः
परमात्मा तत्र सशब्दात्सती निर्माभूदिति कृत्वा तेन ज्योतिर्ब्राह्मणस्थं जीवं परामृश्य तमेव वैशब्देन स्मा
रयित्वा तस्य संनिहितेन परेणात्मनैक्यमेषशब्देन निर्दिशतीत्यर्थः। विशेषणवाक्यस्य मेषशब्दे प्रश्नपू
र्वकं व्याचष्टे कतम इति। कथं जीवो विज्ञानमयः कथं वा प्राणेष्विति सप्तमी प्रयुज्यते तत्राहोक्तेति। तदानुवा

दस्यशब्दार्थसंदेहापोहफलमाहसंशयेति। उक्तवाक्योल्लिंगनमित्युक्तं विवृणोत्युक्तं हीति। योऽयं विज्ञानमयः प्राणे
षु प्रागुक्तः सएषमहानात्मेतिजीवानुवादेनपरमात्मभावोविहितइतिवाक्यार्थमाहएतदिति। परमात्मभावापाद
नप्रकारमनुवदतिसाक्षादिति। विशेषणवाक्यस्य व्याख्येयत्वप्राप्तावुक्तवाक्योल्लिंगनमित्यत्रोक्तं स्मारयतियो
यमिति॥ ॥७॥ ॥वाक्यांतरमवतार्यव्याचष्टे यएषइति। कथंपुनराकाशशब्दस्यपरमात्मत्वमुपेत्यद्वितीये
यएषोंतर्हृदयेहृदयपुंडरीकमध्येयएषआकाशोबुद्धिविज्ञानसंश्रयःतस्मिन्नाकाशेबुद्धिविज्ञान
सहितेशेतेतिष्ठत्यथवासंप्रसादकालेंतर्हृदयेयएषआकाशःपरएवात्मानिरुपाधिकोविज्ञान
मयस्यस्वभावःतस्मिन्स्वस्वभावेपरमात्मन्याकाशाख्येशेतेचतुर्थएतद्व्याख्यातं। कैषतदाभूदि
त्यस्यप्रतिवचनत्वेन॥ सर्वस्यब्रह्मेंद्रादेर्वशीसर्वोह्यस्यवशेवर्तते। उक्तंचैतस्यवाअक्षरस्यप्र
शासनइतिनकेवलंवशीसर्वस्येशानईशिताचब्रह्मेंद्रप्रभृतीनामीशितृत्वंचकदाचिज्जातिकृ
तेयथाराजकुमारस्यबलवत्तरानपिभृत्यान्प्रतितद्वन्माभूदित्याहसर्वस्याधिपतिरधिष्ठायपा
यएषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिंछेतेसर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिःसनसाधु
नाकर्मणाभूयान्नोएवासाधुनाकनीयान्॥ लयितास्वतंत्रइत्यर्थः॥ राजपुत्रवदमात्यादि
भृत्यतंत्रःस्वयमित्येतत्। वशित्वादिहेतुहेतुमद्रूपं॥ यस्मात्सर्वस्याधिपतिस्ततःसर्वस्येशानोयो
ह्ययमधिष्ठायपालयतिसतंप्रतिईष्टएवेतिप्रसिद्धं॥ यस्माच्चसर्वस्येशानः। तस्मात्सर्वस्यवशीति
किंचान्यत्सएवंभूतोहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषोविज्ञानमयःनसाधुनाशास्त्रविहितेनकर्मणाभूयान्
भवतिनवर्द्धतेपूर्वावस्थातःकेनचिद्धर्मेणनोएवशास्त्रप्रतिषिद्धेनासाधुनाकर्मणाकनीयानल्प
तरोभवतिपूर्वावस्थातोनहीयतइत्यर्थः॥ ॥व्याख्यानेतस्यार्थांतररूढत्वादित्याशंक्याहचतुर्थइति
।इत्थमुक्तंज्ञानमनूद्यतत्फलमनुवदतिसवेत्यादिना। कथंपुनर्निरुपाधिकस्येश्वरस्यवशित्वंकथंचत
दभावेतदात्मनोविदुषस्तदुपपद्यतेतत्राहोक्तंचेति। विशेषणत्रयस्यहेतुहेतुमद्रूपत्वमेवविशदयतियस्मा
दित्यादिना। तत्रप्रसिद्धिंप्रमाणयतियोहीति। नकेवलमुक्तमेवविद्याफलंकिंत्वन्यच्चास्तीत्याहकिंचेति
एवंभूतत्वंज्ञानपरमात्माभिन्नत्वपरिशुद्धत्वमर्थमनुवदतिहृदीति। ब्रह्मीभूतस्यविदुषःस्वातंत्र्यादिव
द्धर्माधर्मास्पर्शित्वमपिफलमित्यर्थः॥ ॥७॥ ॥

अधिष्ठानादिकर्तृत्वाद्विदुषोपि लौकिकवद्धर्मादिसंबंधित्वं स्यादिति शंकते सर्वो हीति। परतंत्रमुपाधिरिति त्वे
परिहरत्युच्यत इति। सर्वाधिपत्यराहित्यं चोपाधिरित्याह किंचेति। सर्वपालकत्वराहित्यं चोपाधिरित्या
ह एष इति। सर्वानाधारत्वं चोपाधिरित्याह। एष इति कथं विधारयितृत्वमित्याशंक्याह तदा हेति। तदेव साध

किंच सर्वो ह्यधिष्ठानपालनादि कुर्वन्परानुग्रहपीडाकृतेन धर्माधर्माख्येन युज्यते तस्यैव तु कथं
तदभाव इत्युच्यते। यस्मादेष सर्वेश्वरः सन्कर्मणोपि शास्तृत्वं भवत्येव वशी। अतस्तस्मान्न कर्मणा संब
ध्यते। किंच एष भूताधिपतिः ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां भूतानामधिपतिरित्युक्तार्थं पदं एष भूतानां
तेषामेव पालयिता रक्षिता। एष सेतुः किं विशिष्ट इत्याह। विधरणः वर्णाश्रमादिव्यवस्थायाः विधार
यिता तदाह। एषां भूरादीनां ब्रह्मलोकांतानां लोकानामसंभेदायासंभिन्नमर्यादाये परमेश्वरेण सेतु

एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय॥७॥

वद्विधार्यमाणा लोकाः संभिन्नमर्यादाः स्युरतो लोकानामसंभेदाय सेतुभूतोयं परमेश्वरो यः स्व
यंज्योतिरात्मैव॥ एवंवित्सर्वस्य वशीत्यादि ब्रह्मविद्यायाः फलमेतन्निर्दिष्टं किंज्योतिरयं पुरुष इत्ये
वमादिषष्ठप्रपाठकविहितायामेतस्यां ब्रह्मविद्यायामेवंफलायां काम्यैकदेशवर्जितं कृत्स्नं कर्म
कांडं तादर्थ्येन विनियुज्यते॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

यति परमेश्वरेणेति। सर्वस्य वशीत्यादिनोक्तमुपसंहरत्येवंविदिति। सफलं ज्ञानमनूद्य विविदिषावा
क्यमवतारयति। किंज्योतिरिति। एवंफलायां सर्वस्य वशीत्यादिनोक्तफलोपेतायामिति यावत्। ताद
र्थ्येन परंपरया ज्ञानोत्पत्तिशेषत्वेनेत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

 विनियोजकं वाक्यमाकांक्षापूर्वकमादाय व्याचष्टे तत्कथमित्यादिना। एवंभूतं श्लोकोक्तविशेषणमित्यर्थः।
ब्राह्मणशब्दस्य क्षत्रियाद्युपलक्षणत्वे हेतुमाह अविशिष्टो हीति। संभवितं पक्षांतरमाह अथवेति। तेन विविदि
षाप्रकारं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति कथमित्यादिना भर्तृप्रपंचप्रस्थानमुत्थाप्य प्रत्याचष्टे ये पुनरित्यादिना। तत्र
हेतुमाह न हीति। भवतूपनिषन्मात्रग्रहणमित्याशंक्य वेदवादमनुच्यते गुरूच्चारणानंतरं पठ्यत इति व्यु
त्पत्तेर्वेदानुवचनशब्देन सर्ववेदग्रहे संभवति तदेकदेशत्यागो न युक्त इत्याह वेदेति। दोषसाम्यमाशंक्य
तत्कथमित्युच्यते॥ तमेतमेवंभूतमौपनिषदं पुरुषं वेदानुवचनेन मंत्रब्राह्मणाध्ययनेन नित्यस्वाध्या
यलक्षणेन विविदिषंति वेदितुमिच्छंति॥ के ब्राह्मणा ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थं अविशिष्टो ह्य
धिकारस्त्रयाणां वर्णानां॥ अथवा कर्मकांडेन मंत्रब्राह्मणेन वेदानुवचनेन विविदिषंति॥ कथं
विविदिषं तीत्युच्यते॥ यज्ञेनेत्यादि। ये पुनर्मंत्रब्राह्मणलक्षणेन वेदानुवचनेन प्रकाश्यमानं विवि
दिषंतीति व्याचक्षते तेषामारण्यकमात्रमेव वेदानुवचनं स्यात्। न हि कर्मकांडेन परमात्मा प्रकाश्यते।

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति॥ ७॥

तं त्वौपनिषदमिति विशेषश्रुतेः॥ वेदानुवचनेनेति चाविशेषितत्वात्समस्तग्राहीदं वचनं॥ न च तदेक
त्व देशोत्सर्गो युक्तः॥ ननु स्वपक्षेप्युपनिषद्भ्योऽन्यत्र इत्येकदेशत्वं स्यात्। नाद्यव्याख्यानेऽविरोधादस्मत्पक्षे नैष
दोषो भवति॥ यज्ञवेदानुवचनशब्देन नित्यस्वाध्यायोऽभिधीयते तदौपनिषदमपि परिगृहीतं वेति वेदा
नुवचनशब्दार्थैकदेशो न परित्यक्तो भवति। यज्ञादिसहपाठाच्च। यज्ञादीनि कर्माण्येवानुक्रमिष्यन् वे
दानुवचनशब्दं प्रयुंक्ते तस्मात्कर्मैव वेदानुवचनशब्देनोच्यत इति गम्यते। कर्म हि नित्यस्वाध्या
येनेति ज्ञातेति सिद्धांतेऽप्युपनिषदं वर्जयित्वा वेदानुवचनशब्देन कर्मकांडं गृहीतमिति कृत्वा तस्य वेदैकदेश
विषयत्वं स्यात्ततश्च यत्रोभयोरित्यादिन्यायविरोध इत्यर्थः। नित्यस्वाध्यायो वेदानुवचनमिति पक्षमा
दाय परिहरति नेत्यादिना। वेदैकदेशापरिग्रहपरित्यागात्मकविरोधाभावं साधयति यज्ञेति तर्हि व्या
ख्यानांतरमुपेक्षितमित्याशंक्य तदपि वाक्यशेषवशादपेक्षितमेवेत्याह यज्ञादीति। संग्रहवाक्यं
विवृणोति यज्ञादिकर्माणीति। तर्हि प्रथमव्याख्याने कथं वाक्यशेषोपपत्तिरित्याशंक्याह कर्म हीति॥

वेदानुवचनादीनामात्मविविदिषासाधनत्वमाक्षिपति कथमिति। उपनिषद्भिरिवात्मा तैरपि ज्ञायतामि
त्याशंक्याह नैषेति कर्मणामप्रमाणत्वेपि परंपरया ज्ञानहेतुत्वाद्विविदिषाश्रुतिरविरुद्धेति समाधत्ते नै
षदोष इति। तदेव स्फुटयति कर्मभिरिति। तत्रश्रुत्यंतरं प्रमाणयति तथाहीति। ततो नित्याद्यनुष्ठानाद्वि
शुद्धधीरात्मानं सदाचिंतयन्नुपनिषद्भिस्तं पश्यतीत्यर्थः। आदिशब्देन कषायपक्तिरित्यादि स्मृति
संग्रहः। नित्यकर्मणो संस्कारार्थत्वे प्रमाणं पृच्छति कथमिति। यद्यपि श्रुतिस्मृतिश्यां कर्मभिः
कथं पुनर्नित्यस्वाध्यायादिभिः कर्मभिरात्मानं विविदिषंति नैव हि तान्यात्मानं प्रकाशयंति य
थोपनिषदः। नैषदोषः। कर्मणां विशुद्धिहेतुत्वात्। कर्मभिः संस्कृता हि विशुद्धात्मानः शक्नुवं
त्यात्मानमुपनिषत्प्रकाशितमप्रतिबंधेन वेदितुं॥ तथा ह्याथर्वणे। विशुद्धसत्वः ततस्तु तं पश्यते
निःकलं ध्यायमान इति। स्मृतिश्च। ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इत्यादि। कथं पुनर्नि प
त्यानि कर्माणि संस्कारार्थानीति गम्यते स ह वा आत्मयाजी यो वेदेदं मेनेनांगं संस्क्रियत इदं मेने

यज्ञेन दानेन॥७॥

नांगमुपधीयत इत्यादिश्रुतेः। सर्वेषु हि धर्मशास्त्रेषु कर्माणि संस्कारार्थान्येवाचक्षते। अष्ट ॥
चत्वारिंशत्संस्काराः इत्यादिषु गीतासु च। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां॥ सर्वेप्येते य ॥७॥
ज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषा इति। यज्ञेनेति। द्रव्ययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च संस्काररूपास्तैः संस्कृ
तस्य च विशुद्धसत्वस्य ज्ञानोत्पत्तिरप्रतिबंधेन भविष्यति। अतो यज्ञेन विवि दिषंति। दाने
न। दानमपि पापक्षयहेतुत्वाद्धर्मवृद्धिहेतुत्वाच्च॥ ॥७॥ ॥
संस्कृतस्योपनिषद्भिरात्मा ज्ञातुं शक्यते तथापि तेषां संस्कारार्थत्वे किं प्रमाणमिति प्रश्ने श्रुतिस्मृती प्र
माणयति स ह वा इत्यादिना किं पुनः स्मृतिशास्त्रं तदाह अष्टाचत्वारिंशादिति। अष्टावनायोसादयो गुणा
श्चत्वारिंशत्तु गर्भाधानादयः संस्कारा इति विभागः। बहुवचनोपात्तं स्मृत्यंतरमाह। गीतासु चेति। पदां
तरमादाय व्याचष्टे। यज्ञेनेतीति। तेषां संस्कारार्थत्वेपि कथं ज्ञानसाधनत्वमित्याशंक्याह संस्कृतस्येति
। दानेन विविदिषंतीति पूर्वेण संबंधः। कथं पुनः स्वतंत्रं दानं विविदिषाकारणमत आह दानमपीति। वि

तपसेत्यत्रापिपूर्ववदन्वयः।कामानशनेनरागद्वेषरहितैरिन्द्रियैर्विषयसेवनंयदृच्छालाभसंतुष्टत्वमिति
यावत्।यथाश्रुतार्थत्वेकाहानिरित्याशंक्याहनत्विति।भवतूपात्तानांवेदानुवचनादीनामित्थमात्मज्ञा
नेविनियोगस्तथापिकथंसर्वंनित्यकर्मतत्रविनियुक्तमित्याशंक्याहवेदानुवचनेति।उपलक्षणफल
माहैवमिति।प्रणाड्याकर्मणोमुक्तिहेतुत्वेकांडद्वयस्यैकवाक्यत्वमपिसिध्यतीत्याहैवंकर्मेति।वाक्यां
तरमवतार्यव्याकरोतिएवमिति।तस्यैवार्थमाहयथोक्तेनेति।यज्ञाद्यनुष्ठानाद्धिशुद्धिद्वाराविवि
तपसातपस्त्वविशेषणकृच्छ्रचांद्रायणादिप्राप्तौविशेषणमनाशकेनेति॥कामानशनमना
शकं।ननुभोजननिवृत्तिःभोजननिवृत्तौम्रियतएवनात्मवेदनं।वेदानुवचनयज्ञदानतपः
शब्देनसर्वमेवनित्यंकर्मोपलक्ष्यते॥एवंकाम्यवर्जितंनित्यंकर्मजातंसर्वमात्मज्ञानोत्पत्ति
द्वारेणमोक्षसाधनत्वंप्रतिपद्यते।एवंकर्मकांडेनास्यैकवाक्यतावगतिः॥एवंयथोक्तेनन्या
येनैतमात्मानंविदित्वायथाप्रकाशितंमुनिर्भवति॥मननान्मुनिर्योगीभवतीत्यर्थः।एव

तपसानाशकेनैतमेवविदित्वामुनिर्भवति॥

मेवविदित्वामुनिर्भवतिनान्यं॥नन्वन्यवेदनेपिमुनित्वंस्यात्कथमवधार्यते॥एतमेवेति
॥बाढमन्यवेदनेपिमुनिर्भवेत्किंत्वन्यवेदने नमुनिरेवस्यात्किंतर्हिकर्म्यपिभवेत्सः॥ए
तंत्वौपनिषदंपुरुषंविदित्वामुनिरेवस्यात्॥ननुकर्मी॥अतोसाधारणंमुनित्वंविवक्षितम
स्येत्यवधारयत्येतमेवेति॥एतस्मिन्हिविदितेतत्केनकंपश्येदित्येवंक्रियासंभवान्मनन
मेवस्यात्॥ ॥७॥ ॥
दिषोत्पत्तौगुरुपादोपसर्पणंश्रवणादिचेत्यनेनक्रमेणेत्यर्थः।यथाप्रकाशितंमोक्षप्रकरणेमंत्रब्रा
ह्मणाभ्याम्मुक्तलक्षणमित्यर्थः।योगिशब्दोजीवन्मुक्तविषयः।एवकारंव्याकरोत्येतमेवेति।अवधार
णमाक्षिप्यसमाधत्तेनन्वित्यादिना॥एवकारस्तर्हित्यज्यतामित्याशंक्याहकिंत्विति।आत्मवेदनेपिक
र्मित्वंस्यादितिचेन्नेत्याहैतंत्विति।कथमात्मविदोपिमुनित्वमसाधारणंतदाहैतस्मिन्निति॥ ॥७॥

इतश्चात्मविदो न कर्मित्वमित्याह। किं चेति। आत्मलोकमिच्छतां मुमुक्षूणामपि कर्मत्यागश्रवणादात्मविदां
न कर्म तेषां किं वक्तव्यमित्यर्थः। ताच्छील्यं वैराग्यातिशयशालित्वं। अवधारणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाहैतमे
वेति। पारिव्राज्ये लोकत्रयार्थिनामनधिकारे दृष्टांतमाह नहीति। लोकत्रयार्थिनश्चेत्पारिव्राज्ये नाधिक्रियं
ते कुत्र तर्हि तेषामधिकारस्तत्राह तस्मादिति। स्वर्गकामस्य स्वर्गसाधने यागेऽधिकारवल्लोकत्रयार्थिनामपि

किंच॥ एतमेवात्मानं स्वं लोकमिच्छंतः प्रार्थयंतः प्रव्राजिनः प्रव्रजनशीलाः प्रव्रजंति प्रकर्षेण व्रजंति। स
र्वाणि कर्माणि संन्यस्यंतीत्यर्थः॥ एतमेव लोकमिच्छंत इत्यवधारणान्न बाह्यलोकत्रये स्तूनां पारिव्रा
ज्येऽधिकार इति गम्यते॥ न हि गंगाद्वारं प्रतिपित्सुः काशींदिशानिवा संपूर्वाभिमुखः प्रैति॥ तस्माद्बा
ह्यलोकत्रयार्थिनां पुत्र कर्मापरब्रह्मविद्या साधनं पुत्रेणायं लोको जय्यो नान्येन कर्मणेत्यादिश्रुतेः।
अतस्तदर्थिभिः पुत्रादिसाधने प्रत्याख्यायन पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुं युक्तमतत्साधनत्वात् पारिव्राज
स्य॥ तस्मादेतमेव लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति युक्तमवधारणं॥ आत्मलोकप्रतिपत्तिर्ह्यविद्यानिवृत्ते

एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंति॥ ७॥

स्वात्मन्यवस्थानमेव॥ तस्मादात्मानं चेल्लोकमिच्छति यस्तस्य सर्वक्रियोपरम एवात्मलोकसाध
नं मुख्यमंतरंगं। यथा पुत्रादिरेव बाह्यलोकत्रयस्य। पुत्रादिकर्मणः आत्मलोकं प्रत्यसाधनत्वात्
असंभवेन च विरुद्धमवोचाम। तस्मादात्मानं लोकमिच्छंतः प्रव्रजंत्येव सर्वक्रियाभ्यो निवर्तेरन्ने
वेत्यर्थः। यथा च बाह्यलोकत्रयार्थिनः प्रतिनियतानि पुत्रादीनि साधनानि एवमात्मलोकार्थिनः स विहितानि
र्वैषणानिवृत्तिः पारिव्राज्यं ब्रह्मविदो विधीयत एव॥ ॥७॥ ॥

तत्साधने पुत्रादावधिकार इत्यर्थः। पुत्रादीनां बाह्यलोकसाधनत्वे प्रमाणमाह पुत्रेणेति। पुत्रादीनां लो
कत्रयसाधनत्वे फलितमाह अत इति। अतत्साधनत्वं लोकत्रयं प्रत्यनुपायत्वं अवधारणार्थमुपसंहर
ति। तस्मादिति। लोकत्रयार्थिनां पारिव्राज्येऽनधिकारादिति यावत्। आत्मलोकस्य स्वरूपत्वेन सदास
त्वात्। कथं तत्रेच्छेत्याशंक्याहात्मेति। तस्यात्मत्वेन नित्यप्राप्तत्वेऽप्यविद्याव्यवहितत्वात्सेमासंभवतीति

भावः।भवत्वात्मलोकप्रेप्सा तथापि किं तस्यास्ति साधनं तदाह तस्मादिति।अविद्यावत्त्वात्तदीप्सासंभ
वादित्यर्थः।तदिच्छायादेर्लभ्येयेत्यनयितुं चेच्छब्दः।मुख्यत्वं श्रुत्यक्षरप्रतिपन्नत्वं प्रणाडिकासाधनेभ्यो
वेदानुवचनादिभ्यो विशेषस्तर्हि तदन्तरंगमिति।पारिव्राज्यमेव लोकस्यान्तरंगं साधनमिति दृष्टान्तमाह य
थेति।तथा पारिव्राज्यमेवात्मलोकस्य साधनमिति शेषः।पारिव्राज्यमेवेति नियमे हेतुमाह पुत्रादीति
।तस्यान्यत्र विनियुक्तत्वादिति शेषः।यद्यपि केवलं पुत्रादिकं नात्मलोकप्रापकं तथापि पारिव्राज्य
समुच्चितं तथा स्यादित्याशंक्याह।असंभवेनेति।नहि परिव्राजकस्य पुत्रादि तद्वतो वा पारिव्राज्यं
संभवतीत्युक्तं च समुच्चयं निराकुर्वद्भिः सपरिकरस्य ज्ञानस्य कर्मादिविरुद्धत्वं तेन कुतः समुच्चि
तं पुत्राद्यात्मलोकप्रापकमित्यर्थः।साधनान्तरासंभवे फलितमुपसंहरति तस्मादात्मानमि
ति।प्रव्रजेतीति वर्तमानोपदेशान्नात्र विधिरस्तीत्याशंक्याग्निहोत्रं जुहोतीतिवद्विधिमाश्रित्याह
यथा चेति॥ ॥७॥ ॥

परिव्राज्यविधिमुक्त्वा तदपेक्षितमर्थवादमाकांक्षापूर्वकमुत्थापयति। कुतः पुनरिति। उत्थापि
तस्यार्थवादस्य तात्पर्यमाह तत्रेति। आत्मलोकार्थिनां पारिव्राज्यनियमः स्तुत्यर्थः। अर्थवाद
इ स्थान्यक्षराणि व्याचष्टे तदेतदिति। क्रियापदेनेदमिति संबध्यते। निपातद्वयस्यार्थमाह किलेति। प्र
जां न कामयंत इत्युत्तरत्र संबंधः प्रजामात्रे श्रुते कथं कर्मादि गृह्यते तत्राह प्रजेति। आकांक्षापूर्व
कमन्वयमन्वाचष्टे प्रजां किमिति। अकामयमानत्वस्य पर्यवसानं दर्शयति पुत्रादीति पूर्वे विद्वां
सः साधनत्रयं नानुतिष्ठंति। उक्तमाक्षिपति नन्विति। एषणाभ्यो व्युत्तिष्ठंतां किं तदनुष्ठानेनेत्या
कुतः पुनस्तेषामात्मलोकार्थिनः प्रव्रजंत्येवेत्युच्यते॥ तत्रार्थवादवाक्यरूपेण हेतुं दर्शयति।
एतद्ध स्म वै तत्॥ तदेतत्पारिव्राज्यकारणमुच्यते। ह स्म वै किल पूर्वेऽतिक्रांतकालीनाः वि
द्वांसः आत्मज्ञाः प्रजां कर्म परब्रह्मविद्यां च। प्रजोपलक्षितं हि त्रयमेतत्॥ बाह्यलोकत्रयसा
धनं निर्दिश्यते। प्रजामिति॥ प्रजां किं न कामयंते॥ पुत्रादिलोकत्रयसाधनं नानुतिष्ठंतीति॥
एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयंते॥ ७॥
त्यर्थः। नन्वपरब्रह्मदर्शनमनुतिष्ठंत्येव॥ तत्त्वादिव्युत्थाने॥ नाऽपवादात्॥ ब्रह्म तं परादाद्यो
न्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद सर्वं तं परादादित्यपरब्रह्मदर्शनमथापवदत्येव। अपरब्रह्मणोऽपि सर्व
मध्यांतर्भावात्। यत्र नान्यत्पश्यतीति च॥ पूर्वापरबाह्यांतदर्शनप्रतिषेधाच्च। अपूर्वमनपर
म म्नंतरं बाह्यमिति। तत्केन कं पश्येद्विजानीयादिति। तस्मान्नात्मदर्शनव्यतिरेकेणान्यद्व्युत्थं
नकारणमपेक्षते॥ ॥ ७॥ ॥व्याख्या हत तद्वादीति। आत्मविदामपरविद्यानुष्ठानं दूषयति। ना
पवादादिति। अथात्र सर्वस्यानात्मनो दर्शनमेवापोद्यते न तु परस्य ब्रह्मणो दर्शनमत आहाप
रब्रह्मणोऽपीति। तदपवादे श्रुत्यंतरमाह यत्रेति। यस्मिन्भूम्नि स्थितश्चक्षुरादिभिरन्यं न पश्य
ति न शृणोतीत्यादिना च दर्शनादिव्यवहारस्य वारितत्वादात्मविदो न युक्तमपरब्रह्मदर्शनमित्य
र्थः। तत्रैव हेत्वंतरमाह पूर्वेति। प्रतिषेधप्रकारमभिनयत्यपूर्वमिति। इतश्चात्मविदां नापरब्रह्मदर्श
नमित्याह तत्केनेति। अपरब्रह्मदर्शनासंभवे किं तेषामेषणाभ्यो व्युत्थानकारणमित्याशंक्या

 साधनत्रयमननुतिष्ठतामभिप्रायं प्रश्नपूर्वकमाह कः पुनरित्यादिना। कैवल्यमेव तत्साध्यं फ
 लमित्याशंक्याह प्रजा हीति। निर्ज्ञातासोऽयमित्यादिश्रुतावितिशेषः। स एव तर्हि प्रजया साध्य
तामिति चेन्नेत्याह। स चेति। आत्मव्यतिरिक्तो नास्तीत्युक्तमुपपादयति। सर्वं हीति। आत्माव्यति
रिक्तस्यैव लोकस्य प्रजादिसाध्यत्वमिष्टतामिति चेन्नेत्याह। स चेति। आत्मयाजिनः संस्कारार्थं

कः पुनस्तेषामभिप्राय इत्युच्यते। किं प्रयोजनं फलं साध्यं करिष्यामः प्रजया साधनेन। प्रजा हि बा
ह्यलोकसाधने निर्ज्ञाता। स च बाह्यलोको नास्त्यस्माकमात्मव्यतिरिक्तः। सर्वो ह्यस्माकमात्मभू
तमेव। सर्वस्य च वयमात्मभूताः॥ आत्मा चनः आत्मत्वादेव न केनचित्साधनेनोत्पाद्यः आप्यो
विकार्यः संस्कार्यो वा। यत्त्वात्मयाजिनः संस्कारार्थं कर्मेति। तदपि कार्यकरणात्मदर्शनवि
षयमेव। इदमनेनांगं संस्क्रियत इत्यंगांगित्वादिश्रवणात्॥ न हि विज्ञानघनैकरसनैरंतर्यद

किं प्रजया करिष्यामः॥

र्शिनामंगांगिसंस्कारोपधानदर्शनं संभवति। तस्मान्न किंचित्प्रजादिसाधनैः करिष्यामः। अ
विदुषां हि तत्प्रजादिसाधनैः कर्त्तव्यं फलं। न हि मृगतृष्णिकायामुदकपानाय तदुदकदर्शिप्र
ख वृत्त इति तत्रोषरमात्रमुदकाभावं पश्यतोऽपि प्रवृत्तिर्युक्ता। एवमस्माकमपि परमार्थात्मलोकद क
र्शिनां प्रजादिसाधनसाध्ये मृगतृष्णिकादिसमे विद्वद्दर्शनविषये न प्रवृत्तिर्युक्तेत्यभिप्रायः।

कर्मेत्यंगीकारादात्मनोऽस्ति संस्कार्यत्वमित्याशंक्याह यत्त्वपीति। अथांगांगित्वं संस्कार्यत्वं च मु
ख्यात्मदर्शनविषयमेव किं नेष्यते तत्राह न हीति। आत्मविदां प्रजादिसाध्याभावमुपसंहरति।
तस्मान्नेति। केषां तर्हि प्रजादिभिः साध्यं फलं तदाह। अविदुषां हीति। केषांचित्पुत्रादिप्रवृत्तिश्चेत्त पु
नैवं न्यायेन विदुषामपि तेषु प्रवृत्तिः स्यादित्याशंक्याह न हीति। तत्र प्रवृत्तिरिति संबंधः। अविद्व ८४
द्दर्शनविषय इति छेदः॥ ॥७॥ ॥

उक्तेर्थे वाक्यमवतार्य व्याचष्टे तदेतदिति। आत्मा चेत्तदभिप्रेतं फलं तर्हि तत्र साधनमेष्टव्यमित्याशंक्याह न
चेति। क्व तर्हि साधनमेष्टव्यमित्याशंक्याह साध्यस्येति। विपक्षे दोषमाह। असाध्यस्येति। येषामित्यादि वि
य नदेतदुच्यते येषामस्माकं परमार्थदर्शिनो नो आत्मा अशनायादिविनिर्मुक्तः साध्वसाधुभ्यामवि
कार्योयं लोकः फलमभिप्रेतं। न चास्यात्मनः साध्यसाधनादिसर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्य
साधनं किंचिदेषितव्यं। साध्यस्य हि साधनान्वेषणा क्रियते। असाध्यस्य साधनान्वेषणायां
हि जलबुध्या स्थलरवतरणकृतं स्यात्। खे वा शाकुनपदान्वेषणं तस्मादेनमात्मानं विदित्वा प्र
व्रजेयुरेव ब्राह्मणाः न कर्मारभेरन्नित्यर्थः यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणाः एवं विद्वांसः प्रजामकामयमा
नाः॥ तदेवं साध्यसाधने संव्यवहारं निंदतो विद्वद्विषयायमिति कृत्वा किमकुर्वतेत्युच्यते ते ह
स्म किल पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाभिक्षाचर्यं चरंतीत्यादि य
व्याख्यातं॥ तस्मादात्मलोकमिच्छंतः प्रव्रजंति प्रव्रजेयुरित्येष विधिरर्थवादेन संगच्छते॥ न

येषां नोयमात्मायं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च
व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणो णा
भे ह्येते एषणे एव भवतः॥ ॥७॥

॥ हि सार्थवादस्यास्य लोकस्तुत्याभिमुख्यमुपपद्यते
॥ प्रव्रजंतीत्यस्यार्थवादरूपो ह्येतद्ध स्मेत्यादिरुत्तरग्रंथः॥ अर्थवादश्चेन्नार्थवादो न रमपे
क्षितापेक्षितत्वे तद्ध स्मेत्य र्थवादं प्रव्रजंतीत्येतत्॥ यस्मात्पूर्वे विद्वांसः प्रजादिकर्मभ्यो विनिवृ
त्ताः प्रव्रजितवंत एव तस्मादधुनातना अपि प्रव्रजंति प्रव्रजेयुरित्येवं संबध्यमानेन लोकस्तुत्य
भिमुख्यं भवितुमर्हति। विज्ञानेन समानकर्तृकत्वोपदेशादित्यादिना वोचाम। वेदानुवचनादि सह
न पाठाच्च। यथात्मवेदे साधनत्वेन विहितानां वेदानुवचनादीनां यथार्थत्वमेव न चार्थवादत्वं॥ तथै
तैर तैरेव सह पठितस्य पारिव्राज्यस्यात्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेनार्थवादत्वमुक्तं॥ फलविभागोपदेशा
क्यार्थमुपसंहरति तस्मादिति। ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां प्रजादिभिः साध्याभावादिति यावत्। वाक्यांतरं

बृ·भा·श्वा· प्रश्नद्वारेणावतार्यपांचमिकंव्याख्यानेनतस्यस्मारयतितत्रएवमित्यादिना।यदर्थोयमर्थवादस्तंवि टी·अ·४
३८५ धिंनिगमयतितस्मादिति।महानुभावोयमात्मलोकोत्तदर्थिनोदुष्करमपिपारिव्राज्यंकुर्वंतीतिस्तु
तिरत्रविवक्षितानविधिरित्याशंक्याहनहीति।तदेवप्रपंचयतिप्रव्रजंतीत्यस्यैति।तथापिप्रव्रजंती
तिवाक्यस्यार्थवादत्वेकिंनस्यादित्याशंक्याहार्थवादश्चेदिति।अपेक्षाप्रकारमेवप्रकटयन्न
स्यस्तुत्यभिमुखत्वाभावाद्विधित्वमेवेत्याहयस्मादिति।किंचविदित्वाव्युत्थायभिक्षाचर्यंच
रंतीत्यत्रविज्ञानेनसमानकर्तृत्वंव्युत्थानादेरुपदिश्यतेविज्ञानेचसर्वासूपनिषत्सुविधीयते ४
तोव्युत्थानमपिविधिमर्हतीत्युक्तंतथाचात्रापिव्युत्थानापरपर्यायेपारिव्राज्येविधेयमित्याह
विज्ञानेति।इतश्चपारिव्राज्यवाक्यमर्थवादोनभवतीत्याह।वेदेति।तदेवस्पष्टयति।यथेत्यादि
ना।पारिव्राजस्यविधेयत्वेहेत्वंतरमाहफलेति।पुत्रादिफलापेक्षयापारिव्राज्यफलविभागे
नोपदिश्यंते।तथाचफलवत्वात्पुत्रादिवत्पारिव्राज्यस्यविधेयत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ ॥७॥

तदेवविवृणो त्येतमेवेति।प्रकृतमात्मानंस्वंलोकमाप्ततोविदित्वातमेवसाक्षात्कर्तुमिच्छंतःप्रव्र
जंतीतिवचनात्पुत्रादिसाधनान्मनुष्यादिलोकादात्माख्यलोकेपारिव्राज्यस्यफलांतरत्वेनयतःश्रु
स्त तिर्विभज्याभिदधातिअतस्तस्यविधेयत्वमप्रत्यूहमित्यर्थः।फलविभागोपदेशेदृष्टांतमाहयथेति।त
थापारिव्राज्येपिफलविभागोक्तेर्विधेयतेतिदार्ष्टांतिकमितिशब्दार्थः।पारिव्राजस्यस्तुतिपरत्वाभा
वेहेत्वंतरमाहनचेति।यथावायुर्वैक्षेपिष्ठेत्यादिरर्थवादःप्राप्त्यर्थेदेवतादिस्तुत्यर्थंस्थितोनानतथेदं
स्तुतिपरंतदवद्योतिशब्दाभावादित्यर्थः।किंचप्रधानस्यदर्शपूर्णमासादेरर्थवादापेक्षावत्पारिव्रा

त् एतमेवात्मानंलोकेविदित्वेत्यन्यस्माद्बाह्याल्लोकादात्मानंफलांतरत्वेनप्रविभजति॥यथा
पुत्रेणैवायंलोकोजय्योनान्येनकर्मणा॥कर्मणापितृलोकइति।नचप्रव्रजेतीत्येतस्यास्तवत्
लोकस्तुतिपरं॥प्रधानवच्चार्थवादापेक्षं॥सकृच्छ्रुतंस्यात्॥तस्माद्भ्रांतिरेवैषालोकस्तुतिपर
मिति॥नचानुष्ठेयेनपारिव्राज्येनस्तुतिरुपपद्यते॥यदिपारिव्राज्यमनुष्ठेयमपिसदन्यस्तु
त्यर्थंस्यात्।दर्शपूर्णमासादीनामप्यनुष्ठेयानांस्तुत्यर्थतास्यात्॥ ॥७॥ ॥

ज्यमपितदपेक्षमुपलभ्यतेतेनतस्यदर्शादिवद्विधेयत्वंदुर्वारमित्याहप्रधानवच्चेति।किंचपारिव्रा
ज्यंसकृदेवश्रुतंचेदविवक्षितमन्यस्तुतिपरंस्यान्नचेदंसकृदेवश्रूयतेप्रव्रजंतीत्युपक्रम्यप्रजां
नकामयंतेव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंतीत्यभ्यासादतोपिनस्तुतिमात्रमेतदित्याहसकृदिति।
नचेत्यत्रापिसंबध्यतेकथंतर्हिपारिव्राज्यस्यस्तुतिपरत्वप्रतीतिस्तत्राहतस्मादिति।अस्तुतर्हिवि
धेयमपिपारिव्राज्यंस्तावकमपीतिचेन्नेत्याहनचेति।विपक्षेदोषमाहयदीति॥ ॥७॥ ॥

अथपारिव्राज्यंयज्ञादिवदन्यत्रविधीयतामिहतुस्तुतिरेवेत्याशंक्याहनचान्यत्रेति।आत्मज्ञानाधिकारादन्य
त्रपारिव्राज्यविध्यनुपलंभादित्यर्थः।अन्यत्रविध्यनुपलंभंसमर्थयतेयदीत्यादिना।अन्यत्रक्रियायामितिया
वत्।कर्माधिकारेतत्यागविधेर्विरुद्धत्वादितिभावः।भवत्विहपारिव्राज्येविधिस्तथापिसर्वकर्मानधिकृतविषयः
स्यादित्याशंक्याहयद्यपीति।तत्रकर्मानधिकृतेपुंसीत्येतत्।तत्रहेतुमाहकर्तव्यत्वेनेति।कर्मानधिकृतेनक
र्तव्यतयाज्ञातत्वेवृक्षारोहणादाविवपारिव्राज्येपिनास्तितथाचानधिकृतविषयेपारिव्राज्यंकल्प्यतेचेत्तस्मि
न्विषयेवृक्षारोहणाद्यपिकल्प्येताविशेषादित्यर्थः।पारिव्राज्यस्याधिकृतविषयत्वेविधेयत्वेचसिद्धेफलितमा
नचान्यत्रकर्तव्यतेतस्माद्विषयान्निर्ज्ञातायतइहस्तुत्यर्थेभवेत्।।यदिपुनःक्वचिद्विधिःपरिकल्प्ये
तपारिव्राज्यस्यसइहैवमुख्योनान्यत्रसंभवति।।यद्यनधिकृतविषयेपारिव्राज्यंपरिकल्प्यतेत
य त्र वृक्षाद्यारोहणादिपिपारिव्राज्यवत्कल्प्यते।कर्तव्यत्वेनानिर्ज्ञातत्वाविशेषात्।तस्मात्स्तुतित्वगंधो
३ प्यत्रनशक्यःपरिकल्पयितुंपद्ययमात्मालोकोर्थ्यतेकिमर्थंतत्प्राप्तिसाधनत्वेनकर्माण्येवनारभेर
न्किंपारिव्राज्येनेति।अत्रोच्यते।।अस्यात्मलोकस्यकर्मभिरसंबंधाद्यमात्मानमिच्छंतःप्रव्रजेयुः
सआत्मासाधनत्वेनफलत्वेनचोत्पाद्यत्वादिप्रकाराणामन्यतमत्वेनापिकर्मभिर्नसंबध्यते।क
स्मात्सएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यतेइत्यादिलक्षणोयस्मादेवंलक्षणश्चात्माकर्मफलसं
धनासंबंधीसर्वसंसारधर्मविलक्षणोऽशनायाद्यतीतोऽस्थूलादिधर्मवानजोऽजरोऽमरोऽमृ
तोऽभयःसैंधवघनवद्विज्ञानैकरसस्वभावःस्वयंज्योतिरेकएवाद्वितीयोऽपूर्वोऽनपरोऽनंतरोऽ
बाह्यइत्येतदागमतस्तर्कतश्चस्थापितं।विशेषतश्चेहजनकयाज्ञवल्क्यसंवादेस्मिन्।।तस्मादे
वंलक्षणआत्मनिविदितआत्मत्वेननैवकर्मारंभउपपद्यते।नहिचक्षुष्मान्पथिप्रवृत्तोहनिकू
पेकंटकेवापतति।कृत्स्नस्यचकर्मफलस्यविद्याफलेंतर्भावात्।। ।।७।। ।।हतस्मादिति।सार्थवादंपरिव्रा
ज्यंव्याख्यायसएषइत्यादिव्याकर्तुंशंकयतियदीति।परिहरत्यत्रेति।तदर्थिनोनारभंतेकर्माणीतिशेषः।कर्मभिर
संबंधमात्मलोकस्यसाधयतियमात्मानमिति।तस्यकर्मासंबंधेनिष्प्रपंचत्वंफलतीत्याहतस्मादिति।आत्मनोनि
ष्प्रपंचत्वेपिकथंतदर्थिनांपारिव्राज्यसिद्धिरित्याशंक्याहयस्मादिति।निर्विशेषत्वंतत्रतत्रवाक्येदर्शितस्वरूपोयमात्मे
त्येतदागमोपपत्तिभ्यांयथापूर्वंस्थापितंतथैवात्रापिब्राह्मणद्वयेविशेषतोयस्मान्निर्द्धारितंतस्मादस्मिन्नात्मन्यापात
तोज्ञातेकर्मानुष्ठानप्रयत्नासिद्धिरितियोजना।उक्तात्मविषयविवेकविज्ञानवतोनकर्मानुष्ठानमित्यत्रदृष्टांतमाहनहीति

तथापिविचित्रफलानिकर्माणीतिविवेकीकुतूहलवशादनुष्ठास्यतीत्याशंक्याहनचेति।तत्रलौकिकं
न्यायंदर्शयत्यर्कचेदिति।पुरोदेशमधुलभेतचेदितियावत्।ज्ञानफलेकर्मफलांतर्भावमाहस
नचायत्नप्राप्यवस्तुनिविद्वान्यत्नमातिष्ठति।अर्केचेन्मधुविंदेतकिमर्थंपर्वतंव्रजेत्।इष्टस्यार्थस्य
संप्राप्तौकोविद्वान्यत्नमाचरेत्।सर्वंकर्माखिलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यतइतिगी।तास्विहापिचैतस्यै
वपरमानंदस्यब्रह्मविज्ञाप्यस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीत्युक्तं।अतोब्रह्मविदोनकर्मारं
भोयस्मात्सर्वैषणाविनिवृत्तःसएषनेतिनेत्यात्मानमात्मत्वेनोपगम्यतद्रूपेणैववर्त्तते।तस्मादेत
मेवविदंनेतिनेतीत्यात्मभूतंउहएवमेतेवक्ष्यमाणेनतरतोनप्राप्नुतइतियुक्तमेवेतिवाक्यशे
षः॥केतेइत्युच्यते॥अतोस्मान्निमित्ताच्छरीरधारणादिहेतोःपापंपुण्यंकर्माकरवंकृतवानस्मि म
कष्टंखलुममवृत्तमनेनपापेनकर्मणाहंनरकंप्रतिपत्स्यइतियोयंपश्चात्तापःकर्मकृतवतःपरिते
पःसएतंनेतिनेत्यात्मभूतंनतरति॥तथातःकल्याणंफलविषयकामान्निमित्तात्यज्ञदानादि
सएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यतेऽशीर्योनहिशीर्यतेऽसंगोनहिसज्यतेऽसितोनव्यथ
तेनरिष्यत्येतमुहैवैतेनतरतइत्यतःपापमकरवमित्यतःकल्याणमकरवमित्युभेउहै
वैषएतेतरतिनेनंकृताकृतेतपतः॥२२॥ ॥निमित्तेपुण्यंशोभनंकर्मकृतवानस्मिअतोहम
स्यफलंसुखमुपभोक्ष्येदेहान्तरइत्येषोपिहर्षस्तन्नतरति।उभेउहएवएषब्रह्मविदेतेकर्मणी
तरति॥पुण्यपापलक्षणे॥एवंब्रह्मविदःसन्यासिनःउभेअपिकर्मणीक्षीयेतेपूर्वजन्मनिकृते
येतेइहजन्मनिकृतेयेतेअपूर्वेचनारभ्येते।किंचनैनंकृताकृतेकृतंनित्यानुष्ठानमकृतंतस्यै
त वाक्रियातेअपिकृताकृतेएनंनतपतोऽनात्मज्ञंहिकृतंफलदानेनाकृतंप्रत्यवायोत्पादनेनतप
तोयंतुब्रह्मविदात्मविद्याग्निनासर्वाणिकर्माणिभस्मीकरोति।यथैधांसिसमिद्धोग्निरित्या
दिस्मृतेः॥शरीरारंभकयोस्तूपभोगेनक्षयः।अतोब्रह्मविदकर्मसंबंधी॥२३॥ ॥७॥ ॥
वीमिति।अखिलंसमग्रांगोपेतमित्यर्थः।तत्रैवश्रुतिंसंवादयतीत्यापीति।निषेधवाक्यतात्पर्यमुपसंहरत्यन्त
ति।एतमित्यादिवाक्यंयोजयतियस्मादिति।उहेतिनिपाताभ्यांसूचितोर्थोयस्मादित्यनुभाषितः।इतिशब्द

स्यापेक्षितं पूरयति इतियुक्तमिति। आकांक्षापूर्वकमुत्तरं वाक्यमवतार्य व्याकरोति। केनेत्यादिना। यथोक्ता
त्मविदः तापहर्षासंस्पर्शे हेतुमाह। उभे इति। पुण्यपापे तरतीत्युक्ते पृथगवस्थानं तयोः शंक्यते तन्निरस्यति। ए
वमिति। निषेधवाक्योक्तकर्मणेतियावत्। इतश्चात्मविदो धर्मादिसंबंधो नास्तीत्याह। किंचेति। तदेवानंत
रवाक्यव्याख्यानेन स्फोरयति। नैनमिति। तयोस्तर्हि कुत्र तापकत्वं तदाह। अनात्मज्ञं हीति। पुरुषत्वात्
ब्रह्मविदुष्यपि कृताकृतयोस्तापकत्वं स्यादित्याशंक्याह। अयं त्विति। तत्र भगवद्वाक्यं प्रमाणयति। य
थेति। यद्यपि पूर्वोत्तरयोर्द्धर्माधर्मयोरनारब्धयोरात्मविद्यावशाद्विनाशाश्लेषौ तथापि प्रारब्धयो
रस्ति तयोस्तापकत्वमित्याशंक्याह। शारीरेति। प्रकृतं विद्याफलमुपसंहरत्यत इति। कर्मकार्यासंबं
धादितियावत्॥ ॥२२॥ ॥उक्ते विद्याफले मंत्रं संवादयति। तदेतदिति। एष नित्यो महिमेत्यत्र नित्यत्वमुप
तदेतद्वस्तु ब्राह्मणेनोक्तमृचा मंत्रेणाभ्युक्तं प्रकाशितमेष नेति नेत्यादिलक्षणो नित्यो महिमा॥ अ
न्ये तु महिमानः कर्मकृता इत्यनित्या अयं तु नेति नेत्यादिलक्षणो महिमा स्वाभाविकत्वान्नित्यो ब्रह्म
विदो ब्राह्मणस्य त्यक्तसर्वैषणस्य॥ कुतोऽस्य नित्यत्वमिति हेतुमाह कर्मणा न वर्द्धते शुभलक्षणे
न कृतेन वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति॥ तथाऽशुभेन कर्मणा नो कनीयान् नाप्यपक्षयलक्षणां
तदेतद्वाऽभ्युक्तमेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान् तस्यैव स्यात्प
दवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति॥ ॥ विक्रियां प्राप्नोति। उपचयापचयहेतुभूता
एव हि सर्वा विक्रिया इत्येताभ्यां प्रतिषिध्यंते॥ अतोऽविक्रियावत्त्वान्नित्य एष महिमा॥ तस्मात्त
स्यैव महिम्नः स्याद्भवेत् पदवित्। पदस्य वेत्ता पद्यते गम्यते ज्ञायते इति महिम्नः स्वरूपमेव पदं त
स्य पदस्य वेदिता किं तत्पदवेदनेन स्यादित्युच्यते तं विदित्वा महिमानं न लिप्यते न संबध्यते कर्मणा पा
पकेन धर्माधर्मलक्षणेन। उभयमपि पापमेव विदुषः॥ ॥२३॥ ॥ पादयति अन्ये त्विति। तद्धि लक्षणत्वम
कर्मकृतत्वं अकर्मकृतो महिमा स्वाभाविकत्वान्नित्य इत्यत्राकर्मकृतत्वेन स्वाभाविकत्वमसिद्धमित्याशंक्याह।
कुतोऽस्येति। वृद्धि [illegible] रपक्षयश्चेति विक्रियाद्वयाभावेऽपि विक्रियांतराणि भविष्यंतीत्याशंक्याह। उपचयेति। ताभ्यां निषि
द्धाभ्यामितियावत्। आत्मनः सर्वविक्रियाराहित्ये फलितमाह। अत इति। तस्य नित्यत्वेऽपि किं तदाह। तस्मादिति। अ
धर्मलक्षणेनेति वक्तव्ये किमिदं धर्माधर्मलक्षणेनेत्युक्तमत आह उभयमपीति। संसारहेतुत्वाविशेषादित्यर्थः

तस्मादित्यादिवाक्यं व्याचष्टे यस्मादिति। एवंविदात्मा कर्मतत्फलसंबंधशून्य इत्यापाततो ज्ञानन्निय्यर्थः।
विशेषणाभ्यामुत्सर्गतो विहितस्योभयविधकरणव्यापारोपरमस्य यावज्जीवादिश्रुतिविहितकर्म्मापि
वादस्तस्माद्विरक्तस्यापि न नित्यादित्यागः। उत्सर्गस्यापवादेन बाधः कस्य न संमत इत्यादिन्यायादित्यर्थः।

यस्मादेवमकर्मसंबंध्येष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणस्तस्मादेवंवित् शांतो बाह्येंद्रिय
व्यापारतउपशांतः तथा दांतोंतःकरणतृष्णातो निवृत्तः उपरतः सर्वैषणाविनिर्मुक्तः संन्यासीति
तितिक्षुः द्वंद्वसहिष्णुः समाहितः इंद्रियांतःकरणचलनरूपात् व्यावृत्त्यैकाग्ररूपेण समाहितो भू

तस्मादेवंवित् शांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्म
न्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति॥ ॥७॥ ॥

त्वा तदेतदुक्तं पुरस्तात्। बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्येति आत्मन्येव स्वकार्यकरणसंघाते आत्मा
नं प्रत्यक्चेतयितारं पश्यति। तत्र किं तावन्मात्रे परिच्छिन्ने नेत्युच्यते। सर्वं समस्तमात्मानमेव पश्य
ति नान्यदात्मव्यतिरिक्तं वालाग्रमात्रमप्यस्तीत्येवं पश्यति॥ मननान्मुनिर्भवति जाग्रत्स्वप्नसुषु
प्त्याख्यं भावत्रयं हित्वा॥ ॥७॥

व्याख्योपरत इति। जीवनविच्छेदव्यतिरिक्तं शीतादिसहिष्णुत्वे तितिक्षुत्वं यत्र कर्म्मकर्त्तुः स्वातंत्र्यं तेषां
कर्म्मणां निवृत्तिः शमादिपदैरुक्ता यत्र तु सम्यग्धीविरोधिनि निद्रालस्यादौ पुंसो न स्वातंत्र्यं तन्निवृ
त्तिः समाधानं समाहितो भूत्वा पश्यतीति संबंधः। पश्यतीति वर्त्तमानापदेशात् कथं विशेषणेषु संक्रामितो

विद्वद्व्याख्यातमेतदिति॥ ॥७॥ ॥ न

यथोक्तैः साधनैरुदितायां विद्यायां किं स्यादित्याशंक्याहैवमिति। तस्य पुण्यपापासंस्पर्शे हेतुमाशं
क्येत्विति। इतश्च विदुषो न कर्मसंबंधोस्तीत्याह नैनमिति। किमिति विपाप्मा ब्रह्मविदं न तपतीत्याशंक्या
ह। सर्वमिति। कथं ब्राह्मणो भवतीत्यपूर्ववदुच्यते। प्रागपि ब्राह्मण्यस्य सत्वादित्याशंक्याहायंत्वि

एवंपश्यंतं ब्राह्मणं नैनं पाप्मा पुण्य पापलक्षणस्तरति न प्राप्नोति॥ अयं तु ब्रह्मवित् सर्वंपा
प्मानं तरत्यात्मभावेनैव व्याप्नोत्यतिक्रामति॥ नैनं पाप्मा कृताकृतलक्षणस्तपति। इष्टफ
लप्रत्यवायोत्पादनाभ्यां॥ सर्वं पाप्मानमयं तपति ब्रह्मवित् सर्वात्मदर्शनवह्निना भस्मीक
रोति॥ स एष एवंवित् विपापो विगतधर्माधर्मो विरजो विगतरजो कामो विगतकामः अवि

नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति विपापो
विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः

चिकित्सः छिन्नसंशयो हमस्मि सर्वात्मा परं ब्रह्मेति निश्चितमतिर्ब्राह्मणो भवत्ययं त्वेवंभू
तः एतस्यामवस्थायां मुख्यो ब्राह्मणः प्रागेतस्माद्ब्रह्मस्वरूपावस्थानात् गौणमस्य ब्राह्म
ण्यं। एष ब्रह्मलोकः ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः। मुख्यो निरुपचरितसर्वात्मभावलक्षणः हे स ल
म्राट् एवं ब्रह्मलोकं परिप्रापितोस्यभयेनेति नेत्यादिलक्षणमिति होवाच याज्ञवल्क्यः॥

ति। मुख्यत्वमबाधितत्वं सफलां विद्यां मंत्रब्राह्मणाभ्यामुपदिश्योपसंहरत्येष इति। तत्र कर्मधा
रयं समासं सूचयति ब्रह्मैवेति। तथाविधसमासपरिग्रहे प्रकरणमनुग्राहकमभिप्रेत्याह मुख्य
इति। तथापि किं मम सिद्धमिति तदाहैवमिति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

ब्राह्मीयं विद्यालाभं द्योतयितुं राज्ञो वचनमित्याहैवमिति। सति वक्तव्यशेषे कथमित्थं राज्ञो वचनमित्याशंक्या
ह परिसमापितेति। तथापि परमपुरुषार्थस्य वक्तव्यत्वमित्याशंक्याह समाप्त इति। कर्तव्यान्तरं वक्तव्यमस्तीत्या
शंक्याह तावदिति। तथापि यत्र निष्ठा कर्तव्या तद्वाच्यमित्याशंक्याहैषेति। तथापि परमा निष्ठान्यास्तीति चेत्तत्र
एवं ब्रह्मभूतो जनको याज्ञवल्क्येन ब्रह्मभावमापादितः प्रत्याह सोऽहं त्वया ब्रह्मभावमापादितः सन्भ
गवते तुभ्यं विदेहान्देशान्मम राज्यं समस्तं ददामि मां च सह विदेहैर्दास्याय यदा सकर्मणे ददामीति च
शब्दात्संबध्यते। परिसमापिता ब्रह्मविद्या सह संन्यासेन सांगा सेतिकर्तव्यता। का परिसमाप्तः पु
रुषार्थः। एतावत्पुरुषेण कर्तव्यं एषा निष्ठा। एषा परा गतिः। एतन्निःश्रेयसं। एतत्प्राप्य कृ
तकृत्यो ब्राह्मणो भवति। एतत्सर्ववेदानुशासनमिति॥२२॥ योऽयं जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिका
यां व्याख्यातः। आत्मा स वै एष महानज आत्मान्नादः सर्वभूतस्थं सर्वान्नानामत्ता वसुदानः

सोऽहं भगवते विदेहान्ददामि मां चापि सह दास्यायेति॥२२॥ स वा एष महानज आत्मान्नादो
वसुदानो विंदते वसु य एवं वेद॥२३॥

॥ वसु धनं सर्वप्राणिकर्मफलं तस्य दाता प्राणिनां यथा
कर्मफलेन योजयितेत्यर्थः॥ तमेतमजमन्नादं वसुदानमात्मानमन्नादवसुदानगुणाभ्यां युक्तं
यो वेद स सर्वभूतेष्वात्मभूतोऽन्नमत्ति विंदते च वसु सर्वं कर्मफलजातं लभते सर्वात्मत्वादेव य
एवं यथोक्तं वेद। अथवा दृष्टफलार्थिभिरप्येवं गुण उपास्यः। तेनान्नादो वसोश्च लब्धा दृष्टेनै
व फलेनान्नात्त्वेन गोऽश्वादिना चास्य योगो भवतीत्यर्थः॥२३॥ ॥ त्याहैषेति। निश्चितं श्रेयोऽन्यदस्ती
त्याशंक्याह तदिति। तथापि कृतकृत्यतया मुख्यब्राह्मण्यसिध्यर्थं वक्तव्यान्तरमस्तीत्याशंक्याहैतत्प्राप्ये
ति। किमस्यां प्रतिज्ञापरंपरायां नियामकमित्याशंक्याहैतदिति। निरुपाधिकब्रह्मज्ञानात्कैवल्यमि
ति गमयितुमिति शब्दः। संप्रति सोपाधिकब्रह्मध्यानादभ्युदयं दर्शयति। योऽयमित्यादिना। ईश्वरश्चेत्क
र्मफलं प्राणिभ्यो ददाति तर्हि तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्याशंक्याह प्राणिनामिति। उपास्यस्वरूपं दर्श
यित्वा तदुपासने सफलं दर्शयति तमेतमिति। सर्वात्मत्वफलमुपासनमुक्त्वा पक्षान्तरमाहाथवेति। दृष्टं
फलमन्नात्त्वं धनलाभश्चोक्तगुणकमीश्वरं ध्यायतः फलमाह तेनेति। तदेव फलं स्पष्टयति दृष्टेनेति॥ ॥

बृ॰भा॰आ॰ ३८१ मि अन्नादत्वं दीप्ताग्नित्वं निरुपाधिकब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरुक्ता सोपाधिकब्रह्मध्यानाच्चाभ्युदय उक्तस्तथा च कि टी॰अ॰४
मुत्तरकंडिकयेत्याशंक्याहेदानीमिति। अजत्वाद्यविनाशीतिवक्तुं चशब्दः। कथं जन्मजराभावयोरमरत्वाविना
शित्वसाधकत्वं तदाह यो हीति। अयं त्वजत्वादविनाशी अजरत्वाच्चामरोऽमरत्वाच्चाविनाशीति योजना। मरणा
योग्यत्वमुपजीव्य मरणकार्याभावं दर्शय त्यत एवेति। जन्मापक्षयविनाशानामेव भावविकाराणामिह
मुखतो निषेधात्। वृध्द्यादीनि विकारांतराणि आत्मनि भविष्यंतिति विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापरत्वादि
त्याशंक्याह यस्मादिति। इतरे सत्त्वविवृद्धिविपरिणामा अत एवाभय इत्युक्तं विवृणोति यस्माच्चेति। किं त
इदानीं समस्तस्यैवारण्यकस्य योऽर्थ उक्तः स समुच्चित्यास्यां कंडिकायां निर्दिश्यत एतावान्समस्ता
रण्यकार्थ इति स वा एष महानज आत्मा अजरो न जीर्यत इति न विपरिणमत इत्यर्थः। अमरो यस्मा
च्चाजरस्तस्मादमरो न म्रियत इत्यमरः। यो हि जीर्यते जायते च स विनश्यति विम्रियते वा अयं त्व
जत्वादजरत्वाच्चाविनाशी। अत एवामृतो यस्माज्जनिप्रभृतिभिस्त्रिभिर्भावविकारैर्वर्जितस्तस्मा
दितरैरपि भावविकारैस्त्रिभिस्तत्कृतैश्च काम कर्म मोहादिभिर्मृत्युरूपैर्वर्जित इत्येतदभयो

स वा एष महानज आत्माजरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै मू॰ २५

त एव यस्माच्चैवं पूर्वोक्तविशेषणस्तस्माद्भयवर्जितः। भयं चाविद्याकार्यं तत्कार्यप्रतिषेधेन भा
वविकारप्रतिषेधेन चाविद्यायाः प्रतिषेधः प्रसिद्धो वेदितव्यः अभय आत्मैवं गुणविशिष्टः कि
मसौ ब्रह्म परिवृढं निरतिशयं महदित्यर्थः। अभयं वै ब्रह्म प्रसिद्धमेतल्लोके। भयं ब्रह्मेति। त
स्माद्युक्तमेवं गुणविशिष्ट आत्मा ब्रह्मेति॥ ॥७॥

द्भयं तदाह भयं चेति। अविद्यानिषेधि विशेषणाभावादात्मा नेसा सदा स्पृशतीत्याशंक्याह तत्कार्येति
। विशेषणांतरं प्रश्नपूर्वकमुत्थाप्य व्याकरोत्यभय इति कथं पुनरभयगुणविशिष्टस्यात्मनो ब्रह्मत्वं त
दाहाभयमिति। वैशब्दार्थमाह प्रसिद्धमिति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

लोकशब्दः शास्त्रस्याप्युपलक्षणं वेद्यस्वरूपमुक्त्वा विद्याफलं कथयति य एवमिति कंडिकार्थमुपसंहरत्येष इ
ति। स्रष्ट्रादेरपि तदर्थत्वात्किमित्यसाविह नोपसंह्रियते तत्राह नेत्येति। स्रष्ट्रादेरारोपितत्वेऽगमकमाह तदपो
हेनेति। नञ्छब्दः स्रष्ट्रादिप्रपंचविषयः। तदपोहे नेति यदुक्तं तदेव स्फुटयति नेतीति। अध्यारोपापवादन्यायेन त
त्वस्यावेदितत्वादारोपितं भवत्येव स्रष्ट्रादिद्वैतमित्यर्थः। अध्यारोपापवादन्यायस्य पंकप्रक्षालनन्यायविरु
द्धत्वात्तत्त्वं विवक्षितं चेत्तदेवोच्यतो कृतं स्रष्ट्रादिद्वैतारोपेणेत्याशंक्याह यथेति। उदाहरणांतरमाह यथा चे
ति। दृष्टांतद्वयमनूद्य दार्ष्टांतिकमाचष्टे तथा चेति। इहेति मोक्षशास्त्रोक्तिः तथापि कल्पितप्रपंचसंबंधप्र

यएवं यथोक्तमात्मानमभयं ब्रह्म वेद सोऽभयं हि ब्रह्मैव भवति। एष सर्वस्या उपनिषदः संक्षिप्तोऽर्थ उक्तः।
एतस्यैवार्थस्य सम्यक्प्रबोधायोत्पत्तिस्थितिलयादिकल्पना क्रियाकारकफलाध्यारोपणा चात्म
नि कृता। तदपोहेन च नेति नेतीत्यध्यारोपितविशेषापनयद्वारेण पुनस्तत्त्वमावेदितं। यथा एकप्र
भृत्यापरार्द्धसंख्यास्वरूपपरिज्ञानाय रेखाध्यारोपणं कृत्वा एकेयं रेखा दशेयं सहस्रेयमिति ग्रा

ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥२४॥ ॥ चतुर्थं ब्राह्मणं शारीरं ॥

हयति। अवगमयति संख्यास्वरूपं केवलं न तु संख्याया रेखात्मत्वमेव। यथा वा अकारादीन्यक्षरा
णि विजिग्राहयिषुः पत्रमषीरेखादिसंयोगोपायमास्थाय वर्णानां तत्त्वमावेदयति न पत्रमष्याद्या
त्मतामक्षराणां ग्राहयति। तथा चेहोत्पत्त्याद्यनेकोपायमास्थायैकं ब्रह्मतत्त्वमावेदितं। पुनस्तत्कल्पि
तोपायजनितविशेषपरिशोधनार्थं नेति नेतीति तत्त्वोपसंहारः कृतः। तदुपसंहृतं पुनः परिशुद्धं के
वलमेव सफलं ज्ञानमंते अस्यां कंडिकायामिति ॥२४॥ ॥ चतुर्थं प्रकरणं ॥ ॥१॥ ॥
युक्तं सविशेषत्वं ब्रह्मणः स्यादित्याशंक्याह पुनरिति। तस्मिन्नात्मनि कल्पितः स्रष्ट्रादिरूपोपायस्तेन जनितो
विशेषस्तस्मिन्कारणत्वादिः तस्य निरासार्थमिति यावत्। तर्हि द्वैताभावविशिष्टं तत्त्वमिति चेन्नेत्याह तदुप
संहृतमिति। परिशुद्धं भाववदभावेनापि न संस्पृष्टमित्यर्थः। केवलमित्यद्वितीयोक्तिः स्रष्ट्रादिवचनस्य गतिमु
क्त्वा प्रकृतमुपसंहरति सफलमिति। इतिशब्दः संग्रहसमाप्त्यर्थो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थो वा। चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ॥१॥

समाप्ते शारीरकब्राह्मणे वंशब्राह्मणं व्याख्यातव्यं कृतं गतार्थेन मैत्रेयीब्राह्मणेन व्याख्यातं व्याख्येयमधुकाण्डार्थमनु
द्रवत्यागमेति। पाञ्चमिकमर्थमनुभाषते पुनरिति। तस्यैव ब्राह्मणस्तत्त्वमिति शेषः। विगृह्य वादो जयपराजय
प्रधानो जल्पन्यायः षष्ठेन प्रतिष्ठापितमनुवदति निश्चित्येति। प्रश्नप्रतिवचनन्यायस्तत्त्वनिर्णयप्रधानो वादः उ
पसंहृतं तदेव तत्त्वमिति शेषः। संप्रत्यनन्तरब्राह्मणस्यागतार्थत्वमाह। अथेति। आगमोपपत्तिभ्यां निश्चितं तत्त्वे
निगमनमकिंचित्करमित्याशंक्याहार्थवेति। प्रकारान्तरेण संगतिमाहाथवेति। कथमिह तर्केणाधिगति
स्तत्राह तर्केति। मुनिकाण्डस्य तर्कप्रधानत्वे किं स्यात्तदाह तस्मादिति। इति फलतीति शेषः। शास्त्रादिनाय
आगमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मतत्त्वं निर्द्धारितं। पुनस्तस्यैवोपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्कीयेन काण्डेन प्रति
पक्षपरिग्रहं कृत्वा विगृह्यवादेन निर्धारितं। शिष्याचार्यसंबंधेन च षष्ठे प्रतिवचनन्यायेन सविस्तरं विचा प्रश्न
र्योपसंहृतं। अथेदानीं निगमनस्थानीयं मैत्रेयिब्राह्मणमारभ्यते। अथ च न्यायो वाक्यकोविदैः परिगृ
हीतो हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति। अथवागमप्रधानेन मधुकाण्डेन यदमृतत्वसाध
नं ससंन्यासमात्मज्ञानमभिहितं तदेव तर्केणाप्यमृतत्वसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानमधिगम्यते॥

॥ अथह॥

तर्कप्रधानं हि याज्ञवल्कीयं काण्डं। तस्माच्छास्त्रतर्काभ्यां निश्चितमेतद्यदेतदात्मज्ञानं ससंन्यासममृ
स्त्रश्र तत्वसाधनमिति॥ तस्माद्बुद्धावद्भिरमृतत्वप्रतिपित्सुभिरेतत्प्रतिपत्तव्यमिति। आगमोपपत्तिभ्यो
हि निश्चितोर्थः श्रद्धेयो भवत्यव्यभिचारादिति। अक्षराणां तु चतुर्थे यथा व्याख्यातोर्थस्तथा प्रतिपत्त
तानि व्योत्रापि। यान्यक्षराण्यव्याख्यातानि तानि व्याख्यास्यामः। अथेति हेत्वपदेशानन्तर्यप्रदर्शनार्थः। हेतुप्रधा
नानि हि वाक्यान्यतीतानि तदनन्तरमागमप्रधानेन प्रतिज्ञातोर्थो निगम्यते मैत्रेयिब्राह्मणेन ह शब्दे
थोक्तस्य ज्ञानस्य निश्चितत्वेपि किं सिध्यति तदाह तस्माच्छास्त्रश्रद्धावद्भिरिति। एतच्छब्दो यथोक्तज्ञानप
रामर्शार्थः। इति सिध्यतीति शेषः। तत्र हेतुमाहागमेति। अव्यभिचारात्म नैर्युक्तिगम्यस्यार्थस्य तथैव सत्वा
दिति यावत्। इति शब्दो ब्राह्मणसंगतिसमाप्त्यर्थः। तात्पर्यार्थं दर्शितं सत्यक्षरव्याख्यानं प्रसक्तं वा हाक्ष
राणां त्विति। तर्हि ब्राह्मणेस्मिन्वक्तव्याभावात्परिसमाप्तिरेवेत्याशंक्याह यानीति। ननु वाक्यानि पूर्ववत्त्व्याख्या
तानि न हेतुरुपदिष्टस्तत्कथं तदपदेशानन्तर्यं तत्ससंन्यासस्यामृतत्वहेतोरात्मज्ञानस्याथशब्देन द्योत्यते तत्राह हेतुप्रधानानीति॥७॥

तदेवकर्त्तव्यनक्रियातवल्क्यस्येति॥अथेत्यास्यार्थमाह॥एवंसतीति॥भार्याद्वयेदर्शितरीत्यास्थितेतस्यच
याज्ञवल्क्यस्यऋषेःकिलद्वेभार्येपत्न्यौबभूवतुरास्तांमैत्रेयीचनामतःएकापराकात्यायनीनामतः।
तयोर्भार्ययोर्मैत्रेयीहकिलब्रह्मवादिनीब्रह्मवदनशीलाबभूवआसीत्॥स्त्रीप्रज्ञास्त्रियांयोचिता॥सा
स्त्रीप्रज्ञैवयस्याःप्रज्ञागृहप्रयोजनान्वेषणालक्षणासास्त्रीप्रज्ञाएवंतर्हितस्मिन्कालआसीत्कात्या
यनी॥अथैवंसतिहकिलयाज्ञवल्क्यःपूर्वस्माद्गार्हस्थ्यलक्षणात्वृत्तात्पारिव्राज्यलक्षणंवृत्तंउपाकरि ह
ष्यन्नुपाचिकीर्षुःसन्॥१॥हेमैत्रेयीतिज्येष्ठांभार्यामामंत्रयामासआमंत्र्यचोवाचह॥प्रव्रजिष्यन्पा
रिव्राज्यंकरिष्यन्वैअरेमैत्रेयीअस्मात्स्थानाद्गार्हस्थ्यादहमस्मिभवामिमैत्रेय्यनुजानीहिमांहे

याज्ञवल्क्यस्यद्वेभार्येबभूवतुर्मैत्रेयीचकात्यायनीचतयोर्हमैत्रेयीब्रह्मवादिनीबभूवस्त्री
प्रज्ञैवतर्हिकात्यायन्यथहयाज्ञवल्क्योन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्॥१॥मैत्रेयीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यः
प्रव्रजिष्यन्वाअरेहमस्मात्स्थानादस्मिहंततेनयाकात्यायन्यांतंकरवाणीति॥२॥साहोवाच
मैत्रेयीयन्नुमइयंभगोःसर्वापृथिवीवित्तेनपूर्णास्यात्स्यांन्वहंतेनामृताहो३नेतिनेतिहोवाचया
ज्ञवल्क्योयथैवोपकरणवतांजीवितंतथैवतेजीवितंस्यादमृतत्वस्यतुनाशास्तिवित्तेनेति॥
॥३॥साहोवाचमैत्रेयीयेनाहंनामृतास्यांकिमहंतेनकुर्यांयदेवभगवान्वेदतदेवमेविब्रूही
ति॥४॥सहोवाचयाज्ञवल्क्यःप्रियावैखलुनोभवतीसतीप्रियमवृधद्धंततर्हिभवत्येतद्व्या
ख्यास्यामितेव्याचक्षाणस्यतुमेनिदिध्यासस्वेति॥५॥ ॥तेछसियदितेनयाकात्यायन्यां
तंकरवाणीत्यादिव्याख्यातं॥२॥सैवमुक्तोवाचमैत्रेयीसर्वेयंपृथिवीवित्तेनपूर्णास्यान्नुकिंस्यांकिम
हंवित्तसाध्येनकर्मणामृताआहोनस्यामिति॥नेतिहोवाचयाज्ञवल्क्यइत्यादिसमानमन्यत्॥३॥
॥४॥ ॥५॥ ॥सहोवाचप्रियैवपूर्वंखलुनोस्मभ्यंभवतीभवंतीप्रियमेवाद्यवृधद्वर्द्धितवती।निर्द्धारित =
वत्यसिअतःतुष्टोहंहंतेछसिचेदमृतत्वसाधनंज्ञातुंहेभवतितेतुभ्यंतदमृतत्वसाधनंव्याख्यास्यामीति॥ ग
वैराग्यातिरेकेसतीत्यर्थः।तस्याःब्रह्मवादित्वंतदामंत्रणद्वारेणतांप्रत्येवसंवादेहेतूकर्त्तव्यंतस्याब्रह्मवा

 दित्वंद्योतयितुमिछसियदीत्युक्तं। मैत्रेयीत्वमृतत्वमात्रार्थितामात्मनोदर्शयितिसैवमिति। गुरुप्रसादाधी
 नाविद्यावाप्तिरितिद्योतनार्थमाहसहोवाचेति॥ ॥७॥ ॥ज्ञानेछादुर्लभताद्योतनायचेदित्युक्तंव्याख्या
नप्रकारमेवाह आत्मनीति। दृष्टेसर्वमिदंविदितंभवतीत्युत्तरत्रसंबंधः केनोपायेनात्मनिदृष्टेसर्वंदृष्टंभव
आत्मनिखल्वरेमैत्रेयि दृष्टे॥ कथंदृष्टआत्मनीत्युच्यते॥ पूर्वमाचार्यागमाभ्यांश्रुतेपुनस्तर्केणोपप
सहोवाचनवाअरेपत्युःकामायपतिःप्रियोभवत्यात्मनस्तुकामायपतिःप्रियोभवतिनवाअरेजा
यायैकामायजायाप्रियाभवत्यात्मनस्तुकामायजायाप्रियाभवतिनवाअरेपुत्राणांकामायपुत्राः
प्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायपुत्राःप्रियाभवंतिनवाअरेवित्तस्यकामायवित्तंप्रियंभवत्यात्मन
स्तुकामायवित्तंप्रियंभवतिनवाअरेपशूनांकामायपशवःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायपशवः
प्रियाभवंतिनवाअरेब्रह्मणःकामायब्रह्मप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायब्रह्मप्रियंभवतिनवा
अरेक्षत्रस्यकामायक्षत्रंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायक्षत्रंप्रियंभवतिनवाअरेलोकानांकामाय
लोकाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायै [illegible] प्रियाभवंतिनवाअरेदेवानांकामायदेवाःप्रियाभवं
त्यात्मनस्तुकामायदेवाःप्रियाभवंतिनवाअरेभूतानांकामायभूतानिप्रियाणिभवंत्यात्मन
स्तुकामायभूतानिप्रियाणिभवंतिनवाअरेसर्वस्यकामायसर्वंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामा
यसर्वंप्रियंभवत्यात्माव [illegible] रेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्योमैत्रेय्यात्मनिखल्व
रेदृष्टेश्रुतेमतेविज्ञातइदंसर्वंविदितं॥ ॥५॥ ॥
लोकाः ५
त्यामतेविचारितेश्रवणंत्वागममात्रेणमतउपपत्त्यापश्चाद्विज्ञातेएवमेतन्नान्यथेति॥ निर्द्धारणेकिं
भवतीत्युच्यते॥ इदंसर्वंविदितंभवति॥ इदंसर्वमिति॥ ॥५॥ ॥७॥ ॥७॥
तीत्युपायंपृछतिकथमिति। आत्मदर्शनोपायंश्रवणादिकंदर्शयितुमुत्तरमाहोच्यतइति। उक्तोपाय
फलंप्रश्नपूर्वकमाहकिमित्यादिना॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

नवा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । २
आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति ।

इदꣳसर्वमित्यनूद्यतस्यार्थमाहयदात्मनोन्यदिति।तदात्मनिदृष्टेदृष्टꣳस्यादितिशेषः।कथमन्यस्मिन्दृष्टेसत्य
न्यत्दृष्टꣳभवतितत्राहात्मव्यतिरेकेणेति।सयथार्द्रैधाग्नेरित्यादाविष्टꣳहुतमित्याद्यधिकंदृष्टंतस्यार्थमाहचतु
यदात्मनोन्यदात्मव्यतिरेकेणाभावात्॥चतुर्थेशब्दनिश्वासेनेवलो काद्यर्थनिश्वासःसामर्थ्या

ब्रह्मतंपरादाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेदक्षत्रंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःक्षत्रंवेदलोकास्तंपरादुर्योन्य
त्रात्मनोलोकान्वेददेवास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोदेवान्वेदवेदास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोवेदान्वेदभू
तानितंपरादुर्योन्यत्रात्मनोभूतानिवेदसर्वंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःसर्वंवेदेदंब्रह्मेदंक्षत्रमिमे
८ लोकाइमेदेवाइमेवेदाइमानिभूतानीꣳसर्वंयदयमात्मा॥६॥सयथादुंदुभेर्हन्यमानस्यनबा
ह्यांछब्दांछक्नुयाद्ग्रहणायदुंदुभेस्तुग्रहणेनदुंदुभ्याघातस्यवाशब्दोगृहीतः॥७॥सयथाशं
खस्यध्मायमानस्यनबाह्यांछब्दांछक्नुयाद्ग्रहणायशंखस्यतुग्रहणेनशंखध्मस्यवाशब्दो
गृहीतः॥८॥सयथावीणायैवाद्यमानायैनबाह्यांछब्दांछक्नुयाद्ग्रहणायवीणायैतुग्रहणेनवी
णावादस्यवाशब्दोगृहीतः॥९॥सयथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्यपृथग्धूमाविनिश्चरंत्येवंवा
अरेस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेवैतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोथर्वांगिरसइतिहासःपु
राणंविद्याउपनिषदःश्लोकाःसूत्राण्यनुव्याख्यानानिव्याख्यानानीष्टꣳहुतमाशितंपायित
च मयंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिभूतान्यस्यैवैतानिसर्वाणिनिश्वसितानि॥१०॥सयथासर्वा
सामपाꣳसमुद्रएकायनमेवꣳसर्वेषाꣳस्पर्शानांत्वगेकायनमेवꣳसर्वेषाꣳरसानांजिह्वैकाय
नमेवꣳसर्वेषांगंधानांनासिकेएकायनमेवꣳसर्वेषांरूपाणांचक्षुरेकायनमेवꣳसर्वेषाꣳशब्दा
नाꣳश्रोत्रमेकायनमेवꣳसर्वेषाꣳसंकल्पानांमनएकायनमेवꣳसर्वेषामानंदानामुपस्थएकायन
मेवꣳसर्वेषांविसर्गाणांपायुरेकायनमेवꣳसर्वेषामध्वनांपादावेकायनमेवꣳसर्वेषांवेदानांवागेका
दुक्तोभवतीतिपृथङ्गोक्तः॥६॥ ॥७॥ ॥८॥ ॥९॥ ॥१०॥ ॥११॥ ॥
र्थइति।सामर्थ्यादर्थभन्यस्यशब्दस्यानुपपत्तेरित्यर्थः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥ ॥७॥ ॥

यनं॥११॥

* सर्वासांविद्यानांꣳहृदयमेकायनमेवꣳसर्वेषांकर्मणांꣳ
* हस्तावेकायनमेवꣳ

 नन्वत्रापिसामर्थ्याद्विशेषात्पृथगुक्तिरयुक्तेत्याशंक्याहेहत्विति। सयथासैंधवघनइत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह
सर्वकार्येति। एतेभ्योभूतेभ्यइत्यादेरर्थमाह पूर्वंत्विति ज्ञानोदयात्प्रागवस्थायामित्यर्थः। लब्धविशेषविज्ञान
इहतु सर्वशास्त्रार्थोपसंहार इति कृत्वार्थप्राप्तोप्यर्थः स्पष्टीकर्त्तव्य इति पृथगुच्यते॥ सर्वकार्यप्रलयेवि
द्यानिमित्ते सैंधवघनवदनंतरोबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः एक आत्मावतिष्ठते। पूर्वंतुभूतमात्रासंसर्ग
विशेषाल्लब्धविशेषविज्ञानः सन्प्रविलापितविद्यया विशेषविज्ञाने तन्निमित्ते चभूतसंसर्गेमिप्रेत्यसं
ज्ञास्तीत्येवं याज्ञवल्क्येनोक्ता॥१२॥ साहोवाच॥ अत्रैवमाभगवानेतस्मिन्नेववस्तुनिप्रज्ञानघनए
वप्रेत्यसंज्ञास्तीतिमोहांतंमोहमध्यं मा अपिपीपदवगमितवानसिमोहितवानसीत्यर्थः॥ अतो

सयथासैंधवघनोनंतरोबाह्यः कृत्स्नोरसघनएवैवंवा अरेयमात्मानंतरोबाह्यः कृत्स्नः प्र
ज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यः समुत्थायतान्येवानुविनश्यतिनप्रेत्यसंज्ञास्तीत्यरेब्रवीमीति
होवाचयाज्ञवल्क्यः॥१२॥ साहोवाचमैत्रेय्यत्रैवमाभगवान्मोहांतमापीपिपंनवा अहमिमं
विजानामीतिसहोवाचनवा अरेहंमोहंब्रवीम्यविनाशी वा अरेयमात्मानुच्छित्तिधर्मा॥१३॥

नचैअहमिममात्मानंउक्तलक्षणंविजानामिविवेकतः॥ सहोवाचनाहंमोहंब्रवीमीत्याहयाज्ञवल्क्यः
॥ अविनाशीअयमात्मायतः। विनष्टुंशीलमस्येतिविनाशीनविनाशी अविनाशी विनाशशब्देन वि
ल क्रियाअविनाशीत्यविक्रियात्मेत्यर्थः॥ अरेमैत्रेय्ययमात्माप्रकृतोऽनुच्छित्तिधर्माउच्छित्तिरुच्छेदः। उ
च्छेदांतोविनाशः उच्छित्तिर्धर्मोस्येत्युच्छित्तिधर्मानउच्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मानापिविक्रियाल
क्षणोनान्योप्युच्छेदलक्षणोविनाशोस्यविद्यतइत्यर्थः॥१३॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

स्सनूव्यवहरतीतिशेषः। प्रविलापितेनस्येत्यध्याहारः। पूर्वोत्तरविरोधंशंकित्वापरिहरतिसाहोवाचे
त्यादिना। अविनाशित्वेपूर्वत्रहेतुरित्याहयतइति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

प्रत्यध्यायमन्यथाप्रतिपादनादात्मनः सविशेषत्वमाशंक्य स एष इत्यादेस्तात्पर्यमाह चतुर्ष्वपीति। के
न प्रकारेण तस्य तुल्यत्वमित्याशंक्याह परं ब्रह्मेति। अध्यायभेदस्तर्हि कथमित्याशंक्याहोपायेति। उ
पायभेदवदुपेयभेदोपि स्यादित्याशंक्याहोपेयस्त्विति। चातुर्थिकादर्थात्तौ चमिकस्यार्थस्य भेदं व्या
वर्तयति स एवेति। प्राणप नौपन्यासेन मूर्द्धातेस्य प तिष्ठतीति मूर्द्धपातोपन्यासात्प्राणपा[illegible]ते प
चतुर्ष्वपि प्रपाठकेष्वेकस्यात्मा तुल्यो निर्द्धारितः। परं ब्रह्म उपायविशेषस्तु तस्याधिगमे अन्यश्चा
न्यश्चोपेयस्तु स एवात्मा यश्च तुर्थे अथात आदेशो नेति नेतीति निर्दिष्टः स एव पंचमे प्राणपणोपन्या
सेन शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादे निर्द्धारितः पुनः पंचमसमाप्तौ पुनर्जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे पु

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरꣳ रसयते त
दितर इतरमभिवदति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरꣳ स्पृशति तदि
तर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कꣳ रस
येत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कꣳ स्पृशेत्तत्केन कं विजा
नीयाद्येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्मा ॥ ॥७॥ ॥

नरिहोपनिषत्समाप्तौ चतुर्णामपि प्रपाठकानामेतदात्मनिष्ठतानान्योन्तराले कश्चिदपि विवक्षि
तोर्थ इत्येतत्प्रदर्शनायां तत्रोपसंहारः स एष नेति नेत्यादिः॥ ॥७॥ ॥ नगृहीताऽइति गम्यते तेन शाक
ल्यब्राह्मणेन निर्विशेषः। प्रत्यगात्मा निर्द्धारित इत्यर्थः। विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादावुक्तं स्मारयति पुनरि
ति पंचमसमाप्तौ पुनर्विज्ञानमित्यादिना स एव निर्द्धारित इति योजना। कूर्चब्राह्मणादावपि स एवो
क्त इत्याह पुनर्जनकेति। अस्मिन्नपि ब्राह्मणे स एवोक्त इत्याह पुनरिहेति। किमिति पूर्ववत्तत्र तत्रो
क्तस्य निर्विशेषस्यात्मनोवसाने वचनमित्याशंक्याह चतुर्णामपीति॥ ॥७॥ ॥

 पूर्वापरपर्यालोचनायामुपनिषदर्थोनिर्विशेषमात्मतत्वमित्युपपाद्यवाक्यांतरमवतार्यव्याकरोतिय
 स्मादित्यादिना॥इतिहोक्त्वेत्यादिवाक्यमाकांक्षापूर्वकमादायव्याचष्टेयत्त्वष्टवत्यसीत्यादिनाब्राह्म
णार्थमुपसंहरतिपरिसमाप्तेति।तथाप्युपदेशांतरंकर्त्तव्यमस्तीत्याशंक्याहैतावानिति।किमत्रप्र

यस्मात्प्रकारशतेनापिनिरूप्यमाणेतत्वेनेतिनेत्यात्मैवनिष्ठानान्योपलभ्यतेतर्केणवागमेन
वातस्मादेतदेवामृतत्वसाधनंयदेतन्नेतिनेत्यात्मपरिज्ञानंसर्वसंन्यासश्चेत्येतमर्थमुपसंजि
हीर्षन्नाह।एतावदेतावन्मात्रंयदेतन्नेतिनेत्यद्वैतात्मदर्शनमिदंचान्यसहकारिकारणनिरपेक्षं
मैत्रेय्यमृतत्वसाधनं यत्पृष्टवत्यसियदेवभगवान्वेत्थतदेवमेविब्रूहीत्यमृतत्वसाधनमितितदेव

अगृह्योनहिगृह्यतेऽशीर्योनहिशीर्यतेऽसंगोनहिसज्यतेऽसितोनव्यथतेनरिष्यतिविज्ञाता
रमरेकेनविजानीयादित्युक्तानुशासनासिमैत्रेय्येतावदरेखल्वमृतत्वमितिहोक्त्वायाज्ञ
वल्क्योविजहार॥१४॥ ॥पंचमंब्राह्मणं॥ ॥७॥ ॥

देवेतिविज्ञेयंत्वयाइतिहकिलएवंकिल्वामृतत्वसाधनमात्मज्ञानंप्रियायैउक्त्वायाज्ञवल्क्यःकिं भार्यायै
कृतवान्यत्पूर्वंप्रतिज्ञातंप्रव्रजिष्यन्नस्मीतितच्चकारविजहारप्रव्रजितवानित्यर्थः।परिसमा
प्ताब्रह्मविद्यासंन्यासपर्यवसाना।एतावाननुपदेशः।एतद्वेदानुशासनं।एषापरमानिष्ठा।एषपुरुषा
र्थकर्त्तव्यतांतइति॥ ॥७॥ ॥

माणमितितत्राहएतदिति।तथापिपरमानिष्ठासंन्यासिनोवक्तव्येतिचेन्नेत्याहैषेति।आत्मज्ञानेस
संन्यासेसत्यपिपुरुषार्थांतरंकर्त्तव्यमस्तीत्याशंक्याहैषइति।इतिशब्दोब्राह्मणसमाप्त्यर्थः॥ ॥७॥

ससन्यासमात्मज्ञानममृतत्वसाधनमित्युपपाद्य सन्यासमधिकृत्य विचारमवतारयति इदानीमिति। त
त्र तत्र प्रागेव विचारितत्वात् किं पुनर्विचारेणेत्याशंक्याह शास्त्रार्थेति विरक्तस्य सन्यासो ज्ञानस्यांतरंगसाध
नं ज्ञानं तु केवलममृतत्वस्येति शास्त्रार्थविवेकरूपा प्रतिपत्तिरपि प्रागेव सिद्धेति किं तदर्थेन विचारारंभेणे
त्याशंक्याह यतस्त्विति। अतो विचारः कर्तव्यो नान्यथा शास्त्रार्थविवेकः स्यादित्युपसंहारार्थो हिशब्दः। वाक्या
नामाकुलत्वमेव दर्शयति यावदिति। यदग्निहोत्रमित्यादौ नेत्यादिशब्दादैकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्ष
विधानात् गार्हस्थ्यस्येत्यादिस्मृतिवाक्यं गृह्यते। कथमेतावता वाक्यानि व्याकुलानीत्याशंक्याहान्या

इदानीं विचार्यते। शास्त्रार्थविवेकप्रतिपत्तये। यतस्त्वाकुलानि हि वाक्यानि दृश्यंते यावज्जीवमग्निहो
त्रं जुहुयात् यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। एतद्वै जराम
र्यं सत्रं यदग्निहोत्रमित्यादीन्यैकाश्रम्यज्ञापकानि। अन्यानि चाश्रमांतरप्रतिपादकानि वाक्यानि
विदित्वा व्युत्थाय प्रव्रजेति। ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वेतरथा ब्र
व ह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वेति। द्वावेव पंथानावनुनिःक्रांततरौ क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्च न
तयोः सन्यास एवातिरेचयतीति न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्यादीनि॥ ॥ अ

नि चेति। विदित्वा व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरंतीति। वाक्यं पाठक्रमेण विद्वत्सन्यासपरमर्थक्रमेण तु विविदि
षासन्यासपरम् आत्मानमेव लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति तु विविदिषासंन्यासपरमेवेति विभागः। क्रमसंन्या
सपरां श्रुतिमुदाहरति ब्रह्मचर्यमिति। अक्रमसंन्यासविषयं वाक्यं पठति यदि वेति। कर्मसन्यासयोः स
न्यासस्याधिक्यप्रदर्शनपरां श्रुतिं दर्शयति द्वावेवेति। अनुनिष्क्रांततरौ शास्त्रे क्रमेणाभ्युदयनिःश्रेयसो
पायत्वेन पुनः पुनरुक्तावित्यर्थः। ज्ञानद्वारा संन्यासस्य मोक्षोपायत्वे श्रुत्यंतरमाह न कर्मणेति। तानि
वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयदित्यादिवाक्य मादिशब्दार्थः॥ ॥७॥ ॥

यथाश्रुतयस्तथास्मृतयोथाकुलाद्ध्वयंतइत्याह तथेति। तत्राक्रमसंन्यासेस्मृतिमादावुदाहरति
ब्रह्मचर्यवानिति। यथेष्टाश्रमप्रतिपत्तौप्रमाणभूतांस्मृतिंदर्शयत्यविशीर्णेति। आश्रमविकल्पविष
यांस्मृतिंपठंतितस्येति। ब्रह्मचारीषष्ठ्यर्थः। क्रमसंन्यासेप्रमाणमाह। तथेतितत्रैववाक्यांतरेपठतिप्राजा
पत्यामिति। सर्ववेदसंसर्वस्वंदक्षिणायस्यांतांनिर्वर्त्येत्यर्थः। आदिपदेनमुंडानिस्तंतवस्त्रेत्यादिवाक्यं
गृह्यते। इत्याद्याःस्मृतयश्चेति। पूर्वेणसंबंधः व्याकुलानिवाक्यानिदर्शितान्युपसंहरत्येवमिति। इतश्च
कर्त्तव्योविचारइत्याहाचारश्चेति। श्रुतिस्मृतिविदामाचारः विरुद्धोलक्ष्यतेकेचित्ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजंति

तथास्मृतयश्च। ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति। अविशीर्णब्रह्मचर्योयमिच्छेत्तमावसेत्। तस्याश्रमविकल्प
मेकेकुर्वते॥ तथावेदानधीत्यब्रह्मचर्येणपुत्रपुत्रानिच्छेत् वनार्थंपितॄणामग्नीनाधायविधिवत्त्वि
ष्टयज्ञोवनंप्रविश्याथमुनिर्बुभूषेत्। प्राजापत्यांनिरूप्येष्टिंसर्ववेदसदक्षिणांआत्मन्यग्नीन्समा
रोप्यब्राह्मणःप्रव्रजेद्गृहादित्याद्याः एवंव्युत्थानविकल्पक्रमयथेष्टाश्रमप्रतिपत्तिप्रतिपादका
निहिश्रुतिस्मृतिवाक्यानिशातशउपलभ्यंतेइतरेतरविरुद्धानिआचारश्चतद्विदांविप्रपत्तिश्चशा
स्त्रार्थप्रतिपत्तॄणांबहुविदामपि। अतोनशक्यतेशास्त्रार्थोमंदबुद्धिभिर्विवेकेनप्रतिपत्तुं॥ ॥७॥

अपरेतुतत्परिसमाप्यगार्हस्थ्यमेवाचरंति अन्येतुचतुरोथाश्रमानूक्रमेणाश्रयंतेतथाचविनाविचा
रंनिर्णयासिद्धिरित्यर्थः। इतश्चास्तिविचारस्यकार्यतेत्याहविप्रतिपत्तिश्चेति। यद्यपिबहुविदःशास्त्रा
र्थप्रतिपत्तारोजैमिनिप्रभृतयस्तथापितेषांविप्रतिपत्तिरुपलभ्यतेकेचिद्दूर्ध्वरेतसआश्रमाःसंतीत्या
हुर्नसंतीत्यपरेतत्कृताविचारादृतेनिश्चयसिद्धिरित्यर्थः। अथकेषांचिदंतरेणापिविचारंशास्त्रार्थोवि
वेकेनप्रतिभास्यतेतत्राहानइति। श्रुतिस्मृत्याचारविप्रतिपत्तेरितियावत्॥ ॥७॥ ॥७॥ १४

केस्तर्हि शास्त्रार्थविवेक नज्ञातुं शक्यते तत्राह परिनिष्ठितेति। नानाश्रुतिदर्शनादिवशादुपपादिते विचा
रारंभमुपसंहरति तस्मादिति। विचारकर्तव्यतामुक्त्वा पूर्वपक्षं गृह्णातियावदित्यादिना। श्रुत्यादी
त्यादिशब्देन कुर्वन्नित्यादिमंत्रवादो गृह्यते एकाश्रम्यहेत्वंतरमाहतमिति। एतद्वै जरामर्यसत्रं यदग्नि
होत्रमितिश्रुतेश्च पारिव्राज्यासिद्धिरित्याह जरेति। तत्रैव हेत्वंतरमाह लिंगाच्चेति। पारिव्राज्यपक्षेपि
तदुपपत्तिमाशंक्याह नहीति। इतश्च नास्ति पारिव्राज्यमित्याह स्मृतिश्चेति। तस्याः तात्पर्यमाह समंत्रे
परिनिष्ठितशास्त्रार्थन्यायबुद्धिभिरवश्यमेषां वाक्यानां विषयविभागः शक्यतेऽवधारयितुं॥ तस्मा
देषां विषयविभागज्ञानाय यथाबुद्धिसामर्थ्यं विचारयिष्यामः। यावज्जीवश्रुत्यादिवाक्यानामन्य
र्थासंभवात् क्रियावसान एव वेदार्थः॥ तेयज्ञपात्रैर्दहंतीत्यंत्यकर्मश्रवणात्। जरामरणश्रवणाच्च
। लिंगाच्चेत्समांतं शरीरमिति। नहि पारिव्राज्यपक्षे भस्मांततानाशरीरस्यस्यात्। स्मृतिश्च। निषेकादि
श्मशानांतो मंत्रैर्यस्योदितो विधिः। तस्य शास्त्रेऽधिकारोस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचिदिति। स
मंत्रकं हि यत्कर्म वेदेनेहाभिधीयते। तस्य श्मशानांततां दर्शयति स्मृत्याधिकारांतराभावप्रदर्श
नाच्चाल्पंतमेव श्रुत्यधिकाराभावोऽकर्मिणो गम्यते। अभ्युद्धासनापवादाच्च वीरहा एष देवानां यो
ऽग्निमुद्वासयत इति। ननु व्युत्थानादिविधानादैकल्पिकं क्रियावसानत्वं वेदार्थस्य नान्यार्थत्वाद्व्यु
त्थानादिश्रुतीनां। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवमादीनां जी
वनमात्रनिमित्तत्वाद्यदा न शक्यते न्यार्थता कल्पयितुं तदा व्युत्थानादिवाक्यानां कर्मानधिकृत
विषयत्वसंभवात्॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति मंत्रवर्णात्। जरया वा ह्येवास्मान्मु
च्यते मृत्युना वेति च जरामृत्युभ्यामन्यत्र कर्मवियोगच्छिद्रासंभवात्॥ कर्मिणां श्मशानांतत्वं न
कं हीति। नान्यस्य कस्यचिदित्यत्र सूचितमर्थं कथयत्यधिकारेति। गृहस्थस्य पारिव्राज्याभावे हे
त्वंतरमाहाग्नीति। पूर्वपक्षमाक्षिपति नन्विति। उभयविधिदर्शने षोडशिग्रहणाग्रहणवदधिका
रिभेदेन विकल्पो युक्तो न तु क्रियावसान एव वेदार्थ इति पक्षपाते निबंधनमस्तीत्यर्थः।

तुल्यविधिद्वयदर्शने हि विकल्पो भवत्यत्र तु सावकाशानवकाशत्वेनातुल्यत्वान्नैवमित्याह नान्या
र्थत्वादिति। तदेव स्फुटयति यावज्जीवमित्यादिना। कर्मानधिकृतविषयत्वान्न वैकल्पिकमिति संबं
धः। क्रियावसानत्वे वेदार्थस्येति शेषः। तत्रैव हेत्वंतराण्याह कुर्वन्नित्यादिना। न वैकल्पिकमित्यत्र पूर्व
वदन्वयः॥ ॥७॥ ॥व्युत्थानादिवाक्यानां कथमनधिकृतविषयत्वमित्याशंक्याह काणेति। अनधि
कृतविषयत्वं तेषामशक्यं वक्तुं ब्रह्मचर्यं समाप्येत्यादावधिकृतविषये क्रमदर्शनादिति शंकते पारि
व्राज्येति। गत्यंतरं दर्शयन्नुत्तरमाह न विश्वजिदिति। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्सर्गस्तस्याप
काणकुब्जादयोपि कर्मण्यनधिकृताः अनुग्राह्या एव श्रुत्येति व्युत्थानाद्याश्रमांतरविधानेना
नुपपन्नं। पारिव्राज्यक्रमविधानस्यानवकाशत्वमिति चेत्। न विश्वजित्सर्वमेधयोर्यावज्जीवविः
ध्यपवादत्वात्। यावज्जीवाग्निहोत्रादिविधेर्विश्वजित्सर्वमेधयोरेवापवादस्तत्र च क्रमप्रतिपत्ति
संभवात्। ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति। विरोधानुपपत्तेः नत्वेवंवि
षयत्वे पारिव्राज्यक्रमविधानवाक्यस्य कश्चिद्विरोधः। क्रमप्रतिपत्तेः॥ अन्यविषयकल्पनायां
तु यावज्जीवविधानश्रुतिः स्वविषयासंकोचिता स्यात्। क्रमप्रतिपत्तेस्तु विश्वजित्सर्वमेधवि
षयत्वान्न कश्चिद्बाधः॥ नात्मज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वाभ्युपगमात्॥ ॥७॥ ॥

वादो विश्वजित्सर्वमेधौ तदनुष्ठाने सर्वस्वदानादेवसाधनसंपद्विरहात्पारिव्राज्यस्यावश्यंभावि
त्वादतस्तद्विषयं क्रमविधानमित्यर्थः। तदेव स्फुटयति यावज्जीवेति। कथं क्रमविधेरेवं विषयत्वे
कल्पकाभावादित्याशंक्याह विरोधानुपपत्तेरिति। गृहस्थस्यापि विरक्तस्य पारिव्राज्यमिति। कि २
मिति क्रमविषयो नेष्यते तत्राहान्यविषयेति। क्रमविधेरपि त्वत्पक्षे संकोचः स्यादित्याशंक्याह
क्रमप्रतिपत्तेस्त्विति। सति ज्ञाने कर्मत्यागो निषिध्यते सत्यां वा जिज्ञासायामिति विकल्प्याद्यं दूष
यति सिद्धांती नात्मज्ञानस्येति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

विद्वत्संन्यासस्यावश्यंभावित्वान्न कर्मावसान एव वेदार्थ इति संगृहीते वस्तु विशृणोति यत्तावदिति। वि
द्यासूत्राद्यारभ्य निषेधवाक्यांते न ग्रंथेन यदात्मज्ञानमुपसंहृतं तत्तावन्मुक्तिसाधनमिति भवतापि
यस्मादभ्युपगतं परांगं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारणादिति न्यायात्तस्मात् ज्ञाने सति कर्मानुष्ठा
नं निरवकाशमित्यर्थः। अथात्मज्ञानं कर्मसहितममृतत्वसाधनमिष्यते न केवलं तथा च ज्ञानोत्तरका
यत्तावदात्मेत्येवोपासीतेत्यारभ्य स एष नेति नेत्येतदंतेन ग्रंथेनोपसंहृतमात्मज्ञानं तदमृतत्वसा
धनमित्यभ्युपगतं भवता॥ तत्रैतावदेवामृतत्वसाधनमन्यनिरपेक्ष्यमित्येतन्न मृष्यते तत्रभवं तेष्ट
छामि किमर्थमात्मज्ञानं मर्षयति भवानिति। शृणु कारणं॥ यथा स्वर्गकामस्य स्वर्गप्राप्त्युपायमजा
नतोऽग्निहोत्रादि स्वर्गप्राप्तिसाधनं ज्ञापयति तथेहाप्यमृतत्वप्रतिपित्सोरमृतत्वप्राप्त्युपायमजान
तो यदेव भगवान्वेत्थ तदेव मे ब्रूहीत्येवमाकांक्षितममृतत्वसाधनमेतावदरे इत्येवमादौ वेदेन ज्ञा
प्यत इति॥ एवं तर्हि यथा ज्ञापिताग्निहोत्रादि स्वर्गसाधनमभ्युपगम्यते तथेहाप्यात्मज्ञानं यथा ज्ञा
प्यते तथाभूतमेवामृतत्वसाधनमात्मज्ञानमभ्युपगंतुं युक्तं॥ तुल्यप्रामाण्यादुभयत्र। यद्येवं किं
स्यात्। सर्वकर्महेतूपमर्दकत्वादात्मज्ञानस्य विद्योद्भवे कर्मनिवृत्तिः स्यात्। दाराग्निसंबंधानां ताव
दग्निहोत्रादिकर्मणां भेदबुद्धिविषयसंप्रदानकारकसाध्यत्वं। अन्यबुद्धिपरिच्छेद्यं ह्यग्न्यादिदेवता
संप्रदानकारकभूतामंतरेण न हि तत्कर्म निर्वर्त्यते। यथा हि संप्रदानकारकबुध्या संप्रदानकारकं
कर्मसाधनत्वेनोद्दिश्यते। सह विद्यया निवर्त्यते। अन्योसावन्योहमस्मीति न स वेद। देवास्तं परादुर्यो
न्यत्रात्मनो देवान्वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति। एकधैवानुद्रष्टव्यं सर्वमात्मानं प
तत्रेति त्वमपि न कर्मत्यागसिद्धिरिति शंकतेऽथात्मज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वे सत्यपीति यावत्। कर्मनिरपे
क्षत्वं चेदात्मज्ञानस्य भवान्न सहते किमिति तर्हि ज्ञानमेवोपगतमिति सिद्धांती पृच्छति तत्रेति। तस्य क
र्मानपेक्षत्वानंगीकारस्तत्रेत्यर्थः। तत्र पूर्ववादी शास्त्रीयत्वादात्मज्ञानममृतत्वसाधनमभ्युपगतमि
ति शंकते शृण्विति। ज्ञापयति वेद इति शेषः॥ शास्त्रानुसारेणात्मज्ञानांगीकारे कर्मनिरपेक्षमेवात्मज्ञा

नेमोक्षसाधनेसेत्स्यतीतिपरिहरत्येवंतर्हीति उभयत्रज्ञानेकर्मणिचेत्यर्थः। यदिज्ञानस्यामृतत्वसाधन
त्वेतस्यकर्मनिरपेक्षत्वेचेत्यर्थः। तुल्यप्रामाण्यात्प्रामाण्यस्यतुल्यत्वाद्भेदस्येतिशेषः। यथाशास्त्रंज्ञाना
भ्युपगमपिकथंतत्केवलेकेवल्यकारणमितिपृच्छतियद्येवमिति। शास्त्रानुसारेणज्ञानमभ्युपगच्छतं
प्रत्याहसर्वकर्मेति। आत्मज्ञानस्यतदुपमर्दकत्वंदर्शयितुंकर्महेतुतांवदर्शयतिदाराग्नीति। अग्निहोत्रादी
नांसंप्रदानकारकसाध्यत्वंव्यतिरेकद्वारासाधयत्यन्येति। तथापिकथमात्मज्ञानस्यकर्महेतूपमर्दक
त्वमित्याशंक्याहययाहीति। इहेतिविद्यादशोक्तिः। विद्यायाःश्रुतिजन्यत्वेनबलवत्त्वंदर्शयत्यन्योसा
वित्यादिना॥ ॥७॥ ॥ननुशुचौदेशेदिवसादौकालेशास्त्राचार्यादिवशादुत्पन्नंज्ञानंपुमर्थसाधनेशुचौ

नचदेशकालनिमित्ताद्यपेक्षत्वंव्यवस्थितात्मवस्तुविषयत्वात्। आत्मज्ञानस्यक्रियायास्तुपुरुषतं
त्रत्वात्स्याद्देशकालनिमित्ताद्यपेक्षत्वं। ज्ञानंतुवस्तुतंत्रत्वान्नदेशकालनिमित्ताद्यपेक्षते। यथाग्निरुष्ण
आकाशोऽमूर्तइतितथात्मज्ञानमपि। नन्वेवंसतिप्रमाणभूतस्यकर्मविधेर्निरोधःस्यात्। नचतुल्य
प्रमाणयोरितरेतरनिरोधोयुक्तः॥ न॥ स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रनिरोधकत्वात्॥ नहिविध्यंतरनि
रोधकमात्मज्ञानं। स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रंनिरुणद्धि॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

देशोप्रतिष्ठाप्येत्यादिस्मृतेस्तथाचकथंतस्यभेदबुद्ध्युपमर्दकत्वमतआहनचेति। यत्रैकाग्रतातत्राविशेषा
दितिन्यायात्ज्ञानसाधनस्यसमाधेरपिनदेशाद्यपेक्षादूरतस्तुकूटस्थवस्तुतंत्रस्यज्ञानस्येतिभावः। वि
मतंदेशाद्यपेक्षंशास्त्रार्थत्वाद्धर्मवदित्याशंक्यपुरुषतंत्रत्वमुपाधिरित्याहक्रियायास्त्विति। साधनव्याप्तिं
दूषयतिज्ञानंत्विति। विमतंनदेशाद्यपेक्षंप्रमाणत्वादुष्णाग्निज्ञानवदितिप्रत्यनुमानमाहयथेति। आत्म
ज्ञानस्यसर्वकर्महेतूपमर्दकत्वेदोषमाशंकतेनन्विति। इष्टापत्तिमाशंक्याहनचेति। कर्मकांडेनकांडांतर
स्यापिनिरोधसंभवादित्यर्थः। साक्षादात्मज्ञानंकर्मविधिनिरोधकमर्थाद्वेतिविकल्प्याद्यंदूषयतिनेत्या
दिना। तदेवस्फुटयति। नहिविध्यंतरेति॥ ॥७॥ ॥

द्वितीयेंगीकृतेतथापीति।यथानकामीस्यादितिनिषेधात्।कस्यचित्कामप्रवृत्तिर्नभवतीत्येतावतानसर्वा
नुप्रतिकाम्यविधिर्निरुध्यतेतथाकस्यचिदात्मज्ञानात्कर्मविधिनिरोधेपिनसर्वानुप्रत्ययसौनिरुद्धोभवि
ष्यतीतिपरिहरतिनकामेति।दृष्टांतमेवस्पष्टयतियथेत्यादिना।प्रतिषेधशास्त्रार्थानभिज्ञंप्रतितदुपपत्ते
रितिभावः।अभिप्रायमविद्वानाशंकतेकामप्रतिषेधविधिमेति।अनर्थज्ञानात्कामस्येतिशेषः।प्रवृत्त्यनुप
पत्तेः।काम्येषुकर्मस्वितिद्रष्टव्यंनिरुद्धःस्यात्काम्यविधिरित्यर्थाहतेयेगूढाभिसंधिःसिद्धांतीब्रूतेभव
त्वितिपुनरभिप्रायमप्रतिपद्यमानश्चोदयतियथेति।एवमितिज्ञानेनकर्मविधिनिरोधेसतीतियावत्

तथापिहेत्वपकारात्कर्मानुपपत्तेर्विधिनिषेधएवस्यादितिचेत्॥न॥कामप्रतिषेधात्काम्यप्रवृत्ति
निरोधवददोषात्॥यथास्वर्गकामोयजेतेतिस्वर्गसाधनेयागेप्रवृत्तस्यकामप्रतिषेधविधेःकामेवि
हितेकाम्ययागानुष्ठानप्रवृत्तिर्निरुध्यते॥नचैतावताकाम्यविधिर्निरुद्धोभवति॥कामप्रतिषेधवि
धिनाप्रतिषेधेविधेरनर्थकत्वज्ञानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्निरुद्धएवस्यादितिचेत्भवत्वेवंकर्मविधिनि
रोधः॥यथाकामप्रतिषेधेकाम्यविधेस्तथा॥प्रामाण्यानुपपत्तिरितिचेदननुष्ठेयत्वेनुष्ठातुरभावा
दनुष्ठानविध्यानर्थक्यादप्रामाण्यमेवकर्मविधीनामितिचेत्।तन्न प्रागात्मज्ञानात्प्रवृत्त्युपपत्तेः।
स्वाभाविकस्यक्रियाकारकफलभेदविज्ञानस्यप्रागात्मज्ञानात्कर्महेतुत्वमुपपद्यते एवंयथाकाम
विषयदोषज्ञानोत्पत्तेःप्राक्काम्यकर्मप्रवृत्तिहेतुत्वंस्यादेवस्वर्गादौ याःस्वाभाविक्यास्तद्वत्तथास ७।
त्यनर्थार्थवदितिचेन्नार्थयोरभिप्रायतंत्रत्वात्॥ ॥७॥ तदप्रामाण्यानुपपत्तिरितिशेषःतदेवचो
द्यंविवृणोदयत्यननुष्ठेयत्वइति।तेषामनुष्ठेयानामग्निहोत्रादीनांकर्मणांविधयस्तेषामितियावत्।सि
न द्धांतीस्वाभिसंधिमुद्घाटयन्नुत्तरमाहनेत्यादिना।उपपत्तिमेवोपदर्शयतिस्वाभाविकस्येति।तदेव ५
दृष्टांतेनस्पष्टयति।यथेति।अज्ञानावस्थायामेवकर्मविधिप्रवृत्तिरित्यत्रानिष्टमाशंकतेतथासतीति।
कर्मविधेरपिपुरुषाभिप्रायवशात्पुरुषार्थोपयोगित्वसिद्धेर्नानिष्टापत्तिरित्युत्तरमाहनार्थेति॥ ॥७॥

बृ·भा·श्रा· ३१७ अर्थस्यपुरुषाभिप्रायतंत्रत्वेमोक्षस्यापिवास्तवंपुरुषार्थत्वंनस्यादित्याशंक्याहमोक्षमिति।अर्था १
नर्थयोरभिप्रायतंत्रत्वंसाधयतिपुरुषेति।मरणंमहाप्रस्थानमित्यादिकाम्येष्टिकृत्वाजीवदवस्थायामेव
महाभारतादाविष्टिविधानेदृष्टमतोऽर्थानर्थावभिप्रायकावेवेत्यर्थः।कर्मविधिनात्मज्ञानात्प्राची
नत्वंप्रतिपादितमुपसंहरतितस्मादिति।तथापिप्रकृतेकिमायातंतत्राहतस्मान्नेति।तत्रप्रमाणमाहर
त्यतस्ति।अतःशब्दार्थंस्फुटयतिकर्मेति।ज्ञानस्यकर्मविरोधित्वेतन्निरपेक्षत्वेचसिद्धेफलितमाह

मोक्षमेकंवर्जयित्वान्यस्याविद्याविषयत्वात्॥पुरुषाभिप्रायतंत्रौह्यर्थानर्थौ।मरणादिका
म्येष्टिदर्शनात्तस्माद्यावदात्मज्ञानविरोधाभिमुख्यंतावदेवकर्मविधयः॥तस्मान्नात्मज्ञा
नसहभावित्वंकर्मणामित्यतःसिद्धमात्मज्ञानमात्रमेवावदरेखल्वमृतत्वमिति॥कर्मवि
धिनिरपेक्षत्वात्ज्ञानस्य॥अतोविदुषस्तस्मात्पारिव्राज्यंसिद्धंसंप्रदानादिकर्मकारकजा
त्यादिशून्याविक्रियब्रह्मात्मदृढप्रतिपत्तिमात्रेणावचनमंतरेणाप्युक्तन्यायतः॥ ॥७॥॥

तइतिआत्मज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वाभ्युपगमादित्यादेरुक्तन्यायादात्मसाक्षात्कारस्यकेवलस्य
कैवल्यकारणत्वसिद्धेःसतितस्मिन्जीवन्मुक्तस्यकर्मानुष्ठानानवकाशात्तदुद्देशेनप्रवृत्तस्याधी
तवेदस्यविदितपदपदार्थस्यपरोक्षज्ञानवतस्तन्मात्रेणप्रमाणापेक्षामंतरेणसिद्धंसर्वकर्मत्याग
लक्षणंपारिव्राज्यमेषएवविद्वत्संन्यासोऽनवपरोक्षज्ञानवतःफलप्राप्तिमंतरेणानुष्ठेयंकिंचिदस्ती
तिभावः॥ ॥श्रीरामजयरामजयजयराम॥ ॥श्रीकृष्णपरमात्मनेनमः॥ १७

सत्यां जिज्ञासायां कर्मत्यागो न शक्यते निषेद्धुमिति वदन् विविदिषासंन्यासं साधयति। तथा चेत्यादि
ना। विदुषामात्मसाक्षात्कारार्थिनां तत्परोक्षनिश्चयवतामिति यावत्। आत्मलोकस्यावबोधोपि युक्त्या य
न हेतुः परोक्षनिश्चय एव सतीतरस्मिन् फलावस्थस्य युक्त्या नाद्यनुष्ठानायोगात्तदंतरेण तस्माद्यथा
र वाञ्चनक्के हि श्रमादिवदुपरतैपि तत्वसाक्षात्कारे नियतं साधनत्वं तदाह तथा चेति। एतस्मात्पारिव्राज्यमि
तिसंबंधः। उक्तन्यायः श्रोतादिवाक्यस्सूचितः। विविदिषुर्नामाधीत वेदो विचारप्रयोजकापातिक
ज्ञानवान्मुमुक्षुर्मोक्षसाधनं तत्वसाक्षात्कारमपेक्षमाणस्तस्मिन् परोक्षनिश्चयेनापि भून्यो वि

तथा चव्याख्यातमेतत् येषां नोयमात्मायं लोक इति हेतुवचनेन पूर्वे विद्वांसः प्रजामकामयमा
नाव्युत्तिष्ठंतीति पारिव्राज्यं विदुषामात्मलोकावरोधादेव॥ तथा विविदिषोरपि सिद्धं पारिव्राज्य
मेतमेवात्मानं लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति वचनात्॥ कर्मणां चाविद्वद्विषयत्वमवोचाम॥ अवि
द्याविषये चोत्पत्त्याप्तिविकारसंस्कारार्थानि कर्माणीत्यतः। आत्मसंस्कारद्वारेण तज्ज्ञानसाध
नत्वमपि कर्मणामवोचाम यज्ञादिभिर्विविदिषंतीति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

वक्षितः। तस्य कथं पारिव्राज्यमत आह एतमेवात्मानमिति। र तस्य विविदिषासंन्यासोस्तीत्याह कर्मणां
चेति। तथा चाविद्याविरुद्धां विद्यामिच्छन् शेषाणि कर्माणि शरीरधारणमात्रकारणेतराणि त्यजेदि
ति शेषः। विविदिषासंन्यासे हेत्वंतरमाह अविद्याविषये चेति। चतुर्विधफलानि कर्माणि अविद्या
विषये परं संभवंति न तत्साध्यवस्तुनीत्यतो जिज्ञासायां त्याज्यानि तानीत्यर्थः। कथं तर्हि कर्मणा
मुत्तमफलान्वयस्तत्राह आत्मेति बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वात् कर्मणामस्ति प्रनाड्या परमपुरुषार्था
न्वय इत्यर्थः॥ ॥७॥

संन्यासःकर्मयोगश्चनिश्रेसकरावुभावितिस्मृतेर्विविदिषुणांमुमुक्षूणांकथंपारिव्राज्यस्यैवकर्त्तव्य
त्वमित्याशंक्याहाथेति।यथाविद्वत्संन्यासस्तथाविविदिषासंन्यासेपियथोक्तनीत्यासंभावितेसती
तियावत्।आत्मज्ञानोत्पादनंप्रत्याश्रमधर्माणांबलाबलविचारणानामंतरंगत्वबहिरंगत्वचिंतान
स्यांसत्यामित्यर्थः।अहिंसासत्यब्रह्मचर्यादयोयमाः।वैराग्यादीनामित्यादिशब्देनशमादयोगृह्य
ते।इतरेनियमप्रधानाआश्रमधर्म्माबहुनाक्लिष्टेनपापेनकर्म्मणासंकीर्णाहिंसादिप्राचुर्याद्यमान्य

अथैवंसत्यविद्वद्विषयाणामाश्रमकर्मणांबलाबलविचारणायामात्मज्ञानोत्पादनंप्रतियम
प्रधानंनाममानित्वादीनांमानसानांचध्यानज्ञानवैराग्यादीनांसंनिपत्योपकारकत्वं।हिं
सारागद्वेषादिबाहुल्यात्बहुप्रकृष्टकर्मविमिश्रिताइतरेतररत्वतःपारिव्राज्यंमुमुक्षुणांप्र
शंसंति॥त्यागएवहिसर्वेषामुक्तानामपिकर्मणांवैराग्यंपुनरेनस्यपरमोविधिः॥किंतेधनेन
किमुबंधुभिस्तेकिंतेदारैर्ब्राह्मणयोमरिष्यसि॥आत्मानमन्विच्छगुहांप्रविष्टंपितामहास्तेक्व
गताःपिताच॥ ॥७॥ ॥

तत्यकुर्वाणोनियमान्केवलान्भजन्नितिस्मृतेस्तस्मात्सर्वेषामंतरंगत्वमुत्तरेषांबहिरंगत्वमित्या
शयेनाहहिंसेति।कर्मयोगापेक्षयातत्यागस्याधिकारिविशेषंप्रतिप्रशस्तत्वमुपसंहरति।अतइति।
तत्प्रशंसाप्रकारमेवाभिनयतित्यागएवेति।उक्तानामाश्रमैरनुष्ठेयत्वेनेतिशेषः।तत्यागेहेतुमाहवै
राग्यमिति।मोक्षस्यकर्मपरित्यागस्येत्यर्थः।उत्तमपुमर्थार्थिनःसंन्यासद्वाराश्रवणादिकर्त्तव्यमि
त्यत्रवाक्यांतरमुदाहरतिकिंतेधनेनेति।अथपित्रादिभिर्गतंपंथानमन्वेषयामिनात्मानमित्याशं
क्याहपितामहइति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

विविदिषासंन्यासे सांख्यादिसंमतिमाहैवमिति। यथाहुः सांख्याः। ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बं
ध इति विवेकख्यातिपर्यंतमज्ञानाच्चिन्न चेष्टितमिति च। अविपर्ययात् विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानमिति।
च योगशास्त्रविदश्च आहुः। अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध इति तत्र वैराग्येन विषयस्रोतः खिलीक्रि
यते विवेकदर्शनाभ्यासेन कल्याणस्रोत उत्पद्यत इति दृष्टानुश्र विकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा
वैराग्यमिति च। इतश्च संन्यासो ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्न इत्याह कामेति। संन्यासिनः कामप्रवृत्त्यभावे
पि कथं संन्यासस्य ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्नत्वमित्याशंक्याह कामप्रवृत्तेरिति। इति नु कामयमानः का

एवं सांख्ययोगशास्त्रेषु च संन्यासो ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्न उच्यते॥ कामप्रवृत्त्यभावाच्च। कामप्रवृ
त्तेर्हि ज्ञानप्रतिकूलता सर्वशास्त्रेषु प्रसिद्धा॥ तस्माद्विरक्तस्य मुमुक्षोर्विनापि ज्ञानेन ब्रह्मचर्या
देव प्रव्रजेदित्याद्युपपन्नं। ननु सावकाशत्वादनधिकृतविषयमेतदित्युक्तं॥ यावज्जीवश्रुत्यु
परोधात्॥ नैष दोषः नितरां सावकाशत्वाद्यावज्जीवश्रुतीनां॥ अविद्वत्कामिकर्त्तव्यताद्यवोर्द्ध
मसर्वकर्मणां॥ ॥७॥

स एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणमित्यादीनि शास्त्राणि विवि
दिषासंन्यासमुपसंहरति तस्मादिति यथोक्तस्याधिकारिणो दर्शितया विधया ज्ञानेन विनापि संन्या
सस्य प्राप्तत्वात् ब्रह्मचर्यादेवेत्यादिविधिवाक्यमुपपन्नमिति योजना। अथ पारिव्राज्यविधानमन
धिकृतविषयमुचितं तथा सति सावकाशत्वान्नत्वधिकृतविषयं यावज्जीवश्रुतिविरोधात् तस्याः
निरवकाश निरवकाशत्वात् सावकाशयोश्च निरवकाशस्यैव बलवत्त्वादित्युक्तं शंकते नन्विति। यावज्जीवश्रु
तेर्निरवकाशत्वं दूषयति नैष दोष इति। कथमतिशयेन सावकाशत्वं तत्राह अविद्वदिति॥ ॥७॥

जीवनमात्रनिमित्तीकृत्य चोदितं कर्म कथं कामिना कर्त्तव्यं तत्राह नत्विति। प्रत्यवायपरिहारादेरिष्टत्वादित्यर्थः। अनुष्ठानस्वरूपनिरूपणायामपि न जीवनमात्रं निमित्तीकृत्य कर्म कर्त्तव्यमित्याह प्रायेणेति तथा नित्येषु कर्मसु न कामनिमित्ता प्रवृत्तिस्तत्र काम्यमानफलाभावादित्याशंक्याह कामश्चेति प्रत्यवायपरिहारादेरपि कामितत्वं युक्तमिति भावः। तथापि नित्ये कर्मणि काम्यमानफलं विध्युद्देशे किंचिन्न श्रुतमित्याशंक्याहानेकेति कर्मभिरनेकैः साधितैर्यत् दुरितनिबर्हणादि साध्यं तद्यथास्याः श्रुतमपि विध्युद्देशासाध्यं भवति यद्यद्धि कुरुते जंतुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति

ननु निरपेक्षमेव जीवनानिमित्तमेव कर्त्तव्यं कर्म॥ प्रायेण हि पुरुषाः कामबहुलाः॥ कामश्चानेकविषयोनेककर्मसाधनसाध्यश्च॥ अनेकफलसाधनानि च वैदिकानि कर्माणि दाराग्निसंबंधपुरुषकर्त्तव्यानि॥ पुनः पुनश्चानुष्ठीयमानानि बहुफलानि कृष्यादिवत्॥ वर्षशतसमाप्तीनि गार्हस्थ्ये वारण्ये वा॥ ॥७॥ ॥

स्मृतेस्तद्व्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरतो नित्येपि कामितं फलमस्तीत्यर्थः। ननु वैदिकानां कर्मणां नियतफलत्वात्कामोपि नियतफले युक्तस्तथा च नित्येषु तदभावान्न कामितं फलं सेत्स्यतीति तत्राहानेकफलेति। अथ तानि पुरुषमात्रकर्त्तव्यानीति कुतो विवक्षितसंन्याससिद्धिस्तत्राह दारेति। नन्वविरक्तेनापि गृहिणा सकृदेव तान्यनुष्ठेयानि तावता विधेश्चरितार्थत्वात्तथा च कथं फलबाहुल्यमित्याशंक्याह पुनःपुनश्चेति यावज्जीवोपबंधादावृत्तिसिद्धिरिति भावः। तर्हि यावज्जीवश्रुतिवशादशेषाश्रमानुष्ठेयान्यनवरतमग्निहोत्रादीनीति कुतो यथोक्तसंन्यासोपपत्तिरित्याशं

अविरक्तगृहिविषयत्वंश्रुतिमंत्रयोरित्युपसंहरत्यनइति।यत्तुयावज्जीवश्रुतेरपवादो।विश्वजित्स
र्वमेधयोरितितदपिकामिगृहिविषयत्वान्नब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदितिविध्यपवादकमित्याहतस्मिं
श्चेति।परोक्तेलिंगमपितद्विषयत्वान्नसर्वस्यवेदस्यकर्मावसानत्वंद्योतयतीत्याहयस्मिंश्चेति।या

अतस्तदपेक्षयायावज्जीवश्रुतयःकुर्वन्नेवेहकर्माणीतिचमंत्रवर्णः॥
तस्मिंश्चपक्षेविश्वजित्सर्वमेधयोःकर्मपरित्यागः॥यस्मिंस्तुपक्षेया
वज्जीवानुष्ठानंतदाश्मशानांतत्वंभस्मांतत्वंचशरीरस्य॥इतरवर्णापेक्ष
याच यावज्जीवश्रुतिः॥नहिक्षत्रियवैश्ययोःपारिव्राज्यप्रतिपत्तिरस्ति
॥तथामंत्रैर्यस्यादितोविधि रैकाश्रम्यंत्वाचार्यइत्येवमादीनांक्षत्रिय
वैश्यापेक्षत्वं॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

वज्जीवश्रुतेर्गत्यंतरमाहेतरेति।कथंसाक्षत्रियवैश्यविषयत्वेनप्रवृत्तात्रैवर्णिकानामपिपारिव्राज्य
परिग्रहादित्याशंक्याहनहीति।यावज्जीवश्रुतिवदैकाश्रम्यप्रतिपादकस्मृतीनामपिक्षत्रियादिवि
षयत्वमाहतथेति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

 श्रुतिस्मृतीनां कर्म्मतत्सन्यासार्थानां भिन्नविषयत्वे फलितमुपसंहरति तस्मादिति। यत्तु काणकु
 ब्जादयोपि कर्मण्यनधिकृता अनुयाह्या एवं श्रुत्येति तत्राहानधिकृतानां चेति। सत्यामेव भार्यायां

तस्मात्पुरुषसामर्थ्यज्ञानवैराग्यकामाद्यपेक्षया व्युत्थानविकल्पक्रम
पारिव्राज्यप्रतिपत्तिप्रकारानविरुध्यंते॥ अनधिकृतानां च पृथग्विधाना
त्पारिव्राज्यस्य॥ स्नातको वास्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वेत्यादि॥ तस्मा
त्सिद्धान्याश्रमांतराण्यधिकृतानामेव॥ २८ ॥ चतुर्थस्य पंचमं ब्राह्मणं॥

त्यक्ताग्निरुत्सन्नाग्निस्तस्यामसत्यां परित्यक्ताग्निरनग्निक इति भेदः। आश्रमांतरविषयश्रुतिस्मृ
तीनामनधिकृतविषयत्वाभावे सिद्धमर्थं निगमयति तस्मादिति। चतुर्थस्य पंचमं ब्राह्मणं॥ ॥

तदेवंविचारद्वाराश्रुतिस्मृतीनामापाततोविरुद्धानामविरोधंप्रतिपाद्याथवंशस्यस्यार्थमाहाथेति।सांगोपांगस्यसकलस्या
त्मविज्ञानस्यप्रवचनानंतर्यमथशब्दार्थमाहानंतरमिति।यथाप्रथमांतः।शिष्योगुरुस्तुपंचम्यंतइतिचतुर्थांतेव्याख्यातेतथा
त्रापीत्याहव्याख्यानेत्विति।इत्यागमोपपत्तिभ्यांससंन्यासंसेतिकर्तव्यताकमात्मज्ञानममृतत्वसाधनंसिद्धमित्युपसं
अथानंतरंयाज्ञवल्कीयस्यकांडस्यवंशआरभ्यते॥ ॥यथामधुकांडस्यवंशः॥व्याख्यानंतुपूर्ववत्॥ब्रह्मस्वयंभुब्र
ह्मणेनमइतिमिति॥ ॥गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्यपरिव्राजकाचार्यस्यशंकरभगवतःकृतौबृहदारण्य
अथवंशः।पौतिमाष्योगौपवनाद्गौपवनःपौतिमाष्यात्पौतिमाष्योगौपवनाद्गौपवनःकौशिकात्कौशिकः
कौंडिन्यात्कौंडिन्यःशांडिल्याच्छांडिल्यःकौशिकाच्चगौतमाच्चगौतमः॥१॥आग्निवेश्यादाग्निवेश्योगा

गार्ग्यो२ र्ग्याद्गार्ग्योगार्ग्याद्गार्ग्योगार्ग्योगौतमाद्गौतमःसैतवात्सैतवःपाराशर्यायणात्पाराशर्या वा२
यणोगार्ग्यायणाद्गार्ग्यायणउद्दालकायनादुद्दालकायनोजाबालायनाज्जाबालायनो
माध्यंदिनायनान्माध्यंदिनायनःसौकरायणात्सौकरायणःकाषायणात्काषायणःसायकाय
नात्सायकायनःकौशिकायनेःकौशिकायनिः॥२॥घृतकौशिकाद्घृतकौशिकःपाराशर्यायणात्पा त

पाराशर्यो७ राशर्यायणःपाराशर्याज्जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यआसुरायणाच्चयास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रै
द्वारद्वाजच वणिरौपजंधनेरौपजंधनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजआत्रेयादात्रेयोमांटेर्मांटिर्गौतमाद्गौतमोगौत
माद्गौतमोवात्स्याद्वात्स्यःशांडिल्याच्छांडिल्यःकैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यःकाप्यःकुमारहारितात्कुमार
हारितोगालवाद्गालवोविदर्भीकौंडिन्याद्विदर्भीकौंडिन्योवत्सनपातोबाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्र
वःपथःसौभरात्पंथाःसौभरोयास्यादांगिरसादयास्यआंगिरसआभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वा
ष्ट्रोविश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौदधीचआथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो
दैवादथर्वादैवोमृत्योःप्राध्वंसनान्मृत्युःप्राध्वंसनःप्रध्वंसनात्प्रध्वंसनएकर्षेरेकर्षि

विप्रचित्ति विप्रचित्तेर्व्यष्टेर्व्यष्टिःसनारोःसनारुःसनातनात्सनातनःसनगात्सनगःपरमेष्ठिनःपरमेष्ठीब्रह्म तना२
णोब्रह्मस्वयंभुब्रह्मणेनमः॥ ॥७॥चतुर्थोध्यायः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

कटीकायांचतुर्थोध्यायःसमाप्तः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

हर्तुमितिशब्दः।परिसमाप्तौमंगलमाचरतिब्रह्मेति॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य॥श्रीशुद्धानंदपूज्य १०१
पादशिष्यस्यभगवदानंदज्ञानकृतायांबृहदारण्यकभाष्यटीकायांषष्ठोध्यायःसमाप्तः॥ ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

इति बृहदारण्यभाष्यटीकायां षष्ठोध्यायः

౪౪౨—౧౫

8-3

14) 575

శిమోచని గద్దిరాం - లచని గబ్రాంద్రేంత్రాప్తాం

౬

౪౪౭—౧౫౫ శ్రీగురుభ్యో నమః

కేనోపనిషద్వివరణం

ఓం శ్రీమద్దివ్యశాస్త్రవిధిజ్ఞానసద్గురుశ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః॥ శ్రీకృష్ణపరమాత్మనే నమః
శ్రోత్రాదేః శ్రోత్రాదిరూపం విదితం విదితాత్పరం॥ తత్సర్వోపద్రవాతీతం శిలయే పరమాక్షరం॥ తలవకార
శాఖాయాం దర్శపూర్ణమాసాదిసప్తతర్క కర్మాంగసామాని గాయత్రసామవంశబ్రాహ్మణాని సమస్త
కర్మాశ్రయభూతముఖ్యప్రాణోపాసనాని చాభిహితాని। ప్రాతిస్వికేన తత్ర త్యాత్కర్మజ్ఞానం వా ప్రాణాది వి-
జ్ఞానసముచ్చితకర్మవా సమ్యగనుష్ఠితం సత్ సతామస్య ధూమాదిమార్గప్రతిపత్త్యై పునరావృత్త్యై చ
భవతి॥ తస్మిన్నేవ పక్షం పాతముషిత్వోర్ధ్వతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తంత ఇతి। తత్ర చాంద్రమసం జ్యోతిర్యోగినాప్య
నివర్తంత ఇతి శ్రుతేస్తత్రైవ నిశ్చా ముముక్షోరీశ్వరార్పణధియాయం యథోక్తం తర్క జ్ఞానసముచ్చయా
నుష్ఠానతారతమ్యాదర్చిరాదిమార్గతః సాలోక్యాదిక్రమముక్తిరాప్యస్తత్ కర్మఫలార్పణేనాంతుష్టేశ్వరప్రసాద
జనితచిత్తశుద్ధిం ప్రాప్య పారమహంస్యాశ్రమాప్తిద్వారా ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మాభిజ్ఞానం వాంఛాం యతే తథా
విధాభిజ్ఞాసూం [illegible]త్మతత్త్వప్రకాశనాయ కేనేషితమిత్యాదినవమాధ్యాయ ఆరభ్యతే॥ ఆచార్యవాన్పు
రుషో వేద ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపదితి తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమి
త్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమితి॥ తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయా॥ ఉపదేక్ష్యంతి తే జ్ఞానం
జ్ఞానినస్తత్త్వదర్శిన ఇతి చ శ్రుతిస్మృత్యనురోధేన యథోక్తసాధనసంపన్నాధికారి కశ్చన శిష్యస్స్వసంప్రదా
యక్షం నిత్యప్రతియోగికనిర్విశేషబ్రహ్మమాత్రనిష్ఠం విధివదుపేత్య తన్నికటే తదుచితశుశ్రూషాపూర్వకం
చిరముషిత్వా యదా తత్కటాక్షః ప్రసరేత్తదా చాభ్యోస్వమిషః పర్యాప్తర్షవరం మన ఆతికరణాచాలం యేనా

హాంభవాఖ్యానిహాతితేహాస్మిబిత్త్వేమేవహాంసంసారస్యత్వ్రయుక్తేనశోకంధయేదితిశ్రుత్యా
నురోధేననవహాంతదియుక్త్యాపరిజ్ఞానంవినాతత్కారణగ్రామశాంతిరుపపద్యతేతన్నయాం
వార్గ్యపూర్ణామపిసర్వాసుదిక్షుపరిధావతివిబాధ్యమానేరథాదివత్తద్బేతనంప్రతిభాతి
చేతనాధిష్ఠితరథాదిప్రవృత్తేశ్చన ఆదికరణగ్రామస్యప్రవర్తకంవినానహిప్రవృత్తిరుపపద్యతే॥
తన్నన ఆదికరణగ్రామస్యనియమేనప్రవర్తితే। సర్వాధిష్ఠాతర్యసతిప్రవృత్తిర్భవేత్ తత్ప్రవృత్తి
నిమిత్తంకింబిదస్తీతిసామాన్యతోధిగతేపతద్విశేషాణాంనావభాసతే తత్ప్రవృత్తినిమిత్తం
కీదృశమితివిజిజ్ఞాసయాపృష్టేతిక్లృప్తిః కేనేషితం శ్రోత్రమిత్యాదిప్రశ్నప్రతివ
చనదర్శనాత్ నచప్రవృత్తంత్రం మనస్యేవప్రవిష్టమితిప్రయోఘుప్రవర్తతేనివృత్తశ్చేతింనిమిత్తంపరిజ్ఞాన
నేతిహాస్యోంజడస్యమన ఆదేః తులాలచక్రవత్స్వాతంత్ర్యానుపపత్తేఃయదిష్టంతంత్రమనఃసావిష్కవిష
యేనప్రవర్తేతతవార్గ్యపూర్ణామపితన్మనఃప్రవర్తేతహితన్నిమిత్తయాధార్త్యబజ్ఞానతఃఇదముక్తా
లవంతరూణామశకమితితద్విషయప్రశ్నార్థవానితిప్రవృత్తి కేనేషితమిత్యాదినా కేనేషితంపతతి
ప్రేషితంమనః కేనప్రాణఃప్రథమఃప్రైతియుక్తః॥ కేనేషితాంవాచమిమాంవదంతిచక్షుఃశ్రోత్రంక ఉదేవో
యునక్తీతి॥ఇషితమితీట్ప్రయోగస్తుఛాందసః ఇషేరాభీక్ష్ణ్యగత్యర్థాత్సంభవాత్ ఇహాకాన్దే
తదుపపత్తేరిషితమితిప్రేషితమిత్యేవపర్యాయార్థః రాజప్రేరితభృత్యవగ్గేపల కేనాధిష్ఠాతృవిశేషేణ
సంకల్పాదివిషయజాతమనుమత ఇతిమనోంతఃకరణమిష్టమభిప్రేతంసత్ సంకల్పాదివిషయం
పతతిస్వవిషయంప్రత్యనుధావతితత్ తస్యైశ్వర్యమాత్రేణస్వవ్యాపృతౌప్రాప్తే ఘటతఇత్యర్థః నహీషిత
ప్రేషితయోః పునరుక్తిః ఉపమార్థంస్యాత్తత్ప్రాప్త్యాంరాజాంచ్ఛిత్యాదివబుద్ధిత [illegible] కరణం.

గ్రామః స్వవిషయం ప్రతిపాదయేత్ శాబ్దబోధజననిమిత్తఘటితానాం సమూహఘటకానాం రవవల్ స్వా
ధిష్ఠేయః శరణాగ్రామతత్ప్రవృత్తిభావాభావప్రయోజకతయా నిమిత్తమాత్రం లోకప్రవృత్తినిమిత్త
రవిరివ దసంగతయా మన ఆదిప్రవృత్తినిమిత్తమాత్రం భవతీత్యత్ర దృష్టాంతమలకారాచార్యా ఆ
హుః నిమిత్తం మనశ్చక్షురాదిప్రవృత్తౌ నిరస్తాఖిలోపాధిరాత్మా శబ్దైః ॥ రవిర్లోకచేష్టానిమిత్తం
యథా యస్సనిత్యోపలబ్ధిస్వరూపోఽహమాత్మేతి ॥ తథాంబాంస్యనాసికయోర్మధ్యప్రదేశస్సంచర
తి పదత్రిపుటిసిద్ధప్రాణసంయోగాత్ ప్రాణాపానయోర్గతిప్రయోగస్స్థానే ఖేచరప్రాణస్య
ప్రాధమ్యం తరణినాం విషయాం పశ్యన్నపి తత్కరణవ్యాపృతిస్స్వస్వయవృత్తిరేకాం బుద్ధిం ప్రాణాయ
త్రేత్యత్ర యస్మిన్ననుభూతాన్తే శరీరం పాతిష్ఠతరమివద్భీత్యతస్సవత్తాస్థ ఇతి చక్షురాద్యింద్రియాణామప్య
యం ప్రాణప్రాధాన్యశ్రుతేః ॥ తేన సర్వేంద్రియాణాం ప్రథమః ప్రాణః ఇత్యుక్తాని యుక్తాన్యస్య స్వ
విషయీభూతసరకాద్యుత్పన్నాదివ్యాపృతౌ ప్రతిధావతా తేన షోడశోంశః శబ్దలక్షణాం వాచం
లోకానవదంతి । తదుపస్వయం మెధోత్తంనామ వాణ్యా వ్యక్తం శ్రోత్రం యగూపాదిరూపాదివిషయేషు యునక్తి
నియుక్తే ప్రేరయతీత్యర్థః । ఏవం శిష్యప్రశ్నానురూపం ప్రతివచనమాచార్యాః । శ్రోత్రస్య శ్రో
త్రమిత్యాదినా శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో మనో యద్వాచో హ వాచం స ఉ ప్రాణస్య ప్రాణశ్చ
క్షుషశ్చక్షురితి ప్రత్యగ్మాత్రమసత్త్వమితి ప్రతినిషిధ్యాతిరిక్తం సర్వోపప్లవవిశిష్టం ప్రత్యగ్విష్ణు తిరోహి
తసప్రత్యగ్మాత్రమితి బ్రహ్మ నవాద్వయం ప్రత్యగతిరిక్తమపేతనం మన ఆదికరణం బాలముస్తో తనిశ్చిత్య తత్ప్రవృత్తి
నిమిత్తం బుభుత్సయా పృచ్ఛతి శిష్యే తత్ప్రశ్నానురూపం ప్రతివచనం యుక్తం తదన్యథా మన ఆదికరణ
గ్రామాపన్నావసిద్ధం బ్రహ్మనిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమిత్యుక్తే తదన్యథాభావనయా తత్ప్రవృత్తిరేవ
నస్యాత్ తత్ప్రత్యగ్మాత్రం బుద్ధ్యారోహాయ స్వతస్సిద్ధశ్రోత్రాదికరణగ్రామాసంగతయా తద్వ్యావృత్తి

నిమిత్తప్రత్యక్షేణాధ్యారోప్యతే। స్వతః కరణోపవాదాధారః ప్రత్యక్షస్య బహిః ప్రపంచాపవాదా
ధికరణం బ్రహ్మాస్త్వంతర్బాహ్యవస్తులనాం పవాదాధారయోః ప్రత్యక్షం వక్ష్యమాణోరభేదితత్త్వమస్యవాం
బ్రహ్మాస్మీతిశ్రుతిర్జ్ఞానం తతః ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మాబోధో జాయతే తతః సిద్ధాంతే తదాత్మ్యశాస్త్రా ఇతి।
సర్వోపప్లవవవహః। నావిద్యాస్తీహ నో మాయా శాంతం బ్రహ్మేదమక్లమమిత్యాదిశ్రుతిసిద్ధసత్త్వం తదా
వ్యాప్రపంచకలనాపహ్నవసిద్ధనిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రబోధస్య ఫలం సాక్షాద్భవేదితి నిశ్చిత్యాదౌ కరణాగ్రా
మప్రవృత్తినిమిత్తప్రవృత్తత్వముచ్యతే శ్రోత్రేనేతి బ్రహ్మశ్రవణం ప్రతి కరణం శ్రోత్రముచ్యతే స్వ
పలబ్ధ్యనుగ్రహాత్ శ్రోత్రాదేస్స్వవిషయావభాసకత్వం నస్వతః శ్రోత్రాదేర్దృష్టదశాయాం ధ్వంసాయసజ్జత్వమనిత్య
మగ్నినిష్ఠత్వాదగ్నేః కార్ష్ణ్యం నిత్యం స్వభావసిద్ధత్వాత్తథా శ్రోత్రస్యోపలబ్ధృత్వమనిత్యముపలబ్ధేరుపలబ్ధి
త్వం నిత్యం న చక్షుశ్శ్రోత్రం తదాదేరాలయమిత్యుక్తమితి ప్రశ్నస్య ప్రతివచనం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినా యుక్తమి
తివాచ్యం ప్రతివచనస్య ప్రశ్నానురూపత్వాత్। యదిత్వారాదిప్రయోగాత్ప్రశ్నస్య శ్రోత్రాదిభిన్నతయా ప్రయోక్తా
ద్రష్టృత్వే తదా తదనురూపం ప్రతివచనం న స్యాత్। స్వయమేవ భగవద్భాష్యాప్యవిశేషవరూపతః ఇతి శ్రోత్రా
దివాక్ప్రాణమనోపి భూతాత్ శ్రోత్రాదివాక్ప్రాణమనస్సంగః। తత్త్వబోధం విన యేన తదాస్తే సరామ
బంధ్యోస్యవామేతరూపః ఇతి శ్రుతేః। ప్రబోధేత్యే। సత్త్వజ్ఞానజ్ఞదృష్టేర్భావం శ్రోత్రాదిత్వం తదసంగతయాంత
త్ప్రవృత్తినిమిత్తత్వం బోధయప్రేత ఇతి ప్రశ్నానురూపమేవ ప్రతివచనమిత్యర్థః। తథాచ మనసస్తల్లాదివృత్తి
వభాసకత్వం॥ యద్వాచానభ్యుదితం యచ్చక్షుషా యన్నదర్శి శ్రోత్రాదిబిస్సంబధ్యతే। యస్మాచ్ఛ్రోత్రస్య శ్రో
త్రమిత్యాదివాచో వాచమిత్యత్ర ద్వితీయాంకః ప్రథమార్థః। వాచో వాగితి యస్యాయా ప్రష్టుః స ఆత్మా
ణస్యప్రాణ ఇతి చక్షుషశ్చక్షురితి చ మన ఆది చక్షురంతోపలక్షితకరణగ్రామస్య సంకల్పాభిధేయ
ప్రాణనరూపప్రకాశనాది సామర్థ్యం తదధిష్ఠాతృత్వ తద్వ్యాపారాభావప్రకాశకచైతన్యనిమిత్తం॥ కేనేష్టితాం వాచ

తః ప్రాణ్యాత్॥ యదేష ఆకాశ ఆనందో న స్యాత్॥ ఏష హ్యేవానందయాతి। అత్ర ధర్మప్రాణనాదిముక్తయ

త్వోపాసంప్రత్యగసతీర్థ్యాదిశ్రుతేః॥ యదర్థపమోపాపాబం ప్రాణనస్య ప్రాణనత్వత్ర సర్వత్ర విభక్తి

ర్థయముప యుజ్యతే। మన ఆదికరణగ్రామప్రవృత్తినిమిత్తం ప్రత్యక్త్వమితి ప్రథమ యా నిర్దేశః।

ప్రవృత్తినిమిత్తం ప్రశ్నతమోత్మే యత్త్వే నత్ప్రత్వమితి ద్వితీయయా నిర్దేశః। ప్రాణోపాప్రాప్ బాధా

పాపాబం విధ్ధితివిభక్తిర్థ్వయం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం యత్స్వాంతర్గోత్రాదేశ్రోత్రాది లక్షణత్వేన త

దారోపాపవాదాధికరణత్వేన వ తద్భావాభావప్రతాశతప్రత్యగ్భూత పత్వాత్తదేవస్య దేశాత్ స్య

పోః ప్రపంబారోపాపవాదాధికరణత్వేన తద్భావాభావప్రతాశతప్రత్యగ్బిన్నబ్రహ్మత్వేతి బ్రహ్మత్వాత

ద్జ్ఞానవిజ్ఞాన సమ్యక్జ్ఞాన తస్త్రమోరబాహుత్వే పబ్రాదానందావరణాగాము పంచదారభూతాబసపాబ

తర్కబతాదాత్మ్య స్థూలాదిభాగత్రయోపమర్షకబ్రహ్మ విష్ణోర్యస్యమిత్వే పవితిరిక్తే ప్రపంచజాలం

మిథ్యాత్వేనాతిముచ్యనిరస్యధీరాం జీవన్ముక్తాస్యదివాదాదారాదాపవాంతారమమతారవిబంభితాదస్యాలిస్యాతా

త్రిత్వాద్వ్యప్త్యవ్యతర్థశరీరాంతరారంభకవాసనాత్మయతోంక్రమగణధర్మాణామమృతాభవంతిచతుష్ప

దైత్యసమయే సర్వాతిరిక్తార్థమాత్రప్రపంచాపస్వాపసిద్ధిప్రతియోగితామృతాభవే యురిత్యర్థః॥ సర్వ

జ్ఞానాయత్తౌ బంధమోక్షౌ జీవాస్య జ్ఞానవ్యవసాయేనోబద్ధా ఇవ ముక్తా ఇవ మోపచర్యంతే॥ జీవానాం

వస్తుతః ప్రత్యగాత్మైకజ్ఞానావరణత్వాదివ్యత్ర అలజ్ఞానావరణస్య పూర్వధర్మాః ప్రకృతినిర్మలాః॥ ఆదౌ బుద్ధా స్తథా

ముక్తా బుధ్యంత ఇతి నాయకాః॥ ఇతి గౌడపదాచార్యోక్తేః॥ యదర్థ శ్రోత్రస్య శ్రోత్రాదిరిత్యత్ర ప్రథమి తశ్రో

త్రాదిశబ్దేన స్వావిద్యోపదితాలక్ష్యార్థమథముపలక్ష్యతే॥ ద్వితీయయా శ్రోత్రాదిశబ్దేన స్వావిద్యోపదితత్ త్వా

ద్రూపం తదారోపాపవాదాధికరణం ప్రత్యగ్భిన్నబ్రహ్మలక్ష్యతేత త్రయదధిష్ఠేయమవిద్యోపదిత

తాదాత్మ్యభానం తం నిష్ప్రతియోగికాభావమాత్రం పరమార్థం పరమార్థదృష్ట్యాభానత్వాత్ తదధిష్ఠానం
ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మ ప్రత్యక్త్వపరవిభాగస్యాపి తత్ప్రభాతత్వాగతపాయాంశమాత్రాపన్నత్వాత్ తన్నిష్ప్ర
తియోగికాభావరూపం సన్మాత్రం తయోః పరమార్థదృష్టిభానత్వాదశేషవిశేషాపన్నావసిద్ధం
బ్రహ్మాసద్విదధ్యాపదవత్తాదాత్మ్యభానం బ్రహ్మాతిరిక్తం తయోః బ్రహ్మాతిరిక్తయోరాధారాధే
యతాఽస్తి నాస్తీతి విభ్రమాపహానవసిష్టం బ్రహ్మనిష్ప్రతియోగికం సన్మాత్రమవశిష్యత ఇతి జ్ఞాతత్వాత్
తత్ జ్ఞానసమకాలం సర్వాతిరిక్తత్వస్య సత్త్వస్య వ్యావహారికత్వప్రాతిభాసికత్వభ్రమమతి ముచ్య
తత్త్వాన్యత్వేన విభాగపురస్సరం జ్ఞానస్య జ్ఞాతృశాం యాం సర్వాతిరిక్తమాత్మసత్త్వస్య వ్యావహారికప్రాతిభా
సికాన్యత్వేనావలోక్యతే ఇతి లోకస్య సర్వాతిరిక్తాస్తిత్వాది భ్రమః సంపాదకత్వాదేతత్కాలే ప్రత్యక్సర్వాతిరిక్త
సద్రూపసన్మాత్రం స్వతోనిష్ప్రతియోగికాప్రత్యాభాసతే ఇతి శ్రుతి స యోవా తత్ పరమం బ్రహ్మ
వేద బ్రహ్మైవ భవతి య ఏవం నిర్విశేషం వేద నిర్విశేష ఏవ స భవతీతి బ్రహ్మమాత్రజ్ఞానసమకాలం నిష్ప్ర
తియోగికబ్రహ్మమాత్రభావాపత్తిశ్రుతేః కర్తృత్వాదితరరాగాద్యుపప్లవవృత్తానిమిత్తమాయాశబలత్వం
ప్రత్యక్త్వైతన్యం ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మచైతన్యం తద్గతపాయాంశాపన్నావసిద్ధబ్రహ్మమాత్రం వా
యద్యస్తి తదా తద్విశేషతః ప్రతిపాదయితివేత్తి దర్శనీయం బ్రహ్మణో నిర్విశేషత్వాత్ తస్య నిర్వి
శేషవస్తుని మన ఆదిప్రవృత్తిరస్తి జాతిగుణక్రియావిశేషవిశిష్టవస్తుని ఖలు తరణాగామప్ర
వృత్తిః నహి భాతి గుణాదివిశేషవత్ బ్రహ్మ తత్ కథం విశేషతః ప్రతిపాదయితుం శక్యం శేనేతి
మిత్యాదిప్రశ్నేషు శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినా ప్రతివచనముక్తమపి తదర్థస్య యథార్థ
జ్ఞానాదేవ పునః పర్యనుయుయుంక్షాయామాహ నవయంతేః ఆహో స్విదనసాం సహ నపశ్యన్ త
గృహ్యతేనాపి వాచా నాన్యైర్దేవైః తపసా కర్మణా వా ఇత్యాదితరరాగామతప్రవేశాప్రవే

కలనాద్వైరక్ష్యప్రత్య్యమనోధేన నిర్విశేషబ్రహ్మమాత్రే తత్ర కరణాగ్రామప్రవృత్తినివృత్తినక్షః
యోనాపాంవిశేషతః ప్రతిపాదయితుం శక్యతే॥ నతత్రేతి న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి న వాగ్గచ్ఛతి
నో మనో న విద్మో న విజానీమో యథైతదనుశిష్యాదితి శ్రుతిరత్ర ప్రమాణం చక్షురాద్యజ్ఞానస్య
ప్రవృత్తినిమిత్తప్రవృత్తే తస్యైవ విషయత్వ ఇవనవింగస్తితి ప్రవృత్తినిమిత్తప్రవృత్తేర్న వి
స్వాభావ్యశబ్దేనానభిధేయత్వేనాం మనసస్సూక్ష్మత్వేన తదస్పృష్టత్వాత్ తత్స్వరూపాస్పృష్ట
కరణకదంబం తత్కలనాపహ్నవసిద్ధబ్రహ్మమాత్రం కథం స్పృష్టుం పారయతి తదపహ్నవసిద్ధబ్రహ్మమా
త్రం బుద్ధ్యారూఢ వర్తియయథా యేనవ తాకరణాఖిలప్రత్యక్ష ప్రత్యుత్తమిత్వాద్యపాయం వినా నిష్ప్రతియోగి
కత్వేనైతత్ బ్రహ్మమాత్రం యః కోఽపి బాహ్యేఽభ్యన్తరో వా స్వవిశేషైర్భూతః శేషవదనుశిష్యాదుపది
శేత్ తథాపయం విద్యః చక్షురాది బాహ్యకరణవైరక్ష్యాత్ తథా న విజానీమః॥ మన ఆద్యన్తః
కరణవైరక్ష్యాద్ధృత్వ కరణకదంబగోచరం తదన్యస్మాదుపదేష్టుం శక్యస్సవిశేషత్వేన విదితత్వాద్ధృత్వ కరణ
గ్రామాగోచరం తత్ అన్యస్మాదుపదేష్టుమశక్యం తస్య విదితత్వాదితి పాఠాంతుద్భయాభ్యాం శిష్యాయ ఉపదేశ
శైల్యర్థే స్వీజాంతే సర్వప్రపంచసిద్ధబ్రహ్మమాత్రప్రబోధవైరక్ష్యమాశంక్య విదితావిదితత్వేన ప్రత్యస్తాది
ప్రమాణైః ప్రతిపాదయితుమశక్యత్వేపి విదితావిదితప్రపంచాపహ్నవముఖేన ప్రతిపాదయితుం శక్యత ఏవేత్యా
గమ ఆహాన్యదితి అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీతి చాఙ్గుల్యాగ్రదాదిస్వపతుర్యాంత తద్వ్యష్ట్యా
రూపాధారవిశ్వవిశ్వాదిప్రాజ్ఞతుర్యాం తత్సమష్ట్యారూపాధారవిరాడ్ఢిరణ్యాదిశివతుర్యాం తద్వ్యష్టిసమ
ష్ట్యైక్యాభిమాన్యాత్మోత్తానుజ్ఞైకరసావికల్పాంతాష్టా చత్వారింశత్కలయాంస్వాత్మావరణత్వేన మిథోఽబేధ
ప్రతీత్యభావత్వేనావాస్తవత్వేన చ విదితత్వాదవిద్యాపదస్థూలాదిభాగత్రయం తథారూపాధికరణం చ విదిత
మితి యస్మైతస్యం చానాతి తద్విదితాదన్యత్ జ్ఞాతృత్వం తరాభావాద్విదితాదన్యత్వం సిద్ధమిత్యత్ర విజ్ఞాతార

మఠకేన విభాసేయ్యాత్॥ స వేత్తి వేద్యం న చ తస్యాస్తి వేత్తేత్యాదిశ్రుతి తస్య వ్యతిరిక్త విజ్ఞాతాం ప్రతిషిధ్యతే యద్య
ధీం బ్రహ్మాకారో విదితాదన్యత్వే అవిదితత్వం స్యాదిత్యత ఆహ। అవిదితాదధీతి తుర్య బ్రాహ్మణాది తుర్య
స్యపాంత తద్వ్యష్టి భూమానే తుర్య విశ్వాది తుర్య ప్రాజ్ఞాంత తత్తద్ సమష్టి భువిరాడాది తుర్య భిన్నాం తావిత
ప్యాప్రాధ్యవికల్పాన్తర్భూతకరసాంత షడ్వాదశకలనాయా భాంగ్ర బ్రాగ్రదాద్యష్టాచత్వారింశత్కలనేవాత్మావరణ
భేదప్రతీత్యవాస్తవత్వసాంప్యాత్మావరణాదిరస్తీత్యవిదితత్వాత్ అవిదిత్వం తస్య జ్ఞానాపేక్షత్వాద విదితే వస్తు
నిపాం జ్ఞానాపేక్షా యద్విజ్ఞానానపేక్షం తదవిదితాదధి అధిశబ్దాన్యదిత్యర్థః యద్వాస్యాదితత్రతమాన్యది
త్యర్థః అవిదితాదన్యస్య విజ్ఞానస్వరూపత్వాద్విజ్ఞానమానేతరం ప్రకాశితమిత్యతః భాంగ్ర భాంగ్రదాద్యష్టాచ
త్వారింశత్కలనాత్మకాం ద్విదితాపన్నత్ బ్రహ్మత్వమేత్త తద్గత హేయాంశాపన్నావసిద్ధిస్స్యాత్ తద్వ
ముక్తం స్యాత్తుర్య భాంగ్రదాద్యపాదేయ ద్వాదశాత్మకలనాత్మకాద విదితాదధి బ్రహ్మత్వమేత్త తద్గత హేయాంశా
పన్నావసిద్ధిర్నాస్త్యత్రమేవ నిష్ప్రతియోగికమవశిష్యత ఇత్యుక్తం స్యాత్ ఏవం స్వాతిరిక్త విదితావిదితాంశమానత
భాంగ్ర భాంగ్రదాది చతుష్టం చ కలనాపన్నావసిద్ధిర్నిష్ప్రతియోగిక తుర్యతుర్య బ్రహ్మ స్వమాత్రమతి బోధ
ధ సమకాలం స్వాతిరిక్తాత్మత్వ సత్యత్వ వ్యావహారిక ప్రాతిభాసికత్వాది విభ్రమాపన్నావికరణ విషయా
భావాత్ తదీయ్యాపన్నాపత్తి రప్యపన్నావతాం భజేత హేయానిష్ప్రతియోగిక బ్రహ్మమాత్రమవశిష్యత ఇత్య
త్రపశ్యేతిపాపి సమాత్రమన దన్యత్॥ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తం నాస్తి చిదన్య, మద్వ్యతిరిక్త మణుమాత్రం న విద్యతే
అనాత్మేతి ప్రసంగో మా అనాత్మేతి మనో కృథాః। అనాత్మేతి భగవ్యాపి నాస్త్యత్రేతి నిశ్చిను॥ ఇదం ప్రపం
చం యత్కించిద్యద్యజ్జగతి దృశ్యతే॥ దృశ్యమానం చ తత్సర్వం శశవిషాణవత్॥ సబ్రహ్మానందమాత్మా
హమనుత్పన్నమిదం జగత్॥ సిద్ధాంతాత్మకశ్లోకత్రయేణ సర్వాపన్నావయవాహ॥ బ్రహ్మైవేక మనాద్యంత
సత్యం చిదవశిష్యత ఇతి శ్రుతిమానసిద్ధం బ్రహ్మ నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి సోऽస్మాకం యో బ్రహ్మవిద్వరీయాం
సావ్యాబత్మైకరిషభ్యాఖ్యాతవంతస్తే శ్రీమన్మునయో ఋషభభరత దత్తాత్రేయ శుక వామదేవోద్దాలక వీతహవ్య ప్రభృ

తీనాం పూర్వోక్తానామేషాం వాసుదేవాదిమూర్తీనాముపనిషదంతర్నిగమాంతవిలసన్మహిమ్నాం పరంపరాంతరదృష్టం శు
శ్రుమ· శ్రుతవంతోవయమిత్యేవాప్తతంత్ర్యం స్వబుద్ధ్యావా పరేషాం ప్రతిషేధార్థం నైషా తర్కేణ మతి
రాపనేయా ప్రోక్తాన్యేనైవ సుజ్ఞానాయ ప్రేష్ఠ ఇతి శ్రుతేః అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి ఇతి
శ్రుత్యైతయోర్విదితావిదితప్రపంచాపన్నాం వనిర్థం బ్రహ్మస్వమాత్రమితి విదితేర్థే వస్తుని సర్వజ్ఞస్వదృష్టి
దోషాదేవం వదతి కథం బ్రహ్మస్వమాత్రం స్వస్వనామరూపవిశిష్టచేతన్యేన వివిధకర్మోపాసనాస్వధిక్రియత
త్వాత్ కర్మోపాసనాసాధనత్వస్యాగేహసామేయోంశాద్యాదిమూర్తీనాం నిత్యత్వ· తత్త్రిష్ఠ తత్త్విష్ఠ ఉపాసకస్య ముఖ్యా
నిర్వ్యూహాభవితుమర్హతి నబ్రహ్మమాత్రం శాస్త్రవిరోధాత్ స్తుత్యత్వనిర్వాహకతత్త్వశాస్త్రప్రవర్తకాచా
ర్యదృష్టివైషమ్యాత ఉపాసకేషాం పాస్యభేదాభేదాద్యశ్చేతి· తత్రాస ల్పోతికాదివేదోంద్రియముసూబుద్ధ్యాదిరహామి
త్యోపలక్షితా· దేహాద్యతిరిక్త ఆత్మేతి మీమాంసకాః· తదయముపాసకానాం స్వార్థశక్తి విష్ణుగణేశమహేశ్వ
రభైరవాదయ ఉపాస్యా తదుపాసనయాం సాలోక్యాదిముక్తిం భజామహే ఇతి శ్రుత్యాదయో మునిరేకే చానేశ్వ
రాభేదతః కృత్యత్యాభవంతీతి శాస్త్రప్రవృత్త్యయవిరోధాత్ బ్రహ్మభిన్నోపాసకస్య స్వమాత్రతాం కేత
ఇత్యభిప్రాయం తద్దృష్టిగతోపాస్యవైచిత్ర్యం తాద్విధ్యం యత్తేనేషిత మితి ప్రత్యక్షానురూపం శ్రోత్రస్య శ్రోత్ర
మిత్యాదిని ర్విశేషం బ్రహ్మప్రతిపాద్య తత్ర విశేషదర్శనశంకాయాం న్యతత్రచక్షుర్గచ్ఛతీత్యాదినా చక్షురాది
కరణాగ్రామాప్రవృత్తి తదుపదేశేత్యాఖ్యాని న్యదేవ తద్విదితాదితి బ్రహ్మణా వాక్యేన చక్షురాదికరణాగ్రామ
తద్ధర్మశేషలక్షితవిదితావిదితకలనాపన్నావనిర్థం బ్రహ్మస్వమాత్రమితి యోగ్యమాగమార్థ ఆమ్నా
తస్తద్విషయం యద్వచనమనభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యత ఇత్యాది వాక్యవృత్త్యర్థః యద్వాచేత్యాద
యః యద్వాచానభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే తదేవ బ్రహ్మత్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసత ఇతి· అత్రాయం
వైఖరీవాక్ షైషా సూక్ష్మస్వభిర్వ్యజ్యమానా బహ్వీనానారూపా భవతి తస్యవాక్త్వం నిసర్గ మాహిదామాని-

తస్యేదంవాబాంతత్వానామఖిలాఖిలసర్వంసితమితిశ్రుతిసిద్ధంబావర్షేమూలాద్విష్టపత్రానాబివృత్తా
త్రియార్థసంకేతవకారేరఖివ్యంబుతసృష్టిజంతుప్రదసమూహవాక్యవిజృంభితవేదశాస్త్రా యమా
కాయాస్యప్రవృత్తినిమిత్తసత్తాతిరిక్తసత్తావిరళ యూవాబాం యద్బైతస్యమాత్రమనభ్యుదితమనభ్య
త్రిమప్రకాశితమిత్యర్థః। యతోవాచోనివర్తంతఇతిశ్రుతేః। యేనస్యనిమిత్తభూతస్తైతస్యబ్యోతిత్వా
సత్తారహితావాగభ్యుద్యతేత్రకాశ్యతఇత్యర్థః॥ యద్వాచోంవాచంవాచమంతరయుయమయమితిశ్రుతేః
యూవాంత్పురుషేషుసాంఘూంషిషులుత్పత్తిసాంసాంగ్యయాస్యష్టిభాషితే। సావాంవకృవృత్తినిత్యవాత్రైతస్య
బ్యోతిస్వరూపానవాంవక్తృవృత్తేర్పపరిలోపాపావిద్యతేవివాంశిత్వాత్తపతద్యతేయమస్మితతోన్యద్విఖిత్తం।
యద్వేదదిత్యాదిశ్రుతిసిద్ధవాగాదికరణగ్రామప్రవృత్తినిమిత్తవిద్యాతూపరంగ్యవసావైశ్రుత్
గ్యావాపన్నావతస్యమాత్రతయోపబృంహ్యకోత్రదేతలువేర్తిత్వంవిద్ధిస్వాజ్ఞస్వజ్ఞత్వష్టివిజృంభిత
కరణతత్త్వవృత్తివినిమిత్తగతపోయూరాంశాంపన్నావసిద్ధంబృంహ్యస్వమాత్రమితివిబానివేపృథక్॥ తదే
వబృహ్మత్వవధారణేవివిశదయతినేదమితివిదితాయుమానబాంగబ్రహ్మగదాంధ్రవస్యాపాంధివిశిష్ట
విశ్వవిశేషవిశల్పానుబ్రహ్మకరసాంతభేదబాంతమిదంత్వేన ఆవాంత్వేనవా●యస్యాబ్జస్వబ్జాఉపాసతే॥
ధ్యాయంతి। యద్వ్యదిదమహంమిత్యాదిత్వవవకారార్థం తత్త్వశ్వశవిషాణావన్నాస్తీత్యత ఇదమిత్యేవవినిర్
ణీమయమిత్యేవకల్పతే॥ త్వమహంభేదిదంసావామస్యష్టుద్యావమేవచ॥ మదీయంచత్వదీయంచమ
మైతచ్చతవేతిచ॥ మహ్యంతుభ్యంమయేత్యాదితత్సర్వమసదేవహి॥ సర్వథాత్ర్యేవకల్పనంత్వేవాత్వే
నవిద్యతే॥ ఇత్యాదిశ్రుతిర్యాసంతికంచ॥ యన్మనసానమనుతేయేనాహుర్మనోమతం॥ తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధి
నేదంయదిదముపాసతే॥ కామస్సంకల్పోవిచికిత్సాశ్రద్ధాధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వంమనఏవహి
శ్రుతిసిద్ధంకామాదివృత్తిర్గుణాత్మకః। కరణాంతేనమనసాయత్స్వప్రవృత్తినిమిత్తస్యతస్యబ్యోతిర్హమనుతే
నహిసంకల్పయత్యధ్యవస్యతిస్మరతిచాయమనోనిమిత్తంస్వమనస్సువృత్తిభావాభావప్రకాశకత్వాత్ మనసో
మనసాదిసామర్థ్యంస్వప్రవృత్తినిమిత్తస్తైవనాపేక్షమిత్యర్థః॥ యేనస్వనిమిత్తభూతేనసవృత్తికంమనోమతం.

విషయాన్ శ్రోత్రమిత్యాహుః బ్రహ్మవిదస్తస్య నః ప్రవృత్తినిమిత్తమేవ ప్రత్యక్త్వం తస్య పరాక్త్వసాపేక్ష ప్రత్యగ్రూపా
భావే నిష్ప్రతియోగిక బ్రహ్మమాత్రం విద్ధిత్యాది పూర్వవత్ కించ యచ్చక్షుషా న పశ్యతి యేన చక్షూం
షి పశ్యతి। తదేవ బ్రహ్మత్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసత ఇతి। చక్షుః ప్రవృత్తినిమిత్తం య
చ్చైతన్యం। చక్షుషా న పశ్యతి లోకః। యేన స్వప్రవృత్తినిమిత్తేనాంతఃకరణవృత్తివిశిష్టచక్షుర్వృత్తి
యుక్తశ్చక్షూంషి పశ్యతి లోకః చైతన్యభూతివ్యాప్తా విషయాకారేణ తద్వృత్తయః। తదేవేత్యాది పూర్వవత్
కించ। యచ్ఛ్రోత్రేణ న శృణోతి యేన శ్రోత్రమిదం శ్రుతం। తదేవ బ్రహ్మత్వం విద్ధి నేదం యదిదము
పాసతే॥ ఇతి యచ్చైతన్యం దిగ్దేవతాధిష్ఠితత్వేన ఆకాశకార్యమనోవృత్తిసంయుతేన శ్రో
త్రేణ న శృణోతి న విషయాకారేణ లోకః। యేన శ్రోత్రమిదం శ్రుతం తచ్చైతన్యభూతివ్యాప్తా విషయా
కృతం। తదేవేత్యాది పూర్వవత్॥ కించ యత్ప్రాణేన న ప్రాణితి యేన ప్రాణః ప్రణీయతే॥ తదేవ [illegible] ముపాసతే॥
ఇతి। యత్ప్రాణాది సర్వకరణప్రవృత్తినిమిత్తం ప్రత్యగ్జ్యోతిః అంతఃకరణప్రాణవృత్తిసహిత పార్థివ
ప్రాణేన ఘ్రాణేన న ప్రాణితి గంధవస్తువిషయాకారేణ యేన ప్రత్యగ్జ్యోతిషా బాహ్యస్థేన ప్రాణః ప్రణీ
యతే విషయాత్ప్రాయతే తదేవేత్యాది పూర్వవత్సర్వం సమానః॥ ప్రథమః ఖండః
ఏవమాచార్యేణావిదితావిదితేతరలక్షణం స్వపూర్వనిష్ఠం బ్రహ్మస్వరూపం మనసో మనః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినా
విదితావిదితావిదితాయమానశ్రోత్రాదికరణగ్రామప్రవృత్తినిమిత్తం గతవాంశ్చ [illegible] ప్రత్యగ్వస్తుముఖేన
బహువిధోపపత్తిభిః నిష్ప్రతియోగిక బ్రహ్మమాత్రం నిర్దిష్టం [illegible] ఉపక్రమితః॥ సోయం శిష్యేణావధారితో న వే
తి సందిహాన ఆచార్యః స్వోక్త బ్రహ్మమాత్రనిష్ఠా దృఢీకృత బుద్ధిం విచాలయతి॥ యది మన్యస ఇత్యాదినా॥ య
ది మన్యసే సువేదేతి। దభ్రమేవాపి నూనం త్వం వేత్థ బ్రహ్మణో రూపం। యదస్య త్వం యదస్య దేవేష్వథ ను మీమాంస్య
మేవ తే మన్యే విదితమితి॥ తేనేషితమిత్యాది॥ త్వం శ్రుత్యా శబ్దనసోదైవ శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదిరూపతో న బహుత్వం విది
తావిదితవిపరీతత్వేన తదేవ బ్రహ్మత్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥ ఇత్యుపాస్యాంతరప్రతిషేధః కృతః॥

అనృతజడవతద్విదితాదితార్థాదిబ్రహ్మణి తత్త్వం ప్రతిభాయనిశో యోఽన్తః॥ ఏతదర్థే శబ్దాఽగవిశేష్యత్వఽ స్సమస్త విదితా
విదితతలనాం పన్నావసిద్ధ విప్రతియోగిక బ్రహ్మమాత్రం ఖలు - తత్త్వం - స వేద - స సర్వవేదాం వామితి యదిమ
న్యసే తదాంతదపి - దభ్రమల్పం పరిశిష్టమేవ బాహ్యబ్యాహ్యదాంత్య్వ పత్త చతుర్వింశాత్మక విదిత బ్రహ్మవవేద్యత్వం -
వస్తునో దుర్జ్ఞేయత్వాత్ । ఏవం దుర్విజ్ఞేయమపి వస్తు - శ్రుతిస్మృత్యంతఃకరణశుద్ధమాత్రతయా ప్రతిపద్యతే॥
శ్రుతిదశు ధ్యాంతర ఏవం నప్రతిపద్యతే । శ్రుతివిపరీతతయా - సన్నిహితాదివత్ప్రతిపద్యతే॥ తథాచ । ఖ్యాం దూరా
గ్రావ్యష్టమాధ్యాయ ఆమ్నాతం । య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమే
తత్ । బ్రహ్మేత్యక్షిశబ్దోపలక్షితకరణగ్రామప్రవృత్తిం నిమిత్తమప్రత్యక్షత్వం పరాగ్దృష్టేనాపేక్షనిమిత్తం -
తావపన్నావ ఏతదేవ నిష్ప్రతియోగికామృతాభయరూపేణాబ్రహ్మమాత్రమవశిష్యత ఇత్యుక్తమర్థమిమం
దుర్విరోచనేంద్రాభ్యాం శిష్యశ్చగురుకులవాసతః - శ్రుత్వాపి స్థూలశరీరమాత్మేతి ప్రతిపన్నావతో ఇంద్రస్యద్వైవయ
కృత్వారూఢత్వేన సత్వశుద్ధిత్వాదురుక్తం బాహ్యప్రతిపద్యమానో నిశ్చేష్య చిత్తమాలక్ష్య యతశ్చోత్తమపర్యా
యేత్య్వమపర్యాయోత్తరమేవ గృహీతవ్యం శ్రుతికృతార్థతాం గతః । ఏవం ఏతస్మాద్ధ్రూమః శ్రుతిద్వితాం
స బ్రహ్మవారిణీం మధ్యే శ్రుతిస్తు ప్రతిపద్యతే । శ్రుతివిపరీతం శ్రుతిధ్యానవత్ప్రతిపద్యతే । తథాచాన్త్ర
వకరణగ్రామావపన్నావసిద్ధబ్రహ్మమాత్రావస్థస్య సన్నికర్షాదిష్టాదృష్టయోర్విప్రతిపన్నా ఏవం
సదసద్విదితవస్తానిశేషావాత్మాభాసయుక్తాభాసతః పరమార్థాద్వయంతే॥ తస్మాద్వస్తునో దుర్జ్ఞేయత్వం నిరంతు
శమిత్యర్థః॥ విదితావిదితతలనావిరళబ్రహ్మోపదిష్టమపి స్వదృష్టిశేషమర్థాదిదం తత్ఖలు సవేద బ్రహ్మవామితి మ
న్యసే । తదభ్రమేవేతి దూనం । నిశ్చితం । కిము నేతానినామరూపోపాధికృతాని బాహ్యబాహ్యదాధ్యుపాధికృతాని విశ్వవిశ్వ
ధ్యనుష్టేతరసావికల్పాంతాని షట్త్రింశత్సంఖ్యాపరిమితాన్యస్య బ్రహ్మణో రూపాణి శేషేష్వపి మస్య విదితబ్రహ్మవిషయత్వా
త్తదపి దభ్రమేవ యదపి తుర్యాభాగ్యదాధ్యుపాధి సంగతుర్య విశ్వాద్వివికల్పానుష్టేతరసాంతనవసంఖ్యాకాని సప్రతియోగికనిరూపిత
బ్రహ్మణో రూపాణి శేషవేష్వప్యం తస్యావిదితత్వేన విజ్ఞానావిషయత్వాత్ తదపి దభ్రమేవ బ్రహ్మణో రూపం తు - వస్తుతో విదితావిదిత
తలనాపన్నావసిద్ధబ్రహ్మణోఽశేషమాత్రతయా శ్రుతిభిర్నిరూపణాత్ । బ్రహ్మణో రూపం నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రం సత్యం

౧౭

బిన్నైవ మననం తం బ్రహ్మేతి సర్వాతిరిక్తనృతసుఖదుఃఖప్రపంచాపన్నాపసిద్ధసచ్చిదానందమాత్రావిశేషతాపాదకత్వేన స-
ద్విషాయ యదస్య బ్రహ్మణః స్వరూపం విశేషవత్త్వం వేత్తి తథా వేత్ప్రతియః తస్యాన్నిర్విశేషబ్రహ్మణో రూపం విశేష-
వత్త్వేద తత్త్వేదన మపి దబ్రహ్మ విపరీతగ్రహణాత్ యదాత్మస్వాధిష్ఠానదేవతానుగ్రహం తత్త్వేన దృష్ట్వా తదాత్మవాంఛాస్తోత్రాదిఖ్ర-
యాణాం ఇతి దేవతేషు యదస్య బ్రహ్మణో రూపం తద్విదితాహ తత్ప్రవృత్తానాం తద్ధ్యాన రూపం తత్ప్రవృత్తినిమిత్త పరాక్-
స్వాపేక్షప్రత్యగ్రూపం వా జ్ఞాపయితుం । తదపి దబ్రహ్మైవ ఆధ్యాత్మాధిదైవం పాధి పరిచ్ఛిన్నత్వాదబ్రహ్మత్వం యుక్తం ఆధ్యాత్మికోపాస్యానాం
షూం సాపేక్షాః యత్తు సర్వాతిరిక్తాపరిచ్ఛిన్నాపరిచ్ఛిన్నసర్వవిద్యాతత్త్వాధ్యాపన్నాపసిద్ధం బ్రహ్మైవ సా సువేదేతి సుష్ఠువేదితుం శక్యం-
యతలపమథను- తస్మాత్తే త్వం బ్రహ్మహేయా మాంస్యం వా చార్యం । ఏతే తిమన్యే ఏవమాచార్యైరాచాలిత శిష్యోరహస్యప్రశ్న -
మూఢాభ్యాసవాదిత్వా త్తేత్ర స్యస్య ప్రమాణద్వైవతధ్వితాదివ్యాధ్యా గమపరంపరా మద్భాను తూలానుభవబలేనావధా-
ర్యసర్వాచార్యస తాం శంపినయమనో పవిశ్య హస్తమిఃఖ వద్ధ్యాలినాత్- పుత్రాభవదుపదిష్టపరినిష్ఠితవస్తు సుష్ఠువేదాహం
మితి-విపరీత భావనాముమాని స్వానవిదానాం భవత్ప్రసాదాత్ నేయం విపరీత భావనాగతా- ఇదానీం మద్బుద్ధిస్థాపనంస్తోతవ్య-
మిత్యావాః మన్య ఇతి- మీమాంసానంతరోక్తాః- కిమత్ర ఆహః విదితమితి కేథం స్వయా విదితమిత్య ఆహః నాహమితి ।
నాహం మన్యే సువేదేతి- నో న వేదేతి వేద చేతి । అహం స్వయమాచార్యోక్తః యదోక్తవిశేషణ విశిష్టం బ్రహ్మ సువేదేతి- నైవాహం మన్యే
సువేదేతి- నైవబాహ్యానామిత్యర్థః । కిం స్వయా నైవవిదితం బ్రహ్మేత్యత ఆహ । నో ఇతి । నో న వేదేతి న కిం తు వేద చ- చశబ్దాన్న వేదేతి
నాహం మన్యే సువేదేతి- నేదానీం వేదేతి వేద చేతి విప్రతిషిద్ధం స్వయోక్తమితి ఏతం వస్తు వేదాహమితి యే న బ్రూయతే- తేనైవ తద-
వస్తు న బ్రూయత ఇతి యత్తద్విప్రతిషిద్ధం॥ నహి బ్రహ్మ సంశయ విపర్యయాసంభావనా విపరీత భావనాభిః జ్ఞాతుం
శక్యం । నిష్ప్రతియోగిక బ్రహ్మమాత్రావగతస్సంశయాదిపంచదోషాపహ్నవపూర్వకత్వాత్ తత్స్వరూపాద్విద్ధ సంశయాది-
పంచదోషేణ నిష్ప్రతియోగికస్సంశయ బ్రహ్మమాత్ర స్వరూపావసాన లక్షణాత్తైవల్య మాత్రేణం శక్యం । న విపర్యయ ఇత్య-
త్ర అహం బ్రహ్మ న వేదేత్యేష సంశయో వాచ్యస్సంశయాత్ప్రతిబద్ధమహమితి విపర్యాసాత్మకత్వాయతిః నాస్తి బ్రహ్మేతి య-
బుద్ధిస్సైవా సంభావనేతి । బ్రహ్మణో యద్వ్యష్టదాది తుల్యం సచ్చిత్సుఖం నతత్ ॥ ఇయం దృశ్యపరీతాయ్యా భావనే తథా

ధీయతే। బ్రహ్మాదేశో విశ్వేతాభాన మన్యథాభావనేరితః। దోషపంచకశాంత్యం తంత్రేష్వం శ్రవణం బుధైః॥ తత

శ్చాత్ర బహిర్బ్యానమప్రమాదం భవేత్తరాం॥ శ్రుతబ్యానం సాధు సభూతార్థ్యోయుతం విబ్యానతాం భజేత్॥ తదా బ్ర

హ్మ తారితత్వ స్వాత్మాభాని తథీభవేత్॥ బ్రహ్మమాత్రమసన్నేతి బ్రహ్మమాత్రే విశేషితే। ప్రతియోగి వినిర్ముక్తేస్వమా

త్రే। న హ్యం సంశయః। ధ్వవిపర్యాస ధిష్ణ్యాశో ధ్వాంసంభావనా భవతి॥ విపరీతమతిర్నాస్త్యే బాన్యథాభావనాపి చ॥

శ్రవణం మననం ధ్యానం తత్వాదిద్ధిం నిగద్యతే॥ విశ్వం పరత్వం పరిత్యక్త్వా పరిత్యక్త్వా మపీహాన ప్రతియోగి

వినిర్ముక్తే పరమానంద వైభవం॥ వికల్పకల్పనైవల్ప్యస్వమాత్రమవశిష్యతే ఇత్యాది దిష్టం తత్వం॥ అద్వితీయబ్ర

బ్రహ్మతత్వం న జానంతి యదా తదా॥ భ్రాంతా ఏవాఖిలాస్తేషాం క్వ ముక్తిః క్వేహ వా సుఖమితి తథాచ॥ స్వ

త్వేత్రాత్మ విపర్యయే మానం॥ ఏవం యుక్తియుక్తశ్రుతిస్మృతి వాక్యోపపత్తిభిః ఆచార్యోపదేశోపాధి బాల్యమా

నం విసర్వాచార్యాత్త్వాదివత్వాదాగమసంప్రదాయోపపత్తిబలేన నవిచాల సర్వథా బ్రహ్మవిద్యా యామా

త్మనోర్ధ నిశ్చయం ద్వయ యస్నాన్యదేవ తదేవ విదితాదివత్వాదివా క్యోత్తరం వస్తు బ్రహ్మాచార్యోపదేశ్యస్య భవతా

వధార్య స బ్రహ్మాచార్యాప్తతాం బోధనికయమోక్ష సబ్రహ్మాచారిణం విష్ణయం చ నయ సర్వాచార్యం హర్షయ

హర్షాంతరేణాదివ దుందుభిప్రవ త్వా సుభవమున్నా ప్యయతియ ఇతి॥ యోనస్తద్వేదతద్వేద నోనవేదేతివేదచేతి॥

నోస్మాతం బ్రహ్మచారిణం మధ్యేయః తత్త్వచాచార్యోపాత్త్వాదేవ తదివ విదితాదధో అవదితాం తథోపితదబ్రవీని ష్టత

విదితావిదితకలనాతస్వావనిద్ధం బ్రహ్మస్వమాత్రమితి వేదనో యం నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మస్వమాత్రమితి

వేదవాన్య ఇత్యర్థః। కిం పునర్వాక్యమిత్యతఆహ। నోఇతినోనవేదేతి వేద చేతి విదితావిదితప్రపంచపరిత్యా

గాద్ధపహావసిద్ధం బ్రహ్మస్వమాత్రమితి నోనైవ వేదాహమితి న స్వమాత్రమితి వేద చ। చశబ్దాత్స్వాతిరిక్తావిద్యా

పదలేశాభ్యాభాసాలంకారగవిదితావిదతప్రపంచమాత్రత్వేనసత్యత్వేనవాస్త్వవహారికత్వేనధారాకభానికత్వే

న శూన్యత్వేన వాప్యస్తీతి విభ్రమం న వేదేతి ద్యోతతే। ఇత్థం శిష్యాచార్య సంవాద నిర్ముక్తా నోనవేదేతివేద

త్రుతివాక్యార్థం శ్రుతిమనువదతి - యస్యేత్యాదినా । యస్యామతం తస్య మతం - మతం యస్య న వేద సః । అవి
జ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామితి ॥ యస్య నిష్కృతియోగికబ్రహ్మమాత్రవిదో విదితత్వేనావిది
తత్వేన వా బ్రహ్మమాత్ర మమతమవిజ్ఞాతమితి - నిశ్చయో భవతి - తస్య విదితావిదితకలనాపహాన
సిద్ధం బ్రహ్మ స్వమాత్రమితి మతం సమ్యగవగతమిత్యర్థః ॥ యస్య పునరవిదుషో విదితత్వేనావిదిత
త్వేన వా జ్ఞాతః మయా బ్రహ్మేతి మత మభిప్రాయో భవతి । సో యమవిద్వాన్ కల్పితకోటిశతైరపి న వేద
స్వవిశేషణకదంబ బ్రహ్మ న జానాతీత్యర్థః ॥ యథోక్తవిద్వదవిద్వత్పక్షావస్థారయతి ॥ అవిజ్ఞాతమితి -
బ్రహ్మ స్వమాత్రమితి వస్తుయాథాత్మ్యం విజానతాం తత్త్వదర్శినాం విదితావిదితత్వేనావిజ్ఞాతమేవ వస్తుయా
థాత్మ్యం విజానతాం విదితత్వేనావిదితత్వేన వా బ్రహ్మ విజ్ఞాతం తేషాం చావిత్రితత్రయం బాహ్యతద్దృష్టి
త్వాత్ న హి తే బ్రహ్మయాథాత్మ్యం జానంతీత్యర్థః న హి తే విదితావిదితబ్రహ్మవిదో త్వంత మూఢా
భవంతి । అనన్తోక్తి కదంబకవదేవాంత్రియాం వాత్మబుద్ధ్యదర్శనాత్ ఉపారిత్రిత్వ విశ్వవిశ్వాదిత్రయంబదళ
నవిశేషబ్రహ్మదృష్టిత్వాచ్చ విజ్ఞాతమవిజానతామితి వాక్య మపతే అవిద్వాంసః - బ్రహ్మమాత్రసిద్ధాంతపూ
ర్వపక్షత్వేనోక్తా ఇత్యర్థః । యదుక్తం రాద్ధాంతేనేత్యర్థః । అవిజ్ఞాతం విజానతామితి - విద్వదవిదుషోర్థేయ-
త్తా ప్రకటన పాతుత్వాత్ । యదిబ్రహ్మత్వం తమేవా విజ్ఞాతం తహి విద్వదవిదుషోః కో విశేషః ఆభయోరప్య
విజ్ఞాతత్వాదవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామితి మిథో విరుద్ధముక్తం । తత్రాహ బ్రహ్మ స్వమా
త్రతో విదితం భవతి త్వాం త్రయాం తదుపాయత్వేన బుద్ధిసహప్రభావాభావప్రకాశకప్రత్యక్షరూపతయా
సప్రకాశ్య బుద్ధితద్వ్యత్యపహానే నిష్కృతియోగికబ్రహ్మమాత్రసిద్ధిస్తు స్వరూపావస్థానపైతల్య ఫలం చాస్యేత్యా
హ శ్రుతిః ॥ ప్రతిబోధవిదితం మతమమృతత్వం హి విందతే ఇతి - కేనాయమర్థః ఇతి యమపాస్య పాత్రాత్మార్థ
సర్వాణ్యేతాని ప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవంతి ఇతి శ్రుతి నిర్దిష్ట సంజ్ఞానాదయః । ప్రత్యయా బోధశబ్దేన నిర్దిష్టా
విషయతు - సర్వప్రత్యయార్థాః సంజ్ఞానాది బుద్ధివృత్తీనాం స్వవిలక్షణాత్ ప్రత్యగాత్మతయా వ్యాప్తత్వాత్ బుద్ధివృత్తయో -

బోధకత్వాన్యంతే॥ బోధం ప్రతి బోధం ప్రతి తద్వ్యాపకాభావ ప్రతియోగిక ప్రత్యగభిన్నత్వ మాత్ర రూపత్వే దాస్య భాస్య బుద్ధిత్వ
త్వే తదంబ ప్రాగభావ సామానాధికరణ్య ప్రత్యగ్భావగత భాసకతారూపత్వం యాంశం పరమాపేక్షితం విష్ణుపతి యోగికల్పనమాత్ర
రూపేణావావిదితం ప్రతి బోధపదితం పదేవ సర్వాప స్వావసిద్ధం ప్రత్యగ్నిష్ఠ తియోగికస్య మాత్రమితి మతం। తత్స్వరూ
పావస్థానవికల్పబుద్ధేకైవల్యం అమృతత్వం విందతే। ఏవం విదుష్యభ్రతే ప్రత్యక్ తదభిన్నత్వ మాత్ర పర్యాయ యస్మిన్ విషయే
శస్య రూపాయాపేయ భూతేషు ప్రథమకపర్యాయ బోధవృత్తిః సహా ప్రభావాభావ ప్రతియోగి తద్భిన్నత్వ లక్షణం బుద్ధ్యాదియాధా
త్వ్యభిజ్ఞానతః కేచనైవం వదంతి బోధతి యా శక్తి మానాత్మావబోధః। బోధస్య భాంయత ఏవ శక్తి ఇతి యదా బోధం భాంయతే
తదా న విశేషః। యదా బోధం నశ్యతి తదా నిర్విశేష ఏవం బోధలక్షణేన విదితం ప్రతి బోధవిదితమితి తదాత్మనాం
ఇంద్రియాదిదోషవత్త్వం చేతనాత్ర మనస్సంయోగ బోధం బోధ ఆత్మని సమవైతి తదాత్మనాం ఇంద్రియాశాస్త్యత్వేన బోధ
త్వే యుక్తిస్పష్టే స్యాత్తేన అచేతనత్వం భవతి ఆత్మనో నిరవయవత్వేన సంయోగ ప్రదేశాభావాత్। విత్వసంయుక్తత్వేన
స్వరూపత్వాత్ అనవకాశాద చేతనసంసర్గ ధర్మత్వం బాత్మనః ప్రతిష్ఠితి న్యాయవిరుద్ధం భవేత్। విజ్ఞానమానందం బ్రహ్మ ఆ
నందో నాను భుజతే। అసక్తం సర్వభృచ్చైవ నిర్గుణం గుణభోక్తృ చ గుణావత్ గుణావతాసం యుజ్యతే। నాతుల్యజాతీయత్వం.
తత్ర ప్రత్యక్తత్వస్య సర్వవృత్తి విలక్షణత్వేన నిర్విశేషత్వేన చ నిర్గుణాత్మత్వేన చ తత్ సాంసర్గిత్వం యుజ్యతే నాతుల్య
జాతీయత్వం తత్ర ప్రత్యక్తత్వస్య సర్వవృత్తి విలక్షణత్వేన నిర్విశేషత్వేన చ సర్వబోధ బాధ్యత్వమ [illegible] సిద్ధం।
భవతి। తస్మాద్బుద్ధి వృత్త్యా సంగత్వేన ప్రతిబోధ విదితం మతమిత్యత్ర చిత్తవృత్తి రతీతా యచ్చిత్త వృత్త్యా వభాసక
ఇతి శ్రుతేః। స్వయమేవాత్మనాత్మానం వేత్థ త్వం [illegible] ఇతి తతః ప్రతిబోధ విదితమిత్యత్ర స్వసంవేద్యతాస్త్యేతి చేన్న బోధ
వృత్త్యావభాసక ప్రతీచో నిరుపాధికత్వాత్ తత్ర స్వసంవేద్యతా। పరసంవేద్యతాం వా నవానేదృశం పార యతి। వహి ప్ర
త్యక్స్వప్రకాశాంతరాపేక్షావత్ సంవేదన స్వరూపస్య సంవేదనాంతరాపేక్షాపి నిత్యాల్లుప్త సంవేదన మాత్ర స్వరూప
త్వాత్। స్వసంవేద్యత్వాత్ కతం గతిరితి సాక్షి తిసర్వసాక్షి [illegible] గతిమర్హతి యోగాంబార [illegible] సుసంవేద్యతా యాశక్తి
ణాభంగురత్వం నిరాత్మకత్వం భవతి॥ న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతే అవినాశిత్వాత్ ఇత్యాది శ్రుతి విరుద్ధత్వాత్

సుప్తస్య నిద్రామిత్యేత్తో బోధః ప్రతిబోధ ఇతి కేచన. తథా నక్తందివ బ్జానమిత్యపరే॥ సనిమిత్తో నిద్రామిత్తస్సకృద్వా
సకృద్వా భవత్వస్త్వకం ప్రతిబోధ ఏవ సప్రత్యగాత్మస్వతావిశేషాత్. బోధస్య ప్రత్యగాత్మవిషయత్వ
మేవ మతమమృతత్వప్రాప్త్యై హేతుత్వాత్ ప్రత్యయప్రత్యగాత్మతయా తత్తు తత్త్వం విశిష్యతే॥ తే
నాంతర్దర్శిరాంతరమాత్మనోయథా త్వాప గతయే భవతీత్యమృతత్వం హి విందత ఇతి హేతువచనం
యుక్తం భవతీత్యేతయ్యపర్యాయేతు విదితా విదితప్రతిషేధ బోధాదితరదాత్మేవ నప్రత్యగ్భిన్నలుప్త్యైవ
ప్రతిబోధవిదితం భవతి. త్రితీయ్య పర్యాయే తు అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీతి శ్రుత్యను
రోధేన విదితావిదితాయమాన బోధ్య బోధా ద్విపికల్పానుస్పృష్టే తరసాంత బహుప్పంచదశ కలనా
గోంచర బుద్ధివృత్తయో బోధశబ్దాః. తాదృశబోధం ప్రతిబోధం ప్రతి తత్తద్బోధవృత్త్యుపస్థానవముక్షైవ
నిర్తృతియోగికత్వమాత్రతయా యద్వదితం తత్ప్రతిబోధవిదితం తదేవ శాంద్యశ్రోత్రశోత వేదాంత
మతం య ఏవం నిర్విశేషం వేద నిర్విశేష ఏవ స భవతీతి శ్రుతి సిద్ధ నిర్విశేషబ్రహ్మవేదసమకాలం విదితావిదితవిభాగ
స్థానవనిర్ధునిర్తృతియోగికనిర్విశేషబ్రహ్మమాత్రావస్థానలక్షణం వదేవహి కైవల్యమేవామృతత్వమితి విదాం కుర్వ
శేషతయా విందతే. హి శబ్దానిష్కర్షయాంధేః బ్జానసమకాలమేవముక్తో భవతీత్యర్థః బ్జానసమకాలమేవముక్తః
కైవల్యం యాతీతి శ్రుతేః అమృతత్వం హి విందత ఇత్యుక్తం కేన హేతునామృతత్వం విందత ఇత్యత ఆహ ఆత్మన
తి॥ ఆత్మనా విందతే వీర్యం విద్యయా విందతేమృతమితి. ధనమంత్రతంత్రయంత్ర తపోయోగాదికృత వీర్యస్య
తత్తత్కర్తృకత్వాత్ వీర్యం స్వబ్జానతీతాత్మయమానమృత్యుం నిర్మూలయితుం న హి శక్తం భవతి స్వస్వాపి స్వ
బ్జానప్రభవసమృత్యురూపత్వాత్ స్వాత్మవీర్యాత్కృతవీర్యస్య మవిదితావిదితాయమానబోధ్య బోధాది బహు
ప్పంచదశ కలనావరణోద్భాటనపటుత్వాత్ తదేవసావిద్యాపదత్వాత్ సత్యస్వవ్యాపకత్వాత్ప్రాతి
భాసికత్వాదిరుపమృత్యుమపస్తాపం తద్యుక్తం శక్నోతి తథావిధాత్మవీర్యం కేన విందత ఇత్యత ఆహ. ఆత్మనేతి-

స్వరూపజ్ఞానాద్విశ్వవిశ్వాదితుర్యభిన్నం తం యవిరియతే ఆపన్నాతం వా యాతి తద్వద్భ్రమాద్ధియ నిరూపితాద్భారతావస్థావేతరణాసామర్థ్యం స్వరూపం స్వమాత్రమితి విందతేల భవజ్ఞత్వర్థః। నాయమాత్మాబలహీనేన లభ్యో నచప్రమాదాత్తపసోవాప్యలింగాత్। ఏతైరుపాయైర్యతతే యస్తు విద్వాంస్తస్యైష ఆత్మావిశతే బ్రహ్మధామేతి శ్రుత్యనురోధేన స్వమాత్రబలవత్యావిద్యయా స్వమాత్రావరణే యమానభాగ్రజ్జాగ్రదాది చతుష్టం చదిశేతలనాపన్నావేతరణాపయశక్త్యా నిష్ఠ్రుతి యోగినామృతం విశేషబలవత్కైవల్యం స్వవిశేషం విద్యాన్నిపం దితి నచానంతతోబాధిమతోమోక్షస్య న భవిష్యతీతి గౌడపాదాచార్యోక్త్యనురోధేన విద్యయామృతమశ్నుతే। తథావిధబ్రహ్మమాత్రవిద్యయా అపిస్వపస్థాతస్య బ్రహ్మమాత్రావరణాభాగ్రజ్జాగ్రదాది చతుష్టం చదిశేకలనాపన్నావ సమతాలమపన్నం గతత్వాత్। స్వతస్స్వమాత్రావస్థానలక్షణకైవల్యమవశిష్యతఇత్యత్ర యావద్యావన్మునిశ్రేష్ఠ స్వయం సంవ్యజ్యతేఖిలం। తావత్తావచ్చరాపూణః పరమాత్మైవశిష్యతఇతిశ్రుతేః। నిరవద్యమపి బ్రహ్మవిద్యయావృతవద్భవేత్। సావిద్యావరణేనష్టే స్వతోబ్రహ్మప్రకాశతఇతి స్మృతేః ఇతి బ్రహ్మవిద్యయా బ్రహ్మమాత్రావరణేపమూపపటే యస్త్వమత ఏవేహ జన్మనైవ బ్రహ్మవిద్యాశిక్షయైన స్వమాత్రావరణం తిలశక్త్యావ్యాపాస్త్యతిరిక్తసర్వోపన్నావసిద్ధం బ్రహ్మస్వమాత్రమితి విదిత్వా నన్యమన్యథాత్మనో మాత్రవద్వదనాత్మవాసనవరుత్వా బాయుతత్త్వాద్వా ఇహైవ ఇహచేదవేదీదథ సత్యమస్తి న చేదిహావేదీన్మహతీ వినష్టిరితి। యథాదర్శే తథాత్మని తిశ్రుత్యనురోధేన ఇహైవ మనుష్యజన్మని యదూక్తసాధనసంపన్నా బ్రహ్మవిద్యాధికారీ ముముక్షుస్స్వాతిరిక్త విదితావిదితసకలనాపన్నావసిద్ధం బ్రహ్మనిష్ఠు తియోగికే స్వమాత్రమప్యవేదీ ద్విదచదధవేద్వదనోంతరలక్షణం తథాప్యాత్రమసదసదితి శ్రుతిసిద్ధాపదపన్నావా విజ్ఞాతపన్మాత్రం సత్యం సత్తాసామాన్యస్వరూపావస్థాన

లక్షణా విదితా త్రైవల్యం విద్యతే స్వతః ప్రకాశత ఇత్యర్థః । యథోక్త బ్రహ్మవిద్యాధికార్యపి ముముక్షు రిహ
జన్మని యథోక్త ప్రకారేణ బ్రహ్మమాత్రం న భావయేద్విద్వాన్ స విదేహ త్వా దేహనాశానంతరం విదేహ నాశనన్తరం
మరణాదిప్రతిబంధ పాంతస్త్యమస ల్లోకేషు పంచకప్రాప్య స్వాపరాపత్తి లక్షణాం తాం భవతీ త్యత్రాల బ్రహ్మవిత్ త్వం బ్ర
హ్మమాదుర్లభం తత్రాపి పుంస్త్వం శ్రుతిపార దర్శనం । యస్త్వాత్మ ముక్తైవ నయతే తమూర్ధ్వ ధీస్సు ఆత్మ పాస్వం విని
పాత్య పాన్యత ఇతి । సర్వజ్ఞ భగవత్పాదైరుక్తః । యత ఏవ మాంత ఇహాజన్మన్యేవ స్వాప జ్ఞాద్యప్యాప్త్యా పాపవతరిత్త విదితావి
దితాం యమాన స్వాప విద్యాపదవత్పాద్య భూతే విద్య మానే పితద్ధత వేం యాం శేప న్యూన సిద్ధం బ్రహ్మ విదిత్వా తత్త
లంభోక్తృ వృత్తముత్యాపాం । భూతే ష్వితి । భూతేషు భూతేషు విచిత్య ధీరాః ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవంతీతి
ముముక్షుభిర్ధీరాః శరీరమిదం ప్రైధునాదిప్రాప్త్యం తం సంవిద్యపదం చిరయుపవ మాంత్ర ద్వారేణ నిష్ప్రంత
మశ్రీభిశ్రితం మనాం నాను లభ్యం భర్గణాదిపబద్ధం విజ్ఞానాత్ర వాతపిత్త శ్లేష్మబహ్మామేధ్రూప సాంభరన్నై ర్వేమస్తం
బహుభిః పరిపూర్ణాం । ఏతాదృశే స్మిన్ శరీరే వర్తమాన స్యైతం తామేవ భూమిగిరి తత్త్వాదిది పాంపాసనయా బం
ఖేనా శాస్త్ర వాసనయాం పిచ । మోక్ష వాసనయా జ్ఞానం యథావస్త్రైవ భూయతే । న తర్కణై సర్వబయా
ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వ మానశు రిత్యాదిశ్రుత్యర్థ పర్యాలోచనయా వాసనాత్రయ పురస్సరమేషణా
త్రయం సన్న్యస్య గురుకులవాస బ్రహ్మచర్య శుశ్రూషాభిస్తుష్ట గురుముఖాత్ గ్రహీతం తత్ప్రణవమహావా
క్య స్వరూపమేవ చిత్తానుష్ఠానం చతుర్ధా సన్న్యస్య శ్రవణం కుర్యాత్ విదిహం ముక్త్యా విశ్వేదేశస్త్రా తత్రశతం ప
రేతి । శ్రుత్యనురోధేన సంశయాది పంచదోష శాంతేనం తమనాం శాధ్యపస్తాత్ర శతవేదాంత శ్రవణమనన
నిదిధ్యాసనతో గుణాత్రయాంవ్యతి త్రిపదార్థ త్రయిమేపమర్థవి త్వాపరత్వ పరస్వపమేత్వాదాస్వబ్జ
సవజ్ఞద్యష్టి బ్రాం భూతేషు భూతేషు బ్రహ్మాదిస్థావరాంతేషు పత్యతేవాదవాపహారి కత్వేన ప్రతిభా
సితేష్వేవ వాసత్వ సత్వ పిపశ్యతే పాపిసన్మాత్ర మసన్నత్ బ్రహ్మమాత్రమసత్వా అన్యదేవతద్వి దితాదథో అవిది

తాదధి। సిద్ధాంతోఽధ్యాత్మశాస్త్రాణాం సర్వోపనిషదామపి॥ సర్వథా భేదకలనం ద్వైతం తాద్వైతం తదవేద్యతే॥ ఇతి-
శ్రుత్యనుసారాదేవ విదితావిదితాయమానబాగ్ర బాగ్రాది చతుష్టం చతుష్టం చదశకలనాస్తి నాస్తీతి భూమాపక్షా
పసిద్ధం బ్రహ్మనిష్ఠ ఇతి యోగిక సమాత్ర మితి విచిత్య నిశ్చిత్య బుద్ధౌ తా ఏతత్ బుద్ధ్యన సమతాలం సాక్షిబుద్ధిస్వబుద్ధిదృష్టివిభ్రం
ఖిల విదితా విదితా యమాన బాగ్ర బాగ్రాది చతుష్టం చదశ-కలనాభ్రమో యత్రామో తత్ర ... సాక్షిసత్
వ్యవహారికప్రాతిభాసికత్వాదిరూపేణ వా యత్ర దృశ్యతే సలోకతస్త్వ ... తాత్పర్య ... తత్త్వ ... స్వతిరిక్త
లోకాయవహారంత్వ ... సిద్ధ ... రిక్తాద పసహా పసిద్ధ నిష్ఠ ఇతి యోగిక బ్రహ్మ మాత్ర భావారూఢాస్థం తేః అ
మృతా విదేహా ముక్తా భవంతి బ్రహ్మైవ భవంతీత్యర్థః। తమేవం విద్వాంస ఇహామృతా భవంతి। బ్రహ్మైవాహం చిద
హామేవం వా వినయంత్యతే। బహ్వాత్రైకైవ యస్త్విష్టే ద్విదేవం ముక్త ఏవ స ఇత్యాదిశ్రుతేః॥ —✲— ద్వితీయః ఖండః —✲—
యద్విద్యాధీనః పరమపురుషార్థః స్వయం నిష్ఠ ఇతి యోగిక బ్రహ్మమాత్ర విద్యా విస్పష్టం ఖం దదయోనాం ... తాత్రే
త్రసత్యస్తోత్రం। న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి యద్వాచానభ్యుదితం। తదేవ బ్రహ్మత్వం విద్ధి। అన్యదేవ తద్విదితాదథో
అవిదితాదధి। యో నస్తద్వేద తద్వేద నో న వేదేతి వేద చ। అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామిత్యా
దివాక్యైః। అవిజ్ఞాతం విజానతామిత్యాద్యుక్తం। తత్ర ప్రత్యగాదిప్రమాణైః ... దస్త్యేవ అఖిలమతం తస్య
విశేషతో బ్రహ్మ ... శత్వాదివిజ్ఞాతం యస్య ... స్త్విష్యమతం తదవిజ్ఞాతం బ్రహ్మణో విజ్ఞాతతా ...
స దేవ బ్రహ్మేతి ముసలతిసల యమతీనామేవం ... మూలాదితి తదాశ్రయమాశ్రిత్య ... రభ్యదిహాసు
రాక్షసం చ యయా యహాతుత్వేన తదేవ బ్రహ్మ సర్వత్ర శాస్త్రం తత్ ... నాస్తీతి ప్రత్యయితవ్యం। సహాసర్వజ్ఞో
రాదన్యత్రా అగ్నివాయ్వింద్రాదిదేవాః పరిభూయంత్యేం ... సామర్థ్యమస్తి తత్త్వశౌకత దర్శయిత్వాది
లింగదర్శనాత్ అసర్వథాన్యత్ ... మాత్రం దర్శయామం ... యది ... మాత్రే ...
త్యేవం ... సహాకారణా విద్యాం వినా కార్యసిద్ధిరితి - తస్మాదస్య విశేషాఖిలం బ్రహ్మ యద్విద్యార్థేవాద
ముఖేన బ్రహ్మణో దురవజ్ఞేయతాం ప్రకటీనామేనముపాఖ్యాయికే యత ... అన్యాయతాంతి ... చేపి -

క్లేశాదేవ బ్రహ్మావిదితవంతః అథవాఽయం శమాదివిధిత్సయోక్త్యాయితా అగ్నిహోత్రాదినామభిమానశా
తనాత్ అయత్నశ్శమాదిహీనే బ్రహ్మవిద్యాసాధనం న హ్యశమాదివైరళ్యేనాధిష్ఠితలశితస్య బ్రహ్మవిద్యా
వికారోఽస్తి బ్రహ్మమాత్రావస్థానలక్షణో నైవత్యోక్తః తామాద్యరిషడ్వర్గనాశనపూర్వకత్వాత్ శాంతో
దాంతః। యదా సర్వే ప్రముచ్యంతే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః॥ అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమ
శ్నుత ఇత్యాదిశ్రుతేః ఆహ యాన్యస్యేదం యదిదముపాసిత ఇత్యుపాసనా సామాన్యప్రతిషేధవత్వాదనుపాస్యత్వే
ప్రాప్తే బ్రహ్మమాత్ర బ్రహ్మప్రాప్తేశ్వర స్వరూప తదుపాసనార్థమయమాఖ్యాయితా అధిదైవతాం మధ్యాధ్యాత్మం
తద్వనమిత్యుపాసితవ్యమితీశోపాసనావిధానాత్ న హ్యయం యత్ప్రసాదం వినా శమాదిస్తద్యుక్తస్య సర్వోపపత్తు
పశ్యోద్బ్రహ్మమాత్రవిద్యోదేతి తదధిగమాయ శబళబ్రహ్మస్వరూపం ప్రకటయతి శ్రుతిః బ్రహ్మ హ దేవే
భ్య ఇత్యాదినా బ్రహ్మ హ దేవేభ్యో విజిగ్య ఇతి నిరవద్యమపి నిర్విశేషం బ్రహ్మ సోపాసనయా భక్త్యా స్వప
దం భజేయురిత్యనుగ్రహం ప్రయాయ ఉమాం హైమవతీం బిభ్రాణా సంగేశభావమాపన్నం సత్ సర్వత్ర పాత్రాఽరక్షితలోకః
దేవాసురసంగ్రామే ప్రాప్తే తత్ర స్వనియోజ్యేష్వపి దుష్టానసురాన్ జిత్వా స్వనియోజ్యేషు పరిపాలితే దేవేభ్యో
ఽయం విజిగ్యే జయం లబ్ధవత్ తత్ఫలభూతస్వర్గం చ దేవేభ్యః ప్రాయచ్ఛదిత్యర్థః అగ్నివాయ్వాదిదేవానా
త్మానం భావారూఢా దేవా బ్రహ్మణస్తదేవాసురజయం జయమేవ స్వకృతం వివమనిర ఇత్యాహ తస్యేతి త
స్య హ బ్రహ్మణో విజయే దేవా అమహీయంత త ఐక్షంతాస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహి
మేతి అమహీయంత మిథ్యాభిమానం ప్రాప్తవంత ఇత్యర్థః। ఐక్షంత ఐక్షిషత ఏవం చింతితవంత ఇత్య
ర్థః। తేషాం మిథ్యాభిమానం బ్రహ్మ జ్ఞాతవదిత్యాహ శ్రుతిః తద్ధైషాం విజజ్ఞావితి తత్ బ్రహ్మ దేవగణం మిథ్యాభి
మానం జ్ఞాత్వా తద్భ్రాంతిభవేత్ అసురగణవత్పరాభవేయురితి తదనుకంపయా తాన్ మిథ్యాభిమానతో మో

చయిత్వా సుగృహీత్వా యత్వా మితి మూం వా విద్యాం స్థాలాం శానుతారి వదేవగణే చక్షుర్విషయో ప్రాదుర్బ
భూవేత్యాహం తేభ్యో హం ప్రాదుర్బభూవేదితి దేవాస్తద్యక్షే యత్తాం జిజ్ఞాసా నిర్ధారయామాసుష్టం తేష్వేత
ఆహం చదితి తస్యావ్యభాన తత్కిమిదం యక్షమితి స్వయోగమాహాత్మ్యసంభూత పశ్యద్విష్టయా
స్పద చక్షుర్విషయే దేశగత యక్షం యోగిసాత్త్వా తస్మిన్ యం దృష్ట్వా తే మథమద్యుష్టపూర్వమద్భు
తమితి సాం తద్విజ్ఞాయ స్వంతేరా దేవానవ్యభానతస్మై వవిజ్ఞాత ఇత్యర్థః దేవాస్తదుపవిజిజ్ఞాయా సర్వజ్ఞ
కల్పమతితేజస్వినమగ్నిం యక్షే యత్తాః పరిజ్ఞాతుం సమర్థమితి మత్వా ప్రేష యామాసుః సోగ్ని
శ్చేనత ద్వృక్షం గత్వా తత్రైజసాజిదే భూతస్థాక్షి మాస్థ తం ప్రత్యృషం తద్యక్షం సంభాష్య దస్మ్యత్వా జిమా
నం హోవాచ యామాస ప్రపద్యే తిహోవాచ ప్రతిగతవాన్ త్వాగ్నిర్వాతమితి తేగ్నిమబ్రువన్ జాతవేద
ఏతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి తథేతి తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్ కోసీత్యగ్నిర్వా అహమస్మీ
త్యబ్రవీజ్జాతవేదా వా అహమస్మీతి తస్మింస్త్వయి కిం వీర్యమిత్యపీదం సర్వం దహేయం యదిదం పృథివ్యామితి
తస్మై తృణం నిదధావేతద్దహేతి తదుపప్రేయాయ సర్వజవేన తన్న శశాక దగ్ధుం స తత ఏవ నివవృతే నైతదశ
కం విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమితి ఆపః ప్రవిశ్య వాగ్భూత్వా భవతీత్యగ్నిః ఆపో వా అగ్నిర్యోనిః అపాం వా అగ్నిః
తాయమిత్యాదిశ్రుతేః యస్య దేశతోమపదేశ మంతరాపర్యోపప్రతాశకే విదఘాంగస్య యమేవజాతఆవిర్భూ
తస్సాయం జాతవేదాః దేవాస్సయం భాతవేదా ఇత్యుక్తిః తథాయం దేవ అగ్నిర్జ్ఞాతుమశక్యం యక్షం పరి
జ్ఞాతుమగ్నేరపి జిదిక్షమధ్యాగ్నిపరిభవానంతరం వాయుమబ్రువన్ త్వాదిసమానమిత్యాహ అథేతి అథ వా
యుమబ్రువన్ వాయవేతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి తథేతి తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్ కోసీతి వాయుర్వా
అహమస్మీత్యబ్రవీన్మాతరిశ్వా వా అహమస్మీతి తస్మింస్త్వయి కిం వీర్యమిత్యపీదం సర్వమాదదీయం యదిదం పృథి

వ్యామితి తస్మై తృణంనిదధావేతద్దహేతి తదుపప్రేయాయ సర్వజవేన తన్నశశాకదగ్ధుం స తత ఏవ నివవృతే-
నైతదశకంవిజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమితి తేతి వానాద్గంధనాద్వాయుః మాతర్యంతరిక్షే శ్వయతీతి మాతరిశ్వా
దేవా అథాగ్నివాయువత్త్ర దీయ్య పరిభవపోంతు యత్త్రేయుత్త్ర పరిజ్ఞానచతురం మత్వా దేవరాంబభూవుః తం
తత్పరిజ్ఞానాయ ప్రేషయామాసుస్తస్మాదింద్రో నామ మఘవాన్ బలవద్వాయుపత్త్రాదియుత్త్రాము పరిజ్ఞాయతాం
తాం స్త్రీమాగంతుము స్సవేరాయ ఇతి దేవా ఇయాం పారమైశ్వర్యా గర్వ పర్వతారూఢస్సంతద్యక్షంత్రుతి
వద్వాయువత్త్రదియుత్త్రాము పరిజ్ఞాయతాం స్త్రీమాగంతుము స్సవేంయమితి ద్రావతః తం భిము
తిస్సుతరాంనిరాతర్రవే స్వగ్నివాయుబ్యామివ సంవాదమాత్రమప్యదత్వామూలా విద్యార్థిమాత్రం గా
సంగత్రుత్యాగబిస్తబ్రుం స్వాత్మభావమిత్యతిరోదధే। తథాతిరోహితం తస్వరూపంధ్యాయన్నాకాశే మవలోకయన్
స్థితః తస్మాద్రుత్వాభిమానోగత ఇతి బ్రహ్మ విద్యాస్వాత్మానం దర్శయామాస। యత్తు స్వరూపబిజ్ఞాను
స్తాం పప్రచ్ఛ వా హా అథేవ అథేంద్ర మబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి తథేతి తదభ్య
ద్రవత్తస్మాత్తిరోదధే స తస్మిన్నేవాకాశే స్త్రియమాజగామ బహుశోభమానాముమాం హైమవతీం
తాం హోవాచ కిమేతద్యక్షమితి తస్మాత్ ఈశ్వరభావమాపన్నేదింద్రాగమనాత్ పూర్వస్త్రిణాంబ్రహ్మ
తిరోదధే అగ్న్యాదిరివ సంవాదమాత్రమప్యదత్వాదేవరాంబభూవ నసుతరాంనిరాతర్రవ్యతిశయాప్సావి
ద్యావిద్యయ తత్త్వాత్యపవాదాయితరణం ప్రత్యగబిస్తబ్రహ్మభావంతద్గతవాం యాంశాపస్యాపసిద్ధబ్రహ్మ
మాత్రభావం వా జగామేత్యర్థః। యత్రబ్రహ్మతిరోదధే తస్మిన్నేవాకాశే స్థిమేతద్యక్షమితి ధ్యాయనాయూధ
స్సంస్త్రస్సైష ధ్యానాస్తనివృత్తేతథాబ్రహ్మవిద్యాగ్న్యాదివదింద్రస్యయత్తుపూత్రం బుధ్యాస్త్రీరూపేణ
ప్రాదురభూత్ బ్రహ్మమాత్రవిద్యయాత్మాభవతమత్వేన శోభమానేవవిశేషణముపపన్నమితి
సర్వజ్ఞోబహుశోభమానాము మాం బ్రహ్మవిద్యాం యద్యాప్రోమవతోదుహితామవతోదుహితా
హైమవతీ సా హి భరణి సా హైమవతీ నిత్యమీశ్వరేణసహవర్తతే జ్ఞాతవాంస్త్రియం బ్రహ్మవిద్యాస్వరూపేణ-

మనసాంబగాంమపునః కిమేద్భుతమితి తాపయమానపెంకిలకింతస్నై స్పౌత్త్వానందశ్రేయితస్తేతిరో
ధ్యంతద్భవిష్యం యత్త్రాం బ్రూహీంతిమమహాత్మనా ప్రాథేయామానేత్యర్థః ॥ ——— అత్యంతముగ్ధం దశః
సకాం తాభిమానేనేంద్రో హ్లైవంకిముదం యత్తమితి పృష్టో మావర్యత్తే యత్తావమానం బ్రహ్మ
తిపెహాం వాంచెతి యద్భావధ్భుష్ఠిఫథం ప్రాప్త తెరో భూతమిత భూతం తద్ధ్యాభూతాంత్సృష్టి సర్వోపపన్నావ
సిద్ధం బ్రహ్మనిష్ఠ్పతి యోగిక సప్తమాంత్రమితి సాక్షాత్కృతంతత్ యత్తం బ్రహ్మమాత్రం విద్ధి త్వం వాచవెంత్య
ర్థః ॥ యన్నిష్ఠ శం బ్రహ్మ తపస్వం । సాక్షాత్కృతం తద్బ్రహ్మం తిరోయోగినః । తదివవహాముహాం యత్తం తస్మాత్కం చిత్తవిద్వత
ఇతిస్మృతేః । పురాంభవత్కృతేశాశభూతమాపన్నేన బ్రహ్మణో బాతా ప్యాసురాంస్తృజ్య యెయాయం నిమిత్తమాత్రమిత్యా
పా బ్రహ్మణా ఇతి బ్రహ్మణో దాంవత్ద్విజయె మహాయద్భవమితి మహాయద్భవం వయంజితా ఇతి మిత్యామహీయా
నం ప్రాప్తమిత్యర్థః । మన్యైత్తైనిమాతాః పూర్వమేవ నిమిత్తమాత్రం భవసమ్యసాచి ఇతిస్మృతేః । వతదితి త్రియా
పశ్నేషు అతస్మాకమేవాయం విజయో మమ్మాకమేవ యమ్మహిమేతి మన్యా బిక్షాపి మాస్తీత్యర్థః ఇంద్రాదయ
ష్టం బ్రహ్మ తన్ముమహాత్మ్యజ్ఞానాతీత్య తతోహం ప్రాపవిదాం చకార బ్రహ్మేతి యస్మాత్ అగ్న్యాదయో నవహేం
ప్రస్తావం తాత్ర్యాం బ్రహ్మ బ్రహ్మవేద్యర్థః । ఇంద్రాయత్తం అగ్న్యాదయో బ్రహ్మ సంవాదదర్శనాద్వై ప్రోత్తమ తాం
గతాఇత్యహా । తస్మాదితి తస్మాద్వా ఏతేదేవా అతితరామహాన్యాం దేవాన్యదగ్నిర్వాయురింద్రస్తే హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్ప
ర్శుస్తే హ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేతి యస్మాదగ్న్యాదయో బ్రహ్మసామీప్యముపాగతాస్తస్మాదేతే
బ్రహ్మోపదేశమహిమ్నా స్వస్వాం దేవానతితరామివ ఇవశబ్దో ఏవకారార్థః । అతిశయేన తథైవ యదగ్నిర్వాయు
స్తే హీంద్రస్త్వాదేన దేనత్ బ్రహ్మనేదిష్ఠమంతికతమం పస్పర్శుస్పృష్టవంతో హీయస్మాత్ ప్రథమః ప్రధానాస్సంతో బ్రహ్మ
బ్రహ్మవిచారవిదాంచక్రురిత్యర్థః । యస్మాదింద్ర వాక్యాదగ్నివాయు విదాంచక్రతురింద్రో వాక్యాద్ బ్రహ్మత్వవ
ద్భుతం యస్మాదగ్నివాయ్వపేక్షయా ఇంద్ర ఏవ పూర్వం బ్రహ్మ జ్ఞాతవాన్ తస్మాదితి తస్మాద్వా ఇంద్రోతితరామివాన్యాన్

దేవాః సహ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పర్శ సహ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేతీతి తస్మాదేవేంద్రో దేవానగ్న్యాదీనతి
తరామివాతిశయేనైవ సహ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పర్శ స హ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేత్యుక్తార్థమేతద్వా
క్యోపదేశప్రకారమాహ। తస్యేతి- తస్యైష ఆదేశో యదేతద్విద్యుతో వ్యద్యుతదా ఇతీ న్యమీమిషదా
ఇత్యధిదైవతమథాధ్యాత్మం యదేతద్గచ్ఛతీవ చ మనోఽనేన చైతదుపస్మరత్యభీక్ష్ణం సంకల్పః తద్ధ తద్వనం నా
మ తద్వనమిత్యుపాసితవ్యమితి- యద్బ్రహ్మయాథాత్మ్యం తస్య నిరుపమత్వాత్ తత్త్వదాదేశో వాపేక్షితః బ్రహ్మ
ప్రాపకత్వేన యత్తూపకృతం శబలబ్రహ్మ తస్య శబలబ్రహ్మణో యోఽసావుపమానేన నిరుపమోపదేశస్సంపాద
యతి సోఽయమేష ఆదేశః కిం తదుపమానమిత్యత ఆహ- యదేతదితి। యదేతత్ ప్రసిద్ధం లోకే విద్యుతో
విద్యుతః విద్యోతనం కృతవదిత్యేతదనుపపన్నత్వాద్విద్యుతో విద్యోతనమివేత్యర్థః। ఆ ఇత్యుపమార్థే
యదా సకృద్విద్యుత్తమితి శ్రుత్యంతరే దర్శనాదిదం బ్రహ్మ విద్యుదివాత్మానం దర్శయిత్వా తిరోభూతమేవేతి- అథ
వా విద్యుతస్తేజ ఇత్యధ్యాహార్యం విద్యుతో విద్యుత్ విద్యోతితవత్ ఆ యద్విద్యుత్తేజస్సకృద్విద్యోతిత
వదివేత్యాశయః। ఇత్యయమాదేశ ఇతి ఏవ శబ్ద ఆదేశప్రతినిర్దేశార్థః ఇత్యప్యన్యే సముచ్చయార్థః। ఆదా
దేశ ఉచ్యతే తద్బ్రహ్మశక్త్యా మాయామీషదప్యావృణోతి న్యమీమిషదితి నిమేషణం కృతవదితి చక్షుర్విషయం ఆదాయ ప్రకాశతిరో
భావ ఇత్యర్థః। అత్ర ఇతి తాకార ఉపమార్థే ఏవ బ్రహ్మణ ఉపమానదర్శనస్య విద్యుద్విద్యోతనస్య శబలబ్రహ్మదేవ
తావిషయత్వాదిత్యధిదైవతమితి దేవతా- తత్త్వాన్యుపవాదాధికరణాపరమాత్మవిషయోఽయమాదేశ ఇత్యర్థః।
తతః ప్రత్యగాత్మవిషయ ఆదేశ ఉచ్యతే। అథాధ్యాత్మమితి సూత్రేణాదేవతాయస్య తదాంవాం భావత్రు
తాశ్రితత్వేన పదవపవాదాధికరణాత్వేన చ యదధి ఆత్మ ద్రష్టాతి తదధ్యాత్మమిత్యర్థః। ప్రత్యగాత్మోపాస్తిం వివక్షితం
యన్మన ఏతత్ప్రత్యక్తత్త్వం గచ్ఛతి విషయాన్ ప్రాప్నోతీవ భాతి సోఽయం యచ్చానేన మనసైతద్బ్రహ్మోపస్మరతి సమీప
సమీపతాం ప్రాప్నోతి- భృశమభీక్ష్ణం మానసవృత్తిస్సంకల్పః బ్రహ్మణో మానసోపాధిత్వేన మనసో విషయీకృతమివ-

సంవత్సరశరాదిప్రత్యయైరభివ్యజ్యతే। అతఏవ ప్రత్యగాత్మాదేశః అధిదైవతం విద్యున్నిమేషణావత్
ప్రకాశధర్మి అధ్యాత్మం చ మనః ప్రత్యయసమకాలాభివ్యక్తిధర్మి ఏవమధిదైవతాధ్యాత్మతద్వ్యాపిరూపత్వే
తద్గతవిశేషాంశత్యాగేన ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మ ~~మాత్రం మందబుద్ధిభిరవగంతుం శక్యం। కించ~~ తదేతత్ప్రత్య
గభిన్నబ్రహ్మాదేశాః న హి సర్వోపాసనసిద్ధబ్రహ్మమాత్రం మందబుద్ధిభిరవగంతుం శక్యం। కించ తదేతత్ప్రత్య
గభిన్నం బ్రహ్మ హి సకలసర్వప్రాణిభిః తత్ప్రత్యగభేదేన వననీయం సంభజనీయం ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మ
స్తోతి చింతనీయమితి ధ్యానం న మత్ప్రకాశ్యం తం యత్ తస్య తస్య ధ్యానమిత్యుపాసితవ్యం ఏవము
పాసకస్య తత్ఫలమప్యాహ స య ఇతి। స య ఏతదేవం వేదాభి హైనం సర్వాణి భూతాని సంవాంఛ
త్యుపనిషదం భో బ్రూహీత్యుక్తా త ఉపనిషద్బ్రాహ్మీం వావ త ఉపనిషదమబ్రూమేతి తస్యై తపో దమః
కర్మేతి ప్రతిష్ఠా వేదాః సర్వాంగాని సత్యమాయతనం। యో వా ఏతామేవం వేదాపహత్య పాప్మానమనంతే
స్వర్గే లోకే జ్యేయే ప్రతితిష్ఠతి ప్రతితిష్ఠతి॥ స య ఏతద్ధ్యాతేత్యం ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మ వేద భూనామేత
మేతం బ్రహ్మవిదం సర్వాణి భూతాని సమ్యగభ్యర్చయంతి। న స్వేష్టసిద్ధయే యద్బ్రహ్మ తద్ధ్యానం చ
తేత్యర్థః। యం యం లోకం మనసా సంవిభాతి విశుద్ధసత్త్వః కామయతే యాంశ్చ కామాన్। తం తం లో
కం జయతే తాంశ్చ కామాన్ తస్మాదాత్మజ్ఞం హ్యర్చయేద్భూతికామః ఇతి శ్రుతేః। నను ఆచార్యస్య ప్రా
శాదేవం బ్రహ్మ సుశిష్యశిష్య ఆచార్యముపాస్య ఇత్యుపేత్య భో భగవన్నుపనిషదం భో బ్రూహీత్యుక్తవతి
శిష్యే ఆచార్య ఆహ ~~ఉక్తా~~ తా తే ఉపనిషద్ బ్రహ్మతోత్ప్రత్యర్థం చ త్రితయం తత్త్వ నవ విశరణాగత్యా
వసాదనార్థకస్యోపనిషత్పూర్వస్య సంధానమాహ రూపమునుపనిషదితి। సర్వోపాసనసిద్ధబ్రహ్మమాత్ర
~~స్వో~~ విద్యాభిధీయతే। తేనాస్య యోగేన విద్యైవ ముపనిషదయతీత్యభిధీయతే సాధనచతుష్టయసంప
న్నాయ ముముక్షవే విద్యాముపసద్య సాధ్వజ్ఞానబీజం శిథిలయతి అజ్ఞానవిశరణాదిపోషణాదివద్యా

వతి హ్యదిత్యస్యభ్యతీ అతిముచ్యధీరాః ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవంతీతి శ్రుతేః। యద్వా ఉత్త
రశేషత్వాద్విశేషత్వమ్ ముముక్షోర్బ్రహ్మగమయతీతి బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్ బ్రహ్మపదబుద్ధ్యావభవ
తీతి వేదసమంతాల్ బ్రహ్మభావం ప్రాప్నోతి శ్రుతేః అథవా విద్యయా సంప్రాప్తి సమంతాల్ ముముక్షుపద
లస్య గర్భజన్మజరామరణాదిశలనా వసాదయిత్వాదివ్యోపనిషత్ ఏవముపనిషద్బ్రహ్మ
ర్థస్య విద్యాయాం ఏవ సంభవాత్ తేనేషితము త్యాదీ గ్రంథస్యాపి తాదర్థ్యేనోపనిషద్బాదర్థేత్యా
ప్రవృత్తేః ప్రథమద్వితీయయోః ఖండయోః పూర్వోక్తాతు ఖండస్యాతిరిక్తస్యోపదేశం వనిరూపనిష్ప్రత్యయోగిత
బ్రహ్మమాత్ర బోధిన్యుపదిష్టముపదేశం పునరిత్యత ఆహ బ్రహ్మైవ త్వతిరిక్తం విదితా
విదితాయమాన బ్రహ్మ గ్రాహ్యాదిఖండ స్తుపదశకలనాపన్నోపనిషద్బ్రహ్మమాత్ర గోచరం బ్రహ్మ
ముపనిషదం బ్రూమ ఇత్యుక్తౌ ఉపనిషదం బ్రూమేత్యవధారయతి బ్రహ్మమాత్ర విషయామిముపనిషదం
బ్రాహ్మీం ఇతి ప్రశ్ని తత్ర్యస్యాభిప్రాయః కేయదిశ్రుతార్థః ప్రశ్నః ఫలపునరుక్త్యా నిరర్థకస్యాదితి
సాపశేషోపనిషత్తదా ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవంతీతి ఫలవచనానుపపత్తేః యద్యుక్తోపనిషత్-
ఏతయా తత్ప్రాప్త్యంతర సాధనాంతరం కింతు బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్త్యా యో వయాం షైశ్లేషం గసహపాఠేన సమాం
తరకాత్తు పఃప్రతిపాదనం సాంగవేదానాం బ్రహ్మ విద్యాశేషత్వం తత్ప్రాప్త్యంతరసాధనత్వం వా సంభవతి-
సహపాఠితానాం యథా యోగం వినియోగస్యాత్ చేత్ యథా సూక్తే నాతమంత్రాణాం యథాదైవతం విభాగో
దృష్టః తపోదమఋత్వాదిమపి బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం వేదేశ్చాంగ సాంగసహపాఠాదే ప్రతంకేతత్వేనాన్వయ
నోపాయత ఇతి విభాగో యుజ్యతే- విద్యయాం నిష్పత్తి రూఢే నస్యాతిరిక్తం ఏవముర్థేన సంబంధోపపత్తిస్యా
దితి చేన్న తాదృశ యుక్తి శైథిల్యాదేవం విభాగ ఘటనాన సహాపేక్ష్యం ఇత్యత ఆహ- యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూ
త్తేనకం పశ్యేతి త్యాది- కేవలాంతరశఫలనా కఫలనిరంతరకరణాత్ త్వ సుకూలైనస్యాతిరిక్తా ఉపన్యాస సిద్ధ బ్రహ్మ

విద్యాయా నవాంశేషశేషిత్వం- సమానారితత్వం వా యుజ్యతే విద్యాయా నిష్ప్రతియోగికత్వం మాత్ర

గోచరత్వాత్, తు ఫలత్వైవల్య స్వాతిరిక్త్రియాంతారక తలనాపన్నావఘూర్ణ్యతత్వాత్ తస్మాత్ తద్బద్ధ

ముద్ధత్వంబ అశ్వసత్వాన్నతే త్వత్త్వాయేనత్వంబని తత్త్వాబేతి మోక్షమిష్టేః సదాత్మత్వాచ్చేదేవ

సాధనం త్వబ త్వైవహితమ్ బ్రహ్మ యం తత్త్వమస్యాః ప్రత్యక్షరూపం పదమితి శ్రుతేస్తు తథా విద్యా

యా నవాంశత్వ సమానారత్వాన తత్త్వశేషత్వం యుజ్యతే అతో న సూత్రవాక్యం తద్వద్ధ్యాయో

గం విభాగ ఇతి తస్మాదవధారణాత్ తైవ ప్రశ్నప్రతివచనస్యోపపద్యతే అన్యనిరపేక్షతయా

ఉక్తా- తత ఉపనిషదో వ్యక్తా త్వాత్ బ్రాహ్మీం వావత ఉపనిషదం బ్రూమేతి తస్మైతస్యా ఉక్తా యా.

ఉపనిషదః ప్రాప్త్యుపాయభూతాని తప ఆదీని -తేల్లో బాంధ్రాయణో దితం బ్రహ్మ విరిక్తం త్రి౦౨

స్తేత్వాలోచనం వా తపః మన ఆదితరణాగ్రామైనాగ్ర వాయాదమః భగదర్భణాధియా సంధ్యాగ్రి

హోత్రాదితం కర్మ ఏవమేతేసంస్కృతస్య బ్రహ్మ నము త్పద్యతే ఇత్యత్ర తప ప్రాప్యతే మనః మ

న సాధ్యతే వ్యాఖ్యావ్యాఖ్యపత్వానివర్తత ఇతి శ్రుతేః శ్రుతిశేషతో బ్రహ్మనోత్పత్త్యుపవా

రతత్వేనానామానత్వాదయోగ్యత్వాంశేపద్యాంశ్రుగుష వత్త పత్త ప ఆది షు సత్యం బ్రహ్మవి

ద్యాప్రతిష్ఠితేతి- ప్రతిష్ఠాపదాః జగాదయశ్చవ్యాపః సర్వాణ్యేవాంగానివేతి శేష్యాదినిష్ఠేవదా

నాం కర్మ బ్రహ్మ నప్రవాంశకత్వాదంగానాం తదుప్తత్వాత్ ప్రతిష్ఠార్ధం యస్మాదా పాదశబ్దార్థః

ప్రతిష్ఠా అంగాని గృహేంతే అంగానాం గృహీతవాదేవ దగ్ధాంగాం గృహాణాం త్వేతమితి మంత

వ్యం యథాంగు త్తత్వాదంగానాం విద్యాయత్తావిష్ఠితిచేదాయతనం సత్యం ఉపనిషదాయ

తనం బ్రహ్మత్వార్థః సత్యం బ్రహ్మనమనంతం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః యదాత్మా సాక్షాన్నామయాకామ

యిత్వా తయా పరాసాదేవ గ్రామే యోహి తతరం వాత్యం సత్యం యస్తత్వవత్తు బ్రహ్మవిద్యా ప్రయు

తివయెషుబిం ష్ఠావన్యతంనహూయాచేతి త్యాసుర ప్రత్యతివిముక్షుర్దైవప్రత్యత్యాయాంధేషు
బ్రహ్మవిద్యాప్రతితిష్ఠతేతి సత్యమాయతనం తప ఆదిషు తదిషశిష్య వప్రతిష్ఠి వద సత్యస్య
పునరాయతనగ్రహాణాం సాధనానాం విశయదృశ్యతనార్థం అశ్వమేధసహస్రంచ సత్యంచతు
లయాధృతం। అశ్వమేధసహస్రాత్తు సత్యమేవ విశిష్యత ఇతిస్మృతేః। అథవా పశ్యతేవర్జితి
సత్యాత్రమసదన్యత్॥ బ్రహ్మమాత్రమసత్సహానంద మాత్రోవామనుష్యమిదం జగత్-ఇత్యా
దిశ్రుత్యనురోధేన సర్వాతిరిక్తసర్వవిద్యాపదతత్వార్థబ్రహ్మ సదవస్థావసిద్ధసత్యాత్రమేవ సత్యమిత్యు
చ్యతే। తదేవాయతనం యస్యాని ష్ఠుతియోగకబ్రహ్మమాత్రవిద్యాం యూపస్తేషు తత్సమాయతనంయో
హై యథోక్తసాధనాధికారికానేషితమితి ప్రశ్నానురోధేన శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినాం సర్వాతిరిక్తశ్రో
త్రాదికరణప్రామప్రవృత్తినిమిత్తత్వగబ్రహ్మ బ్రహ్మప్రతిపాదితానం ప్రాప్తు పంచ సాపేక్షప్రత్య
గబ్రహ్మబ్రహ్మణోరవిశేషశంకాయాం నతత్ర గజ్ఞితవ్యాదినాం చ ధర్మవిశేషము న్యాలభ్య తథ్యం విదితమవి
దితం వేతిశంకాయాం విదితావిదితాం పసమానబోధశభావ గుణాంధాన ముష్టుం చదశతలనాపస్థావ
సిద్ధం బ్రహ్మస్వమాత్రమతిపరమసిద్ధాంతప్రబోధినం యదివమన్యస ఇత్యాదినాధ్యేత్యతాం-
బ్రహ్మదేవ జిత ఇత్యాదినా బ్రహ్మబోధకత్వఖ్యాపితామేతామపనిషదముక్తాం తోవాదిసాధయం విద్యార్థి
సర్వాతిరిక్తవిద్యాపదతత్వార్థబ్రహ్మతమాత్మత్వానసత్యోతేవన వ్యవహారికతేవన ప్రాతిభాసికతేవన-
శూన్యత్వేవన వాస్తివాస్తివవిభ్రమరూపం చంద్రనమపహాత్య అపస్థావం త్రావ్యవస్తుతత్త్వపస్థా
తత్ప్రవిషయయైకార్థదపస్థా వ్రాత్రైర్యపస్థానం కాంవశ్యతత్రా మతాలపవనిష్ఠుతియోగితానంత-
త్రవిధపరిచ్ఛేదాపస్థావసిద్ధైనిష్ఠుతియోగకస్తావశేషతయా నాయోగియతే తోక్యత ఇతి చసమగం

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] కేనోపనిషద్వివరణం [illegible]

[illegible] ॥ శ్రీరామానందగురవే నమః ॥

శ్రీ వాసుదేవేంద్ర శిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా లిఖితం [illegible] వివరణం
కేనోపనిషద్వివరణం

ఈశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషద్వివరణే ద్వితీయా
సంఖ్యాపూరకం కేనోపనిషద్వివరణం సంపూర్ణం ॥

ఓం శ్రీ [illegible] పరమహంస సద్గురు శ్రీరామచంద్రార్పణమస్తు

గ్రంథసంఖ్య [illegible]

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ यदविद्याविलासेन भूतभौतिकसृष्टयः ॥ तं नौमि परमात्मानं सच्चिदानंदविग्रहं ॥ १ ॥ यदन्तेवा
सिपंचास्यैर्निरस्ता भेदिवारणाः ॥ तं प्रणौमि नृसिंहाख्यं यतीन्द्रं परमं गुरुं ॥ २ ॥ श्रीमद्वेंकटनाथाख्यान्वेलंगुडिनिवासिन
ः ॥ जगद्गुरूनहं वंदे सर्वतंत्रप्रवर्तकान् ॥ ३ ॥ बालबोधाय मंदानां वेदांतार्थावलंबिनी ॥ धर्मराजाध्वरींद्रेण परिभाषा
वितन्यते ॥ ४ ॥ इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः न स पुनरावर्तत इत्या
दिश्रुत्या तस्यैव नित्यत्वावगमात् इतरेषां त्रयाणां प्रत्यक्षेण तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचि
तो लोकः क्षीयत इत्यादिश्रुत्या चानित्यत्वावगमाच्च स च ब्रह्मज्ञानादिति ब्रह्म तज्ज्ञानं तत्प्रमाणं च सप्रपंचं निरूप्य
ते तत्र प्रमाकरणं प्रमाणं तत्र स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वमनधिगताबाधितार्थविषयज्ञानत्वं स्मृतिसाधारणं तु अ

बाधितार्थविषयज्ञानत्वं नीरूपस्यापि कालस्येंद्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेन धारावाहिकबुद्धेरपि पूर्वपूर्वज्ञानावि
षयतयातत्तत्क्षणविशेषविशिष्टविषयकत्वेन तत्राव्याप्तिः किंच राद्धांते धारावाहिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः
५८२ किंतु यावत् स्फुरणं तावत् घटाकारांतःकरणवृत्तिरेकैव न तु नाना वृत्तेः स्वविरोधिवृत्त्युत्पत्तिपर्यंतस्थायित्वा
भ्युपगमात् तथा च तत्प्रतिफलितचैतन्यरूपं घटादिज्ञानमपि तत्र तावत्कालीनमेकमेवेति नाव्याप्तिशंकापि ननु सि
द्धांते घटादेर्मिथ्यात्वेन बाधितत्वात् ज्ञानं कथं प्रमाणं उच्यते ब्रह्मसाक्षात्कारानंतरं हि घटादीनां बाधः यत्र त्वस्य स
र्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति श्रुतेः न तु संसारदशायां बाधः यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति श्रुतेः त
था चाबाधितपदेन संसारदशायामबाधितत्वं विवक्षितमिति न घटादिप्रमायामव्याप्तिः तदुक्तं देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमा

र्था

हांतपरि णत्वेन कल्पितः लौकिकं तद्व्देवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयादिति आत्मनिश्चयांतं ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यंतमित्यर्थः
लौकिकं तिं घटादिज्ञानमित्यर्थः तानि च प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानोपमानागमा र्थापत्त्यनुपलब्धिभेदात्
तत्र प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षप्रमाणं प्रत्यक्षप्रमा चात्र चैतन्यमेव यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुतेः अपरोक्षादि
त्यस्यापरोक्षमित्यर्थः ननु चैतन्यमनादि तत्कथं चक्षुरादेस्तत्करणत्वेन प्रमाणत्वमिति उच्यते चैतन्यस्यानादित्वेपि त
दभिव्यंजकांतःकरणवृत्तिरिंद्रियसंनिकर्षादिना जायत इति वृत्तिविशिष्टं चैतन्यमादिमदित्युच्यते ज्ञानावछे
दकत्वाच्च वृत्तेर्ज्ञानित्वोपचारः तदुक्तं विवरणे अंतःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारादिति ननु निरवयवस्यांतःकरणस्य
परिणामात्मिका वृत्तिः कथं इत्थं न तावदंतःकरणं निरवयवं सादिद्रव्यत्वेन सावयवत्वात् सादित्वं चतन्मनोसृजतं

राम
२

त्या ४ध्या कि॰ श्री

कथं

त्यादिश्रुतेः वृत्तिरूपत्वान्नस्यैव मनोधर्मत्वं कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन
एवेति श्रु[illegible]धीशब्देन वृत्तिरूपं ज्ञानाभिधानात् अत एव कामादेरपि मनोधर्मत्वं ननु कामादेरंतःकरणधर्म
त्वेऽहमिच्छाम्यहं जानाम्यहं बिभेमीत्याद्यनुभव आत्मधर्मत्वमवगाहमानः कथमुपपद्यते उच्यते अयःपिंडस्य दाह[illegible]
त्वाभावेपि दग्धृत्वाश्रयवह्नितादात्म्यात्सा यथाऽयो दहतीति व्यवहारः तथा सुखाद्याकारपरिणाम्यंतःकरणैक्याध्या २४
सादहं सुखी अहं दुःखीत्यादिव्यवहारः ननु अंतःकरणस्येंद्रियतयाऽतींद्रियत्वात्कथमहमिति प्रत्यक्षविषयतेति उ
च्यते न तावदंतःकरणमिंद्रियमित्यत्र मानमस्ति मनःषष्ठानींद्रियाणीति भगवद्गीतावचनं प्रमाणमिति चेन्न अ
निंद्रियेणापि मनसा षट्त्वसंख्यापूरणाऽविरोधात् न हींद्रियगतसंख्यापूरणमिंद्रियेणैवेति नियमः यजमानः

पंचमाऽऽभक्षयंतीत्यत्र लिंग तपंचत्वसंख्याया ऽनन्वहितापि यजमानेन वेदानध्यापयामासमहाभारतपंचमानि
त्याद्दौ वेदगतपंचत्वसंख्याया अवेदेनापि भारतेन पूरणदर्शनात् इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः इत्यादिश्रु
त्या मनसोऽनिंद्रियत्वावगमाच्च नन्वेवं मनसोऽनिंद्रियत्वे सुखादिप्रत्यक्षस्य साक्षात्त्वं न स्यादिंद्रियाजन्यत्वादिति
वाच्यं न हींद्रियजन्यत्वेन ज्ञानस्य साक्षात्त्वं अनुमित्यादेरपि मनोजन्यतया साक्षात्त्वापत्तेः ईश्वरज्ञानस्याजन्यस्य साक्षात्त्वा
पत्तेश्च सिद्धांते प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं किमिति चेत् किं ज्ञानगतस्य प्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकमिति पृच्छसि किं किं वा विषयग
तस्य आद्ये प्रमाणचैतन्यविषयावछिन्नचैतन्याभेद इति ब्रूमः तथाहि त्रिविधं चैतन्यं विषयचैतन्यं प्रमातृचैतन्यं प्रमा
णचैतन्यं चेति तत्र घटा वछिन्नचैतन्यं विषयचैतन्यं अंतःकरणवृत्त्यवछिन्नं चैतन्यं प्रमाणचैतन्यं अंतःकरणावछिन्न

रा

चैतन्यंप्रमातृचैतन्यंतत्रयथातडागोदकंछिद्रान्निर्गत्यकुल्यात्मनाकेदारान्प्रविश्यतद्वदेवचतुष्कोणाद्याकारंभव
तितथातैजसमंतःकरणमपिचक्षुरादिद्वाराघटादिविषयदेशंगत्वाघटादिविषयाद्याकारेणपरिणमतेसएवपरि
णामोवृत्तिरित्युच्यतेअनुमित्यादिस्थलेतुनांतःकरणस्यवह्न्यादिदेशगमनंवह्न्यादेश्चक्षुराद्यसंन्निकर्षात् तथा
चायंघट इत्यादिप्रत्यक्षस्थलेघटादेस्तदाकारवृत्तेश्चबहिरेकत्रदेशेसमवधानात्तदुभयावछिन्नचैतन्यमेकमेववि
भाजकयोरपिअंतःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेनभेदाजनकत्वात् अतएवमठांतर्वर्तिघटावछिन्ना
काशोनमठावछिन्नाकाशाद्भिद्यतेतथाचायंघटइतिप्रत्यक्षस्थलेघटाकारवृत्तेर्घटसंयोगितयाघटावछिन्नचैतन्या
वृत्तिचैतन्यस्याभिन्नतयातत्रघटज्ञानस्यघटांशेप्रत्यक्षत्वंसुखाद्यवछिन्नचैतन्यस्यतद्वृत्त्यवछिन्नचैतन्यस्यच

८

नियमेनैकदेशावस्थितोपाधिद्वयावच्छिन्नत्वान्नियमेनाहंसुखीत्यादिज्ञानस्यस्फरवाद्यंशेप्रत्यक्षत्वंनन्वेवंस्वहत्तिस्फ
रवा दिस्मरणस्यापिस्फरवाद्यंशेप्रत्यक्षतापत्ति रितिचेन्नतत्रस्मर्यमाणसुखस्यातीतत्वेनस्मृतिरूपांतःकरणहत्तेः
र्वर्त्तमानत्वेनतन्नोपाध्योर्भिन्नकालीनतयातत्तदवच्छिन्नचैतन्ययोर्भेदात् उपाध्योरेकदेशस्थत्वेसत्येककालीनत्व
स्यैवोपधेयाऽभेदप्रयोजकत्वात् यद्वैकदेशस्थत्वमात्रमुपधेयाऽभेदप्रयोजकंतदाहंपूर्वंसुखीत्यादिस्मृतावतिव्याप्ति
वारणायवर्तमानत्वंविषयविशेषणंदेयंनन्वेवमपिस्वकीयधर्माधर्मौवर्तमानौयदाशास्त्रादिनाजानीयते तेतदातादृशाशा
स्त्र ज्ञानादावतिव्याप्तिः तत्रधर्माद्यवच्छिन्नतद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ययोरेकत्वादितिचेन्नयोग्यत्वस्यापिविषयविशेषण

।वराबाप

त्वातअंतःकरणधर्मत्वाविशेषेपिकिंचिद्योग्यंकिंचिदयोग्यंइत्यत्रफलबलकल्प्यः तत्तद्धर्मावच्छिन्नतद्वत्यव
च्छिन्नचैतन्ययोरेकत्वादितिचेत्स्वभावएवशरणंअन्यथान्यायमतेपिआत्मधर्मत्वासुखादिवद्धर्मादेःप्रत्यक्ष
त्वापत्तिःदुर्वारानचैवमपिवर्तमानदशायांत्वंसुखीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यप्रत्यक्षतापत्तिःस्यादितिवाच्यंइष्ट
त्वाद्दशमस्त्वमसीत्यादौसंन्निकृष्टविषयेशाब्दस्याप्यपरोक्षज्ञाना॑भ्युपगमात्अतएवपर्वतोवन्हिमानित्यादिज्ञान
मपिवन्ह्यंशेपरोक्षंपर्वतेअपरोक्षंपर्वताद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यबहिर्निसृतांतःकरणवृत्यवच्छिन्नचैतन्याभेदात्व
न्ह्यंशेत्वंतःकरणवृत्तिर्निर्गमनाभावेनवन्ह्यवच्छिन्नचैतन्यस्यांतःकरणवृत्यवच्छिन्नचैतन्यस्यपरस्परंभेदा
त्तथाचानुभवःपर्वतंपश्यामिवन्हिमनुमिनोमिन्यायमतेचपर्वतमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तिःअसंन्निकृ पे

सुरभिचन्दनमित्यादि ज्ञानमपि चन्दनखण्डांशे अपरोक्षं सौरभांशे तु परोक्षं सौरभस्य चक्षुरिन्द्रियायोग्यतया योग्यत्वघटितस्यानेकलक्षणस्या-
भावात् न चैवमेकत्र ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरभ्युपगमे तयोर्जातित्वं न स्यादिति वाच्यं

रि

वृद्धपक्षकानु मितौ तु सर्वांशेपि ज्ञानं परोक्षं त्वयोरभ्युपगमे तयोर्जातित्वं न स्यादिति वाच्यं इष्टत्वात् जातित्वोपाधित्व
परिभाषायाः सकलप्रमाणागोचरतया ऽप्रामाणिकत्वात् घटोयमित्यादिप्रत्यक्षं हि घटत्वादिसद्भावे मानं न तु त
स्य जातित्वेपि जातिस्वरूपसाध्याप्रसिद्ध्या तत्साधकानुमानस्याप्यनवकाशात् समवायासिद्ध्या नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वघटितजातित्वस्य घटत्वादावसिद्धेश्च एवमेवोपाधित्वं निरसनीयं पर्वतो व
ह्निमानित्यादौ पर्वतांशो वह्न्यंशो चान्तःकरणवृत्तिभेदांगीकारेण तत्तद्वृत्त्यवच्छेदकभेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरेकत्र
चैतन्ये वृत्तौ न विरोधः तथा च तत्तदिंद्रिययोग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं तत्तदाकारवृत्त्यवच्छिन्न
ज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वं घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वं तु प्रमात्रभिन्नत्वं ननु कथं घटादेरन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्याभे

ता
दः अहमिमं पश्यामीत्यनुभवविरोधादिति चेत् उच्यते प्रमात्रऽभेदेन ताववैक्यं किंतु प्रमातृसत्तातिरिक्तासां
कत्वाभावः तथा च घटादेः स्वावछिन्नचैतन्येऽध्यस्ततया विषयचैतन्यसत्तैव घटादिसत्ता अधिष्ठानसत्ताऽति
रिक्तायाः आरोपितसत्तायाः अनंगीकारात् विषयचैतन्यं च पूर्वोक्तप्रकारेण प्रमातृचैतन्यमेवेति प्रमातृचैतन्य
स्यैव घटाद्यधिष्ठानतया प्रमातृसत्तैव घटादिसत्ता नान्येति सिद्धं घटादेरपरोक्षत्वं अनुमित्यादिस्थले त्वंतःकरणस्य
वह्न्यादिदेशनिर्गमाभावेन वह्न्यवछिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्यानात्मकतया वह्न्यादिसत्ता प्रमातृसंचैतन्यसत्ता ता
तो भिन्नेति नातिव्याप्तिः नन्वेवमपि धर्माधर्मादिगोचरानुमित्यादिस्थले धर्माधर्मयोः प्रत्यक्षत्वापत्तिः धर्माद्यवछि
न्नचैतन्यानात्मकतया वह्न्यादिसत्ता प्रमातृचैतन्यसत्तातो भिन्नेति नातिव्याप्तिः नन्वेवमपि धर्माधर्मादिगोचरा

नुमित्यादिस्थले धर्मधर्मयोः प्रत्यक्षत्वापत्तिः धर्माद्यवच्छिन्नचैतन्यप्रमातृचैतन्याभिन्नतया धर्मादिसत्तायाः प्रमा
तृसत्तानतिरेकादिति चेत् न योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् नन्वेमपि रूपी घट इति प्रत्यक्षस्थले घटगतपरिमा
णादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिः रूपाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य परिमाणावच्छिन्नचैतन्यस्य चैकतया रूपावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृ
चैतन्याभेदे परिमाणावच्छिन्नचैतन्यस्यापि प्रमात्र अभिन्नतया परिमाण सत्तायाः रूपप्रमातृसत्तातिरिक्तत्वाभा
वादिति चेन्न तत्तदाकारवृत्त्युपहितत्वस्यापि प्रमातृविशेषणत्वात् रूपाकारवृत्तिदशायां परिमाणाकारवृत्त्यभावेन
परिमाणाकारवृत्त्युपहितं प्रमातृचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वाभावेनातिव्याप्त्याभावात् नन्वेवं वृत्तावव्याप्तिः अनवस्था
भिया वृत्तिगोचरावृत्त्यनंगीकारेण तत्र स्वाकारवृत्त्युपहितत्वघटितोक्तलक्षणाभावादिति चेन्न अनवस्थाभि

अ

याद्वृत्तेर्वृत्त्यंतराविषयत्वेपिस्वविषयत्वाभ्युपगमेनस्वविषयवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वस्यतत्रापिसं
भवात्एवंचांतःकरणतद्धर्मादीनांकेवलसाक्षिविषयत्वेपितत्तदाकारवृत्त्यभ्युपगमेउक्तलक्षणस्यतत्रापिसत्वा
न्नाव्याप्तिःनचांतःकरणतद्धर्मादीनांवृत्तिविषयत्वाभ्युपगमेकेवलसाक्षिविषयत्वाभ्युपगमविरोधइतिवाच्यं
नहिवृत्तिंविनासाक्षीविषयत्वंकेवलसाक्षिवेद्यत्वं [illegible]अनुमानादिप्रमाणव्यापारमंतरेणसाक्षिविषयत्वंअ
तएवाहंकाररीकायामाचार्यैरहमाकारांतःकरणवृत्तिरंगीकृताअतएवप्रातिभरजस्थलेरजताकाराविद्यावि
द्यावृत्तिःसंप्रदायिकैरंगीकृतातथाचांतःकरणतद्धर्मादिषुकेवलसाक्षिवेद्येषुवृत्त्युपहितत्वघटितलक्षणस्यस
त्वान्नाव्याप्तिःतदयंनिर्गलितार्थःस्वाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वेसतियोग्यत्वं

भासि

विषयस्य प्रत्यक्षत्वं तत्र संयोगसंयुक्ततादात्म्यादीनां सन्निकर्षाणां चैतन्याभिव्यंजकवृत्तिजनने विनियोगः सा च वृत्तिश्चतुर्धा संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणमिति एवं सति वृत्तिभेदेन एकमप्यंतःकरणं मन इति बुद्धिरिति अहंकार इति चित्तमिति चाख्यायते तदुक्तं मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमांतरं संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे तच्च प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पनिर्विकल्पकभेदात् तत्र सविकल्पकं वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं यथा घटं जानामीत्यादि ज्ञानं निर्विकल्पकं तु संसर्गानवगाहि ज्ञानं यथा सोऽयं देवदत्तः तत्त्वमसीत्यादि वाक्यजन्यज्ञानं ननु नेदं निर्विकल्पकं ज्ञानं प्रत्यक्षं इंद्रियाजन्यत्वादिति चेन्न हीन्द्रियजन्यत्वं प्रत्यक्षत्वे तंत्रं दूषितत्वात् किंतु योग्यवर्तमानविषयत्वे सति विषयचैतन्याभिन्नत्वं इत्युक्तं तथा च सोऽयं देवदत्त इति वाक्यजन्यज्ञानस्य सन्निकृष्टविषयतया बहिर्निसृतांतःकरणवृत्त

भ्युपगमेन देवदत्तावच्छिन्नस्य तत्तदवच्छिन्नचैतन्यस्याभेदेन सोऽयं देवदत्त इति वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं एवं तत्त्वमसी
त्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापि तत्र प्रमातुरेव विषयतया तदुभयाभेद[illegible]स्य सत्वात् नेतु वाक्यजन्यज्ञानस्य पदार्थसंसर्गावगा
हितया कथं निर्विकल्पकत्वं उच्यते वाक्यजन्यज्ञानस्य विषयत्वे हि पदार्थसंसर्गत्वं तत्र अनभिमतसंसर्गस्यापि वाक्यज
न्यज्ञानविषयसंसर्गोपपत्तेः किं तु तात्पर्यविषयत्वं प्रकृते च सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसी
त्युपसंहारेण विशुद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्यमवसितमिति कथं तात्पर्यविषयसंसर्गमवबोधयेत् इदमेव तत्त्वा
मस्यादिवाक्यानामखंडार्थत्वं यत्संसर्गानवगाहियथार्थज्ञानविषयजनकत्वमिति तदुक्तं संस गसंगिसम्यग्धी
हेतुता या गिरामियं उक्ताखंडार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वं वाखंडार्थमिति चतुर्थपा

स्य
द्यर्थः तच्च प्रत्यक्षं पुनर्द्विविधं जीवसाक्षी ईश्वरसाक्षी चेति तत्र जीवो नामांतःकरणावच्छिन्नचैतन्यं साक्षी त्वंतः करणो
पहितं चैतन्यं अंतःकरणस्य विशेषणोपाधित्वाभ्यामनयोर्भेदः विशेषणं च कार्यान्वयि व्यावर्तकं उपाधिश्च कार्यानन्व
यी व्यावर्तको वर्तमानश्च रूपविशिष्टो घटोऽनित्य इत्यत्र रूपं विशेषणं कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रमित्यत्र कर्णशष्कुली
उपाधिः अयमेवोपाधिर्नैयायिकैः परिचायक इत्युच्यते प्रकृते चांतःकरणं जडतया विषयभासकत्वायोगेन विषयभा
सकचैतन्योपाधित्वं अयं च जीवसाक्षी प्रत्यात्मनाना एकत्वे तु चैत्रावगते मैत्रस्याप्यनुसंधानप्रसंगः ईश्वरसाक्षी तु मा
योपहितं चैतन्यं तच्चैकं तदुपाधिभूतमायाया एकत्वात् इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादिश्रुतौ मायाभिरिति बहुव
चनस्य मायागतशक्तिविशेषाभिप्रायतया मायागतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणाभिप्रायतया वोपपत्तेः मायां तु प्र
क
क

ह्रतीविद्यान्मायिनन्तु महेश्वरं न[illegible]रौविद्योतितं हृदियस्मिन्निवेशिते योगीमायाममेयायतस्मैविद्यात्मनेनमः अ
जामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः अजोह्येको [illegible]जुषमाणोऽनुशेते इति [illegible]दिश्रुत्या
त्तिस्मृतिष्वेकवचनबलेनलाघवानुगृहीतेनमायायाएकत्वंनिश्चीयते ततश्चतदुपहितचैतन्यमीश्वरसाक्षीत
स्यानादित्वतदुपाधेर्मायायाअनादित्वात् मायावच्छिन्नचैतन्यंपरमेश्वरः मायायाविशेषणत्वेईश्वरत्वं उपाधि
त्वेसाक्षीत्वमितिईश्वरत्वसाक्षित्वयोर्भेदः ननुधर्मिणोःईश्वरतत्साक्षिणोः सचपरमेश्वरएकोपिस्वोपाधिभू
तमायानिष्ठसत्वरजस्तमोगुणभेदेनब्रह्मवि[illegible]महेश्वरादिशब्दवाच्यतांभजते नन्वीश्वरसाक्षिणोरनादि

त्वेतदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेत्यादिसृष्टिपूर्वसमये परमेश्वरस्यां गं[illegible] (तु) कमीक्षणमुच्यमानं कथमुपपद्यते उच्यते यथा
विषयेंद्रियसंन्निकर्षादिकारणवशेन जीवोपाध्यंतःकरणस्य वृत्तिभेदाजायंते तथा स्रज्यमाणप्राणिकर्मवशे
न परमेश्वरोपाधिभूतमायया वृत्तिविशेषा इदमिदानीं स्रष्टव्यं इदमिदानीं पालयितव्यमिदमिदानीं संहर्तव्य
मित्याद्याकाराजायंते तासां च वृत्तीनां सादित्वात्तत्प्रतिबिंबचैतन्यमपि सादीत्युच्यते एवं साक्षि द्वैविध्येन प्र
त्यक्षज्ञानं द्वैविध्यं प्रत्यक्षत्वं च ॥ ज्ञेयगतं ज्ञप्तिगतं च निरूपितं तत्र ज्ञप्तिगत प्रत्यक्षस्य सामान्यलक्षणमु[illegible]लक्षणे
व पर्वतो वन्हिमानित्यादावपि वन्ह्याद्याकारावृत्युपहितचैतन्यस्य स्वात्मांशे स्वप्रकाशतया प्रत्यक्षत्वात् तत्रा

रि

धि

विषयांशे प्रत्यक्षत्वं पूर्वोक्तमेव तस्य च भ्रान्तिरूपप्रत्यक्षे नातिव्याप्तिः भ्रमप्रमासाधारणप्रत्यक्षत्वसामान्यनिर्वचने

न तस्यापि लक्ष्यत्वात् यद्वा तु प्रत्यक्षप्रमाया एव लक्षणं वक्तव्यं तदा पूर्वोक्तलक्षणे अबाधितत्वं विषयविशेषणं देयं ३

मया शुक्त्यादिभ्रमस्य संसारकालीनबाधविषयप्रातिभासिकरजतादिविषयकत्वात् ननु विसंवादिप्रवृत्त्या भ्रान्तिज्ञा

न विषयसिद्धावपि तस्य प्रातिभासिकतत्कालोत्पन्नरजतादिविषयकत्वेन प्रमाणं देशान्तरीयरजतस्य कौवत ३

स्यैव तद्विषयकत्वसंभावादिति चेन्न तस्यासंनिकृष्टतया प्रत्यक्षविषयत्वायोगात् न च ज्ञानं तत्र प्रत्यासत्तिः

ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे लिङ्गज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे नतरेव वह्न्यादेः प्रत्यक्षत्वापत्तौ अनुमानोच्छेदापत्तेः ननु रजतो स्ताद्कानां र

त अनुमाना

जतावयवादीनामभावेशुक्तौकथंतत्रापिरजतमुत्पद्यतइतिचेत् उच्यते नहिलोकसिद्धसामग्रीप्रातिभासि
करजतोत्पादिकाकिंतुविलक्षणैवतथाहिकाचादिदोषदूषितलोचनस्यपुरोवर्तिद्रव्यसंयोगादिदमाकाराचा
कचिक्याद्याकाराचान्तरिदंतःकरणवृत्तिरुदेति तस्यांचवृत्तौइदमवछिन्नंचैतन्यंप्रतिबिंबते तत्रपूर्वोक्तरी
त्यावृत्तेर्बहिर्निर्गमनेनेदमवछिन्नचैतन्यंवृत्त्यवछिन्नचैतन्यंप्रमातृचैतन्यंचाभिन्नंभवति ततश्चप्रमातृ
चैतन्याभिन्नविषयचैतन्यनिष्ठाशुक्तित्वाप्रकारिकाऽविद्याचाकचिक्यादिसादृश्यसंदर्शनसमुद्बोधितरज
तसंस्कारसध्रीचीनाकाचादिदोषसमवहितारजतरूपार्थाकारेणरजतज्ञानाभासाकारेणचपरिणमते

परिणामोनामउपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः विवर्तोनामउपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः प्रातिभासिक
रजतंचाविद्यापेक्षयापरिणामः चैतन्यापेक्षयाविवर्तइतिचोच्यते अविद्यापरिणामरूपंचतद्रजतमविद्याधि
ष्ठानेइदमवछिन्नचैतन्येवर्तते अस्मन्मते सर्वस्यापिकार्यस्यस्वोपादानाधिष्ठानाश्रितत्वनियमात् ननुचैतन्यनि
ष्ठरजतस्यकथमिदंरजतमितिपुरोवर्तीतादात्म्यंउच्यते यथान्यायमते आत्मनिष्ठसुखादेः शारीरनिष्ठत्वे
नोपलंभः शारीरस्यसुखाद्यधिकरणत्वावछेदकत्वात् तथाचैतन्यमात्रस्यरजतंप्रत्यनधिष्ठानतया इदमव
छिन्नचैतन्यस्यतदधिष्ठानत्वेनेदमैवछेदकतयारजतस्यपुरोवर्तिसंसर्गउपपद्यते तस्यचविषयचैतन्या

वा

न

स्यतदंतःकरणोपहितचैतन्याभिन्नतयाविषयचैतन्येऽध्यस्तमपिरजतंसाक्षिण्यध्यस्तंकेवलसाक्षिवेद्यं सुखादि
वदनन्यवेद्यमितिचोच्यते ननुसाक्षिण्य ध्यस्तत्वेऽहंरजतमितिप्रत्ययःस्यात्अहंसुखीति वदितिचेत्उच्यते
स्फरवादीनामंतःकरणनिष्ठाऽविद्याकार्यत्वेनमुक्तं अहंसुखीतिज्ञानंसुखादीनांघटादिवच्छुद्धचैतन्यएवाध्यासा
त्किंतुयस्ययदाकारानुभवाहितेसंस्कारसहकृताविद्याकार्यत्वंतस्यतदाकारानुभवविषयत्वंअहमाकारानु
भवाहितसंस्कारसहिताविद्याकार्यत्वादंतःकरणादेरहमनुभवविषयत्वंशरीरेंद्रियादेरुभयविधानुभवसं
स्कारसहितविषयत्वंतथाचोभयविधानुभवःइदंशरीरंअहंदेहःअहंमनुष्यःहंब्राह्मणःइदंचक्षुरहंकाणइदंश्रो

अ

ग्रं अहंबधिरइतिप्रकृतेचप्रातिभासिकरजतस्यप्रमातृचैतन्या[illegible]भिन्नेदम[illegible]वच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याकार्यत्वेपि
इदंरजतमितिसत्यस्थलीयेदमाकारा[illegible]नुभवाहितसंस्कारजन्यत्वादिदमाकारानुभवविषयतानत्वहंरजतमित्यह
माकारानुभवविषयतेत्यनुसंधेयं नन्वेवमपिमिथ्यारजतस्यसाक्षात्साक्षिसंबंधितयाभानसंभवेरजतगोचरज्ञा
नाभासरूपायाअविद्यावृत्तेरभ्युपगमःकिमर्थमितिचेत्उच्यतेस्वगोचरवृत्त्युपहित[illegible]चैतन्याभिन्नसत्ताकत्वा
भावस्यविषयापरोक्षरूपतयारजतस्यापरोक्षसिद्धयेतदभ्युपगमात् नन्विदंवृत्तेरजताकारवृत्तेश्चप्रत्येकमेकै
कविषयत्वेगुरुमतवद्विशिष्टज्ञानानभ्युपगमेकुतोभ्रमज्ञानसिद्धिरितिचेतन्न वृत्तिद्वयप्रतिबिंबितचैतन्यस्यै

कस्यसत्यमिथ्यावस्तुतादात्म्यावगाहित्वेनभ्रमत्वस्वीकारात् अतएवसाक्षिज्ञानस्यसत्यासत्यविषयतयाप्रामा
ण्यानियमादप्रामाण्योक्तिःसांप्रदायिकानांननुसिद्धांतेदेशांतरीयरजतमप्यविद्याकार्यमध्यस्तं चेतिकथंशुक्ति
रूप्यतोवैलक्षण्यमितिचेन्नत्वन्मतेसत्यत्वाविशेषेपिकेषांचित्क्षणिकत्वंकेषांचित्स्थायित्वमित्यत्रयद्देवनियाम
कंतदेवास्त्कस्वभावविशेषादिकंममापिघटाद्यध्यासेअविद्यैवदोषत्वेनापिहेतुः शुक्तिरूप्याद्यध्यासेतुकाचाद
योदोषाः तथाचागंतुकदोषजन्यत्वंप्रातिभासिकत्वेप्रयोजकंअतएवस्वप्नोपलब्धरथादीनामागंतुकनिद्रादो
षजन्यत्वात्प्रातिभासिकत्वं ननुस्वप्नस्थलेपूर्वानुभूतरथादेःस्मरणमात्रेणैवव्यवहारोपपत्तौनरथादिसृष्टिक।

स्यनेगौरवादितिचेन्नरथादेःस्मृतिमात्राभ्युपगमेरथंपस्यामिस्वप्नेरथमद्राक्षमित्याद्यनुभवविरोधापत्तेःअथरथा
नरथयोगान्पथःसृजतइतिरथादिसृष्टिप्रतिपादकश्रुतिविरोधापत्तेश्चतस्माच्छुक्तिरूप्यवत्स्वप्नोपलभ्यरथा
ध्यासःकुत्रेतिचेन्नचैतन्यस्यैवस्वयंप्रकाशस्यरथाद्यधिष्ठानत्वात्प्रतीयमानोहिविशेषस्यापितदाऽसंन्निकृष्टत
यानिर्वचनीयप्रातिभासिकदेशोभ्युपगन्तव्यःयोपिप्रातिभासिकायावत्प्रतिभासमवतिष्ठते ननुस्वप्नरथाद्यधि
ष्ठानतयोपलभ्यमानदेशविशेषस्यापितदाऽसंन्निकृष्टतयानिर्वचनीयप्रातिभासिकदेशोभ्युपगंतव्यस्तथाच
रथाद्यध्यासःकुत्रेतिचेन्नचैतन्यस्यैवस्वयंप्रकाशस्यरथाद्यधिष्ठानत्वात्प्रतीयमानोहिरथादिरस्तीत्येवप्रती
यतइतिसद्रूपेणप्रकाशमानचैतन्यमेवाधिष्ठानंदेशविशेषोपिचिदध्यस्तःप्रातिभासिकःरथादिवदिंद्रियग्राह्यत्वा

मपिप्रातिभासिकंतदासर्वेंद्रियाणामुपरमात् अहंगजइतिप्रतीत्यापादनंतुपूर्ववन्निरसनीयंस्वप्नगजादयःसा
क्षान्मायापरिणामइतिकेचित् अंतःकरणद्वारातत्परिणामाइत्यन्येनतुगजादिःशुद्धचैतन्याश्रयस्तत्वेदा
नींतत्साक्षात्काराभावेनजागरणेपिस्वप्नोपलब्धगजादयोऽनुवर्तेरन् उच्यतेकार्यविनाशोहिद्विविधःकश्चि
न दुपादानेनसहकश्चित्तुविद्यमानएवोपादानेआद्योबाधःद्वितीयस्तुनिवृत्तिःआद्यस्यकारणमधिष्ठानत
त्वसाक्षात्कारःतेनविनोपादानभूतायाःअविद्यायाअनिवृत्तेःद्वितीयस्यविरोधिवृत्युत्पत्तिर्दोषनिवृत्तिश्च १३
यानि तदिहब्रह्मसाक्षात्काराभावात्स्वप्नप्रपंचोमाबाधिष्टमुसलप्रहारेणघटादाविवविरोधिप्रत्ययांतरोदये
नस्वजनकीभूतनिद्रादिदोषनाशेनवागजादिनिवृत्तौकोविरोधःएवंचशुक्तिरूप्यस्यशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्य

निष्टमूलाविद्याकार्यत्वपक्षेशुक्तिरितिज्ञानेनतद्ज्ञानेनसहरजतस्यबाधमूलाविद्याकार्यत्वपक्षेमूलाविद्याया
ब्रह्म[illegible]तत्त्वसाक्षात्कारमात्रनिवर्त्यतयाशुक्तितत्त्वज्ञानान्निवर्त्यतयारजतस्यतत्रशुक्तिज्ञानान्निवृत्तिमात्रंमु
स्ये सलप्रहारेणघटस्येवनतुशुक्तौरजतस्यप्रातिभाससमयेसत्ताभ्युपगमेइदंनरजतमितितत्रैकनिषेधज्ञानंन
स्यात् किंत्विदानीमिदंरजतमितिइदानींघटःश्यामोनेतिवदितिचेन्ननहितत्ररजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
५ वोनिषेधधीविषयःकिंतुलौकिकपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रातिभासिकरजतप्रतियोगिकःव्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावाभ्युपगमात् ननुप्रातिभासिकेरजतेपारमार्थिकत्वमवगतंनवाअनवगमेप्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नाज्ञानाद्भावप्रत्यक्षानुपपत्तिःअवगमेअपरोक्षावभासस्यतत्कालीनविषयसत्त्वनियतत्वात्रजते। प

पारमार्थिकत्वमप्यनिर्वचनीयरजतवदेवोत्पन्नमिति तदवच्छिन्नरजतसत्वे तदवच्छिन्नाभावस्तत्र कथं वर्त्तत इति चे
न्न पारमार्थिकत्वस्याधिष्ठाननिष्ठस्य रजते प्रतिभाससंभवेन रजतनिष्ठपारमार्थिकत्वात्यन्ताभ्युपगमात् या
त्रारोप्यमसंन्निकृष्टं तत्रैव प्रातिभासिकवस्तुसत्तेरंगीकारात् अतएवेंद्रियसंन्निकृष्टजपाकुसुमगतलोहित
स्फटिके भानसंभवात् स्फटिकेऽनिर्वचनीयलौहित्योत्पत्तिः नन्वेवं यत्र जपाकुसुमं द्रव्यांतरव्यवधाना
व संन्निकृष्टं तत्र लौहित्यप्रतीत्या प्रातिभासिकं लौहित्यं स्वीक्रीयते इति चेन्न इष्टत्वात् एवं प्रत्यक्षभ्रमांतरेष्वपि प्र
त्यक्षसामान्यलक्षणानुगमो यथार्थप्रत्यक्षलक्षणसद्भावश्च दर्शनीयः उक्तं प्रत्यक्षं प्रकारांतरेण द्विविधं इं
द्रियजन्यं तदजन्यं चेति तत्रेंद्रियाजन्यं सुखादिप्रत्यक्षं मनइंद्रियत्वनिराकरणात् इंद्रियाणि पंच घ्राणरसनचक्षु

श्रोत्रत्वगात्मकानिसर्वाणींद्रियाणिस्वस्वविषसंबंधादेवप्रत्यक्षज्ञानंजनयंतितत्रघ्राणरसनत्वगिंद्रियाणिस्वस्व
नस्थितान्येवगंधरसस्पर्शोपलंभान्जयंतिचक्षुःश्रोत्रेतुस्वतएवविषयदेशंगत्वास्वस्वविषयंगृह्णीतःश्रोत्रस्या
पिचक्षुर्वत्व्यवछिन्नतयाभेर्यादिदेशगमनसंभवात्अतएवानुभवोभेरीशब्दोमयाश्रुतइतिवीचीतरंगादिन्या
येनशंकर्णशष्कुलीप्रदेशेअनंतशब्दोत्पत्तिकल्पनायांगौरवंभेरीशब्दोमयाश्रुतइतिप्रत्ययस्यभ्रमत्वकल्पनायां
च गौरवंस्यात्तदेवव्याख्यातंप्रत्यक्षं परिछेदःप्रथमः१अथानुमानंनिरूप्यते अनुमितिकरणमनुमानंअनुमितिश्चव्या
प्तिज्ञानत्वेनव्याप्तिज्ञानजन्याव्याप्तिज्ञानानुव्यवसायादिस्मत्वेनतज्जन्यत्वाभावान्नानुमितित्वंअनुमितिकरणंच
व्याप्तिज्ञानंतत्संस्कारोवांतरव्यापारः नतुतृतीयंलिंगपरमर्शोनुमितौकरणंतस्यानुमितिहेतुत्वासिद्ध्यातत्करण

त्वस्य द्रूरनिरस्तत्वात् नच संस्कारजन्यत्वेन अनुमितेः स्मृतित्वापत्तिः स्मृतिप्रागभावजन्यत्वस्य संस्कारमात्रजन्यत्व
स्य वा स्मृतित्वप्रयोजकतया संस्कारध्वंससाधारणसंस्कारजन्यत्वस्य तदप्रयोजकत्वात् नचात्र व्याप्तिस्मरणादनु
मितिस्तत्र कथं संस्कारो हेतुरिति वाच्यं व्याप्तिस्मृतिस्थलेपि तत्संस्कारस्यैवानुमितिहेतुत्वात् नहि स्मृतेः संस्कारनाश
कत्वनियमः स्मृतिधारादर्शनात् नचानुद्बुद्धसंस्काराद्यनुमित्यापत्तिः तदुद्बोधस्यापि सहकारित्वात् एवं चायं
धूमवानिति पक्षधर्मताज्ञाने धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवाहितसंस्कारोद्बोधे च सति वह्निमानित्यनुमितिर्भव
ति नतु मध्ये व्याप्तिस्मरणं तज्जन्यं वह्निव्याप्यधूमवानयमित्यादिविषयविशिष्टज्ञानं वा हेतुत्वेन कल्पनीयं गौर
वात् मानाभावाच्च तच्च व्याप्तिज्ञानं वह्निविषयकज्ञानांशएव करणं नतु पर्वतविषयकत्वांशइति पर्वतो वह्निमा

नितिज्ञानस्यच प्रामाण्यं एवानुमितित्वं न यद्वैताद्यं ज्ञेनरं ज्ञेयप्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात् व्याप्तिश्चाशेषसाधनाश्रयाश्रित
साध्यसामानाधिकरण्यरूपा सा च व्यभिचारादर्शने सति सहचारदर्शने गृह्यते तच्च सहचारदर्शनं भूयोदर्शनं सकृ
द्दर्शनं चेति विशेषो नादरणीयः सहचारदर्शनत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् तच्चानुमानमन्वयिरूपमेकमेव न तु केवला
न्वयि सर्वस्यापि धर्मस्यास्मन्मते ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे साध्यकत्वयोगके व
लान्वयित्वस्यासिद्धेः नाप्यनुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वं साध्याभावेन साधनाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधने
न साध्यानुमितावनुपयोगात् कथं तर्हि धूमादावन्वयव्याप्तिमविदुषोपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः अर्थापत्ति
प्रमाणादिति वक्ष्यामः अत एवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकीरूपत्वं व्यतिरेकिव्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात् तच्चानु

ति

मानंस्वार्थपरार्थभेदेनद्विविधंतत्रस्वार्थमुक्तमेवपरार्थंतुन्यायसाध्यंन्यायोनामवयवसमुदायःअवयवाश्चत्रय
एवंप्रतिज्ञाहेतू उदाहरणरूपाःउदाहरणोपनयनिगमरूपावा नतुपंचावयवरूपाःउदाहरणादित्रयेणैवव्या
प्तिपक्षधर्मयोरुपदर्शनसंभवेनाधिकावयवद्वयस्यव्यर्थत्वात् एवमनुमानेनिरूपितेतस्माद्ब्रह्मभिन्ननिखि
लमिथ्यात्वसिद्धिः तथाहिब्रह्मभिन्नंसर्वंमिथ्याब्रह्मभिन्नत्वात्यदेवंतदेवंयथाशुक्तिरूप्यंनचदृष्टांतासिद्धिःतस्य
साधितत्वात् नचाप्रयोजकत्वंशुक्तिरूप्यंरज्जुसर्पादीनांमिथ्यात्वेब्रह्मभिन्नत्वस्यैवलाघवेनप्रयोजकत्वात् मि
थ्यात्वंचस्वाश्रयत्वेनाभिमतयावन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंअभिमतपदम संभववारणपयावसदमर्थां
तरवारणायतदुक्तं सर्वेषामपिभावानांस्वाश्रयत्वेनसंमतेप्रतियोगित्वमत्यंताभावंप्रतिमृषात्मनेतियद्वायंपरः

एतत्त्वं तु निष्ठात्यंताभावप्रतियोगीपटत्वात् पटांतरवदित्याद्यनुमानं मिथ्यात्वे प्रमाणं तदुक्तं अंशिनः स्वंशगात्यंता
भावस्य प्रतियोगिता अंशित्वादितरांशिवदिग्गैषैव गुणादिष्विति न च घटादेर्मिथ्यात्वे सन् घट इति प्रत्यक्षेण बाधः
अधिष्ठानब्रह्मसत्तायास्तत्र विषयतया घटादेः सत्यत्वासिद्धेः न च निरूपस्य ब्रह्मणः कथं चाक्षुषादिज्ञानविषयते
ति वाच्यं निरूपस्यापि रूपादेः प्रत्यक्षविषयत्वात् न च नीरूपस्य द्रव्यस्य चक्षुराद्ययोग्यमिति नियमः मन्मते ब्रह्म
णो द्रव्यत्वासिद्धेः गुणाश्रयत्वं द्रव्यत्वं समवायिकारणत्वं वा द्रव्यत्वमिति तन्न अभिमतं नाहि निर्गुणस्य ब्रह्मणो गुणा
श्रयतानापि समवायिकारणता समवायासिद्धेः अस्तु वा द्रव्यत्वं ब्रह्मणः तथापि निरूपस्य कालस्येव चक्षुरादिज्ञा
नविषयत्वेनाविरोधः यद्वा त्रिविधं सत्त्वं पारमार्थिकं व्यवहारिकं प्रातिभासिकं चेति तत्र पारमार्थिकं सत्त्वं ब्रह्म

णः व्यवहारिकं सत्वमाकाशादेः प्रातिभासिकं सत्वं शुक्तिरूप्यादेः तथाच घटः सन्निति प्रत्यक्षस्य व्यवहारिकसत्व
विषयत्वेन प्रामाण्यं अस्मिन्पक्षे घटादेः ब्रह्मणि निषेधो न स्वरूपेण किंतु पारमार्थिकत्वेनैवेति न विरोधः अस्मिन्प
क्षे च मिथ्यात्वलक्षण पारमार्थिकत्वावछिन्नप्रतियोगिकत्वमत्यंताभावविशेषणं द्रष्टव्यं तस्मादुपपन्नं मिथ्यात्वा
नुमानमिति इत्यनुमानपरिछेदः २ अथोपमानं निरूप्यते सादृश्यप्रमाकरणमुपमानं तथाहि नगरेषु दृष्टगोपिंड
स्य पुरुषस्य वनं गतस्य गवयेंद्रियसंन्निकर्षे सति भवति प्रतीतिरयं पिंडो गोसदृश इति तदनंतरं च भवत्यनेन
सदृशी मदीया गौरिति निश्चयः तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं करणं गोनिष्ठगवयसादृश्य
ज्ञानं फलं न चेदं प्रत्यक्षेण संभवति गोपिंडस्य तदेंद्रियासंन्निकर्षात् नाप्यनुमानं गवयनिष्ठगोसादृश्यस्मा[illegible]

त्तद्धिंगत्वान्नापि मदीयागोरतद्भवयसदृशीए तान्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वात् योयद्गतसादृश्यप्रतियोगीसत
त्सदृशः यथामैत्रनिष्ठसादृश्यप्रतियोगी चैत्रोमैत्रसदृश इत्यनुमानात्तत्संभव इति वाच्यं एवंविधानुमानावता
रेपि अनेन सदृशी मदीया गौरितिप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् उपमीनोमित्यनुव्यवसायाच्च तस्मादुपमानंमा
नांतरं ३ अथागमो निरूप्यते यस्य वाक्यस्य तात्पर्यविषयीभूतः संसर्गोमानांतरेण न बाध्यते तद्वाक्यप्रमाणंवा
क्यजन्ये च ज्ञाने आकांक्षायोग्यताऽऽसत्तयस्तात्पर्यज्ञंचेति चत्वारिकारणानि तत्र पदार्थानां परस्परजिज्ञासा
विषयत्वयोग्यत्वमाकांक्षा क्रियाश्रवणे कारकस्य कारकश्रवणे क्रियायाः कारणश्रवणे इति कर्तव्यतायाश्चजि
ज्ञासाविषयत्वात् अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधतो योग्यत्वमुपात्तं तद्वच्छेदकं च क्रियात्व। कारकत्वादिकंमि

तिनातिव्याप्तिः गौरश्वइत्यादौअन्वयभेदान्वयेन्वेसमानविभक्तिकपदप्रतिपाद्यत्वंतदेवछेदकमिति नत्वमस्यादिवाक्येषु
नाव्याप्तिः एतादृशाकांक्षाभिप्रायेणैवचबलाबलाधिकरणे तसेपयसीदध्यानयइतिसावैश्वदेव्यामिक्षावाजीभ्योवा
जिनमित्यत्रवैश्वदेवयागस्यामिक्षान्वितत्वेननवाजिनाकांक्षेत्यादिव्यवहारः ननुतत्रापिवाजिनस्यजिज्ञासाविषय
त्वेपितद्ग्राह्यत्वमस्त्येवप्रदेयद्रव्यत्वस्ययागनिरूपतजिज्ञासाविषयतावछेदकत्वादितिचेन्न स्वसमानजातीयपदा
र्थान्वयबोधविरहसहकृतप्रदेयद्रव्यत्वस्यैवतदवछेदकत्वेवाजिनद्रव्यस्यस्वसमानजातीयामीक्षाद्यान्वय।
बोधसहकृतत्वेनतादृशावछेदकत्वाभावात् अमिक्षायांतुनैववाजिनान्वयस्यतदानुपस्थापनात् उदाहरणंतरेष्व
पिदुर्बलत्वप्रयोजकआकांक्षाविरहएवद्रष्टव्यः योग्यताचतात्पर्यविषयीभूतः संसर्गबाधः वन्हिनासिंचयेदित्यादौता

दृशासंसर्ग। बाधात्नातिव्याप्तिः सप्रजापतिरात्मनोवपामुदखिददित्यादवपिताद्यर्थविषयीभूतापरपशुवपायागप्रा
शस्त्याबाधाद्योग्यतातत्वमस्यादिवाक्येष्वपिबोध्याभेदबाधेपिलक्ष्यस्वरूपाभेदाबाधाद्योग्यताअसत्तिश्चअव्य
वधानेनपदजन्यापदार्थोपस्थितिः मानांतरोपस्थापितपदार्थस्यान्वयबोधाभावात् अतएवाश्रुतस्थलेतत्तत्सदा
ध्याहारोउद्घाटयइत्यादौद्वारमितिअतएवेषेत्वेत्यादौछिन्नतीतीपदाध्याहारः अतएवविकृतिषुसूर्यायजुष्टंनिर्वपा
मितिपदप्रयोगः पदार्थश्चद्विविधः अशिक्योलक्ष्यश्चेति तत्रशक्तिर्नामपदानामर्थेषुमुख्यावृत्तिः यथापृथुपदस्य ५८
पृथुबुध्नोदराकाराकृतिविशिष्टेवस्तुविशेषोवृत्तिः साचवृत्तिः पदार्थांतरंसिद्धांतेतुकारणादिषुकार्यानुकूल
शक्तिमात्रस्यपदार्थांतरत्वात् साचतत्तत्पदजन्यपदार्थरूपकार्यानुमेया तादृशशक्तिविषयत्वंशक्यत्वंतच्चा
ज्ञान

जातेरेवनव्यक्तेः व्यक्तिनामानंतेनगुरुत्वात् कथंतर्हिगवादिपदाछक्तेभानमितिचेत्जातेव्यक्तिसमानसवित्संवेद्यत्वादि
तिब्रूमः यद्वागवादिपदानांव्यक्तौशक्तिः सरूपसतिनज्ञाताजातौतुसाज्ञाताहेतुः नव्यक्त्यंशेशक्तिज्ञानमपिकारणंगौ
रवात्जातिशक्तत्वज्ञानेसतिव्यक्तिशक्तत्वज्ञानंविनाव्यक्तिधीविलंबाभावाच्चअतएवन्यायमतेपिअन्वयेशक्तिःस्व
रूपसतीतिसिद्धांतः ज्ञायमानशक्तिविषयत्वमेववाच्यत्वमितिव्यक्तिरवाच्याअथवाव्यक्तेर्लक्षणावगमः यथानीलो
घटइत्यत्रनीलशब्दस्यनीलगुणविशिष्टेलक्षणातथाजातिवाचकस्यतद्विशिष्टेलक्षणेत्युक्तं अनन्यलभ्यः शब्दार्थइ
तिवंशक्योनिरूपितः अथलक्ष्यःपदार्थोनिरूप्यतेतत्रलक्षणाविषयोलक्ष्यः लक्षणाचद्विविधा केवललक्षणाल
क्षितलक्षणाचेति तत्रशक्यसाक्षात्संबंधः केवललक्षणा यथागंगायांघोषइत्यत्रप्रवाहसाक्षात्संबंधिनितीरेगंगाप

दृस्यकेवललक्षणायत्रशक्यपरंपरासंबंधेनार्थांतरप्रतीतिः तत्रलक्षितलक्षणायथा द्विरेफपदस्यरेफद्वययुक्तभ्रमरपदघ
[illegible]घटितपरंपरासंबंधिषुमधुकरेषुवृत्तिः गौण्यपिलक्षितलक्षणैवतथाहि सिंहशब्दवाच्यसंबंधीक्रौर्यादिसंबंधेनमाण
वकस्यप्रतीतेः प्रकारांतरेणलक्षणात्रिविधा जहल्लक्षणाअजहल्लक्षणाजहदजहल्लक्षणाचेति शक्यमनंतर्भाव्ययत्रा
र्थांतरस्यप्रतीतिस्तत्रजहल्लक्षणा यथाविषंभुंक्ष्वेत्यत्रहिस्वार्थंविहायशत्रुगृहेभोजननि। वृत्तिर्लक्ष्यतेयत्रशक्यार्थ
मंतर्भाव्यैवार्थांतरप्रतीतिः तत्राजहल्लक्षणायथा सोऽयंदेवदत्तइति अत्रहिपदद्वयवाच्ययोः विशिष्टयोरैक्यानुपप
त्त्यांशुक्लोघटइति अत्रहिशुक्लशब्दः स्वार्थंशुक्लगुणमंतर्भाव्यैवतद्वतिद्रव्येलक्षणयावर्ततेयत्रहिविशिष्टवाचकशब्द
एकदेशंविहायएकदेशेवर्तते तत्रजहदजहल्लक्षणायथा सोऽयंदेवदत्तइतिअत्रहिपदद्वयवाच्ययोः विशिष्टयोरैक्या

विशिष्टयोरैक्यानुपपत्त्या पदद्वयस्य विशेषणमात्रपरत्वं यथा वा तत्त्वमसीत्यादौ विशिष्टवाचकपदानामेकदेशपरत्वेपि
लक्षणा शक्त्युपस्थितविशिष्टयोरभेदान्वयोपपत्तौ विशेष्ययोः शक्त्युपस्थितयोर्वाभेदान्वयबोधाविरोधात् यथा घ
टोऽनित्य इत्यत्र घटपदवाच्यैकदेशघटत्वस्यायोग्यत्वेपि योग्यघटव्यक्त्या सहानित्यत्वान्वयः यत्र तु पदार्थैकदेश
स्य विशेषणतयोपस्थितिस्तत्रैव स्वातंत्र्येणोपस्थितये लक्षणाभ्युपगमात् यथा नित्यो घट इत्यत्र घटपदात् घटत्वस्य श
क्त्या स्वातंत्र्येणानुपस्थितत्वात्तादृश्योपस्थित्यर्थं घटपदस्य घटत्वे लक्षणा एवं तत्त्वमस्यादिवाक्येपि न लक्षणा शक्त्या स्वा
तंत्र्येणोपस्थितयोस्तत्त्वंपदार्थयोरभेदान्वये बाधकाभावात् अन्यथा गेहे घटः घटे रूपं घटमानयेत्यादौ घटत्वगेहत्वा
देरभिमतान्वयबोधायोग्यतया तत्रापि घटादिपदानां विशेष्यमात्रपरत्वे लक्षणा च स्यात् तत्त्वमसीत्यादिवाक्ये स्वा

र्यांलक्षणोक्तिरभ्युपगमवादेन बोध्या जहदजहल्लक्षणोदाहरणं तु काकेभ्यो दधि रक्षतामित्यादिमेव शाक्यकाकत्वपरि
त्यागेन शक्यदध्युपघातकत्वपुरस्कारेण नशक्यत्वपुरस्कारेण काकशब्दस्य वृत्तेः लक्षणाबीजं तु तात्पर्यानुपपत्तिरेव
न त्वन्वयानुपपत्तिः काकेभ्यो दधि रक्षतामित्यत्रान्वयानुपपत्त्यभावात् गंगायां घोष इत्यत्र तात्पर्यानुपपत्तेरपि भावात् ल
क्षणा न पदमात्रवृत्तिः किंतु वाक्यवृत्तिरपि यथा गंभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गंभीरायामिति पदद्वयसमुदायस्य तीरे लक्षणा
ननु वाक्यस्याशक्तया कथं शक्यसंबंधरूपा लक्षणा उच्यते शक्यपदार्थज्ञाप्यते तत्संबंधो लक्षणा शक्तिज्ञाप्यश्च
पदार्थः तथा वाक्यार्थेऽपीति न काचिदनुपपत्तिः एवमर्थवादशाक्यानां प्रशंसारूपार्थे प्राशस्त्ये लक्षणा सोरोदीदित्या
दिनिंदार्थवादवाक्यानां निंदितत्वे लक्षणा अर्थवादगतपदानां प्राशस्त्ये लक्षणाभ्युपगमे एकेन पदेन लक्षणया तदुप

स्थितेसंभवेपदांतरवैयर्थ्यंस्यात्एवंचविध्यपेक्षितप्राशस्त्यरूपपदार्थवादवाक्यानांनिरंतत्वेलक्षणाअर्थवादगतप
दानांप्राशस्त्येलक्षणाभ्युपगमेएकेनपदेनलक्षणयाप्रत्यायकतयार्थवादपदसमुदायस्यपदस्थानीयतयासंनिधि
तयानेनविधिवाक्येनएकवाक्यार्थत्वंसंभवतीत्यर्थवादवाक्यानांपदैकवाक्यताकृत्तर्हिवाक्यैकवाक्यतायत्रप्रत्येकं
भिन्नभिन्नसंसर्गप्रतिपादकयोर्वाक्ययोराकांक्षावशेनमहावाक्यार्थबोधकत्वंयथादर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गका
मोयजेतेत्यादिवाक्यानांसमिधोयजतीत्यादिवाक्यानांपरस्परापेक्षितांगांगिभावबोधकतयैकवाक्यतातदुक्तंभ
ट्टपादैः स्वार्थबोधेसमाप्तानामंगांगित्वाद्यपेक्षयावाक्यानामेकवाक्यत्वंपुनःसंहत्यजायतइति एवंद्विविधोपिप
दार्थोनिरूपितः तदुपस्थितिश्चासत्तिसाचशाब्दबोधेहेतुः तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात् एवंमहावाक्यार्थबो

धेवांतरवाक्यार्थबोधोहेतुस्तथैवान्वयाद्यवधारणात् क्रमप्राप्यंतात्पर्यंनिरूप्यतेतत्प्रतीतिछयोच्चरितत्वंनतात्पर्यं
अर्थज्ञानशून्येनपुरुषेणोच्चारिताद्वेदाद्दर्थप्रत्ययाभावप्रसंगात् अयमध्यापकोऽव्युत्पन्नः।इतिविशेषदर्शनेनतात्प
र्यभ्रमस्याप्यभावात् नचेश्वरीयतात्पर्यज्ञानात्तत्रशाब्दबोधइतिवाच्यं ईश्वरानंगीकर्तुरपितद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिदर्शनात्उ
च्यते तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वंतात्पर्यंगेहेघटइतिवाक्यंगेहघटसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यंनतुपटसंसर्गप्रतीतिजननयो
ग्य तद्वाक्यंघटसंसर्गपरंनतुपटसंसर्गपरमित्युच्यते ननुसैंधवमानयेत्यादिवाक्येलवणानयनप्रतीछयाप्रयुक्तेत
दापश्वसंसर्गप्रतीतिज।नकेनेस्वरूपयोग्यतौस्वरूपत्वेसतीयदन्यप्रतीतिइछयानोच्चारितं तद्वाक्यंतत्संसर्गपर
मित्युच्यतेशुकादिवाक्येऽव्युत्पन्नोच्चारितवेदवाक्यादौच्चप्रती।तीछयाएवाभावः तदन्यप्रतीतीछयानुच्चारितत्व

ऽभावेन लक्षणसत्वान्नाव्याप्तिः नचोभयप्रतीतीछयोच्चारितेऽव्याप्तिः तदन्यमात्रप्रतीतीछयानुच्चरितत्वस्य विवि
क्षितत्वात् उक्तप्रतीतिमात्रजननयोग्यतायाश्चावछेदकाशक्तिः अस्माकं मते सर्वत्र कारणतायाः शक्तिरेवावछेद
कत्वादितिन कोपिदोषः एवं तात्पर्यस्य तत्प्रतीतिजनकरूपस्य शाब्दज्ञानजनकत्वे सिद्धे चतुर्थवर्णके तात्पर्यस्य ज्ञा
नहेतुत्वनिराकरणवाक्यं तत्प्रतीतीछयोच्चारितत्वरूपतात्पर्यस्य निराकारणपरं अन्यथा तात्पर्यनिश्चयफलकवे
दांतविचारवैयर्थ्यप्रसंगात् केचित्तु शाब्दज्ञानत्वावछेनतात्पर्यज्ञानं न हेतुरित्येवंपरं चतुर्थवर्णके वाक्यं तात्पर्यसं
शयविपर्ययोत्तरशाब्दज्ञानविशेषे तात्पर्यज्ञानं हेतुरेवइदं वाक्यं एतत्तत्परसुतान्यरमितिसंशये तद्विपर्यये च तदुत्तरवा
र्थविशेषनिश्चयस्य तात्पर्यनिश्चयं विनानुपपत्तेरित्याहुः तच्च तात्पर्यं वेदमीमांसापरिशोधितन्यायादेवावधार्यते लोके

तुप्रकरणादिना तत्र लौकिकवाक्यानां नानांतरावगतार्थतयानुवादकत्व वेदे तु वाक्यार्थस्यापूर्वतयानानुवादकत्वेन
तत्र लोके वेदे च कार्यपराणामिव सिद्धार्थानामपि प्रामाण्यं पुत्रस्ते जात इत्यादिषु सिद्ध्यपदार्थेपि पदानां सामर्थ्यावधार
णात् अत एव वेदांतवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं यथा चैतत्तथा विषयपरिछेदे वक्ष्यते तत्र वेदानां नित्यसर्वज्ञपरमे
श्वरप्रणीतत्वेन प्रामाण्यं इति नैयायिकाः वेदानां नित्यत्वेन निरस्तसमस्तपुंदूषणतया प्रामाण्यमित्यध्वरमीमां
सकाः अस्मात्तु मते वेदोऽनित्यः उत्पत्तिमत्वात् उत्पत्तिमत्वं चास्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सा
मवेदो इत्यादिश्रुतेः नापि वेदानां तीक्ष्णणवस्थायित्वं यएव वेदो देवदत्तेनाधीतः स एव मयापीत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरो
धात् अत एव गकारादिवर्णानामपि न क्षणिकत्वं सोऽयं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात् तथा च वर्णपदवाक्य

तत्समुदायस्य वेदस्य वियदादिवत्सृष्टिकालीनोत्पत्तिकत्वं प्रलयकालीनध्वंसप्रतियोगित्वं च न तु मध्ये वर्णानामुत्पत्तिवि
नाशौ नंतं ककारकस्य नायं गौरवात् अनुच्चारणदशायां वर्णानामनभिव्यक्तिस्तदुच्चारणरूपव्यंजकाभावान्न विरु
ध्यते अंधकारस्य घटानुपलंभवत् उत्पन्नो गकार इत्यादिप्रत्यक्षं सोयं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधादप्रमाणे
वर्णाभिव्यंजकध्वनिगतोत्पत्तिनिरूपितपरंपराविषयकत्वेन प्रमाणं वा तस्मान्न वेदानां क्षणिकत्वं ननु क्षणिकत्वा
भावेपि वियदादिप्रपंचवत् उत्पत्तिमत्त्वेन परमेश्वरकर्तृकतया पौरुषेयत्वापत्तौ अपौरुषेयत्वं वेदानामिति नित्यवासिद्धं
तो भज्येतेति चेन्न पुरुषेणोच्चार्यमाणत्वं पौरुषेयत्वं गुरुमतोपि अध्यापकपरंपरयापि पौरुषेयत्वापत्तेः नापि
पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वं पौरुषेयत्वं नैयायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमाने अस्मदादिना सिद्धसाधनापत्तेः किंतु स

जातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं तथाच्चसर्गादिकाले परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धवेदानुपूर्वीसमानानुपूर्वीकवेदं
रचितवान् नतुतद्विजातीयवेदमितिनसजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वमपौरुषेयत्वंभारतादीनांतुस
जातीयोच्चारणानपेक्ष्यैवोच्चारणमितितेषांपौरुषेयत्वंएवंपौरुषेयापौरुषेभेदे। नागमोद्विधानिरूपितः इति
वेदांतपरिभाषायांआगमपरिछेदः॥ ॥४इदानीमर्थापत्तिर्निरूप्यते तत्रोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्प
नमेवार्थापत्तिः तत्रोपपाद्यज्ञानंकरणं उपपादकज्ञानंफलं येनविनायदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यं यस्याभावेयस्या
नुपपत्तिस्तत्तत्रोपपादकं यथा रात्रिंभोजनेनविनादिवाभुंजानस्यपीनत्वं अनुपपन्नमितितादृशंपीनत्वंउपपा
द्यंयथावारात्रीभोजनस्याभावेनाहदशपीनत्वस्यानुपपत्तिरितिरात्रीभोजनमुपपादकं रात्रिभोजनकल्पनारू

पायांप्रमितावर्थस्यापत्तिः कल्पनेतिषष्ठीसमासेनार्थापत्तिशब्दो वर्तते कल्पनाकरणपीनत्वादिज्ञाने तु अर्थस्याप
त्तिः कल्पना यस्मादिति बहुव्रीहीसमासेन वर्तत इति फलकरणयोरुभयोस्तत्प्रयोगः सेचार्थापत्तिर्द्विविधा दृष्टा
र्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेति तत्र दृष्टार्थापत्तिर्यथा इदं रजतमिति पुरोवर्तिनि प्रतिपन्नस्य रजतस्य नेदं रज
तमिति तत्रैव निषिध्यमानत्वं सत्यत्वे अनुपपन्नमिति रजतस्य सद्भिन्नत्वं सत्वात्यंताभाववत्त्वं वा मिथ्यात्वं कल्पयति
श्रुतार्थापत्तिर्यथा यत्र श्रूयमाणवाक्यस्य स्वार्थानुपपत्तिमुखेनार्थांतरकल्पनं सा एव श्रुतार्थापत्तिः यथा तर
ति शोकमात्मविदित्यत्र श्रुतस्य शोकशब्दवाच्यस्य बंधजातस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यानुपपत्त्या बंधस्य मिथ्यात्वं क
ल्पते यथा वा जीवी देवदत्तो गृहे नेति वाक्यश्रवणानंतरं जीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं कल्पयति श्रुतार्थापत्तिश्चाभि

देश

विधा अभिधानानुपपत्तिरभिहितानुपपत्तिश्च तत्र यत्रैकवाक्यैकश्रवणेऽन्वयाभिधानानुपपत्त्या अन्वयाभिधा
नोपयोगिपदांतरं कल्प्यते तत्राभिधानानुपपत्तिर्यथा द्वारमित्यत्रापिधेहि इत्यध्याहारः यथा वा विश्वजिता यजेते
त्यत्र स्वर्गकामपदाध्याहारः ननु द्वारमित्यादौ वाक्येऽन्वयाभिधानात् पूर्वमिदमन्वयाभिधानं पिधानोपस्थापक
पदं विनानुपपन्नमिति कथं ज्ञातमिति चेन्न अभिधानपदेन करणव्युत्पत्त्या तात्पर्यस्य विवक्षितत्वात् यथा च द्वार
कर्मपिधानक्रियाकसंसर्गपरत्वं पिधानोपस्थापकपदं विना अनुपपन्नमिति ज्ञानं तत्रापि संभाव्यते अभिहिता
नुपपत्तिस्तु यत्र वाक्यावगतोऽर्थो अनुपपन्नत्वेन ज्ञातः सन्नर्थांतरं कल्पयति तत्र द्रष्टव्या यथा स्वर्गकामो ज्योति
व ष्टोमेन यजेतेत्यत्र स्वर्गसाधनत्वस्य क्षणिकतया गतयाऽवगतस्य ज्योतिष्टोमस्यानुपपत्त्या मध्यवर्त्तिपूर्वं कल्प्यते न

चेयमर्थापत्तिरनुमानेंतर्भवितुमर्हति अन्वयव्याप्त्यज्ञानेन। नान्वयिन्यनंतर्भावात्व्यतिरेकिणश्चानुमानत्वंप्रा
गेवनिरस्तं अतएवार्थापत्तिस्थलेऽनुमिनोमीतिनानुव्यवसायः किंतु अनेनेदंकल्पयामीति नन्वर्थापत्तिस्थले इदम
 नेनविनानुपपन्नमितिज्ञानंकरणमित्युक्तंतत्रकिमिदंतेनविनानुपपन्नत्वंतदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमि
त्व तिब्रूमः एवमर्थापत्तेर्ज्ञानांतरत्वेसिद्धेव्यतिरेकीनानुमानांतरंपृथ्वीतरेभ्योभिद्यतेइत्यादौगंधवत्त्वमितरभेदं विनानु
पपन्नमित्यादिज्ञानस्यकारणत्वात् अतएवानुव्यवसायः पृथिव्यामितरभेदंकल्पयामीति। व्यतिरेकीनानुमानांतरंपृ
थ्वीतरेभ्योभिद्यते इति इत्यर्थापत्तिपरिच्छेदः ५ इदानींषष्ठंनिरूप्यते ज्ञानकारणजन्याभावानुभवाऽसाधारण
कारणमनुपलब्धिरूपंप्रमाणं अनुमानादिजन्यातींद्रियाभावानुभवहेतावनुमानादावतिव्याप्तिवारणायाज

न्यांतौं अदृष्टादौ साधारणकारणे ऽतिव्याप्तिवारणाय असाधारणे ऽति अभावस्मृत्यसाधारणहेतुसंस्कारे ऽतिव्याप्तिवा
रणायानुभवेति विशेषणं न चाभावानुमितस्थलेप्यनुपलब्धेवाभावो गृह्यतां विशेषाभावादिति वाच्यं धर्माद्यनुपलब्धि
मत्त्वेपि तदभावानिश्चयेन योग्यानुपलब्धेरेवाभावग्राहकत्वात् ननु केयं योग्यानुपलब्धिः किं योग्यस्य प्रतियोगिनो
अनुपलब्धिः उत योग्याधिकरणे प्रतियोग्यनुपलब्धिः नाद्यः स्तंभेपि शगत्वादिभेदस्याप्रत्यक्षतापत्तेः नांतः आत्मनि
धर्माद्यभावस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेरिति चेन्न योग्या चासावनुपलब्धिश्चेति कर्मधारयाश्रयणात् अनुपलब्धेर्योग्यताच नु
तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसंजितप्रतियोगिकत्वं यस्याभावो गृह्यते तस्य यः प्रतीयोगी तस्य सत्त्वेनाधिकरणे तर्कितेन प्र
संजितयोग्यमापादनयोग्यं यस्य प्रतियोग्युपलब्धिः स्वः अंधकारे तु तादृशोपादानाभावात्स्वरूपयस्यानुपलंभस्यत

त्वंतदनुपलब्धेर्योग्यत्वमित्यर्थः तथाहि स्फीतालोकवतिभूतलेयदिघटःस्यात्तदाघटोपलंभःस्यादितिआपा
दनसंभवात्तादृशभूतलेघटाभावोनुपलब्धिगम्यः अंधकारेषुतादृशापादनाभावात् नानुपलब्धिगम्यता अतएव
स्तंभेपिशाचसत्वेस्तंभवत् प्रत्यक्षत्वापत्यातदभावोनुपलब्धिगम्यः आत्मनिधर्मादिसत्वेप्यस्यातींद्रियतयानिरुक्तोप
लंभापादनासंभवात्धर्माद्यभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वं ननुकरीत्याऽधिकरणेंद्रियसंनिकर्षस्थलेऽभावस्यानुपल
ब्धिगम्यत्वमनुमतं तत्रचक्लृप्तेंद्रियमेवाभावाकारवृत्तावपिकरणं इंद्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानादितिचे
न्नप्रतियोग्यनुपलब्धेरप्यभावग्रहहेतुत्वेनक्लृप्तत्वेनकरणत्वमात्रस्यकल्पनात् इंद्रियस्याभावेनसहसंनिकर्षाभा
वेनाभावग्रहाहेतुत्वात् इंद्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणज्ञानाद्युपक्षीणत्वेनान्यथासिद्धेः ननुभूतलेघटोनेत्याद्यभा

वानुभवस्थलेभूतलांशेप्रत्यक्षत्वमुभयसिद्धमितितत्रवृत्तिनिर्गमनस्यावश्यकत्वेभूतलावछिन्नचैतन्यवन्निस्थघटाभा
वावछिन्नस्यापिप्रमातृअभिन्नतयाघटाभावस्यप्रत्यक्षत्वेवसिद्धांतेपीतिचेत्सत्यं अभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वेपित
त्कारणस्यानुपलब्धेर्नामांतरत्वात्नहिफलीभूतज्ञानस्यप्रत्यक्षत्वेनतत्करणस्यप्रत्यक्षप्रमाणतानियमोऽस्तिदशमस्त्व
मसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यप्रत्यक्षत्वेपितत्करणस्यवाक्यप्रमाणप्रत्यक्षप्रमाणभूत्वाभ्युपगमात् फलवैजात्यंविनाक
र्थंप्रमाणभेदइतिचेन्नवृत्तिवैजात्यमात्रेणप्रमाणवैजात्योपपत्तेः तथाचघटाद्यभावाकारावृत्तिर्नेंद्रियजन्याइंद्रियस्यवि
षयेणसंन्निकर्षात् किंतुघटाद्यनुपलब्धिमानांतरजन्येतिभवत्यनुपलब्धेर्मानांतरत्वं नन्वनुपलब्धिर्मानांतरया । रूप
क्षेप्यभावप्रतीतेप्रत्यक्षत्वेघटवतिघटाभावभ्रमस्यापिप्रत्यक्षत्वापत्तौतत्राप्यनिर्वचनीयघटाभावोऽभ्युपगम्येतनवे

ष्टापत्तिः तस्यमायोपादनकत्वेऽभावत्वानुपपत्तेर्मायोपादनकत्वाभावेमायायाःसकलकार्योपादानत्वानुपपत्तिश्चेन्नघ
टवतिघटाभावभ्रमोनतत्कालोत्पन्नघटाभावविषयकः किंतुभूतलरूपादौविद्यमानोलौकिकोघटाभावोभूतले
आरोप्यतइत्यन्यथाख्यातिरेवआरोप्यसंन्निकर्षस्थलेसर्वत्रान्यथाख्यातेरेवव्यवस्थापनात् अस्तुवाप्रतियोगिमति
तदभावभ्रमस्थलेतदभावस्यानिर्वचनीयत्वंतथापितदुपादानंमायैवनह्युपादानोपादेययोरत्यंतसाजात्यंतंतु
पटयोरपितंतुत्वपटत्वादिनावैजात्यात् यत्किंचित्साजात्यस्यमायायाअनिर्वचनीयघटाद्यभावस्यचमिथ्यात्वध
र्मस्यविद्यमानत्वात् अन्यथाव्यावहारिकघटाद्यभावंप्रतिकथंमायोपादनमितिकुतोनाशंक्येथाः नचविजातीय
योरप्युपादानोपादेयभावेब्रह्मैवजगदुपादानंस्यादितिनवाच्यंप्रपंचविभ्रमाधिष्ठानस्वरूपस्यतस्येष्टत्वात् परिण

भित्वरूपस्योपादानत्वस्यनिरवयवेब्रह्मण्यनुपपत्तेः नथाचप्रपंचस्यपरिणाम्युपादानंमायानब्रह्मेतिसिद्धांनद्रस्यलंप्रसं
गागतप्रपंचेनसत्ताभावश्चतुर्विधः प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यंताभावोऽन्योन्याऽभावश्चेतिमृत्पिंडादौकारणेका
र्यस्यघटादेरुत्पत्तेः पूर्वयोऽभावः सप्रागभावः सत्त्वभविष्यतीतिप्रतीतिविषयः तत्रैवघटस्यमुद्गरप्रहारानंतरंयो
भावः सप्रध्वंसाभावः ध्वंसस्यापिस्वाधिकरणेकपालनाशेनाशएवनचघटोन्मज्जनापत्तिः ध्वंसध्वंसस्यापि
घटप्रतिघटप्रतियोगिकध्वंसत्वात् अन्यथाप्रागभावध्वंसात्मकघटस्यविनाशेप्रागभावोन्मज्जनापत्तिः नचैव
मपियत्रध्वंसाधिकरणंचैतन्यंतदासिद्धेः आरोपितप्रतियोगिकध्वंसस्याधिष्ठानेप्रतीयमानस्याधिष्ठानमात्र
त्वात् तदुक्तं अधिष्ठानावशेषोहिनाशः कल्पितवस्तुनइति एवंप्रकृतिरूप्यविनाशोपीदमवछिन्नचैतन्यमेवयत्रा
तादृशमधिकरणंयदिचैतन्यव्यतिरिक्तंतदातस्यानित्यत्वमसिद्धं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्यब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वावक्ष्यमाण

धिकरणे यस्य कालत्रयेप्यभावः सं त्यंताभावः यथावायौरूपात्यंताभावः सोपिवियदादिवत् ध्वंसप्रतियोग्येवइद
मिदंनेतिप्रतीतिविषयोऽन्योन्याभावः अयमेवविभागोभेदः पृथक्त्वंचेतिव्यवह्रियते भेदातिरिक्तपृथक्त्वेप्रमा
णाभावात् अन्यंचान्योन्याभावोधिकरणस्यसादित्वेसादिरेव यथाघटेपटभेदः अधिकरणस्यानादित्वेअनादिरेव
यथाजीवेब्रह्मभेदोब्रह्मणिजीवभेदः द्विविधोपिभेदोध्वंसप्रतियोग्येव अविद्यानिवृत्तौतत्परतंत्राणांनिवृत्त्यवश्यं
भावात् पुनरपिभेदोद्विविधः सोपाधिकोनिरुपाधिकश्चेति तत्रोपाधिसत्ताव्याप्यसत्ताकत्वंसोपाधिकत्वंतच्छू
न्यत्वंनिरुपाधिकत्वं तत्राद्यो यथाएकस्यैवाकाशस्यघटोपाधिभेदेनभेदः यथावाएकस्यसूर्यस्यजलभाजनभेदेन
भेदः यथावाएकस्यब्रह्मणोंतःकरणभेदद्भेदः निरुपाधिकभेदो यथाघटेपटभेदः नचब्रह्मण्यपिप्रपंचभेदाभ्युपग

मेऽद्वैतविरोधः तात्त्विकभेदानभ्युपगमे वियदादिवदद्वैताव्याघातकत्वात् प्रपंचस्याद्वैते ब्रह्मणि कल्पितत्वांगीका
रात् तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः अक्षमां भवतः केयं साधुवंत्वं विद्वेषणं कल्पकल्पने किंन्वपस्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानक
ल्पितमिति अतएव विवरणेऽविद्यानुमाने प्रागभावव्यतिरिक्तत्वं विशेषणं तत्त्वप्रदीपिकायां चाविद्यालक्षणे भावत्वंवि
शेषणं संगच्छते एवं चतुर्विधानामभावानां योग्याप्रतीत्यानुपलब्ध्या प्रतीतिः तत्रानुपलब्धिमानांतरं एवमुक्तानां
प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वत एवोत्पद्यते ज्ञायते च तथाहि स्मृत्यनुभवसाधारणं संवादिप्रवृत्त्यनुकूल्यं तद्वति तत्प्रकारक
त्वं ज्ञानस्य प्रामाण्यं तच्च ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं न त्वधिकं गुणमपेक्षते प्रमामात्रेऽनुगतगुणाभावात् नापि प्रत्य
क्षमायां भूयोऽवयवेंद्रियसंनिकर्षः रूपादिप्रत्यक्षे आत्मप्रत्यक्षे च तदभावात् सत्यपि तस्मिन् पीतः शंख इति प्र।

साध्यस्य भ्रमत्वाच्च अतएव न सल्लिंगपरामर्शादिकमप्यनुमित्यादिप्रमायां गुणः असल्लिंगपरामर्शादिस्थलेपि विषया
बाधेनानुमित्यादेः प्रमात्वात् न चैवमप्रमापि प्रमा स्यात् ज्ञानसामान्यसामग्र्या अविशेषादिति निवाच्यं दोषाभावस्यापि
हेतुत्वांगीकारात् न चैवं परतस्त्वं आगंतुकभावकारणापेक्षायामेव परतस्त्वात् ज्ञायते च प्रामाण्यं स्वतः स्वतो ग्राह्यत्वं
च दोषाभावे सति यावत् स्वाश्रयग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वं स्वाश्रयो वृत्तिज्ञानं तद्ग्राहकं तु साक्षिज्ञानं तेन वृत्तिज्ञाने गृ॰
ह्यमाणे तद्गतं प्रामाण्यमपि गृह्यते न चैवं प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः तत्र संशयानुरोधेन दोषस्यापि सत्त्वेन दोषाभा
वघटितस्वाश्रयग्राहकाभावेन तत्र प्रामाण्यस्यैवाग्रहात् यद्वा यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वयोग्यत्वं स्वतस्त्वं संशय॰
स्थले प्रामाण्यस्योक्तयोग्यतासत्त्वेपि दोषवशेनाग्रहान्न संशयानुपपत्तिः अप्रामाण्यं तु न ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयो॰

ज्यंमायामप्यप्रामाण्यापत्तेः किंतुदोषप्रयोज्यंनाप्यप्रामाण्यं यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यंअप्रामाण्यंघटकंतदभाववत्त्वादेव
वृत्तिज्ञानानुपनीतत्वेसाक्षिणागृहीतुमशक्यत्वात् किंतुविसंवादिप्रवृत्त्यादिजनकंलिंगकानुमित्यादिविषयइतिपरतएव
प्रामाण्यमुत्पद्यतेज्ञायतेज्ञायते इत्यनुपलब्धिप्रामाण्यनिरूपणीयःपरिछेदः६॥ ॥एवंनिरूपितानांप्रमाणानांप्रामाण्यं
द्विविधंव्यावहारिकत्वादेकत्वंपारमार्थिकत्वावेदकत्वंचेतितत्रब्रह्मस्वरूपावगाहिप्रमाणव्यतिरिक्तसर्वप्रमाणनाम
द्यंप्रामाण्यंतद्विषयाणांव्यवहारदशायांबाधाभावात् द्वितीयंतुजीवब्रह्मैक्यपराणांसदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादी
नांतत्त्वमसीत्यंतानांतद्विषयस्यजीवपरैक्यस्यकालत्रयाबाध्यत्वात् तच्चैक्यंतत्त्वंपदार्थज्ञानाधीनज्ञानमितिप्रथमंतत्त्वंप
दार्थौलक्षणप्रमाणाभ्यांनिरूप्यते तत्रलक्षणंद्विविधं स्वरूपलक्षणंतटस्थलक्षणंचेति तत्रस्वरूपमेवलक्षणंस्वरूपल

क्षणं यथा सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यत्र सत्यादिकं स्वरूपलक्षणं ननु स्वस्य स्ववृत्तित्वाभावे कथं लक्षणमिति चेन्न स्वस्यैव स्वापेक्ष
याधर्मिधर्मभावकल्पनया लक्षणत्वसंभवात् तदुक्तं आनंदो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति संति धर्माः अपृथक्त्वेपि चैतन्या
त्पृथगिवावभासंत इति तटस्थलक्षणं नाम यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वे सति यद्व्यावर्तकं तदेव यथा गंधवत्त्वं पृ
थिवीलक्षणं महाप्रलये परमाणुषु उत्पत्तिकाले घटादिषु गंधाभावात् प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वं अत्र जगत्प
देन कार्यजातं विवक्षितं कारणं च कर्तृत्वमतोऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः कर्तृत्वं च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञाना
चिकीर्षाकृतिमत्त्वं ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसद्भावे च यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः त
स्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायत इत्यादिश्रुतिर्[illegible]नं तादृशचिकीर्षासद्भावे च सोकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि

श्रुतिर्मानं तादृशः कर्तान्वतन्मानो कुरुतेत्यादिवाक्यं ज्ञानेच्छाद्यःन्यत्वमगर्भलक्षणत्रितयं विवक्षितं अन्यथा व्यर्थवि
शेषणत्वापत्तेः अतएव जन्मस्थितिध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः एवं च लक्षणानि नव संपद्यन्ते ब्रह्मणो जगज्ज
न्मादिकारणत्वे च यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादिमानं यद्वा निखिलजग
दुपादानत्वं ब्रह्मणो लक्षणं उपादानत्वं च जगदध्यासाधिष्ठानत्वं जगदाकारेण परिणममानमायाधिष्ठानत्वं वा एतादृ
शमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य इदं सर्वं यदयमात्मा सच्च त्यच्चाभवत् बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मप्रपंचयोस्तादा
त्म्यव्यपदेशः घटः सन् घटो भाति घट इष्ट इत्यादिलौकिकव्यपदेशोऽपि सच्चिदानंदरूपब्रह्मण्येकाध्यासात् नन्वानंदांश
स्य क्वचिदध्यासात् घटादेरिष्टत्वव्यवहारे दुःखस्यापि तत्राध्यासात् तत्रापीष्टत्वादिव्यवहारापत्तिरिति चेन्न आरो

पेसतिनिमित्तानुसरणं नतुनिमित्तमस्तीत्यारोपइत्यभ्युपगमेनदुःखादौसच्चिदंशाध्यासेप्यानंदांशाध्यासाभावात् ज
गतिनामरूपांशद्वयव्यवहारस्तु अविद्यापरिणामात्मकनामरूपसंबंधात् तदुक्तं अस्तिभातिप्रियंरूपंनामचेत्यंच
पंचकं आद्यंत्रयंब्रह्मरूपंजगद्रूपंततोद्वयमिति अथसृष्टिनिरूपणं तत्रसर्गकालेपरमेश्वरः सृज्यमानप्रपंचवै।
चित्र्यहेतुप्राणिकृतोपरिमितानिरूपाणिशक्तिविशेषविशिष्टमायासहितः सन्नामरूपात्मकनिखिलप्रपंचप्रथमं
बुद्धावाकलय्येदंकरिष्यामीतिसंकल्पयति तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतिसोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुतेः त
त्राकाशादीनिपंचभूतान्यंचीकृतानितन्मात्रपदप्रतिपाद्यान्युत्पद्यंतेतत्राकाशस्यशब्दोगुणः वायोस्तुशब्दस्पर्शौते
जसस्तुशब्दस्पर्शरूपाणिअपांतुशब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्यास्तुरूपरसगंधस्पर्शाः तत्तुशब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं।

बाधादावपितदुपलंभात् नचासौभ्रमः बाधकाभावात् इमानिभूतानित्रिगुणमायाकार्याणित्रिगुणानिएतैश्चस
त्वगुणोपेतैःश्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि पंचेंद्रियाणिमनोबुद्धिचित्ताहंकाराणिचजायंते श्रोत्रादीनांक्रमेणदि
ग्वातार्कवरुणाश्विनोरधिष्ठातृदेवताः मनआदीनांचतुर्णांक्रमेणचंद्रचतुर्मुखाच्युतशंकराःअधिष्ठातृदेवताः
एतैरेवरजोगुणोपेतैःपंचभूतैर्यथाक्रमंवाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेंद्रियाणिजायंते तेषांचक्रमेणवाह्नींद्रो
पेंद्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः रजोगुणोपेतैःपंचभूतैरेवपंचवायवः प्राणापानव्यानवायुरुदानः कंठस्थान
वर्तीअशितपीतान्नादिसमीकरणकरः समानः नाभिस्थानवर्तीतैरेवतमोगुणोपेतैरपंचीकृतभूतानिजायंतेते
षांत्रिवृत्तमेकैकंकरवाणीतित्रिवृत्करणसाम्य॰पंचीकरणोपलक्षणार्थत्वात् पंचीकरणप्रकारश्चेत्थंआका

शामादौ द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्द्धा विभज्य तेषां चतुर्णां मंशानां वाय्वादिषु योजनमेवं वाय्वादिकमप्याका
शादिषु योजनं एवं तेजआदीनामपि तदेवमेकैकस्यार्द्धं स्वांशात्मकं सार्द्धांतरं चतुर्भूतमयमिति पृथिव्यादेः स्वांशा
धिक्यात् पृथिव्यादिव्यवहारः तदुक्तं वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वाद इति पूर्वोक्तैः। अपंचीकृतभूतैर्लिंगशरीरं परलोक
यात्रानिर्वाहकं मोक्षपर्यंतस्थायि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेंद्रियपंचकं कर्मेंद्रियपंचकं प्राणादिपंचयुक्तं जायते
तदुक्तं पंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियसमन्वितं अपंचीकृतभूतोत्थं सूक्ष्मांगं भोगसाधनमिति तच्च द्विविधं परम
परं च परं [illegible] हिरण्यगर्भलिंगशरीरं अपरमस्मदादिलिंगशरीरं तत्र हिरण्यगर्भलिंगशरीरं महत्तत्त्वं अस्मदादि
लिंगशरीरं चाहंकार इत्याख्यायते एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः पंचकृतभूतेभ्यो भूम्यंतरिक्षस्वर्गमहर्जनस्तपःसत्यात्म

कस्योर्द्ध्वलोकसप्तकस्य अतलवितलसुतलरसातलतलातलमाहातलपातालाख्याअधोलोकसप्तकस्य ब्रह्मांडस्यजरायु
जांडजस्वेदजोद्भिजाख्यचतुर्विधस्थूलशरीराणांचोत्पत्तिः तत्रजरायुभ्योजातानिमनुष्यपश्वादीनीशरीराणिवृक्षादी
नांपापफलभोगायतनत्वंतत्रपरमेश्वरस्यपंचतन्मात्राद्युत्पत्तौसप्तदशावयवोपेतलिंगशरीरोत्पत्तौचसाक्षात्कर्तृत्व
द्वतरनिरविच्छप्रपंचात्ततोहिरण्यगर्भोप्रथमोजीवः तत्वाराहंताहमिमास्तितोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतेः हिरण्यगर्भनाममूर्तित्रयादन्यः प्रथमोजीवः सवैशरीरीप्रथमः सवैपुरुषउच्यतेआ
दिकर्तासभूतानांब्रह्माग्रेसमवर्त्तते हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रः इत्यादिश्रुतेः॥ ॥एवंभूतभौतिकसृष्टिर्निरूप
पिताइदानींप्रलयोनिरूप्यते प्रलयोनामत्रैलोक्यविनाशः सचतुर्विधः नित्यः नैमित्तिकः प्राकृतः आत्यंतिकश्चेति

तत्रनित्यप्रलयः सुषुप्तिः तस्याः सकलकार्यप्रलयरूपत्वात् धर्माधर्मपूर्वसंस्काराणांच तदाकारणात्मनावस्थानं तेन सु
षुप्त्याउत्थितस्यन सुखदुःखानुपपत्तिः नच सुषुप्तावंतःकरणस्याविनाशे नदधीनप्राणादिक्रियानुपपत्तिः वस्तुनः वस्तु
 तःश्वासाद्यभावेपिवृत्कपल्ध्येः पुरांतरीयभ्रांतिमात्रत्वान् सुप्तशरीरोपलभकवत् नचैवं सुप्तस्यपरेताविशेषः सुप्त
स्यहि लिंगशरीरं संस्कारात्मना त्रैववर्तते न परेतस्यतुलोकांतरइति वैलक्षण्यात् यद्वांतः करणस्य द्वेशक्तिः ज्ञानशक्तिः
क्रियाशक्तिश्चेति तत्रज्ञान विशिष्टांतःकरणस्यनाशः नक्रियाविशिष्टस्येति प्राणाद्यवस्थानमविरुद्धं यदासुप्तः स्व
प्नंनकंचनपश्यति अथास्मिन्प्राणएकधाभवति अथैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येतिसतासोम्यतदासंपन्नोभवति
 स्वमपीतोभवतीत्यादिरुक्तसुषुप्तौ[illegible]नंप्राकृतप्रलयस्तु हिरण्यगर्भकार्यब्रह्मविनाशनिमित्तकः सकलकार्यविना

ना: यदा तु प्रागेवोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य कार्यब्रह्मणो ब्रह्मांडाधिकारप्रारब्धकर्मसमाप्तौ विदेहकैवल्यात्मिका परामु
क्तिस्तदा तल्लोकवासिनामप्युत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह विदेहकैवल्यं ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंच
रे परस्यांते कृतात्मनः प्रविशंति परं पदमिति श्रुतेः एवं स्वर्गलोकवासिभिः सह कार्यब्रह्मणि मुच्यमाने तदधिष्ठितब्रह्मां
डतदंतर्वर्तिनिखिललोकांतर्गतस्थावरादीनां भौतिकादीनां भूतानां च प्रकृतौ मायायां प्रलयः न तु ब्रह्मणि बाधरू
पविनाशस्येव ब्रह्मनिष्ठत्वात् प्राकृत इत्युच्यते कार्यब्रह्मणो दिवसावसाननिमित्तकस्त्रैलोक्यविनाशमात्रप्रलयो नै।
मित्तिकः प्रलयः ब्रह्मदिवसश्चतुर्युगसहस्रपरिमितिकालः चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यत इ[ति]त्यादिवच।
नात् प्रलयकालो दिवसकालपरिमितः रात्रिकालस्य दिवसकालतुल्यत्वात् प्राकृतिकप्रलये नैमित्तिकप्रलये च

पुराणवचनानि प्रमाणानि द्विपरार्द्धे त्वतिक्रांते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः तदा प्रकृतयः सप्त कल्पंते प्रलयायहि एष प्राकृतिको रा
जन्प्रलयो यत्र लीयते इति वचनं प्राकृतिकप्रलये मानं एष नैमित्तिकः प्रोक्तो प्रलयो यत्र विश्वसृक् शेतेऽनंतासने नित्यम
त्मसात्कृत्य चात्मभूरिति वचनं नैमित्तिकप्रलये मानं तुरीयप्रलयस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तः सर्वमोक्षः स चैकजीव
वादे युगपदेव नानाजीववादे क्रमेण सर्वमेकीभवतीत्यादिश्रुतेः तत्राद्यास्त्रयोपि प्रलयाः कर्मोपरमनिमित्तः तुरीय
स्तु ज्ञानोदयनिमित्तो लयोऽज्ञानेन सहैवेति विशेषः चतुर्विधः प्रलयो निरूपितः तस्येदानीं क्रमो निरूप्यते भूतानां भौ
तिकानां च न कारणलयक्रमेण लयः कारणलयसमये कार्याणामाश्रयमंतरेणावस्थानानुपपत्तेः किंतु सृष्टिक्रमविप
रीतक्रमेण तत्तत्कार्यनाशे तत्तज्जनकादृष्टनाशस्यैव प्रयोजकत्वेनोपादाननाशस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथा न्यायमतेपि म

माहाप्रलये पृथिवीपरमाणुगतरूपरसादेरविनाशपत्तेः तथाच पृथिव्या अप्सु अपां तेजसी तेजसो वायौ वायोराकाशे आ
काशस्य जीवाहंकारे तस्य च हिरण्यगर्भाहंकारे तस्य चाविद्यायामित्येवं रूप एव प्रलयः तदुक्तं विष्णुपुराणे जगत्प्र
तिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते॥१॥ वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीय
ते अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले संप्रलीयते २ पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः इत्येवंविधप्रलयकारणं
तत्पदार्थस्य ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं न तु वेदान्तैर्ब्रह्मणि जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यमाने सति सप्रपंचब्रह्म स्यात् अन्य
था सृष्टिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरितिचेन्न नहि सृष्टिवाक्यानां सृष्टौ तात्पर्यं किं त्वद्वितीये ब्रह्मण्येव तत्प्रतिपत्तौ क
थं सृष्टेरुपयोगः इत्थं सृष्टिमनुपन्यस्य निषेधो ब्रह्मणि प्रतिपाद्येत तदा ब्रह्मणि प्रतिषिद्धस्य प्रपंचस्य वायौ प्र

निश्चिद्रूपस्यैव ब्रह्मणोऽन्यत्रावस्थानशंकायां निर्विचिकित्समद्वितीयत्वं नाप्रतिपादितं स्यात् ततः सृष्टिवाक्यात्
ब्रह्मणोपादानत्वज्ञाने सति उपादानं विना कार्यस्यान्यत्र सद्भावशंकायां निरस्तायां नेत्यादिना ब्रह्मण्यपि तस्यासत्त्वोप
पादने प्रपंचस्य तुच्छावगमे निरस्ताखिलद्वैतविभ्रममखंडसच्चिदानंदैकरसं ब्रह्म सिद्ध्यतीति परंपरया सृष्टिवाक्या
नामप्यद्वितीये ब्रह्मण्येव तात्पर्यं उपासनाप्रकरणपठितसगुणब्रह्मप्रतिपादकानामुपासनाविध्यपेक्षितगुणदोष
मात्रपरत्वं न गुणपरत्वं निर्गुणप्रकरणपठितानां सगुणवाक्यानां तु निषेधवाक्यापेक्षितनिषेध्यसमर्पकत्वेन न वि
नियोग इति न किंचिदपि वाक्यमद्वितीयब्रह्मप्रतिपादनेन विरुध्यते तदेवं स्वरूपतटस्थलक्षणलक्षिततत्पदवाच्य
मीश्वरचैतन्यं मायाप्रतिबिंबरूपमिति केचित् तेषामयमाशयः जीवपरमेश्वरसाधारणं चैतन्यमात्र बिंबं तस्यैव बिं

बस्याविद्यात्मकायामायायांप्रतिबिंबमीश्वरश्चैतन्यंअंतःकरणेषुप्रतिबिंबितंजीवश्चैतन्यंकार्योपाधिरयंजीवःकारणो
पाधिरीश्वरइतिश्रुतेः एतन्मतेजलाशयगतशरावगतसूर्यप्रतिबिंबयोरभेदअविद्यात्मकोपाधेर्व्यापकतयात्तदुपा
धिरीश्वरस्यापिव्यापकत्वंअंतःकरणस्यपरिछिन्नतयात्तदुपाधिजीवस्यापिपरिछिन्नत्वं एतन्मतेऽविद्याकृताजी
वदोषाजीवइवपरमेश्वरेपिस्युःउपाधेःप्रतिबिंबपक्षपातीत्वादीश्वरस्वरसाद्बिंबात्मकईश्वरश्चैतन्यमित्यपरेतेषा
मयमाशयःएकमेवचैतन्यंबिंबत्वाक्रांतमीश्वरश्चैतन्यंप्रतिबिंबत्वाक्रांतंजीवश्चैतन्यंबिंबप्रतिबिंबकल्पनोपा
धिश्चएकजीववादेअविद्याअनेकजीववादेत्वंतःकरणान्यैंअविद्यांतःकरणरूपोपाधिप्रयुक्तोजीवपरभेदः। व
उपाधिकृतदोषश्चप्रतिबिंबेजीवएववर्ततेनतुबिंबेपरमेश्वरेउपाधेःप्रतिबिंबपक्षपातित्वात् एतन्मतेचगग

नसूर्यस्यजलादौभासमानप्रतिबिंबसूर्यस्येवपरयोरभेदः ननुग्रीवास्थमुखस्यदर्पणप्रदेशइवबिंबचैतन्यप
रमेश्वरस्यजीवप्रदेशेऽभावान्नतस्यसर्वान्तर्यामित्वंनस्यादितिचेन्न साभ्रनक्षत्रस्याकाशस्यजलादौप्रतिबिंबित
त्वेबिंबभूतमहाकाशस्यापिजलादिप्रदेशदर्शनेनापरिछिन्नबिंबस्यप्रतिबिंबसंबंधित्वेऽपरिछिन्नब्रह्मबिंब
स्यप्रतिबिंबदेशसंबंधाविरोधात् नचरूपहीनस्यब्रह्मणोनप्रतिबिंबसंभवः रूपवतएवतथादर्शनादितिवाच्यं निरू
पस्यापिरूपस्यप्रतिबिंबदर्शनात् नचनिरूपस्यद्रव्यस्यप्रतिबिंबाभावनियमः आत्मनोद्रव्यत्वाभावस्योक्तत्वात्
एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत् यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोगच्छन्नित्यादिवाक्येन
ब्रह्मप्रतिबिभावानुमानस्यबाधितत्वाच्च तदेवंतत्पदवाच्यार्थोनिरूपितः इदानींपदवाच्यार्थोनिरूप्यते एक

जीववादे अविद्याप्रतिबिंबो जीवः अनेकजीववादे अंतःकरणप्रतिबिंबः सच जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयवान् त
त्र जाग्रद्दशानामेंद्रियजन्यज्ञानावस्था अवस्थांतरे इंद्रियाभावान्नातिव्याप्तिः इंद्रियजन्यज्ञानं चांतःकरणवृत्तिः रूप
ज्ञानस्यानादित्वात् साचांतःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्था इत्येकं मतं तथाहि अविद्योपहितचैतन्यजीवत्वपक्षे घटा
धिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिभानप्रसक्तौ घटावच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापरतंत्र
मवस्थापरवाच्यमभ्युपगंतव्यं एवं सति न घटादेर्भानप्रसंगः अनावृतचैतन्यसंबंधस्यैव भानप्रयोजकत्वात् तस्याव
रणस्य सदातनत्वे कदाचिदपि घटभानं न स्यादिति तद्भंगे वक्तव्ये तद्भंजकं न चैतन्यमात्रं तद्भासकस्य तदनिवर्तकत्वान्ना
पि वृत्त्युपहितं चैतन्यं परोक्षस्थलेपि तन्निवृत्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तिविशेषस्य तदुपहितवा आवरणभंगजनकत्वमि

स्व

त्यावरणाभिभवार्थावृत्तिरुच्यते संबंधार्थावृत्तिरित्यपरंमतं तत्राविद्योपाधिकोऽपरिछिन्नोजीवः सचघटादिप्र
देशेविद्यमानोपिघटाद्याकारापरोक्षवृत्तिविरहदशायांनघटादिकमवभासयतिघटादिनासंबंधाभावात् तत्तदा
कारवृत्तिदशायांतुभासयतितदासंबंधसत्वात् नन्वविद्योपाधिकस्यापरिछिन्नस्यजीवस्यस्वतएवसमस्त
वस्तुसंबंधस्याविरहवृत्तिदशायांसंबंधाभावाभिधानमसंगतंअसंगनदृष्ट्याचसंबंधाभावाभिधानेचवृत्यनं
तरमपिसंबंधोनस्यादितिचेत् उच्यतेनहिवृत्तिविरहदशायांजीवस्यघटादिभाससहसंबंधसामान्यंनिषेधा
मः किंतर्हिघटादिभानप्रयोजकसंबंधविशेषः सचसंबंधविशेषोविषयजीवचैतन्यस्यचव्यंग्यव्यंजकतालक्ष
णः कारांचित्कसदाकारवृत्तिनिबंधनः तथाहितैजसमंतःकरणंस्वछद्रव्यत्वात्स्वतएवजीवचैतन्याभिव्यंजकंस

मर्थं घटादिकं तु न तथा अस्वच्छद्रव्यत्वात् साकारवृत्तिदशायां तु वृत्त्यभिभूतजाड्यधर्मकतया स्वच्छत्वादितच्चैतन्याभिव्यं
जनयोग्यतां आश्रयतया च वृत्त्युदयानंतरं चैतन्यमभिव्यनक्ति तदुक्तं विवरणे अंतःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंस
र्गिण्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति दृष्टं चास्वच्छद्रव्यस्यापि स्वच्छद्रव्यसंबंधिदशायां प्रतिबिंबग्रा
हित्वं चैतन्याभिव्यक्तित्वं च तत्र प्रतिबिंबितत्वं एवंविधाभिव्यंजकसिध्यर्थमेव वृत्तेरपरोक्षस्थले बहिर्निर्गमनांगीका
रः परोक्षस्थले तु वन्ह्यादौ वृत्तिसंसर्गाभावान्न चैतन्याभिव्यंजकतया नापरोक्षत्वं चैतन्याभिव्यंजकत्वमिति दृष्टव्यं ए
वं जीवस्यापरिछिन्नत्वेपि वृत्तेः संबंधार्थं निरूपितं इदानीं परिछिन्नत्वपक्षे संबंधार्थत्वं प्रतिपाद्यते तथाहि अंतःक
रणोपाधिको जीवः तस्य च घटाद्यनुपादानतया घटादिदेशासंबंधात् किंतु ब्रह्मैव घटाद्युपादानं तस्य मायोपहित

स्यघटान्वयित्वात् अतएवब्रह्मणः सर्वज्ञता तथाचजीवघटाद्यधिष्ठानब्रह्मचैतन्याभेदमंतरेण घटाद्यवभासासं
भवेप्राप्ते तदवभासाय घटाद्यधिष्ठानब्रह्मचैतन्याभेदसिध्यर्थं घटाद्याकारावृत्तिरिष्यते ननु वृत्याकथं प्रमातृ
चैतन्यविषयचैतन्ययोरभेदः संपाद्यते घटांतःकरणोपाधिभेदेन तदवच्छिन्नचैतन्ययोरभेदासंभवादितिचेन्न वृत्ते
र्विषयदेशनिर्गमनांगीकारे वृत्यंतःकरणविषयाणामेकदेशस्थत्वेनोपधेयभेदाभावस्योक्तत्वात् एवमपरोक्ष
स्थले वृत्तेर्मतभेदे विनियोग उपपादितः इंद्रियाजन्यविषयगोचरापरोक्षांतःकरणवृत्त्यवस्था स्वप्नावस्था जाग्र
दवस्था व्यावृत्त्यर्थं इंद्रियाजन्येति अविद्यावृत्तिमत्यां सुषुप्तावतिव्याप्तिवारणायांतःकरणेति सुषुप्तिर्नामाविद्या
गोचराविद्यावस्था जाग्रत्स्वप्नयोरविद्याकारवृत्तेरंतःकरणवृत्तेरंतःकरणवृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः अत्र केचिन्म

रणमुछ्योरवस्थांतरत्वमाहुः अत्र नयोरवस्थांतर्यांतर्भावबहिर्भावयोस्त्वंपदार्थनिरूपणेउपयोगाभावान्न
तंत्रप्रयत्यते तस्य च मायोपाध्यपेक्षया एकत्वं अंतःकरणोपाध्यपेक्षया नानात्वं व्यवह्रीयते एतेन जीवस्याणुत्वंप्र
त्युक्तं बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्ट इत्यादौ जीवस्य बुद्धिशब्दवाच्यांतःकरणपरिणामोपा
धिकपरिमाणश्रवणात् स च जीवः स्वयंप्रकाशः स्वप्नावस्थामधिकृत्यात्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति श्रुतेः अनु
भवरूपश्च प्रज्ञानघन इति श्रुतेः अनुभवामीति व्यवहारस्तु वृत्तिप्रतिबिंबितं चैतन्यमादायोपपद्यते एवं त्वंप
दार्थो निरूपितः अधुना तत्त्वंपदार्थयोरैक्यं महावाक्यप्रतिपाद्यमभिधीयते ननु नाहमीश्वर इत्यादिप्रत्यक्षेण
किंचिज्ज्ञत्वेन सर्वज्ञत्वविरुद्धधर्माश्रयत्वादिलिंगेन द्वासुपर्णा सयुजेत्यादिश्रुत्या द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चा

क्षरएवचक्षरः सर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते इत्यादिस्मृत्याचजीवपरभेदस्यावगतत्वेन नत्वमस्यादिवाक्य
मादित्योयूपः यजमानः प्रस्तर इत्यादिवाक्यवदुपचरितार्थमेवेतिचेन्न भेदप्रत्यक्षस्यसंभावितकरणदोषस्या
संभावितदोषवेदजन्यज्ञानेनबाध्यमानत्वात् अन्यथाचंद्रगताधिकपरिमाणग्राहिज्योतिःशास्त्रस्यचंद्रप्रादेशग्रा
हिप्रत्यक्षेणबाध्यापत्तेः पापरक्तेघटोरक्तोनस्यामइतिवत्सविशेषणेहीतिन्यायेनजीवपरभेदग्राहिप्रत्यक्षस्यवि
शेषणीभूतधर्मभेदविषयत्वाच्च अतएवनानुमानमपिप्रमाणं आगमबाधात् मेरुपाषाणमयत्वानुमानवत्
नाप्यागमांतरविरोधः तत्पराततत्परवाक्ययोस्तत्परवाक्यस्यबलत्वेन लोकसिद्धभेदानुवादकद्वासुपर्णादिवाक्या
पक्षयोपक्रमोपसंहाराद्यवगताद्वैततात्पर्यविशिष्टस्यतत्वमस्यादिवाक्यस्यप्रबलत्वात् ननुजीवपरैक्यविरुद्धध

र्माश्रयत्वानुपपत्तिः शीतस्यैव जलस्योपाधिकोष्णाश्रयत्ववत्स्वभावतो निर्गुणस्यैव जीवस्यांतःकरणाद्युपाधिककर्तृत्वाद्या
श्रयत्वप्रतिभासोपपत्तेः पारिजठ्राद्वेष्मारोपितनराप्रकृतेपि तुल्यं नच सिद्धांते कर्तृत्वमस्य कस्यचिदप्यभावादा
रोप्यप्रमाहितसंस्काराभावे कथमारोप इति वाच्यं लाघवेनारोप्यविषयसंस्कारत्वेनैव तस्य हेतुत्वात् नच
प्राथमिकारोपे का गतिः कर्तृत्वाद्यध्यासप्रवाहस्यानादित्वात् तत्त्वंपदवाच्ययोरैक्यायोगेपि लक्ष्यस्वरूपयो
रैक्यमुपपादितमेव अत एव तत्प्रतिपादकतत्त्वमस्यादिवाक्यानामखंडार्थत्वं सोयमित्यादिवाक्यवत् नच कार्य
परिणामेव प्रामाण्यं पुत्रस्ते जात इत्यादौ सिद्धेपि संगतिग्रहात् एवं सर्वप्रमाणाविरुद्धश्रुतिस्मृतीतिहासपुराण
प्रतिपाद्यं जीवपरैक्यं वेदांतशास्त्रस्य विषय इति सिद्धं ॥ इति श्री वेदांतपरिभाषायां विषयपरिच्छेदः ॥ ७ ॥

दूदानींप्रयोजननिरूप्यते यदवगतंतत्ववृत्तिनयेष्यते तत्प्रयोजनंतच्चद्विविधंमुख्यंगौणंचेतितत्रदुःखाभावोमु
ख्यप्रयोजनेतदन्यतरसाधनंगौणप्रयोजनंसुखंचद्विविधंसातिशयंनिरतिशयंचेतिसातिशयंसुखंविषयानु
षंगजनितोंतःकरणजनितंवृत्तितारतम्यकृतानंदभावविशेषः एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीति
श्रुतेःनिरतिशयसुखंचब्रह्मैवआनंदोब्रह्मेतिविज्ञानात्विज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादिश्रुतेःआनंदात्मकब्रह्मप्राप्ति
श्चमोक्षःशोकनिवृत्तिश्चब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतितरतिशोकमात्मविदित्यादिश्रुतेः नतुलोकांतरावाप्तिस्वजन्म
वैषयिकानंदोवामोक्षःतस्यकृतकत्वेनानित्यत्वेमुक्तस्यपुनरावृत्त्यापत्तेःननुत्वन्मतेप्यानंदावाप्तेरनर्थनिवृत्ते
श्चसादित्वेतुल्येदोषःअनादित्वेतुमोक्षमुद्दिश्यश्रवणादौप्रवृत्त्यनुपपत्तिरितिचेन्नसिद्धस्यैवब्रह्मरूपस्यमोक्षस्य

सादित्वं ब्रह्मणि तत्साधने प्रवृत्युपपत्तेः अनर्थनिवृत्तिरपि अधिष्ठानभूतब्रह्मस्वरूपतया सिद्धैव लोकेपि प्राप्तप्राप्ति
हृतपरिहारयोः प्रयोजनत्वं दृष्टमेव यथा हस्तगतविस्मृतासुवर्णहीन वहस्ते सुवर्णमिस्त्याप्तोपदेशादप्राप्तमिव
प्राप्नोति यथा वा यथा सर्पगतिस्तद्वत् वक्रयितवक्रायां सर्पाकारवरणायां स्त्रजि सर्पत्वभ्रमवत् नायं सर्प इत्या
प्तवाक्यात् सरिहृतस्यैव सर्पस्य परिहारः एवं प्राप्तस्याप्यानंदस्य प्राप्तिः परिहृतस्याप्यनर्थस्य निवृत्तिर्मोक्षः स ए
व च प्रयोजनं स च ज्ञानैकसाध्यः तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुतेः अज्ञाननिवृत्ते
र्ज्ञानैकसाध्यत्वनियमाच्च तच्च ज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यगोचरं अभयं वै जनक प्राप्तोसीति ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदा
त्मानमेवावेदाहं ब्रह्मास्मीति इत्यादिश्रुतेः स एषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्यादिवाक्ये

थं ज्ञानंमोक्षस्य साधनमितिनारदीयवचनाच्चतच्चज्ञानमपरोक्षरूपंपरोक्षत्वेऽपरोक्षभ्रमानिवर्तकत्वानुपपत्तेः त
च्चापरोक्षज्ञानंतत्वमस्यादिवाक्यादितिकेचित्मनननिदिध्यासनसंस्कृतांतःकरणादित्यपरे तत्रएवंचार्याणाम
यमाशयः संविदापरोक्षं नकरणविशेषोत्पत्तिनिबंधनंकिंतुप्रमेयविशेषनिबंधनमित्युपपादितं तथाचब्र
ह्मणः प्रमातृजीवाभिन्नतयातत्गोचरंशब्दजन्यज्ञानमपिअपरोक्षंअतएवप्रतर्दनाधिकरणेप्रतर्दनंप्रतिप्राणो
स्मि प्रज्ञानात्मानमामायुरमृतमुपास्वेतींद्रप्रोक्तवाक्येप्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वेनिश्चितेसतिमामुपास्वेत्यस्मदोनु
पपत्तिमाशंक्यतदुत्तरत्वेनप्रवृत्तेः शास्त्रदृष्ट्यात्पदेशोवामदेववदितिसूत्रेशास्त्रेयादृष्टिः शास्त्रदृष्टिरितितत्व
मस्यादिवाक्यजन्यमहंब्रह्मेतिज्ञानंशब्देनोक्तमितिअन्येषांत्वेवमाशयः करणविशेषनिबंधनमेवज्ञानानांप्र

स्पष्टत्वं न विषयविशेषनिबंधनं एकस्मिन्नेव वस्तुनि पटुकरणयोः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षव्यवहारदर्शनात् तथा च संवि
त्साक्षात्वे इंद्रियजन्यत्वस्यैव प्रयोजकतया न शाब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वं ब्रह्मसाक्षात्कारमपि मननिदिध्या
सनसंस्कृतं मन एव कारणं मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुतेः मनोऽगम्यत्वश्रुतिश्चासंस्कृतमनोविषया न चैवं
ब्रह्मण औपनिषदत्वानुपपत्तिः अस्मदुक्तमननस्य वेदजन्यज्ञानानंतरमेव प्रवृत्ततया वेदोपजीवित्वात्
वेदानुपजीविमानांतरगम्यत्वस्यैव वेदजन्यत्वविरोधित्वात् शास्त्रदृष्टिसूत्रमपि ब्रह्मविषयमानसप्रत्यक्षस्य
शास्त्रप्रयोजत्वादुपपद्यते तदुक्तं अपिराधेनसूत्राच्छास्त्रार्थध्यानजा प्रमा शास्त्रदृष्टिर्मता नां तु वेत्ति वाचस्प
तिः परइतितत्त्वज्ञानं पापक्षयात् सर्वकर्मानुष्ठानादिति परंपरया कर्मणां विनियोगः अत एव तन्मेतं वेदानुव

वनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेत्यादिश्रुतेः कषायेकर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तत इत्यादि
स्मृतिश्च संगच्छते एवं श्रवणमनननिदिध्यासनानां विधानात् श्रवणं नाम वेदांतानां ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणानुकू
लामानसी क्रिया मननं नाम शब्दावधारितेर्थे मानांतरविरोधशंकायां तन्निवारणानुकूलतर्कात्मकज्ञानजनको मा
नसो व्यापारः निदिध्यासनं नाम अनादिदुर्वासनया विषयेष्वाकृष्यमाणस्य चित्तस्य विषयेभ्य उत्कृष्य आत्मविषय
स्थैर्यानुकूलो मानसो व्यापारः तत्र निदिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्कारे साक्षात्कारणं ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्
देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामित्यादिश्रुतेः निदिध्यासने च मननं हेतुः अकृतमननस्यार्थदार्ढ्याभावेन तद्विषय
निदिध्यासनायोगात् मनने च श्रवणं हेतुः श्रवणाभावे तात्पर्यानिश्चयेन शाब्दज्ञानायोगेन श्रुतार्थविषयकयुक्

क्तत्वनिश्चयानुकूलमननायोगात् एतानित्रीण्यपिज्ञानोत्पत्तौकारणानीत्येतावन्मात्रंकेचिदाचार्याऊचिरे अपरेतुश्र
वणंप्रधानंमनननिदिध्यासयोस्तुश्रवणात्पराचीनयोरपिश्रवणफलब्रह्मदर्शननिवर्तिकतयाआराद्उपकारकत
यांगत्वमित्याहुःतदयुक्तंगत्वंनतार्तीयश्रोषत्वरूपंश्रुत्याद्यन्यतमप्रमाणगम्यस्यप्रकृतेःश्रुत्याद्यभावेऽसंभवात्त
थाहित्रीहीभिर्यजेदधिदध्नाजुहोतीत्यादाविवमनननिदिध्यासनयोरंगत्वेनकाचिन्नतृतीयाश्रुतिरस्तिनापिबर्हिर्देव
सदनंदामीत्यादिमंत्राणांबर्हिःखंडनप्रकाशनसामर्थ्यवत्किंचिल्लिंगमस्तिनापिप्रदेशान्तरपठितप्रवर्ग्यस्याग्नि
ष्टोमेप्रवणक्तिइतिवाक्यवच्छ्रवणानुवादेनमनननिदिध्यासनवियोजकंकिंचिद्वाक्यमस्तिनापिदर्शपूर्णमासा
भ्यांस्वर्गकामोयजेतेवाक्यावगतफलसाधनताकदर्शनपौर्णमासप्रकरणेप्रयाजादिनामिवफलसाधनत्वेनवग

तस्यश्रवणस्यप्रकरणेमनननिदिध्यासनयोराम्नातंनतुद्रष्टव्यइतिदर्शनानुवादेनश्रवणेविहितेसतिफलवत्तयाश्रवणं
प्रकरणेनतत्संनिधावाम्नातयोर्मनननिदिध्यासनयोःप्रयाजन्यायेनप्रकरणादेवागतेतिचेन्नतेध्यानयोगानुगताअ
पश्यंन्नित्यादिश्रुत्यंतरेनिदिध्यासनस्यदर्शनसाधनत्वेनावगतस्यांगाकांक्षायांप्रयाजन्यायेनश्रवणमननयोरेवां
गतापत्तेःक्रमसमाख्येचदूरनिरस्तेकिंचप्रजादावंगत्वविचारसप्रयोजनःपूर्वपक्षेविकृतीष्वनप्रयाजानुष्टानंसिद्धां
तेतुतत्रापितदनुष्टानमितिप्रकृतेश्रवणंनकस्यचित्स्वकृतिःयेनमनेननिदिध्यासनयोस्तत्राप्यनुष्टानमंगत्वफलं
भवेत्तस्मान्नतार्तीयिकोवत्वंमनननिदिध्यासनयोःकिंतुयथाघटादिकार्येमृत्पिंडादीनांप्रधानकारणताचक्रादी
नांसहकारिकारणतेतिप्राधान्याप्राधान्याव्यपदेशःतथाश्रवणमननिदिध्यासनानामपीतिमंतव्यंसूचितंचैनहि

वरणाचार्यैः शक्तितात्पर्यविशिष्टशब्दावधारणं प्रमेयावगमं प्रति अव्यवधानेन कारणं भवति प्रमाणस्य प्रमेयावगमं
प्रत्यव्यवधानात् मननिदि । ध्यासने तु चित्तस्य प्रत्यगात्मप्रवणतासंस्कारपरिनिष्पन्न तदेकाग्रवृत्तिकार्यद्वारेण ब्रह्मानु
भवहेतुताप्रतिपद्यते इति फलं प्रति अव्यवहितकरणविशिष्टशब्दावधारणस व्यवहिते मननिदिध्यासने तदंगे अंगे
अंगीक्रियत इति श्रवणादिषु मुमुक्षूणामधिकारः काम्ये कर्मणि फलकामस्याधिकारित्वात् मुमुक्षायां नित्यानित्य
वस्तुविवेकस्य । इहामुत्रार्थफलभोगविरागस्य शमदमातितिक्षाउपरमश्रद्धानांच विनियोगः अंतरिंद्रियनिग्रहः शमः
बहिरिंद्रियनिग्रहो दमः शीतोष्णादिद्वंद्वसहनं तितिक्षा विक्षेपाभाव उपरतिः चित्तैकाग्र्यं समाधानं गुरुवेदवाक्ये विश्वा
सः श्रद्धा अत्रोपरमशब्देन संन्यासोऽभिधीयते तथाच संन्यासिनामेव श्रवणाधिकार इति केचित् अपरे तु उपरमश

ब्देन संन्यासवाचकत्वाभावाद्विक्षेपाभावमात्रस्य गृहस्थेष्वपि संभवाज्जनकादेरपि ब्रह्मविचारस्य श्रूयमाणत्वात्सर्वा
श्रमधारणादि विधानमित्याहुः सगुणोपासनमपि चित्तैकाग्र्यद्वारा निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारहेतुः तदुक्तं निर्विशेषं
परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः येमंदास्तेनुकंप्यंते सविशेषनिरूपणैः १ वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् तदे
वाविर्भवेत्साक्षात् अपेतोपाधिकल्पनमिति २ सगुणोपासकानां चार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गतानां तत्रैव श्रवणा
दिनाउत्पन्नसाक्षात्कारं ब्रह्मणा सह मोक्षः कर्मिणां धूम्रादिमार्गेण पितृलोकं गतानां उपभोगेन कर्मक्षये सति पू
र्वकृतसुकृतदुःकृतानुसारेण ब्रह्मादिस्थावरांतेषु पुनरुत्पत्तिः तथा च श्रुतिः रमणीयचरणा रमणीयां योनिमा
पद्यंते कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्यंत इति प्रतिषिद्धानुष्ठाने तु रौरवादिनरकविशेषेषु तत्तन्मायोपचितं तो

त्रहुःखमनुभूयगूकरादितीयग्योनिषुस्छा।वरादिषोत्पोत्पत्तिरित्यलमतिप्रसंगेन निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवस्तुनल्लो
कांतरेगमनेनतस्यप्राणाउत्क्रामंतीतिश्रुतेः किंतुयावत्प्रारब्धक्षयंसुखदुःखेअनुभूयपश्चाद्पवृज्यते नतुक्षीयं
तेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरेपरावरे इत्यादिश्रुत्या ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेर्जुनेतिस्मृत्याच ज्ञानस्य
सकलकर्मक्षयहेतुत्वेनिश्चयेसतिप्रारब्धकर्मावस्थानमनुपपन्नमितिचेन्नतस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्षेऽथसं
पत्स्यतइत्यादिश्रुत्यानाभुक्तंक्षीयतेकर्मेत्यादिस्मृत्याचोत्पादिकर्मव्यतिरिक्तानांसंचितकर्मणामेवज्ञानविनाश्यत्वा
वगमात् संचितंद्विविधंसुकृतदुःकृतंचेतितथाचश्रुतिः तस्यपुत्रादायमुपयंतिसुहृदःसाधुकृत्यांद्विषंतःपापकृ
त्यामितिनतुब्रह्मज्ञानान्मूलाज्ञाननिवृत्तौतत्कार्यप्रारब्धकर्मणोपिनिवृत्तेः कथंज्ञानिनोदेहधारणमुपपद्यतइति

चेन्नअप्रतिबद्धज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकतयाप्रारब्धकर्मरूपप्रतिबंधकदशायावत्ज्ञाननिवृत्तेरनंगीकारात्नन्वेव
मपितत्वज्ञानादेकस्यमुक्तौसर्वमुक्तिःस्यात्अविद्यायाएकत्वेनतन्निवृत्तौक्वचिदपिसंसारायोगादितिचेन्नइष्टापत्ते
रित्येकेअपरेतुतद्दोषपरिहारायचैंद्रोमायाभिरितिबहुवचनश्रुत्यनुगृहीतमविद्यानात्वमंगीकर्तव्यमित्याहुःअ
न्येतुएकैवाविद्यातस्याएवाविद्यायाःजीवभेदेनब्रह्मस्वरूपावरणशक्तयोनानातथाचयस्यब्रह्मज्ञानंतस्यब्रह्म
स्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाशःनत्वन्यंप्रतिब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाशइत्यभ्युपगमा
न्नैकमुक्तौसर्वमुक्तिःअतएवयावदधिकारमवस्थितिराधिकारिणामित्यस्मिन्नधिकरणेअधिकारिपुरुषाणा
मुत्पन्नत्वज्ञानानांदेहधारणानुपपत्तिमाशंक्याधिकारापादकप्रारब्धकर्मसमाप्त्यनंतरंविदेहकैवल्यमितिसि

द्धांतिनं नद्धक्तमाचार्यवाचस्पतिमिश्रैः उपासनादिसंसिद्धितोषितेश्वरचोदितं अधिकारं समाप्यैते प्रविशंतिप
रंपदमिति एतच्चैकमुक्तौ सर्वमुक्तिरितिपक्षे नोपपद्यते तस्मादेकाविद्यापक्षेपिप्रविदेहकैवल्यमितिसिद्धांते जीव
मावरणभेदोपगमेन व्यवस्थोपपादनीया तदेवं ब्रह्मज्ञानान्मोक्षश्चानर्थनिवृत्तिरतिशयानंदावाप्तिश्चेति प्रसिद्धं
प्रयोजनं॥ ॥इतिश्रीधर्मराजदीक्षितविरचितायां वेदांतपरिभाषायामष्टमःपरिच्छेदः ८ ॥श्रीपरब्रह्मार्प
णमस्तु॥ संमत् १९०७ प्रवर्तमाने अश्विनशुद्ध १ प्रतिपद्यां लिखितं॥